

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

Č 241841

77

16

AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

ZBORNİK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

TRADITIONES

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

16

LJUBLJANA

1987

YU ISSN 0352—0447
TRADITIONES

ZBORNIK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE
PRI ZNANSTVENORAZISKOVALNEM CENTRU
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM
AB ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA CONDITI

UREJA — REDIGIT
ANGELOS BAŠ

IZHAJA ENKRAT LETNO — QUOTANNIS SEMEL EDITUR
ISN SAZU, NOVI TRG 3/III, YU-61001 LJUBLJANA

IZDAJE
INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

PUBLICATIONES
INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

A. DELA — OPERA

- (1) Ivan Grafenauer: Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu (*Zusammenfassung: Slowenische Sagen von Matthias Corvinus*). Ljubljana 1951, 262 pag. din 5.—
- (2) Josip Dravec: Glasbena folklor Prekmurja (*Summary: Musical Folk-Lore of Prekmurje*). Pesmi — Songs. Ljubljana 1957. LIX + 399 pag. din 14.—
- (3) Alpes Orientales (I) Acta primi conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis, Labaci 1956. Ljubljana 1959. 200 pag. + XII tab. din 10.—
- (4) Milko Matičetov: Sežgani in prerojeni človek (*Zusammenfassung: Der verbrannte und wiedergeborene Mensch*), Ljubljana 1961, 277 pag. din 24.—
- (5) Niko Kuret: Ziljsko štehanje in njegov evropski okvir (*Résumé: La quintaine des Slovènes de la Vallée de Zilia [Gailtal] et son cadre européen*). Ljubljana 1963. 212 pag. din 23.—
- (6) Zmaga Kumer: Balada o nevesti detomorilki (*Summary: The Ballad of the Bride-Infanticide*). Ljubljana 1963, 126 pag. din 19.—

INSTITUTO VENEZOLANO DE INVESTIGACIONES LINGÜÍSTICAS Y LINGÜÍSTICAS
ACADÉMICAS DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

YU ISSN 0352-0447
TRADITIONES 16, 1987

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS
VOLUMEN 16, 1987

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

TRADITIONES

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

ZBORNİK INSTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

TRADITIONES

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

16

LJUBLJANA

1987

4 241841

UREDIL — REDEGIT
ANGELOS BAŠ

241841

22-09-1987

0-4323

SPREJETO NA SEJI
RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 3. MARCA 1987
IN NA SEJI PREDSEDSTVA
DNE 16. APRILA 1987

Tiskano s subvencijo Raziskovalne skupnosti Slovenije

POSVETOVANJE O SLOVENSKEM NARODNEM ZNAČAJU

CONSILIUM DE CHARACTERE HOMINUM NATIONIS SLOVENICAE

Od 5. do 7. novembra 1986 je bil na Bledu Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte na témo Razvoj in preobrazba slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte. Od teh prispevkov objavlja naš zbornik tri, ki jih je treba upoštevati (tudi) v etnologiji...

Op. ur.

VPRAŠANJA SKUPNE SLOVENSKE KULTURNE ZAVESTI*

Anton Trstenjak

To je pravzaprav parafraza danes uveljavljenega obrazca: skupni slovenski kulturni prostor. Najprej so rekli »enotni«, potem pa so ugotovili, da »enotni« ne hote izključuje vsako različnost in tako izraža nekakšno nasilno poenotenje, ki ga v resnici nikjer ni, zlasti če ob tem mislimo predvsem tudi na zamejske Slovence, ki žive zunaj naše državne meje.

Vse to še bolj velja za vprašanje »enotne« slovenske narodne zavesti; saj zavest je tu subjektivna, doživljajska stran zgolj objektivnega zunanjega prostora. Kako naj ima Slovenec v Italiji ali Avstriji »enotno«, se pravi docela enako slovensko narodno zavest kakor Slovenec v Sloveniji? Lahko ima »skupno« zavest, se pravi, zavest narodne skupnosti in identičnosti, ne more pa imeti »enotne« zavesti, saj ga ločujejo državne meje, ki to narodno enoto dobesedno razdelijo, raztrgajo in razčlenijo, ne pa poenotijo.

Pa še drugo spremembo smo uvedli v ta obrazec. Navadno namreč rečemo: skupna slovenska narodna zavest. Tu pa smo namerno ponovili zraz »kulturna«, da ostaja parafraza s slovenskim kulturnim prostorom popolnejša. Ali smemo narodno zavest zamenjati s kulturno? Je to isto? Pojemovno gotovo ni isto. Narod ni isto kakor kultura. Torej tudi narodna zavest ne more biti isto kakor kulturna. Toda vzročno sta obe zavesti notranje povezani. Kako? Narodna zavest je možna samo na osnovi določene kulturne zavesti. Dokler se ljudstvo ne dvigne na zadostno kulturno višino, tako dolgo ima lahko samo zavest plemenske skupnosti, ne narodne. Narod je že višja stopnja družbenega razvoja, tista, na kateri se več plemen združuje v skupnem civilizacijskem prizadevanju v širšo družbo, ki jo družijo skupna kultura. To zakonitost v razvojnem dogajanju ljudskih plemen iz prvotnega, nerazvitega stanja na raven kulturne skupnosti in zavesti »naroda«, je dobro analitično razvil pri nas že pred pol stoletja France Veber, ki ga v zadnjih letih na novo odkrivamo (bolje: priznavamo).

Potemtakem se prava narodna zavest uveljavlja šele na kulturni stopnji; se pravi, da skupna narodna zavest pomeni zavest skupne kulture. Tako pa navadno tudi opredeljujejo »narod« sam, da je skupnost ljudi, ki jih družita

* Predelano besedilo predavanja na plenumu kulturnih delavcev OF 5. novembra 1986 na Bledu.

skupna zgodovina in kultura. Tu se je nehote vrnil še pojem zgodovine, ki pa v bistvu ni nič drugega kakor pojem kulture, samo ne v sinhronem, marveč predvsem v asinhronem prerezu. Saj se kulturni narod vedno isti s pojmom zgodovinskega naroda: narod brez zgodovine je narod brez kulture; in obratno: zgodovinski narod je kulturni narod. Zgodovino dela samo kultura. Ljudstva zapuščajo zgodovinske sledi v preteklosti samo s kulturnim delovanjem in s kulturnimi proizvodi (orodje, ogenj, stavbarstvo, pismenstvo, tehnični proizvodi ipd.). Tako pa je obenem takoj jasno, da zgodovinski narod ni isto kakor politični in državotvorni, da je lahko narod zgodovinski, to je kulturni, ne da bi bil imel svoje kralje in vojskovodje. Politično delovanje, politični delavci in politični narodi potemtakem ne sodijo neposredno v okvir kulture in zgodovine, zlasti če pomislimo na nešteta docela nekulturna in barbarska početja, ki jih povzročajo in zapuščajo za sabo ravno »politični voditelji«. No, to samo mimogrede.

Tako smo prišli do okvirne oznake in utemeljitve naslova: skupna slovenska narodna ali kulturna zavest. Ta res ni bila nikoli prav enotna, ne v zgodovini ne v sedanjosti.

Pravzaprav je to samo druga oznaka za pogost naslov: skupni slovenski narodni značaj. In če smo tu namesto značaja uporabili besedo zavest, potem nam zavest obenem pove, da gre pri tem za zavest slovenske narodne identičnosti. Kako in s čim se Slovenec v svoji zavesti isti, s kom doživlja svojo narodno identičnost in kako je z njo?

To je za nas vse še zmeraj, in v sedanjosti že kar vnovič vprašanje. Zato smo dali v naslov skupni slovenski zavesti vprašanje, in sicer celo v množini.

Teh vprašanj, boljše dejavnikov, ki vprašanja odpirajo, je več, in jih moramo vsaj nekaj naštet.

1. Slovenci smo razmejen narod

Razmejevali so nas v zgodovini in nas razmejujejo še danes. V zgodovini so nas razmejevali samo po avstrijskih deželah; smo pa bili domala vedno v isti avstrijsko-ogrski državi. Šele leta 1866 so beneške Slovence odtrgali od nje in jih dodali pod Italijane. Po razpadu Avstrije leta 1918 pa so razen primorskih Slovencev ostali zunaj jugoslovanske meje tudi Korošci in del porabskih Slovencev na Ogrskem.

Tako smo v zadnjih 70 letih huje razmejeni, kakor smo bili kdaj koli prej. Prej smo bili razdeljeni samo po različnih deželah, čeprav v okviru iste države. Tako so se med nami utrdili razločki med Tržačani, Goričani, Korošci, Kranjci, Štajerci in Prekmurci (rekli smo jim Vogri, ker so bili na Vogrskem), kar je še danes med ljudmi živo in daje pečat tako raznoterim značajem slovenskega človeka. Če bi ocenjevali »skupnost slovenske narodne zavesti« po deželnih razlikah, bi v naglici nehote rekli, da slovenskega človeka sploh ni, da so samo Štajerci, Kranjci, Korošci itn.

Vendar bi bila taka sodba hudo prenaglana. Saj veljajo podobni značajski razločki tudi za druge narode, pa imajo kljub temu enotno narodno zavest. Pomislimo pri Nemcih samo na razlike med Prusi, Bavarci in Avstrijci! Ali med Francozi: Bretonci in Alžačani itn. Ali pri Italijanih razlike med Lombardi in Napolitanci in Sicilijanci itn.

Etnologija ni brez zgodovine in političnih meja. Pravzaprav so politične meje kruta zarez v narodno celoto in skupno narodno zavest. In kako je do tega prišlo? Ne glede na politične dogodke, ki so tu gospodovalno vplivali na usode posamičnih narodov, moramo ugotoviti, da sta se tudi pojma narod sam in njegova zavest v premenah zgodovine in političnih dogodkov močno spremenila. Danes pomeni, kakor smo v uvodu omenili, narod kulturno skupnost, ki se je v zgodovini šele polagoma ustvarjala, oživila in oblikovala, medtem ko je nekdanj narod pomenil isto kakor politična, se pravi državna enotnost, narodna zavest se je ujemala z državno zavestjo. V ta namen je treba npr. študirati samo, kako so se narodnosti delile in oblikovale na srednjeveških univerzah, pa takoj spoznamo, da so bile takrat »nationes« nekaj drugega kakor danes.

Kakor hitro se razteza »skupnost narodne zavesti« prek državne meje v druge države, se v njej že razodevajo različnosti, ki so vse prej kakor »enotnost«. Na to nas v zadnjem času opozarjajo zavedni koroški in primorski Slovenci, češ naj v Sloveniji upoštevamo, da imajo tam ob skupni slovenski narodni in kulturni zavesti nehote tudi zavest drugačne državne pripadnosti, pač Italiji ali Avstriji, ne pa Jugoslaviji, in da to nehote tako ali drugače sooblikuje njihovo slovensko zavest. Zavedajo se namreč, da so kot državljani dolžni obenem sodelovati in prispevati s svojim delom v skupno kulturno in gospodarsko zakladnico države, v kateri živijo. In če ob vsem tem delujejo obenem v skupnem slovenskem kulturnem prostoru in prispevajo v njegovo zakladnico, je njihova naloga dvojna in dvakratna, skratka že nekoliko težja kakor tistih, ki se ne doživljajo kot manjšina s pripadnostjo kulturnemu prostoru zunaj njihove državne meje.

To čutimo in doživljamo ob njih tudi mi, kadar z njimi razpravljamo in načrtujemo kaj za skupni slovenski kulturni prostor. Njihova narodna zavest ima ob tem nekoliko različno vsebino.

To se še posebej stopnjuje pri tistih zamejskih Slovencih, ki ob vsej slovenski narodni zavesti zaradi trenutnih političnih in gospodarskih razmer morda celo rajši živijo onstran naše državne meje, kakor da bi živeli v okviru Slovenije.

Tu postaja skupnost slovenske narodne in kulturne zavesti res že kar nekoliko vprašljiva.

Ob tem se odpira vprašanje o zavesti narodne identičnosti. S kom se taki ljudje zmeraj bolj ali še zmeraj enako identificirajo? To vprašanje narodne identičnosti pri zamejskem Slovencu pa je vedno bolj priostreno pri naslednjih rodovih. Kdor ni bil rojen v Sloveniji, marveč v Italiji, in čigar starši so bili morda tudi že rojeni v Italiji, kako in koliko se bo še mogel ali hotel identificirati s skupno slovensko narodno zavestjo? Ali ne bo posledica tega rodovniško zgodovinskega procesa obledevanje te identičnosti? In kaj storiti, da ne bo bledele in da bo ostala živa, navzočna?

Še huje se to vprašanje slovenske identičnosti v zavesti zamejskih Slovencev priostri, ko pridejo sami z ugovorom, češ da zanje Slovenija sploh ni matična dežela, ker nikoli niso tu živeli, torej jih ni od nje »odtrgala« tudi nobena politična meja. Tako zlasti nekateri Korošci modrujejo, da so vso zgodovino živeli v Avstriji, nikoli v Sloveniji, torej je zanje matična dežela lahko samo Avstrija; Slovenija je samo soseda, skupnost z njo je jezikovna in narodna,

toda »matična« ni. Tu se torej že načenja »skupnost« in njena vprašljivost »o enakosti«; o pravi matičnosti tako ni govora.

Čeprav so to izrazi zavednih zamejskih Slovencev, vendar nosijo v sebi kali razhajajočega se razvoja v prihodnosti.

Razmejenost in neenotnost narodne zavesti še poglobljata staro razločevanje po nekdanjih kronskih deželah, ko se zunaj čutijo še bolj oddaljene in vidijo v Sloveniji še zmeraj predvsem Kranjce in Štajerce, vse manj pa Slovence. Stare kronovine skupno slovansko narodno zavest še vedno razmejujejo; saj vemo, da je enotna slovenska zavest mimo kronovin še razmeroma mlada; zasluga zanjo gre najprej Primožu Trubarju (»lubi Slovenci«); politično se je utrdila šele z letom 1848; je torej v tej zreli obliki stara komaj 150 let.

2. Slovenci smo mejni narod

Nismo razmejeni samo politično in v zavesti, marveč so nas res tudi v celoti »same meje«. Če namreč upoštevamo v Sloveniji tako imenovani obmejni pas in njegovo širino, tudi proti Hrvaški, potem je malone večina domovine v obmejnem pasu. Pravo središče, ki ni v obmejnem pasu, imamo samo v ljubljanski in celjski kotlini. Smo pač obrobni, marginalni narod. Same meje so nas; pravega središča, ki ni na meji, skoraj ni. Ni čudno, da v stari Avstriji tudi Ljubljana ni bila vsestransko primarno kulturno središče Slovencev; saj so za sedež slovenske univerze, ki naj bi jo šele ustanovili, predlagali tudi Trst in mimogrede še kako drugo mesto.

To ima za posledico, da hitro izpuhtevamo; meje so vedno ožje. Proces asimilacije ali prilagajanja in zlivanja s sosednjimi narodi je v obmejnem pasu hitrejši kakor v središču. Pospešujejo ga mešani zakoni in gospodarska izmenjava. Naravno je, da se prilagaja majhen narod velikemu in ne obratno. Zato tega ni treba takoj ocenjevati kot odpadništvo ali celo izdajstvo. Res pa je, da je v procesu asimilacije zmeraj v ozadju pomanjkanje narodne zavesti.

Majhnemu, obrobnemu narodu pač manjka veliko središče, ki bi ga s svojo sredotežno silo privlačevalo nase in krepilo zavest narodne identičnosti tudi obrobnim prebivalcem.

Pa še nekaj se dogaja tu ob meji, kar je pravzaprav cela Slovenija: majhen človek velikega nehotega gleda od spodaj navzgor. To velja tudi za majhen narod nasproti velikemu. Pravimo, da ima občutek manjvrednosti. Zato skuša z njim takoj govoriti v njegovem jeziku; in v tem je že osnovno prilagajanje; v tem že tako rekoč pomalem pred njim zginja. Tu ne potrebujemo nobene posebne psihoanalize. Obrobni narod je pač obenem primerjajoči se narod. Stalno se primerja s sosednjim, velikim narodom. Zlepa ne more misliti docela središčno, ker pač sploh nima velikega središča, iz katerega bi mogel delovati, misliti in čustvovati.

Ta drža od spodaj navzgor je tem manj vidna in prehaja zmeraj bolj v vodoravni zorni kot, čim bolj se oddaljujemo od meje. Ko gledamo na soseda iz svojega oddaljenega središča, ga gledamo že v horizontalni, enakovredni perspektivi. Če pa je tudi to središče samo preblizu »meje«, se tudi tu sproti spozabljam in se ponujamo sosedu v njegovem jeziku, smo majhni pred njim.

Zanimivo je, da ima Slovenec pred Nemcem od nekdanj hujši občutek manjvrednosti kakor pred Italijanom. To so nam Avstrijci skozi dolgo zgodovino tako rekoč internalizirali; za tem danes bolehajo najbolj ravno koroški Slo-

venci. Saj koroški Nemeč, ki ima rad Slovence in rad celo slovensko govori, o njihovem položaju z obžalovanjem ugotavlja: »Najhujše je to, da Slovenci sami nočejo slovensko govoriti.« To je seveda tipični pojav nemčurstva, pojav mejnega naroda ob stiku z velikim, se pravi manjšine z večinskim narodom.

Posledica obrobnosti s pomanjkanjem velikega središča je, da prek meje dobesedno zginjamo. Pred 150 leti je bil npr. Celovec še pretežno slovenski, da ne govorimo o slovenskem življu, ki je v srednjem veku segal vse do vzhodne Tirolske in celo čez Semmering; saj je tam zapustil sledove slovenstva v številnih krajevnih imenih in nemalo tudi v značaju sodobnega Avstrijca. »Slovenski narod se ni v vsej zgodovini pomnožil niti za sto tisoč ljudi,« kakor je pravilno ugotovil Josip Vidmar pred letom dni v Nedeljskem dnevniku (13. oktober).

Pač pa je posledica vsega tega zlasti danes tudi močno opažen »beg možganov«. Selitev slovenskih možganov je bila v vseh časih pomemben dejavnik v majhnosti in maloštevilnosti našega naroda. To narodnostno hiranje v njegovi najbolj produktivni, ustvarjalni substanci je najbolj očitno v zadnjem času. Če se ponašamo, da do 600 naših odličnih znanstvenikov dela v svetovnih središčih, potem se moramo ob tem dejstvu hkrati tudi zgroziti. Mejni narod je pač preseljevalni, migracijski narod. Zmeraj sili čez mejo, ker mu je dom preozek. To radi poudarjajo zlasti Nizozemci; vendar jih to ne ogroža; saj so bili v tem obnem kolonialisti, kar pa Slovenci nismo, če izvzamemo v manjšem obsegu Prekmurce v Zahodni Kanadi.

Slovenec je v selitvenih tokovih bolj kozmopolit kakor narodnjak. Zato je docela krivično, da mu očitajo nacionalizem in šovinizem, ko zatrjuje, da je Slovenec; s tem vendar potrjuje samo svojo narodno identičnost ali istost. Čudna nedoslednost je v takem očitku: kar imajo veliki, ponosni narodi za svojo krepost, ko poudarjajo svojo narodno identičnost, to majhnemu narodu očitajo že kot napako in izraz šovinizma. Tu moramo biti odločni in poglobiti svojo narodno zavest. Končno gre tukaj za temeljno vprašanje človeških pravic in človekovega značaja: biti in ostati zvest samemu sebi.

3. Slovenci smo sprt, razdeljen narod

Pred desetletji mi je univerzitetni profesor, ki je bil prej dolga leta v Beogradu, po prihodu v Ljubljano razočarano pripovedoval: »Slovenci smo čuden narod. Srb je najprej Srb, potem dolgo nič, na koncu pa še malo komunist, če mu to kaže; Slovenec pa je najprej liberalec, klerikalec, komunist itd., potem dolgo nič več, na koncu šele tudi malo Slovenec; mi nismo narod, vse smo prej kakor Slovenci.«

Tako razočarano pripoveduje Slovenec, ki je bil rojen na Primorskem, je dolgo živel v Italiji, nazadnje prišel v Slovenijo, v svojo »obljubljeno deželo«, in tu zaman iskal skupno slovensko narodno zavest.

Pravijo, da je vzrok razklanosti slovenske zavesti značilna slovenska načelnost ali zvestoba principom. Misli, da je najvišja vrednota, da je zvest svojemu »prepričanju«. Res, krepost, ki ji je težko ugovarjati. Zvestoba načelom je resnična krepost. Imenujemo jo tudi poštenost. Slovenec je pošten, v poštenosti vidi vso svojo čast. Poštenost je povrh izraz, ki mu enakovrednega težko najdemo v kakšnem drugem jeziku. Torej v poštenosti je slovenska skupna posebnost, po kateri smo se do nedavnega razločevali in odlikovali sredi sosednjih narodov. Italijanski pregovor: »Če v Ljubljani zgubiš uro, dobiš na policiji

vrnjeni dve.« Pošten (odgovoren) delavec, obrtnik, (vesten) železničar, uradnik (brez podkupnine), služabnik (ki ni kradel), to so bile znane oznake slovenskega človeka. Zavedal se jih je: hudó mu je, ko spozna, da danes te kreposti hirajo, menda le vse preveč pod vplivom ljudi, ki vidijo ‚nadmodrost‘ v tem, da drugega prevarijo.

Toda po vsem tem se človek vpraša: ali ni tudi zvestoba svojemu narodu krepost? Ali ni tudi skupna slovenska narodna zavest krepost, zlasti ko gre za zvestobo tej kreposti? In, ali naj bo zvestoba temu prepričanju kakorkoli enaka nezvestobi še kakšni drugi kreposti in njeni zvestobi? Ali more sploh krepost kreposti nasprotovati? Dobrota ne more nasprotovati dobroti. Dobrote in kreposti človek sploh nima nikoli dovolj. Gre samo za to, da ju pravilno uskladi: druga drugo dopolnjuje. Če sem narodnjak, sem tem boljši, čim boljši in zvestejši sem obenem vsem drugim resničnim človečanskim krepostim.

To velja tudi za narodovo samobitnost in blaginjo. Nobeno »prepričanje« ji ne more nasprotovati. Vsak pravi komunistični nazor in prepričanje jo mora obenem pospeševati. Tako pa sodi sem predvsem tudi narodna sloga.

Toda med Slovenci vlada že dobrih sto let geslo: ločitev duhov. Tudi to geslo so naši predniki povzeli po Avstrijcih. Presadili so ga zelo neustrezno, toda učinkovito. Vse do danes je slogaštvo pri nas na slabem glasu. Še zmeraj jašemo na načelih in se obmetavamo, kakor da zvestoba narodu in skupna narodna, kulturna zavest ni načelo.

Sprava je med nami tudi danes za nekatere kar protinarodna. Vsekakor jo še vselej skupi, kdor svetuje sprave. Pa se, žal, na odločilnih mestih ne zavedamo, da je to za majhen narod pogubno. Majhen narod ni kakor morski ježek, ki ga lahko razdelite na polovici, pa nobena ne shira, marveč se vsaka razvija zopet v celega ježka; ubili smo enega, pa imamo kar dva. Narod pač ni fizično telo majhne živali, temveč je moralno telo. Tu pa je ta zakonitost nasprotna: razcepljenost in nesložnost sta lahko smrt za majhen narod, velikemu pa to ne škoduje zelo. Nemčijo so leta 1945 razdelili celo na tri države z nasprotnimi političnimi sistemi, a nemški narod zato ne hira, dviga se s kar neverjetno obnovljeno močjo.

Če hoče majhen narod preživeti, mora biti složen, trden, nerazcepljen, res enoten. Vsi morajo »vkup držati«. Tega se mora zavedati vsak njegov član in vsi skupaj. Skupna slovenska narodna zavest je hkrati vprašanje slovenskega narodnega preživetja.

Zgled bi nam morali biti Judje, ki jih prav zato po krivici obmetavamo z manj zglednimi vzdevki: maloštevilen narod so, toda med seboj složni in enotni, drug drugemu pomagajo, nobeden ne sme propasti v njihovi skupnosti; toda ravno to in samo to jih ohranja, da preživijo kot visokocivilizirani nomadski narod med velikimi narodi, čeprav jih mnogi črtijo. Mi, »poštenjaki«, pa si večkrat oči izpraskamo iz medsebojne nesloge, nevoščljivosti in prepirljivosti. Ob vsej poštenosti nam manjka medsebojne ljubezni.

Slovenci smo večkrat kar v usodnih zgodovinskih trenutkih velikih odločitev in političnih preobratov premalo složni, premalo skupne narodne zavesti smo pokazali. Ponovno smo ravnali kot nezrel narod med politično zreliimi, zlasti kadar smo se med seboj krvavo bili, kakor da smo na narodno razvojni črti še zmeraj komaj na stopnji pubertetne nezrelosti, pretepaštva in prelivanja krvi. Morda nas tu tolaži misel, da so skoz podobne medsebojne krvave bitke

prehodili narodno pot zrelosti tudi drugi narodi, npr. Švicarji, toda že v 16. stoletju, in da Irci, ki sodijo sicer med najstarejše civilizirane narode Evrope, še danes krvavijo v državljanski vojski.

O, že tolažba, a neučinkovita. Zavedati se moramo, da pomeni razdeljenost, sprtost in nesložnost za majhen narod nevarnost narodnega, se pravi duhovnega genocida, propada.

4. Če z grozo ugotavljamo, da smo Slovenci na vrhu samomorilske lestvice v svetu, potem moramo reči, da smo narod samomorilcev ne samo fizično, marveč tudi moralno, ne samo telesno, marveč obenem duhovno, ne samo individualno, temveč tudi nacionalno. Zmeraj smo nesložni, le malokdaj docela enotni: kri si puščamo ne samo fizično, tudi moralno, z zavistjo in s sovraštvom se uničujemo, jemljemo duhovne narodne sile.

Če k temu dejavnikoma slovenskega samomorilstva prištejemo še zastrašujoče veliko število umetnih splavov, potem smo kar v treh razsežnostih samomorilski narod od rojstva do groba, kot posamezniki in v skupnosti.

Ne bi rad tega zapisal. Niti priznati bi si tega ne hotel prav. Hotel bi ponavljati samo spodbudno lepe skupne poteze slovenske duše, kakor smo to delali v preteklosti in kakor v svojem avtostereotipu to radi delajo vsi narodi. Vendar pa je potrebno to diagnozo tudi zapisati. Včasih je ozdravljenje bolezni odvisno predvsem od prave diagnoze in recepta, ki ga daje.

Ugotavljamo pač, zopet v primerjavi in razliki z drugimi narodi, da smo Slovenci močno avtoagresivni, samonapadalni, manj pa heteroagresivni. V to smer se pač nagiba naš narodni razvoj v zadnjem stoletju, ko naj bi se dokončno oblikovala in utrdila skupna slovenska narodna zavest. Statistični podatki kažejo, da je bilo med Slovenci ob koncu prejšnjega stoletja še znatno več pobojev in manj samomorov kakor danes, ko je to ravno nasprotno. Če primerjamo današnje podatke s podatki pri nas na Jugu (Srbija, Bosna in Hercegovina itn.), vidimo, da je tam indeks heteroagresivnih dejanj znatno višji in avtoagresivni prav tako znatno nižji kakor pri nas. Tako smo prisiljeni skleniti: Slovenci sma avtoagresivni, smo samonapadalni narod.

Ta značjski razloček odseva že v narodnih pesmih: južni slovanski narodi imajo junaške pesmi, slovenske pa so otožne, tudi vojaške pesmi so vse prej ko junaške, so jokave. Slovenec joka, kadar mora iti napadat sovražnika.

To ne velja samo za telesno napadalnost, velja tudi za duhovno osebno. Slovenec le vse preveč rad sam sebe obtožuje, se notranje duševno muči, si nekaj očita in se v samoočitkih trpinči, do kar sado- mazohističnih občutij. Ne bom rekel »užitkov«, kajti v vsem tem se razvijajo in razodevajo dvovredna, ambivalentna čustva, ko človek sam sebe tako ljubi, da se kar uničuje, se pravi sovraži, ko človek sam sebe pomiluje do onemoglosti, ko išče opravičilo za svojo slabost v neizživetih vzgibih sovraštva, ko si ne upa napadati drugega, pa rajši sam sebe.

To so seveda simptomi ali znaki nevrotičnosti. In če Erwin Ringel, dunajski profesor psihiatrije, v knjigi *Die österreichische Seele* ugotavlja, da je Avstrijec nevrotičen v dnu svoje duše, za kar navaja številne primere, potem moramo reči, da smo tudi v tej potezi svojega značaja sodediči avstrijske duše, njene vzgoje in zgodovine, kakor smo podobno ugotovili tudi že ob »ločitvi duhov«, ki smo jo tudi dobili in »zvesto« posneli po avstrijskem vzorcu.

Če je namreč res, da so Avstrijci nevrotični, potem velja to vsaj za vse notranjeavstrijske dežele, kamor so spadale skozi tisoč let tudi slovenska Koroška, Štajerska in Kranjska, torej tudi za nas Slovence.

Jasno je, da sodi v ta sindrom tudi dobršnja mera depresivnosti s samomorilskimi nagnjenji in alkoholnim omamljanjem, pravzaprav alkoholno tolažbo, ki je značilna podobno za vse Avstrijce kakor za nas Slovence, za kar navaja znani pregovor: »Kdor ima skrbi, ima tudi liker.«

Vendar pa ob vsej problematiki alkoholizma pri nas nikoli ne prisežem na trditev, da smo Slovenci narod pijancev. Ne, to pa nismo! Če bi to bili, bi bili že davno zginili s površja Zemlje. Žal, smo narod samomorilcev, a še to komaj v zadnjem času.

Zato ta poteza velja manj za tisti del Slovencev, ki so bili manj deležni Avstrije in njene vzgoje; to so naši sredozemski, primorski Slovenci, ki so odprti proti morju in so zato bolj sončnih značajev.

Slovensko nevrotičnost je v nemajhni meri poglobil še janzenizem, ki je s pretirano, res dobesedno nevrotično versko moralno in vzgojo zapustil globoke sledove prav v osrčju slovenskega življa, na Kranjskem. Čeprav ga je že leta 1713 Cerkev uradno obsodila, se je vendarle globoko zajedel v dušo slovenskega človeka, in sicer toliko globlje, kolikor bolj se je odedal v edino pravoverno krščansko držo. Čeprav gre po drugi svetovni vojni vzgoja ravno v nasprotno smer, vendarle tudi tu s spremenjenim predznakom razodeva svoje samouničevalne, ozkosrčne, grozilne in docela nepopustljive, zagrizene in nedostopne korenine. Hudo je opazovati slovensko dušo v zagrizenosti in zaprtosti vase, ko te takoj okrega in zavrne, kakor hitro se spozabiš in očitaš nekaj drugim, morda na Jugu, že zahteva, da udariš po sebi samem in da obenem zmoliš njegega zbiraj več enakih nesrečnežev, ki v hlapčevski introvertiranosti tiho, a vedno niže sklanjajo otožno glavo, dokler je ne obesijo ali evtanazijsko omamijo za vselej v plinu, vseeno, kakšno ime nosi.

Nepričakovano, tragično premineva Slovenec za Slovincem, tudi tisti, ki se temu čudi, ki tega ne more prav razumeti in noče prav priznati.

Gotovo je v tem sindromu tudi delček hlapčevskega duha in njegove miselnosti, ki je še po 40 letih ni mogla premagati toliko obetajoča 4. točka Osvobodilne fronte. O, spreminjamo se, preobrazbo značaja zaznamujemo na sebi, samo na slabše, ne v smeri junaštva, ki ga nikjer ni prav, niti v opozicijskih protestih in izjavah ni prepričljiv. Junaški duh slovenstva si še ni ustvaril dovolj dolge in prepričljive zgodovine.

Hlapec obtožuje vselej sebe, ne gospodarja. Samoobsojanje je hlapčevska drža. Kolikor hlapec obsoja gospodarja, toliko je že v drži gospodarja. Hlapcu je življenje neznosno breme, ki ga več ne more nositi, zato napravi konec. Gospodar je vselej gospodar življenja, zato ga lahko prenaša in ga ne konča nasilno. Samomor je dejanje hlapca, kakor je že sploh položaj hlapca samouničevalen v gospodarjevo korist. Tu se psihologija samomorilstva razodeva v posebni luči: dobesedno podrejene življenjske drže, ki obnemore pod težo življenja.

Če pravimo, da nismo več hlapci v življenjskem občutju, potem tudi nismo več samomorilci. In če je danes samomorilstva vse več, nam to daje resno misliti, da so v njegovem ozadju neznanske, življenju sovražne sile, ki jih

v preteklosti ni bilo. Vsi pravijo, da je to kriza vrednot, da se je človeku izvotlil smisel življenja sploh, da tako ne gre več naprej. Toda to je posebno poglavje, ki že presega »skupno slovensko zavest«, jo pa vendarle hudo najeda.

Ringlu so Avstrijci njegova izvajanja zelo zamerili. Nobeno tako izpraševanje narodove vesti ni dopadljivo. Zmeraj je tarča ugovorov. Vsakdo mi lahko ugovarja z mojimi lastnimi dokazi: da je tudi táko razmišljanje izraz nevrotičnosti; da tudi s tem mučim samega sebe.

Mislím pa, da tu kljub vsemu ne bo zamere in ne ugovora; saj so te vrstice predvsem samo opozorilo, kam naj razvoj v prihodnosti ne bi šel; niso samoobtožba, pač pa so samoobramba in bodrilo. Erwin Ringel je neke vrste neofreudovec, v svoji razčlenitvi uporablja globinsko psihološke razlage, vendar je skoraj nepotrebna; saj so vsa ta znamenja očitna in prepričljiva že na površini našega vedenja. Vprašanja ostanejo nepojasnjena samo toliko, kolikor gre pri tem res za »skupno slovensko narodno kulturno zavest«, ki dopušča, kajpada, praviloma nešteto izjem v različnih pokrajinah in se v premenah časa tudi nenehno spreminja, ne da bi s tem zgubila svojo identičnost.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE FRAGE DES GEMEINSAMEN SLOWENISCHEN KULTURBEWUSSTSEINS

Das gemeinsame slowenische Nationalbewusstsein wurde durch mehrere Landes- und Staatsgrenzen gestaltet und gegliedert; Slowenien selbst ist so klein, dass fast die Mehrheit der gesamten Bevölkerung im Grenzgebiet lebt, folglich dürfen die Slowenen als Grenzvolk bezeichnet werden. Dementsprechend ist das nationale Bewusstsein auch das eines Grenzvolks, das sich auf alle Seiten hin leicht an benachbarte Sprachen und Nationen angleicht, auswandert und mit ihnen das Kulturbewusstsein teilt. Im Innern des Landes selbst herrscht als Erbe Österreichs schon seit hundert Jahren die Scheidung der Geister, gegenseitige Eintracht und Versöhnung gehören nicht zu den sonst sehr disziplinierten und gewissenhaften Slowenen. Die Gewissenhaftigkeit ist bisweilen sogar neurotisch übertrieben, eine Eigenschaft, welche die Slowenen gemeinsam mit den Österreichern haben, die von E. Ringel als Neurotiker gekennzeichnet werden. Dafür spricht auch die Selbstmordrate, die beiderseits beinahe an der Weltspitze steht. Diese Eigenschaften sind für das Überleben eines zahlenmässig kleinen Volkes recht bedenklich und zugleich eine Mahnung bzw. Aufforderung zur Besinnung.

SAMOMORILNOST IN SLOVENSKI NARODNI ZNAČAJ*

(Teze za pogovor)

Lev Milčinski

I Najprej moram izraziti vtis, da se lotevam vprašanja slovenskega narodnega značaja z nasprotne strani, kakor so temo načeli glavni referati: tem pomeni visoka samomorilnost eno od značilnosti slovenskega narodnega značaja, medtem ko sam iščem razlago visoke samomorilnosti na Slovenskem med drugim tudi v določenih domnevnih radikalih slovenskega narodnega značaja po analogiji s sorodnimi, doslej opravljenimi študijami v drugih deželah.

II Vprašati se moramo, ali je Slovenija tako izjemno obremenjena s samomorilnostjo, da je ta pojav v resnici tako opazen kot nenavadna posebnost tudi v državnem ali celo mednarodnem merilu. Tako tudi je: ob svetovni lestvici količnikov samomora (= število samomorov v enem letu, preračunano na 100 tisoč prebivalcev) dosega Slovenija (s 35,8 v letu 1984) vznemirljivo visoko raven. Še bolj je mogoče očitna samomorilnost v Sloveniji v primerjavi s količnikom samomora Jugoslavije (15,7 — 1981), da ne govorimo o primerjavi s količniki v nekaterih drugih jugoslovanskih republikah in pokrajinah (na Kosovu, npr. se giblje količnik samomora med 3 in 4).

III Iskanje etiopatogenetskega ozadja samomorilnosti je potekalo hkrati po poteh bioloških, socioloških in psihološko-psihiatričnih raziskovanj in še danes velja, da le ta interdisciplinarni vzorec obeta pojasnitev tega fenomena. V glavnem pa veljajo danes naslednja tri temeljna pravila, po katerih se ravna samomorilno vednje:

1. Prvo pravilo bi lahko označili z besedo *polietilogija*:

Samomorilno dejanje ni posledica ene same okoliščine: prirojena dispozicija *ali* neugodne družbene okoliščine *ali* duševne bolezni itn., temveč v spletu številnih dejavnikov, pri čemer je poudarek v enem primeru na takšnih, v drugem primeru drugačnih dejavnikih.

2. Drugo pravilo bi lahko poimenovali *dinamika*:

Samomorilna odločitev se ne rodi v hipu, čeprav se kdaj tako zdi. V bistvu je to le sklepni prizor drame, ki se je pričela mogoče že pred dolgimi leti, celo v človekovi mladosti.

* Razširjeno besedilo predavanja na plenumu kulturnih delavcev OF 5. novembra 1986 na Bledu.

3. Tretja zakonitost samomorilnega vedenja je *antinomija*:

Samomorilni akt ni samo izraz premočrtnega stremljenja v smrt, temveč je v vsakem suicidalnem dejanju hkrati tudi bolj ali manj izrazita želja, rešiti se iz življenjske zagate s pomočjo drugih ljudi, in je to torej tudi nebogljjen klic na pomoč, »apel« na skupnost, ki človeka obdaja. Od tega, koliko je v samomorilnem dejanju pristne težnje v smrt, koliko klika na pomoč, je v veliki meri odvisno, ali se bo samomorilni proces končal s samomorom ali pa bo ostal pri samomorilnem poskusu oziroma parasuicidu, kakor danes pravimo.

IV Glede na pravkar zapisano torej samomorilnih poskusov ne gre vrednotiti z istimi merili kakor uspele samomore. Pri prvih kot psihološko gibalo prevladuje »apel« — klic na pomoč, pri drugih težnja v smrt, in v ozadju teh dveh manifestacij samomorilnega vedenja si lahko predstavljamo tudi precej različni osebnostni strukturi: pri prvi histerično, pri drugi depresivno. To so klinične izkušnje ob posamičnih primerih. Bržkone pa bi to izkušnjo lahko uporabili tudi pri epidemioloških študijah in konkretno pri ocenjevanju narodnega značaja, tako da bi upoštevali, katera od obeh oblik samomorilnega vedenja prevladuje. Pri tem bi spoznavali, da je izbira med obema oblikama samomorilnega vedenja v veliki meri odvisna od spola in starosti. Količniki samomora po pravilu namreč s starostjo rastejo in so višji pri moških kakor pri ženskah. Prav nasprotno pa je pri samomorilnih poskusih. Ne vem, ali nas ta izkušnja lahko opozarja na to, da — tako kakor nam prave podobe samomorilnosti v deželi ne razodene sam globalni količnik samomora, temveč šele razporeditev samomorov po spolu in starosti — tudi narodnega značaja ne gre razumeti kot togo in statično formulo, temveč bolj kakor melodijo z variacijami po spolu in starosti.

V Najbrž je zgrešeno, da uporabljam pojem »narodni značaj« kot nekaj dognanega in definiranega. Za razumevanje samomorilnosti kot družbeno patološkega pojava nam je bil ta pojem pač potreben in smo posegli po njem, čeprav mogoče sociološko, filozofsko ali socialno psihološko še ni dodelan. Za našo rabo smo »narodni značaj« definirali takole: »... tisto trajno bazično razpoloženje, ki je skupno večini pripadnikov nekega naroda in ki vpliva na oblikovanje vrednostnega sistema ljudi, prek tega pa tudi na njihov pogled na svet, medosebne odnose itd.«. Slutimo, da je ta »narodni značaj« nekaj, kar ni vezano na materni jezik in državne meje in kar ima tudi svoje regionalne različice. Toda tako je tudi s samomorilnostjo. V Jugoslaviji poznamo področja z značilnimi načini doživljanja in vedenja, navadami in običaji tamkajšnjega ljudstva in prav tako poznamo področja s stalno nizko ali stalno visoko samomorilnostjo. Toda v manjšem obsegu so takšna področja tudi v Sloveniji. (Kar pravilo je, npr., da so količniki samomora najvišji v severnih predelih, najnižji v južnih.) Ob takšnih opažanjih dvomimo o tem, da bi bilo mogoče govoriti o enovitem narodnem značaju pri nas in mogoče kar nasploh, pa tudi o visoki samomorilnosti kot neki splošni slovenski značilnosti.

Če povezujemo (visoko ali nizko) samomorilnost v prvi vrsti z narodnim značajem, se moramo vprašati tudi, kako naj pojasnimo, da so količniki samomora na splošno sicer za posamične dežele nekaj konstantnega (če ne upoštevamo splošnega postopnega naraščanja količnikov samomora povsod na svetu ali vsaj v evropskih deželah), da pa vendar lahko količnik samomora v neki

deželi epizodično (npr. za nekaj let), ali v desetletjih progresivno močno zraste. Prvi primer so zabeležili npr. na Japonskem leta 1958 in še v nekaj letih elektivno za adolescentsko populacijo. Drugi primer pa ugotovljamo za prebivalstvo nekdanje avstrijske province Kranjske oziroma poznejše Slovenije: na Kranjskem je bil leta 1873 količnik samomora 3, v desetletju 1881—1890 — 6,8, med letoma 1931 in 1935 — 19,4, po drugi svetovni vojni je pa še naprej nenehno rasel, tako da je dosegel leta 1984 35,8. Najbrž je v teh primerih treba upoštevati prej omenjeno načelo polietilogije samomorilnega vedénja. K samomorilni odločitvi posameznika prispeva vrsta okoliščin. Prav tako pa se tudi količnik samomora oblikuje večplastno, pri čemer utegne biti narodni značaj osnovna plast.

VI To je nekaj vprašanj, ki kažejo na to, da teža narodnega značaja pri razlaganju visoke samomorilnosti na Slovenskem še nikakor ni pojasnjena. Zamislimo si, kakšno naj bi bilo nadaljnje raziskovanje v tej smeri. Zagotovo multidisciplinarno in transkulturalno. Posvet, ki smo ga leta 1982 pripravili na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, nam je pokazal, kako plodovit je lahko pogovor o tem predmetu, ko preseže meje sociologije in psihiatrije, ki se že dolga leta trudita s to tematiko. Koliko misli lahko ponudijo tu npr. etnologi, zgodovinarji, filozofi, književniki, literarni zgodovinarji in še drugi, čeprav bo pobuda za raziskovanje tega vprašanja ostala verjetno še naprej pri sociologih, psihologih in zlasti psihiatrih, ki so s tem pojavom še najneposredneje v stiku in jih tudi emocionalno obremenjuje. Težave pa so, ko želimo zastaviti kakšno takšno raziskavo transkulturalno. Nekateri politični forumi utegnejo v sodelovanju z drugimi deželami v tej snovi zaslutiti nevarnost, da bi na ta način prispeli v roke kakim malevolentnim zunanjim sodelavcem podatki o intimnih bojznih in težavah našega ljudstva in da bi to politično zlorabili. Res bi bilo lahko zelo zanimivo začeti takšno raziskavo kar v okviru Jugoslavije, med republikami. Bojimo pa se, da bi v drugih republikah in pokrajinah ne bilo lahko najti skupin, ki bi delovale tako učinkovito, kakor se nam je posrečilo v Sloveniji.

VII Moram priznati, da v raziskavah, ki smo jih napravili v Sloveniji z analizo usod nekaj stotin oseb, ki so bodisi napravile samomor ali pa so to poskušale, še nismo odkrili suicidogenih momentov takšne vrste, ki bi jih kolikor toliko zanesljivo lahko povezali s slovenskim narodnim značajem. Statistični pregledi samomorilne populacije pri nas odkrivajo pravzaprav le tiste splošne posebnosti, ki označujejo suicidante povsod po svetu, posebej še v samomorilno obremenjenih predelih Evrope. Analiza vzorca 100 oseb, ki so 1967. leta v Sloveniji napravile samomor,¹ je npr. pokazala, da so to največkrat moški, stari 40—49 let, kmečkega izvira, zaposleni kot delavci. Odrastli so večinoma v neugodnih družinskih in materialnih razmerah in v petini primerov so imeli očeta alkoholika. Več ko polovica je bila tudi zasvojena z alkoholom in pri več ko četrtini se je kot motiv samomora nakazoval spor v družini. Na dan samomora jih je bila četrtnina pijanih. 64 % jih je kot način samomora izbrala obešenje.

¹ L. Milčinski, Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji. Doktorska disertacija, Ljubljana 1970, 204 strani.

Tudi naslednje naše obsežnejše »terenske« raziskave iz let 1947 in 1980² niso kazale bistvenih odmikov od opisanih značilnosti. Podatke so zbirali pri sorodnikih pokojnikov izkušeni strokovnjaki, večji kočljivih intervjujev, in ne vidim zadržka, da bi informatorji razodeli kot motiv samomorilčevega dejanja tudi morebitno širšo družbeno ali politično utesnjenost. Seveda je za takšne uvide, ki bi jih pokojnik lahko posredoval v poslovilnem pismu, ali pa bi jih registrirali informatorji, potrebna določena stopnja diferenciranosti pokojnika in njegovih bližnjih. V večini primerov ta pogoj ni bil izpolnjen.

Ostaja dejstvo, da so dežele s stalno visokim količnikom samomora in da Slovenija spada mednje ter da tu še ni videti konca naraščanju samomorilnosti. Tu se rodi pomisel, da je v neki skupni posebnosti Slovencev skrita dispozicija za samomorilno reagiranje, in nato druga misel, da je to iskati v slovenskem narodnem značaju. Nam, ki se učimo ob kliničnem delu, je čisto sociološki vzorec sklepanja — Durkheim⁴ govori o »družbeni biti« — bolj tuj od socialno-psihološkega. Tu se psihiatri nagibamo k opredelitvi narodnega značaja s pojmi, ki jih uporabljamo v teorijah osebnosti in nevroz. Tako je razumeti Hendinova⁵ izvajanja v študiji o samomorilnosti med Skandinavci, da so Danci »depresivni«, Švedi »shizoidni« in Norvežani »paranoidni«, pri čemer je treba vedeti, da se Hendin pri tem ni oprl na obsežnejše in po strogih znanstvenih merilih speljane raziskave značaja teh ljudstev, marveč so njegove omenjene oznake v bistvu posrečeno intuitivne.

Ko smo poskušali ta vzorec posneti v Sloveniji, nam torej naše klinične izkušnje niso kaj prida koristile. Upoštevali smo splošne oznake slovenskega človeka in njegovega položaja skozi zgodovino v današnji čas, kakor so jih zapisali naši filozofi, sociologi, literarni zgodovinarji in književniki. Naj jih nekaj le na kratko omenim:

Debenjak⁶ govori o »navznoter obrnjeni agresivnosti« Slovencev in njihovem »perfekcionizmu« s poudarjeno samokritičnostjo.

Po Kerševanu⁷ je »stereotip Slovencev (o samih sebi) kot delavnih, redoljubnih, hladnih, a tudi negotovih, nezadovoljnih, napetih in zapetih ljudi, usmerjenih v uspeh in prihodnost, bliže... protestantski delovni mentaliteti kot stereotipu, zadovoljnega Kranjca.«

Paternu⁸ govori o »dogmatičnem habitusu« Slovencev.

Slodnjak:⁹ »Njegov svetovni nazor je fatalističen... pa le ne pesimističen ali delomrzen.«

² L. Milčinski s sodelavci, Samomori oseb do dvajsetega leta. Raziskovalno poročilo, Ljubljana 1974, 108 strani in priloge.

³ L. Milčinski (uredil), Samomor in Slovenci. SAZU, Ljubljana 1983.

⁴ E. Durkheim, Suicide. The Free Press, New York 1951.

⁵ H. Hendin, Suicide and Scandinavia. Grune and Stratton, New York 1964.

⁶ B. Debenjak, Nacionalnost in represija. Anthropos, I.—II., Ljubljana 1969, 115—118.

⁷ M. Kerševan, Sociologija in samomor. Samomor in Slovenci (ur. L. Milčinski). SAZU, Ljubljana 1983, 207—213.

⁸ B. Paternu, Nekaj misli k problemom sodobnega slovenstva. Anthropos, I.—II., Ljubljana 1969, 127—128.

⁹ A. Slodnjak, Geschichte der slowenischen Literatur. Walter de Gruyter, 1958, Berlin.

Trstenjak:¹⁰ »Spadamo med najbolj disciplinirane in vestne narode . . . Toda prav zato je Slovenec tudi ,ozek in plah', v nenehnem strahu pred iztirjenjem, porazov ne zna prav prenašati, grize se z očitki za malenkosti, navdaja ga občutek manjvrednosti in tiho leze v depresijo, tako da se kmalu znajde v mejni situaciji, ko ne vidi več rešitve, razen v usodni odločitvi, da napravi konec. Tip perfekcionista je zmeraj nevaren sebi, ne drugim.«

Občutek, kako utegne svojo današnjo situacijo doživljati Slovenec z opisanimi značajskimi potezami, nam posreduje Fritz:¹¹ »... gledano iz Amerike ali iz Pariza: v tej deželi ni mogoče živeti; na paternoštru stoletij, ki jim jih Bog za pokoro niza, ni desetletja, ki ga ne bi bilo vredno preleteti; vsa njihova zgodovina je neki davni, zatrti kmečki upor, vsa kultura: nekaj žalostno hlipajoče poezije, vsa sedanost: neka velika revolucija, ki komaj še sije, vse drugo: dolga pijanost, obup, počasen samomor . . .«

Če uporabimo psihoanalitsko besedišče, bi lahko glede na navedene oznake povprečnega Slovenca rekli, da prevladujejo v slovenskem narodnem značaju depresivne in obsesivne poteze kot odraz zavrte ekspanzivnosti (»agresivnosti«). V tem je lahko skrita pripravljenost za samomorilno reagiranje pri srečanju z življenjskimi obremenitvami in travmami. Notranji — subjektivni — utesnjenosti se pridružuje še objektivna utesnjenost majhnega naroda, na ozemlje, ki bi kot krožna ploskev ne imelo polmera večjega od 80 km in zunaj katere njegov jezik nima več prave cene. Te kletke se ljudje bolj ali manj zavedajo; nekateri jo mogoče doživljajo le kot nenehno tesnoba, ki se stopnjuje v okoliščinah, ko se jim zdi, da je še ta kletka vse manj njihova.

Pa vendar: Po svoje je življenje za vse ljudi kletka. So pa poti, po katerih je to mogoče preseči.

Pripombe

I Glej pod VI.

II Navajam količnike samomora nekaterih evropskih dežel, ki so zajete v statističnem poročilu Svetovne zdravstvene organizacije leta 1985,¹² in dodajam še ZDA in Japonsko kot samomorilno najbolj obremenjeni deželi Amerike oziroma Azije (količniki se nanašajo na leta 1980 do 1984):

Madžarska	45,9	Jugoslavija	16,1
Avstrija	27,0	Norveška	14,6
Švica	24,8	Poljska	14,0
Finska	24,4	Holandija	12,0
ZR Nemčija	20,5	Portugalska	8,4
ČSSR	19,2	ZDA	12,2
Luksemburg	18,9	Japonska	20,4

¹⁰ A. Trstenjak, Okvirne dileme v etiologiji samomora. Samomor in Slovenci (ur. L. Milčinski). SAZU, Ljubljana 1983, 251—258.

¹¹ E. Fritz, Pesmi. Sodobnost XXX (1982), 8—9, 721—725.

¹² World Health Statistics Annual 1985. WHO Genève, 1985.

Naslednji so količniki samomora v Jugoslaviji, po posamičnih republikah in pokrajinah po statističnem letopisu za Jugoslavijo iz leta 1985.¹³ (podatki so za 1982. leto):

Jugoslavija	16,1	Slovenija	32,7
Bosna in Hercegovina	11,2	Srbija (skupno)	14,1
Črna gora	14,7	Srbija (ožja)	13,3
Hrvatska	22,0	Kosovo	2,4
Makedonija	6,8	Vojvodina	25,9

Ko govorimo o količnikih samomora (= število samomorov v enem letu na 100 tisoč oseb raziskovane populacije), je treba opozoriti na dvoje:

1. statistično seveda ni dopustno primerjati količnikov med upravnimi enotami različnega značaja, npr. med Slovenijo in Avstrijo (mogoče — najbrž pa tudi poučno — pa bi bilo primerjati količnike v Sloveniji in npr. na avstrijskem Koroškem);

2. Svetovna zdravstvena organizacija opozarja na to, da je problematično primerjati celó posamične države, ker različni načini ugotavljanja vzroka nasilne smrti, splošna družbena naravnost do samomora, zavarovalninski interesi in druge okoliščine lahko vplivajo na odločitev mrliškega oglednika oziroma odgovornega uradnika.

III Preučevanje *vzrokov in motivov* samomorilnega ravnanja pri osebah, ki so samomor poskušale, in (po poti »psihološke avtopsije¹⁴) pri tistih, ki so si sami vzeli življenje nudi zelo pestro pahljačo zunanjih in notranjih dejavnikov, ki v steku privedejo do samomorilne odločitve.

Med *zunanji* lahko naštejemo naslednje:

- meteorološke razmere;
- politični in ekonomski pritiski;
- družbeni odnos do samomora v smeri prehude liberalizacije odločanja za samomor, ki olajšuje samomorilno odločitev, ali nasprotno, družbeno tabuiranje samomora, ki to odločitev ovira;
- poudarjena zahtevnost po šolskem uspehu, zlasti če se starši in pedagogi najdejo na isti ravni;
- odgovorni poklici, npr. zdravniški;
- nezaposlenost, neustrezni medosebni odnosi v delovni organizaciji;
- neozdravljiva bolezen ali huda invalidnost;
- opitost ali drogiranost;
- pritiski in navzkrižja v družini;
- samomori med svojci ali pomembnimi osebami (kot vabljev vzorec).

Notranji (osebnostni) dejavniki so med drugim naslednji:

- moški spol, samski stan, višja starost;
- obremenjenost z endogeno psihozo (manično-depresivno ali shizofrensko);
- vključenost v subkulturo, ki s svojo ideologijo ustvarja večjo afiniteto do samomorilne naravnosti;

¹³ Statistički godišnjak 1985. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1985.

¹⁴ E. S. Schneidman, *The Psychological Autopsy. V: Deaths of Man* (Schneidman E. S. ed.), Quadrangle, The New York Times Book Co., 1973.

— alkoholizem, zasvojenost z drogami oziroma socialna depravacija in psihične komplikacije s tem v zvezi;

— negativne psihohigienske razmere v razvojnem obdobju (»razdrt dom«).

Pöldinger¹⁵ je dinamično samomorilnega procesa poskusil ponazoriti takole. Na prvi stopnji človek preudarja o samomoru kot možnosti, če gre za reševanje obremenjujočih problemov. Sledi stopnja notranjega prerokanja samouničevalnih in samoohranjevalnih sil. Na koncu, ko je odločitev dozorela, nastopi navidezna pomiritev — »zatišje pred viharjem«.

O *antinomiji* samomorilnega dejanja pa naslednje. Po tem načelu notranje motivacije se samomorilna dejanja glede na izid ne dajo razdeliti, ker je mogoče, da se »demonstrativna samopoškodba« ponesreči in konča s smrtjo. Zgodi pa se tudi, da človeka nepričakovane okoliščine pri dejanju, ki je bilo zastavljeno kot »resni samomor«, presenetijo, in tako ostane pri »samomorilnem poskusu«.

IV O samomorilnosti določene populacije bi imeli boljše podobo, če bi imeli podatke tudi o samomorilnih poskusih. Kaj zanesljivega celo samo o njihovem številu v razmerju z uspešnimi samomori ne vemo in se zelo verjetno tudi v prihodnje to ne bo izboljšalo.

V literaturi^{16,17} varirajo ugibanja o tem v razponu 7 do 50 in več samomorilnih poskusov na en uspeli samomor. V Sloveniji so bile z okrožnico Komiteja za zdravstveno in socialno varstvo zdravstvene ustanove obvezane prijaviti te primere. Register prejme letno približno toliko (600 do 700) prijav samomorilnih poskusov, kolikor je uspešnih samomorov.¹⁸ Ta številka zanesljivo ni ustrezna. Res pa tu tudi etični zadržki često onemogočajo dosledno poročanje.

Globalni količnik samomora nam nedvomno manj pove kakor pogostnost samomora po spolu in starosti.

V K omenjeni oznaki narodnega značaja bi mogoče lahko dodali:

To razpoloženje je trajno ali, bolje, zelo počasi se spreminja, ker je povezano delno z organizmičnimi (rasnimi) posebnostmi večjega dela tiste populacije, precej pa se ta vzorec prenaša iz roda v rod s stereotipi nege in vzgoje otrok.

Navajam še nekatere definicije tega pojma iz literature:

Po Essbach-Kreutzerju¹⁹ je socialni značaj »jedro značajske strukture, ki je večini pripadnikov raziskovane družbe skupno, za razliko od posameznikovega značaja, po katerem se ljudje iste družbe med seboj razlikujejo«. Hof-

¹⁵ W. Pöldinger, Von der psychoreaktiven Krise zur präsuizidalen Entwicklung; zur Problematik der Beurteilung der Suizidalität. Wien. Klin. Wschr. (Suppl), 145 (1983), 10—13.

¹⁶ E. Stengel, Grundsätzliches zum Selbstmordproblem. V: Selbstmordverhütung (E. Ringel Hg.), Huber, Bern, 1969, 9—50.

¹⁷ H. J. Weitbrecht, Selbstmordprophylaxe bei Jugendlichen. Präventivmedizin, 10 (1965), 6, 458—473.

¹⁸ M. Virant-Jaklič, Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji v letu 1984. Univerzitetna psihiatrična klinika, Ljubljana, 1985.

¹⁹ U. Essbach-Kreutzer, Die Theorie des Sozial-charakters in den Arbeiten von Erich Fromm. Ztschr. f. psychosom. Medizin u. Psychoanalyse, 18 (1972), 2, 171—191.

stätter²⁰ govori o »modalni osebnosti« in omenja še naziv »basic personality type« (po Lintonu in Kardinerju), torej osebnostni tip, ki je v določeni družbi posebno pogost. »Avtostereotip« je tisti opis »bazične osebnosti«, ki jo podaja nekdo o svoji lastni skupini. Za isti pojem imamo tudi naziv »nacionalna identiteta« (Erikson²¹). Zanimiva je misel istega avtorja, da vselej, ko mislimo, da smo našli neko zares značilno potezo tistega ljudstva, hkrati odkrijemo tej potezi nasprotno, toda prav tako značilno. Torej se nacionalna identiteta gradi iz različnih vzorcev, nasprotujočih si potencialov, bodisi da se ujamejo v enovit kulturni slog ali mogoče razpadejo v stihijo.

Sociologi bolj ali manj določno nakazujejo potrebo po takšni kategoriji, kadar se poglobljajo v vprašanje samomorilnosti v deželi. O svoji poznani monografiji iz 1881. leta je T. G. Masaryk 1896. leta zapisal:

»Moja psihološka in sociološka analiza samomorilnosti me je naučila, da je število samomorov neposredno matematično merilo pravega družbenega razpoloženja, tega, kako je družba globoko v svoji duši vznemirjena, zmedena, bolna...«²² Durkheimu⁴ so potrebni pojmi »psihična bit višje vrste«, »kolektivna zavest«, »narava družbe«, »duhovno stanje družbe«, da pojasni »kolektivno nagnjenje« do samomora določene družbe, ki vpliva na posameznike tako, da se spuščajo v samomorilno ravnanje. Nekako tako, kakor da je navajana številna in tako različna določila samomora posameznikov treba gledati le kot fasado ali racionalizacijo nekega globljega, posamezniku podzavestnega kolektivno-družbenega dogajanja, ki žene ljudi v samomor.

Nekatera opažanja to navidez utemeljujejo:

1. Stanovitnost dejstva, da so dežele (oziroma področja prek državnih meja) z visokimi in druge z nizkimi količniki samomora.

2. Da na samomorilnost v posamičnih deželah (merjeno s količniki samomora) po vtisu ni mogoče vplivati niti z obširnimi preventivnimi akcijami, kakor npr. s številnimi centri za preprečevanje samomora v ZDA.

3. Kakor zaenkrat ni mogoče v motivaciji individualnih samomorov najti prepričljivih »nacionalnih« vzrokov, tudi visoke ali nizke samomorilnosti v deželah ni mogoče razložiti z vso množico dejavnikov, ki jih prepoznavamo kot vzročno pomembne pri posamičnih samomorih.

Pri izvajanjih pogostosti samomorov v posameznih deželah iz narodnega značaja nekateri avtorji sledijo Durkheimovemu, drugi psihoanalitskemu vzorcu.

Buda²³ navaja npr. o samomorilnosti na Madžarskem, v deželi torej, ki je vodilna po količniku samomora že več let, naslednje:

Najprej to, da se državna administracija tega fenomena kot »družinske sramote« rajši ne loteva in zadevnih statističnih podatkov ne ponuja širši jav-

²⁰ P. R. Hofstätter, *Sozialpsychologie*. Göschen, Walter de Gruyter, Berlin, 1967.

²¹ E. H. Erikson, *Childhood and society*. Penguin Books, Harmondsworth, 1963.

²² T. G. Masaryk, *Suicide and the meaning of civilization*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1970 (*Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der modernen Civilisation*, Wien, 1881).

²³ B. Buda, *Suicide in Hungary. Depression et suicide*. Pergamon Press, Paris, 1981, 23—27.

nosti. Hvale vredno je vendar dejstvo, da Svetovni zdravstveni organizaciji teh podatkov ne prikrivajo, kakor je to v nekaterih državah vzhodnega bloka.

Tabuiranje tega pojava kaže na to, da samomor pojasnjujejo povsem enostransko kot znamenje nacionalne biološke in duhovne šibkosti ali obstoječih napetosti v političnem sistemu. Govori se, da je samomor globoko zakoreninjen v madžarskem ljudstvu, da je to vzorec odrešitve, ki ga nudi kulturna tradicija za okoliščine eksistencialnega poloma, razočaranja, zgube časti ali bližnje osebe, ko se človek počuti zavržen in osamljen. Ljudstvo dovoljuje tako vedenje v življenjskih stiskah. Samomor sprejemajo tudi kot izraz sovraštva in kaznovanja osebe, ki je neposredni vzrok čustvene krize. Oba vzorca sta pogosta glede na to, da so ljudje na Madžarskem nagnjeni k temu, da prepuščajo osebe v stiski same. Madžarska kultura spodbuja tudi k alkoholizmu, ta pa utirja suicidalno naravnost.

Buda skuša razložiti visoko samomorilnost na Madžarskem sociološko, s *situacijo anomalije* po Durkheimu: Naraščajoča pogostost samomora je vzporedna z naraščajočo blaginjo in uspehom madžarskega prebivalstva in z vse večjo družbeno svobodo posameznikov. Spremenljivki, ki to uravnava, sta industrializacija in urbanizacija, povezani z vertikalno in horizontalno mobilnostjo, kakršne še ni bilo. Zelo velik del ljudi je zamenjal zaposlitev in prejšnji, domači življenjski slog ter se preselil v velika mesta in industrijske predele. Sledijo razpad tradicionalnih skupnosti in sekularizacija in nato rast uživanja alkohola. Socialno ekonomski razcvet spodbuja tekmovalno naravnost praktično na vseh življenjskih ravneh in hlantanje za materialnimi dobrinami. Takšna naravnost pomeni za določene dele prebivalcev (npr. starejše ljudi) težko breme. Stari ljudje postanejo za družino nadloga, ko se ne morejo več vključiti v tekmovalne vrtnice. Veliko je razvez in otrok, ki odraščajo brez enega od staršev. Anomija sproži torej plaz problemov, nasprotij, zbuja tesnobo, ustvarja frustracije zaradi rasti želja in pričakovanj, ki se ne izpolnijo, in prizadene samospoštovanje. Odtod ni daleč do bolezni, duševnih motenj, odvisnosti od alkohola in drugih kemijskih snovi. Veliko ljudi v teh stiskah sicer poišče zdravnika. Tudi to pa bistveno ne zavira vse večje verjetnosti samomorilnega ukrepanja.

Buda pojasnjuje torej visoko samomorilnost na Madžarskem v glavnem na osnovi *družbene danosti povojnega časa*. Kulturnim posebnostim in »nacionalnemu karakterju« v tej zvezi ne pripisuje posebnega pomena, nasprotno torej, kakor bomo videli v povzetkih študij o samomorilnosti v skandinavskih deželah in na Japonskem.

Že navedena Hendinova študija o samomorilnosti v skandinavskih deželah⁵ je naravnana psihoanalitsko, izhaja pa iz ugotovitve, da ima Norveška, ki je po naših predstavah civilizacijsko in kulturno zelo blizu Švedski in Danski, že leta dolgo bistveno nižje količnike samomora od njiju. Hendin išče osnovo te razlike v vladajočih vrednostnih sistemih in vzgojnih vzorcih v teh deželah.

Vzgojni prijem danske matere je, da otroku pokaže, kako je žalostna ob njegovih morebitnih odstopih od vedènja, ki je v skladu s tamkajšnjimi merili. Otroke vzgajajo zelo popustljivo in z dobroto, ne smejo pa navzven pokazati agresivnosti. Vodijo jih blago, brez trdote in discipline. Prek vcepljenega mehanizma, ki ob odmiku od norme mobilizira občutje krivde, dosežejo družbeno sprejemljive vzorce vedènja. Takšna vzgoja močno pripomore, da je Dančev

značaj depresiven. Danci so pasivni, odvisni, navezani na partnerstvo in ljubeznivo skrb. Samomorilne krize izvirajo iz grozeče ali resnične zapuščenosti, zaradi smrti bližnjega ali ločitve od njega. Agresivne težnje, ki se zbujaajo v takšnih okoliščinah, se zasučejo proti subjektu samemu; tako se porajajo občutja krivde in samokaznovalne težnje, ki usmerjajo človeka v samomor. Prehod si olajšajo s fantazijo o ponovnem združenju z ljubljenim človekom po smrti.

Švede poznamo kot odločne, častihlepne in tudi uspešne ljudi. Druga stran tega so depresivna stanja in samomorilna dejanja, za katerimi največkrat tičita neuspeh in nesreča pri napredovanju. V delu in poklicnem uspehu najde Šved potrdilo lastne vrednosti, hkrati pa tudi odvod agresivnih napetosti. Za razloček od danske matere poskuša švedska mati otroka čimprej privedi do samostojnosti. V treh ali šestih mesecih po porodu se mati že zaposli. Šole so stroge. Mladi Šved si doma zasluži pohvalo s tem, da se čimprej osamosvoji. Takšen vzgojni režim precej sili človeka, da svojih čustev ne kaže navzven. Dopustno izražanje agresivnih čustev je agresivni molk. Hendin ocenjuje Švedov značaj kot shizoidni. Samomor je na Švedskem sramota. Po Hendinovem mnenju utirjata pot samomoru zgodnja ločitev otroka od matere, navajanje k samostojnosti, samoobvladovanju in storilnosti. To pa so, kakor se zdi, poteze istega bazičnega značaja, ki so Švedom pomagale, da so se uveljavili v literaturi, znanosti in gospodarstvu.

Norveški značaj se od danskega in švedskega loči predvsem po tem, kako ljudje premagujejo svoje agresivne napetosti. Na Norveškem vzgojni ideal nista pridnost in ljubeznivost kakor na Danskem, ne obvladanost in korektnost kakor na Švedskem. Ne: branijo naj se, bojujejo, udarijo. Norvežan je vaje odkriti izraziti svoj odpor, sovraštvo. Spori, pravde so pogosti. Užaljenost, jeza zaradi storjenih krivic sta neredko odsev projekcije in Hendin meni, da bi norveški značaj lahko označili kot paranoidni. Uspeh Norvežanu ni najpomembnejša stvar, pravzaprav o njem le bolj sanjari. Otroci in skrb zanje so glavna vsebina življenja norveških mater. Razmerje med materjo in otrokom je toplo in trajno, vendar ne takšno kakor na Danskem, da bi vodilo v odvisnost in pasivnost. Ne sklicuje se na občutja krivde. Spodbuja pa potrebno agresivnost, vzgaja otroka k sproščenosti in samostojnosti.

Po Farberju si lahko majhno obremenjenost s samomorom pri Norvežanih razložimo tudi tako, da je na primer očetovski lik na Norveškem dosti močnejši in aktivnejši kakor na Danskem in da živijo Norvežani v tesnejših družinskih zvezah, da so čvrsteje povezani tudi v družbenih skupnostih in da je tudi njihova nacionalna identifikacija izrazitejša.

Skandinavski avtorji Hendinovi izvajanj v celoti ne sprejemajo. Njegovim psihodinamičnim razlagam zoperstavljajo demografske in sociokulturne razlage. Za Rudestama²⁴ so na primer pomembna določila visoke švedske samomorilnosti sekularizirana protestantska etika, pacifizem in egalitarnost. Prvo določilo vodi v odnosu do življenja v rastoči materializem, ta pa — za razloček od bolj asketskega odnosa — pogosteje privede do storilnostnega poloma, ki mu sledi odločitev za samomor. (V tem lahko vidimo že pomembno razliko od

²⁴ K. E. Rudestam, *Suicide in Sweden and the United States. Depression et suicide*. Pergamon Press, Paris, 1981, 115—133.

norveške usmeritve, ki je vendar bolj tradicionalno religiozna in asketska.) Manj prepričljiva je avtorjeva trditev, da utegne biti pacifistična švedska usmeritev pomembna pri izbiri samomorilnih načinov, ki so tu pretežno pasivne narave (zastrupitve). Egalitarnost pa se kaže v etiogenezi samomora na Švedskem tako, pravi avtor, da ga (s samomorom bolj obremenjeni) moški doživljajo kot frustracijo zaradi zgubljanja vladajoče vloge v družini, ko jih ženske spričo samostojnosti ne potrebujejo več ali so jim celo v breme. Kritike je bila deležna tudi metodologija Hendinovega raziskovanja, zlasti to, da je svoja opazovanja o vodilnih samomorilnih motivih gradil na dinamično usmerjenih intervjujih ljudi, ki so ostali pri samomorilnem poskusu. Ti ljudje so — po Stengelu — bistveno drugačni od ljudi, ki so samomorilno dejanje izvedli, saj pri njih »apel« prevladuje pred pristno težnjo po smrti.

Po istem vzorcu kakor obravnava Hendin skandinavski, obravnava Bealova²⁵ japonski samomor. Psihodinamične razmere v ozadju tega pojava so na Japonskem zapletenejše in našemu zahodnemu pojmovanju težje dojemljive. Japonska kultura je izrazito masohistična. Sproščanje agresivnih vzgibov navzven dopuščajo le v zgodnjem obdobju, pozneje pa agresijo zatirajo oziroma ji je odprta pot le navznoter, proti osebnosti sami. Japonska združuje temeljni suicidalni dinamiki Švedske in Danske. Kakor na Danskem (in mogoče še bolj zaradi že kar masohistično požrtvovalnega življenjskega sloga japonske matere) tudi tu otroka disciplinirajo predvsem z zbujanjem občutja krivde. Poudarjajo tudi storilnost, kakor na Švedskem, le da tu tekmovanje kot oblika agresivnosti ni dopustno oziroma japonski otrok lahko tekmuje le z lastnimi uspehi. Iz te skrajne zaježitve agresije izvirajo številne posebnosti japonske kulture, ki jo označuje tudi obsesivno-kompulzivni (anankastični) način pri oblikovanju medosebnih odnosov oziroma številnih obredov, ki urejajo ta razmerja. Pri tem sta starost in smrt stanji, ki ju je treba pričakovati z radostjo, ne z bojznijo, samomor pa velja za častno in smiselno dejanje. Spričo teh okoliščin vsekakor bolj razumemo pogosto samomorilnost na Japonskem.

Kakor Buda tudi japonski avtor Tatai ne uporablja psihoanalitskih prijemov, ko skuša opredeliti duhovno naravnost japonskega ljudstva, tisto naravnost, ki skriva v sebi tudi večjo bližino suicidalne odločitve v kritičnih življenjskih okoliščinah:²⁶ Duh japonskega ljudstva zgodovinsko opredeljuje — pravi Tatai — dejstvo, da Japonci vse napore posvečajo temu, da bi »sebe zapustili«, »se sebi izognili«, »se pozabili«. Prizadevajo si biti »nesebični«, kar jim pomeni zaupanje v ustaljeno kmetovalsko in ribiško življenje z njunim naravnim ritmom, ne kakega resnejšega krvavega bojevanja, najsi bo notranjega ali zunanjega. »Prilagoditev naravi« je torej primarna in edina modrost življenja. Japonci živijo s ciklično menjavo štirih letnih časov in intuitivno občutijo življenjski ritem povsod v naravi, celo v neživem kamnu. Ciklični naj bi bili po njihovem občutku tudi sreča in nesreča. »Slediti zakonu narave« je torej tradicionalna osnova japonske kulture in življenjske filozofije, pa tudi odnosa do smrti. Glede na takšno naravnost se utegne Japonec tudi hitreje odločiti za

²⁵ L. Beal, The psychopathology of suicide in Japan. The internat. j. of social psychiatry, 14 (1966), 3, 213—225.

²⁶ K. Tatai, Footsteps of suicidology and suicide prevention in Japan, a short review. Psychiatria Fennica, Helsinki, 1981, 75—90.

samomor od zahodnjaka. Na drugi strani teži Japonec v hedonizem in si prizadeva za mir. Ta poteza ima lahko v določeni meri tudi protektivni vpliv v odnosu do samomora. Izrazita fluktuacija količnikov samomora vzporedno z menjavo obdobji družbene nestabilnosti in stabilnosti ima v ozadju opisano, tako-rekoč antinomično duhovno usmerjenost. Japonci manj ostro ločujejo smrt in življenje. Zahodnjak bi pomislil, da se Japonec lažje odpoje življenju kot ljudje na Zahodu. Pa vendar na Japonskem količnik samomora ni tako visok, kakor je povprečno v zahodnem svetu. Avtor domneva, da to relativno zmernost uravnava globoka ljubezen do narave. Naravnost, ki je blizu taoizma, pomeni tudi življenje z manj pretresi in z večjo sprijaznenostjo s tem, kar nam prinaša.

Dodajmo še oceno Finske, poznane po visokih količnikih samomora in pogostosti alkoholizma, ki je s tega vidika dokaj blizu Sloveniji, le da je na Finskem hkrati tudi visoko število nasilnih dejanj: Finci imajo, pravi Achté,²⁷ visok agresivnostni potencial, hkrati pa težko najdejo naravni odvod za agresivne težnje. Finci sami sebe ocenjujejo kot mrke, odljudne, vase zaprte ljudi, nagnjene k depresivnosti; mučijo jih manjvrednostna občutja, ki se spričo težav pri izražanju čustev sproščajo v dokaj divjih pivskih navadah. Po drugi strani pa so Finci tudi žilavi, vztrajni, vzdržljivi, dobri vojaki. Poučen je tudi njihov vzgojni vzorec: Danes veljavne družbene norme Fincu ne dopuščajo izraziti agresije in notranje napetosti. Finci radi razlagajo pozitivna čustva kot znamenja slabosti in nemožatosti. Na Finskem velja tradicija trde vzgoje otrok. Do nedavna je veljalo, da deček nikdar ne bi smel jokati, popoln moški je »superman«, ki ne razodeva svojih čustev. Čeprav je bilo v finskih družinah od nekadaj nedopustno, da bi se otroci vedli agresivno, so vendarle često imeli priložnosti prisostvovati nasilniškim nastopom svojih staršev. To nam mogoče precej določno razkriva zapleteno vlogo agresivnosti v samomorilnem vedanju in hkrati prav tako zapletene vzgojne vplive, ki jih oblikujejo specifični izrazni vzorci tako pri posamezniku kakor v okviru družbenega značaja ljudstva.

Bolj esejistično povezuje Ringel »avstrijsko dušo«²⁸ z visoko samomorilnostjo: Trije vzgojni cilji Avstrijca so: poslušnost, vljudnost in varčnost; »biti srečen« pri tem ni pomembno. Večina otrok je v svojem življenjskem razvoju ovirana in nasledek takšne vzgoje so v sebi izmučeni, ponižani in strti ljudje. Posledice so tudi težnje k samopoškodovanju in samouničenju.

K večrazsežnosti medkulturni študiji o samomorilnosti v Jugoslaviji nas vabi že pogled v uradne statistične podatke o demografskih značilnosti in nekaterih kazalnikih, ki se štejejo kot merilo civilizacijske oziroma kulturne razvitosti. Avtor je vzporedil te podatke na eni strani za Kosovo in Makedonijo (z najnižjima količnikoma samomora), na drugi strani za Slovenijo in Vojvodino (z najvišjima količnikoma) in je v tem, kar se mu je nakazovalo, poskusil najti zakonitost, ki jo je izrazil takole:

»Menim, da lahko domnevamo v ozadju opisanih ugotovitev dve temeljni naravnosti pri obvladovanju obremenitev, ki jih pripravlja posamezniku življenje v človeški skupnosti:

²⁷ K. A. Achté, J. Lönnquist, Suicide in finnish culture. Depression et suicide. Pergamon Press, Paris, 1983, 95—113.

²⁸ E. Ringel, Die österreichische Seele — 10 Reden über Medizin, Politik, Kunst und Religion. Böhlman-Verlag, Wien, 1984.

Prva: Človek išče varnosti v osamosvojitvi, emancipaciji, pri čemer se zanaša predvsem na izobrazbo in delovni napor, meni pa, da ga pri tem utegnejo ovirati pretesne emocionalne vezi.

Druga: Človek išče varnosti in opore v tesni skupnosti z bližnjimi; naslanja se na trdnost primarne družine in zakonske zveze in relativno zapostavljanje koristi, ki jih utegneta imeti z učenjem pridobljeno znanje in delovna učinkovitost.

Z ozkega gledišča preprečevanja samomora je drugi vzorec (»biti skupaj z bližnjimi«) nedvomno učinkovitejši kakor prvi (»zanesti se nase«).

Podobne oznake značilnosti posameznih jugoslovanskih narodov kažejo (brez vsakršne zveze z iskanjem samomorilnih dejavnikov) tudi nekatere jugoslovanske in tuje družboslovne študije ob težnji, da bi prvi vzorec označevali kot »zahodni«, drugi kot »vzhodni«.²⁹

»Zahodni« vzorec (»zanesti se nase«) je tudi slovenski; ustvarja močnejše občutje osebne odgovornosti in često osamljuje ljudi. V »mejnih situacijah« to dvoje pogosteje utirja v samomor. Nasprotno so razmere pri »vzhodnem« vzorcu (»biti skupaj z bližnjimi«).

Summary

SUICIDE AND SLOVENE NATIONAL CHARACTER

Starting from his clinical/psychiatric observations and epidemiologic studies about suicides in Slovenia and basing on foreign studies models and also on characteristics of Slovene people given by philosophers, sociologists, literary historians and others, the author tries to find a characterization of Slovene national character which would — together with other etiopathogenetical moments — try to explain the exceptionally high suicidal rate in Slovenia (35,8 in 1984). The author is of the opinion that depressive and obsessive elements prevail in Slovene national character, this being a result of suppressed expansiveness. The subjective tightness within is joined by an objective tightness of a small nation living on a stretch of land the radius of which would not exceed eighty kilometers if it was a circular plane, outside of which its language does not have any real value any more.

²⁹ L. Milčinski, *Samomor in Slovenci*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985, 225—231.

O KOLEKTIVNIH KARAKTERIZACIJAH*

Božidar Jezernik

Skušnjo, da ima vsak človek svoj značaj in svoje individualne značilnosti, iz katerih je mogoče razumeti ne le njegovo preteklost, marveč do določene mere tudi predvideti njegovo ravnanje v prihodnosti, najdemo v najstarejših dokumentih človeške pismenosti. Že najstarejši pisci so označevali rase, plemena in ljudstva. Pomembno je, da se najstarejše karakterizacije nanašajo na pripadnike drugih skupnosti: tuje lastnosti, ki so drugačne od naših, so bolj nenavadne in zato opaznejše. Zaradi pozornosti, ki je usmerjena predvsem v drugačno, nenavadno, je pri takšnih označitvah pogosta nagnjenost k satiričnemu in tendencioznemu prikazovanju drugačnosti. Folklorja je polna takšnih oznak. Tako so na primer v slovenski folklori Turki krvoločni, Nemci vzvišeni, Črnogorci leni.

Ljudska vednost je sicer polna globokih modrosti in v njej so zbrane mnoge globoke resnice. Toda še več je v njej nekritičnih in neproblematiziranih apriorizmov, ki nimajo ničesar skupnega z dejanskim stanjem; to velja seveda tudi za folklorne karakterizacije. In to toliko bolj, ker je poudarek folklornih oznak vedno na razločkih, čeprav namišljenih, in ne na skupnih potezah. V skladu s tem naj bi bili na primer Čehi kulturni, Črnogorci bojeviti, torej povsem različni. Toda naslednja primera dokazujeta, da ti lastnosti nikakor nista bistveni.

Prvi primer, ki je črnogorskega izvira, navaja Vidak Vujačić¹ kot ponazorilo, kako globoko so se moški Črnogorci identificirali s svojo »večvrednostjo«, da nekdo ni maral sprejeti večkrat ponovljene ponudbe kraljice Milene, da bi mogel napasti ovce, ker se je zaobljubil, da nikoli in v ničemer ne bo poslušal — ženske.

Naslednji primer je opis srečanja češkega interniranca z esesovko v taborišču Dachau: »Šel sem proti njej in provokativno gledal naravnost vanjo. In nisem pozdravil!« (kar je bil hud prekršek zoper taboriščni red). Esesovka ga je poklicala k sebi, češ zakaj je ni pozdravil. Odgovoril ji je, da ne ve, ali je s pošte ali z železnice. Razjarjena zaradi tolikšne nesramnosti, je skočila k njemu, mu zbila z glave čepico in kričala, da mu že pokaže, da je (ona) Unterscharführer SS. Pobral je čepico in se opravičil »z gracioznostjo španskega plemiča«,

* Predelano besedilo predavanja na plenumu kulturnih delavcev OF 5. novembra 1986 na Bledu.

¹ Etos Črnogorke, Titograd 1980, str. 120.

rekoč: »Entschuldigen Sie, bitte, Fräulein Unterscharführer!«² Tako je tudi Bratůňek raje tvegala kazen zaradi hudega prekrška zoper taboriščni red, ki je internirancem veleval, da morajo pozdraviti vsakogar, ki ga srečajo v esesovski uniformi, kakor da bi se »ponižal« pred žensko; na to, kje se spodobi biti ženski, je tudi dokaj nedvoumno namignil. Menim, da navedena primera sama po sebi dovolj zgovorno dokazujeta, da je bistvena poteza črnogorske in češke kulture (bila) razdeljenost ljudi na (večvredne) moške in (manjvredne) ženske.

Razlog, da kolektivne oznake praviloma prezrejo takšne bistvene poteze, je v tem, da so njihovi avtorji navadno ljudje, ki sicer imajo priložnost opazovati določene zanimive lastnosti prebivalcev določene pokrajine, vendar njihovi sklepi izvirajo predvsem iz posamičnih vtisov, ki so potem posplošeni mnogo bolj, kakor bi dopuščali razpoložljivi podatki. Praviloma so takšne karakterizacije v večji ali manjši meri simplifikacija dejanskega stanja. To velja na primer tudi za najstarejšo ohranjeno karakterizacijo Slovencev, ki jo je že leta 1562 zapisal Primož Trubar: »Prebivalci Kranjske, Spodnje Štajerske in Koroške sledijo po značaju in lastnosti Nemcem, se nemško oblačijo, le da nosijo ženske posebne, dolge tančice na glavi. Deželna gosposka, grofi, baroni, vitezi in plemiči zgornjih slovenskih dežel znajo dobro nemško, a dosti njih latinsko in laško. Tudi mnogi meščani, duhovni in menihi govoré nemško. Preprosti nevedni človek pa govori vseskozi samo slovenski jezik. To je dobro, pošteno, zvesto, resnicoljubno, pokorno, gostoljubno in milo ljudstvo, ki se prijazno in lepo vede do vseh tujcev in do vsakogar. Toda preveč in premočno je praznoverno, zakaj kranjsko in slovensko dobrosrčno ljudstvo hoče vse svoje zadeve pri Bogu, pri devici Mariji in pri svetnikih urediti samo s pogostim branjem, poslušanjem in ustanavljanjem maš, z biljami, z darovanjem, z rožnimi vencí, z ognjem, s prižiganjem sveč, s procesijami, z blagoslovljeno vodo, s soljo, palmami, s kajenjem in kropljenjem, z daljnim romanjem in z zidanjem novih cerkvá.«³

Trubarjevo označitev so v bistvu prevzeli tudi številni drugi avtorji; zlasti lojalnost in pokornost slovenskega ljudstva sta ohranili trajno in poudarjeno mesto, najbolj korenito pač v Cankarjevi oznaki Slovencev kot naroda hlapcev. Vzroki za tolikšno soglasje so seveda različni; toda soglasje v označevanju samo po sebi še ne pomeni, da je le-to točno. Poudarjanje tako imenovanega hlapčevstva v slovenskem značaju se prav gotovo v precejšnji meri ujema z dejanskim stanjem: precejšen del slovenskega prebivalstva je pretežni del zgodovinskega razvoja bil podrejena množica. In noben družbeni sistem ne more normalno delovati, če obvladani sloji ne sprejemajo svojega položaja kot nekaj neproblematičnega. Toda po drugi strani podrejenost že sama po sebi pomeni, da je nekdo nadrejen: kjer ni nadrejenih, tudi ni podrejenih.

Kakor večina ljudi, imajo tudi vodje posameznih skupnosti bolj ali manj izoblikovano, bolj ali manj ozaveščeno karakterologijo skupnosti, ki jo vodijo, in v skladu s tem tudi ravnaajo. Glede na svoj značaj izbirajo metode, taktiko političnih aktivnosti in »prave ljudi«. V vsaki skupnosti tisti, ki te skupnosti bodisi vodijo, bodisi reformirajo, zavestno ali nezavedno ravnaajo v skladu s

² Tonda Bratůňek, *Lágrové momenty*. V: Emanuel Faltus ed., *Almanach Dachau*, Praha 1946, str. 144.

³ Primož Trubar, *Glagolski prvi del Novega testamenta 1562*. Cit. po Mirko Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, Ljubljana 1966, str. 124—125.

svojo diagnozo značaja ljudi, s katerimi imajo opraviti. Seveda se v teh diagnozah bolj ali manj jasno kažejo tudi različni družbeni interesi; pravzaprav posamične oznake marsikdaj povedo več o tem, kakšni so (bili) interesi diagnostikov kakor o značaju skupnosti.

Vprašanje slovenskega narodnega značaja je postalo še posebej pomembno med drugo svetovno vojno, ko je bilo postavljeno na kocko samo preživetje slovenskega naroda. Organizatorji in vodje odporniškega gibanja so videli možnosti za uspeh ob predpostavki »aktivnega slovenstva«, to se pravi zavesti odpora med večino Slovencev. V tem je tudi smisel četrte Temeljne točke OF,⁴ ki uvršča med temeljne naloge osvobodilnega gibanja »preobrazbo narodnega značaja«, in to v skladu z znanim geslom: »Iz naroda hlapcev — narod herojev«. Kakor je pokazalo dogajanje, je bilo Slovencev, ki so iz takšnih ali drugačnih razlogov sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju, dovolj, da je bil cilj dosežen. In 19. avgusta 1943 je na primer celo (belogardistična) Svobodna Slovenija priznala, da smo Slovenci »dobili v svetu nek sloves junaštva radi partizanskih akcij«.⁵

Če so organizatorji in vodje odporniškega gibanja uresničitev svojih ciljev povezovali z »aktivnim slovenstvom«, pa so nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja zaradi razrednih interesov gradili na nasprotnem stališču. V spomenici, ki jo je 26. septembra 1942 škof Gregorij Rožman izročil visokemu komisarju za Ljubljansko provinco, je škof Slovence označil takole: »Porabljam to priliko, da Vašo Ekscelenco ponovno zagotavljam, da so Slovenci narod, ki je miren in lojalen do oblasti, ki ni prevraten, temveč zna realno presoditi nastalo situacijo in je navajen dajati cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega.

Priznam, da so se med Slovenci pokazali izjemni pojavi, ki bi lahko spravili v dvom točnost moje iskrene karakterizacije slovenskega naroda. Nimam namena iti preko teh pojavov. Ne samo jaz, temveč ogromna večina naroda obsoja nesrečne podvige neodgovornih elementov, ki so pod krinko narodnega osvobodilnega boja započeli teroristične akcije nad Slovenci in Italijani in nad premoženjem naroda z namenom, da spravijo narod v brezupen položaj, v katerem naj bi postal žrtev komunizma...«⁶

Po osvoboditvi se je z novimi družbenimi potrebami, ki so terjale namesto prejšnjih herojev »junake dela«, kot nov in splošno uveljavljen element za karakterizacijo Slovencev uveljavil pojem pridnost. Ta nejasen pojem, ki pomeni hkrati ubogljivost, marljivost, veselje do dela itn., so spet mnogi povsem nekritično prevzeli in je prešel tako rekoč v splošno rabo. Na okrogli mizi Problemov leta 1981 so nekateri udeleženci med drugim celo ugotovili: »Če je Francoz

⁴ Ta točka je zagotovo precejšnja posebnost med političnimi programi. Toda vanjo je vključena zgolj ena od bistvenih projekcij vseh revolucionarnih programov: revolucije so lahko uspešne le, če uspejo prebuditi potlačevane moči »mas«. Tako je po spominih Milka Goršiča pred drugo svetovno vojno med slovenskimi komunisti krožila šala, da bo prišel čas, ko bo povsod na svetu že zmagala revolucija, razen v Sloveniji. Tedaj bodo prihajali k nam otroci z vsega sveta, da bi videli, kako je to, če vlada kapitalizem. »Zaradi tradicionalne ponižnosti in ubogljivosti Slovencev si namreč nismo mogli predstavljati revolucije v Sloveniji.«

⁵ Cit. Franček Sa je, Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 569.

⁶ Cit. ibidem, str. 498.

priden, je ‚pač priden‘, če je Slovenec priden, pa je ta pridnost ‚izpričevanje Slovenstva‘; ni ‚Slovenec v pravem pomenu‘ zato, ker ima te in te oznake, pripisane Slovincu, marveč ima te in te oznake zato, ker je Slovenec.«⁷

Poleg takšnih, laičnih označevanj spoznamo tudi poskuse prikazov nacionalnih značilnosti, ki so jih izoblikovali posamični strokovnjaki in ki so utemeljeni na bolj sistematičnem opazovanju. V dobi razsvetljenstva je bilo na primer vprašanje značaja naroda priljubljeno torišče zanimanja filozofsko usmerjenih piscev. Vrhunec pa je doseglo v dobi romantike, ko se je v prizadevanjih za uveljavitev nacionalne samobitnosti razmahnilo zanimanje za ljudski jezik in slovstvo. Raziskovanje ljudskega slovstva, zlasti ljudske pesmi, naj bi namreč po tedanjih pričakovanjih omogočilo razkriti tako imenovano dušo naroda.⁸ Menili so namreč, da ljudstvo — kakor školjka v biser — vanje zlije najboljše duhovne kvalitete. Ta romantična pričakovanja pa so se kmalu pokazala kot neutemeljena, saj se je tisto, kar naj bi bilo narodno, pokazalo kot mednarodno. Po obdobju romantike je zanimanje za ta vprašanja precej upadlo. Obveljalo je mnenje, da v tem prav verjetno nekaj je. A kaj je tisto »nekaj«, ostaja nepojasnjeno. Tako na primer Joan Subirats i Soler v svojem delu o veljavnosti mnenj o kolektivni karakterologiji,⁹ ki je najnovejše meni poznano delo o tem vprašanju, ugotavlja, da ni mogoče zanemariti obstoja kolektivne karakterologije, in opozarja, s čim vse ne smemo mešati tega pojma.

S preučevanjem nacionalnih značilnosti so se v novejšem času največ ukvarjali antropologi oziroma etnologi; najbolj poznana so dela ameriških kulturnih antropologov o nacionalnem značaju Nemcev in Japoncev. V jugoslovanskih okvirih pa sta najpomembnejši deli antropogeografa Jovana Cvijića¹⁰ in karakterologa Vladimirja Dvornikovića;¹¹ v slovenski etnologiji pa to vprašanje »ni pogost predmet obravnavanja, ker prepuščajo to področje psihologiji, ki se ga tudi izogiba.«¹² Najpomembnejši deli slovenskih avtorjev sta spisa Franja Baša¹³ in Antona Trstenjaka.¹⁴

A čeprav so ti in nekateri drugi prikazi nacionalnih značilnosti osnovani na sistematičnem opazovanju ali celo na sistematičnem raziskovanju, ne morejo zadostiti strožjim znanstvenim kriterijem. Razlogov za to je več. Predvsem za zdaj niso razčiščeni niti osnovni pojmi, na primer, katere lastnosti je treba zajeti v takšnih raziskavah in kako jih ugotavljati. Nadalje so bila takšna raziskovanja vedno bolj ali manj obremenjena s predsodki tistih, ki sklepajo o značilnostih posamičnih narodov, z njihovimi normami in vrednotami, z aktualnim družbenoekonomskim položajem in z bolj ali manj razširjenimi etničnimi

⁷ Problemi št. 214—215, str. 88.

⁸ V svoji spomenici italijanskim okupacijskim oblastem je Lambert Ehrlich v začetku maja 1941 med drugim zapisal tole: »Vsak narod ima v nekem smislu svojo narodno dušo in tudi slovenski narod jo ima. Ta duša noče umreti...« (Cit. F. Sa je, op. cit. 229.)

⁹ Quadernos de Psicología 1982, vol. 6, pp. 71—87.

¹⁰ Balkansko poluostrvo, Beograd 1966.

¹¹ Karakterologija Jugoslovena, Beograd 1939.

¹² Vilko Novak, Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana 1986, str. 35.

¹³ O karakterologiji prebivalstva v štajerskem Podravju. V: Franjo Baš, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Ljubljana 1984, str. 292—311.

¹⁴ Karakterološka podoba slovenjegoriškega človeka. V: Viktor Vrtnjak ur., Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 72—109.

stereotipi. Posledica neizdelanih teoretskih izhodišč so metodološke slabosti, kajti vsako obravnavanje določene kulture je mogoče le z vidika določene kulture, vsaka kultura pa določene elemente poudarja, druge prikriva. Metodološke slabosti vplivajo na nezanesljivost raziskovalnih tehnik in nagnjenja k neutemeljenim posplošitvam. Namesto da bi bile takšne raziskave prispevek k odpravljanju predsodkov, jih mnogokrat utrjujejo.

Tako lahko na primer v enem novejših del, ki obravnavajo tudi ta vprašanja, beremo o sumljivi moralni ravni naroda, ki ima v besednjaku besedo »nadmudriti« namesto prevariti.¹⁵ Dokler ostanemo samo pri terminologiji, je ta omemba dokaj sugestivna. Toda z upoštevanjem družbenoekonomskih okoliščin, v katerih je prišlo do tega, dobimo precej drugačen vtis: kar naj bi bila narodna značilnost, postane mednarodno. Tako lahko na primer beremo v spominih Josipa Kravosa na konfinacijo v južni Italiji, natančneje v Montecalvu leta 1942,¹⁶ da so se tamkajšnji prebivalci držali reka »chi è più furbo, vive meglio«. V skladu s tem načelom so spolovinarji urejali, da sta njim ostali namesto polovice dve tretjini pridelka. Tega niti niso prikrivali, temveč so se s tem tudi pobahali. »Sploh so bile goljufija, sleparija ali laž zanje ‚furbita‘ (prebrisanost). Kdor je odkrito kradel, pa je bil le ‚mariolo‘, kar bi po naše pomenilo toliko kot navihanec.«

Upam, da je iz navedenega dovolj jasno razvidno, da družbenoekonomske razmere, v katerih živijo različne skupnosti, sooblikujejo tudi nekatere prevladujoče oblike ravnanja v določenih okoliščinah. Razlike v normah in vrednotah, ki so se uveljavile v posamičnih skupnostih, so seveda osnova za razločke v ravnanju med pripadniki različnih skupnosti. Življenje v določenih okoliščinah spodbuja pri ljudeh razvoj določenih potez in lastnosti, medtem ko druge odpravlja. Pomembno vlogo pri tem ima prevladujoč sistem norm in vrednot v skupnosti, ki omogoča vrednotenje, katere poteze in lastnosti so dobre ali slabe, katere so zaželene in katere niso.

Razna obdobja, razna okolja, razni posamezniki imajo spet več poslušaja in razumevanja za določene poteze in lastnosti. Kot pravilo lahko prepoznamo, da so v skupnostih z večjim družbenim nadzorom razlike med njimi manjše oziroma, natančneje rečeno, manj očitne. Večji sta družbena dinamika in mobilnost v določeni skupnosti, večje oziroma opaznejše so razlike. Kateri mehanizmi in procesi vplivajo na to, da se v določenem obdobju uveljavijo prav določene poteze in lastnosti, je treba preučevati vedno le na konkretnih primerih s strukturalno zgodovinsko metodo, in to brez prejudiciranja in neutemeljenega posploševanja ob sodelovanju raziskovalcev različnih strok. To nikakor ni lahka naloga, ker je vsakršno vrednotenje mogoče opraviti le v okviru ali na podlagi določenega vrednostnega sistema. Vsaka kultura pa pri svojih pripadnikih oblikuje tudi takšne vrednote, ki se jih ne zavedajo: najbolj upoštevamo pravila, ki jih ne poznamo. Zato more biti raziskovanje kolektivne karakterologije veljavno le, če je hkrati tudi avtorefleksija raziskovalca, če ta sproti problematizira svoja izhodišča. Toda skušnja kaže, in to potrjuje tudi blejski plenum kulturnih delavcev OF, da je kolektivne značilnosti ali tudi »karakteristike« veliko lažje politizirati kakor problematizirati.

¹⁵ A. Trstenjak, *Človek bitje prihodnosti*, Ljubljana 1985, str. 382.

¹⁶ Zadnja internacija. Doživetja in opazovanja. Primorski dnevnik 1967 (5. V.), št. 105 — (19. V.), št. 117.

Summary

ON COLLECTIVE CHARACTEROLOGIES

The article deals with two types of the collective characterologies, namely with the laical and professional ones.

The most ancient characterologies refer, first of all, to the members of other communities alien characteristics, differing from ours, are namely more extraordinary and more noticeable therefor. It is peculiar of the laical characterizations, later on, too, that they emphasize the differences, thereby, as a rule, overlooking the essential common features, at the same time, unjustifiably generalizing the dissimilarities noticed.

In addition to the laical characteristics, there exist also the individual attempts at the collective ones, made by experts and based upon a more systematic observation. It holds true for them, as well, that they do not meet the more rigorous scientific criteria. For neither have been cleared up the fundamental notions, e. g., which characteristic features should be included in such research and how they should be ascertained. Furthermore, these characterizations, too, are burdened, more or less so, by prejudice and stereotype, by the ideology of their authors, by topical socio-economic relations, etc.

Not worked out theoretical points of departure result in methodological weaknesses: for any treatment of a determined culture is possible only from a position of a determined culture, which means, in case of the collective characterizations — in a biased way.

JEZIK V ETNOLOGIJI

Hermann Bausinger

Na dlani je, da imata jezikoslovje in etnologija pomembna stičišča. Vendar s preprostim naštevanjem ne pridobimo veliko. Kjer je izhodišče jasno določeno, in to se primeri precej redko, se hitro pokaže, da so stičišča različno interpretirana: pogled na disciplino od zunaj je drugačen od njenega samorazumevanja.

Dodatna težava izvira iz tega, da se, v celoti gledano, disciplini ne gibljeta na isti ravni. Jezik v etnologiji (če smem najprej tako razumeti svojo témo) je preprost, konkretističen, teoretično skromen. Etnologiji je v koncertu znanosti že dolgo prisojena vloga, da z menjajočimi se instrumenti izvablja raznovrstne peste zvoke; krepki, dominantni akordi prihajajo od drugod. Tudi preoblikovanje etnologije v bolj kritično pojmovano znanost, označeno kot empirična znanost o kulturi ali evropska etnologija, ni tega zelo spremenilo. Zato se ne bom lotil nepripravnega poskusa, da bi sledil filozofsko-filološkim različicam jezikoslovnega dokazovanja in tako ugotovil na relativno visoki abstrakcijski ravni skupne značilnosti. Ravnal bom opisno ali, zavoljo mene, pripovedno, pri čemer bom skiciral posamična predmetna področja ali probleme in pri tem poskusil pokazati, kaj delamo z jezikom, bodisi kot s predmetom ali kot s pojavno obliko, kot z neogibno preobleko predmeta. Upam, da bodo skupni problemi in spoznavne razsežnosti dovolj razvidni.

Predstopnje

Uvodoma se mi zdi smiselno opomniti, da gre v tem primeru in v teh prizadevanjih za nekakšno ponovno združitev. Germanistika in etnologija sta si bili dolgo v zelo tesnem sorodstvu, deloma celo identični. Germanistika je bila v svojih začetkih zasnovana kot vseobsegajoča znanost o kulturi; v teku diferenciacije znanosti so bili deli te obsežne zasnove prepuščeni drugim disciplinam, vendar se je vsaj programatično dolgo ohranila zamisel o vseobsegajoči znanosti o nemški kulturi.¹

¹ Prim. Hermann Bausinger: Germanistik als Kulturwissenschaft. V: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 6 (1980), str. 17–31.

Zgled: V zadnji četrtini 19. stoletja je Moriz Heyne, ki je kot germanist deloval v Baslu in Göttingenu, sodil, da je naloga nemške filologije zajeti »celotno duhovno življenje našega naroda in njegov razvoj, kolikor sta ohranjena v spomenikih. Ti spomeniki ne sestojijo samo iz slovstva, marveč tudi iz umetnosti, obrti in ustnega izročila«. Zastopnik nemške filologije bi moral biti seznanjen s politično zgodovino Nemčije, z nemškimi plemeni, njihovim jezikom in razvojem; vendar je Moriz Heyne tudi »pravo in državo, razmere v skupnosti, verovanje, življenje, način življenja in šege« prišteval med delovna torišča nemških filologov. — V praksi se je to seveda kazalo drugače, vsaj v pouku. Moriz Heyne je sicer objavil tri zvezke »nemških hišnih starin« s pomembnimi pogledi v kulturno zgodovino stanovanja, prehranjevanja in oblačenja; vendar je imel v Göttingenu v 46 semestrih 94 predavanj o stari in srednji nemščini, 9 o novejši literarni zgodovini, 18 o starinoslovju (zlasti o materialni kulturi).²

Vseobsegajoči koncept torej praktično ni bil ali ni bil več uresničljiv. Tudi neka institucionalna členitev je bila neogibna, vendar je bila najprej izpeljana v okvirih, ki so bili določeni kot »germanistični«. Navezanost etnologije na germanistiko (ki je bila še pred 20 leti pravilo) je mogoče pojasniti kot poskus, da bi se ohranila obsežna zahteva po znanosti o nemštvu. V 19. stoletju sta si bili germanistika in etnologija v mnogočem identični; v 20. stoletju je etnologija dolgo veljala za del germanistike.³

Nasledek in izraz tega razmerja je bil v pglavitnem poudarku na »duhovni etnologiji«; v njenem središču je bilo jezikovno izročilo. Materialna ljudska kultura je daljnosežno prešla v pristojnost muzejev. Ko je bila naposled deležna pozornosti tudi v okviru univerzitetne etnologije, je bil razlog za to pogosto v jezikovni provokaciji. V jezikovno nesmiselnih prizadevanjih so zadeli na množico besed, ki so jih razumeli in pojasnjevali samo z umikom k označencem. Ta zveza je navzoča v naslovu zbirke »Wörter und Sachen«.

Poleg tega splošnega poudarka se je germanistična naravnost kazala v poudarjanju izrazitih presečnih polj, v germanističnih delih etnologije ali etnoloških delih germanistike. Takšna polja so bila tako na jezikoslovnem kakor na literarnozgodovinskem področju: tam zlasti dialektologija z obrobniimi področji historične besedne geografije in besedne zgodovine, tu obravnava ljudskega pesništva, torej področje 'folkloristike' v ožjem pomenu.

Za obe področji kaže navesti tri značilnosti:

— gre za regionalne, pogosto lokalne različice kulture: diatopično je zoperstavljen »enotnosti kraja«;

— gre za kulturne dobrine nižjih socialnih plasti (čeprav pozornost nikakor ni bila posvečena vsem), torej ljudska kultura versus visoka kultura;

— in gre za svet, domnevno ohranjen iz zelo starih zgodovinskih plasti, torej tradicija in kontinuiteta proti inovaciji in napredku.

Tako je bila postavljena zgradba etnologije. Ukvarjala se je z načelno ahistorično pojmovaniami, v delih spodnje plasti dosegljivimi kulturnimi segmenti s preprostimi, nezapletenimi strukturami, v katerih so domnevali osnovo in izvir druge kulture. Primitivna temeljna plast, matična tla, ljudskost so različne

² Prim. Waldemar R. Röhrbein: Moriz Heyne 1837—1906. V: Göttinger Jahrbuch 23 (1975), str. 171—200; tu str. 186 s.

³ Prim. Wolfgang Emmerich: Zur Kritik der Volkstumsideologie. Frankfurt a. M. 1971, kjer je obdelana ideološka stran povezanosti.

metafore za predstavo, ki je enaka v strukturnem pogledu, pri čemer metafore vsekakor pripadajo različnim ideološkim teoretskim zvezam.

Po koncu 50. let se ni poslovala samo hermetična predstava o načelno brezčasni temeljni strukturi, temveč so postale vprašljive tudi navedene tri značilnosti. Vpliv kulturne industrije in prodor množične kulture sprožata dvome tako o regionalnih kakor (vsaj deloma!) o socialnih členitvah.⁴ Zlasti pa ni več mogoče obdržati konstrukta kontinuiranega popisovanja stoletij. Ravno resna historična etnologija⁵ je morala pogosto rigorozno pretrgati v mitične davnine potekajoče linije in pokazati na mlajše (pogosto zelo pozne) čase nastanka. Poudarek se je z mitične trajnosti premaknil k zgodovinskemu spreminjanju in s tem je postal mogoč poseg v sedanost.

V germanistično določenih področjih stroke je ta premik pomenil odmik od geografsko usmerjene dialektologije in oblikovanje širše razumljene sociolingvistike, ustrezno tudi začasen umik ljudskega pesništva v prid preučevanju trivialne literature in uporabne proze vseh vrst. To je bilo izpeljano v povezavi med germanistiko in etnologijo.

Kritika se je dvignila na obeh straneh. Vendar je bil novi cilj etnologov v najboljšem primeru pogosto ugledan kot njihov nagajivi prestop meja, kot koketen odmik od drugih, »pravih etnoloških« področij. Še sta učinkovala stara podoba in obzorje. Sprejemanje stroke od zunaj je bilo (in je) drugačno od njenega notranjega razvoja.

Ob tem je seveda treba vedeti, da od zunaj vpeljani zakon vztrajnosti ne izključuje pozitivnih učinkov. Usmeritev k novim bregovom seveda pogosto pripelje do tega, da je pomembno zapostavljeno samo zato, ker se za hip znajde v mrtvem kotu prevladujočega zanimanja. Izraženo manj v prisposodbi: z novo naravnostjo seveda nista bila odpravljena niti raziskovanje dialektov niti analiza ljudskega pesništva, temveč sta prav kmalu spet zaigrala nekoliko drugačno vlogo, zaznamovano z novo etnološko perspektivo.

V nadaljevanju želim ponuditi nekaj namigov za obravnavo jezika in jezikovnega v etnologiji. Posvečam se v zaporedju trem področjem:

- jezikovnim razsežnostim vsakdanje kulture,
- problemom »ljudskega slovstva«,
- končno jeziku kot problemu terenskega raziskovanja.

Vsakdanja kultura

Vsakdanja kultura sodi med gesla novejše etnologije. Pri tem gre za dva pogleda:

Vse bolj se zavedamo, da t. i. etnološki kánon zajema pretežno relativno obrobne in zelo posebne predmete. Pojem, kakršen je ljudska kultura, vključuje osrednje in splošno običajne reči, toda pred nekaj leti je Švicar Eduard Strübin zvedel pravo vsebino na skupni imenovalci; povsod tam, kjer srečamo

⁴ Prim. Hermann Bausinger: *Volkskultur in der technischen Welt*. Stuttgart 1961.

⁵ Poudariti je treba dela Hansa Moserja in Karla-S. Kramerja, katerima je sledilo veliko etnologov.

oznako ljudsko, gre za nekaj, kar zagotovo ni ljudsko.⁶ Spoznanje o »paradoksu ljudskosti« zahteva temeljit premislek. Konkretno rečeno: ko ugotovimo, da je »ljudska noša« danes in že nekaj časa stilizirana uniforma s historizirajočimi potezami za relativno majhne skupine, je etnologija poklicana, da se posveti vsakdanjim oblačilom.⁷ Vsakdanjik deluje tu nekako kot izhodišče za namero, da bi zaobsegli kulturo mnogih. Vsakdanja kultura torej ne pomeni nič drugega kakor razširitev na banalneje, razširjene fenomene naše kulture.

Gre pa tudi za bolj specifično predstavo, izpeljano iz filozofske fenomenologije, v kateri je Husserl uveljavil vsakdanjik kot univerzalno kategorijo.⁸ Vsakdanjik je v teh okvirih praviloma nevprašljiva konfiguracija kulturnih samoumevnosti. Takšno je rokovanje kot oblika pozdrava. Seveda lahko pritegnem sociološko pojasnilo o njegovem izviru, po katerem so s to gesto preverjali neoboroženost partnerja; z vidika kulturne primerjave lahko tudi opozorim, da se ljudje ob pozdravu ne rokujejo povsod. Vendar je pravilo prav to, da o takšnih navadah ne preiščamo. Zlasti po zaslugi ameriških raziskovalcev (etnografov, sociologov in lingvistov) vemo, kako pomembna so jezikovna sredstva za konstituiranje samoumevnega vsakdanjika. Harold Garfinkel je z »eksperimenti kriz«⁹ pokazal, kako bistveno je v jezikovnem vsakdanjiku »komunikacijsko ravnanje« in kako nevarno je lahko, če se spremeni v »diskurz«.¹⁰ S primeri vsakdanjih pogovorov med zakoncema in v drugih majhnih skupinah Garfinkel pojasni, da se ne zamaje samo trenutno razumevanje, temveč celo razmerje, če se eden od sogovorcev izmakne reduciranemu jeziku nakazovanja in se zanaša na racionalna pojasnila in izjave. Zgled: Mož pride utrujen iz službe. »Kaj želiš jesti?«, vpraša žena. Mož zagodrnja: »Najrajši nič« in se skrije za časnik. Če bi žena vzela prvi pomen te izjave zares, bi morala izključiti štedilnik in odložiti kuhinjske pripomočke. S tem bi se sprožila kriza; da bi se ji izognili, je treba privoliti v smisel vsakdanjika, se pravi v tem šovinistično obarvanem primeru brez besed nadaljevati s kuhanjem in razburjenemu možu čimprej postreči z obrokom.

Vsakdanjik za jezikoslovje ni ostal v mrtvem kotu samo zato, ker je bila jezikovna pragmatika dolgo v ozadju, marveč tudi zato, ker se je bilo mogoče pomenu takšnega vsakdanjega sporazumevanja približati samo z odpovedjo običajnemu pomenu jezikovnih izjav. Pomen je tu onstran najprej razbranega

⁶ Izrečeno na zboru Švicarskega etnološkega društva 1969; prim. poročilo Walterja Escherja in Hansa Trümperja v: Schweizer Volkskunde 59 (1969), str. 57 s.

⁷ Prim. Karen Ellwanger: Das Kleid und sein Preis. Tipkopic. Magistrsko delo, Tübingen 1980; Hermann Bausinger: Konzepte der Gegenwarts-kunde. V: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 87 (1984), str. 89–106, tu str. 93–96.

⁸ Kakor na drugih mestih tudi tu ne gre za izčrpano bibliografijo, marveč samo za prve namige: Prim. kritično stališče do vsakdanjega porabništva v znanosti pri Richardu Albrechtu: Alltagsleben — Variationen über einen neuen Forschungsbereich. V: Neue Politische Literatur 26 (1981), str. 1–12.

⁹ Harold Garfinkel: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs 1967, str. 45 passim.

¹⁰ O teh terminih prim. Jürgen Habermas: Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. V: Habermas-Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung? Frankfurt a. M. 1971, str. 101–141.

pomena besed in stavkov; skoraj vse se dogaja na ravni razmerja in prav zunanja redundanca, da, tautologija definira pomen. Jezik prispeva k omejevanju vsakdanjika, njegova nasprotna stran je utrjevanje.

Zdaj nikakor ne bi mogli opozoriti na izčrpne in posebno raznovrstne etnološke raziskave na tem področju. Vendar je postal vsakdanjik vse pomembnejši, navsezadnje zaradi pogostosti medkulturnih okoliščin. Vemo, da pri učenju tujega jezika in pri prevajanju povzročajo posebne težave majhni »brezpomenski« vrivki, npr. členki idr.¹¹ V vsakdanjih okoliščinah jezik ni le niansirajoči vrivek v sicer jasni izjavi, marveč je v določeni meri nasploh »nesmiseln«. Seveda pri tem ne smemo pozabiti narekovajev, saj postanejo določeni socialnokulturni sestavi razumljivi pravzaprav z jezikovnimi izjavami, čeprav ne z njihovimi običajnimi jezikovnimi razčlenitvami. Ponazorjeno z navedenim zgledom: če je moževa zavrnitev ženi povod, da mirno nadaljuje s kuhanjem, je to znamenje absolutne prevlade moža, ki mu je po vrnitvi z dela očitno dovoljeno, da zavrne pomenljiv dialog. Vendar tega ni mogoče prepoznati iz besedila, marveč iz konteksta, položaja, splošnega kulturnega ozadja. Gre za jezikovno stereotipičnost, ne nujno za stereotype, saj manjka ustaljena ocena.

Tudi pri drugem primeru gre za jezikovne izjave, pri katerih z običajnimi lingvističnimi postopki zablodim: zmerjanje. Nisem povsem prepričan, ali je primerno lotiti se lingvistike zmerjanja z zmerjanjem lingvistike: zadnji čas se vendar tudi jezikoslovje vse pogosteje posveča »divjim« oblikam govora.¹² Dolgo pa je veljalo, da lingvistika jezike obravnava kot urejene sestave, in tako so se neharmonični govorni akti zlahka izgubili.

Zmerjanje je takšen neharmoničen govorni akt. Presenetljivo, seveda pa tudi razumljivo je, kako redko se pojavi v obsežnih opisih jezika. Izjeme so: v »Psihologiji jezika« Friedricha Kainza je zmerjanje obravnavano skupaj s preklinjanjem, in Kainz se odlikuje po tem, da sledi jeziku tudi v njegovih banalnih vsakdanjih različicah. Toda sam vprašuje, ali »je v kletvici videti odmerjeno jezikovno rabo«, in celo priostreno, ali kletvice spadajo v jezik?¹³ Kdor ni obremenjen z lingvističnimi konstrukcijami, bo odgovoril zmajejave z glavo: Zakaj le? Kainzov odgovor je manj jasen. Kletvice uvršča v jezik, vendar dvomi o pripadnosti jeziku »pri medmetnih oblikah kletvic kakor tudi pri shematskih kletvicah, ki neredko postanejo medmeti nedoločljivega pomena in pogosto preidejo v brezoblično latovščino.«¹⁴ Graja »zanemarjanje gramatikalizacije«,¹⁵ ki je opazno pri zmerjanju.

Vsekakor bi se strinjali, da ni pošteno iskati v napačnem predalu in nato zmagoslavno vzklikniti, ko nismo ničesar našli. Pa vendarle imamo jezikovne raziskave, ki se povsem določno posvečajo zmerjanju, zlasti njegovemu besedišču, za katero so filologi in kulturni zgodovinarji zbrali množico izrazov. Tako je na primer mogoče prebrati, s kakšnimi prezirljivimi imeni lahko

¹¹ Prim. Harald Weydt (izd.): Die Partikel der deutschen Sprache. Berlin, New York 1979.

¹² Tu kaže opozoriti na časopis »Maledicta«, ki izhaja od 1977.

¹³ Psychologie der Sprache. I.; Stuttgart 1967, st. 196.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam, str. 194.

jezimo zastopnike posameznih poklicev. V neki knjigi iz leta 1910 je najti za vrtnarja oznake zemeljski rovar, kumaričar, zeljar, zeljni zajec, kašar in nogan, za krznarja odiralec mačk, mačkar, iztepač moljev, šivar.¹⁶ Drugi so razvrščeni po pomenskih skupinah: živalske oznake, telesni deli, poklicni znaki; in spet drugi preprosto po abecednem zaporedju:¹⁷ Aas (mrhovina), Aasknochen (mrhovinar), ABC-Schütze (zelenec, začetnik), Abführmittel (odvajalo), Angeber (ovaduh), Angsthase (strahopetnež, zajec), Armloch (rit) — primerna točka, da prekinemo. Saj tudi zadošča: vidimo, da je tu na voljo ogromno gradiva, strešiva za stotine in stotine besednih bojev.¹⁸

Vendar, ali je res na razpolago? Kdor potuje po deželi in ne obvlada njenega jezika, ima z razmeroma skromnim besednjakom možnost, da v hotelu pove, da želi triposteljno sobo, ali da mehaniku pojasni, da z njegovim motorjem nekaj ni v redu. Ali ima s slovarjem zmerljivk (in takšne včasih res ponujajo kot nekakšne zabavne turistične vodnike) možnost, da koga »zares« ozmerja? Zagotovo ne.

Na splošno so v zbirkah zmerljivk zbrane besede, za katere velja, da je njihova vsebina čustveno negativna in njihovo območje rabe sploh ni zelo omejeno. Vendar je sama raba odvisna od okoliščin in sledi pravilom, katerih ni mogoče z gotovostjo razbrati iz prvotnega pomena.

Uporaba seveda ni stvar leksike in tudi gramatike ne, marveč je predmet jezikovne pragmatike. Najbrž pa ni naključje, da se snov tudi pri slednji skoraj ne pojavi, kajti funkcioniranje namreč ni izvedljivo niti iz besedila niti iz opisa tipa govornega položaja, temveč je mnogo bolj vprašanje konteksta in njegovega celotnega kulturnega ozadja. Hierarhija zmerljivk se spreminja iz pokrajine v pokrajino, različna je v različnih plasteh ter podvržena modernizacijskim premikom in izrabljenosti. V zvezi s pokrajinskimi razločki se lahko spomnimo povojnih težav med begunci in domačini, in to ne zaradi medsebojnega psovovanja, marveč zato, ker so prizadeti zelo različno presojali uporabljene psovke. Kar zadeva časovni premik, je treba opozoriti na skušnje staršev, katere njihovi nedorasli otroci obkladajo z izrazi, ki jih sami nikakor ne občutijo kot žaljive. Težavam z zabrisanimi ravnemi vrednotenja se pridružuje raznovrstna slogovna raba, ki je spet kulturno zaznamovana. V nekaterih kulturah so znane ritualne oblike zmerjanja, pri katerih je ločnica med žalitvijo in igro zelo natančno določena,¹⁹ in tudi pri nas imamo poleg afektivnega zmerjanja vsaj ostanke ritualiziranih oblik. Da bi osvetlili takšno razločevanje in zvrsti, je potrebno skupno delo ali sodelovanje etnologije in jezikovne pragmatike.

¹⁶ Heinrich Klenz: Schelten-Wörterbuch. Die Berufs-, besonders Handwerkerschelten und Verwandtes. Straßburg 1910, str. 37 in 81.

¹⁷ Za zgled med številnimi Ludwig Kapeller: Das Schimpf-Buch. Vom Amtsschimmel bis Zimtziege. Herrenalb 1962.

¹⁸ Kopico gradiva ponuja seveda tudi »Wörterbuch der deutschen Umgangssprache« Heinz a K ü p p e r j a v več zvezkih. Hamburg 1955 s.

¹⁹ O takšnem ritualu črncev v Združenih državah Amerike prim.: John D o l l a r d : The Dozens: Dialectic of Insult. V: The American Imago I (1939-40), str. 3—25; William L a b o v : Rules for Ritual Insult. V: D a v i d S u d n o w (izd.): Studies in Social Interaction. New York, London 1972, str. 120—169.

Mimogrede bi omenil še tretji zgled, čeprav sta obe stroki prav o tem zbrali zelo veliko gradiva: vikanje in tikanje.²⁰ Dolgo sta bila razmeroma ne-problematični sestavini gramatike, pred časom pa so pri njuni rabi vzniknile precejšnje težave. Kdor tuje poučuje nemščino, pozna težave. Faustovo pravilo »v dvomu Vi«, ki je dolgo premoščalo vse zagate, je postalo jalovo, vedno več je okoliščin in položajev, ki silijo k tikanju. Do premika je prišlo razmeroma hitro. Več je območij, iz katerih izvira: pomemben impulz je bil gotovo v študentskem gibanju, ki ga pogosto v lepi akademski egocentriki navajajo kot edino pobudo. Tikanje je bilo v tem okolju del protestnega vedenja proti »Vi«-svetu etabliranih, vsebovalo pa je tudi pomembna pričakovanja solidarnosti (konvencionalnost jezika je bila podcenjena). Poleg tega je treba omeniti gibanje mladinske kulture, ki je povzročilo prenos lokalnih oblik sporazumevanja na nadlokalno komuniciranje, in s tem v določeni zvezi je mladostnost celotne družbe. Navesti je treba tudi razširitev situacij v prostem času, kjer se je uveljavil neobvezujoči Ti, in končno naraščajočo prepletenost prostega časa z delovnim področjem (pri tem mislimo na razpaseno navado službenih zabav).

Ne zdi se mi niti potrebno, niti smiselno določati, kje ustrezajo lingvistični in kje kulturni prijemi. Vsekakor je potreben dober vpogled v družbenokulturno ozadje, da bi pravilno ocenili razvoj in razmere, in ne moremo si zamisliti samo konkretne empirije brez poznanja ozadja (ki usmerja vprašanja in določa kategorije). Ko poznamo ozadje, nam jezikovni signali omogočajo precejšnje možnosti razbiranja. Charlesu O. Frakeu se je v članku »Kako vprašati za pijačo v Subanunu« posrečilo pojasniti strukturo in življenje kulturne plasti na Mindanauu na osnovi enega samega komunikacijskega položaja.²¹ Na dlani je, da to ni mogoče s kompleksnejšimi kulturami. Vendar: diferencirana analiza »Koga v Nemčiji tikamo« bi vsekakor lahko posredovala zanimive vpoglede v kulturo in strukture naše družbe.

Ljudsko slovstvo

Vsekakor bi se lahko vprašali, ali je tu pravo mesto za obravnavo ljudskega slovstva. Gre seveda za jezikovno gradivo; vendar je uvrstitev v literarno vedo povsem nedvoumna. Velikega simpozija o preučevanju pripovedi,²² ki ga je sklical Eberhard Lämmert, se, značilno, lingvisti skoraj niso udeležili. Po drugi strani ne gre prezreti, da se v zadnjem času v jezikoslovju oblikuje izrazito zanimanje za to področje. Med mnogimi razlogi, ki bi jih za to lahko navedli, naj omenim nekaj pomembnih. Na področju ljudskega pripovedništva se pragmatiki ponuja možnost, da se uporabe ne izgubljajo v nedoločnem-kulturnem, marveč gre za sestav tipov; vrste govornih položajev so tu deloma prej defi-

²⁰ Prim. Kurt Bayer: Die Anredepronomen Du und Sie. Thesen zu einem semantischen Konflikt im Hochschulbereich. V: Deutsche Sprache 1979, str. 212—219; Hermann Bausinger: Sie oder Du? Zum Wandel der pronominalen Anrede im Deutschen. V: Sprache und Sprechen. Festschrift E. Zwirner, izd. E. E. zawa idr. Tübingen 1979, str. 3—11.

²¹ The Ethnography of Communication. American Anthropology 66 (1964), Special Publication, str. 127—132.

²² Prim. Eberhard Lämmert: Erzählforschung. Ein Symposium. Stuttgart 1982.

nirane z jezikovnega vidika. Druga stran tega dejstva je, da so ta besedila majhne enote jezikovnih izjav. In končno — še en vidik — na tem področju je mogoče s pomočjo uresničenih oblik razviti tipologijo izjav. Teorija pripovedništva, kakor so jo načrtali Konrad Ehlich,²³ Jochen Rehbein²⁴ idr., je zelo temeljito prizadevanje za oblike diskurza in tekstov. Ta teorija prerašča preproste oblike, kakršne je razvil literarni teoretik André Jolles²⁵ in so potem zlasti v etnologiji postale instrument členitve.²⁶

Etnologija je seveda to vrsto oblik spravila v tek, postavila jih je v zgodovinski kontekst. Ni zabeležila samo sprememb v določenih oblikah, marveč tudi dobam zavezane, historično izoblikovane nove vrste. Medtem ko se je dolgo zdelo, da etnologija s preprostimi oblikami in podobnimi koncepti posreduje literarni vedi nehistorično tipologijo, je njen zdajšnji prispevek prav v tem, da vrste ne pojasnjujejo kot praobliko, temveč kot historično nastalo in polagoma normirano ter šele s tem razumljivo formo.²⁷

Normativna moč jezikovnih in pripovednih vzorcev presega kvazi klasične pripovedne oblike, preproste oblike. V zadnjih letih se je na robu različnih disciplin okrepilo prizadevanje za »oralno zgodovino«; zlasti zgodovinopisje je to področje prizadevno in resno obdelalo, hkrati pa prispevalo k problematizaciji sodobnih zgodovinskih virov. Etnologija se je temu pridružila, tudi sama se v zadnjih dveh desetletjih bolj posveča življenjskim izkušnjam in opisu življenja.²⁸ Pri tem je poseben strokovni poudarek povezava s preučevanjem pripovedi.²⁹ S tem se gradivo izmika preprostim realističnim domnevam, je razbremenjeno tako preproste kakor zmotne opozicije med pravim, resničnim in nepravim, kompleksni sestavi so izpeljani iz dejstev, selektivnih percepcij, preoblikovanih spominjanj in več stopenj jezikovnega oblikovanja.

Drugi vidik o historični prežetosti historičnega pripovednega gradiva, ki je bilo dolgo pojmovano kot brezčasovno, je novo vrednotenje razmerja med ustno in pisno tradicijo.³⁰ Preučevalci so vsaj za Srednjo Evropo z njeno izrazito kulturo pismenstva v nadrobnostih pokazali, da so bili procesi prenašanja, ki so jih dolgo imeli za ustne, v resnici vsaj polliterarni. Navedimo vsaj en zgled.

²³ Prim. Alltägliches Erzählen. V: Willy Sanders, Klaus Wegenast (izd.): Erzählen für Kinder — Erzählen von Gott. Stuttgart etc. 1983, str. 128—150.

²⁴ Beschreiben, Berichten und Erzählen. V: Konrad Ehlich (izd.): Erzählen in der Schule. Tübingen 1984.

²⁵ Einfache Formen. Legende/Sage/Mythe/Rätsel/Spruch/Kasus/Memorabile/Märchen/Witz. Halle 1929.

²⁶ Prim. ob tem Hermann Bausinger: Einfache Formen. V: Enzyklopädie des Märchens III, stolpci 1211—1226.

²⁷ Klaus Kanzog: Erzählstrategie. Eine Einführung in die Norm-Einübung des Erzählens. Heidelberg 1976; Hermann Bausinger: Formen der »Volksprosa«. Berlin 1980.

²⁸ Prim. Rolf Wilhelm Brednich idr. (izd.): Lebenslauf und Lebenszusammenhang. Autobiographische Materialien in der volkskundlichen Forschung. Freiburg i.Br. 1982; Bernd Jürgen Warneken: Populäre Autobiographik. Empirische Studien zu einer Quellengattung der Alltagsforschung. Tübingen 1985.

²⁹ Prim. Albrecht Lehmann: Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen. Frankfurt, New York 1983, kakor tudi druge zadevne razprave Albrechta Lehmanns.

³⁰ Prim. Maja Bošković-Stulli (izd.): Folklore und mündliche Kommunikation. Zagreb 1981, z različnimi načelnimi prispevki.

Rudolf Schenda je pred kratkim prispeval prepričljive dokaze k ustnemu izročilu o Genovefi, sklepal pa je: »Teorija zgodnjih in poznih romantikov o stoletja dolgem, izključno ustnem izročilu pripovednih vsebin ni dokazljiva.« Njegov pričevalec, tako sklepa, »svoje Zgodbe o Genovefi ni podedoval od dedov, marveč verjetno od vaščana, ki je znal brati in je zimskega večera prebral ‚Genovefo‘ Christoph von Schmida iz knjižice v reutlingenski izdaji«. Schenda to vrsto kulturnega prenašanja imenuje polliterarno ali polustno: »Nekdo v skupini je pismen, literarno gradivo prinese v cerkev, šolo, k predenju ali na tedenski sejem; drugi, analfabeti, si zapomnijo, kar so slišali, in to naprej ustno prenašajo ter so tako deležni dela znanja literarne družbe. — Historični viri so bogati dokazov ustnega in polliterarnega razširjanja popularnih pripovedi. Če doslej ti viri niso bili izčrpani, moramo domnevati, da so si folkloristi doslej žejo po znanju gasili v drugih vodnjakih: v mitologiji, komparativistiki motivov, v ahistoričnih interpretacijah besedil.«³¹

Zbirka pripovednega gradiva, literatura, različno vpliva na folkloro. Na eni strani imamo sorodno sestavljene etnološke zbirke. Večina zbiralcev 19. stoletja pripovedi ni zapisala iz ust ljudstva, temveč jih je prepisala iz kronik in že obstoječih zbirk.³² Tega večinoma niso priznali, marveč so prekrili z besedo ljudsko (ljudska pripoved, ljudske pravljice itn.), ki sicer ni neogibno potrjevala ustnega izvira, je pa vendar nanj namigovala. Na drugi strani je treba misliti na polliterarni postopek, ki ga opisuje Schenda: pismeni možje in žene prenašajo svoje čtivo v pripovedovanje in zbirajoči etnologi ga imajo v zmoti za avtonomno ustno izročilo. Končno, posebna oblika polliterarnega procesa: etnologova pripovedovalka ali pripovedovalec sta gradivo prevzela neposredno iz literature.

Praktično to pomeni, da tudi že v pogosto zapriseženi stari vasi ne gre več za popolno ustnost. Ustni prenos je sicer prevladoval, in v tem historičnem okviru je do določene mere potrebno upoštevati delovanje »strukturalne amnezije«. Spomin in komunikacija sta se osredotočila na tisto, kar je bilo relevantno in je (pogosto v obliki pripovedi) posredovalo pomembne življenjske napotke, medtem ko je bilo drugo pozabljeno. Ni pa bil to izključno ustni proces.

Jezikovne ugotovitve se pridružujejo splošnim zgodovinskim spoznanjem o skupnosti. Preučevanja skupnosti so dolgo določali teoretični postulati o celosti, kakršne sta razvila Ferdinand Tönnies³⁴ in Robert Redfield.³⁵ Podobe celosti so se izgubile spričo bolj realistične historične perspektive. V zadnjem času se o njih znova razpravlja, vendar v zvezi s strukturami, ki so razbijale

³¹ Volkserzählung und Sozialgeschichte. V: Il confronto letterario. 1 (1984), str. 265—279; tu str. 268 s.

³² Prim. Rudolf Schenda: Mären von deutschen Sagen. Bemerkungen zur Produktion von »Volkserzählungen« zwischen 1850 und 1870. V: Geschichte und Gesellschaft 10 (1983), str. 26—48.

³³ Prim. ob tem Jack Goody, Ian Watt: The Consequences of Literacy. V: Comparative Studies in Society and History 5 (1962/63), str. 304—345.

³⁴ Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie. Darmstadt 1963 (1. izd. 1887).

³⁵ Prim. Die »Folk«-Gesellschaft. V: Wilhelm E. Mühlmann, Ernst W. Müller: Kulturanthropologie. Köln, Berlin 1966, str. 327—355. Treba je opozoriti, da Redfield v svojih empiričnih delih očitno relativizira idealnotopično zasnovo.

stare modele organizma, kot so gospostvo, hierarhija, deloma zunanje strukture.³⁶

Podobno se na novo postavlja tudi vprašanje o posebni funkciji ustnega. Prežemanje pisne kulture in pripovedovanja ne pomeni, da ustnemu ne bi mogli priznati posebne kvalitete in da pri tem ne gre za poseben sestav pogojev. Položaj »iz obraza v obraz« omogoča takojšnjo reakcijo, ki sicer ni ali skoraj ni mogoča; povedano po vsej verjetnosti zelo jasno podvrže »preventivni cenzuri«, katero Bogatyrev in Jakobson poudarjata za eno izmed lastnosti folklore.³⁷ Takšna preišljanja se razločujejo od domneve o absolutizirani ustnosti kot dozdevno posebni, povsem neodvisni kulturni modaliteti.

Med najpomembnejše poudarke (tudi v obravnavanem okviru) sodobnega preučevanja pripovedi sodi dejstvo, da se, na kratko rečeno, od teksta odmika h kontekstu,³⁸ od pripovednega gradiva k performanci pripovedovanja.³⁹ Ta pojem performance vsekakor zahteva pojasnilo jezikoslovcem prav zato, ker konkurira jezikoslovnemu pojmu performanca. Deloma je pojem pripovedna performanca mogoče izpeljati iz lingvističnega pojma performanca. Gre za realizacijo pripovednih aktov. Temu pa se pridružuje drugi, dodatni pomen, ki je vsebovan v angleški »performance«: umetniško oblikovanje, predstavljena oblika, poseben, več način posredovanja določljivemu krogu poslušalcev. Večina ameriških preučevalcev pripovedništva uporablja performanco kot vrednostni pojem in razločuje umetniško ali zavestno pripovedno posredovanje od preprostega jezikovnega podajanja, ki ga ni mogoče označiti kot performanco.⁴⁰

Pri preučevanju pripovedne performance se srečamo z družbenimi danostmi. Seveda gre večinoma za jezikovni proces, ki ne zadeva le pripovedovanja, marveč tudi postavitev v širši kontekst, tudi v širši jezikovni kontekst. Tu se postavljajo vprašanja: kako je pripoved napovedana, kako si pripovedovalec zagotovi pravico govorjenja, kako zavrača pripombe ali kako sklene pripoved. Vse to so vprašanja na stičišču etnologije in lingvistike. Rešitve se mi zdijo težko dosegljive, če se jezikovni vidik avtonomizira. Etnolog nekoliko začuden opazuje poskuse, da bi na primer opisal in definiral intervju kot vrsto govornega položaja samo z lingvističnimi kategorijami.⁴¹ Ne povsem brez zlobnega zadovoljstva ugotovi, da se na ta način ni posrečilo (tu sledim lingvistični samokritiki!⁴²) ločiti intervjuja od zasliševanja. Zakaj se temu pravzaprav ču-

³⁶ Za zgled naj opozorim na Utz Jeggle: *Kiebingen — eine Heimatgeschichte*. Tübingen 1977.

³⁷ Peter Grigorevich Bogatyrev, Roman Jakobson: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. V: *Donum Natalicium Schrijnen*. Nijmegen, Utrecht 1929, str. 900—913, tu str. 903.

³⁸ Prim. Dan Ben-Amos: *Zu einer Definition der Folklore im Kontext*. V: *Jahrbuch für Volksliedforschung* 26 (1981), str. 15—30.

³⁹ Prim. Barre Toelken: *Zum Begriff der Performanz im dynamischen Kontext der Volksüberlieferung*. V: *Zeitschrift für Volkskunde* 77 (1981), str. 37—50.

⁴⁰ Prim. William R. Bascom: *Verbal Art*. V: *Journal of American Folklore* 68 (1955), str. 245—252; koncept, ki ga je razvil Bascom, še vedno določa ameriško raziskovanje pripovedi.

⁴¹ Prim. Jörg Hennig, Lutz Huth: *Kommunikation als Problem der Linguistik*. Göttingen 1975, str. 141—145.

⁴² Poleg navedbe pod op. 41 prim. Wolfgang Sucharowski: *Gespräch — ein Gegenstand der Linguistik?* V: *Wirkendes Wort* 2 (1984), str. 102—120; tu str. 109 s.

dimo? Najprej, vzporejanje sploh ni napačno, je vsaj provokativni rezultat. Zlasti pa: zakaj mora biti to rezultat abstrahiranja, zakaj niso vključena v definicijo kulturna področja in obseg odločitve (znanost versus sodišče)?

Tekst in kontekst si nista samo komplementarna, marveč se prednost pogosto pripisuje kulturnemu okolju, ki je vsekakor prikrito z relativizirajočim pojmom kontekst.

Jezik kot vmesna postaja: Terensko raziskovanje

V etnologiji so določena področja, kjer se kopiči in interpretira jezikovno gradivo. So pa druga, pri katerih na prvi pogled sploh ne gre za jezik: vedeti hočem, kakšne slike ljudje obešajo na steno in zakaj; sprašujem po oblikah laičnega zdravljenja; zanima me, kdo se za pusta šemi in kako; poižvedujem, kako poteka neka šega; želim zvedeti nekaj o tem, kako so ženske zmagovale čas vojne in čas po njej, in tako naprej. Pri teh vprašanjih ne gre za jezik. Na dlani pa je, da je pri poižvedovanju, »na terenu«, jezik vmesna postaja in, seveda, da moram ugotovitve opisati in predstaviti jezikovno.

Prispodoba — jezik kot vmesna postaja — se mi zdi pravilna. Gre za to, kakšno naravo bomo pripisali tej vmesni postaji. V etnologiji so se do jezika dolgo vedli naivno. Imeli so ga za sredstvo, ki je neogibno; tam, kjer so se mu lahko izognili, so ga tudi zanemarili: zbirali so, poudarjali, da je treba stvarjem pustiti, da spregovorijo same, ne da bi se bili vprašali, ali je sploh mogoče govoriti brez jezika. Vsekakor o jeziku posebej niso premišljali. Zadnji čas se empirično etnološko raziskovanje zaveda razločka med jezikovno referenco in stvarjo samo (ta je vedno razumljiva samo jezikovno). Jezik se razume kot nosilec pomena, jezikovne izjave o nekem predmetu se razumejo kot del predmeta, kot del njegovega pomena, ki je določljiv samo s skrbno interpretacijo povedanega.⁴³

To je mogoče zelo natančno ponazoriti s starejšimi deli o ljudski medicini in s pred kratkim objavljeno raziskavo Jutte Dornheim »Biti bolan v vašem vsakdanjiku.«⁴⁴ Nekaj navedb naj zadošča. V starejših delih najdemo posplošene ugotovitve: v XY ali podobno: v tej in tej pokrajini se proti temu in temu naredi... Navajam klasika Hovorko in Kronfelda: »Proti gadjemu piku na Danskem... priporočajo po sredi razrezati glavo živali in jo položiti ranjenemu na mesto ugriza.«⁴⁵ Ali: »Na Pfalškem raka pogosto razumejo v dobesednem pomenu in vzrok bolezni pripisujejo zlobni požeruški živali.«⁴⁶ Nasprotno pa je v novejših delih povedano natančno pretehtano, na kaj se na primer misli, ko je govor o živali: ali je to prava žival ali je samo metafora in kako naj si predstavljamo uresničeno živalsko metaforo; kako je sploh treba presojeti izjave, kako so povezane s celotno strukturo osebe, skupine, celega kraja?

⁴³ Utz Maas, kateremu je etnologija hvaležna za množico spodbud in vprašanj s tega področja, je temu problemu posvetil simpozij jezikoslovcev in kulturologov decembra 1983 v Osnabrücku.

⁴⁴ Podnaslov: Soziokulturelle Aspekte des Umgangs mit Krebs. Tübingen 1983.

⁴⁵ O. von Hovorka, A. Kronfeld: Vergleichende Volksmedizin. 2. Band. Stuttgart 1909, str. 437.

⁴⁶ Prav tam, str. 401.

Na kratko bi lahko rekli, da so bila spoznanja v preteklosti uporabljena kot kvantitativni podatki (čeprav je pogosto šlo za posamične poizvedbe). Podatki, ki so v sebi trdni in neproblematični, so deloma zanimivi samo kot znak dvojiške spoznavne strukture: ali nekaj obstaja ali ne? Temu nasprotno se v zadnjem času v etnologiji uveljavljajo zelo strogo kontrolirane kvalitativne metode.⁴⁷

Za to je več razlogov. Poleg nezadoščanja trdnih podatkov so zagotovo upoštevanja vredni tudi visoki stroški utemeljenih kvantitativnih raziskav. Iz nekaterih zagovorov kvalitativnega preučevanja odseva argument kislega grozdja. Predvsem pa gre za potrebo in možnosti natančne interpretacije. Ta potreba ni samo nasledek občutljivosti za razločevanje, marveč tudi večje kompleksnosti, s katero imamo opraviti danes skoraj na vseh področjih. Morda (sam resda zelo dvomim!) so »na Danskem« včasih res nasplošno tako premagovali gadje pike in so »na Pfalškem« enačili bolezen rak z živaljo. Danes se vsekakor ukvarjamo z zelo kompleksnim plastnim sestavom realnega in z jezikovno večpomenskostjo,⁴⁸ ki se ne pustita zvesti na en imenovalec.

Semantična polivalentnost in individualni, v okoliščinah utemeljeni posebni odtenki izrečenega nikakor niso izjema. Naj zadošča, da problem pojasnim z zgledoma.

V manjši raziskavi o odnosu do televizije, ki so jo izvedli študenti ob časopisu »Hör Zu«, so od starejše ženske dvakrat dobili dobesedno isto izjavo: »Ah, vedno te reči, tega ne morem več videti!« Prvič je šlo za trikotniško komedijo z bedasto primesjo, in njena zanimivost je bila tudi v sramežljivem »Hör Zu« dokumentirana s kipečim oprsjem. »Te reči« so se torej nanašale na erotično svobodnost. Drugič je šlo za televizijsko igro o času nacionalnega socializma in druge svetovne vojne. »Te reči« so tokrat pomenile odrinjen, zatrt spomin. Seveda je mogoče ugotovitev kvantitativno razčleniti: nepriljubljeni so 1. erotični filmi, 2. oddaje o Tretjem rajhu. Vendar, ali ni s tem izpuščeno bistveno? Prisluhujemo nenavadnemu vzporejanju, ki opozarja na »obsценosti« zelo raznoterih oblik. S tem še ni nič pojasnjeno, pač pa je prepoznan problem. Jezik deluje torej kot signal, kot opozorilni znak za nenavadno, pri čemer je treba tudi tu ugotoviti, da problem ni razrešljiv v ozkih okvirih lingvistične analize. Lingvistična pragmatika ima svoje meje, kajti jeziku pogosto pripada samo funkcija indikatorja.

Drugi zgled. V neki ne zelo sistematični krajevni raziskavi nanese pogovor na županovo ženo. Starejši mož dvakrat ponovi mnenje: »To je čarovnica.« Nočem trditi, da naj bi bil etnologov sklep: v XY so še čaravnice. Vendar se dá ob takšni izjavi jasno pokazati, kako kompleksno je ozadje dejanskega stanja oziroma razmerja. Izraz »čarovnica« nikakor ni uporabljen naključno; kaže na ambivalenten odnos, na eni strani na zlo in nepredvidljivo moč, na drugi z erotično konotacijo tudi na zapeljivo simpatijo. Spet je jezikovni znak

⁴⁷ Prim. Utz Jeggle (izd.): *Feldforschung. Qualitative Methoden in der Kulturanalyse*. Tübingen 1984.

⁴⁸ Prim. Hermann Bausinger: »Mehrsprachigkeit« in Alltagssituationen. V: Helmut Henne, Wolfgang Mentrup (izd.): *Wortschatz und Verständigungsprobleme. Jahrbuch 1982 des Instituts für deutsche Sprache*. Düsseldorf 1983, str. 17–33.

signal, provokacija. Problem je treba zaokrožiti s pomočjo drugih znakov, toda spet ni razrešljiv z jezikovno analizo v ožjem pomenu.

Na osnovi navedenih, zelo začasnih premislekov je nakazan v bistvu zelo splošen izsledek: Rešitve ne prinaša tekst, marveč kontekst, ki pa ga je vsekako — in zato na jezik ne smemo pozabiti — spet mogoče sestaviti iz tekstov.

Samo še za dopolnilo si oglejmo oznako, ki je že po imenu most med etnologijo in lingvistiko: »etnolingvistika«,* za katero je Herbert Brekle pred kratkim prispeval zanimive premisleke.⁴⁹ Že v tradicionalni etnologiji so mnogovrstni nastavki s tega področja. Ne gre samo za ljudsko etimologijo v ožjem pomenu, marveč tudi za jezikovnoetiološke pripovedi,⁵⁰ za pripovedi, nastale iz imen. Rainer Wimmer je svojo raziskavo o Tolkienovem pripovednem postopku naslovil »Iz imen delati ime«;⁵¹ v bistvu s tem označuje uporabljeno obliko graditve pripovedi in pripovednega izročila. V zadnjem času so »etnolingvistični« poskusi opazni zlasti v dialektologiji, v naporih, da bi meje med dialekti postavili na osnovi množičnih ocen ali da bi s pomočjo tega, kar je nenavadno in zapisano med ljudstvom, prišli do določenega razločevanja v spoznanju o jezikovnih strukturah in njihovi porazdeljenosti, pa tudi, da bi se onkraj topografskega spraševanja dokopali do pogleda v jezikovno zavest in vrednotenje jezika.⁵² Metodični problemi teh postopkov se mi resda ne zdijo še povsem pojasnjeni, meje postopka pa so povsem jasne. Zelo splošno in nedoločno oceno o različnostih (»tam govorijo spet čisto drugače«) je težko spraviti v razmerje z abstrahirajočim analitičnim oblikovanjem kategorij.

Težave izvirajo še z druge strani in nanje je tu potrebno opozoriti zato, ker je ustrezna izkušnja v etnologiji že starejša in tudi splošnejša. Primeri se, da se pri poizvedovanjih o subjektivni dialektologiji pogrevajo plemenske oznake in deloma pretanjene kategorije dialektološkega raziskovanja. V preteklosti so v etnologiji takšne izjave obravnavali prav naivno. Verjeli so, da je mogoče v neposrednem postopku zbrati stare, izvirne predstave, do neke mere neskaljena predznanstvena razmerja in ocene. Dejansko pa so te usmeritve praviloma obremenjene z znanstvenimi pojmi. Etnologi so več kot stoletje pripisovali poteku pusta predstave o germanski kontinuiteti. Nasledek tega je bil, da so pripovedovalci na terenu kmalu vsak norčav poskok označili kot germanski plodnostni kult in povezali vsakega slamnatega medveda z zimskim sončnim obratom. Prav zdaj imamo opravke z novim zasukom: prav tako enostranska cerkvena interpretacija (pust kot izraz avguštinskega nauka o dveh kraljestvih⁵³)

* Pisec uporablja izraz »Volkslinguistik« (prev. op.).

⁴⁹ »Volkslinguistik«: ein Gegenstand der Sprachwissenschaft bzw. ihrer Historiographie? V: Franz Januschek (izd.): Politische Sprachwissenschaft. Zur Analyse von Sprache als kultureller Praxis. Opladen 1985, str. 145—156.

⁵⁰ Prim. Hermann Bausinger (op. 27), str. 185 s.

⁵¹ Aus Namen Mythen Machen — Zu J. R. R. Tolkiens Konstruktion fiktionaler Welten. V: L ä m m e r t (izd.): Erzählforschung... (kakor op. 22), str. 552—567.

⁵² Prim. za tisk pripravljena članka Klaus J. Mattheier: Dialektologie der Dialektsprecher. Überlegungen zu einem interpretativen Ansatz in der Dialektologie, in Peter Scherfer: Quelques traits fondamentaux de la conscience linguistique en Franche-Comté.

⁵³ Prim. Dietz-Rüdiger Moser: Narren — Prinzen — Jesuiten. Das Karnevalskönigreich am Collegium Germanicum in Rom und seine Parallelen. V: Zeitschrift für Volkskunde 77 (1981), str. 167—208.

je že popularizirana s predavanji, v sredstvih množičnega obveščanja, časniških poročilih in je prevzeta v ljudsko etnologijo.* »Jaz sem burkež, torej puhlost sveta,« je odgovoril neki našemljeneц radovednemu etnologu.

Zdi se torej neogibno, da z ljudskim pojmovanjem vzdignemo tudi nalivke starejših in mlajših znanstvenih teorij. To velja tudi za področje etnolingvistike, ki prav gotovo ne odkriva preprosto predznanstvenih misli. Vendar ostaja mi-kavna, in pravzaprav se tu ponuja še veliko vprašanj: kakšna so pojmovanja o jeziku, govorjenju in govorcih? Kako je, na primer, z oceno zgovornosti in retorike v različnih družbenih plasteh, pa tudi po pokrajinskih značilnostih in posebnostih po spolu? V vseh teh primerih ne gre za to, da bi razkrili avtohtono, marveč da bi pojasnili usmeritve in ob tem določili tudi usedline starejših znanstvenih ali elitističnih ocen.

Ponovno: te kratke opombe k »etnolingvistiki« je treba razumeti samo kot beležke. Kot povzetek za tisto, kar je bilo tu povedano za zdaj in odprto na vse strani, se ponuja naslednje: Etnologija danes opazuje jezik dosti natančneje kakor prej. Redko pa je mogoče priti do rešitev in doseči trdne izsledke samo na podlagi jezikovnih struktur. Pomen jezika in jezikovnega v etnologiji bolj opozarja na sodelovanje z jezikoslovjem kakor zgolj na prevzemanje metod.

(Prevedla Ingrid Slavec)

Z u s a m m e n f a s s u n g

SPRACHE IN DER VOLKSKUNDE

Der Aufsatz basiert auf einem Referat, das im Rahmen einer linguistischen Fachtagung zum Verhältnis von Sprachwissenschaft und Volkskunde gehalten wurde. Deshalb wird zunächst die Beziehung zwischen Germanistik (Deutsche Philologie) und Volkskunde erörtert, die in Deutschland lange Zeit sehr eng war: Germanistik war ursprünglich (sehr deutlich wird das bei den Brüdern Grimm) konzipiert als umfassende Kulturwissenschaft, und dieser umfassende Anspruch wurde später unter anderem durch die enge Kooperation mit der Volkskunde aufrechterhalten. In der Volkskunde bewirkte dies eine Akzentuierung der Folkloristik, der Erforschung sprachlicher Überlieferungen. In den Grenz- und Übergangsbereichen zwischen deutscher Philologie und Volkskunde (wie Dialektologie, Volkserzählung, Volksliteratur) wurde besonders intensiv geforscht — der Volkskunde war dabei die Funktion zugeordnet, zeitlose Strukturen als Basis der in der Philologie erforschten sprachlichen und literarischen Differenzierungen aufzudecken.

Die neuere Entwicklung in der Volkskunde ist gekennzeichnet durch ihre Abwendung von dieser mythisch-ahistorischen Auffassung, die stärkere Berücksichtigung der Geschichte der Sachkultur und die Einbeziehung gegenwärtiger Kulturerscheinungen. Diese Entwicklung hat auch zu einem neuen Verhältnis zwischen Sprachwissenschaft und Volkskunde geführt.

Dies wird zunächst an zwei zentralen Gegenstandsbereichen der neueren Volkskunde (Empirische Kulturwissenschaft) verdeutlicht: Sprachliche Dimensionen der Alltagskultur und Volksliteratur/Volkserzählung. Die Alltagskommunikation wird erfasst in Form banaler familiärer Gespräche, im Schimpfen und im Gebrauch der Anredeformen. Dabei zeigt sich, daß dem kulturellen Kontext oft sehr viel größere Bedeutung zukommt als dem Text, daß eine genaue Kulturanalyse sich also nicht auf die sprachlichen Phänomene allein stützen kann.

* Pisce uporabljaja izraz Volks-Volkskunde (prev. op.).

Das Gleiche gilt für den Bereich der Erzählforschung, in der »Kontext« zum gängigen Leitmotiv geworden ist: auch hier kommt dem kulturellen Umfeld oft die Priorität vor den Texten zu, was im Begriff »Kontext« allerdings eher verschleiert wird. Hingewiesen wird auch auf die Historisierung der Gattungsforschung (Gattungen nicht als zeitlose »einfache Formen«, sondern eingebunden in geschichtliche Prozesse) und auf die starke literarische Durchdringung auch der mündlichen Überlieferung.

In einem letzten Kapitel wird an Beispielen aus der Feldforschung gezeigt, daß Befunde nicht mehr naiv gesammelt und quasi als Fakten angehäuft werden, daß vielmehr die Mitteilungen der Gewährleute bzw. Untersuchungspersonen sehr genau analysiert werden müssen. Allerdings gilt auch hier die Priorität des Kontexts: die sprachlichen Äußerungen haben meistens nur Indikatorfunktion, weisen auf Interpretationsprobleme hin, liefern aber nur selten ein Interpretationsraster.

Gefolgert wird die Notwendigkeit enger Zusammenarbeit zwischen Linguistik und Kulturwissenschaft.

»HISTORIČNA ETNOLOGIJA« ALI O ETNOLOGIJI KOT VEDI O PRETEKLOSTI

Ingrid Slavec

I

V zgodovini etnološke vede so, v celoti gledano, različne smeri ali šole različno poudarjale zgodovinske razsežnosti svojega predmeta, prav tako tudi samo zgodovinskost in zgodovinski naravnosti ustrezne metode. Takšno ali drugačno razumevanje izvira iz različnih duhovnozgodovinskih in filozofskih podlag, od razsvetljenske koncepcije zgodovinopisja in sočasnega državoznanstva, prek romantičnega razumevanja zgodovine ljudstev in narodov, znanstvenega pozitivizma v evolucionističnih in difuzionističnih različicah, raznih kulturno-zgodovinskih konceptov do funkcionalizma in materialističnega genetično-strukturalnega pogleda.

Glede na specifične zakonitosti razvoja evropskih nacionalnih etnologij (pri tem mislim zlasti na etnologijo kot vedo o lastnem ljudstvu in kulturi), njeno občasno bolj sinhrono, drugič diahrono naravnost, pa tudi močnejši narodotvorni pomen sta »zgodovina« in »zgodovinskost« bila in sta zelo raznovrstno vgrajena v koncept etnološke vede, njenih različnih definicij in v raziskovalno prakso. Govori se o etnologiji kot zgodovinski, zgodovinski in družboslovni vedi, kot o duhovni, humanistični vedi. Vsi ti prilastki bolj malo povedo, če ne poznamo izročila njihove rabe.

Naslednja težava tiči nedvomno še v danes zelo raznoteri lestvici poimenovanj za preučevanje kulture, ljudske kulture, folklore, načina življenja, življenjskega sloga, kulturnih vzorcev in procesov itn., ki so predmet etnologije, etnografije, socialne in kulturne antropologije, folkloristike, kulturologije itn. Navedeni pojmi so enkrat enakovredni, drugič so si podrejeni ali nadrejeni, tretjič se še drobijo v podrazdelke, npr. folkloristiko, etnomuzikologijo, zgodovino posamičnih kulturnih sestavin, etnolingvistiko, etnogeografijo, antropogeografijo, in še bi lahko naštevali. Zmeda se zdi torej popolna, če nimamo povsem jasne podobe, v kateri deželi in v kateri stroki je uporabljen kateri od navedenih terminov, ali pa časa, da bi se poučili v kakšnem priročniku ali z branjem številnih razprav, ki med drugim zadevajo tudi terminološka in ustrezna vsebinska pojasnila.

V zadnjo kategorijo — podrazdelke ali specifične usmeritve — bi lahko uvrstili tudi historične študije, za katere so se uveljavili termini historična etnologija, zgodovinska antropologija, antropološka zgodovina, tudi etnozgodovina.

Na prvi pogled se zdi, da gre pri historični etnologiji za razmeroma samoumevno in nedvoumno poimenovanje (vsaj za našo strokovno rabo) tistega dela etnološkega prizadevanja, ki ga posebej določajo časovno polje in s tem povezani raziskovalni viri in metode. Potemtakem se historična etnologija ukvarja s preučevanjem svojega predmeta (načina življenja, ljudske kulture...) v času pred 20. stoletjem in s tem dopolnjuje bolj na sodobnost pozorne raziskave. Njeno delo določa posredno spoznavanje preteklosti (uporaba arhivskih, tiskanih, upodabljalnih virov in drugih preostankov preteklosti), značilno za zgodovinarje, za razloček od etnologije sedanjosti ali bližnje preteklosti, ki še lahko izrablja možnosti za neposredno spoznavanje preučevanega problema (z avtopsijo, torej z različnimi oblikami terenskega dela, neposrednim opazovanjem, udeležbo, s pripovedovalčevimi izjavami itn.). Takšen preprost in logičen sklep pri nas po eni strani potrjuje odsotnost razprav o historični etnologiji kot posebni usmeritvi ali celo disciplini, na drugi strani pa razmišljanja o njej spodbujajo zlasti naslednja dejstva iz domačega strokovnega dogajanja: razumevanje etnološke problematike kot sestavine enovitega družbenozgodovinskega procesa od preteklosti do danes (in v prihodnost); mnenje, da je definicija predmeta etnologije kot »zgodovine načina življenja« nezadostna oz. nepopolna (sodobna slovenska etnologija si prizadeva, da ne bi bila samo opisna veda, marveč teži k sintetičnim posplošitvam o svojem predmetu); ugotovitev, da sodobna slovenska etnologija svoj povojni teoretski koncept (preučevanje načina življenja) bolj uresničuje v raziskavah 20. stoletja kakor v časovno bolj oddaljenih dobah; razprava o razmerju med etnologijo in zgodovino, ki je med drugim pripeljala do spoznanj o »antropologizaciji« ali »etnologizaciji« zgodovinopisja oz. socialne zgodovine, potrebe po »historizaciji« etnologije (manj v konceptualnem in bolj v praktičnem pomenu — obvladovanje veččin, ki zadevajo historične vire in metode) in pobud za sodelovanje pri konkretnih raziskavah.¹

Splošnejši pomislek se nanaša tudi na samo poimenovanje »historična« etnologija: ali se prilastek nanaša samo na časovno razsežnost in daje zavetišče različnim, bolj ali manj definiranim zgodovinskim konceptom oz. ali se v tem »historičnem« skrivajo kakšna posebna razumevanja zgodovinskih procesov?

Pričujoči spis si ne prizadeva odgovoriti izčrpno na vsa navedena vprašanja; veliko je bilo o tem že napisanega in izrečenega. V tem okviru se zdi potreben in poučen oris prizadevanja po etnologiziranju zgodovinopisja in po historičnih prizadevanjih v etnoloških okvirih, saj bo morda dopolnil dosedanja spoznanja o historičnem značaju naše vede. Ta so bila doslej posredovana zlasti v zvezi s preučevanjem zgodovinskega toka slovenske etnološke misli, z osvetlitvijo in pojasnjevanjem nekaterih osnovnih kategorij (ljudstvo, ljudska kultura, način življenja), z razpravami o razmerjih z drugimi vedami, posebej s slavistiko, sociologijo in zgodovino, in seveda s konkretnimi raziskavami etnoloških tém iz preteklosti.

¹ Glej npr.: Razmerja med etnologijo in zgodovino: gradivo s posvetovanja v Mariboru, novembra 1984. Ljubljana 1986.

Izbrana predstavitev antropološke zgodovine v okviru francoske nove zgodovine je zgled za t. i. etnologiziranje zgodovinopisja, ki bi ga bilo seveda mogoče dopolniti s spoznanji drugih historičnih šol v Evropi in ZDA.²

Za pogled na obravnavanje preteklosti in poglobljanje njenega preučevanja v evropskih nacionalnih etnologijah bodo za ponazorilo predstavljena prizadevanja za historične študije v Zahodni Nemčiji, na Švedskem in v Italiji. To kljub nekaterim splošnim in skupnim tendencam v razvoju evropskih nacionalnih etnologij pred drugo vojno in po njej ne more izčrpati specifičnosti teoretskih in metodoloških načel v posamičnih deželah. Lahko pa ponazori znanstvene usmeritve, ki so vselej odvisne od posebnosti domače strokovne tradicije, ravni teoretskih razprav in zahtev, razprtosti k novostim, potrebi in pripravljenosti za dialog z drugimi strokami.

II

Francosko novo zgodovinopisje in etnologija

Za čas pred drugo vojno je bilo značilno, da sta si bili v Franciji etnologija oz. folkloristika in zgodovina daleč vsaka sebi. Etnologijo so zanimale posamične kulturne sestavine (to je bilo vsaj od preloma stoletja povezano tudi z muzejskimi prizadevanji) in majhne tradicionalne skupnosti, ki dozdevno niso imele zgodovine oziroma so bile obravnavane brez historičnih določil. Na drugi strani je bila zgodovina velikih civilizacij in javnih dogodkov, poudarjen je bil pomen vladajočih ustanov: političnih, upravnih, cerkvenih. Takšna zgodovina je imela malo skupnega z vsakdanjimi dogodki, vaškimi prazniki, verovanji, delovnimi tehnikami, katerim se je posvečala etnologija. Zgodovinarji so se opirali na množico arhivskega gradiva, in pozitivistična analiza je potrjevala mit napredka, medtem ko so etnologi večinoma z neposrednim opazovanjem in vprašalniki preučevali na videz stabilno ali počasi se spreminjajočo podeželsko kulturo.

Korenine spremenjenega razmerja segajo v razvoj francoskega zgodovinopisja v čas med obema vojnama. Leta 1929, ko sta Lucien Fèbvre in Marc Bloch, spodbujena tudi s premiki v nemškem socialnem zgodovinopisju, ustanovila revijo *Annales*, sta do takrat prevladujoče politično zgodovinopisje oplodila s socialnim in ekonomskim vidikom, zlasti pa sta razprla prostor za interdisciplinarno mišljenje in preučevanje pod okriljem zgodovinopisja. V krog t. i. nove zgodovine sta pritegnila geografе, sociologe, ekonomiste.³ Analisti so čutili potrebo po odpravi specialističnega duha med raziskovalci navedenih strok in po uveljavitvi širšega koncepta zgodovinopisja: zgodovina ne more biti več samo avtomatično, linearno zaporedje »pomembnih«, »velikih« dogodkov, t. i. »teater prikazni«, ki prikriva resnično zgodovino. Ta se pogosto odvija v zakulisju, v prikitem, na prvi pogled neopaznem dogajanju.

² O tem informativno delo: David Gaunt, *Memoire on History and Anthropology*. Stockholm 1982.

³ Več o oblikovanju nove zgodovine: Jacques Le Goff, *L'histoire nouvelle*. V: *La nouvelle histoire*. Paris 1978, 210–241.

S takšno razširitvijo zornega kota je bila povezana kritika pojmov »zgodovinsko dejstvo« (en sam dogodek ne pomeni ničesar, če ni vpet v prepoznane sočasne politične, ekonomske, družbene in duhovne razmere, v navade in mentaliteto dobe) in »dokument« (to ne more biti samo zapisan uradni vir, dokument je vsako sporočilo o preteklosti). Te, lahko bi rekli, na predmet ali obseg zgodovinskega časa. Preučevanje preteklosti je dalo misliti na tri osnovne ritme trajanja: na t. i. kratki čas (temp bref), ki je predmet mikrozgodovine, torej zgodovine tistega, kar se dogaja na površini, in jo je mogoče enačiti s t. i. dogodkovno zgodovino (histoire événementielle); trajanje srednje amplitude (durée) obsega daljša obdobja, v katerih so že zaznavne ciklične spremembe (situacijska zgodovina); v zgodovini dolgih obdobjih (longue durée) so razpoznavne globoke moči, ki jih je mogoče definirati npr. tako kakor Marx z načini produkcije ali tudi drugače — z zgodovino navad, mentalitete. Dolgotrajne so tudi uporabe določenih tehnik, energetskih oblik, odnos do osnovnih življenjskih vprašanj (do dela, do smrti). Skratka, to je preučevanje in premišljevanje struktur, vedenjskih vzorcev in mentalitete, zares odločilnih materialnih, socialnih in duhovnih premikov, značilnih za dolge dobe (npr. za antiko ali srednji vek, industrijsko dobo itn.).

Če se je pred drugo vojno nova zgodovina povezala zlasti z že navedenimi strokami (tako v vsebinskem pogledu kakor v raziskovalni strategiji: uporaba obsežnih demografskih in drugih statističnih virov, vprašalnikov, empiričnih socioloških raziskovalnih postopkov, preučevanje ekonomskih zakonitosti itn.), so vlogo prve violine po drugi vojni prevzela antropološka spoznanja in njihovi viri, od Durkheimovega in Maussovega izročila do folklornih zbirk in pojavov. Historična antropologija ali antropološka zgodovina⁴ v okviru nove zgodovine ni posebna disciplina, je le poimenovanje za pristop, ki nima lastnega natančno določenega predmeta in se ne odlikuje s predpisanimi metodami, izkorišča le posebni, antropološki ali etnološki pogled. Zanj je značilno, da se zaveda razmika med svojo in opazovano kulturo. To rekonstruira z njenimi kulturnimi mehanizmi, z logiko in vsebino tistega, kar je blizu samorazumevanju preučevane kulture. Zanima se za vse tisto, kar vladajoči govor prikriva ali zanemarja. Večina tega je obrobnega, na prvi pogled nepomembnega, ki pa vendarle daje vsebino tistemu, čemur pravimo »doba«, »epoha«.

Takšne nastavke so novi zgodovinarji odkrili že v razsvetljenem zgodovinsko deloma v romantiki in v drugi polovici 19. stoletja v zapostavljeni analitični smeri pisanja zgodovine, ki je bilo pozorno na navade in vedenje ljudi, v nasprotju s pripovednim tokom zgodovine institucij, dogodkov, elit.

Navade, folkloro v najširšem pomenu je uradna zgodovina, ki je skrbela zlasti za nacionalno in oblastveno utrjevanje, prezrla. Antropološko pozorni zgodovinarji pa so prav v folklori, torej v načinih oblačenja, prehranjevanja, v razmerjih med spoloma, družinskih razmerah, skratka, v vsakdanjem življenju odstirali drugačno zgodovino. Folklor, vsakdanjost sta prav zaradi samo-

⁴ Glej: André Burguière, *L'anthropologie historique. V: La nouvelle histoire*. Paris 1978, 37—61.

umevnosti in zato tudi obrobnosti zgodovinarju prinesli smisel. »Značilnost moči je, da nikoli ni natančno tam, kjer se razkriva,« je pripomnil Marc Bloch, ko se je ukvarjal s ceremoniali angleških in francoskih monarhov⁵ in pri obredu kronanja opazil geste, ki bi jih bilo mogoče povezati s trajnimi predstavami o magičnih močeh vladarjev.

Antropološka zgodovina se torej mora odmakniti od uradnega, opaznega in označujočega in se prebiti do označenega, prikritega, a v analizi razkrivajočega se pomena. »Vse se dogaja tako, kakor da bi vsaka družba hotela zabrisati svojo presojo zato, da bi obstala, da bi zabrisala vse sledi zase in za zunanji svet. Antropologija je že dolgo blizu temu načelu motnosti, značilnemu za vso družbeno resničnost. Ve, da mora obiti tisto, kar neka družba pripoveduje o sebi, da bi jo razumela.«⁶

Zgodovinopisje pri tem seveda ne zanemarja zunanjega dogajanja, želi prepoznati pomen tistih zunanjih premikov, ki zarisujejo podobo družbe in kulture, zlasti pa tistih, ki so jih ljudje sprejeli in vzeli za svoje ali pa povsem zavrnili. Ti pojavi niso veriga slikovitosti in nenehnih inovacij, marveč preplet ustaljenih navad, ravnanj in vedjenja, adaptacij in inovacij. Raznoterost se kaže na različnih socialnih in regionalnih ravneh, od katerih ima vsaka svojo posebno strukturo. S specifičnimi navadami ljudje vsrkavajo, odbijajo ali prilagajajo širše družbenozgodovinsko dogajanje, kakor je načrtano iz velikih središč in ustanov. (To npr. dobro ponazarjajo dela Fernanda Braudela in Emmanuela Le Roy Ladurieja.) V tem pogledu bi zgodovini in ekonomiji lahko pripisali študij razmerij sile, antropologiji pa razmerij moči.⁷ Tako je npr. Emmanuel Le Roy Ladurie v delu *Pust v Romansu*⁸ opisal družbeno revolucijo v Romansu in okolici, izraženo z globoko simboliko pustovanja, njegove konfliktna narave, obrnjenih razmerij moči. V krvavi sprevid so se stekla vsa družbena nasprotja, gospodarska, verska, oblastniška; pokazala so se na mestnem prizorišču kot ljudski ritual, vendar kot izložba velike kmečke vojne.

S takšnim razumevanjem vsebine zgodovine in njenih ciljev so se novi zgodovinarji lotili preučevanja prehrane,⁹ zgodovine telesa, bolezni, spolnih navad,¹⁰ družine¹¹ itn. Pri raziskovanju zgodovine prehranjevanja so pri rekonstrukciji preučevali obroke ladijskih posadk, religiozних skupnosti, ljudi v zavetiščih, mezdne pogodbe, določila o deležu v naravi zaposlenim. V daljšem času so številke pokazale spremenljivo krivuljo v načinih prehranjevanja, ki

⁵ Marc Bloch, *Les Rois Thaumaturges*. Paris 1961, 45.

⁶ A. Burguière, n. d., 44.

⁷ Marc Augé, *Ethnologie du pouvoir*. V: *Pouvoir de vie, pouvoir de mort*. Paris 1977.

⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au Mercredi des Cendres 1579–1580*. Paris 1979.

⁹ Prvi prispevek na to témo: J. J. H é m a r d i n q u e r, *Pour une histoire de l'alimentation*. Cahiers des Annales, no. 28, 1970.

¹⁰ Michel Foucault, *Histoire de la sexualité. Volonté du savoir* 1. Paris 1976; pri nas v prevodu *Istorija seksualnosti*. Beograd 1978.

¹¹ Glej npr.: Georges Duby, *La société et XIe et XIIe siècle dans la région mâconnaise*. Paris 1954; E. Le Roy Ladurie, *Paysans de Languedoc*. Paris 1969; Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous la France d'Ancien Régime*. Paris 1960.

posredno odseva oz. se ujema z ekonomskimi in demografskimi spremembami, stopnjo kmetijske proizvodnje, uvedbo novih prehrabnenih sestavin (npr. koruze, krompirja, olivnega olja). Ugotovili so, da se marsikatera novost ni mogla uveljaviti, ker preprosto ni ustrezala okusu pokrajine, kljub temu, da sta ji grozili lakota in pomanjkanje; torej: način prehranjevanja (tudi če se omejimo samo na prehrabnene sestavine) je ena najbolj zakoreninjenih sestavin kulturne identitete. Novosti se uveljavljajo po različnih zakonitostih, včasih torej redkeje po ekonomskih kakor po kulturoloških in socialnih (aristokratska, meščanska kuhinja). Historična antropologija pripoveduje o takšnih presečiščih.¹²

Vse obravnave takšne vrste¹³ se pravzaprav stekajo v študij mentalitete.¹⁴ O tem je prvi med francoskimi zgodovinarji govoril Lucien Fèbvre;¹⁵ koncept je bil nedoločen in dovolj odprt za povezave z vsemi disciplinami, predvsem s psihološkimi in etnološkimi. Zgodovinarji so se na eni strani hoteli izogniti ozkim psihološkim interpretacijam, na drugi pa pastem klasične zgodovine idej, izpeljanih iz doktrin in velikih miselnih sistemov neke dobe.¹⁶ Etnologija je znova prevzela zgodovinarje z na videz »nizkimi«, »nepomembnimi« in najmanj izoblikovanimi izrazi življenja: z ljudskimi verovanji, obredi in navadami, s koledarjem vsakdanjih opravil, praznovanj, načini dela, oblačenjem itn. Vsakdanje življenje najzvesteje zrcali razumevanje življenja in sveta. Skozi inventar pomenov, skritih v vsakdanjem ravnanju, si je mogoče sestaviti podobo o razumevanju časa, pojmovanju dela, o religiozni folklori itn.,¹⁷ pa tudi prepoznati model izražanja neke dobe in v njem najti »zgodovino dolgih dob«, počasno spreminjanje vzorcev iz dobe v dobo, tisto, čemur bi etnologi rekli kontinuiteta izročila. Francoski zgodovinarji so se lotili obravnave tu na kratko predstavljenih tém brez predpisanih metodologij, skoraj brezbrizni do teoretske enotnosti. Kar najmanj kodificiran zgodovinski diskurz, razprt na vse strani, naj bi omogočil pot k totalni zgodovini.

Vsebinski in nazorski premiki niso označili samo razvoja francoskega zgodovinarstva, marveč tudi francosko etnologijo. V letih po drugi vojni je ta postala pozornejša na obsežnejše demografske, ekonomske in druge družbene vidike. Poleg strukturalizma in socialnoantropoloških načel (zlasti novi načini raziskovanja skupnosti) je prav poglobljen zgodovinski pogled, ki se ni več navduševal samo nad muzejskimi in drugimi zbirkami, globoko zaznamoval nekatera dela francoskih etnologov, npr. pokrajinske monografije,¹⁸ krajevne

¹² Glej npr.: Jean-Paul Aron, *Le manger du XIXe siècle*. Paris 1974.

¹³ Glej podrobneje o tem: A. Burguière, n. d.

¹⁴ Več o tem: Philippe Ariès, *L'histoire des mentalités*. V: *La nouvelle histoire*, 402–423.

¹⁵ *Spis Folklore et folkloristes*. Annales 1939.

¹⁶ Glej tudi: Jean-Michel Thieriet, *Methoden der Mentalitätsforschung in der französischen Sozialgeschichte*. — *Ethnologia europaea* 11 (1979–80) 2, 208–224.

¹⁷ Za srednji vek je npr. to analiziral Jacques Le Goff v spisih, zbranih v knjigi *Za drugačen srednji vek*. Ljubljana 1986.

¹⁸ Npr. L'Aubrac. *Étude ethnologique, linguistique, agronomique et économique d'un établissement humain*. 7 Vol. Paris 1970–1986.

študije,¹⁹ preiskave družinskih in sorodstvenih razmer,²⁰ šeg,²¹ zdravstvenih razmer.²²

Takšna stičišča etnologije in zgodovinopisja so nedvomno zabrisala v preteklosti jasne ločnice med vedama. Razprave med zgodovinarji, socialnimi antropologi, demografi, ekonomisti, etnologi, folkloristi²³ so usmerjene k medsebojnemu oplajanju in manj k razmejevanju. Etnologi pri tem z novimi metodološkimi in metodičnimi prijemi nadaljujejo že uveljavljene etnološke študije, torej, kakor že omenjeno, krajevne in pokrajinske monografije (velikokrat so to skupinske raziskave), študije družbenih institucij, materialne kulture in folklornega izročila.²⁴

III

Historična etnologija v Nemčiji

Kot posebna disciplina je bila historična etnologija v Nemčiji prvič omenjena leta 1925, ko je Wilhelm Fraenger izdal prvi letnik strokovne revije *Jahrbuch für historische Volkskunde*. Kakor je razumeti iz razprave v naslednjih letih,²⁵ so historično etnologijo imeli za tisti del kulturne zgodovine (kot zgodovinskofilozofske discipline), ki se je skladno s takrat uveljavljenim dvoplastnim modelom kulture ukvarjal z njenim »spodnjim« delom. To so sestavine ljudske kulture in življenja, ki izvirajo iz visokega, t. j. »viteškega srednjega veka«. Takrat se je, po mnenju Hansa Naumanna, iz spleta germanstva, krščanstva in antike izoblikovala nemška dvorska kultura in s tem prvič »zgornja plast« kot »posebna duhovna viteška kultura«. Spodnja plast je s prevzemanjem njenih sestavin postala deležna kontinuiranega kulturnega razvoja. V nasprotju s tem dvoplastnim modelom so nekateri korenine ljudske kulture postavljali v prazgodovino (mitski ali izvorni model), zlasti v času uveljavljajočega se nationalsocializma, ko so iskali izvire »nemške ljudske duše«.

Historična etnologija (*historische Volkskunde*), kakor o njej govorijo v nemški etnologiji danes,²⁶ je bila predmet razprav Hansa Moserja o nalogah,

¹⁹ Npr.: Françoise Zonabend, *La mémoire longue. Temps et histoires aux villages*. Paris 1980.

²⁰ Martine Segalen, *Quinze générations de Bas-Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden Sud 1720—1980*. Paris 1985; ista, *Mari et femme dans la société paysanne*. Paris, 1980.

²¹ Michele Salitot-Dion, *Coutume et système d'héritage dans l'ancienne France-Comité. Etudes rurales 1979/74*, 5—22.

²² Marie-Christine Pouchelle, *Corps et chirurgie à l'apogée du Moyen — Age*. Paris 1983.

²³ Glej npr. zbornik *L'anthropologie en France*. Paris 1979.

²⁴ Več o sodobni francoski etnologiji v preglednem članku Martine Segalen, *Current trends in french ethnology. Ethnologia europaea 16 (1986) 1*, 3—24.

²⁵ Gl. Herbert Freudenthal, *Die Wissenschaftstheorie der deutschen Volkskunde*. Hannover 1954, 40—41.

²⁶ Posebej in drugače o tem razpravljajo preučevalci ljudstev in kultur zunaj Evrope. Glej: *Historische Ethnologie heute*. Wien 1985.

poteh in ciljih zgodovinske etnologije²⁷ in o raziskovanju virov²⁸ že pred drugo vojno in bi jo sicer težko povezali s takratnimi prevladujočimi načeli. Moser je namreč zahteval ustrezno obravnavo ljudske kulture v preteklosti z »natančnim zgodovinskim pisanjem«. Po drugi vojni sta v Münchnu Moser in Karl-Sigismund Kramer začela sistematično preučevati arhivsko gradivo kot vir podatkov o življenju ljudstva. »Arhivski viri posredujejo množico časovno in prostorsko natančno fiksiranih dokazil za različne pojave, in sicer, kar je najpomembnejše, organsko povezanih: horizontalno v funkcionalni razvrstitvi v povsem določeno okolje in vertikalno v njihovem sosledju.«²⁹ Poleg tega je Moser menil, da vire odlikuje »suha stvarnost«; viri samo ponavljajo dejstva, brez vrednotenja in tendenčnosti, torej objektivno resničnost časa, kar jih npr. ločuje od literarnega izročila, za katero je značilna piščeva subjektivnost.

Bistvo Moserjevega in Kramerjevega dela v Bavarskem deželnem uradu za etnologijo ni bilo samo v popisu in oceni vseh dosegljivih virov, poročil in zapisov potez ljudske kulture, t. j. v sistematičnem pregledu virov tega območja, marveč v njihovi kartotečni ureditvi, ustrezni etnološkemu zanimanju, in dostopnosti vseh strokovni javnosti.³⁰ Tako so obdelali knjige računov, različne protokole, cerkvene arhive, slikovno gradivo, inventarje, testamente, poročne knjige itn. Na osnovi tega gradiva je Kramer napisal več monografij in vse so bile podnaslovljene z »Etnologija na osnovi arhivskih virov«.³¹

Pomembno je, da je zlasti v 60. letih, ko je v ZRN tekla razprava o etnologiji kot vedi o sedanjosti, ko se je zdelo, da gre vsa prizadevanja iz preteklosti preprosto pozabiti oz. da jih je potrebno v celoti prevrednotiti, in ko so preučevalcem preteklosti očitali zapiranje pred sodobnimi problemi, Kramer napisal več razprav,³² ki so na eni strani poravnale napetost med »modernimi« in historično usmerjenimi etnologi, na drugi pa je dovolj natančno opisal svojo historično metodo,³³ kakor je znana iz kritičnega zgodovinopisja (zbiranje, kritika, interpretacija virov). Poudaril je tudi, da enake postopke zahteva preučevanje sedanjosti, le da je pri slednjem to opravilo manj težavno, ker so viri popolnejši in omogočajo poglobljenejšo interpretacijo. Za preteklost so včasih vrzeli precejšnje, za nekatere teme pa je več podatkov. Če virov ni, to še ne pomeni tudi odsotnosti kulturnega pojava. Pri tem je treba upoštevati, da so bili zapisi oz. njihovi zapisovalci različno naravnani. Razločki so opazni tudi med pokrajinami: kjer je bila npr. urbanost vodilni motiv v oblikovanju

²⁷ Hans Moser, Aufgaben, Wege und Ziele der geschichtlichen Volkskunde. Volk und Heimat, 14 (1938), 80—87.

²⁸ Isti, Neue Quellenforschungen zur Volkskunde. Prav tam, 134—141, 165—177.

²⁹ Isti, Gedanken zur heutigen Volkskunde. Bayer. Jb. f. Vkd., 1954, 208—234, 227.

³⁰ O nadrobnejših postopkih glej: Karl-Sigismund Kramer, Archivische Quellenforschung. Zs. f. Vkd., 55 (1959) 1, 91—98.

³¹ Isti, Bauer und Bürger im nachmittelalterlichen Unterfranken. Würzburg, 1957; Volksleben im Fürstertum Ansbach und seinen Nachbargebieten (1500—1800). Würzburg 1961; Volksleben im Hochstift Bamberg und im Fürstertum Coburg (1500 do 1800). Würzburg 1967.

³² Isti, Historische Methode und Gegenwartsforschung in der Volkskunde. V: Populus revisus. Tübingen 1966, 7—14; Isti; Zur Erforschung der historischen Volkskultur. Prinzipielles und Methodisches. Rhein. Jb. f. Vkd., 19 (1968), 7—41.

³³ Isti, Historische Methode, 7—14.

življenja, je virov več in so obravnave lahko bogatejše kakor v pokrajinah s prevladujočo agrarno strukturo.

Kramer meni, da je mogoče z viri, ki so krajevno, časovno, socialno in funkcijsko natančni, zarisati »osnovne poteze ljudskega življenja, življenjski slog, način oblikovanja življenja, pobude in ovire za razvoj značilne regionalne ljudske kulture, pravno, religiozno in gospodarsko zakoreninjenost.«³⁴ Ugotovitve in spoznanja je potrebno razumeti kot strukturni model, zgrajen na empiričnih dejstvih. To je model stalnega in spreminjajočega. V tem pogledu je spreminjanje oz. propadanje ljudske kulture v zadnjih 150 letih model študija: prepoznane so že bile nekatere razvojne tendence (npr. o industrijski dobi Braunove in Brepohlove študije), izostren je bil pogled na socialne razločke, katerih na statičnost pozorna pretekla etnologija ni mogla videti.

Historične študije po Kramerjevem mnenju ne izvirajo iz sedanjosti,³⁵ so pa podlaga za študij sodobnejših fenomenov, saj je jedro sodobne vede nedvomno v povezavi pojavov sedanjosti z oblikami ljudske kulture in življenja v preteklosti. Pri tem gre za klasična etnološka pojasnjevanja ohranjanja in spreminjanja, statike in dinamike. Dosežki sodobne znanosti se ne merijo po tem, da etnologija obravnava konfekcijske kulturne dobrine, ki so v funkcionalnem pogledu zamenjale sestavine ljudske kulture, marveč da prepoznava kontinuiteto v spirali sledečih si pojavov, njihovo prestrukturiranje od časa, ko so v življenju obravnavane skupnosti pridobili »kulturno težo« ali »kulturno vrednost«.

Kramer tudi opozarja, da se historična etnologija ne sme izčrpati samo v tej »pomoči« sodobnim raziskavam. Pred dobami, katere je doslej pretežno obravnavala (od 16. stoletja naprej), je srednji vek. Ta je še v marsičem terra incognita. Tudi v zvezi z viri je zadeva bolj zapletena in etnologi se morajo bolj povezati z drugimi zgodovinarji in družboslovci, pravniki, filologi, teologi. V srednjem veku so se na Nemškem skristalizirale za to deželo tipične kulturne forme.

Teoretični prispevek historične etnologije vidi Kramer v njenem načinu oz. strogih zgodovinskih postopkih, da prepozna, vsaj približno, »kakšno je resnično bilo ljudsko življenje«, in postavi osnovo za presojo vseh tistih teorij, ki so poskušale razviti podobo o ljudskem življenju, »kakršno bi lahko bilo.«³⁶

Pri študiju preteklosti je zelo pomemben regionalni vidik: Kramerjeve obravnave so poskusi izrisovanja življenjskih podob v regionalnih okvirih, značilnih časovnih in socialnih strukturah. Po takšnih načelih bi veljalo obdelati vse nemške pokrajine in priti do sintetične historične etnologije Nemčije.

Poleg Kramerjevega monografskega koncepta so nemški etnologi preučevanje pretekle kulture nadaljevali tudi s preučevanjem posamičnih kulturnih fenomenov, pa tudi procesov v socialnem in duhovnem življenju,³⁷ seveda pa

³⁴ Prav tam, 10.

³⁵ Glej poročilo A. Baša o knjigi K. - S. Kramer in U. Wilkens, *Volksleben in eine holsteinischen Gutsbezirk*. Neumünster 1979, *Traditiones* 14 (1985), 224.

³⁶ Kakor op. 34.

³⁷ Stanje do leta 1970 dobro ponazarja zbornik *Volkskultur und Geschichte* (izd. D. Harmering in G. Lutz). Berlin 1970.

niso zanemarili tudi teoretičnih premislekov, npr. o temeljni kategoriji historičnih preiskav, o kontinuiteti.³⁸

Historični etnologiji v Nemčiji so v času evforije »etnologije sedanjosti«, ta je sproti izgrajevala in obnavljala teoretično podstavo (to je bil morda celo njen pomembnejši prispevek k celotni etnološki teoriji in praksi), očitali, da nima kritične podlage³⁹ in da zgodovinsko problematiko »dehistorizira«, ker med drugim uporablja ideološko konotirane termine, kakršni so npr. ljudstvo, skupnost, naravni red itn.,⁴⁰ prav tako pa nima izdelanih meril za izbiro virov.

To kritiko je Kramer zavrnil.⁴¹ Pojasnil je, da je bilo mogoče nove znanstvene koncepte oblikovati šele na osnovi skušenj pri konkretnih historičnih obravnavah in da je mogoče različne ideološke konotacije navedenih terminov demitizirati prav z nadrobno historično analizo oblik, vsebin in pomena različnih skupnosti v preteklosti. To je bilo uspešno opravljeno že v nekaterih obravnavah družinskega in skupnostnega življenja v delih I. Weber-Kellermannove, I.-M. Greverusove, W. Brücknerja, H. Möllerja idr.

Spoznanja splošnejšega etnološkega značaja, kakor so se izoblikovala v historični etnologiji, je mogoče strniti v naslednjem: okoliščine pretekle ljudske kulture so izjemno raznotere, prepletene so s širšim okoljem in duhovnim ozračjem dobe in pomembnimi dogodki; za posamične kulturne pojave in strukturne podlage je značilna spremenljivost; takšna spremenljivost vpliva na konsistenco ali izgubo kulturnih sestavin ali celih kulturnih kompleksov in na značilnosti vsakokratnega življenjskega sloga; posameznik je tesno povezan v družbeni red svojega okolja, sloja, skupnosti, v zaprto ali odprto družbo; življenjske oblike so se v 19. in 20. stoletju spreminjale mnogo hitreje in koreniteje v primerjavi s prepoznanimi procesi pred to dobo.⁴²

Historične študije na Švedskem

Za razloček od nemških razprav med etnologijo sodobnosti in historično etnologijo se švedski etnologi niso postavljali na takšni skrajni izhodišči, čeprav se zdi, da je bila ta nasprotnost v Nemčiji bolj izraz zahtev po trdnih teoretičnih izhodiščih kakor resnično zoperstavljanje dveh usmeritev.

Švedsko raziskovanje ljudskega življenja (folklivsforskning) je bilo že pred drugo vojno zaznamovano s historično globino. Znanstveni nastop Sigurda Erixona ga je dopolnil z zahtevo po socialnih poudarkih. V zadnjih desetletjih je bilo celotno raziskovanje kulturnih sprememb in procesov v švedski družbi

³⁸ Glej: Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem (izd. H. Bausinger in W. Brückner). Berlin 1969.

³⁹ Glej: R. Narr, Volkskunde als kritische Sozialwissenschaft. V: Abschied vom Volksleben. Tübingen 1970, 37.

⁴⁰ Hermann Bausinger, Zur Problematik historischer Volkskunde. V: Abschied vom Volksleben, 155–172.

⁴¹ K. - S. Kramer, Zur Problematik historischer Volkskunde. Zs f. Vkd., 67 (1971) 1, 51–62.

⁴² Prav tam.

obogateno še z nekaterimi metodološkimi koncepti socialne in kulturne antropologije,⁴³ ki so jih švedski raziskovalci upoštevali tudi pri historičnih študijah.⁴⁴

Etnologi na Švedskem menijo, da so potrebne tako študije sodobnosti kakor preteklosti in da je povsem odveč skrb, da bi ene prevladale na račun drugih. »Razloček med t. i. historičnimi študijami in študijem sodobne družbe je pravzaprav samo stvar razmerja med preučevalcem in časom. Preučevanje sedanosti in preteklosti ne zahtevata različnih teorij. Kar je sedanost danes, bo jutri zgodovina, in za zgodovino lahko rečemo, da je sestavljena iz akumuliranih ‚danes‘. V znanstvenem pogledu je razloček samo tehničen: viri informacij so bogatejši, ko predmet preučevanja še obstaja v svojem družbenem kontekstu. Bila pa bi povsem arbitrarna omejitev možnosti za razumevanje razvoja zgodovine, če bi kakor koli omejevali preučevanje manj bogatih virov. Če si ogle- damo nasprotno mnenje in vprašamo, ‚zakaj zgodovina?‘ — tudi to se je zgo- dilo —, ni pomembno le, da omenimo poglobljenejšo razumevanje sedanosti, do katerega pridemo s poznanjem historičnega ozadja, marveč je prav tako pomembno spoznanje, da nam preteklost daje množico primerjalnega gradiva. Historični viri torej posredujejo večjo raznovrstnost evropskemu etnologu, sicer omejenemu na relativno homogeno evropsko kulturo, pogosto na lastno deželo. Kulturne variacije so namreč mnogo večje, če etnolog gleda v preteklost, kakor če bi se razgledoval po sočasnih evropskih razmerah.«⁴⁵

Švedska etnologija se je definirala s študijem kulturnih procesov in spre- memb, zato historični pogled zaznamuje skoraj vse vrste študij: preučevanje kulturnih variacij, vedanja, kulturnih procesov (stabilnost in spremenljivost tradicije in izročila) in kulturnih sistemov, vse v krajevno in socialno natančno določenih skupnosti.⁴⁶ V metodičnem pogledu bi lahko govorili o sintetični me- todi, ki jo Nils-Arvid Bringéus imenuje »gibljava perspektiva« ali »kulturnohi- storična perspektiva«.⁴⁷ Zanj je značilen širok izbor postopkov iz socialne in kulturne antropologije in historiografije. Tudi izobraževanje etnologov je ustrezno usmerjeno in kritika virov je poseben študijski predmet.⁴⁸

Iz bogate bibliografije etnoloških objav na Švedskem lahko za ponazoritev raznoterosti historičnega preučevanja omenimo zbornik »Delo in orodje«⁴⁹ o kul- turnih variacijah v materialni kulturi pred dobo industrializacije. Poleg etno- loških so upoštevana tudi spoznanja iz gospodarske zgodovine, ekološke in demografske razmere. Vsi statistični podatki so ponazorjeni kartografsko. Za historično etnologijo je pomembno tudi kolektivno preučevanje prehrane na etnološkem inštitutu v Lundu. Pri tem načrtu so bili prvič uporabljeni doslej

⁴³ Glej npr.: Ulla Brück, The influence of social anthropology on Swedish ethnology. V: Europäische Ethnologie (izd. T. Hauschild in H. Nixdorff). Berlin 1983, 119—127.

⁴⁴ Prav tam in Åke Daun, Some new trends within European ethnology in Sweden. Ethnologia europaea, 6 (1972) 2, 227—238.

⁴⁵ Prav tam, 235.

⁴⁶ Nils-Arvid Bringéus, Swedish ethnology today. Ethnologia europaea, 6 (1972) 2, 203—226.

⁴⁷ Isti, Perspektiven der schwedischen Ethnologie. Ethnologia europaea, 2—3 (1968—69), 90.

⁴⁸ Kakor op. 46, 209.

⁴⁹ Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industria- lismen (izd. N. - A. Bringéus). Lund 1971.

prezrti, a izjemno bogati topografski, statistični viri in druge arhivalije. Iz njih so zbrali podatke za rekonstrukcijo gospodarskih in družbenih razmer, kar je neogibno za prepoznavanje prehrabnenih navad. Dognanja osvetljujejo celostno podobo življenjskega sloga in poteze mentalitete.⁵⁰

Zgled plodne kombinacije zgodovinskih in različnih etnoloških modelov preučevanja je krajevno-poklicna monografija Orvarja Löfgrena o ribiški skupnosti na zahodnem švedskem obrežju med letoma 1800 in 1970,⁵¹ v kateri je življenje skupnosti prikazano kot odsev velikih socialnih premikov v 19. in 20. stoletju. V kulturnih vzorcih odsevajo implicitne vrednote ljudi in značilnosti strukturalistično obravnavane družbene organizacije.

Historične študije v Italiji

V univerzitetnih okvirih je bil italijanski študij folklor poimenovan »literatura in zgodovina ljudske tradicije« (letteratura e storia delle tradizioni popolari),⁵² kar je kazalo na utrjeno zgodovinsko filološko tradicijo folklorističnih študij. Vendar gre v času po drugi vojni »folkloro« razumeti kar najširše, torej ne le kot duhovno izročilo, marveč v pomenu, s katerim je folkloro označil Antonio Gramsci. Folklor je splet »nazorov in življenjskih konceptov podrejenih razredov« v razmerju z vladajočo kulturo in ob tem upošteva »različne kulturne ravni«, »notranja kulturna neravnovesja«.⁵³ Na to področje posegajo tako etnologi kakor kulturni antropologi; med njimi in t. i. folkloristi je v zadnjem času vse več povezav. Na metodološka in teoretska zblíževanja kaže tudi termin »demo-etno-antropološko«,⁵⁴ ki združuje filološko, zgodovinsko in Gramscijevo predvojno izročilo in povojna dognanja iz antropologije, strukturalizma in semiologije.

Historični pristop ima reference v Crocejevem historizmu, Gramscijevem razumevanju zgodovino-pisja in marksizma, kakor so o njem v Italiji govorili v 60-ih letih. Na splošno je historični pristop priznan kot najpomembnejši za tri raziskovalna polja: za preučevanje historične dinamike kulturnih fenomenov, za preučevanje družbenih skupin in kulturne podobe celotne italijanske družbe in za zgodovino raziskovanja.

Med prve pomembne prispevke po drugi vojni sodi delo etnologa in zgodovinarja religij Ernesta De Martina. Bil je prvi, ki je zgodovinsko naravnost povezal s terenskimi raziskovanji na jugu Italije. Z zgodovinskimi raziskavami

⁵⁰ N. - A. B r i n g é u s, Ethnologische Nahrungsforschung in Europa. Stand, Probleme, Aufgaben. Ethnologia europaea, 5 (1971), 6—13.

⁵¹ O r v a r L ö f g r e n, Fångstmän i industrisämhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800—1970. Lund 1977.

⁵² Glej: A. M. C i r e s e, Situation universitaire de l'histoire des traditions populaires en Italie. Ethnologia europaea, 1 (1967) 4, 288—290.

⁵³ I s t i, Concezioni di mondo, filosofia spontanea e istinto di classe nelle »Osservazioni sul folklore« di Antonio Gramsci. V: Intelletuali, folklore e istinto di classe. Torino 1967; Luigi M. Lombardi Satriani, Antropologia culturale e analisi della cultura subalterna. Firenze 1974, zlasti poglavje Le osservazioni sul folklore: dal »pittorresco« alla »contrapposizione«, 16—36.

⁵⁴ Več o zgodovini pomenov: A. M. C i r e s e, Cultura egemonica e culture subalterne. Palermo 1978, 60—63.

verovanja in mentalitete⁵⁵ je želel spodbuditi kritičnost k preteklemu odnosu do zanemarjenih problemov italijanskega juga, ki je tudi po njegovi zaslugi postal eno središčnih področij etnološkega preučevanja v naslednjih desetletjih.

Metodični problemi in dokumentacijsko raziskovanje v zvezi s preteklostjo so bili deležni nadrobnejših obravnav šele v sedemdesetih letih, ko so se umirile razprave med različnimi historicističnimi, antropološkimi in strukturalističnimi koncepcijami.⁵⁶

Stanje raziskav v vseh smereh dejavne etnoantropologije najboljše ponazarjajo raziskovalne razmere in izsledki na Siciliji.⁵⁷ Kulturološki problemi Juga so bili deležni posebne strokovne pozornosti zlasti zaradi njegovega obrobnega družbenega položaja v Italiji, zaradi neustreznih, pogosto idealiziranih in folkloriziranih prikazov življenja na podeželju, ki so prikrivali pravo in trpko resnico. Ugodno intelektualno ozračje je spodbujalo delo na treh univerzitetnih inštitutih (dva v Palermu, eden v Cataniji), na dveh študijskih katedrah v Messini, pa tudi pri zasebnih združenjih za varstvo kulturne dediščine in v muzejih.

Dobro izhodišče za historične študije je bilo bogato gradivo, ki ga je po zgodovinskofiloloških metodah in s širokim kulturnozgodovinskim obzorjem zbral Giuseppe Pitrè v 25 zvezkih Knjižnice sicilske ljudske tradicije (1870—1913). Nova izdaja Pitrèjeve zbirke je kritična do njegovega poznoromantičnega estetiziranja ljudske kulture na Siciliji v 19. stoletju. S tem gradivom, zakladnico »besed in dejstev« tradicije, in z dopolnilnimi raziskavami pa je mogoče strniti »drugačno etnozgodovino«. Bogati korpusi izročila, zbrani v preteklosti, so bili interpretirani po novih metodičnih zahtevah in z novim razumevanjem ljudske kulture v njeni socialni razločenosti od vladajoče kulture, ki jo je vztrajno potiskala na obrobje. Tako sta bili z arhivskim in terenskim delom⁵⁸ na novo »prebrani« tako materialna⁵⁹ kakor duhovna kultura.⁶⁰

Ob komentirani izdaji Pitrèjeve zbirke, ki obsega zlasti duhovno izročilo, je pomemben tudi načrt »sicilske muzeologije«, t. j. prizadevanje za enakovredno predstavitev materialnega izročila oz. »predmetov — tehnik — ljudi«. Je tudi znamenje zavestnega upora proti splošni družbeni profanaciji folklore v množičnih medijih. Na to je že leta 1973 opozoril L. M. Lombardi Satriani v delu Folklor in dobiček.⁶¹ Obsodil je izrabljanje nekaterih vidikov ljudske kulture, da bi prekrili ali preprosto zbrisali najbolj ustvarjalne, nasprotujoče si in oblasti nasprotne moči njene identitete. Nasledek je bil, da so se v različnih krajih pod strokovnim vodstvom in s podporo pokrajinskih in mestnih ustanov za varstvo kulturne dediščine lotili načrtnega zbiranja in dokumen-

⁵⁵ Ernesto De Martino, *La terra del rimorso. Contribuito ad una storia religiosa del Sud*. Milano 1961; isti, *Mondo magico*. 1948; njegova posthumno izdana besedila so zbrana v knjigi *La fine del mondo. Contribuito all'analisi delle apocalissi culturali* (izd. C. Gallini). Torino 1977.

⁵⁶ Več o tem: Pietro Clemente, *Folklore studies and ethnoanthropological research in Italy 1960—1980*. *Ethnologia europaea*, 13 (1982-83) 1, 37—52.

⁵⁷ Aurelio Rigoli, *La recherche ethnoanthropologique en Sicile contemporaine et la «Bibliothèque des traditions populaires» de Giuseppe Pitrè*. *Ethnologia europaea*, 13 (1982-83) 1, 28—36.

⁵⁸ *Strumenti e tecniche del lavoro in Sicilia*. Palermo 1980.

⁵⁹ *La cultura materiale in Sicilia*. Palermo 1978.

⁶⁰ *La religiosità popolare tra il passato e presente*. Trapani 1979.

⁶¹ L. M. Lombardi Satriani, *Folklore e profitto*. Firenze 1973.

tiranja t. i. »etno-virov« in »etno-ostankov« in s tem prispevali k preprečitvi etnocida južne italijanske kulture. Vse to je bilo mogoče seveda samo s poglobljenim premislekom metod pri študiju preteklosti in načinih njenega dokumentiranja.⁶²

Na splošno bi lahko povzeli, da je italijanska historična etnologija morda bolj kakor katera druga v Evropi na specifičen način prisluhnila političnim in kulturnim razmeram v italijanski družbi po drugi vojni. V objektivnejši kontekst je pomagala postaviti zgodovinsko, politično in ideološko ustvarjene meje med razvitim (severom) in nerazvitim (jugom), kritično je javnosti pojasnila razločke med folklorim in folklorističnim, vse to pa prav s poglobljenimi zgodovinskimi študijami, ki niso zamižale pred razrednimi, regionalnimi in drugimi družbenimi razločki. V zadnjih letih so jih v interpretacijskem pogledu razširili še semiotični pristopi.

V razpravah med različnimi razumevanji historizma kot diahronnega pogleda in nekaterimi načeli antropologije, ki je še pred desetletji v sociologiji bližji naravnosti branila sinhroni princip, je prišlo do sprave. Raziskovalna praksa je pokazala na možnosti plodnega sodelovanja in tudi za družbo pomembnih spoznanj.⁶³

IV

Takšnih razprav o razmerju med historičnimi študijami z ustreznimi metodami in bolj socialnoantropološko naravnanimi preiskavami sodobnejših etnoloških pojavov, kakršne so bile značilne zlasti za zahodnoevropske nacionalne etnologije, na primer ni bilo v Sovjetski zvezi. To je tudi razumljivo, saj je tam etnologija par excellence zgodovinska veda, prežeta s historičnim materializmom tako v metodološkem kakor konceptualnem pogledu. Historična metoda se, po mnenju S. A. Tokareva, uveljavlja v štirih glavnih smereh raziskovanja sovjetskih etnologov:⁶⁴ pri poskusih rekonstrukcij zgodnjih oblik družbenega in kulturnega življenja; pri raziskovanju etnogeneze in etnične zgodovine; v historično-etnoloških monografijah o posamičnih ljudstvih; pri preučevanju sodobnega načina življenja v dinamični historični perspektivi.

Za prve tri vrste navadno sovjetski etnologi uporabljajo termin »historično-etnografsko raziskovanje«;⁶⁵ pri tem gre običajno za oris konkretnega ljudstva, etnosa, v celoti ali po posamičnih kulturnih sestavinah v njihovem zgodovin-

⁶² V Bologni je bil leta 1976 simpozij *Fonti orali — tra antropologia e storia* (Ustni viri — med antropologijo in zgodovino), katerega so se udeležili etnologi, zgodovinarji, lingvisti; izšla so tudi posebna dela: *Ricerca e catalogazione della cultura popolare* (izd. D. Carpitella, Recupero, Rossi). Roma 1978; *Ricerca sul terreno*. Ed. spec. *L'Uomo*, 4 (1980) 2; *Guida alla catalogazione dei beni culturali e ambientali*. 1981.

⁶³ Razgled po navedenih problemih glej v reviji: *Problemi del socialismo*, tematski številki 15 in 16, 1979, s podnaslovom *Orientamenti marxisti e studi antropologici italiani*.

⁶⁴ S. A. Tokarev, *Historismus in der sowjetischen Ethnologie*. *Ethnologia europaea*, 1 (1967) 2, 117—124.

⁶⁵ S. A. Artjunov in J. V. Bromlej, *Historisch-ethnographische Forschungen in der UdSSR*. V: n. d. pod op. 26, 119—135.

skem razvoju, za razloček od tistih etnografskih, etnosocioloških ali etnopsiholoških preiskav, ki se omejujejo na določen časovni izsek in se z njim ukvarjajo po sinhronem principu.⁶⁶ Poudariti je potrebno, da so vsa historično-etnografska raziskovanja naravnana k obćim etnološkim spoznanjem o razvoju etnosa in kultur. Takšne cilje omogoća poleg same historične metode tudi primerjalna metoda, v samih postopkih spoznavanja pa so upoštevani poleg etnoloških tudi arheološki, zgodovinski, filološki viri.

V zvezi s preučevanjem preteklosti pogosto srečamo tudi izraz *etnozgodovina*. Termin in koncept, kakor se o njem govori v zahodnoevropskih etnologijah in ameriški antropologiji, je uvedel Clark Wissler leta 1909 ob razstavi kulture Indijancev ob spodnjem toku reke Hudson.⁶⁷ Pomenil mu je iskanje etnoloških podatkov v zgodovinskih dokumentih, ki za obravnavano snov — zgodovina Indijancev — niso starejši od 400 let, za starejše dobe pa v arheoloških virih in po splošni praksi ameriških kulturnih antropologov tudi v lingvističnih rekonstrukcijah. Wissler se ni ukvarjal samo z analogijami med arhaičnimi in recentnimi sestavinami, temveč je želel izoblikovati splošno metodo za celostno rekonstrukcijo na topografsko omejenem območju. Do takrat uveljavljene difuzionistične razlage tega po Wisslerjevem mnenju niso mogle razrešiti.

Tako naravnano raziskovanje se je v okviru ameriške kulturne antropologije nadalje razvijalo in pravzaprav razcvetelo šele po drugi vojni. Leta 1952 je začela na univerzi Indiana izhajati revija *Ethnohistory*, sama disciplina — etnozgodovina — pa je bila označena kot »izvirno raziskovanje dokumentarne zgodovine kulture in gibanj primitivnih ljudstev, povezano s problemi širšega značaja«.⁶⁸ Pri tem so pisani dokumenti ključ za razumevanje časovne globine.

Ugledni etnozgodovinar W. N. Fenton je prevzel t. i. »direktni historični pristop« k etnološkemu in dokumentarnemu gradivu, metodo samo pa je imenoval »upstreaming« (»proti toku«) in jo opisal takole: »V bistvu ta metoda uporablja vzorce obstoječe sočasne kulture za reinterpretacijo starejših virov in ravna tako, da jih povezuje s starejšimi vzorci neposredno, vendar, nasprotno od stroge zgodovine, od poznane sedanjosti k nepoznani preteklosti.«⁶⁹

Za sodobno etnozgodovino je v splošnem značilna sintetična metoda prav zaradi uporabe etnoloških, zgodovinskih, arheoloških in lingvističnih virov in interpretacij. Nekaterim se zdi, da je to disciplino mogoče izenačiti z zgodovino,⁷⁰ drugi pa bi jo vendarle radi postavili bližje etnologiji oz. vsaj na prehod ali most med etnologijo in zgodovino,⁷¹ saj se ukvarja npr. s plemensko zgodovino ljudstev zunaj Evrope, v Evropi pa z lokalno zgodovino oz. mikrozgodbino, v obeh primerih torej s skupnostmi, ki nimajo »pisane« zgodovine oz. niso bile deležne pozornosti klasičnega zgodovinarja. Drugi razlog za njeno strokovno samostojnost je v posebnem, etnološkem zornem kotu.

⁶⁶ Prav tam, 119.

⁶⁷ The Indians of Greater New York and the Lower Hudson. V: Anthropological Papers of the American Museum of Natural History, Vol. 3. New York 1909, XIII.

⁶⁸ Cit. po: Åke Hultkrantz, Historical Approaches in American Ethnology. *Ethnologia europaea*, 1 (1967) 2, 113.

⁶⁹ W. N. Fenton, Ethnohistory and its problems. *Ethnohistory*, 9 (1962), 12, cit. po n. d. pod op. 68.

⁷⁰ Åke Hultkrantz, n. d., 116.

⁷¹ Géza de Rohan-Csermak, Ethnohistoire et ethnologie historique. *Ethnologia europaea*, 1 (1967) 2, 130—158.

Razločkom med strogo zgodovinskim in etnološkim pogledom je Géza Rohan-Csermak posvetil obsežno razpravo.⁷² Po njegovem mnenju se zgodovina in etnologija razločujeta po strukturalnih konceptih (ti zadevajo v glavnem koncepcijo časa), po elementarnih konceptih (nanašajo se pretežno na vsebino preučevanja) in po metodah. Kar zadeva čas, ga zgodovina dosledno upošteva kot absolutno kronologijo. Etnologija je pri tem manj dosledna, njena kronologija je relativna, v njej je poudarjena kontinuiteta. Zgodovinarji zgodovinska dejstva vrednotijo hierarhično, za etnologe so vse kulturne forme in fenomeni enakovredni. Zgodovinarje zanima dogodek, dejstvo, njegova zavedna raven, njegova organiziranost. Za etnologe je pomembnejša reprezentativna funkcija fenomena, njegova nezavedna raven, razvojna organičnost in vključenost v skupnost. Po Rohan-Csermakovem mnenju je metoda zgodovinarjev induktivna, vzročna in afilozofska, etnološka pa deduktivna, genetična in filozofska. Opisani poskus postavitve meje bi seveda lahko bil predmet posebne razprave, vendar so vsaj za izhodišče razpravljanja zanimive misli, ki se nanašajo na razumevanje časa, zlasti pa na nasprotja dogodkovno-representativno, dejstvo-fenomen in zavedno-nezavedno.

Bolj v želji po približevanju zgodovinopisja etnologiji oz. v duhu koncepcije antropološke zgodovine je Jacques Le Goff razločke strnil takole: »Kaj je potemtakem etnološki pogled zgodovinarju omogočil odkriti na njegovem področju? Etnologija predvsem spreminja kronološke perspektive zgodovine. Vodi h korenitem umiku dogodka in tako uresničuje ideal nedogodkovne zgodovine. Ali pa ponuja zgodovino, narejeno iz ponavljanj ali pričakovanj dogodkov, iz praznikov verskega koledarja, iz dogodkov in ceremonij, zvezanih z biološko in družinsko zgodovino: rojstvo, poroka, smrt. Zgodovinarja prisili, da se zateče k diferenciranju časov zgodovine in da posveti posebno pozornost tistemu področju trajnosti, tistemu malone negibnemu času, ki ga je v slovitim članku opredelil Fernand Braudel. Ko se zgodovinar sprehodi po družbah, ki jih preučuje, bolje razume tisto, kar je v zgodovinski družbi 'liturgično'.«⁷³

V

Nazadnje navedene misli seveda ne gre razumeti tako, da bi se etnologija znova po starih, močno kritiziranih vzorcih potopila v preučevanje mita stalnosti in nespremenljivosti svojega predmeta. Skromen razgled po historičnih etnoloških študijah je pokazal, da gre prav za nasprotno: življenje v preteklosti je treba rešiti zlasti takšnega nezgodovinskega razumevanja, ki je pretekle dobe in pretekle pojave vrednotilo po načelu staro = dobro = lepo = vredno ohranitve, torej bolj po moralnih in estetskih merilih, vsekakor pa ne po zgodovinskih. Tega življenja si tudi ni mogoče misliti in potrjevati z bolj ali manj razkošnimi zbirkami, izdajami, razstavami. In žal se je dolgo etnologija ukvarjala pretežno s tem.

Za sodobna prizadevanja etnoloških historičnih študij je značilno, da so v skladu z novimi povojnimi koncepcijami etnološkega preučevanja, ki si v

⁷² Prav tam.

⁷³ Jacques Le Goff, Zgodovinar in vsakdanji človek. V: Za drugačen srednji vek, 372.

časovnem in socialnem pogledu ne postavljajo nobenih omejitev, postala pozorna na tiste sestavine svojega dela, ki so jih zahtevala posodobljena teoretična načela. Preteklosti ni mogoče preiskovati brez poznanja posebnih veščin zgodovinarjev. Zato so bile razprave o virih in metodah njihove uporabe razmeroma pogoste, oprle so se na metode in tehnike zgodovinske vede.

Preučevanje materialne kulture in duhovnega izročila je imelo že bogato tradicijo, pa tudi trdno metodološko podlago v zgodovinski, filološki in primerjalni metodi, ki sta omogočila razmeroma prepričljivo in na dejstvih utemeljeno preučevanje izvira, nastanka, razvoja (in razkroja) obravnavanih kulturnih oblik.

Pokazali pa sta se kot nezadostni za preučevanje etnoloških fenomenov v družbeni perspektivi, za obravnave pojavov in skupnosti, pri katerih etnologe bolj kakor sama forma in datacija zanimata njihova družbena in kulturološka vsebina. Za takšna preučevanja je bilo potrebno poiskati drugačne metode, pa tudi druge vire.

V vseh delih in razpravah historičnega značaja, tako v okvirih zgodovinarstva kakor etnologije, je poudarjena »revolucija« virov, dokumentov preteklosti. Najprej se to nanaša na odkrivanje vedno novih zvrsti gradiva, ki druga drugo dopolnjujejo in omogočajo vse bolj celostna dognanja o preteklosti. Če so se zgodovinarji navdušili nad t. i. folklornim gradivom, za etnologe velja, da so postali pozornejši na arhivske vire, na upodabljajoče gradivo, na statistične in demografske vire, na kartografske ponazoritve. Zlasti demografskim virom npr. antropolog Eugene A. Hammel pripisuje izjemen pomen; v njih je najti podatke o rojstvih, porokah in smrti, ki preučevalcem razkrivajo podobe o »intimnih vidikih človeškega življenja; ti so prežeti s simbolično in so v vseh kulturah ustvarili najpomembnejše simbolične sestave. Dovolj utemeljeno lahko rečemo: če ne bi bilo smrti, ne bi bilo niti religije in filozofije; če ne bi bilo rojstva, ne bi bilo upanja, in če ne bi bilo zakona, ne bi bilo veselja. Tako nam etnografija in zgodovina pomagata, da preniknemo do smisla življenja naših prednikov, na našem ali kakem drugem področju...«⁷⁴

Zanimiv zgled za odkrivanje novih virov med etnologi je uporaba dnevnikov v danskega podeželja.⁷⁵ Na inštitutu za etnologijo univerze v Københavnu so namreč zbrali dnevnike in zapisne knjižice od konca 18. stoletja do leta 1920, in na njihovi osnovi je nastalo več zanimivih etnoloških študij. Dnevniki so zelo raznovrstni po času, stopnji pismenosti podeželskega prebivalstva (leta 1814 obvezne šole; po letu 1850 izhajajo različni almanahi in pratike, kamor so lahko zapisovali različne podatke). V zapiskih danskih kmetov je najti podatke o vseh gospodarskih opravilih, npr. nakupih, prodajah, sejanju, pospravljanju pridelkov, odhodih na sejme, o delu z živino. Pomembno je, da so zapiski »posnetki«, v kratkih stavkih ali opombah zabeleženi dogodki, brez čustvenih primesi. Po tem se ločijo od meščanskih dnevnikov, ki so že bližji polliterarni formi. Zgodovinarji so iz dnevnikov izbirali podatke o materialnih in družbenih razmerah, o učinkih gospodarjenja na posamičnih kmetijah.

⁷⁴ Eugene A. Hammel, Odnosi med etnografijom, etnologijom, povijesti i demografijom. Narodna umjetnost, 21 (1984), 77—84.

⁷⁵ Bjarne Stocklund, On Interpreting Peasant Diaries. Material Life and Collective Consciousness. Ethnologia europaea, 11 (1979-80) 2, 191—207.

Etnološki pogled je v tem smislu precej širši: dnevnik etnologu nadomešča terensko delo, zapisovalec je zanj predstavnik zgubljene skupnosti. Po skrbni preučitvi so danski etnologi prišli do spoznanj o regionalnih razločkih v načinih gospodarjenja, o razločkih glede na večjo ali manjšo osamljenost kmetije, o tesnejši ali skromnejši povezanosti s sosedi in sorodniki, o časih gospodarskih stisk. Precejšnja raznoterost zapisov je odvisna od prevladujoče dejavnosti in starosti zapisovalca: ribič npr. uporablja posebne izraze za vremenske okoliščine, orodja, ulov, izkušen poljedelec s pripombami oporeka napotilom v pratiki, mlado dekle piše o vremenu bolj pesniško, že po zgledu meščanskih dnevnikov. Prevladujoča skrb za gospodarjenje, drugačen odnos do življenja in smrti (smrti in rojstva so bila pogostejša, sprejemali so jih morda naravneje) se kaže na tistih mestih, kjer se zapisi o rojstvu in smrti zgublajo med obsežnejšimi opombami o vsakdanjih obveznih opravilih.

Pri uporabi raznovrstnih virov etnologi dovolj pozorno upoštevajo temeljne zahteve zgodovinske metode in se pri tem, zlasti pri vrednotenju virov — njihove objektivnosti in tendenčnosti — spoprijemajo s takšnimi težavami kakor zgodovinarji. Vedno tudi ni mogoče zbrati enakovrednih virov za daljša časovna obdobja ali pa takšnih, ki bi omogočili primerjave. Posebno za nekatera področja javnega življenja je virov razmeroma veliko, za druga pa so zelo skopi ali jih sploh ni. Včasih so zapisovalci tudi nevede ali pa zavestno kaj prezrli.

Dodatna etnologova naloga je, da ne sklepa preuranjeno: izhodišče morajo biti etnološka spoznanja, etnološkega gradiva ne gre kar vzporejati z zgodovinskimi zapisi, kajti zgodovinski procesi ne vplivajo enako intenzivno na vse pojave ljudske kulture in življenja. Historična spoznavna metoda ne pomeni mehničnega prilagajanja etnološkega gradiva politični in gospodarski zgodovini, marveč zahteva poglobljeno historično obvladovanje etnoloških fenomenov, ki imajo vendarle svoje zakonitosti. Povezovanje obojega je morda najbolj zapletena in najzahtevnejša naloga historičnih etnoloških raziskovanj.⁷⁶

VI

Če bi se za sklep bežno ustavila po domačih strokovnih tokovih (slovenski prispevki k historični etnologiji terjajo seveda posebno razpravo), se mi sple-tajo naslednje misli.

Kakor je bilo že omenjeno, se pri nas posebej ni govorilo o historičnih študijah v takšni obliki kakor npr. v Nemčiji. Nekako samoumevno so historične študije integralni del etnološkega raziskovanja, kar pa še ne pomeni, da bi jim morda v bodoče ne smeli posvetiti večjo pozornost. Celo nasprotno.

Pred drugo vojno, pa tudi še po njej so zgodovinsko naravnane študije celo prevladovali, saj je bila slovenska etnološka misel po svojem predmetu zazrta skoraj izključno v preteklost. Njeno videnje preteklosti se je ujemale s prevladujočimi težnjami v zgodovinski in slavistični vedi in tudi z nacionalnimi programi. Uveljavljena pozitivistična metodologija z zgodovinsko filološko in primerjalno metodo si je prizadevala objektivno spoznavati resničnost in njene razvojne zakonitosti. Vendar: ta razvoj je pojmovan kvantitativno, po formah

⁷⁶ Jaroslav Kramářik, *Vom Begriffe der historischen Methoden in der Ethnologie. Ethnologia europaea 1, (1967), 2, 92—95.*

in njihovi razširjenosti. Zbranega je bilo veliko gradiva (dodajmo še zbirke po povsem estetskih merilih), ki pa samo po sebi, brez ustreznih ekonomskih in socialnih določil, ne more razkriti osnovnih funkcij in pomena za njihove uporabnike, še manj pa zakonitosti kulturnega spreminjanja.

Povojnega prizadevanja za uveljavitev preučevanja sodobnih etnoloških pojavov ne bi smeli razumeti kot nasprotovanje ali zapostavljanje študija preteklosti. Nasprotno: študij sodobnosti je samo logično in strokovno povsem legitimno nadaljevanje preučevanja preteklosti, je trenutek oblikovanja zgodovinskega pogleda. Kritika je bila naperjena samo proti ukvarjanju s kulturnimi oblikami, ki so bile v preučevanju pritegnjene po slabo določljivem merilu pripadnosti ljudstvu, slednje pa je tudi še moralo postati predmet posebnih razprav.

Zahteva, da je potrebno kulturne pojave preučevati v življenjskem kontekstu, v povezavi z drugimi kulturnimi sestavinami in v razvojnem pogledu, je danes že deležna popolnega soglasja. Vsaj načelno.

Osvetlitve razvoja slovenske etnološke misli, kakor se je oblikovala v posamičnih obdobjih ali pri posamičnih piscih, posredujejo poučne sklepe, ki zadevajo zlasti vrednotenje v preteklosti zbranega gradiva. Usmerjajo torej k »ponovnemu branju«, dopolnitvam s sočasnimi spoznanji drugih strok, zlasti zgodovinopisja, pa seveda tudi drugih ved, odvisno od predmeta obravnave.

V zadnjih desetletjih so historično usmerjeni slovenski etnologi strokovni in širši javnosti postregli s tematsko raznoterimi monografskimi prikazi, ki večinoma po izhodiščni temi obravnavajo posamične kulturne sestavine pretežno iz materialne in duhovne kulture, ki pa so, kolikor je pri današnjem stanju raziskav pač mogoče, vpete v celostnejši etnološki kontekst. Opozarjajo in usmerjajo tudi k doslej neuporabljenim virom. Raziskovalci so si potrpežljivo in kritično utirali pot k potrebnim virom. Težave pri takšnem delu, postopki iskanja, izbiranja, načela izbora so bili deležni kakšne omembe bolj mimogrede med uvodnimi ali sklepnimi besedami.

Zato so morda toliko dragocenejše objave Gradiva za narodopisje Slovencev,⁷⁷ kar pa zadeva stike Slovencev z deželami zunaj Evrope, bi si zaenkrat izčrpnější popis težko zamislili.⁷⁸ Za preučevanje materialne kulture imamo morda v etnoloških in zgodovinskih priročnikih najpopolnejši popis virov, podobno bi lahko trdili tudi za šege in duhovno izročilo, vsekakor pa ne za preučevanje socialne kulture. Ob tem je bilo opozorjeno na matične in družinske knjige,⁷⁹ ki so »zanesljiv vir za razkrivanje geneze družin od poslednje faze v razvoju fevdalne družbe naprej. Uporaba matičnih knjig v te namene zahteva sicer zamudno delo, vendar ga zavoljo običajnega pomanjkanja virov drugačnega značaja, na primer popisnic prebivalstva, ni mogoče zaobiti.

⁷⁷ Angelos Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana 1984; Niko Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Göttha (1842)*. Prvi del, 1. snopič. Ljubljana, 1985.

⁷⁸ Glej: Zmago Šmitek, *Obzorje Slovencev na področju neevropskih kultur*. Dokt. disert. Ljubljana 1983; v knjižni izdaji Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture. Ljubljana 1986.

⁷⁹ Slavko Kremenšek, *Matične in družinske knjige kot vir za etnološko preučevanje družine*. *Etnološki pregled*, 11 (1973), 99–103.

Seveda se moramo tega dela lotiti takrat, kadar hočemo etnološke pojave tolmačiti razvojno, s potrebno historiografsko akribijo. To pa je nedvomno naša želja.⁸⁰

Med manj znanimi viri, kakor so npr. različne serije testamentov, zapuščinskih inventarjev, urbarjev, katastrov, matičnih knjig, krajevnih kronik ipd., vsebujejo bogato etnološko gradivo tudi razni dnevniški in potopisni zapisi, na katere je opozoril A. Baš.⁸¹

Takšnih prispevkov, ki preučevalce usmerjajo k virom in spodbujajo njihovo raziskovanje, bi si želeli več, morda zbranih v posebnem metodičnem priročniku. Dejstvo je namreč, da mlajši raziskovalci nimajo zadostne podobe o vrednosti in možnostih uporabe takšnega gradiva. S tem je povezano tudi neogibno poglobljanje poznavanja metod in tehnik zgodovinskega preučevanja, bolj poudarjen študij tujih jezikov (za slovenske razmere zlasti nemščine, latinščine, tudi italijanščine in madžarščine). V nasprotnem primeru ima etnologija skromne možnosti za kakršen koli resen dialog in spoprijem s svojo lastno preteklostjo.

Naše zanimanje za preteklost je seveda mogoče dovolj utemeljeno zagovarjati s strokovnim poslanstvom naše vede: etnološko raziskovalno polje je zgodovinsko. Vendar se mi zdi, da ne gre samo za to. Zanimanje za zgodovino vedno korenini v sedanjosti: romantiki so preteklost potrebovali za utrjevanje narodovega bitja in žitja, obsežne zbirke slovstvenega gradiva in materialnih ostalin so dokazilo bogate narodove ustvarjalnosti in preteklosti. Danes se spogledujemo s preteklostjo, ker vemo, da bi marsikaj razumeli bolje, če bi jo poznali. Del našega védenja in ravnanja je zakoreninjen v njej, nekatere družbene forme in miselni vzorci se spreminjajo počasneje, kakor se zdi.⁸² Zgodovinarji menijo, da je za sodobnega človeka značilna poglobljena zgodovinska zavest, »takšno spoprijemanje s preteklostjo, ki omogoča kontrastiranje in časovno samorefleksijo ne le na institucionalni in ideološki, temveč v prvi vrsti na osebni in človeški ravni«.⁸³

Ali je naš odnos do preteklosti res spremenjen in kakšne so njegove razsežnosti, bi bil lahko predmet posebne etnološke preiskave. Vendar: tudi etnologi smo priča spreminjajočemu se razmerju do preteklosti, ki bi ga sicer lahko pogosto izmerili z dopadljivostjo, oživljanjem nekaterih pojavov, npr. umetnostne ustvarjalnosti, praznikov, prehrane itn. (edini empirični podatki so razprodane etnološke knjige, pa množica prireditev), in izraža premik: to je potreba, morda žeja po življenjskih spoznanjih trajnejše vrednosti. Historično obzorje jih širi in pogloblja, konkretne historične raziskave ga izrisujejo v vseh nasprotjih, neravnovesjih, v trajnejših življenjskih vzorcih, v dobrem in slabem, v veselem in trpkem vsakdanjiku. Ne v človeškem ne v strokovnem pogledu se mu ne moremo odreči ali mu ubežati.

⁸⁰ Prav tam, 102.

⁸¹ Angelos Baš, O potopisih kot virih za etnologijo Slovencev v fevdalni dobi. V: Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije, 1. Ljubljana 1982, 105–117.

⁸² To je npr. obravnavano v delu: Dunja Rihtman-Auguštin, Struktura tradicijskog mišljenja. Zagreb 1984.

⁸³ Peter Vodopivec, Nekaj opomb k dosedanji razpravi o razmerju med zgodovino in etnologijo. V: n. d. pod op. 1, 11.

»L'ETHNOLOGIE HISTORIQUE« OU L'ETHNOLOGIE COMME ÉTUDE DU PASSÉ

L'ethnologie historique comme orientation spéciale ou comme une méthode de recherches qu'on trouve dans les traités d'ethnologie slovènes n'a jamais été objet d'une attention particulière quoiqu'on puisse qualifier d'étude d'ethnologie historique toute une série d'ouvrages. Ce phénomène pourrait être expliqué par le fait que l'ethnologie est déterminée en général comme une science historique et par le fait que l'on interprète la problématique ethnologique comme un élément du procès socio-historique intégral soit dans le passé soit aujourd'hui. Cela ne veut certainement pas dire que notre conception de l'étude du passé soit nettement élaborée et interprétée du point de vue de son contenu et du point de vue méthodique. D'autre part, un aperçu de l'histoire de l'ethnologie nous démontre que dans notre pays, ainsi qu'ailleurs, les orientations et les écoles ethnologiques différentes considéraient d'une manière différente l'aspect historique de cette branche et que dans leur pratique de recherches elles prêtaient une attention différente au passé.

Pour des raisons citées, ce traité voudrait donner un aperçu des tendances aux études historiques dans quelques ethnologies nationales de l'Europe (en Allemagne Fédérale, en Suède, en Italie et quelques exemples français, danois et de l'Union Soviétique). Le fait qu'on ait commencé à parler de l'ethnologie historique surtout après la deuxième guerre mondiale est entres autres la conséquence de l'élargissement du champ de recherches ethnologiques à l'étude des procès culturels contemporains et à la manière de vivre moderne. Il s'agissait donc d'accentuer d'un côté l'inévitabilité de l'étude du présent comme continuation logique de l'étude du passé et de faire d'autre côté un choix des principes méthodologiques. Ceux-ci ont posé la question de la conveniencence des méthodes historiques et philologiques classiques et des méthodes comparatives qui ont marqué d'après les principes positivistes l'étude de la naissance, de l'évolution et de la disparition d'une culture populaire ou bien de ses éléments dans un esprit évolutionniste ou diffusionniste. La nouvelle interprétation de la culture populaire, des procès dans la culture et de ses changements démythisant la culture populaire stable, originale et presque interchangeable exigeait des approches différentes, plus proches aux procédés d'historiographie moderne.

Il y a eu des changements conceptuels intéressants dans le cadre de l'historiographie européenne et de celle américaine. Les historiens se sont rendus compte que les connaissances classiques employées pour décrire les grands événements et personnages politiques et militaires étaient insuffisantes et que l'interprétation de l'histoire come une suite linéaire des faits historiques »importants« ne suffisait plus. Dans la nouvelle histoire française on révalorise les notions comme »fait historique«, »document« et »temps historique«. Celui-ci a été exprimé d'une nouvelle manière en trois amplitudes de durée — temps bref, durée, longue durée. Les économistes, sociologues, géographes, psychologues et ethnologues se sont alliés dans leurs recherches. L'anthropologie historique française a utilisé un point de vue particulier propre aux ethnologues et aux anthropologues qui prend en considération le décalage entre la culture propre et entre celle considérée et leurs mécanismes internes cachés mais tout de même importants. Ces mécanismes sont reconstruits à travers des événements, des travaux et des attitudes quotidiennes insignifiantes à l'apparence, à travers des manières de se nourrir, par des recherches des conditions familiales, par le rapport envers le travail, la mort, l'évolution de la vie quotidienne etc. Bref, dans le champ de recherches qui jusqu'ici restait par excellence le champs de l'ethnologie et de l'anthropologie.

Afin de rendre les connaissances dans leur domaine plus complexes, les ethnologues ont été obligés à prendre en considération plus rigoureusement les conditions historiques, économiques et sociales de l'époque étudiée. Les précisions du temps, de l'espace, de la société et des fonctions ont remplacé les jugements idéologiques, nationaux et même esthétiques qui dominaient dans les recherches spécialisées du passé. C'était surtout les méthodes de recherches, de critique, d'utilisation et d'interprétation des sources historiques. Il y eut une sorte de révolution de la documentation

au sein des cercles ethnologiques professionnels. On a prêté une grande attention à l'utilisation du matériel des archives, au matériel iconographique et à d'autres sources d'histoire qui étaient auparavant peu utilisées ou pas du tout utilisées. La consultation de ce matériel représente d'une part une base solide pour la vérification et d'autre part un perfectionnement des connaissances qu'on a déjà acquises pour la révalorisation des connaissances sur le passé permettant naturellement une nouvelle approche aux recherches du passé. De ce point de vue, le but des ethnologues ressemble beaucoup à celui des historiens — de donner une image complète de la vie du passé. La confirmation que la culture populaire et la vie des gens simples n'avaient pas lieu dans une espèce de détermination mythique mais dans des conditions historiques concrètes, dans les différences, dans de différentes couches sociales et culturelles, dans les contradictions causées par le temps et par la société.

On peut constater que l'ethnologie slovène contemporaine tente à orienter ses études des manières de vivre et de la culture populaire plutôt aux recherches du passé récent (fin du 19e et au 20e siècles). Les recherches historiques concrètes des siècles précédents à ceux-ci, les traités faits en collaboration avec les historiens, les recherches de l'histoire de l'ethnologie slovène et de l'histoire slovène en général mènent à une réflexion approfondie sur l'étude de notre passé. En ce sens, il est important de perfectionner les procédés méthodiques, d'approfondir les études de l'histoire et des sources de l'histoire.

AMERIKANISTIČNA RAZISKOVANJA IVANA BENIGARJA — ZASNOVE IN TEORETIČNA IZHODIŠČA

Z m a g o Š m i t e k

Čeprav ime rojaka in argentinskega izseljenca Ivana (Janka) Benigarja slovenski javnosti ni povsem neznano, pa o njegovem strokovnem, zlasti etnološkem delu doslej nismo imeli prave ocene.¹ Temu je bila vzrok težka dostopnost njegovih natisnjenih tekstov, objavljenih pred več desetletji v Argentini, in njegova še nepregledana rokopisna zapuščina v muzeju Gatico v Neuquenu, kamor so jo prenesli po Benigarjevi smrti, da bi jo rešili pred uničenjem. Leta 1983 je provincialna vlada spremenila Benigarjevo hišo v muzej, ki naj bi hranil vso Benigarjevo ostalino. S tem so se odprle možnosti tudi za podrobnejšo seznanitev z njegovim znanstvenim delom.²

Zaradi izredne skromnosti Benigar ni želel pisati o sebi za javnost, sestri Mariji pa ni dovolil, da bi v času njegovega življenja napisala in objavila njegovo biografijo.³ Zato pa je toliko dragocenejši vir podatkov o Benigarjevem življenju, delu in načrtih njegova korespondenca z bližnjimi sorodniki v domovini, ki se nam je na srečo ohranila.⁴ Pričujoča razprava skoraj v celoti temelji prav na tej Benigarjevi korespondenci, ki doslej še ni bila strokovno obdelana. Zato bo lahko vsaj delno zapolnila vrzel, ki jo sicer čutimo ob pomanjkanju drugih virov o Benigarju.

Ivan Benigar (1883—1950) se je začel ukvarjati z amerikanistiko, ko je bila ta še le na začetkih (to velja še zlasti za obravnavo Južne Amerike in araukanistiko, ki se ji je Benigar predvsem posvetil). Kmalu potem, ko se je 1908. leta priselil v Argentino, je začel sestavljati špansko-araukanski slovar

¹ Prvi poskus v tej smeri je bil avtorjev referat na posvetovanju Zgodovinske vzporednice hrvaške in slovenske etnologije v Varaždinu 1982 (Z m a g o Š m i t e k, Etnološko delo amerikanista Ivana Benigarja, Etnološka tribina 6—7, Zagreb 1984, str. 171—177).

² Za dragoceno pomoč pri iskanju Benigarjevih objav se toplo zahvaljujem dr. I r e n i M i s l e j, ki je doslej priobčila tudi dva odlomka iz Benigarjevih razprav o času in prostoru pri Araukancih (Pojem časa med Araukanci, Glasnik SED 1982, št. 4, str. 104—107; Benigar in Araukanci, Slovenski koledar 1984, str. 196—198).

³ Pismo Mariji Vučić (v nadaljevanju MV), Aluminé 24. 8. 1925.

⁴ Doslej zbrana pisma mi je nesebično odstopil S v e t o z a r G u č e k iz Ljubljane, ki pripravlja za knjižno objavo Benigarjev življenjepis. Za prijaznost se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Vsa pisma so napisana v srbohrvaškem jeziku.

in araukansko slovnico. S tem je imel že določene izkušnje, saj je doma v študentskih letih izdal slovnico bolgarskega jezika (Bugarska slovnica sa čitankom, Zagreb 1904). Sestavljal je tudi primerjalni slovar različnih indijanskih jezikov in narečij. Poleg araukanščine se je učil še jezikov guaraní in kečua. Leta 1910 se je poročil s pampsko Indijanko, si ustvaril številno družino in odtlej živel v trajnem in tesnem stiku z Indijanci.⁵

Velik pomen za nadaljnje Benigarjevo znanstveno ustvarjanje je imelo njegovo sodelovanje in prijateljstvo z argentinskim pisateljem Felixom San Martinom.

Benigar si je s San Martinom začel dopisovati v začetku dvajsetih let, ko mu je prišla v roke njegova knjiga Neuquén. V tem San Martinovem delu, posvečenem jeziku, geografskim imenom in kulturi Araukancev, je Benigar našel vrsto napak in pomanjkljivosti, zato je avtorju poslal pismo s kritičnimi pripombami. San Martin mu je potem na lastno pobudo pošiljal strokovne knjige, ki so mu koristile pri poglobljanju znanja o Araukancih in o amerikanistični bibliografiji. Med knjigami je bilo npr. tudi latinsko delo nemškega jezuitskega misijonarja Havestadta iz leta 1777 oz. druga izdaja, natisnjena 1882. Benigarja je San Martin naprošal tudi za strokovne napotke in mu leta 1924 poslal v oceno svojo novo knjigo o živinorejskih vprašanjih, Desde el rodeo. Benigar se je sicer zavedal, da so San Martinove pohvale njegovega znanstvenega dela bolj formalne narave, da ta ljubitelj ni mogel soditi o vsebinskih zadevah araukanistike in da je bilo »argentinski površnosti zelo lahko imponirati«. ⁶ Ker pa je bil San Martin ugleden in vpliven mož, kandidat za guvernerja neuquénske pokrajine, si je Benigar od njegove pomoči veliko obetal.

San Martin je v članku De la toponimia araucana, objavljenem v časopisu La Nación (Buenos Aires 9. 9. 1923), Benigarja označil za človeka velikih sposobnosti, svojega prijatelja in sodelavca. V pismu ga je prosil za kakšen strokovni spis, da bi ga objavili v nedeljski prilogi časopisa La Nación.⁷ To je bilo pomembno zato, ker je omenjeni list praviloma objavljala le prispevke poznanih avtorjev in je bila s tem Benigarju odprta pot v strokovne kroge.

Že leta 1923 je Benigar predlagal San Martinu izdajo skupne knjige o toponimih, pri čemer naj bi bil Benigar obdelal filološko, San Martin zgodovinsko in geografsko problematiko, oba skupaj pa zatem še kulturno podobo iz različnih zornih kotov. Benigar se je pisanja posamičnih poglavij lotil še isto leto in obdelal araukanska lastna imena (osebna in plemenska imena, imena živali, štirih strani sveta, zvezd ipd., nameraval je dodati tudi poglavje o vzdevkih, ki so bili med Indijanci pogosti). Benigarjevo sodelovanje pri pripravi knjige je bilo toliko pomembnejše, ker San Martin ni znal araukanščine in je

⁵ Podrobnejših biografskih podatkov o Benigarju tu ne ponavljam, ker so objavljeni že drugod (glej npr. Viktor Sulčič, Modrijan, ki je umrl sede, Slovenski koledar 1970, str. 250–258; idem, Življenje in delo Juana Benigarja, Slovenski koledar 1972, str. 199–202; Svetozar Guček, Malo znani Slovenec sredi patagonskih Indijancev, Delo, sobotna priloga 12. 1. 1980, str. 30; Zmago Smitsek, op. cit., z navedeno literaturo. Več prispevkov o njem je izšlo v slovenskem in španskem jeziku tudi v Argentini).

⁶ Pismo Mariji in Radmilu Vučić (v nadaljevanju MRV) iz Catriela 6. 8. 1923.

⁷ Pismo materi iz Catriela 23. 8. 1923.

bil tudi sicer slab filolog.⁸ Spis (okoli 80 strani rokopisa) je Benigar poslal San Martinu, ta pa ga je prosil za dovoljenje, da bi spis v oktobru 1923 prebral pred člani Facultad de Lenguas y Letras v Buenos Airesu in ga nato objavil v časopisu La Nación. Benigar je privolil v predstavitev na fakulteti, za objavo pa si je izgovoril še nekaj premisleka, najbrž zato, ker je delo nameraval še nadaljevati in dopolniti. Z njim se je ukvarjal vse do leta 1925, vendar knjiga, katero sta s San Martinom nameravala nasloviti Toponimia pampa, ni bila nikoli natisnjena.

S San Martinovim posredovanjem je Benigar postal 27. septembra 1924 redni član zgodovinskega in numizmatičnega društva (Junta de Historia y Numismática Argentina) v Buenos Airesu. Predstavitveni nagovor o Benigarju in njegovem delu je v društvu imel San Martin.

V poročilih omenjenega društva (Boletino de la Junta de Historia y Numismática) je nato izšla Benigarjeva razprava El concepto del tiempo entre los araucanos (Pojem časa pri Araukancih), ki jo je dokončal že leta 1922. Sledila ji je študija El concepto de espacio entre los araucanos (Pojem prostora pri Araukancih), ki jo je na društvenem sestanku 27. junija 1925 v Benigarjevem imenu prebral San Martin. Tretja razprava te vrste je bila El concepto de la causalidad entre los araucanos (Pojem vzročnosti pri Araukancih), ki jo je Benigar napisal leta 1924, naslednje leto v avgustu pa jo je San Martin poslal v Buenos Aires.⁹ Na društveni konferenci je bila sprejeta 29. oktobra 1927. Poleg tega je v poročilih društva objavil še spis La autoridad del padre Falkner (Avtoriteta očeta Falknerja; kritično poročilo o knjigi Thomasa Falknerja A Description of Patagonia and the Adjoining Parts of South America, Hereford 1774).

Z omenjenimi znanstvenimi spisi je Benigar zaslovel v Argentini in zunaj njenih meja. Obenem je začela naraščati tudi njegova strokovna korespondenca. Že konec leta 1924 mu je pisal eden od vodilnih araukanistov dr. Rudolf Lenz, profesor na univerzi v Santiago de Chile, in mu poslal tri svoje brošure.¹⁰ Izrazil je tudi željo, da bi Benigarju poslal vse svoje spise in več drugih književnih del s področja araukanistike. Z Benigarjem je nato vzdrževal redne pismene stike. Lenz je Benigarja cenil zlasti zato, ker je obvladal malo znani dialekt araukanskih Mapučev z vzhodnih obronkov Andov. Pripombe je imel v glavnem le na Benigarjeve transkripcije araukanskih besed in na pravopis.

Po izidu Benigarjeve knjige El problema del hombre americano (Problem ameriškega človeka, Bahía Blanca 1928) se je s pismom oglasil tudi argentinski profesor José Imbelloni, svoje usluge pa mu je tedaj ponudil tudi mehiški poslanik v Rio de Janeiru, general Ortiz Rubio.¹¹

Kljub prvim strokovnim uspehom je bil leta 1923 in 1924 Benigar v hudi gmotni stiski, saj ni imel dovolj denarja niti za poštno znamke, primanjkovalo pa mu je tudi črnila in papirja.¹² Iskal je primerno posestvo, kamor bi se pre-

⁸ Pismi MRV iz Catriela 6. 8. 1923 in 10. 10. 1923.

⁹ Pismo MV iz Aluminé 24. 8. 1925.

¹⁰ Med Lenzovimi deli so bile posebno znane razprave Estudios araucanos, ki jih je objavljval v Anales de la Universidad de Chile, Santiago 1895—1897, in Diccionario etimológico de las voces chilenas derivadas de lenguas indígenas americanas 1—2, Santiago 1904—1910.

¹¹ Pismo MRV iz Kelleñ Ko 1. 9. 1928.

¹² Pismo materi iz Neuquén 28. 1. 1924 in pismo MRV iz Catriela 4. 12. 1924.

selil, in zaposlitev, ki pa je ni bilo lahko najti. Zato mu je prišla kot odrešitev ponudba prijatelja San Martina, naj se preseli v njegovo bližino. Leta 1925 je zapustil Catriel v provinci Rio Negro, kjer je prebival dotlej, in si uredil osamljeno kmečko posestvo blizu vasi Aluminé pri Pulmariju v jugozahodni argentinski provinci Neuquén. Tam je z družino živel odmaknjeno in trdo življenje, kakršno je bilo značilno tudi za tamkajšnje Indijance.

Benigarjevi tesni stiki s San Martinom so se pretrgali v začetku leta 1935, ko se je ostareli San Martin skupaj z ženo preselil 125 kilometrov južneje na novo posestvo, ki je obsegalo 75 kvadratnih kilometrov. S tega ozemlja se je moralo izseliti 42 ubožnih indijanskih družin s skupno 200 člani. San Martin je vabil Benigarja s seboj in mu že izbral primeren kraj za hišo in posestvo. Vendar Benigar, ki je pregon Indijancev občutil kot veliko krivico, ni želel skupaj s San Martinom deliti odgovornosti za to dejanje. Za indijanske pravice se je v posameznih člankih zavzemal že dotlej (npr. v članku *El calvario de una tribú*, Kalvarija plemena, objavljenem v reviji *Biblos* v mestu Azul). V enem od pisem se je že leta 1923 pritoževal nad veleposestniki in zapisal, da argentinske reeveže lahko reši le revolucija po sovjetskem vzoru, vendar je pot do tega na argentinskem jugu še dolga, ker siromaki v svoji zaostalosti ne vidijo krivic, Cerkev pa jim tudi ne priskoči na pomoč.¹³

San Martinova preselitev je Benigarja spodbudila, da je začel snovati obsežen spis *La Patagonia piensa* (Patagonija misli). Nekatera poglavja je natisnil leta 1938 in 1939 časopis *La Voz del Territorio*, ki je izhajal v mestu Zapali v provinci Neuquén. Vendar v razmerah, v kakršnih je Benigar živel leta 1939, ni bilo veliko priložnosti za znanstveno delo. Po smrti prve žene se je tega leta ponovno poročil z Indijanko. Skrb za družino in rahlo zdravje sta ga odvrčala od pisanja.¹⁴ Menil je, da bo svoje delo o Patagoniji kljub temu končal do pomladi 1940, vendar se je zavleklo in ga ni oddal niti do konca leta 1941, kljub ponudbi tednika *El Territorio*, da bi ga v celoti natisnili v podlistku. Besedilo je Benigar nato odložil, delno tudi zaradi zaostrenih političnih razmer, da ne bi škodil svoji družini, in ga dokončal šele septembra 1946. Objavljen je bil v začetku leta 1947 v časopisu *Neuquén*, ponatisnjen pa po Benigarjevi smrti leta 1978 v knjigi *La Patagonia piensa*, skupaj z Benigarjevimi razpravami o indijanskem pojmovanju časa, prostora in vzročnosti.¹⁵

V spisu *La Patagonia piensa* je Benigar orisal težak družbenoekonomski položaj patagonskega kmečkega prebivalstva, ki se je iz leta v leto še zaostroval zaradi naravnega prirastka in doseljevanja. Čeprav se je Benigar zavedal svojih omejenih možnosti, se je javno zavzel za izboljšanje življenjskih razmer »patagonskih parižev«, med katerimi so imeli najmanj pravic domači Indijanci. Kritično je obravnaval upravno razmejitev provinc, ki se ni ravnala po geografski zaokroženosti in gospodarskih potrebah, obsodil pa je tudi centralistični birokratski sistem in nesposobnost državnega uradništva. Zahteval je demokratično družbeno ureditev in zaščito pravic izkoriščenega prebivalstva. Predlagal je tudi, naj osrednja vlada dodeli več samouprave pokrajinskim oblastem.

¹³ Pismo materi iz Catriela 8. 9. 1923.

¹⁴ Pismo MV, Karú Lil 19. 4. 1939.

¹⁵ Juan Benigar, *La Patagonia piensa*, Siringa libros, Neuquén 1978.

Študij gospodarskih, družbenih in upravnih vprašanj je Benigarju vzel veliko časa, zato je med pisanjem razprave *La Patagonia piensa* prekinil pripravo knjige o zgodovini pampskih Indijancev, ki jo je večji del napisal že pozimi 1934/35 in naj bi bila do konca leta 1936 narasla na 400—500 strani.¹⁶ Nedokončano knjigo o pampskih Indijancih je omenil še v pismu leta 1939.¹⁷ Vmes se je ukvarjal še s pisanjem araukanske slovnice (leta 1936 je imel pripravljeno že dobro polovico teksta).¹⁸ Svoj kastilsko-araukanski slovar, ki ga je zasnoval po etimološko-zgodovinsko-geografskih načelih, je že pripravil za natis v Čilu, vendar so izdajo preprečile argentinske oblasti zaradi političnih nasprotij s sosednjo državo.

Benigarjeve upe, da bo izdal obsežno, popolno in pomembno delo s področja amerikanistike, so pokopale neugodne razmere, bolehnost in končno smrt (14. 1. 1950). Res pa je tudi, da mu je svojčas prav bolezen omogočila, da se je lahko intenzivneje lotil znanstvenih raziskav. Leta 1922 se je moral zaradi slabega zdravja odreči vsem težkim fizičnim opravilom na posestvu. Tako mu je ostalo veliko časa za zbiranje in urejanje podatkov za araukanski slovar in slovnico, zapisoval pa si je tudi podatke o osebnih in krajevnih imenih in o araukanski umetnosti. V prvi polovici naslednjega leta je napisal že okoli 90 strani španskega teksta o araukanskem jeziku (poglavje o glasoslovju) in 20 strani predgovora in uvoda. Predvideval je, da bo celotno besedilo preseglo 1500 strani; od teh jih je okoli 1000 nameraval posvetiti araukanski slovnici. Zavedal se je pomembnosti tega dela in razmišljal o bodočem natisu.¹⁹ Z dopolnjevanjem araukanske slovnice se je ukvarjal še v naslednjih letih, vendar knjige nikoli ni natisnil.

Pred svojim 40. rojstnim dnevom (1923) je pisal domov, da je že skrajni čas za uresničenje načrta, ki ga je vedno imel pred očmi: za življenje med knjigami, študij in raziskovanje ob zmernem telesnem delu. Nameraval se je preseliti, opustiti naporno obdelovanje zemlje in se posvetiti le živinoreji in lovu.²⁰ Službovanje v mestih ga ni veselilo, ker bi ga med drugim ločilo tudi od živih virov raziskovanja — araukanskih Indijancev. Tudi glede ustreznosti metodoloških izhodišč se je zanesel nase, saj je zapisal: »Povsem pripravljen sem za nalogo, ki sem se je lotil. Imam vsestranski razgled na svoj predmet in izvrstne metode, do katerih sem prišel z izkušnjo in razmišljanjem.«²¹ Menil je, da ima pred drugimi raziskovalci pomembno prednost, ker je globoko prodrl v intimno življenje Indijancev in v njihovo duševnost.

Sklenil je, da se bo omejil samo na araukanistiko. Najprej je nameraval dopolniti in zaokrožiti svoje pretežno jezikoslovne raziskave in obenem s pomočjo jezika kot enega od virov razsvetliti pomembna vprašanja človeške biti in prazgodovine. Za pozneje je načrtoval obsežna potovanja po starem araukanskem ozemlju (okoli 800 000 kvadratnih kilometrov) in predvideval, da bi v ugodnih

¹⁶ Pismo MV, Kelleñ Ko 14. 4. 1935.

¹⁷ Pismo MV, Karü Lil 19. 4. 1939.

¹⁸ Pismo bratu Vladu iz Kelleñ Ko 28. 10. 1936.

¹⁹ Pismi MRV iz Catriela 23. 6. 1923 in 6. 8. 1923.

²⁰ Pismo materi iz Catriela 8. 7. 1923.

²¹ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

okolščinah lahko sistematično raziskal ves araukanski jug, sever pa bi spoznal bežno in s pomočjo slovnice in slovarjev.²²

Benigar si je sprti urejal in dopolnjeval še zapiske o religiji Araukancev in si sprti beležil podatke o napredovanju znanja jezika pri najmlajši hčerki in sinu. Tako so se mu nakopičile komaj pregledne množice zapiskov, njihovo urejanje pa mu je jemalo veliko časa.

V začetku dvajsetih let je Benigar začel podrobneje preučevati tudi primerjalno etnološko literaturo. Pri tem mu je pomagala sestra Marija (poročena Vučić), ki mu je iz Beograda pošiljala strokovne knjige. Med njimi so bila tudi dela Luciena Lévy-Bruhla in Wilhelma Wundta.²³ O eni izmed etnoloških knjig, ki jih je s sestrinim posredovanjem prejel iz domovine, je poročal v svojem pismu: »Knjigo ... sem pozorno prečital. Prišla mi je prav, ker sem precej slabo poznal življenje primitivnih ljudstev, razen življenja tukajšnjih Indijancev. Tudi prej sem (že) opazil, da so v življenju različnih plemen analogije in sem redke podatke, do katerih sem prišel, skrbno zbiral, da bi jih ob priložnosti porabil. Ta knjiga je zakladnica takšnih podatkov in je to zame tudi njena največja vrednost.«²⁴

Konec leta 1923 je Benigar pisal domačim, naj mu pošljejo tudi slovarje in slovnice različnih jezikov, ki jih je imel shranjene med svojimi knjigami v družinski hiši v Radečah pri Zidanem mostu.²⁵ Naslednje leto je pošiljko knjig prejel, vendar sta bila tedaj za njegove jezikoslovne študije pomembna le madžarski slovar in turška slovnica, žal pa mu je bilo, da mu niso poslali še latinskega slovarja in grške slovnice.²⁶ Zaradi primerjav bi tedaj želel dobiti tudi kitajsko, japonsko in finsko slovnico in slovnico katerega od afriških jezikov, vendar je naročilo zaradi pomanjkanja denarja opustil. Leta 1928 je sestro prosil še za nujno pošiljko latinskega in grškega slovarja, staroslovanske, srbohrvaške, slovenske in bolgarske slovnice iz svoje knjižne zbirke v Radečah.²⁷

S pomočjo jezikoslovne literature, ki jo je prejel od doma, od prijatelja San Martina, ali pa si jo je nakupil sam, se je Benigar loteval zapletenih jezikoslovnih primerjav južnoameriških indijanskih jezikov z jeziki drugih delov sveta. Pri analizi vzhodnih in zahodnih araukanskih narečij se je med drugim opiral na avtorja iz 18. stoletja, Bernarda Havestadta in Andrésa Febrésa in na sodobnega araukanista Felixa José de Augusta.²⁸ Kako so ga razvnela nerešena vprašanja indijanskih jezikov, kaže tudi naslednji odlomek iz njegovega pisma: »Vse telo in dušo mi je elektrizirala novica, da so v Peruju Indijanci, ki

²² Ibid.

²³ Prim. pismo MRV iz Catriela 23. 6. 1923.

²⁴ Pismo MV iz Catriela 23. 10. 1922.

²⁵ Pismo materi iz Catriela 23. 8. 1923.

²⁶ Pismo MRV iz Catriela 7. 11. 1924.

²⁷ Pismo MV iz Kelleš Ko 26. 10. 1928.

²⁸ Najpomembnejša dela omenjenih jezikoslovcev so: Bernard Havestadt, *Chilidúgu sive tractatus linguae chilensis 1—2*, Monasterii Westphaliae 1777 (2. izd. Leipzig 1883); Andrés Febrés, *Arte de la lengua general del Reyno de Chile*, Lima 1765; idem, *Gramática Chilena*, Concepción 1864; idem, *Diccionario araucano-español ó sea calepino chileno-hispano*, Lima 1765 (2. izd. Buenos Aires 1882; to izdajo je imel v rokah tudi Benigar in jo omenja v razpravi o pojmovanju časa pri Araukancih); Félix José de Augusta, *Gramática araucana*, Valdivia 1903; idem, *Diccionario araucano-español y español-araucano 1—2*, Santiago 1916.

se brez težav sporazumevajo s — Kitajci! In stvari so tako zaostale, da se ta učnjak sprašuje, v kakšnem jeziku ti ljudje govoré. Niti za rešitev tako enostavnih, a prevažnih vprašanj v Ameriki ni energije.«²⁹

Da se je Benigar tudi še v poznejših letih ukvarjal z razčiščevanjem in kritiko takšnih neznanstvenih hipotez, dokazuje njegov članek *Los chinos y los japoneses en America* (Kitajci in Japonci v Ameriki), natisnjen v časopisu *La Voz del Territorio* v Zapali v provinci Neuquén leta 1927. Podoben namen je imelo tudi njegovo najobsežnejše natisnjeno delo, knjiga *El problema del hombre americano* (Problem ameriškega človeka, Bahia Blanca 1928). Z njo je posegel v razprave o izviru ameriškega prebivalstva in teorije o selitvah ljudstev in kultur. Ob paleoantropoloških najdbah v različnih delih Južne Amerike (zlasti v Lagoi Santi v Braziliji) se je namreč v začetku 20. stoletja uveljavila teorija o rasni sorodnosti ameriškega prebivalstva z avstralsko-melanezijskim antropološkim tipom. Po letu 1924 so se vrstila tudi strokovna razpravljanja o jezikovnih in kulturnih zvezah med Južno Ameriko, Avstralijo in Melanezijo.

Med različnimi avtorji, ki so pisali o teh vprašanjih (Verneau, Eickstedt, Imbelloni, Lebzelter, Gusinde idr.) je bil posebno pomemben francoski etnolog Paul Rivet z delom *Les Mélano-Polynésiens et les Australiens en Amérique* (Pariz 1924) in poznejšimi razpravami. Rivet je na osnovi etnoloških, antropoloških, arheoloških in lingvističnih primerjav dokazoval, da se je prebivalstvo Amerike v več migracijskih valovih doselilo iz Jugovzhodne Azije in Oceanije. Tako je npr. ločil avstralske, malajsko-polinezijske, azijske (Eskimi) in sino-tibetanske (Na Dene) sestavine. Njegovo teorijo je z nekaterimi dopolnitvami in popravki prevzel tudi José Imbelloni, profesor na vseučilišču v Párani in ravnatelj etnološkega muzeja in inštituta v Buenos Airesu.³⁰

Imbellonijeva knjiga *La esfinge indiana*³¹ je spodbudila Benigarja, da je napisal in izdal 130 strani obsegajoče delo *El problema del hombre americano*, v katerem je primerjal nekatere jezike, religiozne predstave in simbole Južne Amerike in Oceanije in obravnaval kronologijo kultur Peruja in arheološke najdbe. Zavrnil je Imbellonijevo difuzionistično avstralsko-ameriško teorijo, pri tem pa načel tudi teoretične probleme avtohtonosti in prenašanja (difuzije) kulturnih sestavin. Načelno je dopustil obe možnosti, za presojo posamičnih primerov pa je predlagal naslednje kriterije: difuzija je toliko verjetnejša, čim večje je število identičnih kulturnih sestavin, čim višja je stopnja njihove izpopolnjenosti in čim tesnejši ali pogostejši so stiki z drugimi kulturami. Izvir kulturnih sestavin je po Benigarjevem prepričanju mogoče ugotoviti tudi s terminološko analizo.

V tej knjigi o vprašanjih etnogeneze je Benigar objavil le drobce svojih spoznanj. Po njegovih lastnih besedah naj bi bila prikaz njegovih znanstvenih stališč in uvod v nadaljnje delo.³² Tiskanje knjige se je zavleklo zaradi Benigarjevih finančnih težav, tako da je dobil prvih deset izvodov natanko leto dni zatem, ko jo je dokončal. Še septembra 1928 je dolgoval tiskarju skoraj polovico

²⁹ Pismo MRV iz Catriela 7. 11. 1923.

³⁰ Julian H. Steward (ed.), *Handbook of South American Indians*, Vol. 6, Washington 1950, str. 13–14.

³¹ José Imbelloni, *La esfinge indiana. Antiguos y nuevos aspectos del problema de los orígenes americanos*, Buenos Aires 1926.

³² Pismo MRV, Kelleñ Ko 1. 9. 1928.

od skupne cene 960 pesov. Materi, sestri in svaku je poslal dva izvoda knjige, nekaj primerkov je namenil jugoslovanskim univerzam in zagrebški gimnaziji na Gornjem gradu. Tako je prišel izvod Benigarjeve knjige tudi v knjižnico ljubljanskega vseučilišča. Opremljen je s posvetilom, Benigarjevim podpisom, datumom (24. 6. 1928, na njegov god) in naslovom.

Benigar je etnologijo, skupaj s prazgodovino in filozofijo, imenoval »znatnost o bistvu človeka«.³³ Zato je te stroke pri svojih raziskovanjih tudi povezoval. Zanimale so ga arheološke najdbe in leta 1923 je v suhi rečni strugi pri Catrielu našel kamnite konice puščic, tri kose indijanske lončenine in dve gladili za keramiko. Poznal je tudi indijansko ustno izročilo o odkopanih starih okostjih.³⁴ Njegov prijatelj in sodelavec San Martin je prav tako zbiral izkopanine iz starih indijanskih grobov.

Razvoj kultur je Benigar pojmoval po evolucionistični shemi kot enolinijski stopenjski tok, ki vodi od preprostejših k bolj zapletenim kulturnim oblikam. Na splošno je priznaval Darwinu, da »nas je opozoril na številna dejstva, ki jih ne kaže prezirati«.³⁵ Bil pa je preveč samostojen in kritičen mislec, da bi slepo verjel že uveljavljenim teorijam. Pri raziskovanju araukanskega jezika in načina mišljenja je opazil določena neskladja z evolucionistično stopenjsko delitvijo, temelječo v glavnem na materialni kulturi. Prav tako ni soglašal z nazori vulgarnega materializma, da je izvir vseh znanosti ali znanj le v golem zadovoljevanju potreb.

Zaposlovala so ga zlasti vprašanja kritike virov. Od tod previdnost, s katero je oblikoval sklepe, kadar ni imel na voljo dovolj prepričljivih dokazov. Najpomembnejši vir podatkov o indijanskih kulturah naj bi bilo po njegovem prepričanju neposredno opazovanje. Zato je bil tudi zelo kritičen do trditve različnih kabinetnih znanstvenikov, ki sami niso nikdar živeli med Indijanci. Vendar pa se je zavedal, da ima tudi metoda opazovanja svoje meje in da so spoznanja odvisna od opazovalčevega subjektivnega razmišljanja in sklepanja. Kot dober poznavalec Schopenhauerjeve filozofije prav gotovo ni prezrl njegove osnovne trditve, da objekt obstaja za subjekt le kot njegova predstava. Sam se je skušal čim bolj približati miselnosti Indijancev, ob tem pa je bil prepričan, da jih tujci zaradi drugačnega načina mišljenja ne bodo mogli nikoli spoznati do konca.

Kadar opazovanja in teoretična razmišljanja niso pripeljala do pravih spoznanj, so Benigarju pomagale tudi praktične skušnje. Tako je npr. »iz radovednosti« dopustil, da so ga po osem mesečni bolezni, ob pomanjkanju drugih zdravil, obiskale Araukanke, ki so se ukvarjale s šamanskim zdravljenjem. Uporabljale so neki prašek rdečkaste barve, ki je bil videti kot kreda, imel je tudi takšen okus in ki ga je po indijanskem verovanju bog med točo pošiljal svojim izbrancem. Zdravljenje so ponovile štirikrat, 1., 4., 7. in 24. januarja 1923 in petič v prvi polovici februarja. Benigar je o tem zapisal: »Želel sem videti te zelo zanimive ceremonije — vse je samo petje, a glej, zgodilo se je, da sem se že od prvega zdravljenja nepričakovano vse bolje počutil. Ne vem, če je to mogoče pri-

³³ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

³⁴ Pismo MRV iz Catriela 7. 11. 1923.

³⁵ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

pisati temu zdravilu... vendar je to zelo verjetno.³⁶ Na podlagi takšnih in podobnihkušenj je Benigar menil, da se v praznoverju primitivnih ljudstev skriva znanost v svojih začetkih: med njihovim praznoverjem in našo znanostjo ni razlike v principu, temveč le v obliki. Zato praznoverje v svojem bistvu ni nasprotno spoznanju, marveč je le njegova prvotna oblika.³⁷

Na splošno je Benigar etnološki stroki zameril, da ni razvila dovolj racionalnih metod raziskovanja. Zato je iskal še nove poti spoznavanja in jih našel v jezikoslovju. Pri tem se ni zadovoljil le z raziskovanjem zunanjih značilnosti jezikov, temveč je skušal prodreti tudi v notranjo, pomensko logiko izrazov in besednih zvez. Pojmovanje jezika kot načina človeškega dojemanja, mišljenja in delovanja ga je povezovalo z etnologijo. Razprave o araukanskem dojemanju prostora, časa in vzročnosti je oprl prav na pomensko analizo indijanskih besed. Spoznanja, do katerih je prišel s to svojo edinstveno metodo, so razkrila nekatere napake in pomanjkljivosti Lévy-Bruhlove teorije o predlogičnem mišljenju v rodovnoplemenskih družbah. Na splošno Benigarjeve ugotovitve potrjujejo, da je bilo dojemanje Araukancev in drugih podobnih ljudstev predvsem čutno, intuitivno in le v manjši meri racionalno, način izražanja pa konkreten in ne abstrakten. Benigar je hvalil tudi ostro opažanje Indijancev, ki komaj spregledajo kakšno podrobnost, medtem ko naši oslabeli čuti včasih zgrešijo tudi velike stvari.³⁸

Kako tesno je Benigar povezoval etnološka, jezikoslovna in filozofska raziskovanja in razmišljanja, kaže tudi to, da je razprave o pojmovanju časa, prostora in vzročnosti pri Araukancih zasnoval pod vplivom filozofov Kanta in Schopenhauerja.³⁹ Že pri Kantu srečamo misel o prostoru in času kot prirojenih strukturah človeške duše. Po Schopenhauerju pa se prostor in čas v svoji povezanosti kažeta v delovanju materije, t. j. v načelu vzročnosti. Materija ali celotni svet kot predstava je pravzaprav sama vzročnost. Bistvene in splošne značilnosti vsakega objekta — prostor, čas in vzročnost — so globoko zasidrane v človeški zavesti. Takšno človeško opažanje sveta je prva, najenostavnejša in zato tudi povsod navzoča manifestacija človeškega razuma.⁴⁰ Torej je Benigar, sledeč Schopenhauerju, skušal prodreti do najbolj temeljnih predstav ameriških Indijancev (in »prvinskih« ljudstev nasploh) o svetu, ki jih je obdajal.

Resnični obseg in doseg Benigarjeve misli je težko določiti, saj se je poleg etnologije ukvarjal še z arheologijo, zgodovino, filozofijo, jezikoslovjem, s sociološkimi in pravno-ekonomskimi vprašanji. Vpogled v njegove neobjavljene strokovne rokopise nam bo o tem gotovo povedal še kaj več. Že zdaj pa je mogoče reči, da je bil Benigarjev pristop k študiju indijanskih kultur nenavadno poglobljen, kritičen in izviren, posebno če ga primerjamo s sočasnim položajem etnologije na Slovenskem. Hkrati gre pri njem tudi za celosten interdisciplinarni pristop, zanimiv tudi za današnjo etnologijo.

³⁶ Pismo materi iz Catriela 8. 2. 1923.

³⁷ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

³⁸ Ibid.

³⁹ O Schopenhauerju je Benigar pisal: »Imam ga za svojega učitelja, ker mi je on odprl oči za to, kar je danes temelj moje filozofije.« (Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.)

⁴⁰ Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 1. knj., 1. del, pogl. 2—4.

Summary

AMERICAN STUDIES OF IVAN BENIGAR — PROJECTS AND THEORETICAL APPROACH

Ivan Benigar (1883—1950) occupies an important place among the researchers of the life and culture of the South American Araucanians. He was born in Zagreb by Slovene parents and in 1908 left for Argentina. After his marriage to an Indian woman from pampa in 1910, he spent the rest of his life among the Indians in the provinces of Rio Negro and Neuquén. In spite of the hard physical work he had to cope with on his small farm, he managed to find time to study Indian languages, their history, archaeology, ethnology and sociology, in which he was encouraged and helped by his friend, the Argentinian writer Felix San Martin.

After joining, with San Martin's help, the Historical and Numismatic Society in Buenos Aires as its regular member in 1924, Benigar published, in the society bulletin (*Boletino de la Junta de Historia y Numismática*), his studies on the concepts of time, space and causality among the Araucanians, as well as his essay on Thomas Falkner's work *A Description of Patagonia* (*El concepto del tiempo entre los araucanos; El concepto de espacio entre los araucanos; El concepto de la causalidad entre los araucanos; La autoridad del padre Falkner*). In 1928, Benigar's book *The Problem of the American Man* (*El problema del hombre americano*) appeared in Bahia Blanca, representing his answer to the Argentinian anthropologist José Imbelloni's work *La esfinge indiana* (Buenos Aires, 1926). Benigar's book brought a number of linguistic, ethnological and archaeological arguments, critically discussing Imbelloni's diffusionistic Australian-Oceanic theory of the settlement of America. The question of the origin of American aborigines was also dealt with in the article *The Chinese and Japanese in America* (*Los chinos y los japoneses en America*), printed in the newspaper *La Voz del Territorio* in Zapala in 1927. In 1938 and 1939, this same paper published a few chapters from his long essay *Patagonia Thinks* (*La Patagonia piensa*), which was completed only in 1946, when the entire work appeared in the newspaper Neuquén. After Benigar's death, it was reprinted together with the essays on the Indian concepts of time, space and causality in the book entitled *La Patagonia piensa* (Neuquén, 1978). In the article *Calvary of a Tribe* (*El calvario de una tribú*), published in the magazine *Biblos* and the above-mentioned study *La Patagonia piensa*, Benigar called attention to the burning legal and political questions of the protection of the poor strata of Patagonian people, especially Indians.

The rest of Benigar's works are still in manuscript, and as they are difficult to obtain (they are kept in the Neuquén museum), they have not yet been scientifically evaluated. Therefore Benigar's correspondence with his relatives, which is fortunately preserved and employed here for the first time, can be considered an important source of data on his expert views and projects. His letters make it clear that he also engaged in writing an Araucanian dictionary, a grammar book, a book on Indian toponyms, and a history of the pampa Indians. He also made detailed notes on the Araucanian religion and arts.

Benigar's study of Indian culture is interesting in the methodological respect, too. Though it was four whole decades that he could most closely observe the Indian way of living, he was well aware of the fact that the method of mere observation had its limits and he found more rational methods of cognition in the analysis of the Araucanian language. The language for him was a mode of human comprehension, thinking and activity. His ethnolinguistic researches were also based on the cognitions taken from Immanuel Kant and Arthur Schopenhauer. Their notions of time, space and causality being the basic manifestations of human mind were practically dealt with in his essays on the Indian concepts of time, space and causality.

Unfavourable conditions prevented Benigar from realizing his ambitious scientific projects in the field of Araucanian studies; yet it is his originality and his critical and interdisciplinary approaches that make him important even to our present-day ethnology.

K REKONSTRUKCIJI KMEČKE HIŠE IZ LETA 1506 V SREDNJEM VRHU NAD MARTULJKOM

Tone Cevc

Približno 1000 m visoko v Karavankah, odkoder se odpira lep razgled na vrhove Martuljkove gorske skupine, leži zaselek Srednji Vrh s Hlebanjevo in več drugimi samotnimi kmetijami (Sl. 1). Hlebanjevo hišo, ki so jo v stoletjih večkrat prenovili in povečali (Sl. 2), zaljša v »hiši« lesen strop, ki ima na stropniku vrezano letnico 1506. To je najstarejši z letnico dokazan lesen strop v kmečki hiši na Slovenskem in pomemben spomenik (Sl. 3) gorenjskega in alpskega stavbarstva.¹

Hlebanjevo hišo so sezidali v nemirnih časih, ko so slovensko deželo (tudi Zgornjesavsko dolino) pretresali turški napadi in so se začeli kmetje upirati fevdalcem in se bojevati za »staro pravdo« (upor na Koroškem leta 1478); dozorele pa so tudi razmere za versko reformacijo. Kljub neugodnim razmeram je zrasla v odmaknjenem karavanškem gorskem svetu stavba, ki je bila za tisti čas napredna po prostorski členitvi in notranji ureditvi.

Hlebanjev rod je eden najstarejših v Srednjem Vrhu, kjer so se na krčevinah naselili kolonisti verjetno že v 13. stoletju.² Belopeški urbar omenja »Jacoba Klebanna«, podložnika belopeške graščine konec 15. stoletja,³ s čimer je tudi s pisanimi viri dokazano, da je v 15. stoletju že stala Hlebanjeva domačija. Ustno izročilo Hlebanjevih trdi, da je pred sedanjo hišo stala malo stran proti zahodu, kjer je zdaj drvarnica, stara hiša, ki pa jo je zasul zemeljski plaz, zato so novo hišo sezidali na varnejšem mestu (poskusna arheološka izkopavanja poleti 1986 so pokazala, da so na omenjeni lokaciji zemeljski plazovi večkrat zasuli zemljišče in da so morebitni ostanki stavbe verjetno precej globoko v zemeljskih tleh). To naj bi bila sedanja hiša, ki je zaradi velike starosti vredna, da jo nadrobneje spoznamo — najprej dragoceni leseni strop in nato stavbo kot celoto.

¹ Sergij Vilfan, Kmečka hiša. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, 583.

² Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Milko Kos, Fran Zwitter, Kolonizacija in populacija. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, 78—82.

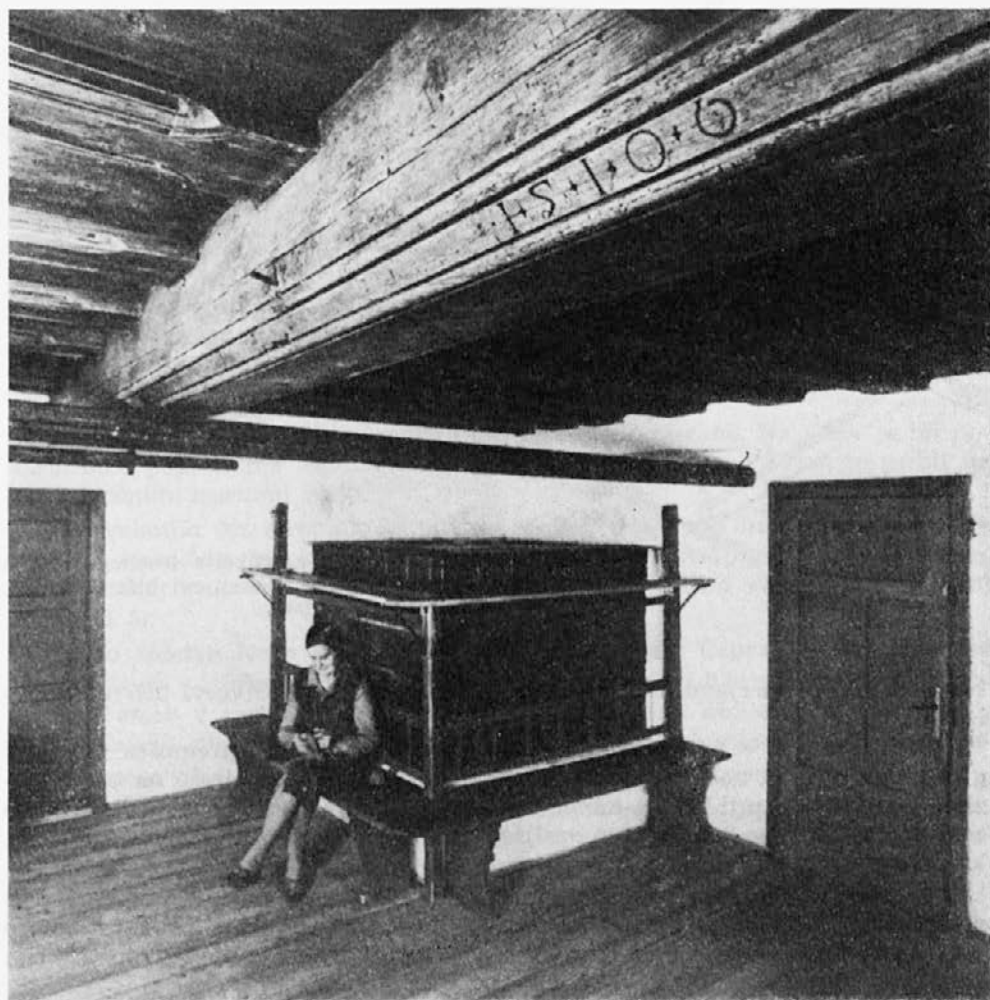
³ Urbar gospostva Bela peč, 1498, pag. 37. V Arhivu SR Slovenije, VA, fasc. I/67, lit W. I. — Zahvaljujem se ravnateljici AS Emi Umek za pomoč pri iskanju in prevodu vira.

Sl. 1 Srednji Vrh nad Martuljkom (950 m) s Hlebanjevo domačijo (Foto: T. Cevc, 1987)

Sl. 2 Hlebanjeva hiša (Foto: E. Primožič, 1986)

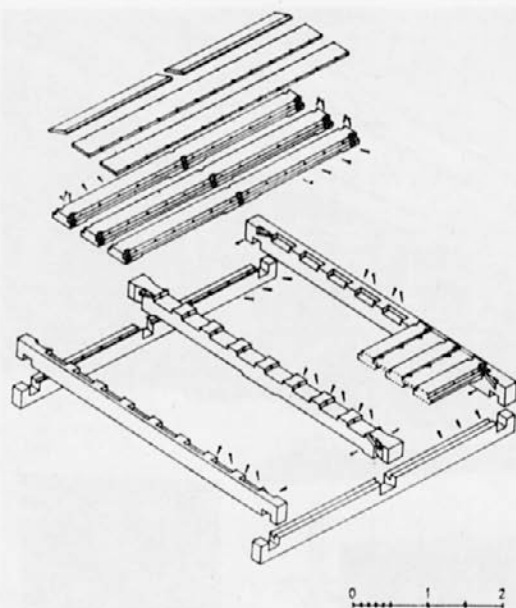
Sl. 3 Notranjščina Hlebanjeve »hiše« z lesenim stropom in vrezano letnico 1506 (Foto: E. Primožič, 1986)

Leseni stropi v kmečki hiši imajo v Evropi skoraj poltisočletno tradicijo. Sprva so z njimi prekrivali samo graščinske, samostanske in meščanske stavbe, od konca srednjega veka pa tudi kmečke hiše.⁴

Hlebanjev leseni strop je eden najstarejših ohranjenih stropov v kmečki hiši na Slovenskem. Presenetljiva ni samo izjemno kvalitetna tesarska obdelava stropnika in vrezanih števil, marveč tudi plemenita obdelava celote, ki ni nič skromnejša kakor v meščanskih domovih.⁵ O tem se lahko prepričamo, če Hle-

⁴ Richard Weiss, Häuser und Landschaften der Schweiz. Erlenbach, Zürich, Stuttgart 1959, 144.

⁵ Ivan Sedej, Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana 1985, 30.

Sl. 4 Rekonstrukcija lesenega stropa v kamri v Hlebanjevi hiši (Risal M. Zuccato, 1986)

banjev strop primerjamo z lesenim stropom v meščanski Šivčevi hiši v Radovljici.⁶

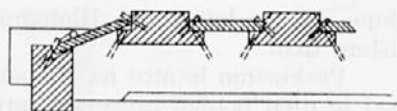
Približno $5,70 \times 5,60$ m velik prostor Hlebanjeve »hiše« premošča v sredini glavni stropnik, ki nosi tramiče in plohe, katerih konci se opirajo na trame pozidnike. Ti štrlijo približno 1 meter iz zunanjih sten. Opazni so tudi zunaj in so zelo vabljeni, ker so dekorativno ozaljšani. Rabijo kot konzole lesenega »ganka«, ki obdaja hišo na vzhodni in južni steni.

Konstrukcije stropa ne poznamo v celoti, ker je prekrit. Ko so pred leti v severnem delu »hiše« odprli del stropa, so pustili v njem odprtino, skozi katero lahko pogledamo v njegovo sestavo. Ugotoviti je mogoče, da je konstrukcija »hišnega« stropa podobna lesenemu stropu v hišni kamri.

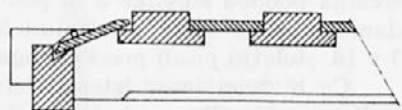
Strop v kamri (Sl. 4) so pred nekaj leti podrli in sestavne dele zložili blizu hiše. Arhitekt Marko Zuccato je ljubeznivo ustregel prošnji in razstavljeni strop izmeril in narisal njegovo rekonstruirano podobo in konstrukcijo. Strop v kamri je bil datiran, vendar letnice ni bilo mogoče več prebrati, ker so ga svoj čas ometali in prebelili, pred tem pa še s sekiro nasekali, da bi se omet na les bolje prijel — s tem pa so uničili letnico. Ohranila se je samo zadnja številka, ki jo preberemo kot »6«. Tako je zgubljena priložnost, da bi natančno vedeli, kdaj so sezidali hišno kamro, čeprav je očitno, da je mlajša od glavnega bivalnega prostora — »hiše«.

Strop v kamri je bil manjši od »hišnega«; velik je bil približno $3,7 \times 3,6$ m in sestavljen iz štirih obtesanih, $24 \text{ cm} \times 12 \text{ cm}$ debelih pozidnih leg, položenih

⁶ Nace Šumi, Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966, 148, slika 98.

Sl. 5 Prerez lesenega stropa v Hlebanjevi kamri (Risal: I. Primožič, 1986)

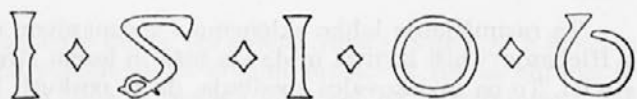

po vrhu sten. Lege so bile v vogalih zasekane in povezane. Na sredi je bil položen med podolžnima legama tram stropnik, debel 20 cm \times 20 cm in pribit na legi z močnimi lesenimi cveki.

Pravokotno čez stropnik so po vsej dolžini razvrstili in pribili v iztesane uture 8 tramičev, ki so imeli spodaj obtesane robove, zgoraj pa izdolbene uture, kamor so položili med dva tramiča plošč, približno 40 cm širok in 3 cm debel (Sl. 5).

Tako izdelan lesen strop je bil močan in mičen. Čeprav je konstrukcija obeh stropov v Hlebanjevi hiši podobna, pa se ločita po likovni obdelavi: stropnik in tramiči v »hiši« imajo posnete robove žlebičasto oblikovane, medtem ko so bili robovi stropnika in tramičev v kamri gladko obtesani in podobni lesenim stropom v kmečkih hišah iz začetka 18. stoletja v Zgornjesavski dolini.⁷

Lesenemu stropu v »hiši« daje poseben mik lično iztesana letnica 1506 (Sl. 6). Številke so velike približno 4 cm, ločujejo jih majhne romboidne pike. Za prvima dvema številčkama je vrezana pokončna črta, katere pomena ne poznamo; so z njo hoteli le ločiti številki?

Sl. 6 Letnica 1506 na tramu v Hlebanjevi »hiši« (Risala S. Nekrep, 1957)

Podobne romboidne pike je naslikal »krovaški malar« na freski v cerkvi v Nadlesku na Notranjskem in zapisal pod fresko letnico 1511.⁸ Verjetno so bile romboidne pike v navadi v tistem času; za nas so pomembne, ker dokazu-

⁷ Stanko Vurnik, Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. (Donos k studijam o slovenski ljudski arhitekturi.) V: Etnolog, IV, 1, Ljubljana 1930, T. II, slika 4.

⁸ France Stele, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja. Ljubljana 1969, 301, slika 224.

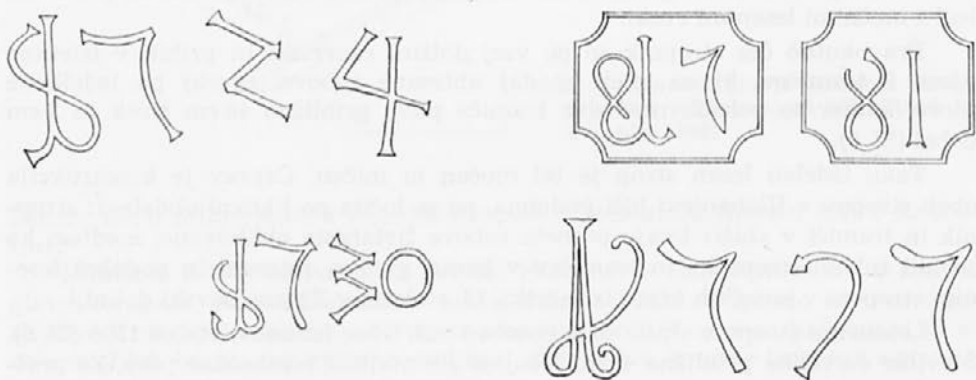
jejo, da sta letnici na Hlebanjevem stropu in na freski nastali približno v istem času.

Poskusimo letnico na Hlebanjevem stropu še nekoliko nadrobneje osvetliti, saj je njen pomen precejšen, predvsem pa sporoča, kdaj je bila hiša sezidana.

Toda: ali je morebiti mogoče prebrati letnico še drugače, na primer kot 1706?

Predpostaviti bi bilo mogoče, da se je tesar zmotil in iztesal številko 5 zrcalno, kakor da bi hotel napisati številko »7«. Ta misel pa je zmotna, saj tudi zrcalna podoba številke 5 ni podobna 7. O tem se lahko prepričamo, če si ogledamo tabelo z nekaj izbranimi letnicami iz 18. stoletja. Vidi se, da so številko 7 v 18. stoletju pisali precej drugače.

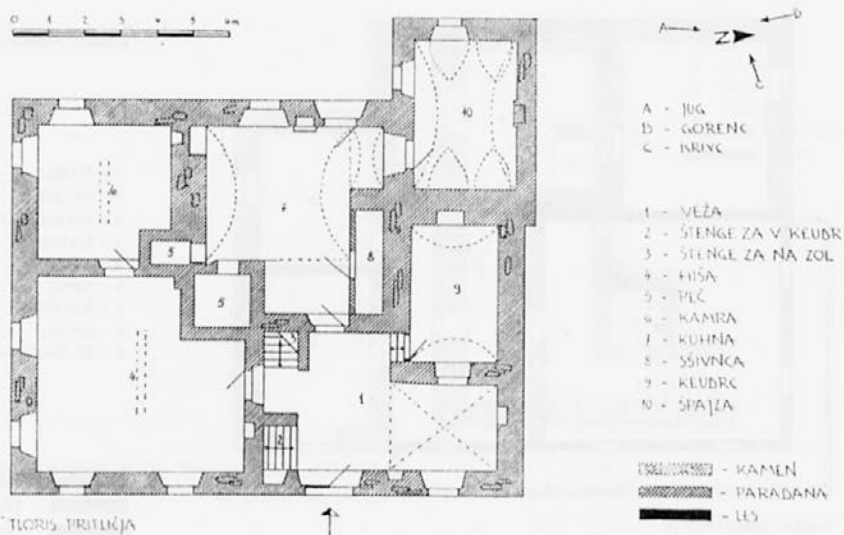
Če bi želel tesar iztesati letnico 1706, bi seveda moral drugače oblikovati tudi prvo številko — 1. V 18. stoletju so pisali in tesali številko 1 razkošno in slikovito, kar potrjujejo tudi izbrani primeri iztesanih letnic na lesenih stropih v Zgornjesavski dolini. (Sl. 7)

Sl. 7 Izrezane letnice na lesenih stropih kmečkih hiš v Zgornjesavski dolini (Risala S. Nekrep 1957)

Ta razmišljanja lahko sklenemo s spoznanjem, da je letnica 1506 na stropu v Hlebanjevi hiši izvirna in da sta hiša in leseni strop stara nekaj manj ko petsto let. To pa raziskovalca spodbuja, da bi poskusil izluščiti iz današnje stavbne podobe prvotno jedro hiše. K temu ga ne vabi samo starosvetna stavba, marveč tudi stavbna zgodovina, ki si zaradi pomanjkanja starejšega gradiva ni mogla ustvariti popolnejše podobe o kmečki hiši na prehodu iz srednjega v novi vek. Leta 1970 je na primer *S. Vilfan* v pregledu in orisu kmečke hiše na Slovenskem dočakal konec srednjega veka največ kot samo enocelična dimnica ali ognjiščnica. Za pogostnost vsaj dvocelične hiše govori tudi dejstvo, da so v naslednji dobi prevladovala dolga slemena in vhodi od strani; za tako globoke spremembe, ki dokazujejo vsaj dvoceličnost, pa v teku 16. stoletja ni videti pravega povoda; pojaviti se je morala prej.«⁹

⁹ *Sergij Vilfan*, (n. d.) 582—583.

Sl. 8 Hlebanjeva hiša, tloris pritličja (Risala S. Nekrep, 1957)

Kot večprostorno stavbo opisuje hišo iz 16. stoletja P. Fister v orisu »Umetnost stavbarstva na Slovenskem«, čeprav ni imel za oris razvojne podobe kmečke hiše dovolj razpoložljivega dokumentiranega gradiva.¹⁰

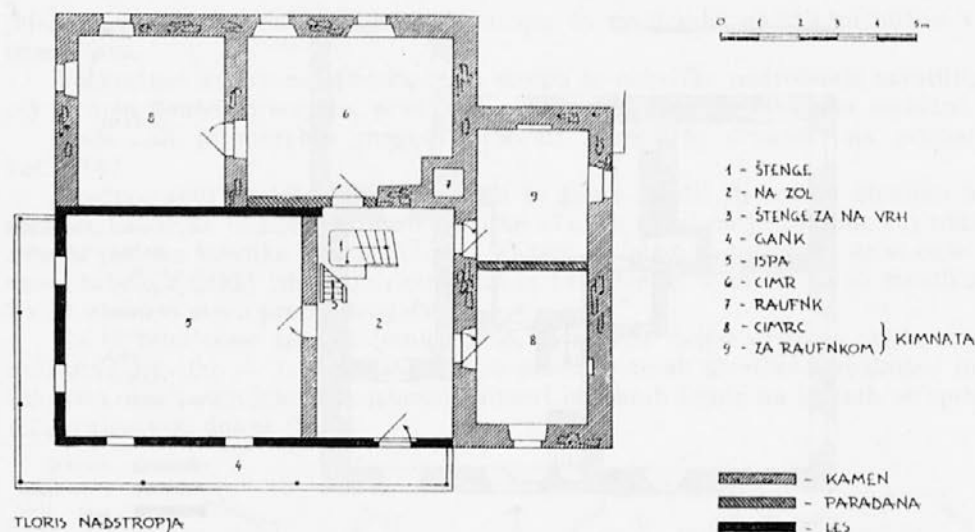
Kaže, da pogled na stavbarstvo 16. stoletja lahko nekoliko odstre Hlebanjeva hiša, kljub temu, da njeno prvotno podobo skrivajo prezidave, ki jih je bilo na tej stavbi kar precej v skoraj petstoletnem življenju.

Za stavbno zgodovino so zlasti vabljiva vprašanja: ali je bila kmečka hiša na prehodu iz srednjega v novi vek enoprostorna ognjiščnica ali dimnica, ali pa dvo- ali celo večprostorna stavba? Čemu so bili namenjeni prostori in kje so kuhali v hiši? Nam lahko na ta vprašanja odgovori Hlebanjeva hiša? Odgovor je pritrdilen, če se nam posreči izluščiti iz večkrat prenovljene stavbe njeno prvotno, najstarejše jedro.

K sreči olajšuje rekonstrukcijo dobro ohranjena »hiša« (soba), ki z lesenim stropom kaže, da se je ta najpomembnejši bivalni prostor v stavbi ohranil še v prvotni podobi; obnovili so le okna in sezidali novo peč na starem mestu. Peč kurijo od zadaj in je postavljena v kot sobe blizu vrat. Kahljasta peč dokazuje, da je imela prvotna Hlebanjeva hiša poleg bivalnega še kuhinjski prostor, saj v »hiši« s kahljasto pečjo ni mogoče kuhati. So kuhali v prvotni Hlebanjevi hiši morda v veži ali v posebnem ločenem prostoru — »črni kuhinji«?

Za zdaj ni mogoče prepričljivo dokazati niti prve niti druge možnosti. Brez dvoma pa je imela stara Hlebanjeva hiša že od začetka tudi vežo, ker se je ohranil na prvotnem mestu poznosrednjeveški kamnitni portal. Vrata vodijo v notranjost hiše skozi veliko vežo.

¹⁰ Peter Fister, Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1986, 162–163.

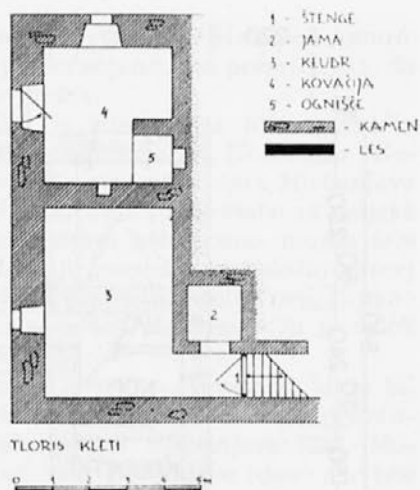
Sl. 9 Hlebanjeva hiša, tloris nadstropja (Risala S. Nekrep, 1957)

Kako velika je bila stara veža, ne vemo, mislim, da je bila manjša od današnje, ki sega s krakom pod »kimmato«, shrambo na severni strani hiše.

Pri pojasnitvi lege kuhinjskega prostora v prvotni Hlebanjevi hiši moramo upoštevati, da je bila zanjo odločilna lega peči v »hiši«, saj niso v »črni kuhinji« samo kuhali na odprtem ognjišču, ampak tudi kurili peč skozi posebno odprtino v zidu. Možnosti za izbiro kuhinjskega prostora v Hlebanjevi hiši sta bili dve: mogoče je bilo urediti kuhinjski prostor bodisi v veži ali pa v posebnem, ločenem prostoru na zahodni strani hiše, na mestu, kjer je danes »bela kuhinja«. (Sl. 8)

Dokler ne bomo s korenitimi konservatorskimi posegi ugotovili prvotnega mesta »istij« (odprtine, kjer kurijo peč), toliko časa ne bo odgovora na vprašanje o legi prvotne kuhinje in raziskave bodo nepopolne. Sprva se mi je zdelo prepričljiveje iskati kuhinjski prostor v stari Hlebanjevi hiši v veži,¹¹ kjer kurijo peč še danes. Ob zadnjem obisku Hlebanjevih januarja 1987 sem od gospodarja Franceta Hlebanja zvedel, da je on sam napravil odprtino za netenje peči v veži po drugi svetovni vojni, torej tam prej ni bilo »istij«. To bi kazalo, da je imela stara Hlebanjeva hiša kuhinjo na zahodni strani hiše, na mestu današnje »bele kuhinje«. Domneva se zdi kar verjetna, tem bolj, ker je gospodar France Hlebanja odkril v kuhinji stari velb, ko je obnavljal ta prostor. Velb v črni kuhinji je bil sezidan v dveh fazah: o starejši priča velb, sezidan s črnim kamenjem, o mlajši pa obok, zgrajen s »tumpfnjekom«, lehnjakom, ki so ga pripeljali v Srednji Vrh iz Bele Peči na Koroškem (danes v Italiji). Kuhinja je imela tudi

¹¹ Tone Cevc, Zur Rekonstruktion eines Bauernhauses aus dem Jahre 1506 in Srednji vrh bei Gozd — Martuljek. V: Tradition und Entfaltung. Volkskundliche Studien. In memoriam Hanns Koren, Trautenfels 1986, 100.

Sl. 10 Hlebanjeva hiša, tloris kleti (Risala S. Nekrep, 1957)

dimnik; sezidali so ga ob severni steni kuhinje; njegovo lego razkriva tloris nadstropja. (Sl. 9)

Razmišljanja o Hlebanjevi hiši lahko povzamem v spoznanje, da je bila prvotna hiša iz leta 1506 razmeroma velika (približno $11,5 \times 11,5$) stavba s kletjo in vežo. Tedanji prebivalci so živeli v čisti bivalni »hiši«, sobi, ki so jo ogrevali s pečjo. V »hiši« niso imeli več nadležnega dima, ker so peč kurili od zunaj, v kuhinjskem prostoru. Ločen kuhinjski prostor, tam so kuhali na odprtem ognjišču in kurili peč s predpečka, je bil za tisti čas novost,¹² ki govori o visoki bivalni kulturi v Zgornjesavski dolini in še posebej v Hlebanjevi hiši. S takšno prostorsko ureditvijo so se v tistem času ponašali meščani in v samostanih v Srednji Evropi, pa tudi kmečke hiše, zlasti v alpskih deželah.¹³

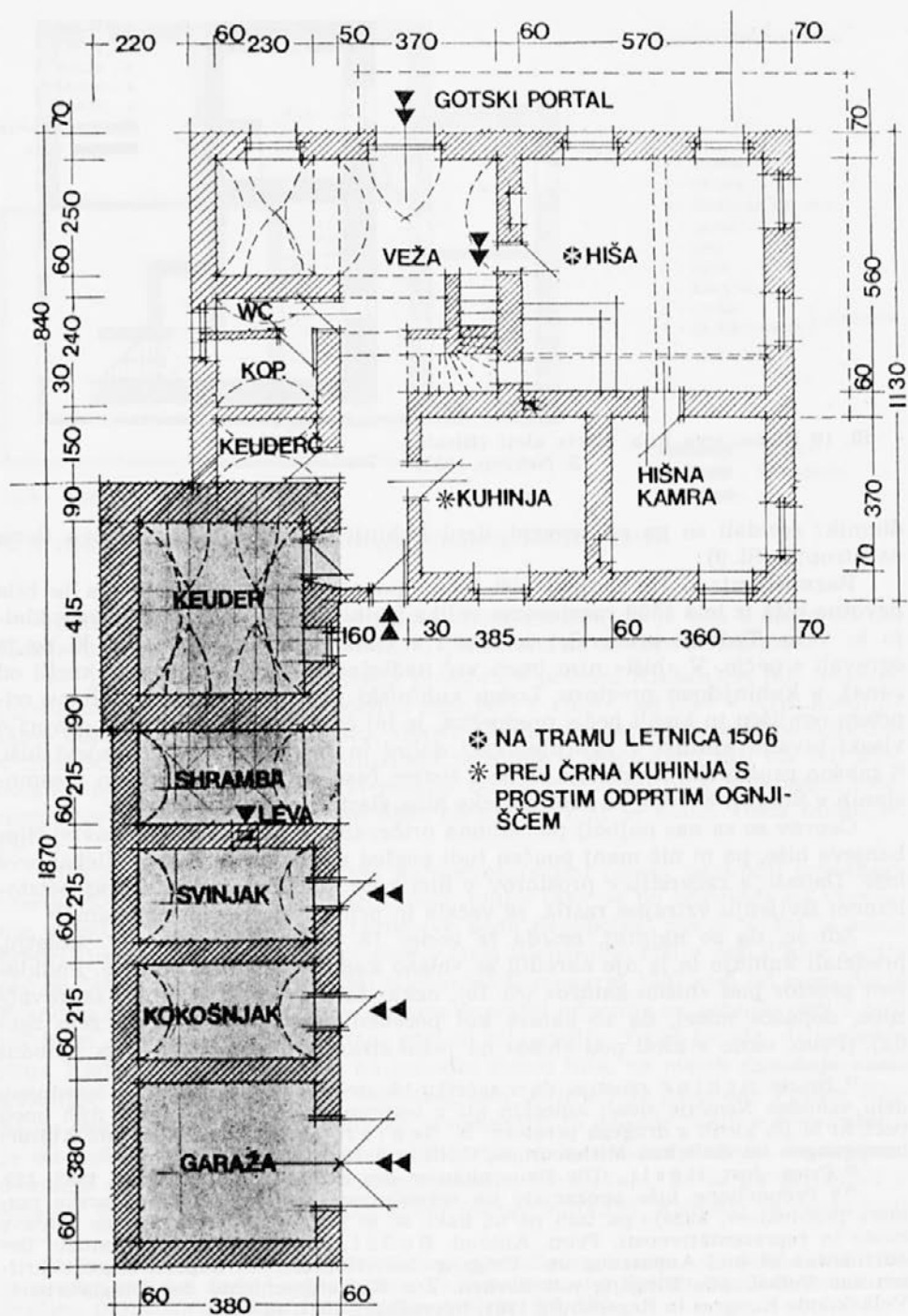
Čeprav so za nas najbolj pomembna pričevanja o najstarejši zgodovini Hlebanjeve hiše, pa ni nič manj poučen tudi pogled na nadaljnji razvoj Hlebanjeve hiše. Današnja razvrstitev prostorov v hiši kaže, da je stavba v skoraj petstoletnem življenju vztrajno rastla, se večala in prilagajala novim nalogam.^{13a}

Zdi se, da so najprej, morda že konec 16. stoletja ali pa v 17. stoletju, predelali kuhinjo in iz nje naredili še »hišno kamro«, spalnico staršev. Podkleteni prostor pod »hišno kamro« (Sl. 10), nekaj časa so ga uporabljali za kovačnico, dopušča misel, da so kamro kot poseben prostor obnovili že zelo zgodaj. (Prim. okno v kleti pod »hišo« na južni strani z oknom v kleti na zahodni

¹² Bruno Schier omenja, da v začetku 16. stoletja še niso povsod v osrednjem delu vzhodne Nemčije zidali kmečkih hiš z lesenim stropom, niti niso v njih imeli peči, ki bi jih kurili z drugega prostora: B. Schier, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Göttingen 1966, 258 sl.

¹³ Prim. Jost Hösli, Die Bauernhäuser des Kantons Glarus, Basel 1983, 120.

^{13a} Prenovljene hiše opozarjajo na spremenjene socialne in gospodarske razmere prebivalcev, kažejo pa tudi na to, kako so se prilagajali prebivalci na zahteve mode in reprezentativnosti. Prim. Konrad Bedal, Umbau, Ausbau, Neubau. Bedürfniswandel und Anpassung im »Umgang« mit Häusern. V: Regensburger Schriften zur Volkskunde Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Dinggebrauch. Volkskunde Kongres in Regensburg 1981, Regensburg 1981, 49–61.

Sl. 11 Hlebanjeva hiša, tloris pritličja (Risala A. Molek, 1972)

strani hiše! Okni sta si močno podobni.) Toda zidan strop v kleti pod kamro, zlasti pa lesen strop v notranjščini kamre (zdaj odstranjen!), me prepričujeta, da so spalnico za starše gotovo izdelali pozneje kot »hišo«.

Prav tako je nerazrešeno vprašanje, kdaj je Hlebanjeva hiša pridobila shrambo, »kimnato«, ki jo v Bohinju imenujejo »čumnata«, na Koroškem »Kemet'n«, v Graubündnu v Švici pa »caminada«. ¹⁴ Ker je imela stara Hlebanjeva hiša pod bivalno »hišo« že zidano klet, smemo misliti, da so shrambo za poljske pridelke in žito, »kimnato«, dozidali na severni strani hiše pozno, morda šele v 18. stoletju, ko se je tudi na Hlebanjevi kmetiji gospodarski položaj precej izboljšal. Tedaj so opustili natriletno kolobarjenje s praho in začeli z nepretrgano uporabo vse njivske površine, kar je imelo za posledek občutno večji pridelek in velike spremembe v organizaciji kmečke hiše in vasi. ¹⁵

Prav tako je v temo ovit nastanek današnje »špajze«, prostora, ki je bil nekdanj namenjen prevžitkarjem. »Ausarca«, kakor pravijo po domače prevžitkarski stavbici, je postavljena v severozahodni vogal Hlebanjeve hiše. Mogoče je, da je stala »ausarca« najprej ločeno od hiše. ¹⁶ Nekatere njene stavbne prvine kažejo, da so jo sezidali pred »kimnato«. To sklepam po tem, ker ima »špajza« zelo starosveten mrežast obok, v vzhodni steni pa dve (danes zazidani) okni. Če bi bili sezidali kimnato prej kakor »ausarco«, potem pač ne bi napravili oken na vzhodni strani, kjer stoji danes kimnata! Vhod v prvotno »ausarco« je bil iz predprostora, »vežice«, na zahodni strani stavbe.

Dragocen prežitek Hlebanjeve hiše so ohranjene *lesene konzole* na ganku, ki so zelo lepo dekorativno oblikovane. Bi smeli na osnovi te žlahtne konstrukcijske nadrobnosti sklepati, da je bila Hlebanjeva stara hiša zidana v nadstropje? Ta misel bo potrjena, če bodo prihodnje raziskave s sondiranji pokazale, da izvirajo konzole iz istega časa kakor lesen strop v »hiši«, torej iz leta 1506. Vsekakor nadstropni del hiše ni mlajši od 17. stoletja. Iz tega časa so lesene stene, ki po vezavi brun v vogalih spominjajo na koroško stavbno izročilo. ¹⁷ O starosti nadstropnega dela hiše govori tudi podatek gospodarja Franceta Hlebanja, ki je na starem ostrejšju odkril letnico 1694, preden je stari »grašt« zamenjal z novim.

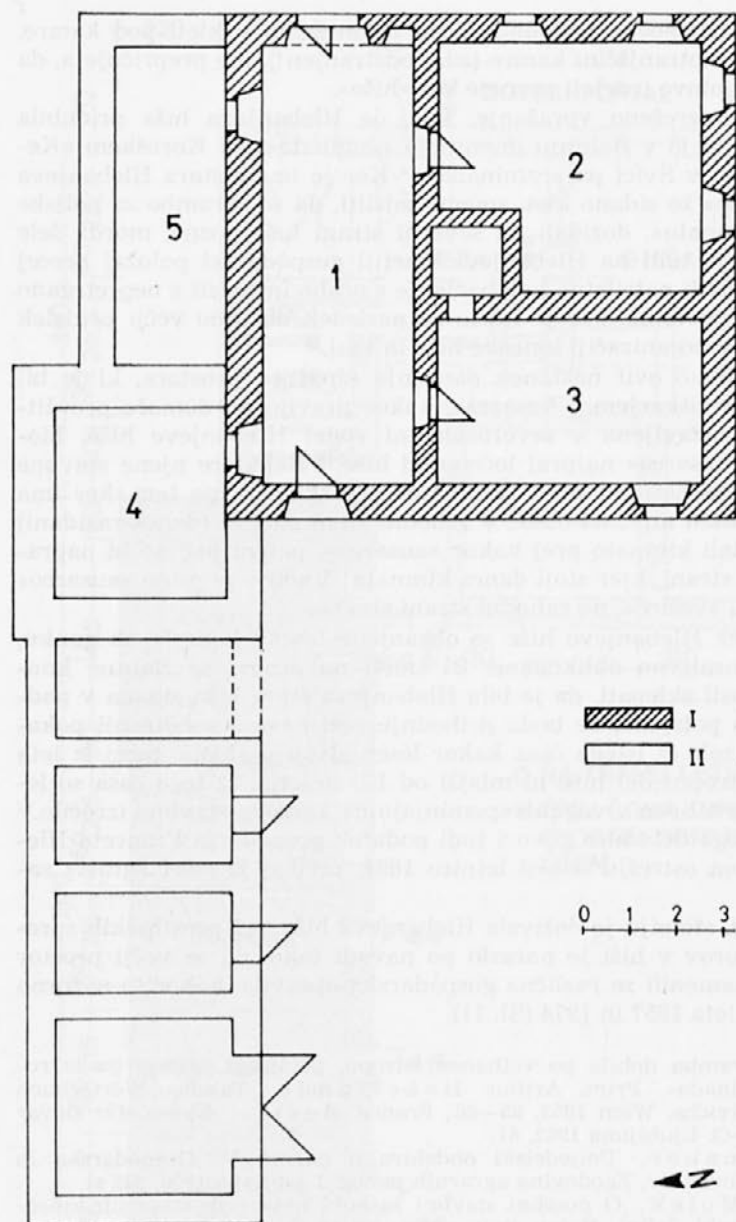
Tudi po 17. in 18. stoletju je doživela Hlebanjeva hiša več prostorskih sprememb. Število prostorov v hiši je naraslo po navadi tako, da so večji prostor predelili in manjše namenili za različna gospodarska opravila, kakor to nazorno kaže tloris hiše iz leta 1957 in 1974 (Sl. 11).

¹⁴ Ime naj bi shramba dobila po velbanem stropu, po drugi razlagi pa iz romanske besede »caminada«. Prim. Arthur Haberlandt, Taschen-Wörterbuch der Volkskunde Österreichs, Wien 1953, 85–86; France Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika K–O, Ljubljana 1982, 61.

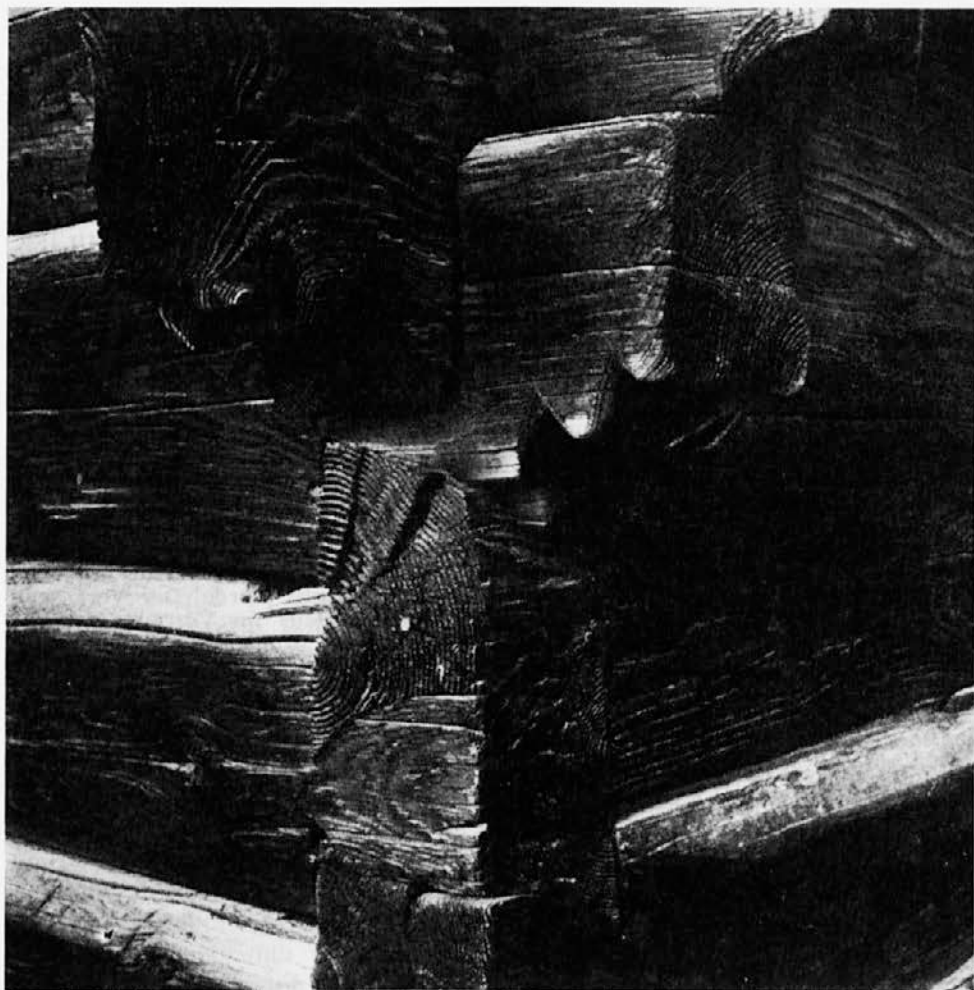
¹⁵ Bogo Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Ljubljana 1970, 242 sl.

¹⁶ Prim. Lenka Molek, O posebni stavbni zasnovi nekaterih starejših kmečkih stavb v Gornjesavski dolini. Pojav stolpastega, iz stavbnega lesa izmaknjenega in posebno oblikovanega shrambnega dela stavbe v dveh nadstropjih. V: Traditiones 13, 1984, 137.

¹⁷ Na podoben način kot pri Hlebanjevi hiši so vezali (rogličili) vogale lesenih sten tudi na Koroškem, kjer ta način vezave sten imenujejo »Klingschrot«. Najstarejše stavbe s takšno vezavo sten najdemo od leta 1670 naprej: O. Moser, Das Bauernhaus und seine landschaftliche und historische Entwicklung in Kärnten (= Kärntner Museumschriften 56), Klagenfurt 1974, 41 slika 6/6.

Sl. 12 Hlebanjeva hiša, rekonstrukcija stavbnih faz I—II (Osnutek T. Cevc, risal I. Primožič po predlogi A. Molek, 1987, 1 — veža, 2 — »hiša«, 3 — črna kuhinja, 4 — keuder, 5 — keuderč

Sl. 13 Zrogljičeni vogalni stik in dekorativno oblikovani konci brun v nadstropnem delu Hlebanjeve hiše (Foto: E. Primožič, 1986)

Prav razčlenjenost Hlebanjeve hiše je velika ovira pri opredelitvi prvotne Hlebanjeve hiše, saj je zaradi prezidav močno zabrisano prvotno hišno jedro. Moj poskus rekonstrukcije prvotne Hlebanjeve hiše (Sl. 12) je začasen, saj ga lahko ovržejo že prve nadrobnejše sondaže. Kljub očitnim pomanjkljivostim tega orisa pa ne dvomim, da je Hlebanjeva hiša tudi v sodobni preobleki izjemno vabljiv kulturni spomenik (Sl. 13), ki kliče k novim raziskavam. Še zlasti, ker imamo v prvotnem jedru stavbe skrite dokaze o razvitosti hiše na začetku 16. stoletja. Spoznanja o hiši pa niso seveda poučna samo za etnologijo Zgornjesavske doline

in Gorenjske, marveč tudi za osvetlitev stavbarstva na sosednjem Koroškem ozemlju in na širšem srednjeevropskem področju, kamor naše stavbno izročilo sodi po prostorski kakor tudi po notranji ureditvi.¹⁸

Zusammenfassung

ZUR REKONSTRUKTION EINES BAUERNHAUSES AUS DEM JAHRE 1506 IN SREDNJI VRH BEI MARTULJEK

Über 1000 m hoch in den Karawanken, oder dem Oberen Save-Tal, liegt der Weiler Srednji Vrh mit dem Hlebanja-Hof und anderen Einödhöfen. Das Hlebanja-Haus besitzt in der Ofenstube eine hölzerne Decke, in deren Deckenbalken die Jahreszahl 1506 eingekerbt ist. Es ist ein Beweis, dass das Hlebanja-Haus eine der ältesten Bauernbauten im Oberland (Gorenjsko) darstellt.

Das Hlebanja-Haus wurde mehrmals erneuert, wobei der ursprüngliche Bauern verdeckt wurde. Durch den Vergleich mit den eingekerbten Jahreszahlen in den Deckenbalken anderer Häuser des Oberen Save-Tales und dem Deckenbalken im Hlebanja-Haus konnte der Verf. beweisen, dass die Jahreszahl 1506 im Hlebanja-Haus echt ist und das Haus es verdient, seinem ursprünglichen Kern nachzugehen.

Das Hlebanja-Haus aus dem Jahr 1506 war ein unterkellertes, vielleicht auch aufgestockter Bau, der im Erdgeschoss einen Vorraum und einen grösseren Wohnraum, die Ofenstube (»hiša«), besass. Der Ofen wurde von aussen, aus der »Rauchküche«, beheizt, wo auch auf einem offenen Herd gekocht wurde. Der Verf. war ursprünglich der Meinung, es sei im alten Hlebanja-Haus im Vorraum gekocht werden (vgl. Tone Levč: Zur Rekonstruktion eines Bauernhauses aus dem Jahre 1506 in Srednji Vrh bei Gozd-Martuljek, in: »Tradition und Entfaltung«, Trautenfels 1986, 101), spätere Forschungen ergaben jedoch die Meinung, dass das alte Hlebanja-Haus höchstwahrscheinlich schon von Anfang an einen eigenen Küchenraum besass und so der Bau anderen Bauernhäusern anderwärts in Mitteleuropa ähnlich war.

¹⁸ Prim. Richard Weiss, n. d., 125 sl.

KOZOLCI OB SAVI

(Pregled kozolcev v Posavju med Hotemežem in Logom [desni breg] in med Obrežjem pri Zidanem mostu in Blanco [levi breg])

Vito Hazler

Uvod

Kljub številnim razpravam o ljudskem stavbarstvu se na Slovenskem le ne moremo pohvaliti, da imamo to področje povsem enakomerno obravnavano na vsem našem ozemlju. Določene pokrajine so bile tako v etnološki kakor v arhitekturni vedi deležne večje pozornosti, in bolj poglobljeno so se raziskovalci posvečali le nekaterim delom stavbarstva, zlasti hiši. Tako je med drugim ostalo prezrto kar precejšnje območje severnega dela osrednje Slovenije,¹ pa tudi obrobja nekaterih geografskih enot. Med slednje prav gotovo sodi ozemlje ob Savi, na območju Zasavja in dela Posavja. Vendar se stanje zboljšuje.

V obeh pokrajinskih enotah so v zadnjih letih tekle obsežnejše terenske raziskave, ki jih je opravil Zavod za spomeniško varstvo Celje. Prvič so njegovi konservatorji na območju ob Savi evidentirali dele kulturne dediščine, med katero je v številnem pogledu še zlasti največ ljudskega stavbarstva. Popisali so zanimive sestavine stavbne dediščine iz 17., 18., 19. in 20. stoletja, ki jih bodo predstavili v ustreznih topografskih publikacijah. V našem prispevku želimo opozoriti le na sestavino bogate stavbne dediščine, na kozolce, ki so ena glavnih naselbinskih in krajinskih oblik zgornjega dela Posavja. Sestavek obravnava kozolce z geografsko ozkega območja ob Savi, in to na območju med Hotemežem in Logom ter Obrežjem pri Zidanem mostu in Blanco. Gre za ozek pas ob Savi v dolžini 23 km in širini od 1 do 3 km.

Izbor teme in raziskovalnega območja ni bil naključen, temveč je posledica ugotovitve, da je na tem ozemlju nenavadno veliko kozolcev vseh tipov, pa tudi dejstva, da bodo ti kozolci z zgraditvijo načrtovanih sedmih elektrarn najbolj ogrožen del stavbne dediščine ob Savi. Zato smo v letu 1984 izdelali obsežnejšo topografsko evidenco t. i. etnološke dediščine, ki je bila vključena v elaborat o stanju in ogroženosti naravne in kulturne dediščine z vidika vpli-

¹ Glej: Podoba etnoloških območij na Slovenskem ob prehodu iz 19. v 20. stoletje, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 19.

vov hidroelektrarn na Savi.² Na osnovi zbranega gradiva smo izdelali varstvene režime in predvideli zaščitne ukrepe, kar je sicer ena od glavnih delovnih usmeritev spomeniške službe.

Zaradi graditve HE na Savi dodajamo tudi ocene ogroženosti in predvidene varstvene režime, kakor smo jih za stavbno dediščino in s tem tudi za kozolce izdelali za navedeni elaborat in pri tem upoštevali izključno vplive elektrarn. Vsako stavbo smo po stopnji ogroženosti obravnavali po treh oziroma štirih varstvenih režimih:

1. Stavba je zelo ogrožena. Zalila jo bo voda. Potrebno jo je v celoti dokumentirati (opis, risbe, skice, tehnični posnetek, fotografije, film ali video), glede na pomen tudi prestaviti na drug kraj.

2. Stavba je ogrožena. Voda je ne bo zalila, tik ob njej bodo speljane nove komunikacije, ali pa se ji bo gladina vode povsem približala. S tem se bo dvignila podtalnica, ki bo postopoma uničila temelje in s tem povzročila fizični propad stavbe. Potrebna bo celovita dokumentacija, glede na pomen stavbe tudi prestavitev.

3. Stavba je posredno ogrožena. Ker gre v obravnavanih primerih najpogosteje za stavbe, ki so povezane z izrabo tal (kmečko gospodarstvo), se bo z zmanjšanjem obdelovalnih površin (zalila jih bo voda, nove komunikacije, lo-

² Leta 1984 je spomeniškovarstvena služba na zahtevo Elektrogospodarstva Slovenije izdelala obsežen elaborat z naslovom: Naravna in kulturna dediščina ožje savske regije od Zidanega mosta do meje SRH in vplivi izgradnje HE na tem odseku. Zavod za spomeniško varstvo Celje je obravnaval območje HE Vrhovo, Boštanj in Blanca, Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine je obravnaval območje HE Krško in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto območje HE Brežice in HE Mokrice.

kacija elektrarne) občutno zmanjšala možnost razvoja in obstoja kmetij. Tako bo upadlo tudi zanimanje lastnikov, da bi tako ogrožene stavbe še ohranjali in vzdrževali. Nadomestne zemlje namreč ne bo dovolj. V teh primerih je potrebno stavbe v celoti dokumentirati, glede na pomen moramo predvideti prestavitev.

4. Stavba ni ogrožena. Stoji na ravninskem predelu ob Savi, vendar je vplivi HE ne bodo dosegli. Potrebna je osnovna dokumentacija.

Tabela 1: Ogroženost stavb, domačij

Stopnja ogroženosti	Domačija	Hiša	Hlev	Kašča	Kozolec
Zelo ogrožen		1			1
Ogrožen	3	4			48
Posredno ogrožen	13	3		1	25
Ni ogrožen	4	4	4		106
SKUPAJ	20	12	4	1	180

Stopnjo ogroženosti sestavin ljudskega stavbarstva ponazoruje *tabela 1*. Vsebuje podatke o številu domačij, hiš, hlevov, kašč in kozolcev. Evidentirali smo 188 domačij, v okviru katerih je spomeniško pomembnih 20 domačijskih enot, 12 hiš, 4 hlevi, 1 kašča in 180 kozolcev. Prav zaradi nenavadno velikega števila kozolcev namenjamo naš sestavek samo njim. Kozolce želimo predstaviti kot sestavino v prostoru, njihovo povezavo z naseljem, tipološko, po starosti, velikosti, zasnovi detajlov, kritini in po funkciji.

Metoda dela in namen obravnave kozolcev

Na raziskovanem območju ob Savi, ki se na desnem bregu razteza od Hoteže do Loga, na levem pa od Obrežja pri Zidanem mostu do Blance, smo kozolce evidentirali z zapisi, fotografijami, skicami in sondažnimi meritvami. Njihovo lego smo vnesli v topografske karte. Tako zbrane podatke iz leta 1984, ki so bili vključeni v spomeniškovarstveni elaborat, smo leta 1986 dopolnili z namenom, da gradivo pripravimo za objavo. Zato smo znova pregledali vse kozolce, opravili dodatne meritve, dopolnili evidenčne kartone z opisi, predvsem pa s podatki, ki smo jih dobili s krajšo vprašalnico. Z naključno izbranimi informatorji (kmeti) smo zbrali podatke o poimenovanju posamičnih tipov kozolcev, njihovi funkciji in vzdrževanju, zlasti pa podatke o poklicni in socialni sestavi prebivalcev naselij, o lastnikih kozolcev, pa tudi o njihovih graditeljih — tesarjih.

Podatke je zbiral in obdeloval etnolog, zaposlen v spomeniški službi. To se kaže v naravnosti obravnave spomeniškovarstvene problematike z vidika pojavnosti, tipologije, stopnje ohranjenosti, ogroženosti in funkcije. Vsekakor so vsa ta vprašanja za enega raziskovalca preobsežna, in tematika zahteva, da se je v prihodnje lotimo interdisciplinarno. Prav zaradi pomena, številčnosti in ogroženosti kozolcev (pri tem ne mislimo samo na vpliv HE, temveč tudi na

spreminjanje načina življenja in oblik gospodarjenja) je potrebna povsem etnološka obravnava območja (obrnava izdelovalcev in uporabnikov teh sestavin), podrobnejša spomeniškovarstvena analiza, pa tudi prispevek arhitektov kot najpristojnejših razlagalcev in dokumentalistov stavbarstva. Naš sestavek je opozorilo in napotek za nadaljnje delo. Ta cilj je uresničljiv toliko bolj, ker je zlasti med arhitekti vse bolj živo zanimanje za to vrsto tradicionalnega stavbarstva na Slovenskem.³ K temu prispeva tudi dejstvo, da je kozolec še vedno v razvojnem pogledu neraziskana oblika stavbarstva, ki je že v preteklosti zbudila veliko zanimanja, danes pa se želja po raziskovanju nastanka kozolca samo stopnjuje.⁴

Kozolci kot sestavine naselij ob Savi

Na obrežnem pasu Save od Zidanega mosta do Blance leži 25 naselij. Na desnem bregu je 13, na levem 12 naselij. V obravnavo je z desnega brega pritegnjenih 9, z levega 10 naselij.

V teh naseljih je še vedno ohranjeno veliko tradicionalnega, ljudskega stavbarstva, številne pa so tudi druge sestavine kulturne dediščine, npr. ostanki fevdalnih postojank, več cerkva, znamenj, arheoloških najdišč in raznih tehniških priprav ob reki (ostanki brodov čez Savo — t. i. »pruke«, ostanki stare vlečne poti na desnem bregu). Vse to priča o intenzivni poselitvi tega ozemlja že v preteklosti. V skupnem seštevku kulturne dediščine je po številu največ kozolcev, ki naseljem in njim pripadajočim območjem (predvsem obdelovalnim površinam) dajejo v vsebinskem in oblikovnem pogledu specifično podobo. Ker so v našem primeru za postavitev kozolcev pomembne tudi oblike naselij in načini zemljiške razdelitve, si na kratko oglejmo tudi te oblike.

Po geografski tipologiji⁵ je največ gručastih naselij, teh je skoraj polovica (8). Poleg »čistih« gručastih naselij so se razvila še »kombinirana«, gručasto-obcestna naselja (2) in gručasto-razložena naselja (2). Poleg njih so tudi obcestne vasi (2), razložene vasi (2), raztresene vasi (1) in razloženo-obcestne vasi in eno mestno naselje.

Iz prevladujoče gručaste strukture naselbinskih tipov lahko sklepamo, da je bilo to področje ob Savi naseljeno že zelo zgodaj; gotovo že v predantičnem obdobju, saj je imela reka pomembno vlogo v življenju prebivalcev v predantičnem in antičnem času.⁶ Ljudje so iz reke pridobivali hrano (ribolov), po

³ Delo, ki ga opravlja Inštitut za oblikovanje na FAGG, VTOZD Arhitektura, zlasti prof. Niko Kralj in Borut Juvanec. Glej: Niko Kralj, *Nastanek in razvoj slovenskega kozolca*, Zbornik ljubljanske šole za arhitekturo 1982, str. 382—383, Jože Marinko, *Delineacija kozolca v dunajski antropometriki* (program pri predmetu modularna koordinacija), Zbornik ljubljanske šole za arhitekturo, Ljubljana 1982, str. 386. Borut Juvanec, *Koren iz pet v slovenskem kozolcu*, Sinteza 69, 70, 71, 72, december 1985, str. 136—137.

⁴ Jože Marinko, *Poizkus ovrednotenja kompozicije stogov pri Studorju v Bohinju*, Traditiones 7—9, 1978—1980, Ljubljana 1982, str. 67—92.

⁵ Krajevni leksikon Slovenije, III, Ljubljana 1976, Občina Sevnica, str. 245—283.

⁶ Peter Petru, *Rimska cesta Neviodunum—Celeia in vloga Brestanice v starejših arheoloških obdobjih*, Brestanica, zbornik člankov in razprav, Brestanica 1982, str. 13—22. Ivan Mlinar, *Zidani most v zgodovini*, Kronika 4, Ljubljana 1956, str. 67—76.

Tabela 2: Tipi naselij po Krajevnem leksikonu SRS III

Ime naselja	Tip naselja
Desni breg	
1. Hotemež	razložena vas
2. Vrhovo	delno gručasta delno razložena vas
3. Prapretno	gručasto naselje
4. Šmarčna	gručasta in delno vrstna vas
5. Kopolje	gručasta in delno razložena vas
6. Mrtovec	razloženo naselje
7. Dolenji Boštanj	gručasta vas
8. Radna	gručasta vas
9. Log	gručasto naselje
Levi breg	
1. Obrežje pri Zid. m.	raztreseno naselje
2. Loka pri Zid. m.	v glavnem gručasto naselje
3. Račica	gručasta in deloma obcestna vas
4. Šentjur na Polju	gručasto naselje
5. Breg	razložena in delno obcestna vas
6. Orehovo	obcestna vas
7. Sevnica	mestno naselje
8. Gornje Brezovo	obcestno naselje
9. Dolnje Brezovo	gručasto naselje
10. Blanca	pretežno gručasto naselje

Tabela 3: Tipi naselij po Krajevnem leksikonu SRS III

Tip naselja	Desni breg	Levi breg	Skupaj
Gručasta vas	4	4	8
Gručasta in obcestna vas	1	1	2
Gručasta in razložena vas	2		2
Razložena vas	2		2
Obcestna vas		2	2
Razložena in obcestna vas		1	1
Raztresena vas		1	1
Mesto		1	1
SKUPAJ	9	10	19

njej so prevažali tovore in se intenzivno ukvarjali z nekaterimi oblikami trgovine (les). Kvalitetna zemlja ob Savi, ki jo je reka naplavljala in bogatila s poplavamami, je bila zadosten razlog, da so se ljudje na razmeroma ozkem ravninskem svetu za stalno na gosto naselili.

Današnja podoba in velikost večine naselij ni bistveno drugačna od tiste, ki jo je iz prve četrtine 19. stoletja ohranil franciscejski kataster, seveda če pri tem izzamemo mesto Sevnica in nekaj stihijskih zgradb ob cestah. V vaseh je prevladovalo kmečko prebivalstvo, povečini srednji in mali kmetje, v manjšini pa so bili veliki kmetje in veleposestniki, ki so si postavljali in povečevali svoje domove in posest na najkvalitetnejši zemlji na Hotemežu, Boštanju in Loki. Na tem območju so tudi ostanki večjih in manjših fevdalnih postojank (Hotemež, Boštanj, Loka, Sevnica).

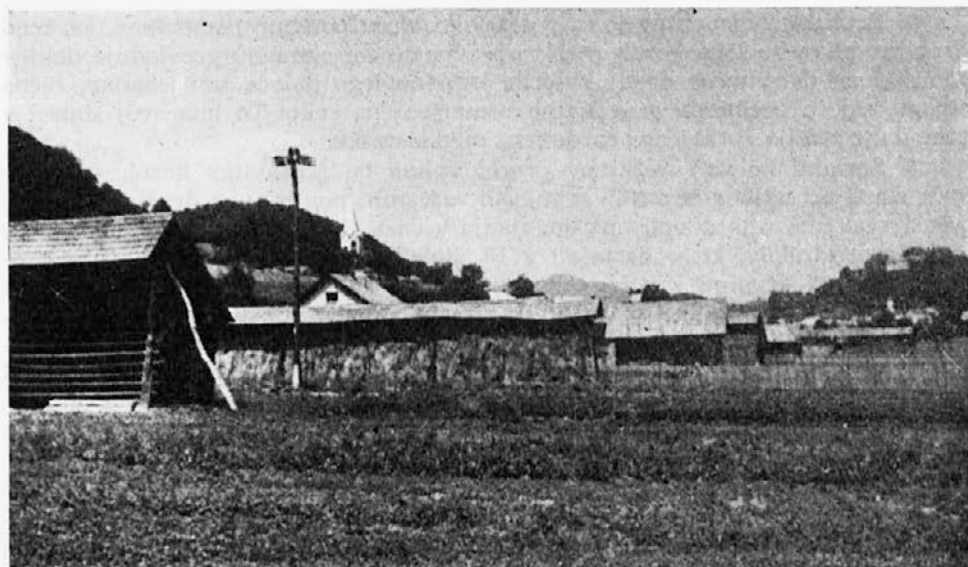
Ugodna lega naselij na robu ravníc in kvalitetna zemlja sta omogočili gospodarsko krepitev kmetij; to se je navzven pokazalo v graditvi številnih novih poslopij, ki so nadomeščala stara. Ta ugotovitev še posebej velja za 19. stoletje, iz katerega je v osnovi in v celoti ohranjena večina najstarejšega stavbarstva po vaseh. Fiziokratska načela in s tem povezana prizadevanja po dvigu in izboljševanju kmetijske proizvodnje tudi v tem svetu niso ostala brez posledic. Svoje je prispevala tudi zemljiška odveza. Zato so kmetje kvalitetnejše in z več dobička gospodarili na kmetijah in se usmerjali v setev žitaric in intenzivno živinorejo; to se je med drugim izražalo v graditvi za takšno obliko zelo pomembnih gospodarskih poslopij — kozolcev.

Kozolci so pomembna sestavina naselij ob Savi tako v gospodarskem kot v oblikovnem pogledu. Njihov gospodarski pomen se je v novejšem času s preusmeritvijo nekaterih kmetij v intenzivno in specializirano kmetijsko proizvodnjo, podprto z novimi tehnološkimi načini predelave in skladiščenja pridelkov, precej zmanjšal. Pomen zgublja tudi zaradi poklicnega prestrukturiranja prebivalcev, saj marsikatera kmetija z ostarelimi gospodarji nima pravega naslednika. Toda kljub tem, za obstoj usodnim spremembam so kozolci še vedno nepogrešljiva sestavina večine naselij.

Kozolci ob Savi so v prostor postavljeni na več načinov. Po osnovni delitvi stojijo v okviru domačij, na prehodu med vasjo in polji ali samostojno na poljih, povsem ločeni od strnjenege dela vasi. Njihovo postavitve so določali najrazličnejši vplivi, ki so nasledek naravnih danosti, človekovega gospodarjenja in poseganja v življenjsko okolje. Med odločujoče vplive — med temi so eni bolj, drugi manj določali postavitev kozolcev — smo po naših ugotovitvah uvrstili:

1. splošne naravne danosti,
2. posebnosti konfiguracije terena,
3. starost posamičnih naselij,
4. zemljiško razdelitev,
5. socialni položaj lastnika,
6. željo po prevetrovanju kozolca,
7. čimvečjo osončenost, zlasti z vzhodnim, jutranjim soncem,
8. velikost in lego sosednjega kozolca,
9. zasnovo in lego domačije, kadar je kozolec v sestavu z drugimi domačijskimi stavbami.

1. Splošne naravne danosti so ravnica, rodovitna zemlja in usmerjenost savske doline v smeri ZSZ—VJV. Prvi dve sta vplivali na njihovo številčnost

Na Loškem polju pod Logom stoji v vrsti dvajset po legi enotno postavljenih kozolcev različnih tipov. Vas s kozolci ustavi prenekaterega popotnika, da za trenutek občuduje izjemne tesarske mojstrovine, ki slikovito dopolnjujejo pokrajino ob Savi (1984)

in jih sploh omogočili, tretja je v splošnem določila položaj kozolcev, predvsem pa lego naselij in nekaterih sistemov zemljiške razdelitve.⁷

2. Posebnosti konfiguracije terena so vplivale na to, da kozolci stojijo na polju ali v bližini vasi ali celo v okviru domačij. Starejša naselja so navadno na višje ležečih terasah nad obsavsko ravnico. Zaradi nekdanje strnjnosti je v času intenzivne graditve kozolcev zmanjkalo prostora, da bi jih gradili ob domačijah, zato so jih postavljali na polja. Takšne postavitve so zlasti značilne za Loko pri Zidanem mostu, Račico, Blanco, Log. Od nagnjenosti obsavske ravnice je bilo tudi odvisno, kje bodo stali kozolci. Ponekod teren rahlo pada od vasi proti reki, zato kozolci zaradi zaščite pred poplavami stojijo na višji točki ravnice. Značilne primere najdemo na Vrhovem in na Logu.

3. Od starosti posamičnih naselij je odvisno, ali kozolci stojijo v sestavu domačij ali samostojno na poljih ali na prehodu med polji in vasjo. Značilna zgleđa za te vplive sta vasi Kompolje in Šmarčna. Prva je gručasta in eno najstarejših naselij na obravnavanem območju. V vasi je več trdnih kmetij, ki so imele zemljo razdeljeno v celkih in grudah. Med domačijami je dovolj prostora, da so v času intenzivnih graditev dobili svoj prostor v njihovem sestavu še kozolci. Druga vas je Šmarčna, ki je nastala v dobi kolonizacije in je mlajša od Kompolj. Zemljišča so točno določena na bolj ali manj enake delce, ki potekajo od reke vse do srednjih polj. Na začetku delcev ob reki so se razvrstile kmečke domačije, pozneje pa so na obrobju vasi dobili prostor številni kozolci.

⁷ Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950.

4. Zemljiška razdelitev je za položaj kozolcev posebno pomembna, saj med drugim vpliva na lego kozolcev. Na obravnavanem območju prevladuje delitev zemljišč na dvosmerne delce, katerih osnovno lego določa smer doline, rečna struga, saj so večinoma pravokotno usmerjeni na reko. To ima svoj smisel v tem, da je zemlja »pravično« razdeljena med lastnike.

5. Socialni položaj lastnikov precej vpliva na postavitev kozolcev; to se kaže zlasti pri najbogatejših in revnejših vaščanih; položaju na družbeni lestvici je ustrezal tudi njihov vpliv na dogajanja v vasi. Kozolci najbogatejših kmetov in veleposestnikov, ki so nastajali v 19. stoletju, navadno najopaznejši v prostoru in med drugimi kozolci tako po dominantni legi kakor po velikosti in kakovosti izdelave. Takšni primerki, ki so pomembni statusni simboli tudi zdajšnjih lastnikov (npr. toplar s štirimi okni), so značilni za Vrhovo, Šmarčno, Radno, Šentjur na Polju in Blanco. Znani so tudi primeri, ko je mali kmet postavil svoj kozolec na obrobje vasi ali na zemljo, ki je bila že sicer slabše kvalitete. To je značilnost nekaterih kozolcev na Vrhovem, Šmarčni, na Logu, v Račici in na Bregu.

6. Prevetrovanje kozolca je eno od pomembnih izhodišč za postavitev kozolcev, saj je to zelo pogosto določalo njegovo lego.⁸ Prevetrovanje je zlasti pomembno pri dvojnih kozolcih (toplarji, kozolci na kozla, nizki kozolci), saj se mora veter »ujeti« v kozolec tako, da ga v celoti prepiha. Kadar je »polno naložen« s senom ali žitom, se pridelek enakomerno suši tudi na notranji strani, ki ni povsem izpostavljena soncu. Zato so za postavitev kozolcev izbirali predvsem tista zemljišča (delce), ki so ležala približno v smeri severovzhod—jugozahod. Po pripovedovanju domačinov se je jugozahodnik kot najpogostejši veter ob Savi v tako postavljen kozolec najbolje ujel in ga prepihal.

7. Čimvečja osončenost, zlasti z vzhodnim, jutranjim soncem, je pri postavitvi kozolca zelo pomembna in tesno povezana s prevetrovanjem. Temu načelu je skoraj dosledno podrejena postavitev kozolcev na kozla, ki s svojimi višjimi okni lovijo jutranje sonce, zato je ta stran večinoma obrnjena proti vzhodu. O pomenu prevetrovanja in osončenosti govori tabela 4.

8. Velikost in lega sosednjega kozolca je bila za postavitev novega kozolca še zlasti pomembna tam, kjer so kozolci razporejeni na začetku ozkih delcev in stojijo v vrsti razmeroma blizu drug drugemu. Tak primer je značilen za Šmarčno, zato kozolci ne stojijo v ravni vrsti, temveč so razmaknjeni od 5 do 20 m, kar omogoča dobro osončenost in prevetrovanje.

9. Zasnova in lega domačije v primeru, ko je kozolec v sestavu z drugimi stavbami domačije, je za postavitev kozolca pomembna zlasti v tem, da stoji v bližini osrednjega gospodarskega poslopja — hleva, in to tako, da je iz osrednjega dvorišnega prostora mogoč dovoz pod kozolec. Kozolec pri gručastih domovih (npr. Kompolje 24 in Dolnje Brezovo 26) in vzporednem tipu domov (npr. Kompolje 19 a) stoji na najbolj ugodnem mestu za dovoz pridelkov in se deloma navezuje na osrednjo naselbinsko komunikacijo ali na sistem poljskih poti.

⁸ O tem je pripovedoval kmet Franc Kostenc (r. 1925) iz Račice. Leta 1927 je njegov oče postavil nizki kozolec pravokotno na smer zemljišča (delca), ki poteka v smeri VJV—ZSZ. S tem so dosegli optimalno prevetrovanje kozolca. Sosedov kozolec na kozla (druga pol. 19. stol.), ki stoji v smeri orientacije zemljišča, je zelo slabo prevetren, saj severnih nižjih oken JV veter ne doseže v zadostni meri, zato se pridelki na tisti strani slabo sušijo in ob daljšem deževnem obdobju celo preperijo.

Tabela 4: Lega kozolcev

Naselje	St. koz.	SSV—JJV	S—J	VJV—ZSZ	V—Z	SV—JZ	SZ—JV
Desni breg							
1. Hotemež	26	4	1	1			
2. Vrhovo	28	28					
3. Prapretno	1			1			
4. Smarčna	19	1		17	1		
5. Kopolje	13	5	1		4		3
6. Mrtovec	2		2				
7. D. Boštanj	1					1	
8. Radna	2	1		1			
9. Log	20	20					
Skupaj	92	59 64,77 %	4 4,34 %	20 21,73 %	5 5,43 %	1 1,08 %	3 3,26 %
Levi breg							
1. Obrežje pri Zid. m.	1			1			
2. Loka pri Zid. m.	12	5	2	5			
3. Račica	20	12		7		1	
4. Sentjur na Polju	15	15					
5. Breg	9	1	6	1	1		
6. Orehovo	5					5	
7. Sevnica	1	1					
8. G. Brezovo	7	6	1				
9. D. Brezovo	8	8					
10. Blanca	10	9	1				
Skupaj	88	57 64,77 %	10 11,36 %	14 15,9 %	1 1,13 %	6 6,81 %	
SKUPAJ	180	116 64,44 %	14 7,77 %	34 18,88 %	6 3,33 %	7 3,88 %	3 1,66 %

Tabela 4 prikazuje lego vseh 180 kozolcev. Zgoraj navedene točke so vsebinska dopolnitev in razlaga lege glede na strani neba.

Z navedenimi podatki in tabelo o legi kozolcev so kozolci tesno povezani glede na razmerje vas (domačija)—kozolec. V nekaterih primerih so kozolci sestavni del vasi in »podrejeni« osnovni naselbinski zgradbi, velikokrat pa so povsem samostojni kot »vas kozolcev«.

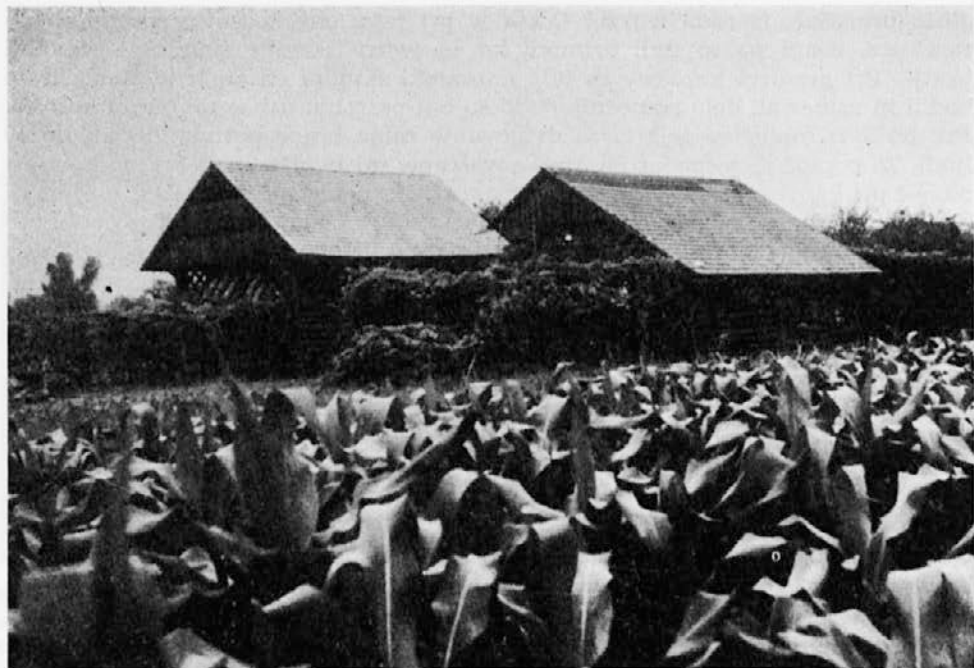
Za ponazoritev teh razmerij smo izbrali postavitve, kakršne so razvidne iz tabele 5. Seštevek posamičnih rubrik pokaže, da prevladujeta dva glavna načina postavitve kozolcev: kozolci, ki stojijo združeni v vrsti v bližini vasi (66 ali 36,66 %), in kozolci, ki stojijo na polju, odmaknjeni od vasi (50 ali 27,77 %). Številni so še kozolci, ki stojijo posamič v sestavu domačijskih enot (30 ali

Tabela 5: Lega kozolcev

Naselje	St. koz.	Posamič v bližini vasi	Združeni v vrsti v bližini vasi	Posamič na polju	V vrsti na polju	V gruči na polju	Posamič ob domačiji
Desni breg							
1. Hotemež	26						6
2. Vrhovo	23		23				
3. Prapretno	1						1
4. Šmarčna	19		14	4			1
5. Kompolje	13			2			11
6. Mrtovec	2						2
7. D. Boštanj	1						1
8. Radna	2						2
9. Log	20		19				1
Skupaj	92		61 66,03 %	6 6,52 %			25 27,43 %
Levi breg							
1. Obrežje pri Zid. m.	1						1
2. Loka pri Zid. m.	12	1		2	3	6	
3. Račica	20	3		4	8	4	1
4. Šentjur na Polju	15				15		
5. Breg	9	2		1			1
6. Orehovo	5		5				
7. Sevnica	1				5		1
8. G. Brezovo	7	1			6		
9. D. Brezovo	8				7		1
10. Blanca	10	2		2	6		
Skupaj	88	9 10,22 %	5 5,68 %	9 10,22 %	50 57,38 %	10 11,36 %	5 5,68 %
SKUPAJ	180	9 5 %	66 36,66 %	15 8,33 %	50 27,77 %	10 5,55 %	30 16,66 %

16,66 %), sledijo jim tisti, ki stojijo posamič na polju (15 ali 8,33 %), nato pa kozolci v gruči na polju (10 ali 5,55 %). Najmanj je kozolcev, ki stojijo posamič v bližini vasi in se neposredno ne navezujejo na domačijsko jedro (9 ali 5 %).

Iz razpredelnice so razvidne razlike v postavitvi in legi kozolcev na štajerski in kranjski strani. Na Štajerskem prevladuje postavitvev kozolcev na polju, medtem ko na Kranjskem bregu prevladuje postavitvev kozolcev v vrsti v bližini vasi. To si lahko pojasnimo zlasti s tem, da je bila ravnica na desnem bregu zaradi nagnjenosti od vasi proti reki pogosteje poplavljenjena kakor na nasprotni strani, kar je posledica sestave tal in toka reke Save.

Precej kozolcev obravnavanega območja stoji na prehodu med vaškim jedrom in pripadajočimi polji. Značilen primer je Smarčna, kjer je vzdolž vasi razvrščenih petnajst kozolcev (1984)

Tipi kozolcev

Gotovo ni naključje, da je na obravnavanem območju ob Savi kar sedem vrst ali tipov kozolcev. Odgovor na to vprašanje bi lahko poiskali v pomenu reke za življenje in gospodarstvo prebivalcev ob njej, pa tudi v vplivu, ki ga je imela na zaledje na kranjski in štajerski strani. V preteklosti je bila Sava zelo pomembna trgovska žila, po kateri so z »ladjami«^o prevažali najrazličnejše blago. Zlasti je cvetela trgovina z lesom, v katero so bili vključeni tudi prebivalci iz zaledja kot lesni trgovci ali kot splavarji (flosarji) lesa. Domnevamo lahko, da so se s trgovino prenašale tudi veščine v obdelavi lesa, zato na kranjski strani najdemo vse tiste oblike kozolcev, ki so značilne za Dolenjsko, na štajerski strani pa predvsem tiste, ki so bile poznane na južnih in zahodnih pobočjih Bohorja in v hribovju v kotu med Savo in Savinjo. Bogata tesarska in gradbena dejavnost sta se razvili tudi v vaseh ob Savi, saj je bilo kakovostnega lesa dovolj, gospodarska moč posamičnih kmetij pa na takšni ravni, da so bila vrata graditvi kozolcev na stežaj odprta.

Ustno izročilo sporoča, da so po vaseh ob Savi, zlasti pa po okoliškem hribovju živeli posamezni tesarji ali kar tesarske družine, saj se je to znanje po-

gosto prenašalo iz roda v rod.⁹ Očeta je pri tesarjenju pogosto spremljal odraščel sin, znani pa so tudi primeri, ko so jedro tesarske skupine sestavljali bratje. Pri graditvi kozolcev so bili v tesarski skupini en do trije člani. Ti so vodili in usmerjali delo pomočnikov, ki so bili potrebni pri sestavljanju kozolca. Pri graditvi toplarjev je bilo za dvigovanje čelne brane potrebnih tudi do 50 ljudi. Za pomoč je gospodar naprosil sovaščane, saj je bila (in je še) medsebojna pomoč pri graditvi kozolcev na zelo visoki ravni, pomagali pa so tudi sorodniki. Znani so primeri, ko so tesarji sami izbirali vsaj del pomočnikov, ki so »bili navajeni cimermanskega dela« in jim je »palir« lahko zaupal tudi zahtevnejša tesarska opravila.

Na osnovi oblikovnih posebnosti posameznih kozolcev lahko sklenemo, da so v preteklosti posamezne tesarske ekipe delovale predvsem na območju dveh do štirih vasi z istega brega. Bolj ko so si vasi blizu, podobnejši so si posamezni tipi kozolcev. Takšne primere najdemo v Loki, Račici in na Bregu, kjer polja vasi prehajajo druga v drugo in stojijo kozolci teh vasi razmeroma blizu.

Tesarske skupine so iskale delo tudi na nasprotnem bregu. S tem so z enega na drugi breg prenašali posamične tipe, pa tudi nekatere oblikovalske posebnosti. V osnovi so si kozolci z obeh bregov podobni v tolikšni meri, da lahko govorimo o tesnih medsebojnih stikih in o prehodih tesarskih ekip z brega na breg. To je značilno tudi danes, ko tesarski poklic zgublja pomen in je potrebno tesarje iskati v bolj oddaljenih krajih (tudi na nasprotnem bregu Save). Takšni primeri so značilni za Vrhovo, ko je toplarje v sedemdesetih letih 20. stoletja predeloval in obnavljal »cimerman« Anton Tomc, doma iz Zigrskega Vrha vzhodno od Sevnice. Vrhovčani iščejo tesarje tudi na dolenski strani, in Ivan Karlič, doma iz Velikega Cirnika blizu Šentruperta na Dolenjskem, je pogosto tesaril na Vrhovem.¹⁰

Poimenovanje posamičnih tipov kozolcev

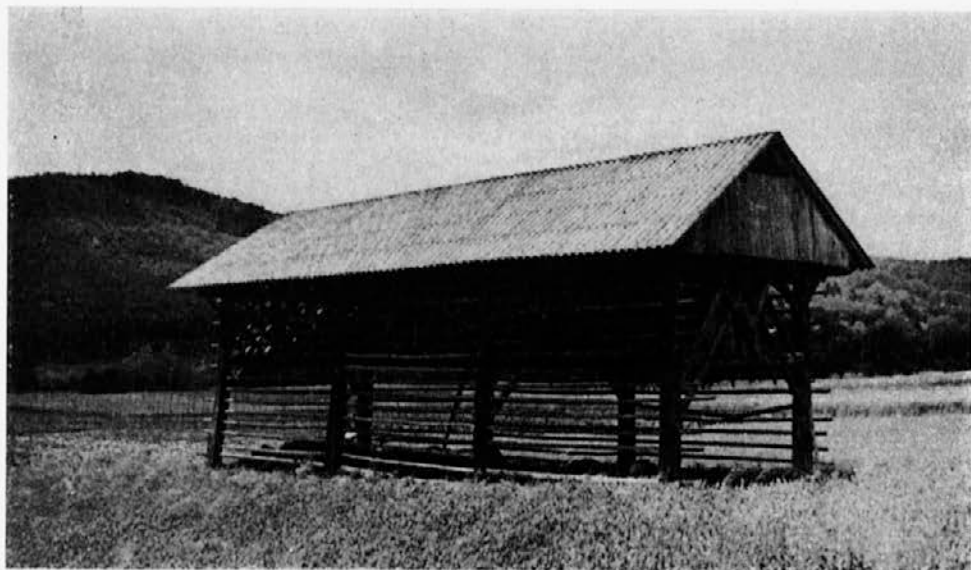
Na obravnavanem območju se prepletata dva osnovna tipa kozolcev: dvojni in enojni kozolec in njune medsebojne sestavljenke.

Med dvojne kozolce uvrščamo toplarje, kozolce na kozla in nizke kozolce, med enojne pa enojni ali stegnjeni kozolec, ki stoji samostojno ali ima eno strešno krilo podaljšano v enostavno lopo. Posebnost tega območja so tudi kozolci, sestavljeni iz obeh osnovnih tipov, npr. toplar z enim ali dvema stegnjenicama, kozolec na kozla s stegnjenim kozolcem in nizki kozolec z enim ali dvema (v paru) enojnima kozolcema. Prehodnih oziroma sestavljenih tipov je razmeroma malo in so povečini omejeni le na Log. Povsod drugod prevladujejo čiste oblike ene ali druge vrste.

Še preden si ogledamo tipe in njihovo število po krajih in rečnem bregu, moramo pojasniti izbor naših terminov za posamične tipe.

⁹ O tem je pripovedoval dolgoletni predsednik KS Vrhovo in predsednik vaškega odbora Ignac Šimončič (r. 1941), ki je tudi sam v šestdesetih in sedemdesetih letih pomagal pri graditvi in obnavljanju kozolcev.

¹⁰ Pripoved Ignaca Šimončiča.

Tip dvojnega kozolca — toplar z Brezovškega polja. Nastal je leta 1803 kot kozolec z dvema paroma oken, pozneje so mu dogradili še eno okno. Nova strešna konstrukcija je v nesorazmerju s celoto (1984)

Tip dvojnega kozolca — kozolec na kozla z Blanškega polja. Nastal je sredi 19. stoletja, je pa eden redkih, ki so še prekriti s slamo (1984)

Tip dvojnega kozolca — nizki kozolec z Vrhovškega polja. Nastal je v petdesetih letih 20. stoletja (1984)

O kozolcih, njihovem razvoju, času nastanka in tipologiji so pisali geografi, etnologi in arhitekti. Prvi je kozolec podrobno raziskal geograf A. Melik,¹¹ sledili so mu nekateri etnologi (V. Novak, B. Kuhar, G. Makarovič, I. Sedej),¹² ki so z različnih zornih kotov predstavljali pojav in pomen kozolca. Zelo pomemben delež v poznavanju in zlasti poimenovanju in ločevanju posamičnih tipov je prispeval F. Baš v razpravi *Gospodarska poslopja v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*.¹³ Uvedel je ločitev na dvojne in enojne kozolce,

¹¹ Anton Melik, *Kozolec na Slovenskem*, Ljubljana 1931; isti, *Slovenija* I, Ljubljana 1963, str. 553—556 in podobe 203, 203 a, 204, 204 a.

¹² Vilko Novak, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960, str. 122—123 in 130; isti, *Struktura slovenske ljudske kulture*, Razprave IV, Ljubljana 1958, str. 1—31, posebej str. 9; Boris Kuhar, *Odmirajoči stari svet vasi*, Ljubljana 1972, str. 54—57; Gorazd Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost*, Ljubljana 1981, str. 62—63 (kozolec je vrednotil predvsem z likovnega zornega kota); Ivan Sedej, *Ljudska umetnost na Slovenskem*, Ljubljana 1985, str. 46—51.

Podrobno navedbo literature o kozolcu je zbral Sergij Vilfan za 26. poglavje *Gospodarska poslopja v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 608—609.

¹³ Franjo Baš, *Gospodarska poslopja*, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 595—610.

kar je po naši sodbi najsprejemljivejša delitev za osnovno tipologijo kozolcev. Pri tem je med dvojne kozolce uvrstil tudi kozolec na kozla, ki je bil v starejši literaturi obravnavan kot samostojni tip.¹⁴ Podobno ločevanje na dvojne in enojne kozolce zasledimo tudi v najnovjšem delu P. F i s t r a o stavbarstvu na Slovenskem.¹⁵ Prav zaradi poenostavitve osnovnih terminov za tipe se nam zdi Bašev in Fistrov način delitve najsprejemljivejši, saj je predvsem Baš jasno in preprosto opravil s terminološko zmedo pri opisovanju posamičnih tipov, kakršno opazimo pri M. Mušiču, ki je¹⁶ z izrazom »vezani kozolec« označil različne oblike »toplarjev«, kozolec na kozla pa je obravnaval kot samostojni tip, čeprav je tudi kozolec na kozla vezan kozolec, sestavljen iz dveh ali več različno visokih oken.

V našem poimenovanju kozolcev smo uporabili delitev na dvojne in enojne kozolce, pri tem pa zaradi splošne razširjenosti imena »toplar« uporabili ta izraz za konstrukcijsko najrazvitejši tip kozolca. Kozolec na kozla je kot po-

Tudi na Šmarčni je več vrst kozolcev. V severnem delu stoji velik kozolec na kozla, ki je po višini dosegel toplarja. Nastal je leta 1953. Na Šmarčni stojita dva takšna kozolca

¹⁴ A. Melik, *Kozolec...*, str. 19; V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 122.

¹⁵ Peter Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana 1986, str. 291–293.

¹⁶ Marjan Mušič, *Arhitektura slovenskega kozolca*, Ljubljana 1980, str. 82.

imenovanje za tip v strokovni literaturi trdno uveljavljen, zato smo termin prevzeli. Od A. Melika smo prevzeli termin »nizki kozolec«,¹⁷ ki je po naši sodbi najustreznejši naziv za najenostavnejšo obliko dvojnega kozolca.

Tabela 6: Tipi kozolcev

Naselje	St. koz.	Dvojni kozolci			Dvojni kozolci Enojni kozolci (sestavljene kozolci)			Enojni kozolci
		toplar	na kozla	nizki kozolec	toplar z en. k.	na koz. z en. k.	nizki z en. k.	enojni kozolci
Desni breg								
1. Hotemež	26	5			1 (do 1984)			
2. Vrhovo	28	9	5	9	1	1		2
					(do 1986)			
3. Prapretno	1	1						
4. Šmarčna	19	8	6	4	1			
5. Kompolje	13	9	1	1	1		1	
6. Mrtovec	2	2						
7. D. Boštanj	1	1						
8. Radna	2	1					1	
9. Log	20	3	3	4		8	1	1 (z lopo)
Skupaj	92	39	16	18	4	9	3	3
		42,39 ‰	17,39 ‰	19,56 ‰	4,34 ‰	9,78 ‰	3,29 ‰	3,29 ‰
Levi breg								
1. Obrežje pri Zid. mostu	1	1						
2. Loka pri Zid. m.	12	1	5	6				
3. Račica	20	2	9	9				
4. Šentjur na Polju	15	2	8	5				
5. Breg	9		5	4				
6. Orehovo	5	2		3				
7. Sevnica	1	1						
8. G. Brezovo	7	1	1	5				
9. D. Brezovo	8	7		1				
10. Blanca	10	5	4	1				
Skupaj	88	22	32	34				
		25 ‰	36,36 ‰	38,63 ‰				
SKUPAJ	180	61	48	52	4	9	3	3
		33,88 ‰	26,66 ‰	28,88 ‰	2,22 ‰	5 ‰	1,66 ‰	1,66 ‰

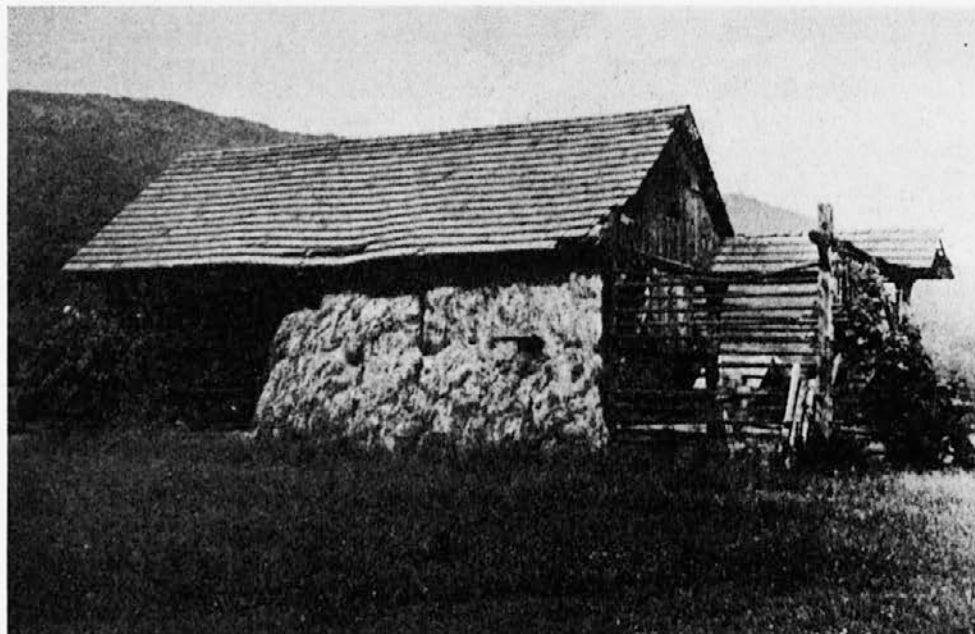
¹⁷ A. Melik, *Kozolec...*, priloge XIV, sl. 25.

V zahodnem delu Vrhovškega polja stoji manjši enojni kozolec z dvema oknoma, ob njem nizki kozolec z dvema paroma oken. V obeh primerih so lastniki polkmetje (foto 1984)

V nadaljevanju še nekaj besed o razlikah posamičnih tipov med savskima bregovima in o prevladujočih tipih po vaseh. Iz tabele št. 6 so razvidne določene razlike v številu tipov med Štajersko in Kranjsko. Na Štajerskem so samo trije osnovni tipi dvojnih kozolcev (toplarji, kozolci na kozla in nizki kozolci), medtem ko so na kranjski strani poleg teh še enojni kozolci in »sestavljenci« med osnovnim dvojnimi in dograjenim enojnim kozolcem. Razlike so tudi v številu posamičnih tipov. Na levem bregu je največ nizkih kozolcev (34 ali 38,63 %), medtem ko je na desnem največ topolarjev (39 ali 42,39 % od skupnega števila kozolcev na desnem bregu). Na levem bregu nizkim kozolcem sledijo kozolci na kozla (32 ali 36,36 %), najmanj pa je topolarjev (22 ali 25 %). Na kranjski strani je približno toliko nizkih kozolcev (18 ali 19,56 %) kot kozolcev na kozla (16 ali 17,3 %), obojih skupaj je za polovico manj kot topolarjev. Na desnem bregu so še trije primerki enojnih kozolcev (3 ali 3,29 %), od katerih ima eden dograjeno odprto lopo. Sestavljenih kozolcev je na Kranjskem toliko kot kozolcev na kozla (16 ali 17,39 %).

Tabelo si kaže ogledati še z vidika številčnosti posamičnih tipov po vaseh. Ugotovimo lahko, da v vaseh z največ kozolci prevladujejo topolarji in nizki

Primer sestavljenega kozolca stoji na Vrhovškem polju. K osnovnemu topljarju sta dograjena dva vzporedno postavljena enojna kozolca s po enim oknom. Lastnik je enojna kozolca leta 1986 podrl zaradi dotrajanosti (1984)

kozolci, v enem primeru pa sestavljeni kozolci. Razloge lahko iščemo v gospodarski razvitosti nekaterih območij, v socialnem položaju lastnikov, pa tudi v času nastanka in razvoju posamičnih tipov.

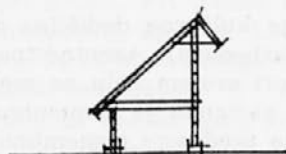
Na obravnavanem območju je bil gospodarsko najrazvitejši zgornji del desnega brega; tu je cvetela trgovina z lesom, bilo je dovolj kvalitetne zemlje, pomembna je bila tovorna in vlečna pot ob Savi. Zato je na Vrhovem, na Šmarčni in na Kompoljah več kot polovica vseh topljarjev z desnega brega. Vsega tega na nasprotnem bregu ni bilo, zato so tam prevladovali srednje in male kmetije, ki so si lahko zgradile predvsem kozolce na kozla in v novjšem času v velikem številu nizke kozolce. Teh je samo med Loko in Bregom več kot polovica vseh kozolcev te vrste na levem bregu.

Narečno poimenovanje kozolcev

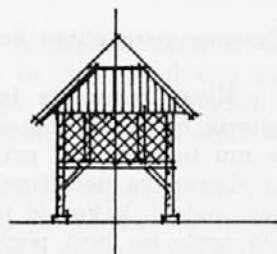
Za narečno ali krajevno poimenovanje kozolcev je značilno, da ima vsak tip kozolca svoje ime. Pri tem lahko zasledimo določene razlike med zgornjim in spodnjim tokom Save in med desnim in levim bregom. Vendar v vsakdanjem pogovornem jeziku ljudje navadno ne uporabljajo nazivov za posamične vrste, temveč le splošni izraz kozolec. Najpogosteje besedo kozolec izgovarjajo narečno, in to »kuzóuc« (okrog Sevnice), »kozúec« (Log) ali kózóc (Dolnje Brezovo). Šele

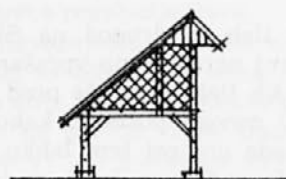
a) Enojni, stegnjeni kozolec

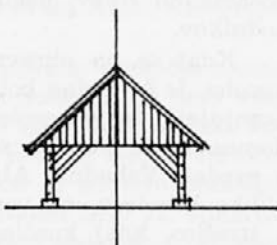
b) Enojni, stegnjeni kozolec z lopo

c) Toplar

d) Kozolec na kozla

e) Nizki kozolec

LEGENDA

Enojni kozolci: a, b

Dvojni kozolci: c, d, e

na vprašanje, kako se imenuje posamična vrsta, povedo (vendar to vedo le moški ali tisti, ki so imeli stik s tesarji ali graditvijo kozolcev) njegovo tipološko in narečno ime.

Pri poimenovanju vrst je večina informatorjev poznala narečno ime za toplar in kozolec na kozla, težave pa jim je povzročalo poimenovanje nizkega kozolca. Sicer prebivalci ob Savi svoje kozolce v narečni govorici označujejo z naslednjimi imeni. Toplarju Kranjci najpogosteje pravijo »doplar« (Kompolje, Šmarčna, Log), Štajerci »toplar« (Loka pri Zidanem mostu, Sevnica, Gornje Brezovo) ali »topler« (Blanca). Večje so razlike pri kozolcu na kozla, ki mu na desnem bregu pravijo »cvitr« (Vrhovo), »perotnjak« (Šmarčna) ali »polovičar« (Šmarčna, Log), na levem bregu pa je po vsej dolžini obravnavanega območja razširjeno enotno ime »plajžer« ali »plajšer«. S poimenovanjem nizkega kozolca so imeli največ težav Kranjci, toda nekateri so vedeli povedati, da mu pravijo »štajerc«, kar je mogoče pojasniti s tem, da se je ta vrsta na desni breg razširila s Štajerskega. Na štajerski strani imajo okrog Loke in Račice zanj sočno ime »kuzoučuka«, ker pač nima osrednjega hodnika. Pravijo mu tudi »navadn kuzouc« (okrog Sevnice) ali »navadn kózoc« (Dolnje Brezovo). Ljudje so bili v zadregi tudi z imeni za enojni ali stegnjeni kozolec. V Boštanju mu pravijo tudi »gorenc«, na Logu »samček« ali »ajnfkar«. Vse sestavljene tipe, ki jih je največ na Logu, poimenujejo opisno, in kozolec na kozla s stegnjenjem je na Logu »polovičar s samčkom«.

Z zgubljanjem pomena kozolcev in vse redkejšimi novimi graditvami vse bolj tonejo v pozabo tudi imena za posamične tipe, zlasti pa za sestavine kozolcev.¹⁸

¹⁸ Na terenu smo ugotovili, da vse bolj zginjajo krajevna imena za posamične tipe kozolcev in da je to znanje omejeno na ozke skupine ljudi. Navadno so to lastniki kozolcev, posamezniki, ki so sodelovali pri graditvi ali obnavljanju kozolcev,

Časovna opredelitev kozolcev po tipih

Kljub temu, da je datiranje kulturne dediščine nedvomno domena nekaterih humanističnih znanosti (arheologije, umetnostne zgodovine, zgodovine), se mu tudi etnolog pri svojem pri svojem delu ne more izogniti. Razvrstitev in obravnava dediščine po času nastanka je pomembna tudi pri tako zastavljeni nalogi, kakor je naša. To je predvsem pomembno zato, ker so si kozolci iste vrste na prvi pogled med seboj zelo podobni, toda že iz preproste razvrstitve po času nastanka lahko izluščimo zanimive konstrukcijske različice posamičnih tipov, načine gradnje v različnih časih, pa tudi socialni položaj lastnikov.

Kdaj se na obravnavanih tleh in drugod na Slovenskem pojavijo prvi kozolci, je še vedno bolj ali manj nerazrešeno vprašanje. Nekateri raziskovalci ocenjujejo, da je kozolec na naših tleh nastal že pred 15. stoletjem, Melik celo domneva, da kozolec ni nastal mnogo pozneje, kakor so se Slovani naselili v predele Vzhodnih Alp.¹⁹ Seveda gre pri tem lahko le za povsem enostavne oblike kozolcev, ne vemo pa še zagotovo, kdaj se je pojavil enojni kozolec s strešico, kdaj kozolec na kozla in kdaj toplar. Prepričljivo lahko trdimo zaenkrat le to, da je bil enojni kozolec s strešico na Kranjskem razširjen že v 17. stoletju, saj nam ga je v Slavi vojvodine Kranjske na nekaj bakrorezih prvi upodobil J. W. Valvasor.²⁰ Drugače pa imamo o tej vrsti stavbarstva vse do 19. stoletja bolj malo podatkov in raznega slikovnega gradiva. Šele 19. stoletje nam postreže z množico upodobitev krajev (vedut), ki so v številnih zbirkah, t. i. suitah, izhajale skozi vse 19. stoletje. Na teh upodobitvah vidimo kozolce kot »postranski inventar naselij« in zato je to gradivo zelo pomembno za raziskovanje kozolcev.²¹

Dragocen vir za preučevanje ljudskega stavbarstva in tudi kozolcev je t. i. »Göthova serija« oziroma topografija Štajerske, ki jo je iz popisov nabornih okrajev sestavil J. G. Göth, tajnik nadvojvode Ivana. Nastajala je med letoma 1811 in 1845, ocena in pomen tega gradiva pa sta bila že nekajkrat predstav-

in tesarski mojstri. Tesarjev, ki bi še znali postaviti kozolec, je čedalje manj, saj je tudi naročil že povsem zmanjkalo. Zato se tesarsko znaje za postavitev zahtevnejših kozolcev (toplar, kozolec na kozla) zgublja, z njim pa tudi poimenovanja za konstrukcijske in sestavne dele kozolcev kakor tudi poimenovanje posameznih tipov. Na Loškem polju smo zabeležili zanimiv primer, ko je skupina starejših informatork (starih med 50 in 70 let), ki so bile lastnice kozolcev, poznala le splošno ime za kozolec (kuzouc). S tem izrazom so poimenoval vsaka svoj kozolec. Razlik v tipih in imenih niso poznale. Šele informatorka (40 let), hči tesarskega mojstra (umrl v sedemdesetih letih), je znala razložiti imena za posamezne tipe kozolcev, ker je pogosto spremljala očeta pri postavljanju kozolcev.

¹⁹ A. Melik, *Kozolec...*, str. 100.

²⁰ J. W. Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, zbral, prevedel in razložil Mirko Rupel, Ljubljana 1977, str. 18.

²¹ Kot primer navajamo katalog Narodne galerije, Slovenski kraji in naselja v preteklosti, Ljubljana 1978;

Ivan Stopar, *Stare celjske upodobitve*, Celje 1980.

Bogato gradivo za ljudsko stavbarstvo (in kozolce) najdemo na reprodukcijah, ki zadnja leta izhajajo v koledarjih in so izvlečki iz celovitih serij upodobitev krajev, zlasti iz 19. stoletja. Eden vodilnih slovenskih poznavalcev te vrste umetnosti je dr. Ivan Stopar, ki je v književni obliki ali v koledarjih objavil že vrsto starih upodobitev.

ljena v naši strokovni literaturi. Gradivo za objavo pripravlja Inštitut za slovensko narodopisje pri SAZU. Pri našem delu smo se oprli predvsem na razpravo v zborniku Brestanica, kjer A. Leskovec²² po Göthovi topografiji opisuje kraje (Brestanico), ki so blizu našega obravnavanega območja. Opisani so tudi kozolci po tipu, obliki in velikosti.

Pomemben pripomoček za raziskovanje kozolcev je tudi franciscejski kataster ok. leta 1825, pa tudi drugi poznejši katastri, ki jih je mogoče dobiti v arhivih ali jih še hranijo zemljiške knjige posameznih občin. Za ugotavljanje starosti in pojavnosti kozolcev smo si na našem območju pomagali še s Topografskim mapnim načrtom Save iz leta 1807, ki ga hrani Arhiv Slovenije. Načrt je bil izdelan za potrebe regulacije Save.

Drugih, neposredno navezujočih se virov na obravnavano območje nismo mogli najti. Navedeni viri so bili kljub temu zadostna podlaga, da smo vsaj okvirno predstavili nastajanje kozolcev. Osnovni vir so nam bili terenski zapiski in kozolci, ki imajo na prečne vezne tramove in nosilne stebre vrezane letnice postavitve. Na osnovi teh podatkov sklepamo, da so na tem območju najstarejši ohranjeni kozolci toplarji, ki so verjetno nastajali že v 18. stoletju. Z letnico 1803 imamo označen najstarejši toplar in s tem najstarejši kozolec sploh. Sočasno so se pojavljali enojni kozolci, ki jih je na obravnavanem območju razmeroma malo, pa še ti so novejšega nastanka. O zgodnjih enojnih kozolcih nam pričajo nekateri sestavljeni kozolci na Logu, predvsem pa enojni kozolec z lopo, ki je po naši oceni nastal v prvi polovici 19. stoletja. Po starosti toplarjem in enojnim kozolcem sledijo kozolci na kozla in nizki kozolci.

Veliko je kozolcev brez letnic, vendar jih na osnovi podobnosti z datiranimi kozolci lahko razvrstimo v časovno zaporedje.

Ena od značilnosti kozolcev je tudi ta, da so zelo redki tisti kozolci, ki so do danes ohranjeni »iz enega liva«, kakor prvotno ohranjeni likovni stvaritvi pravijo umetnostni zgodovinarji. Lahko trdimo, da ima večina kozolcev ohranjeno osnovno substanco.

Po času nastanka smo razvrstili vseh 180 kozolcev. Ugotovili smo, da so nastajali od leta 1803, ko imamo dokumentiran najstarejši kozolec, pa vse do današnjih dni, saj so zadnji kozolec postavili leta 1985. Verjetno to niso prve takšne stavbe na tem ozemlju, temveč so pogosto nadomestili starejše kozolce, ki so jih lastniki zaradi dotrajanosti podrli ali pa jih je upepelil požar ali podrł močan veter. Veliko kozolcev je zgorelo med drugo svetovno vojno (npr. na Šmarčni, ko je leta 1945 zagorela vas), pa tudi po njej, ko so bili pogosto podtaknjeni požari (Vrhovo, Orehovo). Lastniki so po navadi kmalu postavili nov kozolec, ki je bil včasih iste vrste, najpogosteje pa so se odločili za zgraditev enostavnejšega nizkega kozolca, ki je zadostil osnovni skladiščni in sušilni

²² Antoša Leskovec, *Opis rajhenburškega nabornega okraja iz l. 1810*, Brestanica, zbornik člankov in razprav, Brestanica 1982, str. 183—209.

S t. i. »Göthovo serijo« se ukvarja zlasti dr. Niko Kuret. Glej: *Slovensko narodopisno gradivo v zamejskih zbirkah*, SE XXX, Ljubljana 1979, str. 37—55; isti, *Dobje pri Planini ok. 1840—1850*, Poskus topografskega prikaza po gradivu »Göthove serije«, SE XXX, Ljubljana 1979, str. 56—60;

isti, *Slovensko Stajersko pred marčno revolucijo 1848*. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842), Prvi del, I. snopič, Ljubljana 1985.

funkciji. Bil je dovolj poceni, da so ga lahko tudi v novejšem času postavili kljub visoki ceni lesa.

Kot smo zapisali, so najstarejši in najštevilnejši ohranjeni kozolci na obravnavanem območju toplarji. Najstarejši nosi letnico 1803 in stoji v Dolnjem Brezovem. Sledi mu toplar z Loga, ki ima na prečni vezni tram vrezano letnico 1814, in toplar iz Sevnice, ki bi ga po starosti lahko postavili na prvo mesto, saj za to govori njegova konstrukcija in vrsta detajlov. Od leta 1843 do srede 19. stoletja je bilo eno pomembnejših obdobj v graditvi toplarjev, saj so zemljiška odveza in ugodnejši pogoji gospodarjenja omogočili takšno rast kmetij, da je imel marsikateri kmet možnost zgraditi toplar. Naslednje pomembno obdobje graditve toplarjev so sedemdeseta in osemdeseta leta 19. stoletja, prav tako pa tudi začetek 20. stoletja. V Šentjurju na Polju najdemo kozolec z letnico 1903, ki je bil osnova za datacijo nekaterih podobnih kozolcev, ki so jih v tistem času bolj redko krasili z letnicami.

Zatem graditve kozolcev zastanejo skoraj za dve desetletji in šele po prvi svetovni vojni tesarska obrt znova oživi. Toplarje so nato postavljali vse od leta 1918 (Kompolje) pa do konca tridesetih let (Vrhovo 1939). V tem času je nastalo približno 15 ali kar četrtnina vseh toplarjev na obravnavanem območju. Naslednja pomembna doba toplarjev so leta po drugi svetovni vojni. Med njo je precej kozolcev zgorelo ali so bili kako drugače poškodovani, zato so že v prvih letih po njej stekla obsežna obnovitvena dela. Nastajali so tudi novi toplarji. Nove kozolce so postavili zlasti v petdesetih letih (Šmarčna, Vrhovo, Račica), gradnja toplarjev pa se izteče z letom 1961, ko so na Mrtovcu tik nad glavno cesto zgradili zadnji toplar. V začetku sedemdesetih let in leta 1975 sta bila postavljena sicer še dva kozolca, vendar je šlo v obeh primerih za predelavo iz starejše osnove.

Značilnost tega območja so tudi kozolci na kozla, ki so se pojavili nekaj desetletij za toplarji. Njihove datacije kažejo, da so najstarejši iz srede 19. stoletja, in eden najstarejših stoji na Blanškem polju. Sledi mu kozolec z letnico 1859 s polja pod Račico, nato pa je v enakomernem časovnem zaporedju nastalo 24 kozolcev. Največ jih stoji na območju med Loko in Bregom, štirje na Vrhovškem polju. Ob koncu 19. stoletja je nastalo še devet kozolcev, od katerih so trije opremljeni z letnico nastanka. Na Šentjurskem polju imata kozolca letnici 1895 in 1909, na Šmarčni pa 1906. Slednji je tudi največji kozolec na kozla, saj ima šest parov neenako visokih oken. Več takšnih kozolcev je nastalo tudi v času med svetovnima vojnama.

Podobno kot toplarje so kozolce na kozla gradili še po drugi svetovni vojni. Poznamo primerke na Bregu (1946), Šentjurju na Polju (1948) in na Šmarčni, kjer sta v začetku petdesetih let nastala velika kozolca, ki sodita v poseben tip kozolcev na kozla. Po višini že dosejata toplarje, vendar imata nesomerno dvokapnico in le eno, vzdolž višjih oken potekajočo brano. Očitno so ta tip kozolca prenesli z Dolenjskega, kjer se je pojavil v začetku 20. stoletja. V knjigi *Kozolec na Slovenskem* ga omenja tudi A. Melik.²³

Nizki kozolec, kakor je ta tip dvojnega kozolca brez brane — brez hodnika ali brez »štulbeha« označil A. Melik,²⁴ se je na obravnavanem območju pojavil

²³ A. Melik, *Kozolec...*, priloge XVII. sl. 30.

²⁴ A. Melik, *Kozolec...*, priloge XIV, sl. 25.

razmeroma pozno, nekako ob koncu 19. stoletja. Čeprav bi pričakovali, da gre pri tem kozolcu vendarle za eno najstarejših oblik kozolcev, kjer sta se pod enotno streho združila vzporedno stoječa enojna kozolca, se moramo pridružiti mnenju A. Melika, da je nizki kozolec v prvi vrsti socialna in ekonomska kategorija v razvoju kozolca in da je proizvod 20. stoletja. Melik pravi, da »izpodriva ta moderni tip zelo naglo starejšo obliko kozolca«,²⁵ pod katero razume dvojni kozolec — toplar. Nobenega evidentiranih nizkih kozolcev ne moremo datirati pred konec 19. stoletja. Največ jih je nastalo v začetku in prvi polovici 20. stoletja, močno pa se je njihovo število povečalo po letu 1946, ko so v Loki zgradili dva, sledili so jima še nizki kozolci v Račici, Šentjurju na Polju, na Orehovem, Gornjem Brezovem, Šmarčni in na Vrhovem (skupaj 14 kozolcev). Večina ima letnico nastanka. Po drugi svetovni vojni so največ nizkih kozolcev zgradili v Račici, kjer stojita najstarejši (1927) in najmlajši datirani kozolec (1985) na celotnem obravnavanem območju.

Najmanj številni so enojni kozolci. Evidentirali smo le tri primerke in vsi stojijo na kranjski strani. Na Vrhovem stojita dva, na Logu eden, ki ima dograjeno lopo. Po oceni sodi slednji med najstarejše obravnavane kozolce, povsem na začetek 19. stoletja. Kozolca z Vrhovškega polja sta mlajša. Eden ima nosilne stebre, izdelane iz betona in je prekrit s salonitnimi ploščami, drugi je lesen in prekrit s slamo.

Za naše območje so značilni tudi že omenjeni sestavljeni kozolci, kjer je k osnovnemu toplarju, kozolcu na kozla ali nizkemu kozolcu dograjen enojni ali stegnjeni kozolec. Ta oblika kozolcev je poznana že iz leta 1819, ko je nastal najstarejši kozolec na kozla s stegnjenjem (Log). Najstarejši toplar s stegnjenjem ima letnico 1835 (Kompolje), medtem ko so nizki kozolci s stegnjenjem proizvod 20. stoletja. Sestavljenih kozolcev najdemo največ na Logu (8), nastajali so med letoma 1819 in 1927.

Velikost kozolcev

Velikost kozolcev se v vsakdanjem govoru meri po številu oken (štantov) in po višini in masivnosti nosilnih stebrov. Prav te sestavine so že na prvi pogled glavni kazalci socialnega položaja lastnika, zato si jih bomo ogledali tako, kakor so o njih govorili informatorji. Za uvod v to poglavje še nekaj ugotovitev o tem, kateremu sloju prebivalcev je najpogosteje pripadal posamični tip kozolca.

Toplarji so že sami po sebi statusni simboli veleposestnikov, velikih in tudi srednjih kmetov, njihova velikost pa je še natančneje merilo položaja lastnikov.

Tudi kozolci na kozla so dokaj jasen kazalec socialne sestave prebivalcev vasi, saj so se zanje odločali predvsem manjši srednji in mali kmetje in del vaških proletarcev, ki so posedovali nekaj deset arov obdelovalne zemlje. Na desnem bregu Save je bil to manj premožen sloj, ki se je v preteklosti zaposloval na železnici in si dodaten zaslužek iskal še v prevozništvu ljudi in tovorov čez reko (z brodom »pruko«) in v prodaji izdelkov domače obrti (npr.

²⁵ A. Melik, *Kozolec...*, str. 59.

pletarstvo), pa tudi z dnino in raznimi drugimi občasnimi deli. Na kranjski strani so takšnim »malim polkmetom« pravili »sabjači«, kar je bila splošna oznaka za revnejše prebivalce (sabjač = revež). Današnji pomen besed označuje tistega, ki je zaposlen in je lahko tudi lastnik manjšega kosa zemljišča, je pa tudi žaljivka za tistega, ki »nima nič«.

Lastniki z malo obdelovalne zemlje so imeli tudi enojne kozolce, kajti v naših primerih so zasnove tovrstnih kozolcev skromne.

Socialno raven lastnikov lahko razberemo tudi iz nizkih kozolcev. Vendar tu velikost in število oken ne predstavljata tako izrazitega statusnega simbola, kakor je to mogoče ugotoviti pri toplarjih in kozolcih na kozla, saj je pri teh kozolcih na prvem mestu zahteva po funkcionalnosti in so v tem pogledu izraz resničnih potreb kmetije. Gradili so jih tudi veliki kmetje, predvsem pa srednji in mali kmetje in omenjeni »sabjači«.

Vendar takšna delitev tipov kozolcev po socialni lestvici ni bila pravilo, saj se je socialni položaj lastnika pokazal tudi v velikosti oziroma številu oken kozolca. Znani so primeri (Šmarčna), v katerih je izjemna dolžina kozolca na kozla (šest parov neenako visokih oken) nadomestila gradbeno zahtevnejši toplar. S takšno potezo je bil »rešen ugled« lastnika, velike shrambene površine kozolca pa so zadostile zahtevam kmetije. Sicer pa si velikost kozolcev najprej oglejmo še po številu oken.

Kozolci imajo od enega do šest oken, razlike so odvisne od vrste kozolca. Toplarji in kozolci na kozla so zasnovani tako, da imajo lahko najmanj dva para oken, medtem ko imajo nizki kozolci tudi samo par oken in več. Enojni kozolci imajo v našem primeru najmanj dve okni.

Toplarji imajo povečini dva do štiri pare oken, le v enem primeru ima toplar šest parov oken (Hotemež — graščina). Pri tem je nekaj razlik med savskima bregovima. Na kranjski strani je večji odstotek toplarjev s štirimi pari oken, kar je eden od kazalcev v preteklosti bolj razvitega desnega brega Save. Sicer na obeh bregovih prevladujejo toplarji z dvema paroma oken (skupaj 29 ali 47,54 %), sledijo toplarji s tremi pari oken (skupaj 23 ali 37,78 %) in tisti, ki imajo štiri pare oken (skupaj 8 ali 13,11 %).

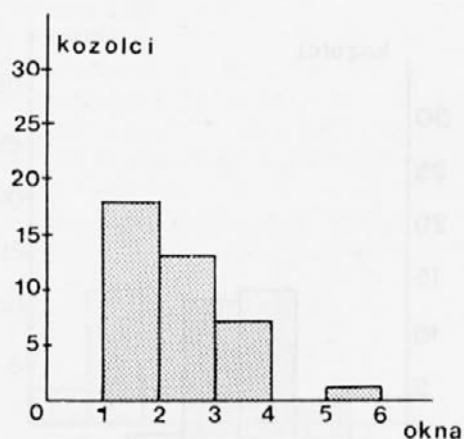
Večji razpon v številu oken je značilen za kozolce na kozla, kjer imajo kozolci dva do šest parov neenako visokih oken. Razlike med bregovima so predvsem v tem, da je na kranjski strani manj kozolcev na kozla, toda več kakor na štajerski je kozolcev s petimi in šestimi pari oken, pri čemer so najštevilnejši kozolci na Šmarčni. V skupnem seštevku kozolcev z obeh bregov je kozolcev na kozla z dvema paroma neenako visokih oken 9 (18,75 %), s tremi 20 (41,66 %), s štirimi 14 (29,16 %) in s petimi 4 (8,33 %) in s šestimi le 1 (2,08 %).

Pri nizkih kozolcih, ki so bolj ali manj enostavni tesarski izdelki, zadošča že en par oken, v najboljšem primeru imajo štiri pare. Večjih razlik med bregovima ni. V skupnem seštevku je 6 (11,53 %) kozolcev z enim parom oken, 30 (57,69 %) jih ima dva para oken, 15 (28,84 %) tri in le 1 (1,92 %) ima štiri pare oken.

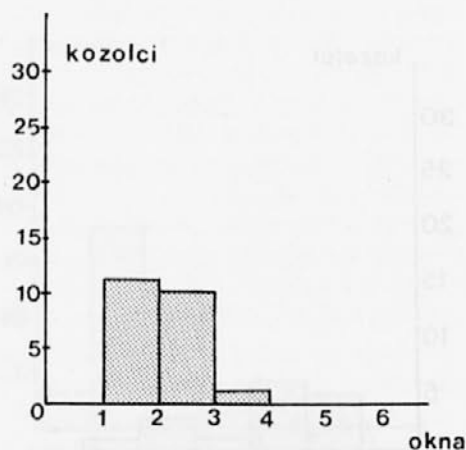
Dokaj različna je tudi velikost sestavljenih kozolcev. Toplarji imajo dva ali tri pare oken, imajo pa dograjena enega ali dva vzporedno stoječa enojna kozolca z enim ali dvema oknom. Kozolci na kozla imajo dva, tri ali štiri

TOPLAR

desni breg

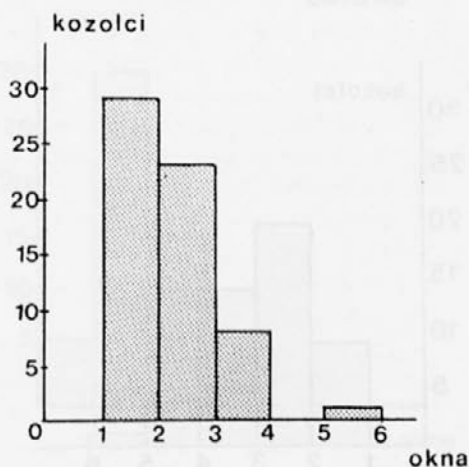

levi breg

VELIKOST KOZOLCEV
GLEDE NA
ŠTEVILO OKEN

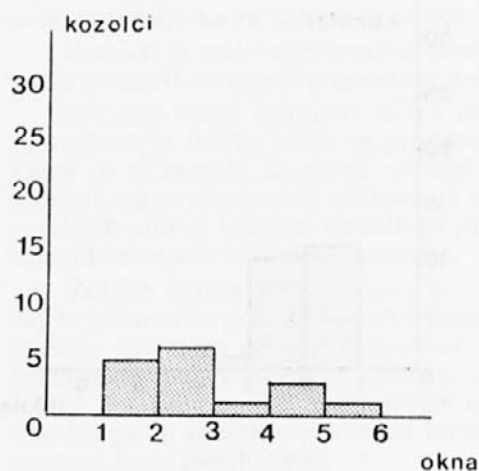
SKUPAJ:

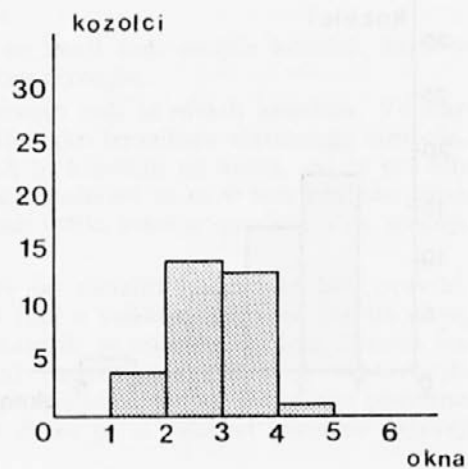
pare neenako visokih oken, dograjen pa imajo le en enojni kozolec z enim, dvema, tremi ali štirimi okni. Po takšnih kozolcih najbolj slovi Log, kjer se tako povezani dvojni in enojni kozolci pojavijo kar v petih različicah. Enojni kozolci so povezani tudi z nizkimi kozolci. Znani so trije takšni primeri, pri katerih ima dvojni kozolec z dvema ali tremi pari oken dograjen le en enojni kozolec s tremi ali štirimi okni.

KOZOLEC NA KOZLA

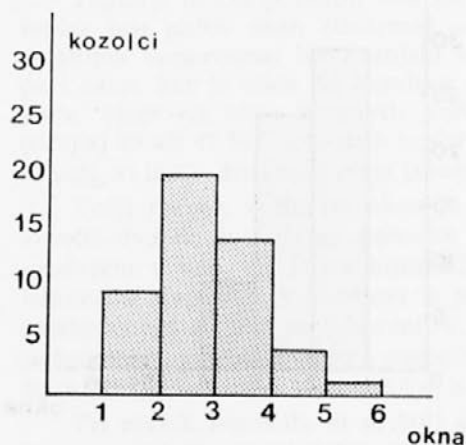
desni breg

levi breg

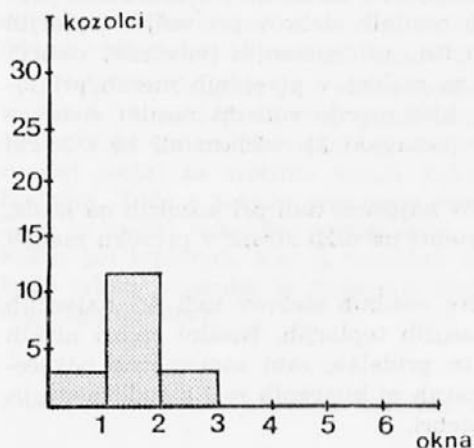
SKUPAJ

VELIKOST KOZOLCEV
GLEDE NA
ŠTEVILO OKEN

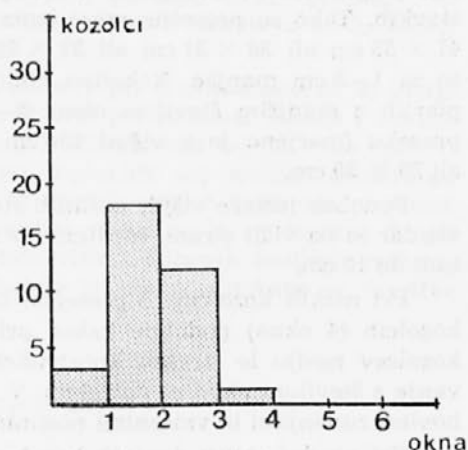
Velikost kozolcev, določena s preštevanjem oken, je v vsakdanjem pogovoru eno najpogostejših meril za ponazoritev velikosti posamične vrste. Vendar velikost kozolcev lahko merimo tudi z njihovo višino, debelino stebrov in obliko podpornih ročic, višino nosilnih stebrov in tudi širino kozolcev. Z večanjem števila oken običajno okrepijo vse glavne konstrukcijske dele kozolcev, vendar

N I Z K I K O Z O L C E C

desni breg

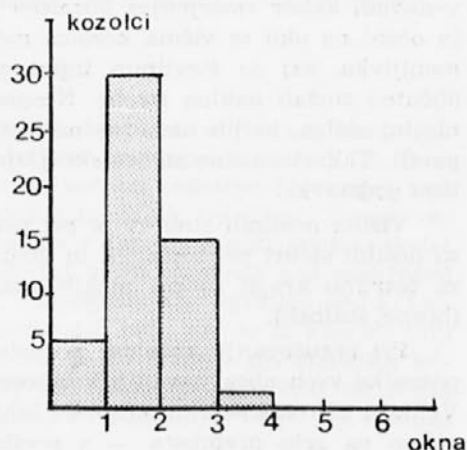

levi breg

VELIKOST KOZOLCEV
GLEDE NA
STEVILLO OKEN

SKUPAJ:

se sorazmerna krepitev elementov navadno ustavi pri četrtem oknu in se vse do najdaljših kozolcev (največjih po številu oken) bistveno ne spremeni.

Najpomembnejša sestavina v sorazmernem povečevanju so nosilni stebri kozolcev. Zanje lahko splošno ugotovimo, da so najmočnejši pri toplarjih in pri višjih oknih kozolcev na kozla, pri nizkih kozolcih pa so nosilni stebri nekoliko vitkejši. Enojnih kozolcev je premalo, da bi lahko izluščili skupne poteze.

Za vse dvojne kozolce je značilno, da so zunanji, na čelno (ožjo) stran obrnjeni nosilni stebri nekoliko močnejši od vmesnih nosilnih stebrov. To je potrebno za večjo trdnost kozolcev, saj vsi razen enega (toplar v Sevnici, ki ima nekaj stebrov zakopanih v zemljo) stojijo na kamnitih ali betonskih podstavkih. Tako so presečne mere zunanjih nosilnih stebrov pri večjih toplarjih 41×35 cm ali 38×31 cm ali 37×29 cm itn., pri notranjih (vmesnih) stebrih so za 1—5 cm manjše. Nekoliko manjše so razlike v presečnih merah pri toplarjih z manjšim številom oken (2—3), kjer merijo zunanji nosilni stebri v preseku (merjeno je v višini 150 cm od postavka) 31×30 cm ali 29×26 cm ali 29×25 cm.

Podobne izmere višjih nosilnih stebrov najdemo tudi pri kozolcih na kozla, vendar le na višji strani, medtem ko so stebri na nižji strani v preseku manjši tudi do 10 cm.

Pri nizkih kozolcih so presečne izmere nosilnih stebrov tudi pri največjih kozolcih (4 okna) podobne kakor pri manjših toplarjih. Nosilni stebri nizkih kozolcev nosijo le strešno konstrukcijo in pridelke, zato sorazmerno povečevanje s številom oken ni potrebno. V izmerah ni bistvenih razlik tudi med njihovimi zunanjimi in vmesnimi nosilnimi stebri.

Vsi nosilni stebri dvojnih kozolcev so v spodnjem delu pri »nogi« v višini od 30 do 60 cm odebeljeni, v višini 150 cm so zgoraj navedenih presečnih mer, nato pa se proti vrhu postopoma ožijo.

Velikost kozolca merijo tudi z njegovo višino, vendar to določanje ni tako v navadi kakor »merjenje« kozolcev po številu oken. V vsakdanjem pogovoru in oceni na oko se višina kozolca meri od tal do slemena, vendar je to spremenljivka, saj so številnim toplarjem in nizkim kozolcem pri prenovitvah občutno znižali naklon strehe. Nespremenjeno višino kozolca ohranijo njegovi nosilni stebri, ki jih navadno ne krajšajo, razen če so pri »nogi« preveč prepereli. Takrat nosilne stebre skrajšajo in jih podložijo z betonskimi ali kamnitimi podstavki.

Višina nosilnih stebrov je pri posamičnih tipih kozolcev različna. Najvišji so nosilni stebri pri toplarjih in višji vrsti nosilnih stebrov kozolcev na kozla, za četrtno krajši so pri nizkih kozolcih, ker ti nimajo osrednjega hodnika (brane, štulbeh).

Pri preučevanju kozolcev pogosto nimamo možnosti, da bi dobili tehnične posnetke vseh obravnavanih kozolcev, saj je takšno dokumentiranje zamudno. Velikost oziroma dolžino kozolcev lahko določimo s preštevanjem oken, njihovo višino pa zelo preprosto — s preštetjem rant v oknih oziroma kvadratnih lukenj, ki so v enaki medsebojni oddaljenosti vdolbene v nosilne stebre. Razdalja med vdolbinami, v katere so vstavljene rante, je praviloma 31 do 32 cm, kar ustreza enemu čevlju (vse kaže, da so tesarji najpogosteje uporabljali dunajski čevlj = 31,6 cm). K preštetim rantam dodamo še razdaljo od najvišje rante do vzdolžnega poveznega trama, ki je enaka dolžini 1 čevlja, in razdaljo od povsem spodnje rante do postavka, ki znaša od 30 do 60 cm (1 do 2 čevlja). S seštetjem vseh razmikov dobimo dokaj natančno višino nosilnega stebra, ki je iztočnica za podrobnejšo oceno velikosti in izmer kozolca.

Sicer pa imajo posamični tipi dvojnih kozolcev različno število rant. Na obravnavanem območju smo jih našli pri toplarjih od 16 do 18,²⁶ pri kozolcih na kozla najpogosteje od 14 do 16, pa tudi 18, seveda le na višji strani. Za kozolce na kozla je značilno, da se število rant na nižji strani prepolovi in so tako nosilni stebri med višjo in nižjo vrsto oken v razmerju 1 : 2. Torej: če ima višji steber 14 rant, jih ima nižji 7.

Nekoliko drugače je z višino nosilnih stebrov pri nizkih kozolcih, ki imajo navadno 11, pa tudi 13 rant (nizki kozolec v Loki pri Zidanem mostu z letnico 1946, ki po izmerah že spominja na toplarja). Pričakovali bi, da bodo njihovi nosilni stebri za tretjino krajši kakor pri toplarjih, saj nimajo osrednjega hodnika. Toda s takšno preprosto shemo bi zgubili preveč sušilnega prostora. Zato je nastal nekakšen kompromis, in nosilni stebri so le za četrtno krajši kakor pri toplarjih. Kaj je resnično določalo višino njihovih nosilnih stebrov, bodo lahko pojasnile le nadaljnje podrobnejše terenske raziskave in meritve tega tipa kozolcev.

Značilni konstrukcijski deli kozolcev in materiali

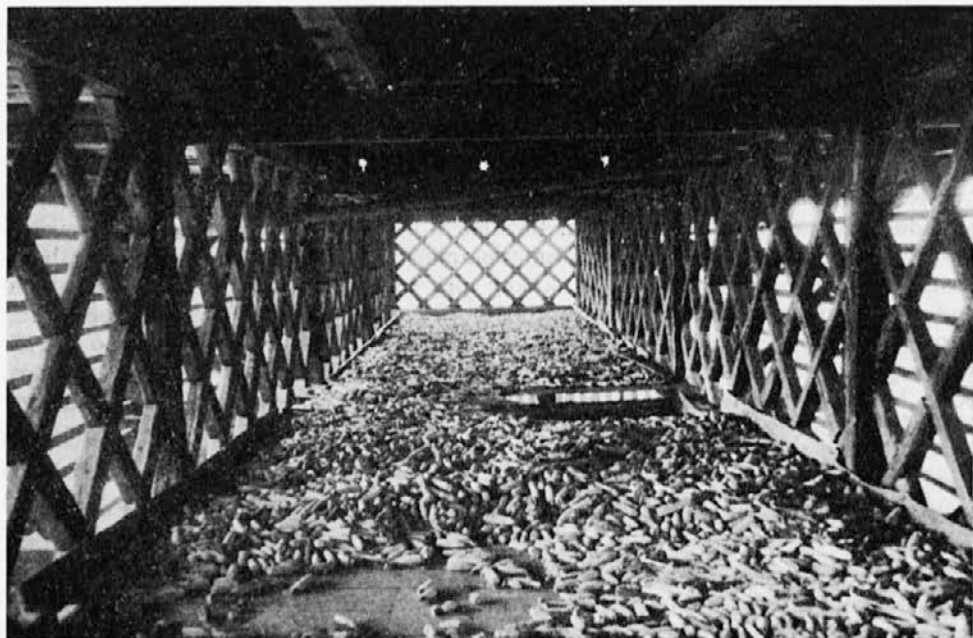
V tem poglavju želimo spregovoriti o nekaterih značilnih konstrukcijskih delih kozolcev, ki dajejo vsaki vrsti kozolcev posebno podobo. Po naši sodbi so takšni elementi poleg že opisanih nosilnih stebrov tudi brane pri toplarjih in kozolcih na kozla, podporne ročice pri dvojnih kozolcih, strešna konstrukcija in kritina pri vseh vrstah kozolcev, ki so ohranjeni na obravnavanem območju.

Brana pri toplarjih in kozolcih na kozla

Med najslabše sestavinami dvojnih kozolcev so brane. Imajo jih samo toplarji in kozolci na kozla. Toda kaj so pravzaprav brane? Ob Savi označujejo s tem izrazom (ki je znan tudi na večjem območju Slovenije) tisti osrednji del kozolca, ki je mrežasto sestavljen iz vitkih tramičev. Zaradi ve-zave in skladiščenja je mreža tramičev vgrajena v osnovni konstrukcijski skelet kozolca (nosilni stebri, prečni vezni in vzdolžni vezni tramovi) pod različnimi koti, in to od 60° (oz. 120°) do 45° (oz. 135°). Najpogosteje so vgrajeni pod kotom 45° (oz. 135°), tako da sestavljajo mrežo kvadrastih polj, kar je za kozolec tudi posebna likovna prvina. Značilno je zlasti to, da so tramiči pri starejših kozolcih vgrajeni pod večjim kotom in bolj na redko, pri kozolcih od srede 19. stoletja pa se mreženje postopoma gosti in nastajajo večja ali manjša kvadratna polja.

Med obema tipoma dvojnih kozolcev, ki ju krasijo brane, opazimo razlike v obliki in velikosti s tramiči mreženih polj kakor tudi v namestitvi vhodnih odprtin — lin, ki jih ima v brane vgrajene približno le polovica toplarjev in kozolcev na kozla. Pri toplarjih so mrežena polja na obeh krajnih straneh ali

²⁶ A. Leskovec, n. d., str. 204. V opisu kozolcev zapisovalec navaja celo od 18 do 24 (rant), kar je nekoliko pretirano, saj je verjetno štel tudi spodnji dve, ki sta pritrjeni pri »nogi« nosilnega stebra, ob prvi najspodnejši lati, ki je vstavljena v steber.

Osrednji del kozolca ali osrednji hodnik ali »brana«, kakor pravijo domačini, je primeren tudi za sušenje koruze. Posnetek je s Hotemeža, domačija št. 20, kjer poleg tega kozolca s konca 19. stoletja stoji še toplar z letnico 1824 (1984)

Raznolikost izvedbe bran ponazarja zgornji posnetek kozolcev z Loškega polja (1984)

Detajl konstrukcije nosilnega in prečnega veznega tramu, podpore ročice in dela »brane« s sistemom tramičastega mreženja ponazarja posnetek kozolca z Dolenjega Boštanja, hiša št. 60 (1984)

na krajnih (čelnih) branah v obliki pravokotnika, ki ima daljšo stranico enako širini kozolca (brez nosilnih stebrov). Na obeh vzdolžnih branah sta mreženi polji v obliki podolgovatih pravokotnikov, ki imata daljši stranici enaki dolžini kozolca. Če ima kozolec lino, je ta vgrajena v os krajnih bran. Pri kozolcih z dvema oknoma je navadno samo ena lina, pri večjih sta lini na obeh krajnih branah.

Kozolci na kozla imajo na krajnih straneh mrežna polja (brana) v obliki trikotnikov, na vzdolžni je brana v obliki podolgovatih pravokotnikov, katerih daljša stranica je enaka dolžini kozolca. Na vzdolžni brani je po navadi nekje na sredini vgrajena vhodna lina, če pa je kozolec daljši, sta na brani tudi po dve lini.

Na vsem območju line niso kaj posebej tesarsko in likovno oblikovali. Zasnove so v obliki pokončnih pravokotnih vrat z močnima podbojema in preklado, zaprte pa so s preprostim vratnim krilom, zbitim iz desk (toplarji), lahko pa je lina (poznejši poseg) enostavno zabita z deskami (toplarji) ali ostane odprta (toplarji, kozolci na kozla). Nekateri toplarji imajo pred lino »gank« v širini osrednjega hodnika (brane, štulbeha), na katerega vodijo masivne stopnice (Šmarčna), ali pa gank poteka po vsej širini kozolca (Kompolje).

Funkcija bran je predvsem skladiščenje na daljši čas dobro posušenega sena ali slame. V brano oziroma osrednji del kozolca pridelek spravljajo skozi line ali odprtino na podu, ki je običajno na sredini kozolca. Toplarji imajo osrednji del, brano, popoden z deskami, kar pa pri kozolcih na kozla ni pravilo, saj so včasih čez prečne vezne tramove položene le rante ali močnejši koli. Kadar so tla v osrednjem delu izdelana iz tesno prilegajočih desk, je ta prostor v kozolcu pogosto namenjen sušenju koruze. Ponekod so notranjost bran nekako do polovice kozolca v celoti obili z deskami in prostor namenili za skladišče živil. Pravili so mu »ahker« (kašča). Vendar so zaradi pogostih požarov in kraj to funkcijo kozolca kmalu opustili in kaščo v celoti razdrli.

Nekaj podobnega kakor toplarji imajo še nekateri kozolci na kozla na Loškem polju. Na krajnem delu kozolca sta brana in vmesni prostor do oken obita z deskami, s čimer je nastal manjši skladiščni prostor, ki mu domačini pravijo »parna«. Natančne funkcije informatorji niso znali pojasniti, mogoče pa je, da je imel v preteklosti podobno funkcijo kakor »ahkerji« na toplarjih. Danes v parnah skladišči seno.

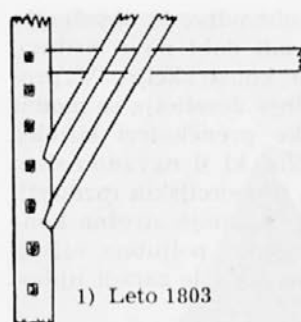
Podporne ročice

Pomembna konstrukcijska sestavina kozolcev so podporne ročice. V narečni govorici jim pravijo »podpornik« (okrog Sevnice), najpogosteje pa »pant«.

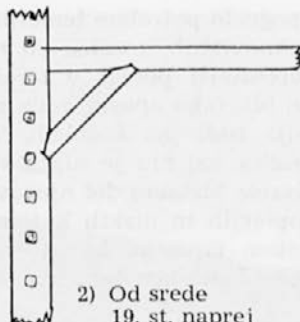
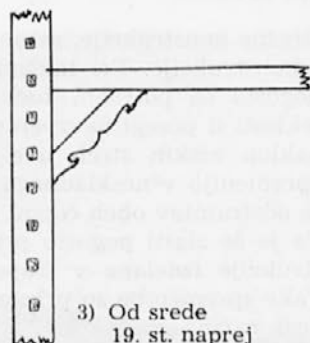
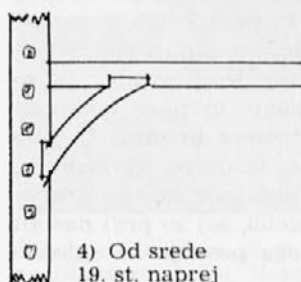
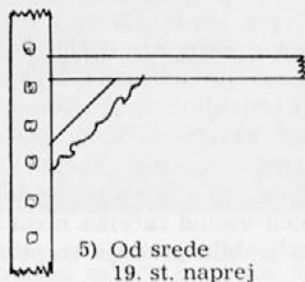
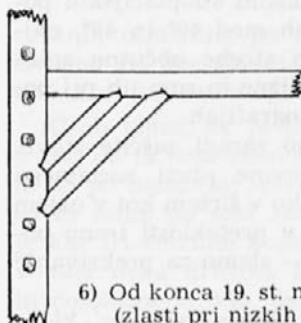
Podporne ročice so z razvojem kozolca postopoma prerasle v eno najslikovitejših likovnih sestavin, saj so pri toplarjih in kozolcih na kozla bile stilizirano okrašene.

Podporne ročice so praviloma vpete v kot med nosilnim stebrom in prečnim veznim tramom (»rigln«), najdemo jih tudi v kotu med zgornjim delom nosilnega stebra in nanj pritrjenim podaljškom zgornjega prečnega tramu (»prečnik«). Zgornje podporne ročice so po obliki enake spodnjim, vendar so precej manjše.

Pri najstarejših kozolcih so podporne ročice ravne in imajo navadno podoben presek kot tramiči v branah (14 × 10 cm, 16 × 10 cm, 18 × 10 cm, pa tudi 20 × 11 cm). Od srede 19. stoletja lahko sledimo likovno oblikovanim podpornim ročicam. Izdelane so v obliki segmentnega loka ali pa so ravne in imajo spodnjo stran izrezljano v obliki dveh polsrčastih valovnic. Pri tej zasnovi so ročice močnejše, ponekod tudi izrazito masivne (presek 40 × 11 cm) in so izrazit likovni poudarek kozolca. Tako oblikovane ročice najdemo le pri toplarjih in kozolcih na kozla, medtem ko nizke kozolce vežejo le ravne ročice, navadno po dve skupaj.

1) Leto 1803

2) Od srede
19. st. naprej3) Od srede
19. st. naprej4) Od srede
19. st. naprej5) Od srede
19. st. naprej6) Od konca 19. st. naprej
(zlasti pri nizkih kozolcih)

SKICE
NAJZNAČILNEJŠIH
PODPORNIH ROČIC

Strešna konstrukcija in kritina

Na osnovi zbranih podatkov ugotavljamo, da sta strešna konstrukcija in kritina med najbolj spremenljivimi sestavinami kozolcev. Lastniki ju najpogosteje obnavljajo in dopolnjujejo, saj sta glavna zaščita kozolca, ki je najbolj izpostavljena in zato tudi najprej propade.

Ker stoji veliko kozolcev na planem in so izpostavljeni vetrovom in dežju, so poškodbe streh pogoste. Prihaja do razkrivanja, pa tudi delnega uničenja

strešne konstrukcije, zato so pogosto potrebne temeljite obnovitve in obsežnejše rekonstrukcije. Pri takšnih obnovitvah kozolec po navadi dobí novo kritino, pogosto so potrebni tudi korenitejši posegi v strešno konstrukcijo. V preteklosti ti posegi navzven niso bili tako opazni, toda zadnja desetletja se modni naklon nizkih streh uveljavlja tudi pri kozolcih. Tako prenekateri kozolec spremenijo v neskladnega spačka, saj mu je nizka streha, ki ji navadno sledi še odstranitev obeh čopov, odvzela bistveni del njegovih proporcijskih razmerij. To je še zlasti pogosto pri toplarjih in nizkih kozolcih, ki imajo strešne konstrukcije izdelane v trapezastem povezju, ki ga je mogoče poljubno nižati. Take spremembe so prizanešene samo kozolcem na kozla, toda le zaradi njihovega načina gradnje.

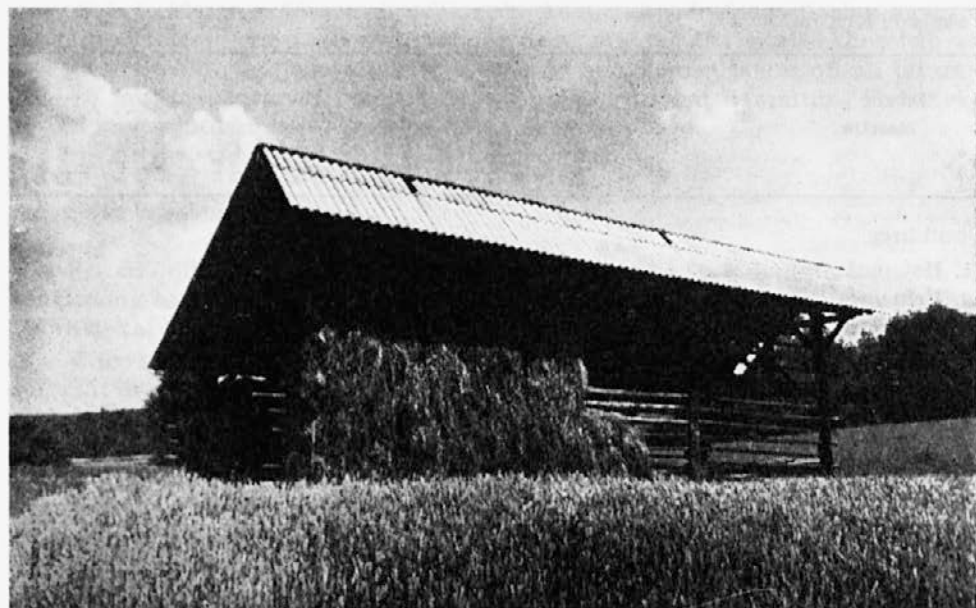
Toplarji in nizki kozolci imajo strešno konstrukcijo izdelano s trapezastim povezjem. Težko je reči, ali je to prvotna strešna konstrukcija. Mogoče je, da so imeli najstarejši toplarji, zgrajeni v prvi polovici 19. stoletja, strešno konstrukcijo izvedeno s t. i. »škarjami«. Za to trditev so nam lahko v pomoč nekateri primeri večjih stanovanjskih hiš ($13,60 \times 7,20$ m) v Zgornjem Posotelju, ki imajo strešne konstrukcije izvedene s škarjami. Prepričanje, da so škarje možne le pri manjših objektih, torej nima podlage, in prav lahko so takšno konstrukcijo imeli tudi prvotni toplarji. Za potrditev te misli bi bilo potrebno podrobno pregledati vse zgornje prečne vezne tramove, »prečnike«, in ugotoviti, ali imajo ohranjene utore, v katere bi bile vgrajene škarje. Trapezasto povezje so zanesljivo imeli vse od začetka nizki kozolci, saj so prvi nastali šele ob koncu 19. stoletja, ko je bila gradnja trapezastega povezja na splošno v rabi.

Spremembe v zasnovi strešnih konstrukcij se navzven kažejo v spremi-njanju naklona streh. Kozolci, ki še niso bili deležni takšnih adaptacijskih posegov (zamenjano imajo le kritino), imajo naklone streh med 40° in 48° , najpogosteje okrog 45° . Po prenovitvah se njihov naklon strehe občutno zniža in znaša med 30° in 38° . Navedene kotne mere so le približne in smo jih pri posameznih kozolcih določali na terenu s kotomeri in po fotografijah.

Kritina je pomembna sestavina stavbarstva ne samo zaradi zaščite stavb, temveč je tudi izraz določenih oblik gospodarstva, trgovine, obrti, socialnega položaja in poklica lastnikov, pa tudi časa in modnosti tako v širšem kot v ožjem prostoru. Na našem območju je bilo prekrivanje streh v preteklosti tesno povezano s setvijo žitaric, ki so dajale osnovno surovino — slamo za prekrivanje streh.

S slamo je bila do srede 20. stoletja prekrita še večina kozolcev, ki so vključeni v našo obravnavo. Pri nekaterih so to kritino ohranili še do danes, veliko kozolcev pa je dobilo novo, sodobno kritino šele pred kratkim.

Lastniki uporabljajo za prekrivanje streh kozolcev skoraj vse »klasične« kritine, ki jih ponuja tržišče, zato je tudi za to območje v tem pogledu značilna »slovenska heterogenost«. Našteli smo kar osem vrst kritin, in sicer slamo, bobrovec, opečni in cementni zareznik, salonitne plošče, barvano trajanko, cementne eternitne plošče in cementni »bobrovec«. Po razširjenosti posamičnih kritin naši podatki kažejo, da je največ opečnega in cementnega zareznika, torej dveh razmeroma mladih kritin. Bistvenih razlik med savskima bregovima v tem ni. Opozoriti kaže le na podatek, da je opečne kritine (bobrovec, opečni zareznik) več na Vrhovem (6 streh prekritih z bobrovcem in 14 z opečnim zarez-

Sele pred kratkim so salonitne plošče zamenjale slamo na strehi kozolca na kozla na Blanškem polju. Nova gradiva za kritine se vse bolj uveljavljajo, saj se lastniki pogosto odločijo za najcenejšo izvedbo

nikom), cementne pa na Logu (14 streh prekritih s cementnim zareznikom). Drugod sta obe glavni kritini enakomerno porazdeljeni. Znani so tudi primeri, ko sta na isti strehi opečna in cementna kritina.

Kljub temu, da je pri kozolcih kar osem vrst različnih kritin, ne moremo trditi, da ta heterogenost bistveno krni podobo kozolcev. Nekatere vrste kritin, ki so po nastanku mlajše od kozolcev, so se dobro ujele z zgradbo kozolca in so že same po sebi zanimiv pojav določenega okolja. Tako je na Logu, kjer je kar tri četrtine kozolcev prekritih s cementnim zareznikom. Pred leti se je v vasi neka družina intenzivno ukvarjala z izdelavo cementnih zareznikov in posledica je bila, da so iz vse bližnje in daljne okolice kupovali to kritino, ki je postala že posebnost Loga in jo v tem smislu kaže ohranjati.²⁷

Materiali

Osnovno gradivo za kozolce je les. Na obravnavnem območju so za najpomembnejše nosilne in vezne dele kozolca vedno uporabljali trd hrastov ali kostanjev les. Iz tega lesa so navadno izdelani nosilni stebri, prečni tramovi (po navadi le spodnji prečni tram) in podporne ročice. Vsi drugi deli kozolcev so narejeni iz lesa iglavcev.

²⁷ O tem je pripovedoval kmet J. Humer (r. 1920) iz Loga 46, ki je lastnik enega izmed adaptiranih topolarjev na Loškem polju.

Tabela 7: Kritine

Naselje	St. koz.	Slama	Bobrovec	Opečni zareznik	Cementni zareznik	Salonitne plošče	Barvna trajnika	Cementne eternit plošče	Cementni »bobrovec«
Desni breg									
1. Hotemež	26			4	1			1	
2. Vrhovo	28		6	14	6	1			1
3. Prapretno	1			1					
4. Šmarčna	19			8	9	2			
5. Kopolje	13	1		8	4				
6. Mrtovec	2				2				
7. D. Boštanj	1			1					
8. Radna	2		1		1				
9. Log	20	1		5	14				
Skupaj	92	2 2,17 %	7 7,6 %	41 44,56 %	37 40,21 %	3 3,26 %		1 1,08 %	1 1,08 %
Levi breg									
1. Obrežje pri Zid. m.	1								
2. Loka pri Zid. m.	12		1	6	5				
3. Račica	20		2	9	9				
4. Šentjur na Polju	15			8	5	1	1		
5. Breg	9		1	3	5				
6. Orehovo	5				4	1			
7. Sevnica	1	1							
8. G. Brezovo	7			2	5				
9. D. Brezovo	8			2	6				
10. Blanca	10	2			2	6			
Skupaj	88	3 3,40 %	4 4,34 %	30 34,09 %	42 47,72 %	8 9,09 %	1 1,14 %		
SKUPAJ	180	5 2,77 %	11 6,11 %	71 39,44 %	79 43,88 %	11 6,11 %	1 0,55 %	1 0,55 %	1 0,55 %

Na obravnavanem območju je znan le en primer, da so nosilni stebri betonski, pa še tu gre za enojni kozolec, zgrajen v šestdesetih letih 20. stoletja.

O kritini je tekla beseda že v prejšnjem delu poglavja, omeniti velja le še nosilne podstavke, na katerih stojijo vsi dvojni kozolci. Pri starejših kozolcih (meja: nekako 20. leta našega stoletja) so nosilni podstavki izdelani iz kamna. Po

navadi je to klesan peščenec ali velik rečni kamen, kvadratnega tlorisa, navzgor pa se nekoliko piramidasto zoži, vendar to ni pravilo. Pri mlajših kozolcih ali pri prenovljenih starejših kozolcih, kjer se je npr. kamen pogreznil ali bil uničen, so nosilni podstavki betonski in po obliki podobni kamnitim. Podstavke lastniki navadno zamenjujejo le na daljša obdobja.

Funkcija kozolcev

Pri enojnih kozolcih je osnovna funkcija sušenje, pri dvojnih kozolcih je tej dodana še shrambna funkcija, ki ima pri konstrukcijsko najrazvitejših top-larjih dokaj širok razpon.

V prvi vrsti so bili kozolci povezani z živinorejo in poljedelstvom. V njih so sušili in spravljali krmila (seno, pšenična in koruzna slama, pesino perje itn.), pod dvojnimi kozolci so našli streho kmečki vozovi, razne priprave in orodja, pod kozolci se je sušil les, bil pa je to tudi prostor za različna opravila, še posebno pri tistih kozolcih, ki stojijo blizu domačij.

V zadnjih desetletjih vrsta kozolcev zgublja svoj nekdanji pomen in se njihova funkcija postopoma spreminja. Nekateri postajajo skladišča večjih količin gradbenega materiala, odlagališča izrabljenih kmetijskih strojev in priprav ali pa dajejo streho počitniškim prikolicam, traktorjem in avtomobilom, graditeljem jadrnic, hišnim avtomehanikom itn. Nasploh je značilno to, da so kozolci, bližji domačijam, tudi bolje izkoriščeni, medtem ko je marsikateri oddaljenejši kozolec na polju prazen tudi v času košnje ali pa je v njem že povsem preperela slama ali seno. Spremembe v poklicni sestavi lastnikov, pa tudi spremembe v oblikah gospodarjenja (usmerjene kmetije s sodobnimi gospodarskimi poslopiji in tehnologijo) se bolj kakor pri drugih domačijskih stavbah izražajo pri kozolcih, zato se zdi njihova prihodnost tudi v tem pogledu zelo vprašljiva. Kaj storiti in kako ohranjati kozolce predvsem v njihovi primarni funkciji, je vsaj za zdaj še uganka. Očitno je, da bo dovršen del teh znamenitosti pokrajine ob Savi prav kmalu izginil.

Zusammenfassung

DIE HEUHARFEN AN DER SAVE

Zwischen Hotemež und Log, und zwischen Obrežje bei Zidani most und Blanca befinden sich auf einer verhältnismässig kurzen und engen Ebene neben dem Save-Fluss 180 Heuharfen verschiedener Typen. Auch auf diesem Gebiet sind die Harfen ein instruktives Zeugnis der einstigen und jetzigen Formen der Bauernwirtschaft, obwohl sie konzeptuell und formell eine überlebte Bauform darstellen. Ihre einstige Funktion wird immer mehr aufgegeben; zugleich ist die Sorge um ihre Erhaltung bei den Eigentümern immer geringer. Deshalb werden wir bei vielen Harfen Zeichen der Verfalls bemerken, der nach dem Ausbau der Wasser-Elektrizitätsanlagen an der Save allem Anschein nach noch schneller fortschreiten wird.

Mit dem Ausbau des Elektrizitätswerkes werden ungefähr 41 Harfen betroffen, was das Landschaftsbild des Gebietes an der Save stark beeinträchtigen wird. Deshalb versucht der Aufsatz die Harfen in ihrer Bau- und Landschaftserscheinung vorzustellen, vor allem ihr Alter, ihre Grösse, ihre Architekturdetails und ihre Bedeutung darzustellen. Dies bietet zugleich die Gelegenheit, auf die Bedeutung der weiteren Untersuchungen der Harfen an der Save hinzuweisen, wobei sich die Bemühungen der Ethnologen, Architekten, Geographen und Landschaftsforscher vereinigen können.

VOŽNJA KOT GOSPODARSKA DEJAVNOST V ŽIREH

Marija Stanonik

1 Furmanstvo

Raziskovanje in zasledovanje »jamborne ceste«¹ je Žiri imenoma obšlo, vendar je mogoče, da je zajeta v omembi Logatca in Vrhnik, saj je vožnja lesa iz Žirov proti morju gotovo morala potekati prek teh dveh krajev. Ne bi mogli trditi, da je ravno skozi Žiri šla tudi jamborna cesta, da pa so tudi od tod vozili les v obmorska mesta, ni mogoče zanikati. Če je priznanje o njegovi kvaliteti, izrečeno z besedami: »Ta bi bil pa dober za jarbola,«² zgolj jezikovne narave, kar pomeni, da lahko ne sloni na izkušnjah govorca, pa skepto, ali so bile Žiri res udeležene v omenjenem prometu, spodbija drug, bolj neposreden in materialen dokaz. Pri Gantarju na Dobračevi so se namreč ponašali s hišnim izročilom, da je bila pri njih nekdaj gostilna, v kateri so se krepčali vozniki in konji, ki so vozili hraste za Benetke.³

Očitno potrdilo za prometne zveze z morjem izvira iz žirovske sosesčine, namreč iz Smrečja, od koder so vozili v Trst jelke za jambore. Imeti so morale predpisane mere (dolge 32 m, na drobnem koncu obseg 25 cm [= 12 col]). Posekati jih je bilo treba oktobra in še istega meseca kar v lubju prepeljati v tržaško ladjedelnico, da so jih tam naprej obdelovali. Ena jelka je bila po tedanjih ocenah, ki so se še močno zanašale na naturalno izmenjavo, vredna par voličev.

Iz gozda v Smrečju do vrha Rovt (do cerkve) je bilo, po navedbah gospodarja Janeza Smrekarja, v celotni vpregi tudi do štirideset volov, ki so bili vklenjeni v trde ali »muss jarne«; naprej do Logatca je šlo s petnajstimi pari, pri Planini so vozniki morali dobiti pomoč dodatnih desetih parov, da so mogli prepeljati tovor do Ravbarkomande.

Eno samo deblo zgoraj navedenih mer so naložili na »trd kanc«, ki pa ni bil tak kot za potrebe zgolj domačega kmečkega gospodarstva, temveč večji in močnejši v vseh pogledih. Imel je tudi daljše oje, tako, da sta bila vanj vpre-

¹ Miroslav Pahor s sodelovanjem Ilonke Hajnal, Po jamborni cesti... v mesto na peklu, Ljubljana, 1981, 64–76.

² Primere iz otroških let se je še spominjal Jože Kržišnik, »Krištan«, s Sela.

³ Morda je v resnici šlo za katero drugo obmorsko mesto in ne ravno za Benetke; tudi v spominih na materialne zadeve obstajajo zakonitosti slovstvene folklore, torej variante v konkretnostih.

žena dva para volov. Za pripravo pa so rabili »čtvier/čvetier«,⁴ t. j. 8 m dolge »štange«, ki so imele zadaj verigo iz dveh »glidov« (= členov) ustrezne velikosti, da se je dala nataktni na zadajšnji »čtvier«. Da ni zdrsnila z nje ali se premaknila predaleč naprej, sta skrbela dva preglja, ki sta bila zataktnjena v luknjo med nataktnjeni člen verige na »čtvier«. Na trdi ali »muss jarem« so bile »čtvier« pritrjene s pomočjo »trte«. Kjer je bilo treba le malo zaviti, je vole v njih kar malo neslo naokrog, saj se pri takšni vpregi (»trd kanc«, trd jarem) ni dalo kaj prida obračati. Poleg tega pa še tako dolg in težak tovor!

Še je zaslediti ostanke poti, po kateri so vozili, ker za tako dolg hlod ni smelo biti ovinkov in je morala pot teči samo naravnost. Pri Smrekarju v Smrečju se je še pred kratkim dala videti veriga, s katero so hlod pritrtili na »trd kanc«. Njeni členki so bili debeli, kakor so pri ladijskih verigah.

Glede na uporabo prometnega sredstva (»trd kanc«) bi transport »jamborov« morali obdelati ob vlačanju, vendar pa v tej zvezi pripovedovalci nikoli ne pravijo, da so »vlačili jambore«, ampak vedno, da so nekdanj »vozili jambore v Trst«. To in pa namen, da bi поблиže predstavili tiste vrste prevoza, ki so presegle okvire ne le domačije, ampak tudi domačega kraja, je bilo odločilno pri uvrstitvi »voznje jamborov« v uvod.⁵

Vožnja oz. vlačenje jamborov je trajala iz Smrečja oz. Rovt prek Postojne najmanj tri dni. Kjer je bil grd teren, so morali pomagati, porivati tudi ljudje, zato je moralo biti zraven vedno veliko ljudi, da so obvladali vožnjo. Kot otrok se je še udeležil oče sedanjega gospodarja Smrekarja, zato je pri tej hiši izročilo o njej še tako živo. Jedačo in pijačo jim je vozil poseben furman. Vsak voznik je zaslužil na dan dva forinta, še prej pa so dobivali dukate. Tako so vozili do l. 1870. Odtlej so delali ladje na parni pogon in jambori takšne dolžine za ladjedelništvo niso bili več tako potrebni.⁶

Izročilo o dokaj živahnem prometu potrjuje tudi zapisek L. Mlinarja, ki pravi, da se je tiste čase — v osemdesetih letih — še veliko furalo od Škofje Loke v Idrijo in Trst (podčrtala M. S.). Škoda, da ne pove, pri kateri domačiji v Žireh je bilo po pet konj, ki so rabili za pripravo na Rázpotje ali Škofjo Loko. V Idrijo so trgovci vozili vsako sredo ali soboto kmetijske pridelke, mesarji in špeharji pa ravno tako svoje izdelke.⁷ Še nadrobneje in nazorneje popisuje zveze med Žirmi in Idrijo I. Potočnik, ki pravi: »V Idrijo se je izvozilo iz naše občine zelo veliko štemplnov, ki so jih potrebovali v rudniku. Največ pa se je speljalo v Idrijo na trg raznega živeža kakor krompir, fižol, zeljnate glave, mleko, meso, slanina, klobase. V Idriji smo imeli tudi sploh največ opravkov. Tukaj je bila sodnija, notar, zdravnik itd. Tukaj je bil sedež orlov in mislim da tudi sokolov. Skoro vsakemu Žirovcu je bila Idrija znana kot domača vas. Tudi jaz sem bil že v otroških letih velikokrat tam, ker sem hodil z očetom, ki je vozil razne pri-

⁴ Beseda je nesklonljiva, niti ni bilo mogoče prav ugotoviti njenega spola. V Žireh (»Krištan«) je bilo slišati »čvetier«, v Smrečju (»Smrekarjevi«) pa »čtvier«.

⁵ Končno ima »trd kanc« dvoje koles in se tovor z njim deloma vendarle tudi prevaža.

⁶ Zapisek Janeza Smrekarja, ki je nastal na pobudo avtorice pričujoče obravnave, poleti 1986. — O parnem stroju: Enciklopedija leksikografskog zavoda, 5, Zagreb, 1969, 52—54.

⁷ Leander Mlinar, rokopis, list 10.

delke na trg.«⁸ Sicer pa je bilo že pri obravnavi prometnih poti opaziti, da so se Žirovci potegovali za njihovo uvedbo ali izboljšanje predvsem s sklicevanjem na lažjo vožnjo lesa.⁹

V prejšnjih časih, ko so bili še rokovnjači, so furmani iz Škofje Loke v Žiri zmeraj gledali, da jih je šlo več skupaj, ker se na Dolgih travnikih niso upali iti mimo neke hiše. Tam so jih navadno čakali *plašuri*,¹⁰ kakor so tođ rekli rokovnjačem. Ti so jim pobrali »štesne/štesne« pri kolesih, da z vozovi niso mogli naprej, dokler jim niso dali zahtevane vsote, da so jim omenjene dele koles vrnili. Po drugi verziji je bilo omenjeno kočljivo mesto v Gabrku. Približno tam, kjer je zdaj poslopje nekdanje šole, je bila s slamo krita nizka hiša, da se je bilo mogoče z roko dotakniti slemena. Po svojih prebivalcih je dobila ime »Na plašeri« (= pri plašurjih = plaščarjih). Furmani so se na dogovorjenem kraju počakali, da so šli skupaj dalje in so se lažje branili, ko so rokovnjači od njih pobirali odkupnino, drugače so jih pa napadli. V smeri proti Logatcu so se vozniki bali Matjaževih kamer.¹¹

Za preteklost so podatki le fragmentarni, vendar tudi omenjeni drobci dajo slutiti, da je bilo prevozištvu dokaj živo tudi v teh krajih. Še med prvo svetovno vojno ni čisto pojenjalo, saj so pri Potočniku preskrbovali drva vojaščini na soški fronti. Vsak teden so jim jih odpremili po štiri »trajnarje/trenarje«. To je bila posebna vrsta vozov, dolgih 2,5 m.¹²

V stari Jugoslaviji se je prevozištvu razmahnilo, ko so v dvajsetih letih začeli na Trebiji delati jez za žirovsko elektrarno. K temu delu so se zatekli tudi »šuštari«, ki občasno marsikdaj niso imeli dela. Leta 1924 je 15—20 voznikov nekaj mesecev vozilo iz Poljan, Pogare, Gorenje vasi in Žirov na Fužine material: pesek in les iz gozdov na eno stran in na drugo zemljo in deske z žage na Trebiji. Pri tem so tudi dobro zaslužili, zato je kdo dokupil še enega konja, da je lahko začel furati na svoje. Za to opravilo je bila potrebna kar precejšnja začetna investicija: konji in vozovi. Tako je nesrečna žirovska elektrarna¹³ za del Žirovcev pomenila tudi srečo.

Najprej so si služili kruh na njen račun ob graditvi, nato pa pri odplačevanju dolgov zanjo, ko so zaradi njih po žirovskih gozdovih zapele sekire in so les tako rekoč dan za dnem vozili v Logatec, medtem ko v Škofjo Loko veliko manj. Razmerje med njima je v tem pogledu po oceni enega od udeležencev tega dogajanja 95 % : 5 %. Odgovor, zakaj je bil ta promet veliko bolj usmerjen proti Logatcu kakor Skofji Loki, je iskati ne le v tem, da so Žiri tedaj

⁸ Ivan Potočnik, Razmere v Žireh pred svetovno vojsko (rokopis s črnilom, zvezek ima na prvi strani naslov: Spomini na svetovno vojsko, 26).

⁹ Kako čez grič? Cesta Dolenji Logatec — Žiri, Žirovski občasnik, št. 4, Žiri, 1982, 187. (Članek je bil objavljen v Laibacher Zeitung z dne 1/7-1882, št. 148 in ga je v slov. prevedel Mihá Naglič.)

¹⁰ »Plašuri« (= plaščarji). Ime kaže, da so se zavijali v nekakšne plašče, da so se skrili v njih.

¹¹ Nepridipravi so mogli najti zatočišče v zavetju tako oblikovanega zemljišča, da ga je uporabil za svoje bivanje že pradedni človek tega prostora. Prim. Franc Osolc, Paleolitska kulturna zapuščina v Matjaževih kamrah, Loški razgledi XXI, Škofja Loka, 1974, 24—40.

¹² Ivan Potočnik, Dobračeva, ustni vir, jeseni l. 1975.

¹³ Prim. Marija Stanonik, Žirovska tragedija, Loški razgledi XXVII, Škofja Loka, 1980, 151—171.

upravno spadale pod to notranjsko mestece, ampak tudi v tem, da je tam vodil eno od lesnih skladišč domačin Anton Kopač (»Tinčk«), in morda še bolj to, da je bila v Logatec pot dolga 21 km, v Škofjo Loko na železniško postajo pa 30 km.

Zato je bilo treba na tej poti v Loko prenočiti, kar je stroške prevoza brž podražilo, medtem ko se je iz Logatca še bilo mogoče vrniti domov istega dne. Stalni vozniki so torej v Logatec vozili trame in deske, a tudi vračali se niso prazni. Iz Logatca so vozili gradbeni material: cement, opeko, čevljarjem material za njihovo delo kakor tudi kože za strojarjo in trgovcem blago za trgovine: koruzo, moko in vsem po vrsti tudi vino.

Ko se je začela kriza v tridesetih letih, je bilo tega zadnjega manj, vendar so tisti, ki so imeli pogodbe z žirovskimi trgovci za dobavljanje blaga za trgovine, imeli kar dober »*fraht/froht*«, t. j. stalen zaslužek za te vožnje. Na železniško postajo v Logatec so vozili tudi žirovskim čevljarjem pakete s čevlji in prepeljevali les s Sovodnja. Ker je bil (ob krivični razmejitvi!) posekan že na italijanski strani, so ga na tej podlagi skozi Žiri vozili v Logatec za Italijo brez carine, le tovorni list je bilo treba zanj; za blago, ki ga je bilo treba prevzeti na železniški postaji za žirovske trgovce, pa »*avizo*«, dokument, s katerim se je prevoznik izkazal kot njihov sodelavec.

Tistih, ki so vozili v Loko, je bilo veliko manj, a so nekateri od njih imeli »*kontrakte*« (= pogodbe) s trgovci, da so nazaj vozili zanje, kar so jim naročili, predvsem moko in drug živež za trgovine. Tudi po Žireh se niso branili dela: npr. po velikih povodnjih v drugi polovici dvajsetih let so nekateri vlačili in vozili hlode za mostove čez žirovske potoke in pesek ali gramoz po žirovskih cestah in poteh; več prošenj so dobivali tudi ob košnji.

Priložnostni furmani takih voženj za nazaj navadno niso imeli, ker pač nanje ni bilo mogoče računati za stalno. Vozili so le tedaj, kadar so se lahko odtrgali od dela na kmetiji, in to večinoma les le z lastne domačije. Nekateri so pomagali le »*furajtati*« sem in tja, medtem ko so bili med stalnimi furmani tudi tako rekoč čisti proletarci in so kot taki vozili seveda lahko le tuje blago. Socialni razločki se lepo kažejo v pripombah sogovornikov, da kateri od teh voznikov ni mogel kupiti novega konja, ko mu je prejšnji poginil, ker ni imel »*gmajne*«, namreč izkupička od lesa. Kadar je konj zbolel, je bila prava nesreča. Zanj je bilo treba plačati 3 do 4 takratne jurje in zato prodati kravo ali vsaj prašiča. Kaj pa naj bi v takem primeru storil tisti, ki je živel samo »*od furnge*« in je moral za konje kupiti še celo krmo?

Drugi so si poskušali s prevozništvom olajšati preživljanje družine: npr. Filip Kolenc je imel številno družino, ki se ni mogla preživljati le z obdelovanjem zemlje, zato je zredil par konj in začel furati. Pozimi, ko prevozništvu ni neslo, je po hišah pomagal pri klanju prašičev.¹⁴ Drugače je bilo s Potočnikom, ki je bil velik kmet. Tako se je spustil v vožnjo, da je »*napravil*« (= kupil, si omislil) dva čisto nova »*tajsna/tajslna*«, t. j. močna vozova za prevoz lesa, in več parov konj. Enkrat jih je imel šest hkrati. A vse to prejkone zato, ker je imel dolgove zaradi elektrike nad seboj.¹⁵ Tudi »*Tinčk*«, lastnik

¹⁴ Nada Podobnik, Stanovanjska kultura prebivalcev Tabora, seminarska naloga, Oddelek za etnologijo, Lj., 1983, 84.

¹⁵ Glej op. 13.

lesnega skladišča v Logatcu, je imel tri pare konj, da so mu vozili tja les, ki ga je nakupil v Žireh.

Nekateri so od lesnega prometa pravzaprav živeli, drugim pa je bil bolj dodatni zaslužek. Kljub temu pa tudi prvi niso imeli nobenih formalnih privilegijev, ki bi izhajali iz tega dela, npr. »bolniške blagajne«. Res pa je, da zanj niso plačevali tudi nobenega davka.

S Sela so vozili »Lomar« in »Lomarca« in »Žvarlinova« Jehana, ki je nekaj časa celó sama imela par konj. Na Dobračevi so bili prvi »Jerebci«, njihovega rodu so tudi »Majnikovi« in »Skalarjevi«, ki so bili svojčas najpodjetnejši dobračevski furmani, čeprav so bili med njimi tudi Luka »Pivkov«, »Hribar«, »Krošl« in drugi. Iz Stare vasi so »od furnge« živeli »Lomar«, »Fricov« Cene in »Mrovcova« Tine in Franc. Furali so tudi »Ančnk«, »Polonn« Lojze in »Svetle« z Jezéra. Iz Žirov so vozili »Brence«, »Nagličev« Nace, »Rubčar«, »Šemončk«, »Špicar«, »Mrovc« in njegova žena, v Osojnici »Zagarčk«, iz Nove vasi pa »Primec«, »Jaševc«, Karel in »Ajnžon«, »Malnsk« in iz Račeve »Kajtan« in »Markant«, »Dolinar« in »Štričk« in končno »Mrovc« iz Loga. Vsega skupaj je mogoče naštetih okrog štirideset furmanov vseh starosti in med njimi so bile tudi ženske.

In otroci? Gotovo je bil med najmlajšimi Ivan Luznar, ki je hodil v prvi razred, ko je že gonil konje doma in pri bajtarjih ob kmečkih opravilih, štirinajstleten pa se je že podal s konji v Logatec in Škofjo Loko. Oče mu je »zrihtal« (= uredil), da je šel najprej nekajkrat z drugimi, nato pa že kar sam: v Logatec z lesom, v Loko pa po druge stvari. Voz so naložili prejšnji dan, od enih do dveh ponoči je oče »nafutral« (= nakrmil) konje, od dveh do treh sta napregala in nato je šel sin sam od dóma. Ker je bil kmečki, ni štel med redne furmane. Takim, ki so šli na cesto le tedaj, kadar je bilo prevoza več ko le za redne furmane, in so jim torej le pomagali, so dejali, da »bejnškajo«.

Kakor koli so že na splošno obravnavali (žirovske) furmane: od tega, da so »razred zase« v Žireh, do tega, da »kdor fura, je slab za domače, torej kmetiško delo« (rekli so, da »se je spačil«), dejstvo je, da se od tega dela ni dalo gospodarsko napredovati. Obogateli res niso, vsi po vrsti pa kot posebno vrednoto omenjajo prijateljstvo, solidarnost in pripravljenost za pomoč v stiski. »Tako veselje je bilo, tako smo se zastopili, saj ni bilo drugače vse skupaj nič, družčina je bila nekako ‚fajn‘,« pojasnjuje eden od njih.

Sami zase priznavajo različne pobude, da so vztrajali pri tem delu. »Ančnk« je menda takole pravil: »Tako je, da ti gre denar skozi roke, drugače ga pa ne vidiš.« Če se je s konjem zgodilo kaj hudega, se nikoli ni dalo privarčevati za novega. Sredstva za to si je bilo zmeraj treba priskrbeti iz drugih virov, kakor je bilo že omenjeno. In vendar so radi vozili. Eni so bili navdušeni, da imajo »fajn« konje; ponašali so se z njimi. Drugi so z njimi prekupčevali, kar jim je bilo v posebno veselje. Tretjim je ugajalo, da je bil zaslužek od vožnje vendarle stalnejši kakor pri »žernadah« (= dninah) po kmetih. Najbrž pa je marsikoga veselila tudi svojevrstna svoboda, saj je bil voznik veliko bolj sam svoj gospodar kakor delavci, ki so bili najeti za kakšno drugo delo. Tudi mobilnost, stalno gibanje, ki je ponujalo priložnost za vedno nove preskuse in doživetja, je verjetno dajalo prevoznikstvu svoj čar.

In vendar: »Bila je mizerija furmanska,« komentira svoje delo eden od njih. Pri tem ne gre toliko za socialne probleme, ko tisti furmani, katerim je konj »došel« (= poginil), niso mogli z zaslužkom od vožnje kupiti novega, in za konkurenco, ko so se nekateri (»Furlan« iz Gorenje vasi, »Tinčk«) že lotevali voziti trame s tovornjaki, in za kmete, ki so bili vsi zadolženi zaradi udeležbe pri načrtu žirovske elektrarne, ampak tudi za njihove vsakodnevne težave in napore. V Logatec so šli praviloma trikrat na teden, vsak drugi dan. Vsak dan bi bilo za konje prehudo. »Tinčkov« hlapec si je to privoščil neki teden, vendar je vsak dan zapregel eno uro pozneje. Zapregali so od 2. do 4. ure zjutraj, ob 4^h je bilo že pozno.

Do Rovt, kjer so se stari furmani ustavili najraje pri »Zavčenu«, mlajši pa pri »Jakobu«, so vozili okrog tri ure, tako da so bili tam približno med 7. in 8. uro. Ker gre cesta od Sopota do Rovt hudo navkreber, so morali veliko počivati — postaje so bile na mestih, kjer je bilo malo bolj ravno —, vmes so se konji obvezno ustavljali tudi pri koritu nekaj pred Rovtami, da so se napojili.¹⁶ Nato so jih med postankom pri omenjenih gostilnah približno eno uro »futrali«, tako da so v Logatec po novi triurni vožnji prihajali približno opoldne. V Logatcu so se za/mudili okrog tri ure. Med razkladanjem lesa in nalaganjem morebitnega tovora za nazaj so spet »futrali« konje. Domov so se vračali enkrat proti večeru. Po klancih so hodili ob vozovih peš, navzgor zaradi teže, navzdol pa zato, ker je bilo treba »žlajfati«, »premzati« (= zavirati). Drugače pa so se na vozovih peljali tudi sami. Skušnja je učila, da poleti ni »pojati« (poditi, priganjati) furmanskega konja, pozimi pa se sme, če je voz prazen in cesta mehka. Ni bilo prijetno držati vajeti v rokah v dežju in mrazu; posebno fijakarji so imeli od tega »barderbane« (= obolele, poškodovane) roke.

Kadar je bil dober tir, je bilo lažje voziti pozimi. Tedaj so skoraj poklicni furmani šli od doma ob dveh ponoči, prišli iz Logatca okrog devetih, spet naložili in se drugič odpravili v mesto z železniško postajo. V tem primeru so seveda rabili sani, nekateri od njih so naredili pravcati vlak iz »smači« spread in »smuk« zadaj, vsaj »Primc« se spominja, kako se je tako naloženi tovor žagovcev kar zviljal. Posebno se spominjajo zime l. 1929, ko je bil tri mesece en tir. Sneg ni nič kopenl, le dodajalo ga je. Tedaj so spravljali v Logatec kar surov leden les in imeli plačano vožnjo »od vage«.

Tovor s sanmi vred je bil težak okrog 2000 kg. Ko so konji pritekli na Logaško polje, so bili čisto beli od »sreža« (ivja). Vozniki so se peljali samo med njihovim drncem, drugače so šli raje peš, ker je preveč zeblo. Tedaj so veliko sekali na »Mavsarjevem« v Jarčji dolini in nakladali pri »Lakušci« na Selu. Vse to spet zaradi dolga za že omenjeno elektrarno. Če so pozimi stalni furmani hodili v Logatec celó po dvakrat, so drugi šli tja trikrat ali štirikrat na teden, poleti pa le, kadar je bil čas — to pomeni presledek od enega do drugega dela na kmetiji, medtem ko so prvi tedaj furali tja vsak drugi dan, tiste dneve vmes pa so računali na krajšo vožnjo v gozdove po Žireh. S takim ritmom so se ozirali predvsem na konje. Preveč naprezati jih ni bilo dobro. Kar se tiče prometnih sredstev, so bili v stiski tedaj, ko je začel kopneti sneg. Niso vedeli, kako bi bilo bolje iti na pot: s sanmi ali vozom.

¹⁶ V smeri proti Škofji Loki so konji posebno radi pili vodo iz korita nasproti »Hlibčarjevega Frenca« na Dobračevi, tako da so kar sami zavili tja, naj jim je voznik to ukazal ali ne.

A če je bilo treba, so si radi pomagali med seboj. Posebno je prišla v poštev priprava ali »furajt« od Podklanca proti Rovtam. To je bilo mogoče, ker so šli na pot v skupinah in ne toliko posamezno. Prebivalci ob cesti se še danes spominjajo pokanja bičev med 2. in 4. uro zjutraj in vedo imenoma povedati, kateri trije so se peljali skupaj na zadnjem vozu, medtem ko so konji na prvih dveh vozovih kar sami peljali svoj tovor, tako so se zanesli nanje. Še lažje je bilo v tem pogledu na poti nazaj. Konji so vedeli, kje so doma. Voznik je lahko dremal, a ga konji niso »zapeljali«. Čeprav se je na poti zgodilo marsikaj zabavnega, je bilo tudi naporno. Eden od sogovornikov je takole ponazoril to skušnjo: »Ali ti je kaj dolgčas, ko ne furaš več?« je vprašal prvi drugega. In ta mu je odgovoril: »Ne, ko mi ni treba vstajati ob treh, ko do sedmih ležim.« Kljub temu je v tridesetih letih škripalo po cesti proti Logatcu leto in dan 10 do 20 vozov, velikokrat pa je to število naraslo na 30 ali 40, najvišje nemara se je povzpelo leta 1929; posebno tedanja zima je bila v tem uspešna.

Preostane še vprašanje, kako so se vozniki hranili in oblačili, saj so bili stalno zdóma in tako izpostavljeni raznim vremenskim nevšečnostim. Vsi nekdanji furmani priznajo, da so bili velikokrat premočeni in premraženi in tako nasledki niso izostali. Pred dežjem se je bilo težko zavarovati, čeprav so vozili s seboj »zeleno furmansko marelo« z lesenimi »čepiči« (= špicami). Drugače so imeli le »reklc« (suknjič), dežnih plaščev ni bilo. Skoraj lažje se je bilo zaščititi pred mrazom. Tedaj so nosili tople zimske srajce in dolge »gate« (= spodnje hlače) pod hlačami in čez suknjič še »površnik«. Skoraj vsi so bili obuti v škornje in imeli na glavi kape čez ušesa. Za enega od njih še zdaj pravijo, da je ozebel v ušesa, ker mu, domačemu sinu, niso dali nič denarja, da bi se bil dovolj toplo napravil. Enako kakor zase so skrbeli tudi za konje. »Ahtali« (= pazili) so nanje. V »prični« pod vozom so imeli zanje vedno pripravljene tople odeje, komatove strehe in plahte, da so jih pokrili z njimi, kadar je bilo potrebno.

Zjutraj so doma jedli največ »turšne« (= koruzne) žgance, ki jih je gospodinja skuhala že zjutraj ali še prejšnji večer. Drugače so se hranili večinoma v gostilnah ob poti, največ v Rovtah pri »Zavčenu« in »Jakobu«, kjer so bili nekako na pol poti v eno smer, in v Logatcu. Na splošno je veljalo: Če si fajn delal, si moral fajn jesti in piti, nisi mogel stradati in se uničevati. Marsikdo ni mogel zdržati in je odjenjal. »Strašn mater je bil« (= nakladanje je bilo naporno). Oče je dal sinu ali gospodar hlapcu »za cierngo« 30 din na dan. To je bila nekakšna norma, pravijo. Ponekod so dajali hlapcem, domačim voznikom torej le 25 din, kadar pa so dobili 20 din, so jim dali tudi klobaso v žep. Omenjeni znesek je služil za dnevno preskrbo para konj in voznika. Če si je ta pri hrani pritrgoval, je s tem nekaj privarčeval. Posebno mlajšim je šlo za to. »Pobe« (= mladeniče) je bilo še sram iti južinat v gostilno. Če pa so stopili vanjo, so zjutraj naročili samó topel čaj in dali zanj le 4 din, za južino so imeli kruh in meso, pa je bilo še vseeno imenitneje kakor doma, ker je bil kruh bel. Tako se je dalo prebiti tudi z 10 dinarji na dan in eden od njih si je z denarjem, ki ga je tako »prišparal« (= privarčeval), kupil enkrat »cajhaste« hlače in drugič srajco. Seveda je bilo vedno treba nekaj odtegniti za konje.

Zjutraj so jim doma dali najprej sena, nato še zobati, kar so imeli pridelano. Če so imeli koruzo oz. »turšco« (= koruzo, turščico), so jim dajali te,

če je bil na razpolago oves, so jim ponudili tega. Na splošno je veljalo, da je turščica bolj za težake, po ovsu pa da so konji bolj živi. Govorili so, da se konj kar sveti, če ga podgrneš s tistim ovsom, ki ostane v žlebu. Komentar pripovedovalca: seveda, ko je bil sit. Če bi bil lačen, se ne bi svetil! Med zobanjem so konje »štregljali« (= krtačili), da bi bili lepši. V Rovtah so konji dobili zobanje v »truge« tedaj, ko so se tudi njihovi vozniki krepčali v gostilni. Stali in »futrali« so konje tudi v Cèstah. V Logatcu pa so jih za čas, ko so imeli opravke s tovorom, odgnali v »štalo«, kjer so se odpočili. Eden takih konjskih hlevov je bil v Logatcu pri »Kramarju«. Če je voznik tam tudi sam kosil, niso za konje v hlevu zaračunali nič, drugače je bilo treba zanje plačati. Vprašanje, koliko si »zacieral«, je torej pomenilo: »Koliko si zapravil za hrano in plačilo »ausknehtu« (hlapcu, ki je skrbel za konjski hlev)? Pozimi so jim pri Zavčenu postregli s krvavicami, imeli so tudi jetrnice. Tudi poleti so imeli na voljo suho meso. Danes je marsikomu težko razumeti, kaj je to pomenilo za tisti čas, ko je bila tudi hrana močno navezana na letne čase, in nikakor ni bilo tolikšne izbire celo leto, kakor je to zdaj.

Stari furmani so ga radi tudi zvrnili. Posebno pozimi so »šnopcali« že pri Jureču v Brekovicah, ko je tako zeblo. Drugi so imeli stekleničko žganja kar s sabo. Bila pa je tudi navada, da je dal gospodar hlapcu v prično »patarh« (= putrih), t. j. sodček, ki drži 12—15 l. Vino v njem je dobil za »šenk« (= darilo). Kdor je stiskal, je pil vodo — tam kot konj. »Poznaš mojega brata, tam pije kot konj (= ne gre v gostilno)?« je brat govoril o bratu. Za enega med vozniki so pravili, da daje fižol v »varžet« (= v žep), da privarčuje tisto, kar bi plačal v gostilni. Res so nekateri nosili hrano raje s seboj: kos kruha in klobaso, suhe krhlje. Drugi so imeli s sabo kuhanega fižola v kanglici in kruh. Boljše je že bilo, če je bil zraven tega še »špeh« (= slanina). Zjutraj so doma jedli navadno koruzne žgance. Podobno je bilo pri tistih, ki so vozili na Škofjo Loko, le da je v to smer vozilo le 5—6 furmanov. Za malico so nosili s seboj »špeh« in kruh, malo južinali pa so »na gostilni« v Loki pri »Otetu«, kjer so imeli tudi »štalo« za konje, in prav tako pri »Joškovcu«. Tudi sami so pogosto prenočili kar v hlevu. Zjutraj so dali konjem sena in nato zobanja, da so bili konji lepi — da so se svetili.

Za vožnjo v Logatec so zaslužili dnevno od 100 din dalje. Nekateri so ocenjevali, da zaslužijo na dan za eno vrečo (= 80 kg) koruze. Toliko pa so je porabili na teden za par konj. Kmečkim se je poznalo, ker jim je ni bilo treba kupovati, saj so jo pridelali doma. Ob svetovni gospodarski krizi se je zaslužek poslabšal vsem: lastnikom lesa, tesačem in furmanom. Če so prej dobivali od kubik čevlja (31,5 kubik čevljev = 1 m³) 10 din, so odtlej dobivali le 6 din za enako mero. Čeprav je bilo splošno znano, da se z vožnjo ne dá obogateti, se je komu le posrečilo prebiti se višje na socialni lestvici. Tako povejo za »Tinčkovega« hlapca, da se je priženil »na ene grunte«, ker je imel »kardiht« (= ugled, čast, spoštovanje), ko je bil tako priden pri »furi« (vozarjenju). In to bi bilo vse, kar je na podlagi pripovedovanja udeležencev in očividcev te nekdanje prometne dejavnosti mogoče reči o njej z materialne in socialne plati.

O njeni duhovni razsežnosti se dá marsikaj razbrati že iz dosedanje problematike, vendar nekaj malega o tem še posebej. Nekdanji vozniki se radi spominjajo raznih dogodivščin, ki so jih doživeli med potjo. Taka so bila nenavadna srečanja, kakor je bilo npr. tisto s »komedijantarji« (= cirkusanti).

Nekoč so imeli s sabo medveda; konji, ki so se z njim srečali, so se ga ustrašili, skočili s ceste in voz s trami se je prevrnil po bregu. Ivan Potočnik je bil prepričan, da je doživel »fato morgano«, kakor je sam označil pojav. Nikoli si ni znal razložiti, zakaj je januarja leta 1929, ko je vozil iz Rovt proti Cestam, čisto razločno videl dve sonci. Vrsta spominov oživlja, kako so si nekateri furmani med sabo prijateljsko nagajali, da je bilo bolj kratkočasno. Ker pa jo v klancu menda zvoziš le, če »zakolneš in počiš z ‚gajžlo‘« (= bičem), so pač delali tudi to. Tako je prišlo v govorico, pa ne le po Žirovskem: *kolne ko kakšen star furman*. Zakaj je tako, morda razloži naslednja šala: neki gospod je dejal: »Ne kleti!« Voznik mu je odgovoril: »Kar pejte (= pojdite) sami vozit, pa boste hitro kleli kot jaz.« Po zaslugi Karla Leskovca, pisca kronikalnih romanov, doma iz Rovt, so žirovski furmani iz časa med dvema svetovnjima vojnama prišli celó v literaturo.¹⁷

Celo med drugo svetovno vojno furanje ni popolnoma zamrlo. »Prime« in drugi so vozili v Kranj čevlje nekaterih žirovskih mojstrov in nazaj v Žiri razne potrebščine za trgovine, ker Nemci niso dali bencina za avtomobile.

V novi Jugoslaviji je bilo prevoznništvo nekaj let še dokaj živahno, le da se je njegova funkcija spremenila. Ob obveznih oddajah kmetje niso hoteli sami spravljati in prevažati lesa, ker se jim ni splačalo; tako so določene organizacije to naročale voznikom, ki so vozili tudi les za mostove, podrte v vojni, da so jih popravljali, in za javne stavbe, ki so jih obnavljali ali ta leta zidali po Žireh, npr. združni dom, šolo. V ta namen je bila l. 1946 ustanovljena Lesno produktivna zadruga, ki je delovala le nekaj let. Imela je osemnajst članov, vendar niso bili vsi vozniki. Ti pa so v njeni organizaciji dovažali in odvažali gradbeni material (les, pesek, kamenje, opeko) za javne zgradbe in zasebne hiše, kadar so jih lastniki za to prosili. Opeko in kamenje so vozili na »dierah«, pesek pa v »trugah« in to v dveh, od katerih je v eno šlo 1 m³ in v drugo 0,5 m³ peska.

Prav gotovo je najdaljši staž v furanju dosegel Maks Oblak, »Skalar« z Dobračeve. Že to prepričljivo dokazuje, kako rad je imel in še ima to delo. Že dvanajstleten je začel spremljati strica v Škofjo Loko. Kot obiskovalec ponavljalne šole je bil med tednom nekaj dni prost, doma pa so imeli dva para konj. Samostojnega ga je oče spustil od doma s štirinajstimi leti v drugem desetletju našega stoletja. Tedaj je tako kot drugi vozil hrano za trgovine, »leder« (= usnje) za čevljarke delavnice in kožo za strojarno, v tridesetih letih pa na eno stran les, na drugo pa obrtnikom in trgovcem po naročilu. Po l. 1945 je vozil kot član Lesno produktivne zadruge, ki je nato prešla v okvir Kmetijske zadruge Žiri. Od l. 1958—1970 je vozil za Remont, nato pa do l. 1976 odvažal smeti. Pri vožnji lesa sta bila po drugi svetovni vojni »v španoviji« — ne z gospodarskega vidika, ampak predvsem zaradi medsebojne pomoči pri nakladanju — z bratom Tonetom Oblakom, »Majnikom«. Zaslужek od vožnje pa sta si »razprtila« (= razdelila).

»Skalar« ima torej za seboj celih petdeset let bolj ali manj organizirane vožnje in uslug žirovskim ljudem. To ne pomeni le dajanja konj na razpolago, marveč tudi samega sebe. Dan na dan zgodnje vstajanje, naporno nakladanje,

¹⁷ Karel Leskovec, Križpotja III, Ljubljana, 1970, 183. Isti, Nevarni koraki, Ljubljana, 1977, 32.

skrb za konje in vozove in prijazen obraz za tiste, ki so ga za to delo naprošali. S spoštovanjem je treba sprejemati hčerkin ponos, ko pripoveduje njegovim vnukom: »Glejte, za vse te hiše je ata navozil pesek.« Še zdaj imajo pri hiši lep par konj, ki jih tudi njegov sin rad vprega.

Drugače pa je furanje kot pomembna dopolnilna gospodarska dejavnost Žirovcev, za katerih tovrstno zaposlitev v stari Jugoslaviji si lastijo veliko zaslug iz nekdanje »Tinčkove« hiše v Stari vasi,¹⁸ v letih po drugi svetovni vojni vse bolj pojenjavalo, dokler niso njegove vloge skoraj v celoti prevzela motorizirana prometna sredstva.¹⁹

2 Avtomobilski promet

Slovenski dom z dne 17. 12. 1910 poroča o ustanovitvi Gospodarske zadruge v Žireh tega, torej 1910. leta.²⁰ Štela je dvanajst članov in posedovala žago, električno centralo na Dobračevi in stroj za izdelavo opeke. Hkrati je Valentin Poljanšek že snoval tudi Avtomobilsko družbo. Po zapisu I. Potočnika naj bi bila ustanovljena l. 1913,²¹ morda pa je bila že tudi prej, saj bi drugače težko prevzela prvi avto že marca l. 1913. Njeni družabniki so bili Franc Jelovšek iz Gorenje vasi, Valentin Poljanšek in Janez Potočnik z Dobračeve in Anton Primožič iz Žirov.²² Prvi avto so šli iskat na Dunaj vsi štirje za veliko noč 1913. V cesarskem mestu so bili ravno za praznike in ohranjena je (celó barvna) razglednica (z damo, ki šofira, in gentlemanom poleg nje), ki jo je eden od njih pisal domov 23. 3., 25. 3. zvečer pa so avto pripeljali v Žiri.

Ta dogodek slikovito predstavljajo Potočnikovi spomini: »Pri nas smo ravno molili roženkranc. Takoj prenehamo z molitvijo in vse k ‚Županu‘ na cesto, kjer se je ‚pošast‘ ustavila. Luči so svetile, karbidne. Avto pa se je stresal in rohnel. Zbrala se je okrog njega cela vas in še od dalje, kdor je dohitel. Pripovedovali so, kako so vozili. Čez nekaj časa je odpeljal še naprej v Žiri. Novi avtomobil je bil poltovornjak. Spredaj je imel kabino za ljudi, zadaj pa je bil odprt.«²³ Drugi ga opisujejo malo drugače: to je bil kombiniran avto.²⁴ Spredaj je imel kabino za šoferja in sprevodnika, zadaj pa osem

¹⁸ Pismo Mirka Kopača, Slovenska Bistrica, 27. julij 1984: »Naj omenim, da pri razvoju Žirov je bila velika vloga mojih staršev v tem, da je nudil (oče, op. M. S.) zaposlitev in ustvarjal boljši življenjski standard, in to s konjskimi prevozi lesa iz cele okolice iz gozdov do žag in spet dalje.«

¹⁹ Ob koncu pisanja te obravnave mi je prišla v roke po problematiki sorodna: Melita Kebe, O furmanstvu na osrednjem Notranjskem med obema vojnama, Notranjski listi, Cerknica, 1986, 136–158. Žal, prepozno, da bi jo mogla upoštevati več kot s tole omembo pri svojem delu. Ponuja pa se možnost za primerjalno študijo — še toliko bolj, ker gre za eno in isto gospodarsko dejavnost na dveh sosednjih območjih — ne glede na to, da se razporeditev gradiva in metodologija razpravljanja med njima v marsičem razločujeta.

²⁰ Glej ponatis: Iz Žirov, Žirovski občasnik, št. 5–6, Žiri, 1983, 119–120.

²¹ Glej op. 8, 26–27.

²² Glej op. 8, 27; Ivan Potočnik, Žirovska kronika, rokopis s črnilom v zvezek za šolsko rabo, str. 136–137; isti, Zapiski s črnilom v zvezek za šolsko rabo, na prvi strani datum 7–8/9, 69, str. 47.

²³ Glej op. 8, 138.

²⁴ Od tod je torej nastala okrajšava: kombi (= kombiniran avto, avto za kombiniran tovor).

sedežev za potnike in oddelek za tovor. V Žireh so mu rekli »froht« (nem. der Frachtwagen = tovorni voz = tovornjak). Kadar so ga nižje v Poljanski dolini slišali voziti in je zelo trobil, so npr. v Bodovljah dejali: »Žirovska krava gre.«²⁵

Prvi šofer omenjenega kombija je bil Jakob Poljanšek, »Modrijanovcev« s Sela,²⁶ nečak Valentina (Tineta) Poljanška — verjetnega pobudnika *Avtomobilne družbe Žiri*. Ta je torej Jakoba poslala na Dunaj,²⁷ da se je pri firmi Saurer učil za voznika v času, ko je izdelovala avto za žirovskega naročnika. Vendar je kljub temu še prišel z njim v Žiri za nekaj mesecev eden bolj izkušenih voznikov.²⁸ Avtomobilna družba je dobila dovoljenje za osebni promet Žiri—Škofja Loka²⁹ in po nekaterih, žal, nepreverjenih podatkih je bila to takrat prva redna proga na ozemlju današnje SR Slovenije, saj je, po istem viru, tedaj obstajala le še v Celovcu.³⁰

Tik pred začetkom prve svetovne vojne, 6. 7. 1914³¹, je Avtomobilna družba prevzela v Žireh drugi avto, ki je bil že pravcati avtobus za štirinajst, po mnenju drugih pa za osemnajst oseb. Po nekoliko negotovem spominu je promet potekal z njim vsaj nekaj časa tudi še med prvo svetovno vojno, medtem ko je bil s prvim Jakob Poljanšek mobiliziran. Avto so predelali v bolniškega in z njim je prvi izučeni žirovski šofer vozil v Galiciji na poljski meji ranjence s fronte v lazarete vsa štiri leta prve svetovne vojne. Srečno se je vrnil, vendar oslavljen, komaj živ in zato tako pozno, da so ga doma že imeli za pogrešanega, in so starši posestvo, ki bi mu kot prvorojencu pripadlo, prisodili drugemu bratu. Zato se je nekaj časa poskušal s kovaštvom doma, vendar se je hotel osamosvojiti in je družinica odšla v Zaprice pri Kamniku, kjer je mož dobil kovačijo v najem, nato pa je po sorodniških zvezah za nekaj časa postal žagovodja na škofovem posestvu v Nazarjih.

Ta čas je »Avtodružba« v Žireh bolj životarila. Svoje je naredila vojna, a tudi vozniki nemara niso bili brez krivde, kakor je razbrati iz določenega vira.³² Za ilustracijo njihove prostodušnosti navaja I. Potočnik primer, kako je ravnal eden od njih, ko mu je neke nedelje zvečer umanjalo karbida za razsvetljavo, »trgovine pa vse zaprte«: »Vozil je v popolni temi brez vsake luči in to hitreje kot navadno, češ, prej, če bova doma, manj bo verjetnosti, da naju dobe žandarji. Vozila pa se je samo (še) ena potnica nekje do srede poti. Res sva brez nezgod prišla domov. Enkrat, najbrž je bilo nekje v Ljubljani, pa se jih je toliko vozilo, da jih je bilo v majhni kabini deset, štirje na motorju in štirje na strehi.«³³ Žirovski kronist očitno hoče z navedbo teh dveh primerov

²⁵ Ivan Pečnik, roj. 1900 v Bodovljah, upokojeni dekan; ustni vir, Ljubljana, poleti 1976.

²⁶ Jakob Poljanšek, roj. 1887 na Selu. V Idriji in Ljubljani je hodil na realko, doma je očetu, sekirnemu kovaču, vodil poslovne knjige in delal pri njem v kovačiji. Umril 1. 1952 v Žireh.

²⁷ Žal je v publikaciji Meta Sterle, Občina Škofja Loka, serija ETSEO, Lj., 1984, 28—30 v tej zvezi nekaj napak.

²⁸ Ivanka Poljanšek, Jakobova soproga, ustni vir, poleti 1976.

²⁹ Glej op. 8, 26—27.

³⁰ Tako stališče zastopa Jakobov sin, prof. dr. Rado Poljanšek iz Ljubljane.

³¹ Glej op. 8, 138 in op. 5, 48.

³² Glej op. 8, 138—139.

³³ Glej op. 8, 139—140.

prikazati tudi negospodarnost žirovskega prevoznika nasproti ljubljanskemu. Menda je »Avtodružba«, ko je po prvi svetovni vojni v novoustanovljeni Jugoslaviji začela na novo, kupila stare »vozove«, ki jih je bilo treba prejkone manj ali bolj popravljati in je tudi to zbijalo njen poslovni učinek.

Ni znano, kdaj in zakaj je iz nje izstopil Janez Potočnik, v pomanjkljivo ohranjeni ali dostopni dokumentaciji se njegovo ime nič več ne pojavlja. Kot nova družabnika pa sta omenjena Strlič (»Čelešnik«) in Anzelm (»Zelman«). V zapiskih Tineta Poljanška iz l. 1924 je zaslediti olajšanje, da se je pri Avtomobilni družbi promet zboljšal, ko je nastopil Ivan Žakelj.³⁴ Vendar isti vir navaja, da je še istega leta izstopil, kakor tudi F. Jelovčan, član prve skupine družabnikov. Ostala sta le še Poljanšek (namreč Tine) in Primožič. Kronistova roka je zapisala: »Primožič je povožen. Rad bi se ga rešil, pa nobeden nima denarja, da bi drugega izplačal.«³⁵

V tej stiski je »Avtodružba«, ki jo je komaj še mogoče tako imenovati, poprosila svojega nekdanjega šoferja, Jakoba Poljanška, da bi ne le prevzel delo pri njej, ampak vanjo vložil tudi kaj svojega kapitala, ker je bila na tem, da propade.³⁶ Po mnenju zunanjih opazovalcev pa »se je Jakob, ko je bil pri škofu v službi, denarja nalezal in . . .« Pripovedovalec nadaljuje, da je »sam napravil (= kupil) avtomobile«, — toda počakajmo, morda se bo posrečilo prav razbrati, kako je v resnici bilo.

Neodvisno od Avtomobilne družbe Žiri je namreč začel z avtomobilskim prometom v Žireh skoraj po prvi svetovni vojni Anton Kopač,³⁷ »Tinček« iz Stare vasi. Po podatkih njegovih domačih³⁸ so pri njih začeli voziti les s tovarnimi avtomobili že l. 1919. S tovarnjaki znamk Sauer in Fiat so vozili rezan les s skladišč na žagi v skladišča (verjetno na železniških postajah, op. M. S.) v Logatec in Škofjo Loko. Prevažali so tudi večje količine gradbenega materiala ob graditvi jezua na Fužinah in cement in cementne izdelke, ker so pri hiši izdelovali tudi cementno opeko in drugo.³⁹ Za prevoz ljudi so imeli urejeno dokumentacijo za progi Žiri—Logatec in Žiri—Škofja Loka in nazaj, s čimer so začeli l. 1920. V ta namen so imeli posebno opremljen Fiatov avtomobil »za prevoz poštnih pošiljk kot npr. čevljarskih izdelkov (paketi) in ostalo ter za deset potnikov. To vozilo je bilo dnevno na progi Žiri—Logatec in obratno.« »Vendar pa so bili dohodki od tega prometa dani v varstvo in koriščenje za kritje nekih dolgov v Posojilnici v Žireh.«⁴⁰

³⁴ Glej op. 8, 73—74, 81. Ivan Potočnik je namreč v svoje zvezke prepisal tudi del njemu dostopnih zapisov Tineta Poljanška.

³⁵ Glej op. 8, 87.

³⁶ Pričevanje Jakobove soproge Ivanke in sina dr. Rada Poljanška. Ustni vir, poleti 1976 in 1986.

³⁷ Podatek iz op. 27, 30 potrebuje pojasnilo: Filip Kopač ni bil lastnik avtobusnega podjetja, marveč je bila nanj vpisana le koncesija za vožnjo na progi Žiri—Logatec in Žiri—Škofja Loka. Iz razlogov, ki jih omenja op. 39, jo je oče Anton prenesel na sina Filipa, vendar to šele proti koncu dvajsetih let. Mirko Kopač, Slovenska Bistrica, po telefonu, dec. 1986.

³⁸ Pismo Mirka Kopača (= sina Antona Kopača), Slovenska Bistrica, 31. maja 1982.

³⁹ Ustne podatke potrjujeta tudi »glavi« v obrazcih za dopisovanje, in to za splošno dopisovanje in za račune. — Glej op. 42.

⁴⁰ Pismo Mirka Kopača, Slovenska Bistrica, 27. julij 1984.

Kljub poskusom tudi z osebnim prevozom pa je bil težišče prometa pri »Tinčkovih« tovorni promet. Razmerje med njima je lepo pogodil eden od informatorjev, ko ugotavlja: »Ko je šel 'Tinčku' les bolj slabo (= vožnja in prodaja? lesa!, op. M. S.), je prevzel pošto. (V Žireh je tedaj to pomenilo ne le pismenske pošiljke, ampak predvsem pakete čevljarskih delavnic, ki so pošiljale čevlje na vse strani po Sloveniji in Jugoslaviji. Zraven pa se je vedno peljalo tudi nekaj ljudi). To je trajalo malo časa, eno leto, ne več. Nekaj časa sta se vozila s Poljanškom celo na isto uro in se skušala, kdo bo pobral ljudi. Kdor je prišel prej, je dejal: 'Hitimo, da bomo prej. To je bilo okrog l. 1925.«⁴¹

Naj bo to anekdotično pričevanje uvod v prikaz prizadevanja po sodelovanju Antona Kopača in Avtomobilne družbe, čeprav tokrat obe strani še gledamo v vlogah konkurentov. To daje misliti, da položaj Avtomobilne družbe ni oteževala le njena lastna kriza (po sklepanju očitvidcev od daleč: stari avtomobili, neustrezni šoferji), ampak morda prav toliko ali še bolj obstoj sorodnega podjetja, čeprav je bilo njegovo težišče na tovrnem prometu. Po drugi strani pa vse kaže, da se je sredi dvajsetih let zamislil nad svojim poslovanjem tudi »Tinček« (= Anton Kopač). Ga je k temu prisilila vrnitev Jakoba Poljanška k žirovski »Avtodružbi«? Tega ni mogoče niti potrditi niti ovreči. Razpoložljiva dokumentacija⁴² vsekakor priča, da sta se obe strani skušali obdržati na površju, in to ne na račun zahrbtnih spletk, temveč po načelih zdrave poslovne morale. Dajmo jim besedo:

Ohranjena sta dva koncepta dopisa, s katerim A. Kopač predlaga obstoječi »Avtomobilni družbi«,⁴³ da bi se združili, ker bi tako obojim šlo bolje. Razloge, ki so ga spodbudili k temu, v njem razlaga takole: »Podpisani sem upeljal vožnjo s tovrnimi avtomobili, katere nikakor ne nameravam opustiti, pač pa povečati in razviti, osobito, ker se mi nudijo premožni družabniki, koji me resno nagovarjajo, da bi vpeljali tudi osebni promet. Sem pa mnenja, da bi ostra konkurenca, ki bi utegnila nastati, nikakor ne bila v prid podjetju samemu, radi tega sem se v prvi vrsti odločil se obrniti na gornji naslov s predlogom, da se združimo, kar bo služilo obema strankama v dobro. Podpisani imam že sedaj veliko tovrnega prometa, koji se bo v prihodnje še povečal. Vsako podjetje pa v večjem obsegu lažje izhaja, tako mislim, bo tudi v tem slučaju. Trdno upam, da radi tega ne bo nihče prikrajšan, pač pa vsi na boljšem, ako se združimo na ta način, da se vzame pod primernimi pogoji mene za družabnika. Pričakujem ugodnega odgovora.«⁴⁴

Datuma na konceptu ni, vendar je bilo to verjetno enkrat v prvi polovici l. 1926, saj obstaja rokopisna pogodba z dne 6. 7. 1926, napisana v Škofji Loki, ki priča, da je omenjena pobuda A. Kopača naletela na drugi strani na ugoden odmev. Iz nje je razvidno, da sta se obe žirovski stranki, ki sta se ukvarjali z osebnim in poštnim prometom,⁴⁵ sporazumeli o tem, da se v primeru združitve

⁴¹ Tako se spominja Vinko Govekar, Žiri, enako Julij Strlič, Dobračeva, ustni vir, poleti 1976 in jeseni 1986.

⁴² Hranil jo je Mirko Kopač, a jo ljubeznivo prepustil avtorici te obravnave.

⁴³ Uradni naslov: Avtomobilna družba z o. z. Žiri.

⁴⁴ Rokopis s tintnim svinčnikom. Koncepta se razločujeta le v drobnih formulacijah, ki so bolj stilistične narave in ne zadevajo vsebine predmeta.

⁴⁵ V pogodbi je imensko govor le o poštnem prometu, vendar ta avtomatično vključuje tudi osebne.

dohodki enakomerno porazdelijo med vse družabnike, če pa do združitve ne pride, se vožnja »jednakomerno razdeli tako, da vozi vsaka stranka polovico časa.«⁴⁶ V uvodu je posebej navedeno, da Avtomobilno družbo Žiri d. z. o. z. zastopata Valentin Poljanšek, Dobračeva 15, in Anton Primožič, trgovec v Žireh, medtem ko je na drugi strani Anton Kopač, lesni trgovec v Žireh. Vendar je med podpisniki pogodbe že tudi Jakob Poljanšek. Da gre zanj, potrjujejo podpisi na drugih predmetnih dokumentih, v tem konkretnem primeru podpis zajema le priimek.

Kaže, da je bil julij 1926 za avtodružabnike vroč, saj je že naslednjega dne, 7. 7. 1926, nastala nova pogodba, ki sta jo podpisala le Anton Kopač in Jakob Poljanšek. Medtem ko sta bila prejšnja dva dokumenta pisana s Kopačevo roko, je pričujoča pogodba pisana z Jakobovo pisavo. Iz nje sledi, da »skupno nastopata pri preosnovanju Auto družbe v Žireh, z novimi in starimi člani že obstoječe družbe: 1) Za združitev nameravani auto družbi pod sledečimi pogoji: da skupno sodelujeta pri cenitvi inventarja in materiala, katerega prevzame nova družba od že obstoječe stare družbe, ter da se skupno postavita, da se kupi od družbe samo to, kar je res za novo družbo potrebno. 2) Zavezujeta se, da v slučaju, da ne pride do združitve radi eventualnega nesporazuma, ter si iščeta drugih družabnikov in nastopata z novo konkurenčno družbo in da se brez vedenja obeh ne sme nihče pogajati, ali pogoditi z drugo družbo ali drugimi družabniki. Zavezujeta se, eden proti drugemu, da pri vsakem posvetovanju z drugimi družabniki sporazumno podpirata drug drugega ter pri iskanju družabnikov delujeta na to, da se pridobijo taki družabniki, ki bodo podpirali najine težnje in predloge.«⁴⁷

Tej pogodbi je dodan aneks z dne 12. 7. 1926, s katerim se strinjata, da »se zavezujeta eden proti drugemu, da katerikoli prekrši pogodbo z dne 7/7, zapade na korist drugemu 5000.— pet tisoč dinarjev. — Skrbelo se bode, da bode imel Poljanšek takoj službo.«⁴⁸ Že pravkar predstavljena pogodba daje vtis, da se je Jakob Poljanšek ob vrnitvi v Žiri bolj povezal z Antonom Kopačem in ne z Avtomobilno družbo, kakor bi sledilo iz sorodniških zvez in mnenja tistih, ki trdijo, da ga je ta povabila nazaj v Žiri. Če je bil najprej to le vtis, pa po zadnjem stavku Dodatka pravkar omenjene pogodbe o tem ni več nobenega dvoma. Če bi ga »Avtodružba prosila, da se vrne k njej, bi imel delovno mesto zagotovljeno, ne pa da si zanj prizadeva s pomočjo nekdanje konkurence.«

Kakor pričajo dokumenti, so se mogle stvari odvijati drugače: Jakob Poljanšek se je vrnil v Žiri prejkone na lastno pobudo, ko je pustil službo v Nazarjih.⁴⁹ Pri tem ni bil brez denarja ali »kapitala«, a tudi ne brez zamisli, kako bi ga pomnožil, pri čemer se mu je ponudila dobra priložnost pri nazadujoči Avtomobilni družbi Žiri. Očitno je namreč imel tudi načrt, kako jo organizacijsko prenoviti in poslovno uspeti. To je videti iz načina oblikovanja z njegovo roko pisane pogodbe o solidarnosti med njim in Antonom Kopačem nasproti družabnikoma Avtomobilne družbe. V ta načrt sodi tudi Predlog, ki sestoji iz osmih točk in so v njem natančno označeni organizacija prenavljajoče se Družbe in pogoji, pod katerimi ta upa priti do uspešnega poslovanja in s tem dobrega

⁴⁶ Pogodba je rokopisna, pisana s pisavo Antona Kopača. Glej op. 42.

⁴⁷ Glej op. 42.

⁴⁸ Glej op. 42.

⁴⁹ Slo je za neko zamero.

imena. Čeprav je tipkani dokument brez podpisa in datuma, ga je brez velikega tveganja najvarneje pripisati Jošku⁵⁰ Vebru, ki je z enakim pisalnim strojem in značilnim lila trakom napisal tudi Dogovor o solidarnem nastopanju njege in Antona Kopača »pri licitaciji pošte Žiri Škofja Loka«. Od tod sledi, »da se solidarno združita ter skupno izvršujeta prevoz pošte in ljudi na progi Žiri Škofja Loka«. ⁵¹ Že omenjeni Predlog je zgled profesionalne držbe in mu gre le za poslovni učinek ter ne pozna več nekdanje familiarnosti, ki je nemara begala začetke prvih žirovskih podjetnikov. Takole se glasi:

»Predlog 1. Za sestavo nove Avto družbe, oziroma razširjene družbe, obstoječe iz starih in novih članov. Nova družba prevzame tudi stare člane. 2. Nova družba prevzame od stare družbe vozove, kar je sposobnih za promet, po ceni, katero se določi po strokovnjakih, in da so temeljito popravljani. 3. Kopač Anton prepusti novi družbi svoj voz, kateri se po strokovnjakih ceni. 4. Vsi vozovi in deli vozov, katerih bi nova družba ne rabila, ostane last stare družbe, katera s temi poljubno razpolaga. 5. Vsi vozovi, kar jih nova družba prevzame, se morajo temeljito popraviti in šele potem ceniti. 6. Orodje in rezerve deli, kar jih nova družba rabi, prevzame od stare družbe po dogovorjeni ceni. 7. Novi član se zavezuje, da bodo skrbeli, da dobi družba dobro ime z redno vožnjo in prijaznim občevanjem uslužbencev nove družbe s potujočim občinstvom. 8. Nova družba prevzame le tiste naslovljence stare družbe, kateri se izkažejo, da so za to sposobni.«⁵²

Po istih znamenjih, kakor je bilo spoznati za Vebrovega pravkar citirani dokument, se dá ugotoviti, da je njegovo delo INVENTAR Avto družbe v Žireh, dne 20. 7. 1926. Iz tega seznama je razvidno, da je tedaj razpolagala s petimi avtomobili, in to znamke Fiat, Nesseldorfer, Saurer veliki, Saurer mali in Büsing. Poleg tega seznam navaja še vrsto rezervnih delov, kot so rezervna kolesa, motorji, karoserije, generatorji in drugo, bencinsko olje itn. Po tem izračunu znaša vrednost skupnega inventarja 271 900 din. Drugi del inventurnega popisa sestavljajo finančne postavke in končna rekapitulacija izkazuje aktivo v znesku 304 900.— din, pasivo 205 000.— din, tako da se ceni premoženje v znesku 99 900.—, okroglo bi dejali okrog 100 000.— din.⁵³

Kaže, da je Joško Veber zastavil veliko svojih moči, da bi dvignili raven poslovanja prenavljajočega se prometnega podjetja, saj ne more biti naključje, da je skupaj z drugimi tremi žirovskimi interesenti na Dogovoru, ki so ga v tej zvezi sklenili, podpisan na prvem mestu, drugi pa si tudi sledijo po določeni hierarhiji, kakor se dá sklepati iz njihovega vrstnega reda. Tudi ta Dogovor nalašč navajam v celoti, da bi bila čim bolj očitna resnost, s katero so se predvideni družabniki lotevali posla.

»Podpisani nameravamo ustanoviti avtomobilno družbo ali zadrugo v Žireh in prevzamemo z ozirom na to naslednje medsebojne obveze:

1) kot celota bomo stopili v pogajanja z obstoječo ‚Avtodružbo Žiri‘ v Žireh, da s člani te družbe stvorimo eno samo družbo, ki bi opravljala avtomobilni promet v Žiri, da enotno in sporazumno nastopamo pri odnosnih pogajanjih glede

⁵⁰ Ime je s -š- pisal Veber sam.

⁵¹ Glej op. 42.

⁵² Glej op. 42.

⁵³ Glej op. 42.

prevzema članov omenjene družbe, pri določitvi, kateri inventar te družbe prevzame nova družba in po kakšni ceni in da se prevzame samo oni inventar in material, ki bo novi družbi potreben in ki bo tudi uporaben ter da končno tudi enotno in sporazumno nastopamo pri sklepanju nove družabne pogodbe napram članom obstoječe družbe.

2) v slučaju, da bi ostala pogajanja z ‚Avtodružbo Žiri‘ brezuspešna, ustanovimo samostojno novo avtomobilno družbo ali zadrugo in se zavežemo, da v tem slučaju noben izmed nas ne bo stopil brez vednosti drugega v kaka pogajanja ali v zvezo s kako drugo konkurenčno družbo, da bomo sporazumno postopali pri sprejemanju drugih družabnikov v novo družbo in da bomo sklenili družabno pogodbo takoj, ko bodo končane vse predpriprave za novo družbo.

3) vse stroške, ki bodo nastali vsled tega našega dogovora in s predpripravami za novo družbo odnosno s spojitvijo z obstoječo družbo bomo nosili v enakih delih.

4) če bi katerikoli izmed nas vsled svoje krivde na kakršenkoli način prekršil ta naš dogovor, plača v korist ostalih družabnikov konvencionalno globo v višini Din 5000 (Pettisočdinarjev).

5) v ostalem ostanejo med nami v veljavi že obstoječi ustmeni in pisni dogovori.⁵⁴

Ta dogovor je bil podpisan 3. avgusta 1926 v Ljubljani in kraj podpisa govorijo o njegovi pomembnosti. Sklenili pa so ga Joško Veber, lesni trgovec v Škofji Loki, Anton Kopač, lesni trgovec in posestnik v Žireh, Jakob Poljanšek, šofer v Žireh, in Matevž Strlič, čevljar v Žireh. Očitno se omenjeni podpisniki niso v bistvenem ozirali na staro avtomobilsko družbo, ampak so računali z njo le toliko, kolikor bi jim njen obstoječi vozni park utegnil koristiti. Akcijo so vzeli v svoje roke z dovolj velikopoteznimi načrti, medtem ko sta Anton Primožič in Valentin Poljanšek kot zastopnika prve žirovske avtodružbe ostala popolnoma pasivna. Zadnji dve leti sta bila zaradi nje v resničnih škripcih, kakor je videti iz tožb enega od njiju.

L. 1924 je zapisal: »Z avtodružbo so tudi težave. Radi ostre zime avto 3 mesece ni vozil.« Malo naprej se sprašuje: »Kaj z avtomobilom? Dolga 100 000 din.« In l. 1925 ugotovitev: »Avtomobilsko podjetje nazaduje.« Spomladi l. 1926 je stiska na vrhuncu, saj je drugače neomajen Poljanšek čisto na tleh, ko priznava: »Z avtom. podjetjem gre navzdol. Polom za polomom. Ceste slabe, vozovi izrabljeni. Šoferji pijani. Voz gre zjutraj od doma, če bo prišel nazaj, se ne ve.⁵⁵ Oba bi se rada znebila, pa ne veva kako.⁵⁶

Zato se zdi logičen sklep, da sta svojo vlogo zaupala vozniku Jakobu Poljanšku, če naj verjamemo ustnim podatkom, da je dobil zaposlitev pri njuni firmi na njuno lastno pobudo. Je torej dostavek v pogodbi o sodelovanju med njim in konkurenčnim prevoznikom Antonom Kopačem — »skrbelo se

⁵⁴ Ta odgovor je natipkan na listu, malo daljšem od običajnega A4 formata. Drugo glej op. 42.

⁵⁵ Tj. Valentin Poljanšek in Anton Primožič, oba preostala družabnika prve Avtomobilne družbe Žiri bi se rada rešila obveznosti zaradi nje.

⁵⁶ Poljanškovi citati so izločeni iz njegovih zapisov, ki jih je Potočnik nekaj prepisal v svoje zvezke. Ivan Potočnik, Žirovska kronika, rokopis s črnilom v zvezek za šolsko rabo, str. 129. Zvezke pokojnega očeta hrani hči Marija Gantar z Doobračeve.

bo, da Poljanšek takoj dobi službo⁵⁷ — pomenil določeno taktično potezo (recimo: pritisk nanju), čeprav sta v njem mogla videti predvsem rešilno bilko. Da sta za njegovo omahovanje vedela, priča nadaljnje Tinetovo pisanje: »S Tinčkom ni bilo nič, ker je videl, da slabo gre. Pridružil se je Jakob Poljanšek, ki je dolgo cincal, ali gre k Tinčku ali k nam. Pridobil je tudi Matevža Strliča. Ko sta nova družabnika videla, da gre slabo, sta hotela izstopiti. Vožnje ni bilo mogoče redno vzdrževati, kljub 6. vozovom. Prišla je še povodenj in prekinila zveze s Škofjo Loko. Voziti smo začeli v Loki iz mesta na postajo. Jakob pa je šel vozit na progo Prevalje—Črna—Mežica in upa, da nas bo ravno ta proga rešila.«⁵⁸

Toda, kaj pomeni skepsa Valentina Poljanška iz l. 1927, ki jo je ohranil I. Potočnik, namreč, da »za družabnika in nečaka Jakoba Poljanška pravi, da je veliko obetal, pa malo naredil«. In Potočnik dostavlja: »In vendar je znano in vsi smo videli, da je ravno on avtopromet postavil in uredil.«⁵⁹ Toda stvari sploh niso potekale tako preprosto! Kako torej? Na sveti večer l. 1926 je dobračevski kronist zapisal: »To leto je bilo za Žiri leto nesreče. Dne 27. septembra je prihrumela strašna povodenj. Se hujša kot leta 25 (= 1925), da ni bilo take stoletja.«⁶⁰ Po opisu, kakšne posledice je to povzročilo lastnikom »žirovske elektrarne«, se ustavi pri žirovski Avtomobilni družbi in piše: »Delež za avtodružbo je Tine (= T. Poljanšek) prodal Primožiču, pa ni držalo, ker ni bilo pred notarjem (= uradno, op. M. S.)«⁶¹

Vmesna dokumentacija manjka, toda piko na i daje Potočnikova lakonična ugotovitev nekaj strani naprej: »Avtomobilska družba je v konkurzu.«⁶² Načrt prisilne poravnave je bil pripravljen 13. januarja 1928 in sprejet v neki dosje, po datumu sodeč, 27. 1. 1928. V njem so podani pogoji, pod katerimi naj se uredi prisilna poravnava, namreč poravnava dolgov, danes bi rekli stečaj. Obsega osem točk in ima edini od doslej omenjenih zadevnih dokumentov tudi originalni žig z napisom AVTOMOBILNA DRUŽBA z omejeno zavezo, Žiri. Zanj sta podpisana Valentin Poljanšek in Anton Primožič. Iz Načrta je razvidno, da je do »prisilne poravnave« prišlo zaradi prezadolženosti Avtodružbe in da so njeni upniki razdeljeni v tri razrede. Tisti iz prvih dveh razredov dobijo izkazane in dokazane terjatve povrnjene v celoti, medtem ko tisti iz III. razreda le 15 % svojih terjatev. Ni jasno, kateri upniki so razvrščeni po teh razredih, pač pa so natančno določeni pogoji finančnega in meničnega poslovanja, ki je še posebno zahtevno in trdo.⁶³ Poleg žiga družbe je odtisnjen tudi žig HRANILNICE IN POSOJILNICE V DOBRAČEVI,⁶⁴ registrovana zadruga

⁵⁷ Glej op. 42.

⁵⁸ Glej op. 56, 94.

⁵⁹ Glej op. 56, 96.

⁶⁰ Glej op. 56, 92 sl.

⁶¹ Glej op. 58.

⁶² »Hranilnica (tj. Hranilnica in posojilnica v Žireh) je tožila poleg družbe tudi njega in Primožiča. Hranilnici je moral (namreč Valentin Poljanšek, op. M. S.) plačati dolg Din 175.000.—« Glej op. 56, 97.

⁶³ V prvem razredu je bila verjetno država, v drugem dobavitelji. — Zahvaljujem se za pojasnila in razlago členov v tem načrtu prisilne poravnave tov. Francu Stenku iz Ljubljane.

⁶⁴ Pravilno bi bilo na Dobračevi.

z neomejeno zavezo, za katero sta podpisana Franc Primožič in Ivan Strlič,⁶⁵ očitno zato, ker v točki VI piše, da k »tej poravnavi... pristopa kot porokinja in plačnica«, vendar le za terjatve iz III. razreda. Toda s tem zadeve še ni bilo konec.

Dopis enega od ljubljanskih advokatov sporoča Antonu Kopaču, da Deželna sodnija v Ljubljani »ni potrdila sklepa o prisilni poravnavi Avtomobilne družbe z o. z. v Žireh, ker je ponudena 15% kvota očitno prenizka. Aktivno premoženje se ceni v tem poročilu na 50.000.— Din, dočim je izvedenec še 9. 12. 1927 ocenil automobile na 122.170.— Din; poleg tega je še terjatev po 7.764.—. Izgleda, da bi morala Avtomobilna družba ponuditi višji znesek.«⁶⁶ Z drugimi besedami to pomeni, da se upniki iz III. razreda očitno niso strinjali, da bi dobili poravnavo samo 15% svojih terjatev, ampak so zahtevali več, zato so se na pričujoči Načrt pritožili. Ni znano, kako se je zadeva končala, ker manjka nadaljnja predmetna dokumentacija in se je spet mogoče opreti zgolj na ustne izjave manj ali bolj zunanjih opazovalcev zadeve. Navedeni pisani viri se ujemajo z ustnimi v tem, da je prva žirovska avtomobilna družba propadla in tako je prišel v stisko tudi Jakob Poljanšek, ki je, po pričevanju njegovih bližnjih, po vrnitvi v Žiri vložil vanjo vse svoje premoženje. Ker ni dobil za odškodnino nobenega denarja, so mu iz njenega inventarja, t. j. voznega parka, dali star osebni Avstrosfiat, ki ga je dal predelati, da je imel šest ali osem sedežev in prostor za prtljago.⁶⁷

V času krize žirovskega avtoprevoznništva so poskušali srečo z njim tudi pri Travnikarju na Dobračevi. To je bilo malo po katastrofalni povodnji jeseni l. 1926, torej takoj l. 1927. Po očetovi smrti v Ameriki so dobili izplačano njegovo življenjsko zavarovalnino in za tisti denar kupili dva osebna avtomobila; eden je bil znamke Puch 8, drugi Renault. Zaradi plazu v »Maharjevi grapi« so najprej odprli avtomobilsko progo Žiri—Logatec. Šele nekaj pozneje so uvedli tudi progo Žiri—Gorenja vas—Škofja Loka—Ljubljana. Vendar dohodki od prometa niso krili izdatkov poslovanja in po dveh letih so opustili vožnjo kot gospodarsko dejavnost, še toliko bolj, ker jih je prišel k temu nagovarjat Jakob Poljanšek, ker da bi on rad odprl progo Gorenja vas—Škofja Loka—Ljubljana.⁶⁸ Če se je z osebnim avtomobilom še dalo prebiti do Gorenje vasi, za večje, npr. avtobuse, čeprav so bili takrat precej manjši kot danes, cesta na tem odseku ni bila primerna za vožnjo tja do leta 1930. To je treba upoštevati, da bi lahko razumeli odločitev Poljanškovih, da se začasno preselijo v Gorenjo vas in od tam bdijo nad prometom iz Poljanske doline do Ljubljane.

Vsa trideseta leta je ta gospodarska dejavnost v nespornem znamenju Jakoba Poljanška, čeprav je o tem komaj kaj pisanih virov; če odštejemo številne fotografije, sloni nadaljnja predstavitev njegove dejavnosti le na pripovedovanju, zato je v marsičem pomanjkljiva. »Travnikarjev« Miha je sam razložil, kako je prišlo do njihovega intermezza v žirovskem prometu, na podlagi dostopne dokumentacije je postalo jasno, da je prva žirovska avto-

⁶⁵ Besedilo je ohranjeno v obliki kopije tipkopisa. Franc Primožič, Ivan Strlič in Valentin Poljanšek so podpisani s črnilom, Anton Primožič pa s tintnim svinčnikom.

⁶⁶ Advokat dr. Juro Adlešič, Ljubljana, 11. 4. 1928. Glej op. 42.

⁶⁷ Po spominu sina dr. Rada Poljanška.

⁶⁸ Miha Govekar, ustni vir, Dobračeva, poleti 1982.

mobilska družba prišla v stečaj, toda kaj je z drugo, tisto družbo, ki se je s takšno zagnanostjo in smelostjo porajala ob propadanju in umiranju prve. O tem ni nobene prave besede. Kaj se je zgodilo z Antonom Kopačem, nekdanjim poglavitnim konkurentom stare družbe, da je kar naenkrat vse okrog njega zavito v temo. V žirovsko javnost je prišlo le to, da »je bilo vse prodano«, češ da so nekateri v družini živeli na preveliki nogi, zato se sem in tja še danes dá zaznati rahel podsmev na račun njihove velikopoteznosti, ki da ni bila v skladu z njihovimi zmožnostmi. To je ena od zmot, da ne rečemo krivic, ki jih prizadevamo drug drugemu, ker ne poznamo (dovolj) ozadja stvari. Nevednost in zavist vedno napravita svojo različico.

Vzroki »Tinčkovega« poloma so nasledek splošne gospodarske krize konec dvajsetih let,⁶⁹ nekorektnega ravnanja lokalnih poslovnih partnerjev^{69a} in končno tudi nesposobnosti za obvladovanje tako številnih in obsežnih poslov, kakor se jih je tedaj loteval Anton Kopač.⁷⁰ Tako vsaj pojasnjujejo ne le družinsko nesrečo, ampak tudi rodbinsko tragedijo njegovi najbližji potomci.⁷¹ Ni potrebno, da bi tu o tem še dalje razpredali, ker je marsikaj precej motno, pa tudi preblizu, da bi lahko o tem govorili brez škode za tiste, ki so bili v to vpleteni. A z J. Kersnikom je mogoče vzklikniti: »Veruj mi, dragi, tudi v panketah boš našel poezijo, če je boš hotel!«⁷²

Dejstvo je, da zaradi izselitve iz Žirov za Antona Kopača novo nastajajoča avtomobilska družba ni bila več zanimiva niti lokalno niti poslovno, mogoče

⁶⁹ Kakor prej druge dejavnosti je l. 1931 zajela kriza lesno stroko. Italijanska firma Fratelli Felltrinelli je tedaj prevzela celotno ponudbo lesa iz Sovjetske zveze, zato je bil (le italijanski?) trg zasičen z njim. To je hudo prizadelo tudi Antona Kopača, ki je bil med drugim lesni trgovec in je bil les prodajal prav tej firmi. — Mirko Kopač, ustni vir, Žiri, jeseni l. 1986.

^{69a} V Zireh so bile tedaj tri hranilnice in posojilnice. Pri eni od njih je bil Anton Kopač zadolžen, zato ji je začasno, dokler se dolg ne poravnava, zastavil dva avtobusa in »koncesijo« (= dovoljenje za vožnjo, za pridobitev katere je bilo treba precej odšteti), tako da se je ves dohodek od osebnega prometa na Kopačevo ime stekal na račun omenjenega denarnega zavoda. Ko pa bi bil dolg odplačan, naj bi se čisti dohodek te Kopačeve dejavnosti stekal na odprt račun dveh njegovih, tedaj še mladoletnih otrok. Toda Kopačeva družina ni nikdar dobila obračuna o poravnavi dolga, niti ji niso vrnila zastavljenih avtobusov in »koncesije«. — Mirko Kopač, ustni vir, Žiri, jeseni l. 1986.

⁷⁰ Tretja, morda najusodnejša poteza A. Kopača je bila finančna transakcija, s katero je prestopil od Kreditne k Prometni banki v Ljubljani, k čemer ga je pregovoril eden njegovih sorodnikov. — Mirko Kopač, ustni vir, Žiri, jeseni l. 1986.

⁷¹ Ni mogoče reči zadnje besede o tej zadevi, ker ne obstaja ali ni dostopen noben pravni dokument o omenjenih Kopačevih poslih. Kljub temu pa, da so interpretacije njegovih najbližjih morda enostranske, saj gre za otroke, ki so zgubili dom, je na njihovi podlagi mogoče zatrditi, da kolesja, ki je razbilo njihovo družino, ni navijala njihova lastna moralna neodgovornost, torej razsipnost ipd., kakor so od zunaj stvari ocenjevali njihovi rojaki, temveč splošna gospodarska kriza, v kateri se je še toliko bridkeje maščeval vsak nepremišljen korak. Da je kočljivo pripisovati vzroke za gospodarski polom domnevni zanikrnosti njegovih otrok, priča tudi dejstvo, da so se ti zdóma s sposobnostjo in pridnostjo primerno znašli. Dva od njiju tudi v svetu nadaljujeta očetovo tradicijo. Sin Tone je v Lensu v Franciji osnoval podjetje za graditev cest: Entreprise A. KOPAC — TRAVAUX Public Lens. Medtem ko se je ta izselil v Francijo l. 1930, je najmlajši Kopačevih otrok sin Leander v isti državi od l. 1960. S pomočjo starejšega brata je ustanovil izvozno-uvozno podjetje, in to Transports L. KOPAC export import, LIÉVIN.

⁷² Janko Kersnik, V zemljiški knjigi, v: Kmetске slike, Lj., 1963, 19.

pa tudi tisti hip zanjo ni bil finančno sposoben. Zakaj ni več slišati o Jošku Vebru iz Škofje Loke, ni znano. Morda iz nekakšne solidarnosti do najvplivnejšega družabnika, ki ga je bil povabil k sodelovanju. Da pa so družbo kljub temu ustanovili, potrjuje uspeh Jakoba Poljanška. V družbi je bil tako izpostavljena osebnost, da veliko sogovornikov še danes misli, da je tudi finančno poslovanje: profit ali riziko, bilo vse na njegovih ramah. K temu jih zavaja predvsem ime *Avtobusno podjetje J. Poljanšek*.⁷³ Vendar po pričevanju njegovih domačih v tem pogledu ni bil popolnoma samostojen ali neodvisen, čeprav je bil njegov finančni delež pri podjetju največji in tudi organizacija in denarno poslovanje sta bila v njegovih rokah.

Od družabnikov sta predvsem omenjena Strlič, to je verjetno Matevž Strlič, ki je med podpisniki Dogovora o vzajemnosti družabnikov,⁷⁴ in Ivan Zajc, čevljarški mojster. Kako se jim je ta pridružil, je mogoče razložiti s tem, da je kupil nekdanjo Tinčkovino in tako je verjetno po neki notranji logiki prevzel določeno vlogo prejšnjega gospodarja tudi v obravnavani gospodarski dejavnosti. Težko je reči, ali iz lastnega veselja ali bolj na pobudo njenega glavnega upravitelja. Zanj ni dvoma, da je bil solastnik delnic omenjenega avtobusnega podjetja do konca njegovega obstoja, kar potrjuje tudi dejstvo, da je blagajno sprevodnikov vodila njegova žena Ana, medtem ko je bil Matevž Strlič poleg le določeno obdobje, in to po načelu »tihega družabništva«.⁷⁵

Tretja soudeleženka obravnavanega žirovskega podjetja je bila »žirovska cerkev« ali »Logarjeva hranilnica«, namreč Hranilnica in posojilnica v njenem okviru.⁷⁶ Vendar ni jasno, ali je bila enakopravni družabnik zasebnikoma Poljanšku in Zajcu⁷⁷ ali je obstajala tesna zveza z njo le zaradi posojil, ki jih je Poljanšek najemal pri njej za poslovanje Avtobusnega podjetja z njegovim imenom in je bila seveda poslovno zainteresirana za njegov dobiček ali izgubo.⁷⁸ Morda bi sčasoma ogrozil uspešnost žirovskega prevoznika Matevž Eržen iz

⁷³ Tako je napisano tudi na letaku: VOZNI RED: Proga Žiri—Škofja Loka—Ljubljana.

⁷⁴ Glej op. 54.

⁷⁵ To je na osnovi poročstva in ne prave pogodbe o medsebojnem razmerju delničarjev. Pojasnilo Juleta Strliča, Žiri, jeseni 1986.

⁷⁶ Domačini so eno od žirovskih hranilnic in posojilnic očitno poimenovali po župniku. Ustanovljena je bila med njegovim službovanjem v Žireh, in to prejkone na njegovo pobudo ali vsaj z njegovim sodelovanjem. Kdaj je bila ustanovljena, ni mogoče natančno ugotoviti, vendar je obstajala vsaj od l. 1923, ko je kot njen tajnik že vpisan skladatelj in duša žirovskega glasbenega življenja Anton Jobst. — Vir: Jobstovi osebni dokumenti ob vlogi za ureditev pokojnine. — Za pomoč se zahvaljujem dipl. muzikol. Francu Križnarju iz Reteč.

⁷⁷ Tako zagotavlja Logarjev naslednik v Žireh, župnik Ivan Pečnik. Ustni vir, Ljubljana, poleti 1976 in jeseni 1986. — Glede na to, da o tem ni pisanih virov, od ustnih pa samo eden, sem se z njim o tem pogovarjala še drugič, vendar mi je pripovedoval enako kot prvič, le da je informacijo še podkrepil z nekaterimi podrobnostmi in anekdotico.

⁷⁸ Značilno je namreč, da se žena in sin Jakoba Poljanška strinjata v tem, da je bil drugi delničar obravnavanega avtobusnega podjetja Ivan Zajc, medtem ko o tretjem delničarju, torej »cerkvi« oz. njeni hranilnici, ne vesta povedati ničesar, čeprav ne zanikata, da mož oz. oče ne bi sodeloval z njo. Vendar pa Pečnikovo vedenje potrjuje dejstvo, da gre za isto hranilnico, ki je upravljalna z nekdanj Kopačevimi prometnimi sredstvi (tj. dvema avtobusoma in »koncesijo« za vožnjo na

Gorenje vasi, ki je tudi ustanovil sorodno podjetje, vendar je prišel »na boben« in je najbližja konkurenca odkupila njegova prometna sredstva.⁷⁹

Tako se je začel in nadaljeval vzpon in razcvet Avtobusnega podjetja J. Poljanška. Njegovo osamosvojitvev in razmerje do prejšnje Avtomobilne družbe je razložil trezni dobračevski kronist takole: »Pozneje je podjetje po nekaterih vmesnih spremembah odkupil Jakob Poljanšek, ki je bil sam izkušen voznik in je bil dovolj sposoben, da je naredil red in je postala vožnja redna.«⁸⁰ L. 1931 si je v Žireh začel zidati hišo in v njej predvidel tudi dve garaži za štiri takratne avtobuse, danes bi šla vanjo dva. Red je napravil ne le na zunaj s tem, da so avtobusi upoštevali vozni red, ampak tudi v finančnem poslovanju; po potrebi si je dopisoval tudi v nemščini, ko je dobival rezervne dele od Saurerja z Dunaja, medtem ko je zastopstvo Büssing-Nag, ki je bilo v Zagrebu, imelo očitno tudi v Ljubljani svojega uslužbenca.⁸¹ L. 1939 je žirovsko podjetje razpolagalo že s sedmimi avtobusi in enim osebnim avtomobilom. Še aprila l. 1941 sta šla s sinom zdravnikom dr. Radom Poljanškom iskat v Beograd avtomobil znamke Magirus in tam doživela bombni napad na mesto ob nemški okupaciji Jugoslavije. Ko so prišli Nemci v Žiri, so mu zasegli vse avtobuse. Eden od njih je bil zažgan v partizanski akciji, kar je v eni svojih črtic opisal Bogo Flander-Klusov Joža.⁸²

Ko je štab 3. (»alpske«) operativne cone v okviru ukrepov za organizacijo svobodnega ozemlja ustanovil 22. oktobra 1943 prvi organ zaledne vojaške oblasti, komando idrijskega vojnega področja, je ta celó uvedla redno prometno zvezo s tovornjaki na poti Cerkno—Žiri.⁸³

Po vrnitvi iz izgnanstva po drugi svetovni vojni so Poljanškovi našli v garaži doma le star vojaški Ford in z njim je Jakob takoj obnovil vožnjo med Žirmi in Ljubljano, kar da je bila prva redna proga v Sloveniji po osvoboditvi.⁸⁴ Ni pa bilo več mogoče obnoviti nekdanjega zasebnega podjetja. Njegova imo-

progah, kolikor sta jih ta dva avtobusa v smeri Žiri—Ljubljana in nazaj zmogla). In avtobusno podjetje z imenom J. Poljanška je nadaljevalo prevozni promet na podlagi nekdanje Kopačeve »koncesije« in avtobusov in po voznem redu, kakršen je obstajal že prej. Na zunaj torej ni bilo opaziti bistvene spremembe glede na spremenjeno lastništvo osnovnih sredstev. — Zato tudi ni nujno, da bi bila žena in sin natančno poučena in seznanjena z vsemi podrobnostmi — obstajajo pač tudi poslovne tajnosti podjetja, ki ga je vodil Jakob Poljanšek.

⁷⁹ Prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Ljubljana, 1986. Franc Tavčar, nekdanji šofer pri M. Erženu, ustni vir, Žiri poleti 1976.

⁸⁰ Glej op. 56, 139.

⁸¹ Dopis AUTOPRODAJA, Generalno zastupstvo BÜSSING-NAG, št. N/19. X. 1930.

⁸² »Tovariši, gremo v akcijo.« je šepetaje govoril tovariš Janez. »Vsi veste, da po cesti iz Žirov v Loko vozi velik nemški avtobus. S komandantom Fazanom sva izdelala načrt, kako bomo ta avto in njegovo spremstvo uničili. Preprečiti moramo Švabom, da bi na tak lahek način dovažali postojankam živež in strelivo. Na mesto, kjer bomo izvršili napad, bomo prišli jutri zjutraj, pol ure preden pripelje avto. Akcija mora biti izvršena, preden dobe Nemci pomoč. V boj, tovariši!« Klusov Joža, Poljanska četa gre v napad, v: Bataljon, Ljubljana, 1947, 20—24, cit. 20—22.

⁸³ Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945^{III}, Lj., 1978, 620.

⁸⁴ Tako trdi prof. dr. Rado Poljanšek. Ustni vir, Ljubljana, poleti 1986.

vina je bila nacionalizirana, nekdanjemu vodji pa so dodelili službo nadzornika nad sprevodniki pri novo ustanovljenem DAPS (= Državo avtobusno podjetje Slovenije) na omenjeni progi.⁸⁵

Tudi za čas po drugi svetovni vojni imamo o prometu med Žirmi in drugimi večjimi kraji v okolici le delno dokumentacijo, a tudi tako je mogoče razbrati precejšnje težave, s katerimi so se sprijemala državna prevozniška podjetja v času vsesplošnega pomanjkanja. Ohranjeni vozni red iz l. 1947 kaže, da je bila tedaj proga Žiri—Škofja Loka in narobe časovno tako urejena, da je bila mogoča čim primernejša zveza ne le z Ljubljano, temveč tudi s Kranjem.⁸⁶ 23. julija 1953 je OLO Kranj sklical sestanek o preureditvi avtobusnega prometa Poljanske in Selške doline s Škofjo Loko oziroma Ljubljano.⁸⁷ Zadaž na obvestilo je nekdo dopisal: »Sap decentraliziral, zadružna špedicija... v petek se bo končno odločilo.«⁸⁸

Če ekspresivni zadnji stavek priča o določeni vznemirjenosti pred sestankom, dokazuje visoko temperaturo po njem dopis, ki je sicer brez datuma, a ima za predmet: *Pritožba na spremembo avtobusne zveze Žiri—Ljubljana* in je naslovljena na OLO, Tajništvo za gospodarstvo Kranj.⁸⁹ Iz njega je videti, 1., da se naslovnik ne strinja z ukinitvijo direktne avtobusne zveze z Ljubljano in, 2., da nasprotuje spreminjanju voznega reda iz naslednjih razlogov: a) nad polovico potnikov iz cele Poljanske doline potuje vsak dan naravnost v Ljubljano, zato so presedanja zanje zamudna; b) Žiri in Poljanska dolina so priznani turistični kraji, zato je neposredna avtobusna zveza z Ljubljano nujna; c) potniki bi bili prikrajšani za dve uri jutranjega počitka, če bi prvi avtobus odpeljal iz Zirov že ob 4^h zjutraj, in to prizadene nad polovico potnikov iz cele Poljanske doline. Posebno neprimerno bi bilo to pozimi, ko se v zgodnjih urah v Loki nimajo kam zateči, ker je še vse zaprto. Raje kakor da bi povzročili zmedo s spreminjanjem voznega reda, naj poleg direktne zveze Žiri—Ljubljana proti Škofji Loki oskrbijo še en avtobus, da bo zadovoljil potrebe potnikov in pošte na tej progi in vzdrževal zveze s Kranjem.

Ni znano, kako se je zadeva uredila, to tudi ni toliko pomembno za tukajšnji pregled, saj je navedeni primer bolj ponazorilo, kaj vse je bilo treba reševati v prid potnikov, čeprav verjetno nikoli ni bilo in ni mogoče vsem ustreči. Tudi drugače vožnja po tedaj še makadamski cesti ni bila prijetna. Treslo in rukalo je, vonj po bencinu se je mešal z vonjem cigaretnega dima — tedaj so v avtobusu kadilci še kar puhali — in posebno otroci so imeli zato hude težave. Od začetka so njihovi starši tekali po papirnate škrcilce v trgovine ali še raje pekarije, ki so bile ob vožnji prvega avtobusa edine že odprte. Ščasoma pa so jih imeli na razpolago že tudi sprevodniki, ki so jih sorazmerno radi ponudili, saj je drugače nje doletela naloga počistiti onesnažen avtobus.

⁸⁵ Ivanka in prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Žiri, Ljubljana, poleti 1976 in jeseni 1986.

⁸⁶ Vir hrani avtorica pričujoče obravnave.

⁸⁷ Dopis s številko 167/38 je kot podpredsednik OLO Kranj podpisal Dušan Horjak.

⁸⁸ Tega leta, l. 1953, je bilo ustanovljeno podjetje Transturist, ki se je l. 1975 združilo s Creino iz Kranja v današnji Alpetour. Glej op. 27.

⁸⁹ Kopija dopisa je prilepljena na dopis, omenjen pri op. 87 in ga hrani avtorica pričujoče obravnave v zapuščini Leandra Mlinarja.

Pa pripombe in godrnjanje levo in desno. O, takšna vožnja je bila za nekatere prava muka. Da ne bi omenjali, kako sprevodnik ni mogel ali morda hotel sprejeti na avtobus vseh potnikov. V prvem primeru je bil avtobus že preveč natrpan, v drugem pa je kdo imel svoje muhe.⁹⁰

Ko so ljudje od daleč videli, da prihaja avtobus, so tisti ob cesti govorili: »Ta r'mena gre!« Avtobus rumene barve jih je spominjal na žival, morda še vedno na kravo, kakor v Bodovljah pred desetletji, ko je bil vozil prvi žirovski avtobus. In ko je Franc Tavčar, daleč naokrog znani voznik žirovskega avtobusa zaradi očitne ljubezni do svojega poklica pritiskal na hupo, da bi se pešci do časa umaknili na rob ceste, so žirovske gospodinje, ki niso še nič videle, ampak le slišale trobiti, zamodrovale: »Joj, zdaj bo pa enega povozilo, bogve katerega?«^{90a} To je bil čas, ko so za vsak (»državni«) praznik avtobus še okrasili, k potnikom pa so prisledli godbeniki, da so jih z zvoki glasbil veselili med vožnjo.

Vsakič znova, ko se je avtobus po voznem redu vrnil v Žiri, je bilo to za krajane svojevrstno olajšanje in mejnik v dnevnem ritmu. Kmetje na polju so po njem sklepali na dnevni čas in pogled nanj je za hip prekinil monotonost dela, ki ga je kdo opravljal. Prav tako je učinkovala troblja. Posebno hvaležni so bili njenemu glasu nabiralci borovnic po gozdovih v poletnih mesecih.

Poleg avtobusa, na račun katerega si je ena od žirovskih rojakinj pridobila velik ugled, ker je ob njenih prihodih domov nalašč ustavil pred njenim domom, je bilo tja do srede šestdesetih let na žirovski cesti komaj kdaj videti še kakšen drug avtomobil kakor kardinalno rdečo Skodo in tovornjak, ki sta bila last tovarne Alpina. Res je nekaj oddajalcev mleka na določenih mestih vsako jutro malce nervozno pričakovalo »mlekarja«, ali jim ne bo ravno to jutro »zmeril« mleka,⁹¹ in nekaj tednov poleti še bolj zaskrbljeno vrsta starih in mladih »borovničarja«, ki ga je bilo od drugih zlahka prepoznati po veliki plahti nad prostorom za tovor.⁹²

Enkrat na teden je pripeljal tovornjak moko in drugo blago za trgovine. Od daleč je bilo poleg belih vreč razločiti le narobe obrnjene sirkove metle. Kdaj pa kdaj je prihitel tudi »rdeči križ«, kakor so tedaj rekli današnjemu »rešilcu«, in tedaj so se ljudje vznemirjeno spraševali, kje bo obstal in kaj se je zgodilo. Vsi drugi osebni avtomobili so bili »luksusi« (»En luksus gre po cesti«), torej potrata, razkošje. Polagoma, ko je tudi od domačinov postal kdo njegov lastnik, se je raba tega imena za avto zgubljala. In dokler je bilo mogoče nadzorovati njihovo število, so po obliki, zlasti pa barvi avtomobila za vsakega posebej ugotavljali, kdo se tisti hip pelje po cesti.

Med prvimi, ki sta ga imela, je bil Lojze Starman (»Starmanov«) s Sela, kateremu je pripomogla do njega sestra iz Amerike, in Lojze Seljak (»Bedriharsk«) z Dobračeve. Nemara pa je k izginjanju imena »luksus« nekaj

⁹⁰ Franc Tavčar, tedanji voznik: »Po vojni, l. 1946, je avtobus vozil v Ljubljano samo enkrat na dan, 'Naroda' pa toliko...« Ustni vir, poleti 1976.

^{90a} Šal se spominja Helena Žakelj, por Rejc, zdaj v Ljubljani, ustni vir, jeseni l. 1982.

⁹¹ »Mlekar« je bil kamion, ki je prevažal kangle z mlekom in človeka, ki je meril maščobo v mleku in oddano količino.

⁹² Premalo lepe borovnice je odkupovalec tudi zavrnil in tedaj adijo celodnevni zaslužek, ki bi bil lahko prav dober.

prispevala tudi razprava v skupščini⁹³ o tem, ali je avto res potrata in zato primeren le za poslovne vožnje ali tudi potreba in bi bil kot tak dostopen vsakemu državljanu. Dejstva kažejo, da je prevladalo drugo stališče.

Hkrati z naraščanjem števila »železnih konjičkov« med žirovskim prebivalstvom je bilo treba skrbeti tudi za organiziran pouk vožnje. Obstaja podatek, da je NAPROZA (= Nakupoprodajna zadruga) v Žireh l. 1952 podarila prvi avto avtošoli, ki je bila v tem kraju, kakor kaže, v okviru Društva ljudske tehnike.⁹⁴ Njegovo premoženje je prevzelo Avto-moto društvo Žiri, ki je bilo ustanovljeno l. 1960.^{94a} Sredi šestdesetih let so začeli asfaltirati žirovske ceste in tedaj se je zelo dvignila kvaliteta vožnje, tako da je tudi vsakodnevna vožnja v šolo postala navadna stvar.⁹⁵

Tudi izobrazba je postajala žirovski mladini vedno bolj dostopna, saj so stroški šolanja bili veliko nižji, če so otroci med tem prebivali doma, njihova selekcija pa se ni več opirala na štipendije, ki so bile dostopne le redkim. T. i. »vozači« so posebna kategorija potnikov, prevoznim podjetjem dobrodošli kot zagotovljeni stalni odjemalci njihovih storitev.

Medtem ko smo se doslej zadrževali pretežno pri *osebnem prometu*, naj sledi nekaj potez še o *tovornem*. Iz poslovne dokumentacije je videti, da se je Anton Kopač loteval osebnega, a je bil zanj poglaviten tovorni. Pri tem ni bil edini. Tudi drugi so si poskušali opomoči z njim. V sodelovanju z lesnim trgovcem Kunstljem z Vrhnike so se trudili prevažati les s tovornjakom tudi Travnikarjevi, ki so opustili osebno vožnjo. Predrag bencin so nadomestili s pogonom na oglje, toda tudi pri tem so vztrajali le nekaj mesecev.

Prav tako si je za vožnjo blaga po trgovinah omislil tovornjak Janez Erznožnik (»Krošl«) z Dobračeve, a ga je zaradi prevelike zgube prodal že po nekaj mesecih. Menda se je z njim tako zadolžil, da je moral potem prodajati zemljo.⁹⁶ Mogoče bi bilo drugače, ko bi bil vozil sam, kakor je bilo to pri »Tinčkovih«, kjer sta vozila domača sinova Lipe in Mirko; tudi pri »Travnikarju« so imeli šoferja doma — to je bil sin Miha, »Krošl« pa je moral za vožnjo naprošati Ivana Kržišnika (»Sluga«). S tovornjakom je poskušal srečo tudi Vinko Oblak, »Primcev«, eden prvih žirovskih prvoborcev v NOB 1941—1945. Kupil ga je okrog l. 1938 in z njim vozil material za »Rupnikovo linijo«. Nosilnost avta je znašala 2—3 tone, le da je bil star in zato nezanesljiv; zato je njegov lastnik nameraval kupiti novega, toda prehitela ga je vojna.⁹⁷

⁹³ Pripovedovalec se ne spominja, ali je bil govor o tem v slovenski ali jugoslovanski skupščini. — Ustni vir, Alfonz Zajec, Žiri, jeseni 1986.

⁹⁴ Franc Mlinar, Žiri, ustni vir, poleti 1982.

^{94a} Dopis št. DR-145/53-2/PE z dne 7/7-1971. Za posredovanje se zahvaljujem Anici Mlinar.

⁹⁵ Še po makadamski cesti se je vozila v Skofjo Loko v gimnazijo Spomenka Diklić, por. Hribar. (Prim. Ali vas ateizem [ideologija] omejuje pri ustvarjalnem delu? v: Ustvarjam, torej sem, Celje, 1985, 199, 201—202), in to l. 1959. Posamezno so ji sledili v prvi polovici šestdesetih let Valerija Žakelj, Tončka Stanonik in Bojan Starman. V drugi polovici šestdesetih let se je število »vozačev« iz leta v leto večalo. Hkrati je treba omeniti tudi vsakodnevno vožnjo delavcev, od katerih so bili vsaj med prvimi, če ne prvi, »Koler« z Dobračeve, Edi Kavčič iz Nove in Ivan Pečelin iz Stare vasi, vsi trije zaposleni v LTH.

⁹⁶ Franc Grošelj, ustni vir, Dobračeva, poleti 1976.

⁹⁷ Maks Oblak, ustni vir, Nova vas, poleti 1976.

Nekateri žirovski uspešneži, npr. čevljarški mojster Ivan Zajc, so kdaj pa kdaj vzeli tovorni avto v najem in naprosili katerega od domačih voznikov, da je po potrebi vozil z njim, v konkretnem primeru je bil to Franc Tavčar. Od nežirovskih prevoznikov se pripovedovalci spominjajo še treh drugih, ki so veliko vozili les in »robo za čevljarje« v Žireh; to so bili »Furlan« iz Gorenje vasi, ta se je nazadnje že kar v Žireh »štacioniral«, Mrak iz Loga in Kalan, čigar garaža je stala v Brodeh vse do zadnje obnovitve ceste na tem odseku, vendar pa ni znano, od kod je bil doma. Seveda so se vsi ti prevozniki vsak po svoje trudili, da bi dobili za vožnjo čim več naročil, vendar pa so čevljarški mojstri, ki so bili njihovi poglavitni ponudniki, čez leto večino svojih izdelkov odpremljali po pošti, t. j. z rednimi avtobusnimi zvezami, medtem ko so jeseni in pozimi imeli toliko dela,⁹⁸ da so jih dobavljali naročnikom tudi tovornjaki. Enako smo opazili že pri furmanstvu, da je bilo težišče prevoza lesa tedaj, ko je mirovalo delo na polju.

V okviru prevoznških storitev v Žireh je obstajala tudi institucija *taksija*. Če je o tem mogoče govoriti le s pridržkom v primerih, ko je »Travnikarjev« Miha ustregel komu z vožnjo, čeprav proti plačilu, ni dvoma, da gre za omejeno dejavnost pri Avtobusnem podjetju J. Poljanšek, kjer so imeli stalno en »luksus« na razpolago za tiste, ki bi morda zamudili avtobus, a bi nujno morali biti na cilju ob določenem času; z njim so prepeljevali bolnike in porodnice v bolnišnico, enkrat ali dvakrat na teden ljudi po uradnih opravkih, npr. na sodišče v Logatec, ker tja po bankrotu »Tinčkovih« ni bilo več redne prometne zveze, prav tako je po svojih opravkih šel s taksijem v Ljubljano žirovski zdravnik. »Prišlo je kar v navado, da so se (verjetno le premožnejši in imenitnejši, op. M. S.) ob porokah vozili z avtom.« Manjše, zaokrožene družbe so vozili z njim na izlete, najraje na Bled ali v Bohinj. Iz tega je videti, da cena ni bila pretirano visoka, da pa so ga imeli v celi Poljanski dolini le v Žireh, dokazuje tudi to, da je ob pogrebu Ivana Tavčarja pozimi l. 1923 prevažal iz Poljan na Visoko duhovščino in ministrante.⁹⁹

Iznajdljivost in razpoložljiva prevozna sredstva so vodila torej Jakoba Poljanška, da je svojo dejavnost razširjal tudi na *turistično* področje. Z rezervnimi avtobusi je ob sobotah in nedeljah njegovo podjetje organiziralo izlete, največ na Brezje, poleg tega pa še na Bled in v Bohinj. Prevzemalo je vožnjo šolskih izletov. Vsako leto so potovali tudi v Trst in Gorico, za kar so se rade odločale učiteljske in duhovniške skupine, pa tudi vojaki iz I. svetovne vojne, ker so hoteli obiskati Doberdob. Večkrat so potovali v smeri Žiri—Trst, od koder so z ladjo pluli do Kopra in nazaj, nato prek Redipuglie prišli v Staro Gorico in od tam v Žiri. Kako se je žirovski prevoznik trudil za uspešno poslovanje, pove tudi dejstvo, da je ob izletih v tujino hodil potnike za skupni potni list fotografirat na dom njegov sin.

Ko smo že pri izletih, naj ne zatone v pozabo tudi vožnja na izlete s kamioni v desetletju po drugi svetovni vojni. Večinoma so jih organizirali sindikati podjetij in ustanov, vozili pa domači vozniki z domačimi, t. j. tovarniškimi kamioni. Če niso bili pokriti s »*ceradami*«, je na njih pihalo, da je bilo veselje. Vendar je bila takšna vožnja zaradi svojevrstne vihravosti posebno doživetje.

⁹⁸ Prim. Marija Stanonik, O čevljarškem poklicu in o življenju čevljarjev v Žireh, Loški razgledi, XIX, Škofja Loka, 1973, 211—213.

⁹⁹ Prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Ljubljana, poleti 1986.

Ne da bi se poglobljali v manj ali bolj pomanjkljive *opise avtomobilov* za čas, ki ga zajema pričujoča obravnava, je vendarle vredno omembe, kaj je na njihove uporabnike ali zgolj opazovalce puščalo najgloblji vtis, tako da se nekaterih posebnosti spominjajo še danes, po malone sedemdesetih letih. Prvo, kar vsi poudarjajo, je, da prvi avtobusi ali tovornjaki še niso imeli zračnic, ampak so bila njihova kolesa iz trdih gum, tedaj so govorili »*folgume*« (= *Vollgume*), zato je v njih zelo treslo in ropotalo. Saurerjeva vozila so imela zadnja kolesa železna in sprednja iz trde gume. Prestave in zavore še niso bile skrite pod havbo, ampak zunaj. Takšen je bil tudi prvi kombiniran avto, ki ga je kupila prva avtomobilska družba v Žireh.

Kakor je bilo že omenjeno, si je ta po prvi svetovni vojni pomagala s »stariimi vozovi«, toda pokazalo se je, da se to ne splača, čeprav jih je »en Vajšl« (= Šavli) popravljal. Menda je tedaj, kadar se je šel sam odžejat, naročil vajencu, da mora kljub temu kar v prazno tolči z orodjem po železu, da je s tem dajal (slušni) vtis, da se v delavnici nekaj dogaja. Kdo ve, ali je bilo to res, a ljudska domišljija je neulovljiva. Tako so Žirovci »Tinčkovemu« avtu, »eno primitivno stvar je nekje dobil,« so mi pravili, ki je imel leseno, zeleno pobarvano karoserijo, nadeli ime »Zeleni Henrik«. Še lesene karoserije za žirovske avtomobile sta delala Jakob Demšar (»Česn«) iz Stare vasi in Peterca iz Dravelj pri Ljubljani, medtem ko je železne karoserije izdeloval za »Poljanškovo podjetje« žirovski rojak Milan Naglič iz tedanje Kamnogoriške ulice v Šiški.¹⁰⁰

Podobno fragmentarni so opisi tovornjakov. Za vožnjo lesa so bili primerno prirejani in z železnimi ročicami. Tudi ti so imeli trde gume¹⁰¹ in ker so bili na verižni pogon, so se na vsaki strani videle verige. Peljali pa so tako počasi, da je otrok lahko tekkel za njim.¹⁰² Tudi nekateri omenjeni žirovski tovorni prevozniki so poskusili poceniti stroške transporta »z avtomobili na drva«, kakor pravijo. Dovolj nazorno je še znal popisati postopek vžiganja in poganjanja tega avta Miha Govekar, ki je tisti čas to počel tudi sam. Takole je razložil: »Oglje žari in dela plin, ta gre po ceveh in skozi čistilce v motor, ki poganja avto.¹⁰³ Motor na oglje je kakšnih 20 % šibkejši, kot če bi ga poganjal bencin. Prve avte je bilo treba »zagnati« (= pognati) na roko od spredaj; kdor tega ni bil vajen, ga ni premaknil (= vžgal), če je bil še tako močan. Če je bil navajen, pa tudi če je bil malo »švogej« (= šibkejši), ga je »zagnal«. Jermene so mazali s kolofonijo, da niso drseli. »Žmigavcev« (= smernih lučk) tedaj še niso poznali, zato so smer nakazovali slušno. Za smer naravnost so zatrobili enkrat, za zavoj v desno dvakrat in za ovinek na levo trikrat.«

Avtomobili so morali biti prijavljeni in registrirani na glavarstvu v Logatcu, kjer je bilo treba plačati registracijo in dovoljenje za redno progo — kdor jo je pač vpeljal. Temu so rekli »koncesija«. Tako kot danes so morali vozniki

¹⁰⁰ Po drugi svetovni vojni je v svoji stroki precej napredoval in postal ena vodilnih oseb v ljubljanski Avtomontaži.

¹⁰¹ Konec tridesetih let je še stal tak avto na nekdanjem »Tinčkovem« in otroci so s koles rezali koščke gume, da so jih imeli namesto radirk.

¹⁰² Franc Mlinar, ustni vir, Žiri, poleti 1982.

¹⁰³ Prim. tudi Roger Gogala, Za gašperček ni treba bonov!, Nedeljski dnevnik, 12. dec. 1982, 14.

stalno imeti pri sebi vozniško dovoljenje. Znamke avtomobilov, ki jih omenjajo njihovi žirovski lastniki in vozniki, so: Saurer, Fiat, Puch, Ford, Renault, Chevrolet, Genms, Büsing, Magerus.

Garaže

Prvi avto — kombi žirovske Avtomobilne družbe je našel zatočišče »v klo-nici« (= kolnici) »Tomincove« hiše na Dobračevi, dokler ni Anton Primožič še pred prvo svetovno vojno zgradil namenske stavbe za garažo avtomobilov med »Mesarjevo« in »Primožičevo« hišo in jo je videti še danes. Nad prostori za avtomobile, tako rekoč pod streho, je stanoval omenjeni avtomehanik in kovač Šavli z družino, čeprav to ni bilo zdravo; zato so bili njegovi otroci blede, ker so izpušni plini in tudi drugače slab zrak od avtomobilov v garaži in delavnici uhajali v stanovanje.

Garaže, verjetno za prehodne goste, ki so se tudi čez noč ustavljali v njihovi gostilni, so napravili tudi pri »Bahaču«, kjer so shranjevali svoje avtomobile tudi »Travnikarjevi« z Dobračeve, »Sluga« iz Stare vasi in »Mrak« iz Loga. Podobno je mogoče videti vrata nekdanjih garaž pri »Maticu« ali Gostiši v Stari vasi, in da je to imelo za gostilno že od začetka določeno prednost, priča tudi velik napis GOSTILNA, PRENOČIŠČA, AVTOGARAŽA, ki ga je mogoče prebrati še danes na hišnem pročelju. Po spominu domačinov je bila ta garaža namenjena predvsem avtomobilom trgovskih potnikov, ki so prihajali v Žiri. Ni kaj prida znano, kje so hranili svoje avtomobile zasebniki, le za »Arharjevega«, Naceta Nagliča, se ve, da je imel garažo za svoj avto pri »Slehernikovi« Kristini. L. 1931 so pri Poljanšku sezidali hišo in njeno pritličje namenili za dve garaži, kamor je bilo mogoče spraviti štiri takratne avtobuse, za druge avtomobile pa je nemara bil prostor pri drugih lastnikih garaž ali pa je bilo treba najti zanje priložnostno streho.

Vozniki

Še v času Avstro-Ogrske, torej pred prvo svetovno vojno, je bil prvi izučeni voznik Jakob Poljanšek in je bil zaradi tega »edinstvena oseba in je zato spadal v rang učiteljev, duhovnikov in zdravnikov«. ¹⁰⁴ Sledil mu je Franc Temelj, ki je vozil drugi avto v lasti tedanje žirovske »avtodružbe«. Ko se je komisija za vozniški izpit preselila z Dunaja v Ljubljano, je bil na seznamu tretji kandidat. Na tej preskušnji je vozil v smeri Ljubljana—Jesenice čez Mežakljo in Poljane na Bled in nazaj v Ljubljano. Ob začetku prve svetovne vojne je šel za voznika v idrijski rudnik, vendar je bilo tam tako naporno, da ni zdržal. L. 1916 je Avtomobilna družba Žiri poslala na Dunaj v uk za šoferja šestnajstletnega Rafaela Demšarja, ki je ostal v cesarskem mestu približno pol leta.

Največ zaslug za to je imel Valentin Poljanšek, ki je opazil, da se mladenič rad suče v garažah. Po vrnitvi je Demšar dobil službo na pošti v Idriji

¹⁰⁴ Tako se spominja njegov sin prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Ljubljana, poleti 1986.

in kot državni uslužbenec je bil »frajla«, t. j. oproščen vojske, zato je ta čas vozil na progi Idrija—Logatec. Ko pa so Idrijo zasedli Italijani, se je od tam umaknil v Žiri in bil voznik njihove avtomobilske družbe od l. 1921—1923. Vendar je bil vozni red zanj prenaporen, zato je njegov stric Jernej Kopač, ki se je s svojo tovarno sveč tudi preselil iz Gorice v Ljubljano, uredil, da je nečak prišel k hotelu Union v Ljubljani, kjer je prevažal goste z železniške postaje v hotel in oskrboval njegove garaže. Pozneje je na lastno pobudo, vendar v okviru omenjenega hotela, organiziral bencinsko črpalko ob današnji Miklošičevi cesti in nato še drugo v njeni bližini.¹⁰⁵

Če je Rafael Demšar v Ljubljani lepo napredoval, pa je morda tudi zaradi njegovega odhoda žirovska »avtodružba« zašla v krizo. Ni mogoče natančno ugotoviti, kdo vse je prihajal na njegovo nekdanje mesto, zato je le slutiti, da je šlo bolj za krpanje, dokler se ni vrnil na prošnjo družabnikov ali na lastno pobudo Jakob Poljanšek, ki pa ni ostal le voznik, temveč je kmalu postal gonilno kolo prenovljenega avtobusnega podjetja. Vanj je nameraval vključiti tudi svojega edinca Rada, ki je l. 1934 maturiral, takoj po njej pa opravil izpit za poklicnega voznika; toda počakati je moral še dve leti, da je dobil dovoljenje za vožnjo avtobusa. Medtem ko je oče imel v oskrbi progno Žiri—Škofja Loka—Ljubljana, naj bi sin prevzel smer Žiri—Logatec—Ljubljana, a ti načrti se očetu niso uresničili, saj si je sin izbral študij medicine.¹⁰⁶ Je pa res kot študent vse nedelje in po cele počitnice nadomeščal tedaj odsotne voznike.

Odkar je vodstvo žirovskega motoriziranega prevoza prevzel Jakob Poljanšek, so to delo opravljali Jože Lahajnar, Jože-Pepe Kranjc in Franc Tavčar. Prvi je bil nemara voznik-samouk. Najverjetneje se je naučil voziti v Cerknem pri Podrekarju (Reka pri Cerknem, od tod ime: pod Reko, »Podrekar«), za katerega je vozil njegov tovornjak. Domači še hranijo očetovo vozniško knjižico, ki je bila l. 1926 izstavljen v Vidmu, seveda v italijanščini. Cerkno je bilo tedaj pod Italijo, zato je zaradi maltretiranja Slovencev Jože Lahajnar prebežal l. 1927 ali 1928 v Jugoslavijo in se najprej zaposlil pri »Tinčku« v Žireh, od koder je po gospodarskem propadu svojega delodajalca prišel k Poljanšku. Po l. 1945 se je zaposlil v tovarni Alpini.

Za njegovega tovariša Pepeta Kranjca je znano le, da je bil sprejet v Poljanškovo podjetje l. 1931 in da je bil doma iz Dobrne, kjer se je tudi naučil voziti. Franc Tavčar, doma iz Malenskega Vrha, se je v Železnikih učil za kovača in strojnega ključavničarja; toda, odkar je videl tam prvi avtobus, je mislil samo nanje. Osemnajstleten se je pri Furlanu v Gorenji vasi izučil za voznika, a je izpit lahko opravil šele, ko je bil star dvajset let. Po nekaterih drugih vmesnih postajah je delal pri Matevžu Erženu v Gorenji vasi, ko pa je ta zabredel v težave, je njegovo progno in avtobus kupil žirovski tekmeč in l. 1937 z njimi sprejel k sebi še njihovega voznika. Medtem ko sta prva dva šoferja vozila na rednih progah Žiri—Ljubljana—Žiri in Žiri—Škofja Loka, je bil Franc Tavčar na razpolago za razne izredne in dodatne vožnje, vmes pa je opravljal avtomehanične posle.

¹⁰⁵ Nekateri celo hočejo, da je bila to prva bencinska črpalka v Sloveniji. — Dr. Drago Prlja, Golnik, s posredovanjem Marije Kandus, ustni vir, spomladi l. 1986.

¹⁰⁶ Rado Poljanšek je postal doktor in profesor medicine, svetovno priznan in uveljavljen strokovnjak na svojem področju.

Tako so bili ta čas stalno v pogonu trije avtobusi, drugi pa so bili za rezervo, če bi se kateri pokvaril, in za dodatne vožnje ob sobotah in nedeljah. Na svojem vrhuncu je imelo Avtobusno podjetje J. Poljanšek sedem avtobusov in en osebni avtomobil. Toda prišla je vojna. Ves vozni park so zaplenili Nemci. Prva dva šoferja sta ostala na omenjenih progah, Tavčarja pa so premestili v Železnike, od koder je vozil v Kranj v okviru Deutsche Reichpost (s sedežem v Celovcu in podružnico na Primskovem pri Kranju). Vanjo so vključili voznike nekdanjih zasebnih prevoznih podjetij s tem, da so njihovim lastnikom zasegli prometna sredstva. Po ukinitvi te proge, ker je bil v neki akciji avtobus zažgan, je nekdanji žirovski šofer prevažal delavce kranjskih tovarn in pri tem je spet doživel enega hujših dogodkov med NOB, ko so mu obstreljevali in zažgali avtobus v Zapogah pri Vodicah. Ze prej je ilegalno delal za partizane, l. 1943 pa se jim je pridružil.¹⁰⁷

Tudi ta čas je med drugim vozil, in sicer funkcionarje Oblastnega komiteja za Gorenjsko; ob osvoboditvi so ga dali v Ljubljano, kjer je opravljal enako delo do srede l. 1945, ko je spet pričel voziti avtobus. Še l. 1946 je iz Žirov v Ljubljano in nazaj peljal avtobus samo enkrat na dan, zato so morali imeti potniki dovoljenje od občine, da smejo z njim — po mestnih opravkih, drugače se ne bi mogli zvrstiti vsi. Ko so v ljubljanski Avtomontaži naredili iz starih fiatov več avtobusov, se je tudi na omenjeni progi število voženj pomnožilo najprej na trikrat in nato na štirikrat na dan.¹⁰⁸ Francelj, pod čigar imenom so ga vsi poznali in je postal pojem za nedvomno doslej najbolj markantnega žirovskega voznika, je sukal volan do l. 1966, ne da bi bil kdaj koli kaznovan za nespametno vožnjo, pač pa je dobil zanjo več priznanj iz podjetja, kjer je bil zaposlen, in nazadnje še medaljo iz Beograda. Svoj poklic je opravljal s takšnim veseljem, da še danes pripoveduje o svoji ljubezni do njega s solzami v očeh: »Če bi mi bili to vzeli, bi mi vzeli vse!«

O voznikih pri Antonu Kopaču ni bilo mogoče zvedeti nič določenega, razen to, da so to delo opravljali večinoma domači sinovi. Drugače je v tej zvezi z Mihom Govekarjem, glavnim šoferjem kratkotrajnega prevoznništva pri »Travnikarju« na Dobračevi. Spretnosti vožnje se je učil pri prvi žirovski »avto-družbi«, nato pa je bil nekaj tednov še v Zagrebu, kjer se je pripravljaj na vozniški izpit teoretično in praktično. Ne le, da je moral voziti po mestu, tedaj je moral voznik znati avto tudi popraviti sam — kaj, če bi obstal na cesti z njim! Izpit je opravil l. 1926, star komaj osemnajst let in še danes hrani dokument o tem; »Iskaznica za upravljača motornog vozila« je zapisano v srbohrvaščini, čeprav je bila izdana v Logatcu.¹⁰⁹ Dvajset let star je moral k vojakom in takoj so ga dali v Beograd, da je obnovil vozniški izpit. Pri vojakih so šoferji I. kategorije vozili sanitetne avtomobile in oficirje, šoferji II. kategorije pa tovornjake in motorje s prikolicami. Po vrnitvi od vojakov je bilo

¹⁰⁷ S ponosom pove, da je bil sprejet v KPS 10. 6. 1943.

¹⁰⁸ Danes je na progi Žiri—Škofja Loka okrog deset avtobusnih zvez, prav tako v smeri Škofja Loka—Žiri.

¹⁰⁹ Na njej piše: Izkaznica za upravljača motornog vozila: Za gospodina Mija (Miha) Govekar, koji je rođen dana 23. avg. 1908... Na drugi strani: Gospodin Miha Govekar ovlašćuje se temeljem dana 17. kolovoza 1926 položenoga izpita na upravljanje automobila sa benzin pokretnom silom preko 16 HPS (horse pound). V Logatcu 20. avg. 1926. Poglavar sreza v Logatcu. Podpis, fotografija in štirje žigi, na vsakem voglu fotografije.

hudo, ker ni dobil zaposlitve. Le priložnostno so ga prišli iskat, da je peljal na Brezje v organizaciji žirovskega avtobusnega podjetja ali po službenih potih prevažal nekatere žirovske veljake. Nato je začasno dobil delo pri nekem trgovcu na debelo v Kranju in vozil moko gorenjskim pekarijam. Nazadnje je bilo nekaj zaslužka, ko je vozil oficirje in pomagal popravljati vojaške tovornjake za »Rupnikovo linijo«. A vse to so bile le bolj »žernade«, dnine torej, t. j. zaslužek iz dneva v dan.

Sprevodniki

O njih je mnogo manj podatkov kakor o voznikih, saj so ti uživali med ljudmi čisto drugačen ugled. Pri prvi žirovski avtomobilski družbi so službo sprevodnika ali, kakor so takrat dejali, »mitfarerja« (= spremljevalca) zaupali nekemu Ivánčku, »Vicovemu« iz Koprivnika. Na t. i. »poštnem avtobusu«, ki je vozil iz Žirov le do Škofje Loke in nazaj, se spominjajo »nekega Janeza«, predvsem zato, ker je nosil »poštarsko kapo«. Od Poljanškovih sprevodnikov je najboljši ostal v spominu Franc Strlič, morda tudi zato, ker je prišel s svojim delodajalcem v tolikšen spor, da sta se razšla. Kako je postal »konduker«, t. j. sprevodnik, Janez Cigale, »Pretovčenov«, obstaja drobna anekdota. Star je bil komaj petnajst let, ko ga je Jakob Poljanšek kar na cesti povabil k sebi v službo in je ostal pri njem do konca obstoja njegovega podjetja. Po drugi svetovni vojni se je izučil za šoferja in nazadnje vozil na progi Ljubljana—Kočevje.¹¹⁰ Od sprevodnikov pri Antonu Kopaču omenjajo le »Kuclarskega« Janeza in »Tinčkovega kovača« kot pomožnega delavca.

O razmerju delavec—delodajalec je mogoče govoriti deloma le ob prenovljeni avtomobilski družbi pod vodstvom Jakoba Poljanška. Lepo je slišati omeniti: »Fajn šoferje smo imeli.«¹¹¹ Na drugi strani se njegov nekdanji sodelavec spominja: »Moralo smo ga spoštovati; bil je natančen, strog, a dober mož. Ko se mi je enkrat primerila nesreča, ni nič dejal, še zagovarjal me je. Tudi plače niso bile slabe.« Da je bil oče zelo natančen, posebno pri obračunih in denarnem poslovanju sploh, se strinja tudi njegov sin Rado, in da ni trpel familiarnosti, priča tudi to, da je moral tudi ta — njegov lastni sin — kot pomožna moč pri podjetju, ubogati vse šoferje. Čeprav Franc Tavčar dostavlja: »Nobeden se nima veliko za pritoževati,« se je vendar ohranila anekdota, da je svojemu šefu eden od voznikov kar sredi vožnje, menda je bilo v Gorenji vasi, vrgel ključ po avtobusu in mu zabrusil: »Kar sam bodi (namreč: voznik)!« Voznik avtobusa tedaj ni bil samo to, ampak hkrati avtomehanik in električar, in gotovo je preutrujenost povzročila omenjeni incident, za katerega pa ni znano, kako se je rešil.

Delovni dan je trajal tudi petnajst ur, vendar ni bil zmeraj preveč naporen, ker so med posameznimi vožnjami, kadar niso opravljali raznih naročil in uslug, mogli tudi počiti, medtem ko so v Žireh med eno in drugo vožnjo kaj popravljali v delavnici in »vozove« sami mazali in prali. Ob nedeljah so se menjavali, da je bil vsak od šoferjev enkrat prost. Ni pa jasno, kako je bilo z do-

¹¹⁰ Ivanka Poljanšek, ustni vir, Žiri, poleti 1976.

¹¹¹ Jakobova soproga, glej op. 110.

pustom. Domači zagotavljajo, da so ga delavci vsekakor imeli, Franc Tavčar kot edina priča s strani njegovih podrejenih, trdi, da ga ni bilo. Bolni da pa tako niso bili. Za hrano so vozniki skrbeli vsak zase. Kadar so bili zdoma, so šli jest v gostilne. Oblečeni so bili poljubno, brez posebnih uniform. Njihovi domači niso imeli pri vožnji nobenih prednosti ali ugodnosti, le, če ga je šel kdo posebej prosit, mu je odobril vožnjo nekoliko ceneje.

Navedeni drobci nam potrjujejo sloves Jakoba Poljanška kot odločnega in poslovnega človeka, ki se je zavedal, da ob tako občutljivi dejavnosti, kakršna je promet, ni prostora za ohlapnosti. Zato se skoraj gotovo ni več ponovilo kaj takšnega, kar je ostalo v spominu o enem od voznikov iz začetkov žirovskega avtoprevoznitva. Ko se je bližala ura odhoda avtobusa, je menda dejal: »Pejmo bandat'. Nekaj je 'odštraunfal' (= odvil) in razglasil, da se je avto pokvaril. Tak je bil vozni red,« je pokomentiral pripovedovalec.

Vozni red

V članku Ljubljana kot izhodišče avtobusnega prometa¹¹² so v pripadajoči legendi Žiri vpisane v rubriki z 1—20 vožnjami na teden v smeri Žiri—Ljubljana in narobe. To bi torej bile več ko dve vožnji na dan v glavno mesto Slovenije, ne pa še redno trikrat. Ni več mogoče natančno ugotoviti, kdaj, ob katerih urah so v desetletjih, odkar je obstajal žirovski promet »s svetom«, odpeljali avtobusi iz Žirov in se vračali, vendar se od začetka avtobusnega prometa ponavljajo neke stalnice.

Ves čas je namreč opazen cilj, da bi bili potniki prvega avtobusa v Ljubljani okrog osme ure. Kaže, da je bila zato ura odhoda s prve postaje odvisna od moči motorja. Več kilometrov je bil zmožen napraviti na uro, manj časa za vožnjo je bilo treba. Od tod razločki pri odhodu jutranjega avtobusa. Po spominu nekdanjih potnikov je odhajal celo ob 3,30 zjutraj, za časa vožništva Rafaela Demšarja ob 4. uri, najbolj standardna pa je bila 5. ura. V smeri proti Logatcu so odpeljali iz Žirov ob 5,30 ali 6. uri in prav tako prihajali v Ljubljano okrog 8. ure. Standardna ura za vračanje je bila ob 18. uri. Sčasoma, ko se je število potnikov povečalo in prav tako število vozil, so naslednji odhajali še ob 8,30 ali 9. uri in zadnji ob 14,30 ali tudi ob 16,30. Ti so navadno peljali le v Škofjo Loko in železniško postajo, da so oddali pakete (s čevlji) na vlak. V Žiri so se vračali ob 11., 16. in tudi ob 19. uri. Kadar je prišla vmes kakšna nezgoda, »gumidefekt« ali kaj drugega, se je bilo marsikdaj treba kar uleči v prah ali blato pod avto in odpraviti napako, kar je brž zavleklo vožnjo za kakšno uro.

Praviloma so vozili 40—50 km/uro, le po Logaškem polju, kjer je ravna cesta, je kdo pogнал tudi do 100 km,¹¹³ a to le izjemoma in z osebnim avtomobilom. Kadar je bilo veliko ljudi, sta na isti progi ob istem času vozila kar dva avtobusa. Seveda so to omogočila šele rezervna vozila. Postaje so bile v vsaki vasi, približno tako kakor danes. V Žireh pri »Katrniku«, »Maticu«, »Bahaču«, pri »Županu« na Dobračevi, »Kendovcu« na Selu, pri »Žvarlinu« je ni bilo, nekateri

¹¹² Dr. R. Savnik, Ljubljana kot izhodišče avtobusnega prometa. Ilustracija, 1931, št. 6, 192.

¹¹³ Miha Govekar sam si je kdaj dovolil takšno hitrost. Ustni vir, Dobračeva, poleti 1982.

pa omenjajo postajo pri »Brezarju«, nato pa na Fužinah, Trebiji, Hotavljah, v Pogari, Gorenji vasi, Srednji vasi, Poljanah, Logu. V Škofji Loki je bil »glavni kolodvor«, t. j. avtobusna postaja pred sodnijo, tam, kjer je danes sedež občine. Od Škofje Loke do Ljubljane je bila vmes postaja še vsaj v Medvodah in končno v Ljubljani pri protestantski cerkvi za »kolizejem« ali »nasproti Novemu svetu«, kjer je danes trgovina Lovec. Tako se spominjajo nekdanji potniki.

Postaje so bile opremljene z voznimi redi na pločevinastih tablicah, ki so imele tudi označbo Avtobusno podjetje J. Poljanšek. Natisnjeni so bili tudi na posebnih kartončkih. Eden od njih se je ohranil do danes, vendar, žal, ni označena letnica, kdaj je bil v rabi, drugače pa zelo nazorno in praktično navaja čas odhoda in prihoda na vsako postajo in ceno za vožnjo od ene do druge postaje. Iz njega je razbrati, da je tedaj avtobus odpeljal iz Žirov ob 5.10, 10.05, 16.30 in 18.20, torej štirikrat na dan. Med drugimi klavzulami voznega reda je posebno pomembna naslednja: »V snegu odhaja avtobus iz Žirov in vseh postaj do Škofje Loke 20 minut prej.«¹¹⁴

Vozovnice so bile majhne, zelene barve in iz dveh delov. Prvega je prejel potnik in se je pretrgal, duplikat je ostal sprevodniku za kontrolo. Po spominu enega od njih je moral potnik do konca hraniti sprejeti listek in ga ob odhodu z avtobusa sprevodniku vrniti ali pa še enkrat plačati vožnjo. S tem je bil uveden dober nadzor nad tistim, ki bi se še hotel izmuzniti plačilu.

In potniki?

Vožnja je bila za tisti čas draga, zato je vsak pomislil, ali ne bi šel na pot »magari« peš. Tako so se »navadni zemljani vozili malo ali strašno nič«. Več so uporabljali vozove in kolesa. Toda v času med svetovnjima vojnama je bilo v Žireh veliko obrtnikov, in ti so bili občutljivi za natančen promet. Njim so se na avtobusih redno pridruževali žirovski trgovci, žandarji, zdravnik, župnik, skratka »vsi ta bogati«. Nekateri so se navadili, da so se peljali z njim vsaj enkrat na teden, in zanje so govorili, da »gre, tudi če mu ni treba« ali »tudi če nima opravka«. Za božič, veliko noč in velike počitnice so se vračali z avtobusom domov in nazaj v šole žirovski dijaki in študentje. Včasih se je z njim odpeljal kdo na obisk v ljubljansko bolnišnico, v času mobilizacij od l. 1939 dalje se je potniški promet še posebno povečal, ker so z avtobusom potovali deloma žirovski vojaki in deloma tisti, ki so gradili utrdbe za Rupnikovo linijo. Kaj in kako je bilo s potniki po drugi svetovni vojni, je bilo nekaj omenjeno na drugih mestih.

To bi bilo zaenkrat vse, kar je mogoče reči o avtomobilskem prometu v Žireh. Za konec bi lahko navedli še kakšno anekdoto iz doživetij voznikov: kako so se reševali iz raznih nezgod, npr., ko ni prišla nobena zavora zaradi pretežkega tovora, ali ko se je snelo kolo, in še, ko jo je menda eden od njih v svoji objestnosti kar z avtom ubral za zajcem, ki ga je zagledal na Dolgih travnikih. Itn.

¹¹⁴ Glej op. 73.

Končno je treba poudariti, da so se z avtomobilskim prometom Žiri odprle svetu oziroma: se je z njim odprl svet. Res pa je tudi, da je bila večina, ki se je lotevala prometnih storitev, premalo strokovno usposobljena tako v tehničnem kakor v poslovnem pogledu, zato so doživljali dovolj hude vsakovrstne pretrese. Vendar pa se jim to ni dogajalo tako na široko kot tistim, ki so bili približno v istem času zapleteni v žirovsko elektrarno. Dejstvo je, da so za obe pridobitvi tehnične kulture Žirovci plačevali izredno drag davek. Ne bi mogli trditi, da niso dovolj hitro sledili napredku na tem področju, vendar pa niso zmeraj dobro obvladovali mehanizmov uspešnega gospodarjenja, ko so z omejenimi novostmi prestopali lokalne ali celo le posestniške meje in se vključevali v širši podjetniški prostor.

Zusammenfassung

DAS FUHRWESEN ALS WIRTSCHAFTLICHE TÄTIGKEIT IN ŽIRI

Der erste Teil der Abhandlung behandelt das Fuhrwesen. Angaben darüber sind etwa seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bekannt; Ende der fünfziger Jahre des 20. Jahrhunderts ist diese Tätigkeit nahezu völlig zum Erliegen gekommen.

Aus Smrečje aus der Umgebung von Žiri ist die Überführung von »Masten« bekannt (Tannen von vorgeschriebenen Maßen: 32 m Länge, 25 cm = 12 Zoll Umfang am dünneren Ende) nach Triest in die Schiffswerften. Diese Überführung verlief auf der bekannten »Mastenstraße«, die möglichst ohne Kehren verlaufen mußte, weil die schweren und langen Frachten nur schwer um Straßenwindungen zu bringen waren. In der mündlichen Überlieferung ist der Verlauf dieses Transportweges noch mehr oder weniger bekannt.

Die Einwohner von Žiri tendierten in dieser Zeit mehr nach Idrija, das auch das Verwaltungszentrum von Žiri war. Trotz der schlechten Verbindung (große Steigungen, Kehren, Serpentina) war jedoch auch der Handel nach Idrija verhältnismäßig lebhaft. Die Einwohner von Žiri versorgten die Stadt Idrija mit Gemüse, Milch und Fleisch. In der Überlieferung sind auch Erinnerungen an Schwierigkeiten mit Straßenräubern noch lebendig, vor allem auf der Strecke Škofja Loka—Žiri.

Für die Vergangenheit liegen nur bruchstückhafte Angaben vor, doch legen auch diese Bruchstücke die Annahme nahe, daß das Fuhrwesen in dem behandelten Gebiet gut entwickelt war.

Nach dem ersten Weltkrieg erlebte es vor allem durch das Kraftwerk von Fužine in Žiri eine Blütezeit. Zunächst fanden Fuhrleute während der Bauarbeiten durch Materialtransporte ihren Broterwerb, später mußten die für den Bau aufgenommenen Kredite abgezahlt werden, das bedingte einen verstärkten Holzschlag in den Wäldern der Umgebung von Žiri und nahezu tägliche Holztransporte nach Logatec. Nach Škofja Loka wurde viel weniger gefahren, weil durch die nötige Übernachtung und durch andere Gründe der Transport in diese Stadt viel teurer war. Ständige Fuhrleute transportierten vor allem Holz in die beiden obenerwähnten Städte, bei der Rückfahrt nahmen sie vor allem Handelswaren und Handwerkermaterial mit, vor allem für die Schuster. Die soziale Differenzierung zwischen den Fuhrleuten kam in erster Linie in der Tatsache zum Ausdruck, daß Berufsfuhrleute Güter im Auftrag und nicht für den eigenen Namen transportierten — und sozusagen die Proletarier unter den Fuhrleuten waren —, während die Bauernfuhrleute nur ihr eigenes Holz transportierten, nachdem alle anderen Arbeiten auf ihrem Bauerhof verrichtet waren. Der Holztransport bildete also für einige Fuhrleute den einzigen Broterwerb, für andere jedoch nur einen zusätzlichen Verdienst. In einzelnen Zeitabschnitten gab es 20 bis 40 mehr oder weniger ständige Fuhrleute, darunter auch Frauen und Halbwüchsige.

Als Motiv für das Festhalten an dieser Arbeit werden von einigen Informatoren neben wirtschaftlichen Gründen auch gesellschaftliche genannt. In der Abhandlung wird der Arbeitstag eines Fuhrmanns geschildert, der Charakter der Fahrt zu verschiedenen Jahreszeiten, die gegenseitige Hilfe unter Fuhrleuten während der Fahrt, die Ernährung, Bekleidung und die Pflege der Pferde. Eine Erkrankung der Pferde war selbstverständlich ein großes Unglück. Zuletzt werden auch Fragen der Geisteskultur behandelt. Abschließend richtet sich das Augenmerk noch auf das Fuhrwesen nach dem zweiten Weltkrieg, es folgt die Schilderung des Fuhrmanns mit der längsten — über 50-jährigen — Fahrzeit.

Im zweiten Teil der Abhandlung ist vom Kraftfahrzeugverkehr in Žiri die Rede, von seinen Anfängen über ein Jahr vor dem Ausbruch des ersten Weltkriegs bis zur Asphaltierung der Straßen von Žiri Mitte der sechziger Jahre. Durch die Kraftfahrzeuggesellschaft Žiri ist die erste reguläre Autobuslinie auf der Strecke Žiri—Skofja Loka—Ljubljana im Jahre 1913 eingeführt worden. Der erfolgreiche Verkehr wurde durch den Kriegsausbruch lahmgelegt, nach Kriegsende, im neugegründeten jugoslawischen Königreich, kam die Gesellschaft nicht mehr auf den grünen Zweig. Um so besser gedieh dagegen das Konkurrenzunternehmen. Es werden die Beziehungen zwischen diesen beiden teilweise im Wettbewerb stehenden Organisatoren des öffentlichen Verkehrs in Žiri geschildert und die Verwicklungen, die ihre Tätigkeit begleiteten. Aus der Dokumentation geht hervor, daß anfangs die Haltung ziemlich familiär, gemächlich war, bis endlich das außerhalb der Grenzen von Žiri geprägte Bewußtsein überwog, daß der Erfolg der Unternehmens von einer streng professionellen Geschäftsführung sowohl in organisatorischer als auch in finanzieller Hinsicht abhing. Auf diesen Grundsätzen wurde ein drittes Verkehrsunternehmen in Žiri gegründet, das in den dreißiger Jahren seine Aufgabe erfolgreich erfüllte — bis zur Besetzung von Jugoslawien im Jahre 1941.

Soweit die verfügbaren Quellen das ermöglichen, berührt die Abhandlung auch die Organisation des Verkehrs in der Staatsverwaltung nach 1945, nachdem das frühere Privatunternehmen verstaatlicht worden war.

Nach dem geschichtlichen Abriß der erwähnten wirtschaftlichen Tätigkeit werden in der Abhandlung einzelne Elemente dieser Tätigkeit erörtert. Zunächst der Verkehr in Žiri in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen nach der Fahrtart: Personenverkehr mit Omnibussen, Taxis und der Güterverkehr. Es werden Kraftfahrzeuge beschrieben soweit sich die Informatoren noch daran erinnern können, die Garagen usw. Ein besonderes Augenmerk richtet sich auf die Busfahrer und die Weise, wie die Fahrerlaubnisse erworben wurden, auch die Schaffner als Begleiter der Fahrer werden nicht übersehen, es wird das Verhältnis Arbeitgeber — Arbeitnehmer bearbeitet, die Struktur der Reisegäste und der Fahrplan geschildert.

Mit dem Kraftwagen öffnete sich Žiri in die Welt bzw. die Welt öffnete sich für die Einwohner von Žiri. Es steht jedoch fest, daß die Mehrheit derjenigen, die Verkehrsdienstleistungen anboten, fachlich sowohl in technischer als auch in geschäftlicher Hinsicht zu wenig bewandert waren, es folgten notgedrungen schwere Erschütterungen verschiedenster Art. Sicher folgte man auch dem Fortschritt auf diesem Gebiet der technischen Kultur nicht schnell genug, doch erwies sich die mangelnde Kenntnis der Mechanismen der erfolgreichen Geschäftsführung als noch verhängnisvoller, als mit der neueingeführten Verkehrsart nicht nur die lokalen bzw. Besitzgrenzen überschritten wurden und es zu einer Einbeziehung in den weiteren wirtschaftlichen Raum kam.

IZSELJEVANJE IZ BELE KRAJINE OD ZAČETKOV DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Marinka Dražumerič

Izseljevanje in njegov vpliv na življenje in delo Belokranjcev sta potekala v dveh zaključenih obdobjih, ki ju celotna problematika izseljenstva tesno povezuje. Prvo obdobje zajema čas od začetkov množičnega izseljevanja ob koncu 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne, ko je bilo izseljevanje prekinjeno. Drugo obdobje sledi izseljevanju v času med svetovnjima vojnama. Takrat se je nadaljevalo izseljevanje v ZDA, deloma se je preusmerilo v Kanado, Južno Ameriko in Zahodno Evropo; domov so se vračali izseljenci, ki so odšli na tuje že pred prvo svetovno vojno.

Za čas do prve svetovne vojne sem dobila največ podatkov iz pisanih virov in literature. Pomemben vir so bili predvsem članki, ki so jih objavile Dolenjske novice in Kronika župnije Adlešiči. Krajevno je snov omejena na Adlešiče in okolico, delno na Črnomelj. Za izseljevanje med obema vojnama sem bila vezana predvsem na ustne vire, na ljudi, ki so bili sami izseljenci ali pa so bili to njihovi najbližji sorodniki ali sosedje. Krajevno sem se omejila na Vinico in njeno okolico.

Pokrajina in gospodarstvo Bele krajine

Bela krajina leži na jugovzhodnem delu Slovenije. Na severovzhodnem delu jo obdajajo Gorjanci, na severozahodnem Kočevski Rog, na vzhodnem jo reka Kolpa ločuje od sosednje Hrvaške. Med temi naravnimi mejniki se razprostira planota, posejana s številnimi griči, vasmí, polji, travniki, vinogradi in gozdovi. Pokrajina je pretežno kraška. Največja in najvažnejša reka je Kolpa, večji vodotoki sta še reki Lahinja in Dobljčica in potok Krupa. Nekaj je še manjših potočkov in izvirov; na splošno pa je imela in ima še danes Bela krajina težave s pitno vodo.

Belokranjci so se vse do druge svetovne vojne ukvarjali in preživljali predvsem s kmetijstvom, s »poljedelstvom, živinorejo in vinarstvom.«¹ Do dvajsetih

¹ Ivan Šašelj: Zgodovina adlešičke fare na Belokranjskem, Ljubljana 1887, str. 3.

let 20. stoletja ni bilo industrije; manjši rudnik je bil v Kanižarici pri Črnomlju. Med svetovnim vojnama je v Črnomlju obratovalo lesno podjetje Jugoles in manjša tovarna učil.

Tudi obrt je bila vse do druge svetovne vojne slabo razvita. Obrtniki so z izdelki oskrbovali le domače prebivalstvo. Slabo je bila razvita tudi trgovina. »Trgovci se pečajo le z uvažanjem raznovrstnih potrebščin za domači trg, oz. z izvozom deželnih pridelkov, ki jih more ta ali oni utrpjeti v svojem gospodarstvu. To so: prašiči (živi in zaklani), goveja živina, perutnina, jajca, kože; vino prodaja vinogradnik naravnost krčmarju.«²

Vse do leta 1914 je bila Bela krajina slabo povezana z drugimi slovenskimi kraji, saj so jo Gorjanci in kočevski hribi ločevali od sveta. Čeprav so bile prek naravnih pregrad speljane ceste, se zaradi strmih klancev in oddaljenosti večjih krajev promet ni mogel razviti. Tik pred prvo svetovno vojno je bila dograjena železnica, ki je Belo krajino povezala z Ljubljano in Karlovcem.

Vzroki izseljevanja

Vzroki izseljevanja iz Bele krajine so bili gospodarske in družbene narave. V času do prve svetovne vojne so bile vzrok izseljevanja predvsem slabe gospodarske razmere, v drugem obdobju pa so se poleg izrazito gospodarskih razmer pojavili tudi drugi razlogi, npr. neurejene domače razmere, doseganje določenega položaja v družbi, možnost boljšega zaslužka.

Gospodarske razmere

Omenjeno je bilo, da so se Belokranjci vse do druge svetovne vojne preživljali zlasti s kmetijstvom. Edini pridelek, ki je bil namenjen prodaji, je bilo vino, saj »vinarstvo donša ljudem obilo dobička, nekaterim posestnikom je trtni pridelek edin.«³ Z zaslužkom od prodaje vina so plačevali davke in odplačevali dolgove.

V 80-ih letih 19. stoletja je začela trtna uš uničevati vinograde. Ko je deželni odbor leta 1883 zbiral podatke o stanju kmetijstva, so iz Črnomlja poročali, da je »kmetijstvo v najslabšem stanju. Gospodarji se preseljujejo v Ameriko. Zemljišča se pod ceno prodajajo, večji del jih kupujejo upniki sami in prilično jih razkosavajo.«⁴ Kmet iz Dolenjcev je zapisal: »ker je prišla trtna uš, leta 1889. v Veliko Plešivico in se je razšla po vsih poprej krasnih in lepih Vinogradih naše Adlešičke Fare. kakor tudi pri Sosednih Farah po vsi Belokrajini in Horvaškem in je v dobrih petih letih naše poprej lepe Vinograde popolnoma uničila če je še kadi kakova trta ostala ni imala več navadnega roda niti zorosti kod negdaj poprej. oz kako je bilo zdaj žalostno minilo je lepo petje kise je slišalo z Velike Plišivice . . . oj kako je nastalo zdaj slabo in žalostno, marsikateri gospodar je bil primoran se podati v dalno ameriko in več družin se je preselilo

² Franjo Ogrin: Slike iz Belokrajine, Ljubljana 1924, str. 25.

³ Leopold Podlogar: Kronika mesta Črnomlja in njega župe. Zgodovina žup ljubljanske škofije, XIII. zvezek, Ljubljana 1906, str. 11.

⁴ Musining, 15. maja. Dolenjske novice (dalje DN) 1896, št. 10, str. 77.

v ameriko ki se več nikoli nazaj ne poverne.«⁵ Ljudje so okužene vinograde posekali in kolje prodajali za kurjavo.

Razmere so se le počasi zboljševale. Uničene vinograde so ljudje znova zasadili. Že leta 1896 je v črnomaljskem okraju, ki je »bil najbolj pokončan po trtni uši, trtje lepo napredovalo«. Toda tudi potem, ko so bili vinogradi obnovljeni in je bil pridelek vina znova precej velik, se izseljevanje ni ustavilo. Vrstile so se namreč slabe letine, tako npr. leta 1904, 1907, 1910.

Uničeni vinogradi in slabe letine so sicer prisilile Belokranjce, da so si iskali delo in zaslužek v tujini, toda vzroke množičnega izseljevanja moramo iskati tudi v slabo razvitem kmetijstvu. Obdelovalna zemlja je bila razkosana na številne majhne parcele, skrite na dnu kraških vrtač. Način obdelave je bil ročen, »poljedelska orodja pa skrajno primitivna in zastarela in v sedanjem času skoraj nerabna«. ⁷

Bela krajina je bila odmaknjena od trgovskih poti, njeno zaledje izrazilo kmečko in nerazvito. Ker ni bilo povezav z večjimi mesti, so kmetje le s težavo prodali svoje pridelke. Dežela je bila zaprta širšemu svetu.

Graditev železnice iz Novega mesta proti Črnomlju in Metliki je zato zbujala pri ljudeh velike upe. Članek v Dolenjskih novicah je poln optimizma nakazoval možnost zaslužka, ker »se sedaj odpira najlepša prilika, da lahko zaslužite lep denar na domači grudi in se vam ne bo treba boriti v tujini za vsakdanji kruh. Koncem marca prično z delom belokranjske železnice, ki bo trajalo do dobri dve leti. Potrebovalo se bode na tisoče ljudi, ki bodo imeli lep zaslužek, seveda po zmožnosti.« ⁸

Marsikateri izseljenec se je zato z velikimi upi in trdnim prepričanjem, da bo dobil delo pri graditvi železnice, vrnil domov. Toda bili so razočarani, saj so doma že številni nezaposleni delavci nestrpno čakali na začetek gradnje. Delo samo je bilo naporno, zaslužek dokaj nizek. Tisti, ki niso bili doma v bližini delovišča, so morali najeti stanovanje in sami skrbeti za prehrano. Ko so bila dela končana, so mnogi ostali brez dela, saj se brez potrebne kvalifikacije niso mogli redno zaposliti na železnici. Belokranjska železnica, ki je pri ljudeh budila upanje in prepričanje, da bo zaustavila izseljevanje, ni izpolnila pričakovanj. Belo krajino je sicer odprla svetu, toda prav s tem je še pospešila izseljevanje.

K izseljevanju, zlasti mož in fantov, so pripomogle tudi neustaljene politične razmere pred prvo svetovno vojno. Pri naboru leta 1909 je »manjkalo 76 % naborno obveznih mladeničev iz Bele krajine, t. j. več kot tri četrtine najboljših delovnih moči in gospodarjev je v Ameriki.« ⁹

Problem izseljevanja moških, sposobnih za vojaško službo, je bil v letih pred prvo svetovno vojno tako žgoč, da so oblasti izseljence, »ki so se doma izmaknili vojaški obveznosti, pozivale, da se lahko vrnejo v domovino, ne da bi jih čakala

⁵ Rokopis, vloženi v Kroniko župnije Adlešiči (dalje Kronika), ki ga je napisal Miko Grabrijan, kmet iz Dolenjcev. V njem je opisal svoje potovanje v Ameriko leta 1897 in vrnitev tri leta pozneje, pa tudi pregled na Ellis Islandu in življenje v Ameriki.

⁶ Gl. op. 4.

⁷ Dopisi. Ljubljana. Važno za izseljence. DN 1912, št. 10, str. 78—79.

⁸ Gl. op. 7.

⁹ Belokranjski glasnik. Belokranjske težnje. DN 1909, št. 36, str. 387.

kazen. Ta ugodnost pa je na takratnem Kranjskem veljala izrecno za Belokranjce.«¹⁰

Toda poziv in ugodnosti, ki jih je ponujala oblast, niso pritegnili izseljencev. Tako je bilo 14. oktobra leta 1913 na vojaškem naboru iz župnije Adlešiči le 23 fantov, od katerih sta bila »potrjena le dva. Da jih je tako malo, kriva je Amerika, vsaj je ravno iz teh let prav veliko fantov v Ameriki.«¹¹

Konec prve svetovne vojne je prinesel velike spremembe v političnem življenju. Ob razpadu avstro-ogrske monarhije so nastale nove države, med njimi tudi Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Belokranjci so pričakovali, da bo nova država spremenila in razvila gospodarstvo. Izseljenci so se po končani prvi svetovni vojni množično vračali domov, saj so upali, da bodo našli delo v domačem kraju. S seboj so prinesli toliko gotovine, da »do prvih povojnih let Bela krajina ni občutila tako ostre gospodarske krize. Še vedno je živela od Amerike. Amerika je zidala, popravljala, dajala kruha in obleke.«¹² Toda nova država, v kateri so ostale gospodarske razmere še vedno slabe, kmetijstvo pa nerazvito, je ljudi razočarala.

V času med svetovnjima vojnama so prvi začetki industrije omogočili zaposlitev v Beli krajini le majhnemu številu ljudi. Tako je bilo še leta 1931 kar 82,1 % prebivalcev Bele krajine poljedelcev in živinorejcev. Glavni vir dohodkov sta ostala »vinogradništvo in živinoreja. Goje se sicer tudi druge kmetijske panoge, ki pa radi slabih kraških tal ne uspevajo dobro in ne krijejo niti domačih potreb. Zato se Belokranjci ob vsaki možnosti izseljujejo v tujino in mnoga naselja so navezana na podporo svojcev iz Amerike in od drugod. V kraju ni nikake večje industrije, ni javnih del, ni druge možnosti za zaslužek!«¹³ Okoli leta 1930 so bili davki »posebno pri prodajah ali predajah tako silni, da ne delajo zdaj nekateri ženini pred poroko več ženitnih pogodb pred notarji, ampak le zasebno med pričami, da ne plačujejo potem neznosnih davkov vsled prepisov. Potem ni čudno, da hoče zopet vse v Ameriko, ker kmet nikakor ne bo mogel izhajati posebno še, če pride slaba letina, kateri pa so se vrnil iz Amerike, pa obžalujejo, da so prišli domu.«¹⁴

Družinske razmere

Ker je kmetijo po očetu podedoval po navadi najstarejši sin, so se bratje in sestre priženili kam drugam ali ostali doma kot neporočeni strici in tete. Tisti, ki je podedoval kmetijo, je moral vsem bratom in sestram, če so se poročili, izplačati doto oz. delež od kmetije. Zato se je gospodar pogosto zadolževal. Da je lahko odplačal dolgove, si je moral poiskati trden vir zaslužka. To pa v izrazito kmečkem okolju ni bilo mogoče. Edina rešitev je bilo delo v tujini.

Tudi marsikateri fant in dekle se je raje odpravil v tujino, kakor da bi ostal doma brez možnosti lastnega zaslužka in osamosvojitve. Da je Amerika

¹⁰ Jože Dular: Metlika skozi stoletja, Metlika 1978, str. 28—29.

¹¹ Kronika, zv. IV, str. 191.

¹² Janez Marentič: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957, str. 109.

¹³ Martin Malnerič: Bela krajina, Dolenjska, Novo mesto 1931, str. 94.

¹⁴ Kronika, zv. V, str. 185.

sprejemala »odvečne« otroke, je razvidno iz komentarja: »Oče ni bil v nikaki zadregi, kam s fanti, ko odrastejo: V Ameriko! Za karto jim je poskrbel, to je bila vsa odpravnina od hiše!«¹⁵ Belokranjski očetje so pošiljali v tujino tudi tiste otroke, ki so bili bolehní, šibkega telesa in nesposobni za težko delo na kmetiji. Prepričani so bili, da si bodo v Ameriki poiskali lažje delo in imeli boljše življenje, kakor bi ga imeli doma.

Večkrat so izselitev enega od zakoncev, največkrat moža, pospešile neurejene družinske razmere. Na Vinici smo zvedeli zgodbo o Amerikancu, ki se je po končani prvi svetovni vojni vrnil domov, »odprl trgovino in kupil štiri posestva. Najstarejši sin se je poročil doma. Mladi se s starši niso zlagali, zato ni oče dal sinu nič denarja. Mlada dva sta odšla na ženin dom. Tam so živeli bolj skromno, zato je mladi mož odšel v Ameriko.«

Tudi nerazumevanje med zakoncema je večkrat pripomoglo k izselitvi. Podatkov o tem v pisanih virih skoraj ni, ljudje pa o tem zelo neradi pripovedujejo. Samo en sogovornik je odkrito povedal, da se je »oče priženil na kmetijo moje mame, a se ni razumel z njo. Doma na kmetiji ni hotel nič pomagati, zato je odšel v Ameriko.«

Kam in kako so se izseljevali Belokranjci

Izseljevanje iz Bele krajine je bilo do prve svetovne vojne oz. do leta 1924 usmerjeno izključno v čezmorske dežele, predvsem v Združene države Amerike, ki so jih na kratko imenovali kar Amerika. Med prvimi naseljenci v Ameriki je bil v 19. stoletju Mathias Kure iz Svibnika pri Črnomlju, ki je odšel v tujino že leta 1850; Joseph Gorše, ki se je rodil v okolici Semiča, je bil prvi Slovenec, ki se je že leta 1847 naselil v Chichagu; Štefan Kočevár in Jože Štukel iz Semiča sta že leta 1858 kopala zlato v Kaliforniji; bakreno rudo sta na polotoku Keweenaw okoli leta 1845 odkrila Joseph Vertin iz Doblič in Peter Rupe iz Poljan ob Kolpi. Prvim izseljencem so po letu 1880 sledili številni drugi.

Do prve svetovne vojne je Belokranjce privlačevala predvsem Severna Amerika. Izseljenci v Južno Ameriko so bili redki, saj so bile v tem predelu sveta neurejene politične razmere, zaposlitev je bila predvsem sezonska, težko delo na poljih pa slabo plačano. Tudi po letu 1924, ko so ZDA omejile število priseljencev iz Evrope, se Belokranjci niso radi odločali za delo v Južni Ameriki. Ker tudi za delo v industrijskih središčih zahodnoevropskih držav ni bilo posebnega zanimanja, se je tok izseljevanja usmeril v Kanado. Tako je leta 1937 iz okraja Črnomelj živelo v ZDA kar 79 % vseh izseljencev, v Kanadi 9,8 %, v Argentini 6,7 %, v drugih državah Južne Amerike 0,8 % in v državah Zahodne Evrope 2,9 %.

Izseljenski val v ZDA lahko razložimo s hitrim gospodarskim razvojem ZDA po državljanski vojni, saj so konec 19. stoletja odpirali velike premogokope, rudnike bakra, svinca in železa, gradili so velike livarne, železarne, topilnice rude in številne tovarne, v katerih so potrebovali poceni delovno silo.

Čeprav je Amerika sprejemala skoraj neomejeno število izseljencev iz Evrope, je vlada uvedla nekatere omejitvene ukrepe. Tako je leta 1907 ameriška vlada sprejela zakon, s katerim je prepovedala naseljevanje:

¹⁵ Janez Marentič: nav. delo, str. 109.

- »umobolnim, slaboumnim, blaznim, epileptičnim,
- tuberkuloznim in osebam, ki imajo nalezljive bolezni,
- siromakom in navadnim beračem, kakor tudi onim, o katerih je pričakovati, da postanejo javna nadloga,
- onim, ki imajo telesno hibo, ali se o njih izreče zdravstvena komisija, da niso zmožni opravljati katere koli delo,
- onim, ki so kaznovani zaradi hudodelstva,
- osebam, ki žive v poligamiji,
- anarhistom, ali osebam, ki so za posilen prevrat vlade Združenih držav,
- prostitutkam,
- delavcem, ki imajo za tja že kako ustmeno ali pismeno pogodbo za kakršnokoli delo,
- osebam, ki jim plača prevoz korporacija, društvo, družba, občina ali država,
- otrokom do 16. leta, kateri niso v spremstvu matere ali očeta,
- izučeni delavcem (obrtnikom) je dovoljena naselitev le takrat, kadar v deželi takih delavcev že ni brez dela,
- vsak naseljenec plača 4. dolarje, to je 20 K takse.«¹⁶

Belokranjski izseljenci so se naseljevali v premogovnih revirjih Pensilvanije, Ohia, Illinois, Kansasa in Kolorada, v bližini rudnikov železa v Gornjem Michiganu in Minnesoti in v okolici rudnikov bakra v Montani in Wyomingu.

Ekspanzija izkoriščanja rudnikov je trajala le nekako do konca prve svetovne vojne. Zaradi krize v ameriški premogovniški industriji so se Belokranjci začeli iz premogovnih središč preseljevati v industrijska mesta, npr. v Denver, Kansas City, St. Louis, Chicago, Millwaukee, Pittsburgh in v okolico železarskih mest.

Tisti izseljenci, ki so se po letu 1924 izselili v Kanado, so se morali pismeno obvezati, da bodo eno leto delali na posestvih. Ker je bilo delo naporno, za služek pa slab, so se tudi ti po izpolnjeni obveznosti zaposlovali predvsem v industrijskih vejah gospodarstva.

Zaradi množičnega izseljevanja je bilo ustanovljenih več agencij, ki so odpravljale izseljence v tujino. Že leta 1875 je začelo v Ljubljani delovati zastopstvo Norddeutscher Lloyd, d. d. iz Bremena. Temu je sledila agencija Hamburg Amerikanische Packetfahrt Actien Gesellschaft, ki je zastopstvo v Ljubljani odprla leta 1887. Tik pred prvo svetovno vojno so v Ljubljani poleg omenjenih delovale še naslednje popolne agenture: Hamburg — American Line, Red Star Line, Cunard Line, Austro Americana in dve potovalni agenciji: agencija Edvarda Kristana in agencija Antona Schmade. Prva je prodajala vozovnice za paroplovno družbo Holland America Line, druga za Compagnie Générale Transatlantique.

Poleg legalnih agentur so v Ljubljani delovale tudi ilegalne agencije. Te so pošiljale v tujino fante, ki niso odslužili vojaščine. Za potovanje prek teh agencij je zadostoval krstni, poročni, orožni ali domovinski list in delavska knjižica; žene in dekleta, ki so potovale s sorodniki, niso potrebovale dokumentov.

Znana ilegalna delniška družba Zwischenbart iz Basla je bila ustanovljena že leta 1834. Z ilegalno agencijo Rommel and Co., prav tako iz Basla, je bila v

¹⁶ Domače vesti (Ne v Ameriko!), DN 1907, št. 17, str. 174—175.

poslovnih stikih agencija slovenskega izseljenca in poslovneža Franca Sakserja¹⁷ iz New Yorka.

Leta 1909 je bila v New Yorku ustanovljena Družba sv. Rafaela, ki je imela do leta 1924 podružnico v Ljubljani. Ponovno je bila ustanovljena leta 1927 s sedežem v Ljubljani in podružnicama v Mariboru in Murski Soboti.

Njen glavni cilj je bil, da je skrbela za slovenske izseljence in jim pomagala do »verskega, gmotnega in moralnega stanja«. ¹⁸ Za nalogo si je zadala »varovati one, ki se hočejo na vsak način izseliti, pred materialno in duševno škodo pred začetkom potovanja ter na potovanju do končnega cilja«. ¹⁹ Član družbe je lahko postal vsak posameznik ali vsako slovensko društvo. Ob ustanovitvi je znašala članarina za »ustanovitelje 25 dolarjev, za dobrotnike pet dolarjev ali več, za družabnike pa en dolar na leto in za podporne člane po petdeset centov«. ²⁰

Agencije so za svoje delo najele agente, ki so hodili po vaseh in dajali ljudem, »ki so se odločali za izselitev iz lastnega nagiba brezplačna navodila o tem, kdaj odhajajo ladje in o ceni potovanja, pomagali so pri izbiri najbližjega pristanišča do kraja, kamor potujejo in podobno. Po sprejemu potnika je moral agent vpisati njegove podatke in datum odhoda parnika. Te podatke je vpisal tudi v pogodbo za potovanje. Vsak agent je vodil knjigo vseh potnikov.« ²¹

Agenti so poučili izseljence tudi o pogojih za vstop v ZDA in o poteku potovanja. Ilegalni posredniki so skrbno priporočali izseljencem, ki niso odslužili vojaške obveznosti in niso imeli urejenih potnih listov, naj zaradi policijske kontrole izstopijo že na železniških postajah pred Ljubljano (na Škofljici, Lavrici ali Rakovniku), ponovno pa naj vstopijo na vlak šele v Vižmarjah ali Medvodah. Vozovnico naj kupijo samo do Ljubljane, nato do Beljaka, Innsbrucka, Buchsa in Basla. Izseljencem so priporočali, da imajo poseben razpoznavni listek v roki, zataknen za klobuk ali pripet na prsih, saj jih bodo le tako lahko spoznali agenti, ki jih bodo pričakali v Baslu.

Vsa ta navodila so bila včasih neučinkovita. Tako lahko v prilogi Slovenskega naroda iz leta 1898 beremo, da je »mestni policijski nadstražnik aretoval na južnem kolodvoru Janeza Vajdo, Tomaža Deržaja in Matijo Škofa iz Črnomaljskega okraja, ker so še vojaški dolžnosti podvrženi in so se hoteli izseliti v Ameriko«. ²²

Eden od pogojev za delovanje agencije je bil, da njeni agenti ne smejo vabiti ljudi k izseljevanju. Toda agencije se teh določil niso držale. Ker so posredniki od vsakega potnika, ki so ga pridobili za potovanje s svojo agencijo,

¹⁷ Franc Sakser (1859—1937), tiskar, časnikar in poslovnež. Leta 1892 je odšel v Ameriko in že naslednje leto začel izdajati slovenski časopis Glas naroda in Slovenski ameriški koledar. Ustanovil je železniško-parobrodsko zastopstvo in agencijo. Leta 1922 je v New Yorku ustanovil zasebno banko. V krizi med letoma 1929 in 1932 je zgubil vse premoženje. Vrnil se je domov, kjer je tudi umrl. F. Sakser je bil med prvimi, ki so začeli vplivati na narodno in delavsko zavest slovenskih izseljencev.

¹⁸ Ameriški novičar. Družba sv. Rafaela v New Yorku... DN 1909, št. 7, str. 56.

¹⁹ Dopisi. Ljubljana. — Navodila za izseljence v Ameriko. DN 1910, št. 23, str. 18.

²⁰ Gl. op. 18.

²¹ Ema Umek: Izseljenska agencija Jožefa Paulina v Ljubljani, Slovenski izseljenski koledar, Ljubljana 1968, str. 234—238.

²² Slovenski narod, Ljubljana 1898, št. 106, Priloga II. 5.

dobili določeno provizijo, so se potrudili in zlasti z opisovanjem idealnih življenjskih razmer vabili ljudi k izselitvi.

Agenti so bili povezani z železničarji, postreščki na železniških postajah, mitničarji, skratka z ljudmi, ki so prihajali v stik s tistimi, ki so se nameravali izseliti. »Podagenti« so tako pripeljali v pisarne agencij vse tiste ljudi, za katere so ugotovili, da se nameravajo izseliti. Za ilegalne agencije so največkrat delali reklamo izseljenci-povratniki.

Podeželje so agencije preplavile z letaki in plakati, reklamnimi koledarji in ceniki potovanj, s katerimi so hvalile prednosti svoje družbe in vabile ljudi k izseljevanju. Oton Župančič je v spominih na mladost zapisal: »Spominjam se izza mlada, kako so visele po vseh krčmah poleg svetniških podob na steklo in barvotiska Dobe človeškega življenja velikanske reklame z ogromnimi parniki in napisi Red Star Line, White Star Line, Hamburg America Line, Bremen — New York, Trst — Amerika.«²³

Proti sleparjenju izseljencev se je kmalu dvignil val nasprotovanj. Mnogi so se pritoževali, »da so bili osleparjeni največ s tem, da se jim je doma stavila Amerika kot strašno dobra in lepa pred oči. Ali kadar pridejo sem v Ameriko, še le sprevidijo rojaki, kako je tukaj.«²⁴

Dopisniki so v Dolenjskih novicah opozarjali predvsem na agenturo v Buchsu v Švici, ki si je »nadela ime ‚slovenska agentura‘, da tako lažje slepi slovenske izseljence.«²⁵ Leta 1913 je bila deležna kritik tudi družba Canadian Pacific, ki je »zakrivila velikansko zlorabo izseljeniške agitacije. Na tisoče lakomniških izseljencev je družba zvalila v Ameriko samo, da je družba lahko mastno zaslužila. Posebno ogrožena je bila naša država za svoje vojaško — obvezno moštvo, katero je družba z raznimi zvijačami prevažala preko luže.«²⁶

Pojavila se je zahteva, da naj »vlada zabrani, da si ne bodo nekateri polnili žepov s krvavo zasluženimi novci naših rojakov.«²⁷ Zato je začela državna uprava preganjati agente, ki so delali reklamo za življenje v Ameriki in nagovarjali ljudi k izselitvi. Tako je bil leta 1909 v »Ljubljani aretiran agent Kambič, ker je s pretvezami dokaj Belokranjcev odpravljal v Ameriko.«²⁸

V času med svetovnima vojnama, torej v stari Jugoslaviji, je posle izseljevanja vodil oddelek za socialno politiko pri narodni, pozneje deželni vladi Slovenije oz. pri pokrajinski upravi. Pri ministrstvu za socialno politiko v Beogradu je bil leta 1922 ustanovljen poseben odsek, ki je skrbel za izseljevanje in priseljevanje. Istega leta je bil v Zagrebu ustanovljen še poseben izseljeniški komisariat. Ta je vodil politiko izseljevanja za celo državo. V Ljubljani je bil leta 1928 ustanovljen izseljeniški urad, ki se je v naslednjem letu preimenoval v Izseljeniški referat dravske banovine. Leta 1940 je bila ustanovljena Izseljeniška zbornica.

²³ Joža Mahnič: Izseljevanje iz Bele krajine in njega odmevi pri Otonu Župančiču, Slovenski izseljenski koledar, Ljubljana 1980, str. 177.

²⁴ Iz Novi Yorka v Ameriki. DN 1890, št. 7, str. 53.

²⁵ Domače vesti (Potniki v Ameriko varujte se agentov v Švici), DN 1903, št. 21, str. 207.

²⁶ Domače in tuje novice. Izseljeniška družba »Canadian Pacific« ... DN 1913, št. 20, str. 78.

²⁷ Gl. op. 24.

²⁸ Ameriški novičar. Mesto v Ameriko — v ječo. DN 1909, št. 8, str. 65.

Pot do velikih zahodnoevropskih pristanišč, kjer so se izseljenci vkrcali na parnike, je bila dolga in je vodila čez celo Evropo. Belokranjski izseljenci so se do konca 19. stoletja peljali iz Črnomlja do Ljubljane s poštno kočijo in od tod z vlakom odpotovali naprej. Ko je bila zgrajena železnica do Novega mesta (leta 1884) in Kočevja (leta 1898), so se izseljenci s poštno kočijo peljali do enega od navedenih mest in naprej potovali po železnici. Po dograditvi belokranjske železnice (leta 1914) so z vlakom odpotovali že iz Črnomlja ali Metlike. Izseljenci iz Vinice, njene okolice in iz Poljanske doline so v letih pred prvo svetovno vojno večinoma potovali na Reko, kjer so se vkrcali na parnik.

V Kroniki župnije Adlešiči se je ohranil opis potovanja v Ameriko, ki ga je leta 1897 opravil kmet iz Dolenjcev. Svojo pot v tujino je opisal takole: »v Nedeljo, 9. Maja, ob. 5. uri zvečer sem se, odpravljaj od doma prav, žalosten je bil ta dan za mene in za mojo družino, preden smo se imeli razločit sem rekel mojo družini v hiši pokleknit z obrnjenim obrazom k podobi Presvete Trojice. Prečiste Device Marije Pomagaj, k Podobi Sv. Družine, in drugih Svetnikov, potem sem se prekrižal jast in moja družina in uvsji pričujoči, jest sem začel molit apostolsku veru in potem sv rožni venec, in moja družina in drugi pričujoči su molili za manum. molili smo za moje ljubo zdravlje in sreču v ameriki, in da bi Ljubi Bog dal in Prečista Devica Marija Pomagaj, Presveta Družina, Presveto Sladko Ime Jezus Marija in Sv. Jožef, kakor se zdaj žalostno razločimo da bi se čez par let veselo skupaj z družili, moju družinu sem priporočil v varstvo Sv. Družini, in molili smo za moje ranjke starše za zlahtu, potem sem prosil za Blagoslov z žegnano vodo katerega sem dobil od moje Botre mojih otrok Ane Veselič, potem sem ja Blagoslovil moju Družinu in uvsse Pričujoče, potem sem se poslovil z ženum s sestrum in otroki in z drugimi pričujočimi, potem se je zaslišal obilu po hiši jok in plakanje ko smo se podali od doma jast in moj Sused Martin takov jok je bil za nami kakor da nas spremiju k hladnemu grobu, ta dan zvečer smo došli v Črnomelj, pri Suštarčiču je bilo naše prvo od lube domovine žalostno prenočišče ob trih v pundeljki zjutraj smo šli na naš žalostni poštni voz in smo se jokajuč pelali znašimi tovaršicami ki su se nam pridružile Marija Jankovič z Bednja in Ana Štajar, z Desinca, čez Dobljice in čez gore proti nemški Loki ojoj kako milo in jokaječ smo se ogledovali dokler smo mogli iz gor videt našu ljubu domovinu in sv Mariju Magdalenu, ko smo došli v nemšku luku smo si malo počinili in fruštikali kruh in rakiju, potem smo se pelali proti Kočevskemu Mestu, malo smo zopet počinili, potem smo se pelali proti Ljubljani, v Ljubljani smo južinali in več ur čakali in se smo sprehajali po mestu tudi v Lekarni, Ubald pl. Trnkocy, si smo kupili hofen gajs mal glazek za 10. krajcari, Marije celske kapljice glazek 20. kr. pri Črnetu smo vure ogledali kupili nismo nič.«²⁹

Izseljenec, ki se je zaradi bolezni želodca zaobljubil romati na Brezje, se je na poti v Ameriko mimogrede ustavil še na Brezjah in 12. maja nadaljeval potovanje. »popoldan smo se podali proti gorenskemu u večer smo došli v koroško v mesto Fhile, tukaj smo večerali in prenočili, drugi dan smo pelali naprej čez nemško proti Egru, tukaj smo slišali večkrat pri železničkih postajah vriskanje tukajšnjih fantov kerje bila štelenga ali vojaški nabor, 13. maja popoldan smo došli v Eger, Ko smo prestupili meju našega cesarja Franca Jožefa

²⁹ Gl. op. 5.

in prišli na nemško ali prusko. na prvi postaji smo mogli dat kufre vizetirat in potem smo se peljali proti lajbcigu v lajbcig smo prišli malo pred noč in smo odtega Panhofa na kega smo došli mogli daleko hodit do drugega Panhofa. potem smo se pelali naprej, ob polnoči smo vu jenem velikem Panhofu pili črnu kafu. ko smo se to jutro peljali naprej mene pričelo grist v trebuhu. tako meje madron prijel sem pil brinjevu slivovu. in tropovu rakiju. pa ni pomagalo nič. potem sem imalprisebi en liter polaj gajst in kafova nutril sem si natočil enu kupicu sem izpil in hvala bodi Bogu in Materi Božji, madron je minil. to jutro 14. maja. smo se pelali proti bremenu in smo prišli v bremen mislim ob 10. uri. in vale smo šli v Mislerjevo Kancliju in smo si kupili šif karte. potem smo šli v mislerjev opšteš v kvartir. Približal se je poldan in smo dobili obed. po obedu smo se sprehajali po mestu do šeste vure ob. 6. uri smo morali pojt uvsj dati koze cepit potem smo doma k večerji šli. po večerji smo šli spat. drugo jutro. 15. maja. smo stali mislim ob. 6. uri. smo se umili in smo šli fruštikat. po fruštiku smo se hitro spravljali na Panhof. in smo se peljali proti morju k morju smo prišli mislim okoli 10. ure. zatem smo šli kmalu na šif. popoldansmo se pričeli peljat naprej smo šli proti Francozkemu in potem smo se peljali na veliko morje. kako sem se jast bojal morja sam in tudi mi je eden pošten in pametn sused rekel prej nego sem šel v Ameriko da kaj bu ako mise kakovo zlo na putu pripeti, pa hvala bodi Bogu in Narboljši Mariji prečisti Devici, za kaj sem Prosil Preljubeznivega Boga jast prah in pepel ker nism vreden da me zemlja derži in da sonce name sije ker sem veliko krat Najboljšega Očeta Nebeškega Razžalil, pa po pripročnji Narboljše Matere Marije, in po Milosti Narboljšega Neskončno Dobrotljivega Očeta Nebeškega. sem tukaj spoznal na Morju svoje Popolno zdravlje, Čast in Hvala bodi Presveti Trojici in Presveti Družini, ker je bil Mesec Majnik smo na šifu mislim vsaki dan popoldan kar nas je bilo Slovencev se skupaj zbrali in smo popevali Litanije Prečiste Device in tudi večkrat molili Rožni Venec. 24. maja smo prišli v Najurk. mislim ob. 10. uri pred poldne. in smo morali vale na reviziju . . .³⁰

Kmet iz Drage pri Vinici je svoje potovanje v Ameriko okoli leta 1920 popisal takole: »Vkrca sem se na parobrod ‚Mailo‘. Potovali smo menda celih tridest dni. V kabini smo bili štirje, med nami tudi neki Poljaki. Ko nas je zajela nevihta, je ladja tako cvilila, da sem rekel: ‚Glih zdaj bomo pod morjem‘ Poljak je klečal in molil: ‚O matka božja, matka božja, reši nas, reši nas.‘«

Leta 1888 je potovanje iz Ljubljane v Ameriko trajalo trinajst dni. Izseljenci so potovali do severnih nemških ali francoskih pristanišč tri do štiri dni po kopnem; vožnja s parnikom je trajala osem do deset dni. Z leti je bila vožnja krajša. Tako je leta 1902 trajala šest dni.

V letih po prvi svetovni vojni je trajalo potovanje zaradi slabih razmer in neurejenega političnega stanja v državah, skozi katere so potovali izseljenci, nekaj dlje, vožnja s parnikom pa je v obdobju med svetovnima vojnama trajala okoli šest dni.

Pot v Ameriko ni bila poceni. Leta 1892 je potovanje z agencijo Zwischenbart iz Basla stalo 106 goldinarjev. V letih pred prvo svetovno vojno so izseljenci porabili za potovanje 300—400 kron. Po prvi svetovni vojni so cene vožnje naglo narasle. Leta 1920 je »paroplovna družba ‚Cunard Line‘ določila nove tarife za prevažanje potnikov iz Evrope v Ameriko. Vozne cene so na različnih parnikih

³⁰ Gl. op. 5.

različne. Gibljejo pa se za III. razred med 64 in 68 dolarji; za I. razred med 165—205 dolarji. Ker se plačujejo zdaj dolarji po 130 kron, stane torej vožnja v III. razredu ok. 8320—8840 kron.«³¹ Po besedah Viničana naj bi leta 1926 stala vozna karta za Ameriko 150 000 din.

Za belokranjske razmere zelo visoko ceno za vozovnico v Ameriko so bodoči izseljenci lahko poravnali na dva načina: da so si denar sposodili ali da so prodali, največkrat pod ceno, skromno imetje ali samo njegov del in si z izkupičkom kupili vozovnico; nekaterim so posodili denar ali jim kupili karto drugi izseljenci, največkrat sorodniki, ki so že živeli v Ameriki.

Družbena sestava izseljencev

Natančnega števila Belokranjcev, ki so se v obravnavanem času izselili v Ameriko, ni mogoče ugotoviti, saj »v tistem času ni bilo urejene selitvene statistike, ki bi ugotovila število izseljencev. Na razpolago imamo samo podatke, ki so jih zbirale države, v katere so se izseljenci priselili. Te statistike pa so preveč splošne, da bi lahko ugotovili točno število izseljencev. Ker so dolgo časa vodili podatke o številu izseljencev samo po državah, iz katerih so prišli, je težko razbrati podatke za naše ozemlje. Izseljence so popisovali tudi po narodnosti. Tudi tu je prišlo do zmede, saj so se Belokranjci šteli za Kranjce, nekateri tudi za Hrvate, ameriški uradniki pa so jih imeli za Avstrijce, Nemce, Čehe, ipd.«³²

Živko Šifrer je na podlagi dostopnih podatkov izdelal statistično študijo o izseljevanju s slovenskega ozemlja, v kateri je upošteval tudi izseljevanje iz Bele krajine, točneje iz okraja Črnomelj. Izdelal je tudi razpredelnico o številu izseljencev iz tega okraja v letih med 1851 in 1931.

Leto	St. preb.	St. moš.	St. žen.	Sel. saldo
1851	31 453	14 945	16 508	—
1857	31 703	15 610	16 610	—
1868	29 646	13 598	16 048	—
1880	29 888	13 460	16 428	— 1692
1890	28 460	12 236	16 224	— 3572
1900	26 300	11 359	14 905	— 3502
1910	24 755	10 953	13 802	— 3330
1913				— 1063
1921	16 000			
1931	17 072	7 918	9 154	— 1517

Od vseh dežel avstro-ogrske monarhije je bilo do leta 1914 izseljevanje največje iz dežele Kranjske; v okrajih dežele je bilo izseljevanje največje prav iz okraja Črnomelj, kjer je leta 1880 živelo manj kot 30 000 prebivalcev. Ker je bilo

³¹ Kronika, zv. V, str. 3.

³² Živko Šifrer: Kakšno je bilo izseljevanje iz našega ozemlja, Slovenski izseljeniški koledar, Ljubljana 1966, str. 130—134.

tistega leta iz okraja kar 3572 izseljencev, pomeni, da se je izselilo več ko 10 % prebivalcev. Od leta 1880 do vključno leta 1910 se je iz okraja Črnomelj izselilo 12 096 ljudi. V letih tik pred prvo svetovno vojno se je povečalo zlasti število izseljenih mož in fantov. Tako je konec avgusta leta 1913 živelo v Ameriki kar 2863 vojaških obveznikov iz okraja Črnomelj.

Leta 1937 je izseljenski komisariat pri banovinski upravi v Ljubljani opravil popis izseljencev, v katerem so upoštevali le tiste izseljence, ki so bili takrat še jugoslovanski državljani. Pri tem popisu so našli 2631 izseljencev iz okraja Črnomelj. Število prebivalcev na enega izseljenca nazorno pokaže tabela, izdelana na podlagi dobljenih podatkov.

Okraj Črnomelj	St. preb. na izselj.
Občina Adlešiči	12,3
Občina Črnomelj-mesto	12,4
Občina Črnomelj-okolica	7,9
Občina Dragatuš	8,5
Občina Gradac	9
Občina Metlika-mesto	29,1
Občina Metlika-okolica	11,1
Občina Semič	8,1
Občina Stari trg	4,9
Občina Vinica	39,2

Sočasni zapisi o številu izseljencev so zelo ohlapni, nenatančni in nezanesljivi. Podatke o številu izseljencev so do prve svetovne vojne občasno objavljale Dolenjske novice; kazalec števila izseljencev so bili tudi izdani potni listi. »Leto za letom se izda za Belo krajino do 500 potnih listov, tako da je ta nesrečna pokrajina tekom zadnjih 10 let (1900—1910) prišla ob 3000 gospodarjev.«³³

Za čas do prve svetovne vojne so za župnijo Adlešiči ohranjeni točni podatki o številu izseljencev. Tako je leta 1890 živelo doma 1575 ljudi, v Ameriki pa 98 izseljencev. Leta 1903 je bilo vseh izseljencev 242, »od tega 21 družin, 43 gospodarjev brez družin, 121 dečakov, 41 deklet in 81 stalnih izseljencev.«³⁴ Leta 1910 je bilo konec avgusta samo mož in fantov iz iste župnije v Ameriki 180.

Največ Belokranjcev se je izselilo v letih pred prvo svetovno vojno in v dvajsetih letih 20. stoletja. V črnomaljskem okraju je doseglo izseljevanje največji obseg leta 1912 in leta 1927, po letu 1930 pa je močno upadlo.

V tujino so odhajali predvsem fantje in možje. Odtok moške delovne sile je bil tako velik, da je bilo kar tri četrtine najboljših delavcev in gospodarjev v Ameriki. Leta 1910 je bilo izseljevanje fantov tako pereče, da je vlada sprejela odlok, po katerem je bilo »mladeničem v starosti 18 let naprej do zadoščene vojaške naborne zavezanosti«³⁵ prepovedano izdati potni list.

³³ Gl. op. 9.

³⁴ Kronika, zv. I, str. 221.

³⁵ Gl. op. 19.

Izseljevala so se tudi dekleta in žene, vendar nikoli v takem številu kakor moški. To kaže tudi štetje prebivalstva leta 1900, ko je bil po velikem presežku žensk nad moškimi izjemen okraj Črnomelj, kjer je živelo kar 3510 več žensk kot moških. Dekleta so odhajala v tujino za svojimi fanti, možje so vabili za seboj žene in družine. Izseljevanje žensk je bilo pogostejše zlasti v letih po prvi svetovni vojni, a se je kmalu umirilo, in pri štetju leta 1927 je bilo med vsemi izseljenci le dobrih pet odstotkov žensk.

Izseljenci, katerih družine so zaradi izredno slabih življenjskih razmer doma živetarile, so poklicali za seboj v tujino cele družine. Tako je leta 1903 živelo v Ameriki kar 21 družin iz okolice Adlešič, do leta 1906 pa se je iz Črnomlja in njegove okolice izselilo 40 družin.

Poklicna sestava izseljencev je bila zelo pestra. Do prve svetovne vojne je bila večina izseljencev kmetov in nekvalificiranih delavcev. V času med svetovnjima vojnama se je ta sestava spremenila. Še vedno je bilo precej nekvalificiranih delavcev, razmeroma več kakor prej je bilo kvalificiranih. Množica izseljencev je bila tako precej enakomerno porazdeljena na štiri skupine: kvalificirani delavci, nekvalificirani delavci, kmetje in drugi (vzdrževane osebe). Štetje leta 1937 je dalo podatek, da se je iz črnomaljskega okraja izselilo 45,2 % delavcev, 2,2 % kmetov, 1,9 % obrtnikov, trije rudarji, 42 posestnikov, sedem trgovcev, prevoznik, pravnik, trije uradniki, dva duhovnika, zobotehnik, profesor, za 28,3 % izseljencev pa poklic ni bil znan.

Odmev izseljevanja v družbi

Množično izseljevanje, ki je po letu 1880 zajelo nekatere slovenske pokrajine, med njimi tudi Belo krajino, je v tedanji družbi sprožilo precej komentarjev. Razdelimo jih lahko v tri skupine: objave poročil o težkem življenju v Ameriki, ki naj bi odvrčale od izseljevanja, svarila pred izseljevanjem in razmišljanja o možnem preprečevanju tega pojava.

V Dolenjskih novicah sta bila prvo svarilo pred izseljevanjem in hkrati prvo priporočilo za delo na domači zemlji objavljena že leta 1887. V članku je nepodpisan dopisnik iz Adlešič med drugim zapisal, da so »že večkrat svarili slovenski časopisi ljudi, da naj se ne izseljujejo tako zelo v Ameriko, ker čaka marsikaterega gotova lakota, če ne še kaj hujšega... Vsak se kesa, da je zapustil svoj domači kraj in želi si nazaj, a ni s čim. Zaničevani so od vsih, spati morajo večkrat pod milim nebom in kar zaslužijo, razdajo za hrano, stanovanje in večkrat tudi za zdravila po bolnišnicah, tako da jim le malo ostane. Pač bi bilo bolje, da bi se doma poprijeli dela in bolj varčevali, potem bi gotovo tudi izhajali in ne bi bilo treba po svetu iskati negotove sreče.«³⁶

Leta 1911 je neki dopisnik zapisal, da »kdor je pameten naj ostane doma ter si išče sreče v lepi slovenski deželi. Komur dandanes 'majka Slave' ne bo dala 'sreče in kruha', temu ga tudi ameriški 'stric Sam' ne bo dal, to je gotovo.«³⁷

Uredništvo je pred izseljevanjem svarilo predvsem dekleta, kajti »prepričani smo, da bodo naša dekleta srečo našle prej doma, kakor pa uno stran

³⁶ Iz Adlešič. 17. junija. DN 1887, št. 13, str. 101.

³⁷ Domače in tuje. Ne v Ameriko! DN 1911, št. 8, str. 60.

širokega morja, če imajo le pridno roko in pošteno srce. Lenuhom pa tudi v Ameriki ne lete pečeni picki v usta.«³⁸

Ameriko so večkrat pretresale gospodarske krize in povzročale veliko brezposelnost. V takšnih nemirnih časih se je število člankov, ki so odvrčali ljudi od izselitve, povečalo. Dolenjske novice so objavljale dolga pisma, v katerih izseljenci opisujejo težko življenje in bedo v tujini, iskanje dela in žalostno življenje brezposelnih. Tako je Sakser zapisal, da »je v poslednjem času mnogo obrtnijskih podjetij zaustavilo delovanje in je postalo na tisoče delavcev brezposelnih, a med temi tudi obilo Slovencev in Hrvatov. Delo so ustavili po železnih rudnikih v Minnesoti, v bakrenih se je že itak le pomalo delalo vsled upale cene bakru. Delo so ustavili veliki plavži po Pennsylvaniji, velike tovarne in valjalnice za železniške šine in žico; delo se je ustavilo ali zelo omejilo po premogokopih. Vse to je pouzročilo, da delavci beže na vse strani, posebno domu, ako imajo s čim. Upanja ni, da bi se pred spomladjo kaj zboljšalo, zatorej ne svetujem slovenskim delavcem sedaj v Ameriko. Zima bo huda za brezposlene, ako nimajo kaj prihrankov. Torej ne v Ameriko, poslušajte moj svet.«³⁹

Takratni časniki so objavljali tudi različne domneve o vzrokih množičnega izseljevanja iz Bele krajine. Obveljalo je mnenje, da sta glavna krivca izseljevanja pasivnost pokrajine in slabo razvito kmetijstvo.

Belokranjski rojak Jure Adlešič⁴⁰ je iskal vzroke izseljevanja mladine v novem načinu mišljenja. Po njegovem se je mladih ljudi »lotil novi socialni duh, želja po samostojnosti in neodvisnosti, želja ustanoviti si lastno eksistenco, svoj lastni dom, svoje gospodarstvo. In ker misliš, da si tega doma ne moreš ali vsaj tako lahko ne moreš ustanoviti, zato te žene ta tajna moč v tujino za neznanimi cilji, v mesto, v Ameriko.

Mladenke, vidite svoj poklic ob strani delavnega moža in sredi ljubljjenih otrok. In ker se ta vaš poklic ne more doma uresničiti, vas žene ta tajna sila v tujino, v mesto, v Ameriko, ker ste čule, da se ta želja tam lažje uresniči.

Prilika napredovati, osamosvojiti se in ustanoviti lastno eksistenco to je gonilna sila, ki odtrga našo mladino, naše fante in dekleta od rodne grude in jih žene v mesta in tujino.«⁴¹

V času med svetovnjima vojnama je v tovrstnih poročilih obveljalo mnenje, da je vzrok izseljevanja pomanjkanje ljubezni do zemlje in kmečkega dela. Nekaj izjav: »... Velik del izseljevanja je pri nas pripisati, ne gospodarski potrebi, temveč pomanjkanju ljubezni do kmetske zemlje, pomanjkanju ljubezni do kmetskega dela...«⁴² »...le prevečkrat žene marsikaterega mladega človeka s kmetske grude želja, da bi se izognil težkemu kmečkemu delu...«⁴³ Anonimni pisec je ponujal tudi »zdravilo zoper izseljeniško bolezen, (ki) je v tem, da se kmetski mladini zopet privzgoji ljubezen do kmetskega doma, do kmetskega dela.«⁴⁴

³⁸ Iz Towera v Ameriki. DN 1889, št. 13, str. 103.

³⁹ Gl. op. 25.

⁴⁰ Juro Adlešič (1884—1968), odvetnik, ljubljanski župan in pisec socialnih in pravniških razprav. Preučeval je izseljenstvo in narodopisno blago iz Bele krajine.

⁴¹ Nikar v Ameriko! Jureta Adlešiča govor ob priliki katoliškega shoda v Ljubljani. DN 1913, št. 18, str. 1.

⁴² Janez Marentič: nav. delo, str. 110.

⁴³ Gl. op. 41.

⁴⁴ Gl. op. 41.

V tridesetih letih je bilo izseljevanje tako množično, da se je v Kroniki Osnovne šole v Črnomlju ohranil o tem obsežen zapis: »V deželo so prihajali težki časi, tuje države, da tuji kontinenti so vse doslej skozi dolga desetletja goltali belokranjsko delovno silo, belokranjski mladeniči so odhajali tja za delom in srečo, dela so našli, sreča pa se je nasmehnila le nekaterim, pridobili so si sicer nekaj denarja, toda z njim so si kupili tudi smrt. Vendar bogastvo jih je mamilo in v njem so videli višek svoje sreče — domov je prihajal iz tujine denar, ki je dvigal blagostanje belokranjske revne zemlje, ki pa je ubijal telesno belokranjsko delovno silo, mladost in ki je razdiral in rušil notranjost belokranjske mehke duše in jih odtujeval domači grudi, ki ni bila več ljubljena, ko bi ljubljena morala biti.«⁴⁵

V časnikih je bilo že pred prvo svetovno vojno mogoče prebrati tudi predloge, kako ustaviti izseljevanje iz Bele krajine.

Anonimni pisec je leta 1907 zapisal, »da se da izseljevanje spraviti v normalen tir samo z dalekosežnimi socialnopolitičnimi in narodnogospodarskimi reformami, vendar pa je dolžnost vseh poklicnih faktorjev, to nezdravo izseljevanje kolikor mogoče omejevati. Zato je pri vseh prilikah treba svariti pred takim nepremišljenim korakom ter poudarjati, da se le prerado zgodi, da zvo-dene vsi upi izselnikom, še predno dospo do svojega cilja ter izgube še tisto malo imetje, ki so ga prej imeli. V tem smislu podučevati je pred vsem naloga duhovščine in učiteljstva, ker imata ž njimi največ stika.«⁴⁶

Leta 1885 je prevladovalo mnenje, da »na povračanje, na mirno delavno domače življenje pa tako dolgo ni misliti, dokler se ne bi npr. dolenjska železnica počela delati, da bi ljudstvo imelo priliko si kaj zaslužiti, svojo rodovino preživeti, dolgove, obresti, davke itd. plačevati. Dotle pa bode zmiraj trpelo ono žalostno izseljevanje v ptuje kraje deželi in državi na škodo!«⁴⁷

Leta 1909 je bilo zapisano mnenje, da je potrebno »ljudem najprej poskrbeti pogoje obstanka, potem šele jih bo mogoče prikleniti na domačo grudo«. Belo krajino bi bilo treba najprej gospodarsko dvigniti, razvijati šolstvo, organizirati razne tečaje (npr. kletarstva, sadjarstva) in izobraževati ljudi. Dogovarjali so se tudi za ustanovitev Belokranjske vinske zadruga, »ki bi lahko mnogo odpomogla, da ne bi bilo treba hoditi Belokranjcem v Ameriko.«⁴⁸

V medvojnem periodičnem tisku je bilo izseljenski probematiki Bele krajine posvečeno bolj malo prostora. Tudi takrat so bili pogledi na vzroke in probleme izseljevanja in na njegove posledice zelo različni.

V neki razpravi beremo zanimivo mnenje, da bi »znatno izseljevanje moglo vplivati na prehrano ugodno v dvojnem oziru; prvič bi ostajalo več hrane, drugič bi bilo olajšano dokupovanje hrane s prispevki izseljencev.«⁴⁹

⁴⁵ Kronika Osnovne šole Črnomelj, zv. I, str. 1. Kronika je v OŠ Mirana Jarca v Črnomlju.

⁴⁶ Iz Belokrajine. 9. aprila. DN 1885, št. 8, str. 62.

⁴⁷ Janez Marentič: nav. delo, str. 111.

⁴⁸ Belokranjski glasnik. Iz Adlešič, 8. feb. DN 1909, št. 8, str. 62.

⁴⁹ Ivo Pirc-Franjo Baš: Socialni problemi slovenske vasi, Ljubljana 1938, str. 109.

Filip Uratnik⁵⁰ je izseljevanju namenil precejšnjo pozornost in opozarjal, da bi bilo »potrebno proučiti eno važno vprašanje: Ali je popolnoma izključeno, da bi spremljali izseljevanje tudi z denarno organizacijo in denarjem?

Skratka: Ne bi se smelo dogajati, da bi šel v tujino naš delavec sam. V tujino bi ga moral spremiti tudi naš intelektualec, predvsem naš gospodarski strokovnjak, in organizirana moč domačih političnih, kulturnih in gospodarskih organizacij.

Samo taka emigracija bi donášala stari domovini res kako korist. Pod sedanjimi pogoji pa je emigracija za staro domovino samo nujno zlo.⁵¹

Anton Melik je izseljevanje označil za »prav posebno obliko bega s kmetov. Silno redke so izjeme, da bi se naši izseljenci v tujini, vzemimo v Ameriki, lotili kmetskega posla in si tamkaj osnovali farme.«⁵²

Življenje in delo v tujini

Za izseljence, ki so prihajali v ZDA iz evropskih držav, je bila prva postaja v novem svetu Ellis Island, otoček v newyorškem pristanišču. Tam so odločili, ali je izseljenec primeren za delo v Ameriki: »Med drugimi je dvajset vprašanj, katere mora vsak izseljenec odgovorjena vže spisana s seboj prinesiti; ko se mu pregleduje ta spis, mora s prisego potrditi, da je zapisana resnica, ali pa, če se tirja tudi ustmeno na vse odgovarjati in če le eno pové napačno, mora brez usmiljenja nazaj! Vsakdo mora imeti vže vožno karto dalje plačano po ameriški železnici, razen tega pa še 30 ameriških dolarjev gotovine. Strogo se tudi izprašuje vsakdo, je li bil tu kedaj kaznovan, kedo je njegovo vožnjo plačal, ali ima delo v Ameriki vže zagotovljeno itd.«⁵³

Pregled na Ellis Islandu je že omenjeni izseljenec iz Dolenjcev doživel takole:

»ko sem noter šel v kancliju v desni roki sem kufr nosil in nism prav prosto hodil. mi je vale rekel revedirni komesar det kufr na tla in pojt enih 6. metrov naprej in potem nazaj da bu vidl semli dober za delo ko se vernem nazaj mi veli daje dobro. dase vsedi na bližnju klup kersem dobro maršal sem bil dober za ameriko kosem prišel po vrsti na reviziju naprej me vale praša popolskida kuliko let sem več bil v ameriki. in sem mu povedal v domačem jeziku in za novce sem tudi moral povedat kaj sem jih imal. komeja polak prostil me je vale prestregel Angleški komesar, in me je frheral kermeje poznal dase sem več bil poprej vameriki, kersem nosil ameriški gvant. komeje ta izfrheral me je zopet predal drugemu polaku kimeje zopet vsakojako izvi-jeval kosem se dobro izfrheral sem bil potrjen za ameriko.«⁵⁴

Prišleki, ki niso bili primerni za delo ali niso ustrezali vsem zahtevam za naselitev v Ameriki, so se morali iz Ellis Islanda vrniti domov, drugi so

⁵⁰ Filip Uratnik, slovenski gospodarstvenik v času med svetovnima vojnama.

⁵¹ Filip Uratnik: *Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije*, Ljubljana 1930, str. 34–35.

⁵² Anton Melik: *Populacijski problemi Jugoslavije v dobi 1918–1938*. Misel in delo IV/2, Ljubljana 1938, str. 247–262.

⁵³ Domače vesti (Kateri se selite v Ameriko, pazite!). DN 1893, št. II, str. 89.

⁵⁴ Gl. op. 5.

se z otoka odpeljali na kopno. Prvo ameriško mesto, s katerim so se srečali, je bil New York, vendar se je v njem naselilo bolj malo Belokranjcev. Mesto je bilo za večino le vmesna postaja na poti v notranjost dežele.

Izseljenec iz Dolenjcev je opisal svoje enodnevno bivanje v tem velikem mestu takole: »... smo šli na en Hotel in kerje več bilo mislim čez poldne smo pili vsak za 10. centi. piva potem smo dobili obed. poobedu smo šli van in smo se razgledali po Najurku in ta dan sem si kupil kufr za. 1. tolar. 50. centi. čez noč smo natem hotelu prenočili in drugi dan do šeste ure večer smo bili tukaj vsaki smo mogli plačat za koštu in kvartir. 1. tolar. 50. centi.«⁵⁵

Iz New Yorka so izseljenci največkrat nadaljevali pot po železnici. Tako tudi izseljenec iz Dolenjcev: »potem smo šli na štrickaru spremljani od agentovega hlapca. enu vuru smo se pelali do Panhofa. Ana Štajar se je poprej ločila od nas kerje šla v Čikago. od Najurka smo se podali proti Montralu. smo se peljali celu noč drugi dan smo prišli okoli 9. ure v Montral. po Mestu smo serazgledavali in tudi popoldne smo šli tukaj v Novu Frančiškanarsko cerkev, ki je izgledala prav nova. visoka. dolga in široka. prav krasna in lepa cerkev. zatem seje približeval večer smo se mogli zopet pelat naprej drugi dan zvečer. 27. majnika. smo dospeli do Markueta. ta dan je bil Praznik Nebohoda našega Izveličarja. tu noč smo prenočili v Panhofu u Markvetu. Tu večer seje odnas odlučila Marija Jankovič kerje nam še čas dobuščal smo šli pogledat v stolnu Cerkev. sv. Petra. ker so se tačas vršile sv. maše smo malo več časa ostali v cerkvi. potem smo šli na Panhof. od tukaj smo se peljali proti Hotnu. in čez Hotn na Kalamet. na Kalamet smo došli 28. Majnika ob pol trih popoldne na Panhof. tam nas je čekal Mate Požek. z Doleneec. Grgoč. naš sused. ko smo stopili iz vlaka smo se z susedom Požekum Pozdravili. jast in moj komurat in sused Martin Adlešič. potem nasje Požek peljal na kvartir k Janezu Žuniču kije bil doma iz pavičič ko smo v hišo prišli so nam vale donesli piva kruha in mesa kod putnikom. kersmo bili lačni in žejni smo se zadostno okrepčali vti hiši je bilo tudi nekaj naših farmanov.«⁵⁶

Samski moški in možje, ki so pustili družine v domovini, so se nastanili v t. i. »bording hauzih« (boarding house — penzion), ki so jih vodile slovenske družine. »Potem so se nekateri oženili in držijo, Boarding Hause' ali stanovanje in nekatera izurjena ženska ima na hrani po kacih 15 mladeničev, in zasluži na mesec, brez nevarnosti za življenje, več kakor nje mož.«⁵⁷

Delo gospodinje, ki je skrbela za »borderje«, ni bilo lahko. Podnajemnikom ni samo kuhala, ampak jim je dajala popolno oskrbo. To pa v krajih, kjer pozimi pade temperatura globoko pod ničlo in kjer so bile trgovine oddaljene več deset kilometrov, ni bilo tako preprosto. Stanovalci so menjavali delovni čas. Tako so eni prihajali z dela, drugi so na delo šele odhajali in tretji so bili prosti. Razgibano življenje za gospodinja, ki je običajno imela še kopicco otrok, ni bilo lahko.

Družine, ki so imele »Boarding House«, so izbirale stanovalce med sorodniki, prijatelji ali znanci iz starega kraja, saj je bilo življenje »borderjev« tesno povezano z življenjem družine.

⁵⁵ Gl. op. 5.

⁵⁶ Gl. op. 5.

⁵⁷ Gl. op. 4.

Omenjeni izseljenec iz Dolenjcev je vsa tri leta, ki jih je preživel v Ameriki, »živel pri domačih rojakih. pri Janezu Žuniču z Pavičič. en mesec. pri Jožetu Turku z Dobljč. dva meseca. pri Petru Žuniču z Pavičič. sedem mescov. pri Jožetu Štuklju z Otovca (fare Černomelj). 17. mescov. pri Janezu Župančiču ravno te fare, z Sel. osem mescov. pri Janezu Ferderbaru, fare Dragatuš. Vas Obrh. mislim pol ali cel mesec.«⁵⁸

Belokranjski izseljenci so se zaposlovali predvsem v rudnikih in premogokopih, livarnah, železarnah in topilnicah rude, saj je bila velika večina nizko izobraženih in brez kvalifikacije. Ker je bilo neznanje angleškega jezika velika ovira za boljšo zaposlitev so se tudi obrtniki, vsaj v začetku, zaposlovali v industrijskih obratih, pa tudi v rudnikih. »Koliko je tam Kranjcev, ki so prav izvrstni rokodelci, npr. tesarji, mizarji, kovači itd. ali ker ne zna angleškega jezika, mora tako rekoč svoj talent zakopati, in čakati na milost trdosrčnih Angležev, da mu vsaj kako težko rudo premetavat dá ali ga dene v strašne, več čevljev globoke jame...«⁵⁹

Za izseljence je bila zaposlitev v industriji vabljava tudi zato, ker so dobivali redno, v primeri z zaslužkom na domači kmetiji, pa tudi veliko plačilo. Belokranjski izseljenci so namreč odhajali v tujino predvsem z namenom, da v kratkem času prislužijo čim več denarja, z njim plačajo dolgove in se z morebitnimi prihranki vrnejo domov. Dober zaslužek je bil mogoč le v velikih industrijskih obratih.

Izseljencem so zaposlitev poiskali prijatelji in znanci, ki so novinca tudi uvedli v delo in prevzeli zanj odgovornost. Dostikrat si je bodoči izseljenec priskrbel zaposlitev, še preden se je odpravil zdoma. Največkrat je zamenjal rojake, ki se je vračal domov. »Lahko pohvalim naše Amerikance, da ne hodijo v Ameriko kar na slepo; poprej jim priskrbe drugi vže tam bivajoči dela, največkrat pa se menjavajo t. j. ta pride iz Evrope v Ameriko, drugi mu prepusti svoje delo, ter se vrne v drago domovino.«⁶⁰

Najti primerno delo ni bilo vedno lahko. Še teže je bilo to v času gospodarskih kriz. Izseljenec iz Dolenjcev je leta 1897 iskal delo takole: »ta večer ob. 5. vuri, sem šel na moj negdanji ofic ali pisarno ko pridem notr vale se z Gospodi Pozdravim in ko me zagleda moj negdanji Bas. ali Kap. me vale po imenu zakliče in ko prosim Gospoda oskrbnika za delo ali službo mi ne oblubi kermenj poznal za delo so bili ta čas dobit prav slabi časi komu moj prejšnji kap pove dasem ja poprej prinjih delal in kakov delavc sem bil, mi reče Gospod oskrbnik dojt pogledat prihodnji pundeljek. 31. maja. ko pridem to jutro v Kancliju bil je sam Oskrbnik, zopet meni poznal, se je nadmanom ozrl sem odšel žalosten. in sem iskal dela po drugih oficijh ga nisem dobil.«⁶¹

O iskanju dela trideset let pozneje je pripovedoval tudi povratnik iz Drage: »Pred pisarno je mogoče petsto ljudi čakalo na delo. Kapitan pride ven. 'No work today.' Drugi dan sem šel na isti prostor. Kapitan pride ven. 'No work today.' 'Oh God, are you here again?' Metal je kamenje v nas. Vsi so tekli k drugemu rudniku. Meni se je zdelo zamalo, da bi tekal, zato sem malo po-

⁵⁸ Gl. op. 5.

⁵⁹ Iz Severne Amerike. DN 1888, št. 10, str. 88.

⁶⁰ Iz Suhora na Belokranjskem. DN 1891, št. 23, str. 181—182.

⁶¹ Gl. op. 5.

čakal... Nenadoma so se odprla vrata in captain se je napotil proti meni. 'Where are you working before?' 'Tam pa tam.' 'Pa znaš kaj delat v rudniku?' 'Vse.' Premeril me je in si me dobro ogledal. 'You are very strong.' Napisal mi je listek. 'Pojdi — go to the doctor and tomorrow come back again. I'll give you a man who show you where you will work.' Na liftu, ki je vozil v jami up and down, je bilo veliko ljudi. V rudniku sem dobil svojo karo — vozil sem rudo iz rudnika.«

Delo v rudnikih, topilnicah, livarnah in železarnah je bilo težko, in za izseljence, ki so bili od doma vajeni le kmečkega dela, tudi izredno naporno. Tako je neki izseljenec zapisal, da morajo ameriški »strijci težko delati za svoj denar; kdor ne dela, tudi nič nima. Res je tudi, da v Ameriki dosti bolj težko delamo, kot pa v stari domovini, zato se mora tudi vsak učiti, ko v Ameriko pride, kako se dela.«⁶²

Za naporno deseturno delo so rudarji in kamnoseki leta 1888 v mestu St. Paul, Min., dobili dnevno deset dolarjev, za najlažje delo pa dva. Leta 1894 je lahko priden delavec zaslužil 40—50 dolarjev na dan; leta 1903 so delavci v rudnikih zaslužili na dan enega do tri dolarje. Ameriški dolar je bil takrat vreden tri krome in petdeset vinarjev. Približno v istem času je kosec v Adlešičih za celodnevno delo dobil dve kroni, v okolici Metlike pa ženske težakinje za celodnevno delo krono dvajset do krono štirideset vinarjev. Ženska, ki je vodila »boarding house«, je leta 1896 dobila od vsakega stanovalca približno tri dolarje in tako mesečno zaslužila deset do petnajst dolarjev.

Izčrpujoče delo v rudnikih in topilnicah, težke delovne razmere, nočno delo in nepoznanje tehnoloških procesov so bili krivci številnih, včasih tudi smrtnih nesreč. Prvi zapis o smrtni nesreči pri delu se je pojavil v Kroniki župnije Adlešiči že leta 1887: »30. okt. umrl je v Calumetu, Mich., v Ameriki, Martin Adlešič, posestnik iz Dolenjec št. 15. Delal je v jami, kjer mu je kamen na glavo padel in ga smrtno ranil.«⁶³ Po tem letu so v Kroniki nanizani skopi, a silno povedni zapisi o nesrečnih usodah izseljencev iz župnije Adlešiči.

Življenje doma

Izseljenci, ki so v domovini pustili družino, so domačim kar najhitreje poslali denar. Če niso takoj dobili dela, so si denar sposodili. Tako tudi izseljenec iz Dolenjcev: »prosim več fantov dabimi eden posodil pet tolari pa mini hotel posodit nobeden. tako sem jokal v moji sobi kakor otrok, potem se meje usmilil en fant sosedne fare Černomelj, mi je posodil 17. tol. sem jih poslal v stari kraj tudi nemu sem jih potem kmalu vrnil. potem dokler sem bil v ameriki mi je vsaki čas kada sem rabil posojeval Jožef S. Štukelj Krčmar, doma iz Trebniga Vrha Fare Semič. dobro poznan in priljubljen vsem Rojakom v Kalametu, in Okolici. karssem mu tudi uvse pošteno povernil.«⁶⁴

Sprva so izseljenci pošiljali denar kar v pismih. Tako poslani denar pa večkrat ni prišel do naslovnika. Šašelj je zato opominjal izseljence, da »naj nikar ne pošiljajo domu svojih am. dolarjev v navadnih t. j. nerekomandiranih

⁶² Baskerfield California. 22. avg. 1895. DN 1895, št. 18, str. 158—159.

⁶³ Kronika, zv. I, str. 22.

⁶⁴ Gl. op. 5.

pismih, ker se mnogo takih pisem z novci vred izgubi. Odajte pismo, če so novci notri le na recepts.«⁶⁵

V letih tik po prvi svetovni vojni pa tudi pošiljke denarja v priporočenih pismih niso vedno dosegle naslovnika. Tako je izseljenec iz Sel poslal leta 1920 ženi, »da bi denar preje dobila, 20 dolarjev v rekomandiranem pismu. Žena je res dobila pismo, toda odprto in raztrgano, brez dolarjev.«⁶⁶

Zaradi pogostih kraj denarja iz pisem so izseljenci večje vsote nakazovali prek bank ali s poštnimi nakaznicami, v pismih pa so pošiljali le manjše vsote. Po prvi svetovni vojni je tudi prek bank poslan denar prihajal nereditno in z veliko zamudo. »Denar, poslan iz Amerike po bankah, se dobi šele čez več mesecev, pol leta, ali pa še kasneje. Miko Črnič iz Bednja je poslal pred seboj še 25. avg. lani (leta 1919) 10.000 K. pa jih še do danes (feb. 1920) ni dobil in se sploh ne ve, če jih bo.«⁶⁷

Leta 1892 je bil ameriški dolar vreden okoli dva goldinarja. Nekako od leta 1900 do prve svetovne vojne je bil dolar vreden približno pet kron. Po prvi svetovni vojni je njegova vrednost (delno tudi zaradi novega denarja) bliskovito narasla. »Marca 1920 so plačevali v Karlovcu ameriške dolarje po 190 kron.«⁶⁸ Leta 1921 je »vrednost dolarja narasla na 300 kron in čez.«⁶⁹ Na Vinici in okolici so ljudje pripovedovali, da so v tridesetih letih dobili za en ameriški dolar okoli petdeset din, za kanadskega pa triinštirideset do petinštirideset din.

Dolarje so zamenjavali v Posojilnici v Črnomlju, včasih pa tudi na črno, saj so po obkolpskih vaseh hodili prekupčevalci s Hrvaškega in kupovali dolarje. Viničan je povedal, da so »pri črni menjavi dobili ljudje nekaj denarja več,« prihranili pa so tudi pot v Črnomelj.

S poslanim denarjem so gospodarile žene. Obračale so ga, kakor so mislile, da bo najbolje. Nekatero so bile pri tem zelo gospodarne in so z moževim zaslužkom odplačale tudi vse dolgove in obresti. Precej denarja so porabile za plačevanje najetih delavcev, saj same niso zmogle vsega dela na kmetiji in so zlasti za težka dela morale najemati dodatne delovne moči. Z denarjem, ki so ga Amerikanci prinesli iz tujine, so popravljali in obnavljali hiše, gradili gospodarska poslopja, kupovali poljedelsko orodje in živino, dokupovali njive, travnike, vinograde, gozdove, steljnike.

Denar, poslan iz Amerike, je bil za gospodarstvo družin izseljencev, pa tudi za vso Belo krajino zelo pomemben. Neznani poročevalec Dolenjskih novic je moral leta 1890 priznati, »da si je marsikje Američan z denarjem odkupil dom«. Drugi pa je dobrih trideset let pozneje zapisal, da je »šele ameriški dolar, težko prislužen onstran morja, odpomogel najprimitivnejšim potrebam. S temi sredstvi si je Bela krajina popravila hiše in gospodarska poslopja po novodobnih zahtevah. Z ameriškim prislužki si je odkupila oz. ohranila domovja svojih dedov. Ta sredstva so izbila krša, da se je mogel Belokranjec poprijeti novodobnega obdelovanja slovenskih gor in polja.«⁷⁰

⁶⁵ Ameriški Slovenec 1907, št. 31.

⁶⁶ Kronika, zv. V, str. 108.

⁶⁷ Gl. op. 66.

⁶⁸ Kronika, zv. V, str. 115.

⁶⁹ Kronika, zv. VII, str. 60.

⁷⁰ Vpliv nove železnice na narodno gospodarstvo Bele krajine. DN 1912, št. 10, str. 78—79.

Belokranjci so z delom in zaslužkom v tujini sicer veliko prispevali k boljšemu gospodarskemu in ekonomskemu stanju rodnega kraja, a ne vsi. »Če pustijo doma posestvo v rokah dobrega in vestnega oskrbnika, če 'grunt' ostane v starem tiru, opomore si gospodar veliko. Če pa tega ni, prisluzi si komaj toliko, da popravi, kar se je zanemarilo med tem časom.«⁷¹ Ali si je domačija z dolarji opomogla ali ne, je bilo odvisno tako od žene, ki je s poslanim denarjem doma kar najgospodarneje ravnala, kakor od moža, ki je moral redno pošiljati denar.

Če je gospodar redno pošiljal zaslužek, je bilo življenje kar dobro in življenjska raven družin, ki so imele Amerikanca, se je počasi dvigala. Teže je bilo družinam, kjer se je gospodar izselil in pozabil na dom in družino. Žene, ki so ostale brez moževe pomoči, so morale preživljati družino same, kakor so najbolje vedele in znale. Hodile so na dnino, in če je bila letina dobra, so »jim sosedje dali tudi kakšno vrečo krompirja«. Najbolj pa so bili prizadeti otroci, saj so morali že zgodaj poprijeti za težka kmečka dela in »ob velikih kmetijskih delih jih niso pošiljale v šolo«.

Izseljenci niso pošiljali denarja samo družinam. Na prošnjo duhovnikov, pa tudi iz lastne pobude, so »kolektali« denar za cerkvene potrebe. Tako so ob prelomu stoletja skoraj vse belokranjske cerkve dobile novo opremo, novo zunanjo in notranjo podobo in pločevinasto streho. Skupna vsota, ki so jo poslali izseljenci iz župnije Adlešiči za potrebe cerkve med letoma 1889 in 1921, je dosegla vsoto 10 095 kron in 79 vinarjev.

Družinsko življenje

Družinsko življenje izseljencev in njihovih družin je bilo ogroženo: ni bilo moža, očeta, sina, brata, svaka. Na ta problem je že leta 1903 opozarjal France Sušteršič,⁷² ki je zapisal, da je »poglavitna napaka, ki jo dela naš narod pri izseljevanju iz stare domovine v Ameriko, ta, da zakonski možje in družinski očetje puščajo svoje soproge in družine doma in pridejo sem z namenom, nekaj let tu ostati, kolikor mogoče denarja si prihraniti in se potem vrniti v domovino. To je na veliko kvar našemu narodu. Prvič zato, ker se s tem krha nežna vez, ki veže moža in ženo, starše in otroke. Ženin in nevesta si pri poroki slovesno obljubita, da ne bodeta drug drugega zapustila, ampak skupaj živela, dokler ju ne loči smrt. Ako torej mož popusti svojo ženo in živi več let ločen od nje, prelomi svojo obljubo in greši zoper sebe in zoper svojo zakonsko ženo. Žalostne moralistične posledice imajo take večkratne ločitve. In koliko trpi vzgoja otrok, če deca leta in leta ne vidi svojega roditelja in pogreša močne očetove roke baš tedaj, ko jo najbolj potrebuje?«⁷³

⁷¹ Leopold Podlogar: nav. delo, str. 13.

⁷² Franc S. Sušteršič (1864—1911), časnikar in izseljenski organizator. Bil je prvi, ki je poskusil organizirati slovenske izseljence. V Severni Ameriki je leta 1895 ustanovil prvo slovensko šolo.

⁷³ Franc S. Sušteršič: Poduk rojakom Slovencem, ki se hočejo naseliti v Ameriki, Chicago 1912, str. 12—23.

Razmerje med zakoncema

Ko je mož odšel v tujino, je pustil doma ženo in družino. Stiki med zakoncema so se skrčili na pisma, ki so največkrat prihajala neredno. Če se je mož pogosto oglašal in denarno podpiral družino, je ostala med zakoncema povezava trdna. Z rednim pošiljanjem denarja si je mož zagotavljal ženino zvestobo, saj žene, katerih možje so redno pošiljali denar, vsaj po besedah pripovedovalcev, niso nikoli varale svojih mož. Nekdanji viniški učitelj je povedal, da so *»žene, ki so jih možje pustili doma v najlepših letih, ostale zveste svojim odsotnim možem. Izjema je bila zelo redka, ker so se žene bale, da jim mož ne bo poslal denarja iz Amerike, če bo zvedel za skok čez plot.«* Žena je bila torej denarno odvisna od moža, zato se ga ni upala prevarati, *»ker se ponavadi možje takim ženam niso oglasili«.*

Primerilo pa se je tudi, da je žena kljub večletni moževi odsotnosti zanosila in dobila otroka. Tako so leta 1909 objavile Dolenjske novice vest iz Podzemlja, kjer je *»porodila neka ženska, čije mož je v Ameriki. Vrgla je novorojenčka v svinjak, na kar je opozoril domač otrok starega očeta, ki je novorojenčka našel še živega.«*⁷⁴

Na Vinici smo izvedeli dve podobni zgodbi. Neka žena *»je med tem, ko je bil mož v Ameriki, dobila nezakonskega otroka. Mož ji je to oprostil, vendar ji je pisal, naj se to drugič ne zgodi. Ko je žena drugič zanosila, je zaradi strahu pred možem kar sama delala splav in pri tem umrla.«* Neki drugi ženi pa je mož poslal karto *»in je šla za njim v Ameriko. Doma so ljudje šušljali, da pričakuje otroka s sosedom. Ko je prišla v Ameriko, so se čenče pokazale za resnične, zato se je možu od žalosti zmešalo.«*

Po pripovedovanju se na Vinici mož, če je *»prišel domov in našel zibelko, nekaj časa jezil, a potem se je potolažil. Vaščani so za to dejanje vedno obsojali ženo.«* Neki Viničan je povedal, da je soseska ženo, ki je v času moževe odsotnosti zanosila, obsojala, *»čeprav niso vedeli, kako se njen mož obnaša v Ameriki«.*

Možje so namreč živeli v čisto drugem svetu kakor njihove žene. Za njihovo morebitno nezvestobo ni zvedel nihče. Tudi če so domači zvedeli za možev skok čez plot, *»je ta stvar z grdimi besedami zanikal«.* Toda tudi za moževo nezvestobo so vaščani največkrat obsodili ženo, saj je samo en poročevalec povedal, da, *če so vaščani Goleka izvedeli, da kakšen mož v Ameriki živi z drugo, so ga obsojali in zaničevali«.* Da pa vsi moški v tujini niso živeli preveč vzdržno, kaže primer izseljenke, ki je zapustila moža, *»ker se je bala, da bi se nalezla kakšne spolne bolezni«.*

Iz pripovedovanj je mogoče razbrati, da mož, ki se z ženo ni najbolje razumel, te tudi ni vabil za seboj v tujino in je celo nasprotoval njenemu prihodu. Tako je *»oče pisal mami, ki je želela oditi za njim, da v Ameriki ni tega, da bi si hodile ženske sol posojat«.*

Nekateri možje so, kakor pravijo Viničani, *»povlekli svoje žene za sabo«.* Vse pa niso ostale v tujini. Tako se je neka žena vrnila domov zato, ker ji življenje v Ameriki ni ugajalo. *»Preveč je bilo ulic in hrupa. V mestu, kjer so živeli, je bila sama ravnina. Pa tudi pilo se je preveč.«* Druga se je vrnila na

⁷⁴ Belokranjski glasnik. Iz Podzemlja . . . DN 1909, št. 6, str. 46.

Vinico zato, ker ji v tujini ni bilo vseč podnebje. Z moževim denarjem si je kupila posestvo. Mož je ostal v Ameriki in se ni več vrnil. Tudi na obisk ni prišel in zelo redko je pisal. Iz obeh primerov lahko sklepamo, da so bili vzroki za vrnitev žene gotovo še kje drugje, ne le v težki prilagoditvi življenju v tujini.

Odnos izseljencev do otrok

O razpoloženju otrok ob očetovem slovesu nisem dobila kaj dosti podatkov. Večinoma so bili poročevalci še premajhni, da bi se dogodka spominjali. Le ena sogovornica je povedala, da so bili otroci veseli, ko je oče odšel v tujino, saj so vedeli, da bo pošiljal denar.

Moji sogovorniki so bili pred šestdesetimi leti še otroci. Večinoma so očeta poznali le po materinem pripovedovanju, po poslanih pismih in slikah. Za otroke je bil oče oseba, ki je sicer živela, a bila je zelo daleč. Do njega so imeli različen odnos, ki bi ga lahko označili od indiferentnosti do pogrešanja in skrivnostnosti. Sogovornica je povedala, da očeta ni pogrešala vse do petnajstega, šestnajstega leta. Šele takrat je začutila praznino in opazila, da imajo sosedovi otroci očeta in mater. Viničarka je povedala, da sta z bratom imela mamo zelo rada, »očeta pa nismo poznali, zato ga tudi nismo pogrešali.«

Nekateri otroci so očeta zelo pogrešali in so nestrpnost pričakovali vsako očetovo pismo. »Ko je mama brala pismo, smo sedeli okoli nje kot vrtec. Kadar je mama hotela ponagajati, nam je iz očetovega pisma prebrala: 'Tata piše, da ste zločesti, da vas čuje, ko jokate.'« Kadar so bili otroci zelo nemirni in neubogljivi, jim je zagrozila, da jih sliši oče. Ker so se otroci spominjali očeta kot zelo strogega moža, so takoj postali pridni. Bali so se, da jih oče, ki je delal v rudniku, res sliši in da jih bo v naslednjem pismu okregal.

Hči izseljenca je povedala, da so imeli doma v hiši obešeno sliko, ki jo je iz Amerike poslal oče, na častnem mestu — zraven svetih podob v kotu nad mizo.

Očetje v tujini niso bili ravnodušni do svojih otrok. Tako je izseljenčeva hči pripovedovala, da je oče pošiljal otrokom zobne ščetke, da ne bi imeli zob »ko konj kopito«. Otrokom so pošiljali tudi oblačila in perilo.

Očetje niso pozabili tudi dobrih napotkov za življenje. Ni jim bilo vseeno, kako odraščajo njihovi otroci. Mnoge je skrbelo, da se otroci »ne bi pokvarili«. Hči izseljenca je povedala, da ji je oče v pismu večkrat naročil, da »mora bit pametna«. Sin izseljenca je omenil, da se je oče bal, da bi otroci »postali gizdavi in bi brez potrebe zapravljali težko prisluženi denar«, zato jim je pisal, da se »jako muči. Ne bi rad, da to izkoriščate.«

Sogovorniki so se strinjali, da so bili očetje po navadi radodarni in so pošiljali otrokom darila. Samo eden je potožil, da je bil »oče tako žleht, da nam je grdo odgovarjal, če smo ga kaj prosili. Na primer napisal nam je, da, če smo bili prej slabo oblečeni, zakaj ne bi bili še sedaj.«

Otroci so nestrpnost pričakovali očetove vrnitve. Viničarka je povedala, da je bilo razpoloženje pred njegovim prihodom takšno »kot na Miklavžev večer«. Dodala je še, da so se otroci bali očetove strogosti, zato so bili nekaj dni pred njegovim prihodom zelo ubogljivi in pozorni do mame.

Nekateri otroci še niso videli očeta. Hči izseljenca je povedala, da je poznala očeta s fotografije, ki je visela v hiši. Z očetovo vrnitvijo se je slika posebila, otrok pa se je prepričal, da oče ni samo naslikan.

Otroke je bilo pri prvem srečanju z očetom vedno strah. Pripovedovalka se spominja, kako se je iz strahu pred očetom skrila v sobo. Nerodno ji je bilo pred neznanim moškim, ki je zatrjeval, da ji je oče. Drugo je mama naučila, kako naj pozdravi očeta: »*Dober dan ate, nisem vas še nikdar videla.*«

Po besedah naših sogovornikov so otroci očeta nestrpnost pričakovali predvsem zaradi daril, ki naj bi jih prinesel. Šele na drugem mestu je bila radovednost, kakšen je oče. Amerikanci so vedno bogato obdarovali otroke, svoje in sosedove, saj so jim prinesli sladkarije, igrače in obleko. Viničanka je navdušeno pripovedovala, da ji je oče prinesel kuhinjico z vso gospodinjsko opremo. Drugi je oče podaril punčko, ki je rekla »mama«, če si jo pritisnil na trebušček. Z njo se ni igrala, ampak jo je varno shranila v predal. Le včasih jo je pokazala sosedovim otrokom. Tretja sogovornica je povedala, da je oče prinesel deklicam »*zlate uhane, prstančke in verižice.*«

Z očetovim prihodom se je marsikaj spremenilo. Otroci so se najteže sprijaznili s tem, da so morali neznanca kličati oče. Soseba izseljenske družine iz Vinice sta pripovedovala, da so otroci očeta povratnika nekaj časa klicali kar »*stric*«. Sosedov fantek, ki ga je oče spodrinil iz tople materine postelje, se je pritožil, da je »*prišel en stric, pa spi pri moji mami*«.

Oče si je sprva kupoval otroško naklonjenost s sladkorčki. Večkrat je tudi zagovarjal otroke pred materino jezo in palico.

Izseljenčeva hči je povedala, da se je njen oče v Ameriki navadil velike discipline in tudi doma zahteval brezpogojno ubogljivost, kajti »*v Ameriki ne smemo nikdar reči ne, zmeraj da. Če bi samo enkrat rekel ne, bi takoj dobil delavsko knjižico.*«

Vsi informatorji, s katerimi smo se pogovarjali, so zatrjevali, da v primerjavi z drugimi vaškimi otroki, katerih očetje niso bili v tujini, niso veljali nič več. Pred njimi se tudi niso hvalili z očetovimi darovi. Marsikateremu je oče celo ukazal, da mora sladkarije deliti tudi z drugimi. Neki Viničan nam je razložil, da so bili otroci Amerikancev vedno vzvišeni nad drugimi vrstniki in so se radi bahali z denarjem, ki ga je pošiljal oče.

Otroci izseljencev, pa tudi drugi, so si iz pripovedovanja ustvarili svojo podobo o tujini in blaginji v Ameriki. »Deca na šolskih klopeh so sanjala o Bremnu in Hamburgu; New York, Chicago, Cleveland, Montana, Minnesota, Pennsilvanija, Pittsburgh, Dakota, Nebraska, Kalifornija so jim bila domača imena, tam so bili njihovi očetje, starejši bratje, strici po rudnikih, fabrikah, salunih, farmah in 'slali' za odplačevanje dolgov, za popravila, dokupe, davke, za priboljšek.«⁷⁵

Otroci so si zamišljali, da je »*Amerika bog zna kaka lepotica*«. Marsikdo je bil prepričan, da »*se v Ameriki denar pobira kot krompir na njivi*«. Nekdanji viniški učitelj je povedal, da so zlasti otroci tistih izseljencev, ki so zanemarjali družine, želeli oditi v Ameriko, da bi tudi sami kaj zaslužili. Bujne otroške zamisli o »*bujni deželi*« je podiral učitelj, ki je v šoli prepričeval učence, da »*v Ameriki plotovi niso s klobasami ovešeni*«.

⁷⁵ Gl. op. 23.

Odnos izseljencev do soseske

Soseska, vas in njeni prebivalci, so imeli pomembno vlogo ob odhodu izseljencev, pri življenju družin brez gospodarjev in ob vrnitvi povratnikov.

Zgodilo se je, da so domači bodočemu izseljencu pred odhodom priredili veliko poslovilno gostijo — *»kot ohcet«*. Nanjo so povabili sorodnike, sosedo in prijatelje — to pa je bila včasih skoraj cela vas. Pred odhodom se je izseljenec poslovil tudi od vseh sosedov in znancev. Zbrali so se tudi pri njegovem odhodu in ga včasih pospremili del poti.

Tudi vrnitev Amerikanca, posebno tistega, ki je v tujini uspel, se ni mogla dogoditi mimo vaščanov. Če je izseljenec pravočasno sporočil datum vrnitve, se je na dogodek pripravila cela vas. *»Celo leto so zbirali najboljše salame, vino, žganje, da bi gosta najboljše pogostili.«* Sosedje so pomagali domačim tudi pri pospravljanju dvorišča in beljenju hiše.

Na Vinici so vsi nestrpno pričakovali poštno kočijo, s katero se je pripeljal povratnik. Vaščane je zanimalo, kako je njihov rojak uspel v tujini, ocenjevali so njegovo obleko in obnašanje in sklepali o njegovem premoženju. Okrog povratnika se je nabralo vedno največ otrok, ki so pričakovali vsaj skromno darilce. Vaški otroci so ga dva, tri dni neprestano spremljali in *»špegali«* ter mu sledili v primerni razdalji. Vaščanska iz Račjega sela se spominja, da so se otroci *»nastavljali očetu in sinu, ki sta prišla iz Amerike. Mislili so, da bodo dobili bonbone.«* Ker niso dobili ničesar, izseljenca pri vaških otrocih nista bila priljubljena.

Nečakinja izseljenca iz Vinice, ki je okoli leta 1936 prišel na obisk in je bil invalid (težko je hodil), je povedala, da so strica prihajala vaščani obiskovat na dom. Nihče ni prišel prazen. Prinašali so mu jajca, jabolka, vino. Po njenem mnenju so ga hodili obiskovat le zaradi tega, *»da bi jim kaj dal«*. Tudi darove naj bi prinašali iz istega razloga. Ker pa stric ni imel veliko denarja, je obiskovalce odslovil prazne, kar so mu zamerili.

Od izseljencev je imela korist vsa vas. Ker so na kmetijah ostajale le ženske, ki same niso zmogle vsega dela, so bile prisiljene za težka dela (košnja, žetev, mlačev ipd.) najemati delavce. Tako so zaposlovale tiste, ki sami niso imeli zemlje in so se preživljali s tem, da so hodili po dninah. To so bili t. im. osebenjki in so bili najnižji sloj v vasi. Žene Amerikancev so njihovo pomoč plačevale predvsem z denarjem, redkeje s poljskimi pridelki. Tako so vsaj malo omilili brezposelnost.

Pri nekaterih družinah izseljencev so imeli za delo najete hlapce in deklet. To so bili otroci, stari okoli petnajst let, ki so bili doma iz družin z veliko otroki. V viniško okolico so hlapci in deklet prihajali iz bližnjih hrvaških vasi. Za plačilo so dobivali hrano in obleko, ponekod so delali tudi *»za lon«*. Če je žena za dela, ki bi jih lahko, po mnenju vaščanov, opravila tudi sama, najemala pomoč, so ljudje menili, da *»zapravlja denar«*.

Amerikanci so bili zelo *»dobre partije«* za poroko. Domača dekleta so se rada poročala z izseljenci tudi zato, ker so si želela oditi s kmetije in ker so *»upale na bujno življenje v Ameriki«*. Na Vinici smo slišali tudi zgodbo o dekletu, ki jo je zasnubil fant iz Amerike, a ga je zavrnila z izgovorom, da *»mu ne bo nosila hlač po Torontu«* (po modi tridesetih let je bil oblečen

v široke hlače, ki so bile v gležnjih zožene.) Dekletu je bilo seveda kmalu žal za nepremišljene besede, »a pomagati se ni dalo«.

Vaščani so bili prepričani, da so družine Amerikancev in povratniki sami zelo bogati, da imajo »denarja kot plev«. Njihova višja življenjska raven je zbujala tudi rahlo zavist. Tako so žene, kadar so bile jezne, oštevale može: »Zakaj nisi šel v Ameriko? Tam bi bil zaslužil in ne bi nam bilo tako težko.« Predmet zavisti vaščanov, posebno ženskega sveta, so bile tudi kupljene obleke, ki so jih pošiljali in prinašali domov. Mlada dekleta so se navduševala zlasti nad svilenimi krili, bluzami, predpasniki in čevlji.

Zanimalo me je, ali so vaščani povratnikom zaradi njihovega obnašanja, oblačenja in govorjenja, ki je ločilo Amerikance od drugih, natikali posmehljive vzdevke. Po spominu pripovedovalcev odrasli vaščani tega niso delali, otroci pa so Amerikancem radi ponagajali. Vaščanka iz Damlja je povedala, da so vaški otroci oponašali povratnika, ki je ob vsaki priložnosti govoril »How do you do.« Hči izseljenca iz Zilj je potožila, da so jih otroci zmerjali z »Amerikanci«. Ker se je družina vrnila iz tujine revna, so občutili to kot hudo žaljivko.

Marsikateri odrasel vaščan si je tako kakor otroci mislil, da se v Ameriki denar zasluži na lahek način, da ga »človek kar pobira«. Vedeli pa so tudi, da se dolarji hitro porabijo. Tako v Beli krajini še danes pravijo, da sta ameriški denar in krompir samo za eno leto.

Vračanje

Belokranjski izseljenci so ostali v Ameriki tako dolgo, da so z zaslužkom vrnili dolgove in prihranili nekaj denarja, nato pa so se številni vrnili domov. Vračali so se tudi v času gospodarskih kriz, ko jih je veliko ostalo brez dela in zaslužka. Tako »iz Amerike prihaja v domovino vedno več izseljencev. Prišlo bi jih še mnogo drugih, a nekateri nimajo denarja za vožnjo, nekateri pa se boje domačih postav, ker so ušli preje vojaščini.«⁷⁶ Množično so se izseljenci vračali po prvi svetovni vojni.

Že večkrat omenjeni izseljenec iz Dolenjcev je svojo vrnitev leta 1900 opisal takole: »potem semse spravljal zdrav in vesel hvala Bogu in Materi Božji v stari kraj, putoval sem srečno le v Navorku sem bil od hudobnega agenta opeharjen. kosem došel doma sem vale dal spraviti dnar Matere Božje v črnomalsko Posojilnico. kako veliko veselje je bilo meni moji ženi in deci in sestri ko smo se zopet zdravi skupa sestali smo zopet začeli veselo skupa po gruntu delat.«⁷⁷

Pet let pozneje se je vrnil v domovino izseljenec iz Črnomlja: Joliet sem zapustil v Pondeljek dne 31 Julija ob 3.40 p. m. z Santa Fe R. R. Potem Chicago sem zapustil ob 9 uri zvečer z Erie R. R. Po Ohio — škeh ravninah se mi precej dopade. Zjutraj 1. Aug. ob 5.30 a. m. smo prišli v Marion Ohio tam smo stali za »Lunch time« Coffe in sandwich je koštalo 15 c. Garhon O. je precej lepo mesto. Mansfield O. ima lego tak kakor Joliet po hribih, mesto je precej veliko, v Mansfield imajo State Reformatorij tej velikosti kokor Joliet

⁷⁶ Domače vesti (Iz Amerike). DN 1893, št. 19, str. 156.

⁷⁷ Gl. op. 5.

»Panitentiary.« Akron O Depa (Kolodvor) je v dolini okoli Kolodvora pa lep park conductorje so se premenili v Marion O. in v Kent O. V Youngstown O. smo prišli ob 11 uri a. m. v Torek v tem mestu je dosti železnih fabrik. V Salamanca N. Y. so se zopet Conductorji premenili. Od Salamanca naprej so jako velike hribi, čez Olean in Cuba N. Y. Train gre zmiram podolini. Hornellsville smo 7.15 o m. New York time. Joliet time 8.15 p. m. tukaj je train stal 15 minut za lunch time (za večerjo) Jest sem kupil Coffe in kruh. Miha konte je htel jajca pa so bla predraga 5 c kos v Elmira N. Y. se so zadnjokrat Conductorji premenili to je blo ob 9 uri »New York time« Aug 1. tukaj je tickete vzal. Po New York državi so jako veliki hribi okolica se mi prav nič nedopade. Proti jutro 2. Aug. ko smo se bližali proti mesto New York je bla jako megla, par ur od New Yorka so velike pečine in skalovja, farme po dolini so precej lepe. V New York državi sem videl prvič Ajdo rast kar sem v Ameriki. V New York sem prišel ob 7.30 a. m. 2 Aug. v Sredo. Potem nas je Sakserjev služabnik iz kolodvora od peljal k F. Sakserji Greenwich Str. N. 9. tam sem bil v Hoteli do drugega dne do 8 ure a m. Dne 3. Aug. ob 8 uri smo šli na šif »La Touraine« to je blo v četrtek. Tej ki smo imeli ticket za III razred nas je začelo pomikati na vse strani. Opoldne je začelo zvoniti za južino pa jest nisem htel jet k južini ker III razred je preveč nesnažen, tako sem bil do 4 ure v III razredu. Ob 4 uri sem vprašal eniga matroza če se lahko premeni iz III na II razred in ta me je potem odpeljal v »Comesarij« od šifa in tam sem doplačal \$ 20.50 Doll. za II razred Tukaj se človek vozi v snažnem in jed imamo jako dobro in opoldne in zvečer imamo vina beliga in rudečiga kolikor hočemo pit. V III klasi ljudi živijo ko svine nihče se zanje nebriga Na šifi v Kabini smo dva jest in eden Katoliški Duhovnik. Pri obedni mizi imam lepo družbo tukaj je 5 študentov ki grejo študirat v Rim za duhovnike, do sedaj imamo dobre čase na šifi to je II dan ali 4. Aug. Dne 5 Aug. v Soboto ali III dan je blo vse all right. Dne 6. Aug. v Nedeljo ali 4 dan sem bil pri sv. Maši na šifi, morje je lepo mirno in jest sem zdrav Hvala Bogu in dober apetit imam in vino pijem kar seda. V Pondeljek 7 Aug. je blo jako mrzlo na šifi najrajši sem notri na toplem. V Torek 8. Aug. je jako mrzlo in morje je jako viharno, jest sem bil jako slab in glava me je bolela po južni sem šel spat in kdaj sem se prespal sem bil enmalo bolši, ta dan smo vidli eden šif. V Sredo 9 Aug. sem bil zopet bolj zdrav Hvala Bogu. V Četrtek 10 Aug. zvečer ob 6 uri smo prišli v Havre, a jest sem ostal z ostalimi potniki III klasa na šifi čez noč. Jest sem sam spal v II klasi vsi drugi potniki so šli ven zvečer. Zjutraj 11. Aug. v Petek smo šli iz šifa in na vlak v III razred. Havre smo zapustili ob 9 uri in dospeli okuli 2. ure dopoldne v Pariz. Ob 10 uri zvečer smo zapustili Pariz in se odpeljali pruti Baselni. Po francoskem je zelo lepa lega in jako prijetno se je vozit po Francoskem. V Basel smo prišli 12 Aug. v Soboto popoldan ob 5 uri. ob 6 uri smo šli že naprej. Po Švicarskem je lep pogled na Alpe ker večno sneg leži na vrhu Alp. Po dolini teče železnica med hribimi in pečinami. Od Baseln naprej se so zmiram Kondokterji menjali. Dne 13 Aug. v Nedeljo cel dan vozili. Dne 14. Aug. smo prišli v Ljubljano ob 11 uri dopoldne, ob 1. uri popoldne se smo že odpeljali pruti Novemu mestu in dospeli v mesto ob 5 uri popoldne. Ob 6 uri se smo z Kočijo odpeljali pruti Črnomlji jest, moja sestrična Johana z otrok in Jožef Jakša iz Vojnevasi za Kočijo smo plačali 20 Kron. Dohuh sem prišel zvečer dne 14 Aug. Ate in Mama so bli prav veseli da sem prišel. Dne 15 Aug

sem bil že pri sv. Maši v Vojnivasi in se sem Bogu in Materi Božji zahvalil za srečno potovanje.«⁷⁸

Množično so se izseljenci vračali, ko je ZDA zajela gospodarska kriza. Leta 1907 je Šašelj zapisal, da se »usode polna kriza, ki je nastala lani v Zjedinenih državah Severne Amerike, vsled katere je prenehalo delo v premnogih tovarnah, rudokopih, propalo silno veliko bank in prišli ob kruh in zaslužek stotisoči ako ne milijoni ljudi, ki se vračajo na svoj dom, kateri imajo s čim, pozna prav občutljivo tudi pri nas, kakor drugod. Od lanske jeseni se je vrnilo mnogo naših župljanov, mož in dečakov, ki so imeli s čim domu.«⁷⁹

V letih po prvi svetovni vojni so se vračali številni izseljenci, tako da se je do »leta 1923 več izseljencev vračalo, nego se jih je na novo izselilo.«⁸⁰

Potovanje v domovino v nemirnih letih po prvi svetovni vojni ni bilo enostavno, pa tudi kratko in poceni ni bilo. Povratnik v Adlešiče je septembra leta 1918 »rabil na potu cele štiri tedne, dva na morju in dva na suhem. Preje pa so rabili od morja do nas tri dni.«⁸¹

Konec septembra istega leta so bile razmere za vrnitev še težje. Neki izseljenec je bil »na potu baš devetindvajset dni in je potrošil vsega skupaj štiristo dolarjev, t. j. 17.000—20.000 kron po amerškem ali našem kurzu, ker so plačevali pri nas dolarje po petdeset kron in čez. Na potu je moral plačati v vsaki deželi, skozi katero se je vozil, v Franciji, Švici, Nemški, Avstriji in pri nas po petindvajset dolarjev za vidiranje potnega lista. Na potu je trpel tako lakoto, posebno v Franciji in Nemški Avstriji, da je ponujal na Dunaju neki ženski za tri krompirje petdeset kron pa mu jih ni hotela dati. Rekel pa je, da bi ji rad dal tudi sto kron zanje, tako je bil lačen. Vlaki pa so tako prenapolnjeni, da se je moral večkrat boriti, da je dobil prostor na vlaku, drugače bi bil pa kje ostal. Omenil je tudi, da je ostalo več Slovencev, ki so se vračali iz Amerike, v Franciji, ker jim je zmanjkalo na potu vsled lakote in mraza, ker prenočujejo le po šotorih ali pa bodo morali tam služiti toliko časa, da si zaslužijo pot.« Decembra istega leta so potrebovali povratniki za pot do doma »šest tednov in je porabil vsak po petsto dolarjev.«⁸²

Iz Amerike so se vračali tisti, ki so uspeli, in tisti, ki niso. Veliko izseljencev je bilo razočaranih nad tujino, saj so se vrnilo tako revni, kakor so odšli. Pogosto se je »romantična zgodba o bogatem stricu iz Amerike, ki je tako dolgo živela med našim ljudstvom kot čaroben sen, izmaličila v žalostno zgodbo o povratku Šimna Sirotnika.«⁸³

Mnogi povratniki so se vrnilo domov utrujeni in bolni. »Vračal se je na dom le gospodar, sicer z dolarji, če mu je bila sreča mila, gotovo pa ves izčrpan, jetičen. Po nekaj letih je pel mrliški zvon. Hiša je dobila sicer sveže lice, slamnato streho je nadomestila opeka, tudi kak stroj je zabrnal pri gospodarskem poslopu; tiha sreča pa je ostala nekje za morjem.«⁸⁴

⁷⁸ Anton Jerman: Popis mojega prvega potovanja v Črnomelj l. 1905. Rokopis, hrani ga družina Jerman v Črnomlju.

⁷⁹ Kronika, zv. VII, str. 25.

⁸⁰ Anton Melik: nav. delo, str. 247—262.

⁸¹ Kronika, zv. V, str. 65.

⁸² Kronika, zv. V, str. 83.

⁸³ Janez Marentič: nav. delo, str. 112.

⁸⁴ Janez Marentič: nav. delo, str. 109.

Spet doma

Amerikanci so se od domačinov razlikovali že po videzu, saj so bili mnogi »bolj rejeni, zaradi konzervirane hrane, ki so jo jedli v Ameriki, so bili nekateri kar zabuhli v obraz«.

Vsi povratniki so bili bolj urejeni, kajti v tujini »moraš biti čist, kajti če nisi, te nihče ne mara«. Viničanka je povedala, da si je sosed, povratnik iz Amerike, »pred vsako jedjo opral roke«. Amerikanci so bili tudi »gladki v obraz« (bili so obriti). Ker so belokranjski izseljenci delali predvsem v rudnikih in tovarnah, jih sonce ni moglo ožgati, zato so bili ob vrnitvi bledi v obraz. Žena viniškega krojača je povedala, da so povratniki doma zaradi spremembe hrane in podnebja vedno shujšali za več kilogramov, zato jim je mož ožil hlače v pasu.

Izseljevanje se je zelo poznalo v »kulturi oblačenja. Res je, da so ljudje že prej želeli, da bi si kupili konfekcijsko blago, vendar za to niso imeli denarja. Ko pa so jim izseljenci poslali dolarje iz Amerike, so si z njimi nabavili nove obleke. Bela oblačila so tako vse bolj izginjala.« Tako je ameriški način oblačenja veliko pripomogel k temu, da so ljudje začeli opuščati t. i. belo nošo. Šašel je zapisal, da je tega »kriva v prvi vrsti Amerika. Malo kateri se nosi še belo, kdor je prišel iz Amerike«.⁸⁵

Do prve svetovne vojne je bila obleka povratnikov zelo drugačna od oblek domačinov, potem pa vedno manj. Tako so v času med svetovnjima vojnama izseljenci nosili konfekcijsko izdelana oblačila, domačinom pa je obleke sešil vaški krojač, seveda iz slabšega blaga. Razlike v krojih niso bile velike.

Moški, ki so se vrnili iz Amerike, so ob nedeljah in praznikih nosili črne obleke iz kamgarna, ki je bil na podeželju redek. Nosili so bele, kupljene srajce. Hlače so imeli pripete s »trogarji«. Vsi so imeli »lajbeke«, čez katere so jim ponavadi visele debele verižice žepnih ur. V vročini so si Amerikanci slekli suknjiče in tudi ob nedeljah in praznikih so hodili v kratkih rokavih. Domačinom se je zdelo to zelo čudno, saj sami tega niso nikoli počeli. Povratniki so poleti in pozimi nosili visoke čevlje, pozimi tudi plašče. Amerikanci so »hodili okoli oblečeni v kariraste, živopisane hlače in srajce«. Ljudem, ki so bili vajeni enobarvnih oblačil (črna ali bela), se je to zdelo zelo nenavadno, sprva celo smešno. Počasi pa so se navadili na pisano oblačenje. Ob koncu tridesetih let so Amerikanci nosili široke hlače, ki so bile okoli gležnjev zožene in nagubane. Moški so običajno prinesli s seboj delovno obleko — pajaca iz platna (jeansa). Hči izseljenca je povedala, da je bil njen oče takrat, ko ga je oblekel, »takšen ko mačkara«.

Povratniki so radi nosili prstane z velikimi kamni. Tudi to je bilo za domačine nekaj posebnega, saj domači moški niso nosili niti poročnih prstanov, ker so jih menda motili pri delu.

Še opaznejše od moških so bile v oblačenju žene izseljencev. Poleti so bile, tudi starejše, oblečene v svetle obleke s kričečimi vzorci. To pri starejših ženah v Beli krajini še danes ni običajno, saj so tudi poleti oblečene v temna oblačila. Vsaka Amerikanka se je vrnila domov pokrita z velikim klobukom, okrašenim z umetnimi rožami, perjem ali s tančico. Največkrat so imele klobuk na glavi

⁸⁵ Kronika, zv. II, str. 112—114.

le ob vrnitvi, nato pa je obležal v »trunku« na podstrešju. Hči izseljenke iz Viniče je povedala, da so mamin klobuk uporabljali otroci takrat, ko so se šemili v maškare. Amerikanke so bile obute v čevlje z visokimi petami. Poleti so ob nedeljah in praznikih nosile odprte sandale z mnogimi paščki. Neka povratnica je leta 1934 nosila dolge hlače. To se je zdelo Viničanom zelo nenavadno, starejšim pa kar pohujšljivo.

V oblačenju se niso od domačinov razlikovale le žene, ki so prišle iz Amerike. Tudi tiste, ki so imele moža v tujini, so se »nosile bolj gizdavo. Z denarjem, ki jim ga je poslal mož za gospodarstvo, so si kupovale blago za obleke.«

Otroci Amerikancev so bili oblečeni bolje od vrstnikov. Žene, ki so imele moža v tujini, so fantom kupile blago za prve hlače v trgovini, drugim »pa jih je mama ukrojila kar iz domačega platna«.

Otroci izseljencev so bili deležni raznih dobrot. Viničan je povedal, da je sin izseljenca za veliko noč dobil pomaranče. »Tudi meni je dal eno. Takrat sem prvič dobil pomarančo in nisem vedel, da jo moram olupiti. Zagriznil sem kar v lupino.«

Tako je bilo, če je oče redno pošiljal denar. Če pa se iz Amerike ni oglašal, so bili »otroci umazani, raztrgani in so hodili tudi pozimi največkrat boski.«

Povratniki iz Amerike so se od drugih prebivalcev ločili tudi po bogatem in nenavadnem besednem zakladu, saj so v pogovorni jezik radi vpletali angleške besede. Najpogosteje so uporabljali besede orajt (all right), jes (yes), okej (o'kay), šur (sure). Hči izseljenca iz Drenovca je povedala, da je njen oče za jedilni pripor uporabljal izključno angleška imena. Belokranjci poznajo še danes precej angleških besed, ki jih izgovarjajo fonetično, a njihovega pomena ne razumejo.

Po besedah naših sogovornikov so povratniki radi preklinjali s tujimi psovki. Tako je izseljenčeva hči povedala kar celo zbirko kletvic, ki jih je uporabljal njen oče. Vsaka je imela drugačno težo. Najpogosteje je uporabljal besedi »salamabič« (son of a bitch) in »šarap« (schout up). Psovka »bestrc« (bastard) je bila že hujša. Kadar pa je oče zagrmel »kalesaker«, se je vsa družina, zlasti še otroci, umaknila iz njegove bližine. Domači pomena tujih psovki niso razumeli in ga še danes ne poznajo.

Povratniki so radi pripovedovali o svojem delu. Tako je izseljenec iz Drenovca rad domačim in sosedom govoril o delu v zlatem »majnu« (mine). Vsi so občudovali varnostne ukrepe, ki so preprečevali odnašanje zlata iz rudnika.

Amerikanci so se radi spomnili tudi društev, katerih člani so bili, npr. članstva v Slovenski katoliški podporni jednoti. Njeni »člani so plačevali tri dolarje članarine mesečno in tajnik jim je vsak mesec prebral o pravicah in dolžnosti, ki so jih imeli«.

Izseljenci v pripovedih o tujini niso pozabili štrajkov, s katerimi so »delavci zahtevali boljše pogoje dela. Če jim je uspelo to doseči, so lastniki tovarno zaprli in odpustili vse delavce, da ti niso imeli dela. Čez pol leta so tovarno spet odprli in zaposlili delavce, plačali pa so jim manj kot prej.«

Izseljenec — organizator stavke se je rad spominjal dogodkov, ko je sam »organiziral štrajk, ki je trajal od novembra 1941 do februarja leta 1942. Zahtevali smo večjo plačo. K nam je prišel neki Rus. Govoril nam je, da naj nemo, ker škodimo sami sebi. Štrajk je deloma uspel. Popustiti smo morali zaradi vojne. Po končanem štrajku me niso več sprejeli na delo. Šel sem drugam.

Ko sem prišel v pisarno: ‚Ah, štrajker je prišel!‘ ‚Yes, sire!‘ ‚Imate kaj dela zame?‘ ‚Imam...‘⁸⁶

Povratniki iz Amerike so se, po besedah naših sogovornikov, »visoko nosili«, saj so s tem želeli pokazati, da so v tujini uspeli in zaslužili denar. Domačim so prinesli darila: ženam ruto ali plašč, otrokom sladkarije in igrače. Tudi na sosede niso pozabili, največkrat pa so obdarovali otroke.

Gostilničarka iz Vinice je povedala, da so povratniki »částili vse po vrsti. Najradodarnější so bili tisti, ki so bili v Ameriki le malo časa.« Najbolj velikodušni so bili tisti, »ki so bili največji reveži, predno so odšli v Ameriko. Ko so se čez leta vrnili domov, so vse povabili na gostijo, da bi dokazali sebi in drugim, da tudi oni nekaj pomenijo.« V nedeljo po maši so izseljenci radi prijatelje in znance povabili na kozarček v gostilno. Takrat je bila tudi priložnost za pripoved o uspehih v tujini.

Ko so se možje vrnili iz Amerike, so bili po besedah naših sogovornikov samozavestnejši, saj so se »naučili misliti s svojo glavo, jo uporabljati in zagovarjati svoj prav. Duhovnika, učitelja in trgovca so še vedno spoštovali, vendar jim niso bili več slepo pokorni.«

Nekateri Amerikanci so imeli duhovnika za sebi enakega, drugi so v tujini postali še pobožnejši in so duhovnika bolj spoštovali kakor pred odhodom. Tako je sin izseljenca pripovedoval, da je bil »oče po povratku iz tujine v verskih načelih bolj strog kot predno je odšel v Ameriko. Ob nedeljah in praznikih je z vso družino redno hodil k maši. Kadar je bilo vreme slabo, da se ni bilo mogoče odpraviti na pot, je molil doma in silil vso družino, da je molila z njim.«

Viničan, ki je tudi sam delal v Nemčiji, meni, da so se vsi izseljenci »vrgli na delavsko stran, zato niso navezovali stikov z župnikom. Zaradi potovanja po svetu so bili bolj napredni in razgledani.«

Kritično presojanje cerkve kot institucije in njenih nauk izraža tudi pismo izseljenke, ki ga je leta 1921 poslala iz Amerike: »Jaz Vam g. župnik po pravici povem, kaj je vzrok, da nismo mogli nabrati več za zvonove. Vi dobro znate, da ste nas učili, da je cesar po milosti božji in ta cesarska živina od milosti božje je ljudi bila in ubijala s cerkvenimi zvonovi samo zato, da bi rešila svoje polne jasli in dragoceno krono. Čudno se mi vidi, da so samo učene glave od milosti božje, namreč cesarji, kralji, papeži, škofi, deželna gosposka itd. Kdo smo pa mi? Mi smo uboga živina od njih imenovana in drugo ništa. Pa prišel bo čas, ko bodo vsi ti, od milosti božje in nižji sloji, si nekoč roke podali in bomo zavriskali: enaki si smo! To ni več tako daleč, samo škoda za tiste ljudi, ki se nečejo ali ne zavedajo, da so tudi oni po milosti božji, vsaj tudi oni nosijo obličje, podobno najvišjemu. Vsaj vi duhovniki oznanjujte resnico svojemu revnemu ljudstvu, pa jim bodo oči odprte. Škoda, škoda za ubogi narod, ki ima oči pa ne vidi, pa se še srečnega šteje, če je toliko srečen, da sme roko poljubiti onega, ki ga tepe in slepi. Gospod župnik, to so moje in mojih tukaj živečih bratov in sester misli. Doli s kralji, dajte nam svobodo, naše roke so potem odprte.«⁸⁶

⁸⁶ Pismo Micke Ritmanič, žene Matije Ritmaniča, nekdanjega posestnika iz Tribuč. Kronika, zv. VII, str. 10.

Šašelj je pripisal navedenemu besedilu: »Tako piše ameriška ženska. Ni čudno potem, da so naši Amerikanci pri lanskih volitvah (leta 1920) v konstituantno

Večina Amerikancev je bila po vrnitvi vneta za napredne ideje. Tako je na volitvah leta 1911 povratnik iz Pribincev volil liberalnega kandidata. In ko mu je potem njegov svak to očital, da ne drži z župnikom, mu je odgovoril: »Z župnikom pa že ne bom držal, če me vale vrag vzame.«⁸⁷

Izseljenci so se navduševali celo za republiko. Šašelj je zapisal, »da so varele nasprotno stranke ljudi z republiko, kar je naše Amerikance, katerih je v Beli krajini veliko, posebno vleklo, pa tudi splošna nezadovoljnost z vsem sedanjim režimom.«⁸⁸

Izseljenci so tudi aktivno sodelovali pri osnovanju viniške republike, aprila leta 1919. Viničanka, priča dogodkov, je gibanje opisala takole: »Glavni pobudnik je bil Žugelj iz Zilj, ki je prišel iz Amerike. Ljudem je povedal, da imajo v Ameriki republiko, da tam ni cesarja, da ljudje volijo predsednika, da so vsi ljudje enaki. S temi svojimi idejami je navdušil še nekatere Viničane, ki so se že vrnili iz Amerike.« Nekdanji viniški učitelj pa je povedal, da so bili ljudje v Vinici »zelo zadolženi in revni in so živeli zelo težko. Zadnja iskrica, ki je prižgala ogenj, je bil Žugelj, ki je povedal, da tega v Ameriki ni, da tam dobi delo vsak, ki želi delati...« Vzroki, potek in pobudniki republike bi zahtevali podrobnejšo raziskavo. Posebej bi bilo treba pri tem določiti vlogo povratnikov iz Amerike.

Za pričujoči spis so prispevali podatke ustnega izročila poročevalci:

Barbara Balkovec, 1906, gospodinja, Vinica 55; Barbara Čemas, 1930, Zilje 24; Marija Debeljak, 1911, gospodinja, Celovšak 136, Ljubljana; Janko Flajnik, 1928, Vinica 12/a; Peter Fortun, 1913, kmet, Damelj 3; Anica Jaketič, 1918, kmetica, Vinica 38; Ivan Jesih, 1895, kmet, Učakovci 31; Antonija Jerman, 1920, upok., Pod lipo 2, Črnomelj; Franc Juršič, 1896, kmet, Hrast; Anica Kralj, 1920, upok., Ogulin 5; Antonija Karin, 1904, kmetica, Damelj 8; Angela Kobe, 1910, kmetica, Damelj; Jože Kobetič, 1895, kmet, Draga 9; Marija Kobetič, 1927, kmetica, Draga 9; Avgust Kravos, 1900, upok., Vinica; Berta Kravos, 1903, gosp., Vinica; Mihael Lavrin, 1903, kmet, Stara Lipa; Anica Majerle, 1922, gosp., Sečje selo 27; Marija Majerle, 1893, kmetica, Sečje selo; Vilko Majerle, 1913, kmet Sečje selo 17; Franc Malešič, Učkovci 18; Franc Malič, Vinica 27; Ana Malič, 1907, upok., Vinica 37; Nikola Malič, 1911, Vinica 39; Slavica Medoš, 1920, Drenovec 10; Ana Mihelič, 1910, upok., Vinica 15; Alojz Miroslovič, 1931, Golek 16; Katarina Mravinec, 1912, Podklanec; Mimica Mravinec, 1937, Vinica; Jože Mravinec, 1929, Vinica; Štefanija Moravec, 1915, Vinica; Ivan Metež, 1928, Stara Lipa; Franc Muhič, 1904, Nova Lipa; Bare Ostronič, 1914, kmetica, Sečje selo; Franc Ostronič, 1904, kmet, Vinica; Angela Pezdirc, 1922, kmetica, Drenovec 19; Frančiška Pezdirc, 1911, upok., Pod smreko 9, Črnomelj; Jurij Stanthar, 1900, upok., Vukovci 13; Rozalija Starešinič, 1905, kmetica, Ogulin 1; Anica Stegne, 1937, Sečje selo 24; Matija Stegne, 1909, Vinica 22; Veronika Stegne, 1905, Podklanec 2; Angela Stegne, 1914, Hrast 2; Ivan Stegne, 1921, Golek 14; Ivanka Stegne, 1899, Golek 12; Slava Šmit, 1923, Ogulin 5; Ivan Špehar, 1922, upok., Sečje selo 28; Avgust Stefanič, 1934, Golek 5; Alojz Šutej, 1934, Vinica 2 a; Jurij Šutej, 1923, kmet, Sečje selo 17; Justina Šutej, 1911, Sečje selo 7; Zorka Šutej, gosp., Sečje selo 17; Jurij Špehar, 1897, Učkovci 6; Kristina Tomec, 1923, Podklanec 1; Ana Trempus, 1933, Ogulin 1; Barbara Vlahovič, 1897, gosp., Vinica 18; Jure Zajc, 1914, Vinica 54; Barbara Zagar, 1901, Damelj 15; Franc Zlenar, 1903, Damelj 6.

in pri letošnjih občinskih volitvah postopali proti S. L. S. in da prihajajo domu nekateri brez vere. Gotovo bero v Ameriki tudi slovenske protiverske časopise.«

⁸⁷ Kronika, zv. III, str. 171.

⁸⁸ Kronika, zv. VI, str. 120.

THE PHENOMENON OF EMIGRATION FROM BELA KRAJINA (WHITE CARNIOLA) SINCE THE BEGINNING OF THE WORLD WAR II

The purpose of this work is to present the phenomenon of emigration in Bela krajina (White Carniola) since its inception in the second half of the nineteenth century and until the outbreak of World War II. The events taking place up to 1914 cover the area of Adlešiči and its surroundings, while those between the two Wars focus primarily on Vinica with the neighbouring villages. For the information about the first period I have relied mostly on written sources (newspapers, The Chronicle of the Adlešiči Parish); the information about the second period has been derived from oral communication (with members of emigrants' families, emigrants themselves, and with people from the same village).

Bela krajina is a region stretching across the south-eastern part of Slovenia and bordering on Croatia. Until World War II the inhabitants from Bela krajina used to make their living out of farming (agriculture, cattle-breeding, wine-growing).

The reasons for the emigration wave starting in the second half of the nineteenth century were both economic and social. Unfavourable economic situation (poorly developed commercial and trade business, no industry, vineyards destroyed by the wine louse) was the main factor that provoked the emigration. At the same time, the existing social conditions (large families, the principle of inheritance, unsettled relations within a family, the conflict between the husband and wife) also made people emigrate. Moreover, on account of the uncertain political situation on the eve of World War I, many youths and men left the country for fear of being called up.

Until the first War it was, above all, North America that appealed to the emigrants from Bela krajina. There were very few who decided on South America due to her unstable political situation and hard field-work (mostly seasonal) that was, in addition, miserably paid. After the U.S.A. had imposed a restriction on the number of emigrants from Europe in 1924, they would decide on Canada or any other industrially developed West European country.

The reason for the emigration to the U.S.A. is to be sought for in the increasing American economic prosperity after the end of the Civil War. The close of the nineteenth century was the time when large new mines for digging coal, copper, lead, and iron, were opening; it was the time of new gigantic foundries, ironworks, ore smelters, and other kinds of factories that invariably needed cheap manpower. At first, the emigrants from Bela krajina would settle in the coal-mining districts of Pennsylvania, Ohio, Illinois, Kansas, and Colorado, then in the neighbourhood of the iron mines in Upper Michigan and in Minnesota, and around the copper-mines in Montana and in Wyoming. Later on they would move away to industrial centres such as Denver, Kansas City, St. Louis, Chicago, Milwaukee, Pittsburgh.

On account of the mass emigration at the end of the nineteenth century, several agencies were founded in order to take charge of emigration affairs. In Ljubljana there were a branch of Norddeutscher Lloyd, d. d., Bremen; Hamburg Americanische Packetfahrt Actien Gesellschaft; Hamburg American Line, and others. Apart from these legal agencies there were also illegal ones, for instance Zwischenbart, a joint-stock company from Basel which used to smuggle abroad the youths who had not yet served in the army and were therefore without the passport. Agencies engaged a number of representatives, most often returned emigrants, whose job was going to villages and giving people the information about the cost of the voyage to America, the departure time of ships, the prerequisites for entering the U.S.A., etc. In the period between the two Wars the work of emigration agencies was taken over by the bureau for social affairs of the national, later on provincial, government of Slovenia.

On their way to large ports (Le Havre, Bremen) where they embarked for America, emigrants had to cross the whole of Europe. From Črnomelj to Ljubljana they would ride in a stage-coach, then they took a train. When the railway from

Ljubljana to Novo mesto (1884) and to Kočevje (1898) was built, they used to reach any of these towns by coach, and from there on they travelled by train. In 1914, when the line from Bela krajina to Ljubljana was established, the emigrants could get on a train already in Črnomelj or in Metlika. Those from Vinica and the Poljanska valley usually travelled to Reka, especially in the years before World War I, where they went aboard a steamer. In 1888 it took thirteen days to reach America. Later, the time of the voyage was considerably reduced, so that by 1902 it took no more than six days to cross the Atlantic. Again the voyage lasted a little longer during the hectic years immediately after World War I due to disturbed political conditions.

Travelling to America was far from cheap. Thus, in 1907 the Zwischenbart agency from Basel offered the voyage for 106 florins; in 1920 Cunard Line, a steamship company, charged between 64 and 68 dollars for third class, and between 165 and 205 dollars for first class. In 1926 a ticket to America cost 150,000 dinars. The emigrants from Bela krajina could obtain the required amount of money (exceedingly high by their standard) for the ticket in two ways: either by borrowing the money or selling, most often at a loss, their small holdings or at least part of it. Some of them were lucky enough to get the ticket by borrowing the necessary amount of money from other emigrants, usually their relatives who had already settled in America.

It is impossible to find out the exact number of people who emigrated from Bela krajina in the period under discussion. The data available can only give a rough picture of the situation; however, we assume that between 1851 and 1931 there were some 14,676 people who emigrated from Črnomelj and its surroundings alone. Most of them were boys and men, women were fewer in number. The emigration »fever« ran so high as to deplete Bela krajina of no less than three quarters of its best farmers and workmen. The emigrants were of diverse occupations. Until World War I they were mostly peasants and unskilled workers, while in the period between the two Wars they were joined also by skilled workers and intellectuals.

After crossing the Atlantic, the emigrants from Europe first stopped at Ellis Island, an island in the Upper New York Bay. There they were examined whether they were fit for work in America. Bachelors and those who had left their families at home put up at boarding houses run by Slovene families. The landlords tended to admit exclusively their relatives, friends, or other acquaintances from their homeland, for the simple reason that the life of boarders was closely connected with that of the landlords' families.

As mentioned above, the emigrants from Bela krajina found their jobs mostly in coal mines, foundries, ironworks, and ore smelters. They decided on industrial work on the grounds that it offered regular pay that was good in comparison with that which they could have earned out of farming back home. It goes without saying that, when in America, the sole thought of any Slovene emigrants was to make as much money as possible, the sooner the better, so that he would be able to pay off his debts and eventually return home with the rest of his savings, if any left.

It was his friends and acquaintances that provided the emigrant with a job; in addition, they also introduced him into it and accepted the responsibility for every step of his. It was not unusual for the emigrant to arrange about his job in America when he was still at home. However, during several economic recessions in America the possibility of finding employment was considerably reduced. Numerous accidents, at times even fatal, resulted from the hardships of hard work in mines and smelters, hard working conditions, night-shift work, ignorance of the technological processes, ...

The emigrants who had left their families in Bela krajina endeavoured to send all their earnings home as quickly as they could, at first in their letters. Naturally, it frequently happened that many a letter was lost together with the money; it became preferable, later on, to send money in a registered letter, or through either a bank draft or a postal order.

Emigrants' wives were free to manage the money sent by their husbands. Some of them were economical enough to pay off their debts together with interest. A good

deal of money was spent on hired men, since the women were not able to do all the work around the farm by themselves, especially not such hard farm work as haymaking, reaping, threshing. The »American« money was invested in repairing houses, building new farm-buildings, buying farming implements, cattle, and more land (fields, meadows, pastures, vineyards, and woods).

If a family with an »American« member received money regularly, its standard of living was likely to improve in the course of time. On the other hand, there were also the cases when the emigrant in America completely broke off the connection with his family, which was a hard blow for his wife who, all of a sudden left without her husband's financial support, had to maintain her family as best she could.

The emigration »rush« seriously affected the life of the emigrants' families. Many of them were handicapped by not having their husbands, fathers, sons, brothers, or brothers-in-law at home. Only through letters were a husband and wife able to keep in touch with each other; moreover, the letters would arrive at rather irregular intervals. Consequently, the more regularly the husband kept sending his letters and money to his wife the closer remained the contact between them. In that way he could also make sure that his wife would not commit adultery while he was away; at least, it was generally believed that those women who regularly received money from their husbands remained faithful to them. I have been told that a man who was not on good terms with his wife never really asked her to join him in America; moreover, he could be strictly against her intention to visit him. However, there were also men who persuaded their families to follow them, especially those who had themselves lived in unbearable poverty before their departure for the New World.

Not only wives but also children missed their fathers. Many a child was able to form a picture of his father merely from his mother's description, and from his father's letters and old photographs. He would regard his father as a person who did exist somewhere, but almost too far away to be real. The children nourished different feelings towards the image of their father, ranging from indifference to longing and to mysteriousness. Understandably, they would impatiently wait for the day of their father's return, for that was the moment when they got all kinds of presents from him (clothes, toys, sweets). Listening to the father describing the life in America, the children usually fell under the impression that the New World had to be »a great big something«.

People from the emigrant's village and the neighbourhood were far from passive observers of the events concerning his departure, the life of his family during his absence, and his return home. It was customary for any emigrant setting out for America to take leave of all of his neighbours and acquaintances, who would sometimes even keep him company on part of his journey. When the emigrant returned home, all the villagers used to gather round him eager to learn of his life and successes abroad. Beside judging his general appearance (the clothes he was wearing, his behaviour), they also used to make guesses at how much money he was supposed to have earned in America.

Returned emigrants looked different from local people already by appearance, for many of them seemed »unusually well-fed and some men had rather bloated faces on account of American canned food«. Yet they all looked tidier and cleaner than the natives. Owing to the American style of dressing people in Bela krajina gradually gave up wearing the traditional white national garb. Thus, on Sundays and feast-days the »Americans« used to wear black readymade worsted suits and white ready-made shirts. As a rule, heavy watch-chains would be seen hanging down over their waistcoats. They used to wear high boots in winter and in summer, and also overcoats in winter. The garments worn by women were even more striking. In summer the younger as well as the older ones used to wear bright-coloured dresses with garish patterns. They would put on large hats decorated with artificial flowers, feathers, or a veil. In addition, they would wear high-heeled shoes. Even the children of the »Americans« were better clad than those of »ordinary« villagers.

Returned emigrants differed from other people also in their rich and unusual vocabulary: their speech was interspersed with English words, while for swearing they would use almost exclusively English swearwords.

It could also be observed that those who had been in America would behave much more self-confidently and resolutely than the others. Some of them would vote for the Liberal Party, and the others even grew enthusiastic over the idea of setting up a republic.

The process of emigration has played an important part in the lives of the people from Bela krajina ever since the nineteenth century. It has brought people not only hard work, but also wider horizons incorporating the fields of economics, culture, and social life. However, it was not until after World War II that the economic situation in Bela krajina really improved thanks to the development of industry which offered the possibility of getting steady permanent jobs.

PRISPEVEK K PREUČEVANJU SRBOV V BELI KRAJINI

Marinka Dražumerič-Marko Terseglav

Uvodne opombe in zamejitev: Delo o Srbih v Beli krajini prinaša le dodatno gradivo in nekatere nove osvetlitve problema za bodočo sintetično študijo.

Ob krajših terenskih raziskavah v Beli krajini leta 1967, 1976, 1983, 1985 in 1986 smo ugotovili, da doslej najobširnejša etnološka študija Milenka Filipovića Srpska naselja u Beloj krajini¹ ne daje vseh odgovorov o srbskem narodnostnem otoku v Sloveniji. Avtor se je namreč bolj posvečal vprašanju izvira turških prebegov in iskal njihove prednaselitvene relikte v jeziku, običajih, toponomastiki itn., ki naj bi pokazali izvir in povezanost belokranjskih Srbov z vzhodno Hercegovino.

Naš prispevek se ukvarja predvsem z današnjim stanjem in načinom življenja belokranjskih Srbov. Zato le bežno omenjamo srbske selitve in naselitve v Beli krajini, ki jih je osvetlilo že zgodovinopisje in pokazalo, da gre za zelo zapletene razmere, saj naselitev v Žumberak in Belo krajino ni potekala nankrat, v krajšem razdobju, temveč gre za selitve iz Črne gore in Hercegovine proti osrednji Srbiji (ena veja) in proti Dalmaciji in Liki. Od tod pa naprej proti Kordunu in Beli krajini (druga veja). Sklepamo lahko, da je v Belo krajino prišla tretja ali četrta generacija pravoslavnih prebegov iz Hercegovine. Njihovi vmesni, daljši časovni postanki v Liki in Dalmaciji so načinu življenja Srbov v Beli krajini dali neizbrisni pečat okolja, v katerem so živeli. Današnja srbska naselja v Beli krajini so zanimiva tudi zato, ker so se ohranile samo še štiri vasi, čeprav jih je bilo še v začetku 18. stoletja precej več in so segala od Poljanske doline do severnega vznožja Gorjancev do Save.

Kako zapleten in tudi zanimiv je kulturni in narodnostni položaj, ponazarja droben primer žumberških uniatov. V prejšnjih stoletjih zasledimo med političnimi in vojaškimi voditelji uniatov na Hrvaškem plemenite Badovince, hrvaške fevdalce. Badovinac je še danes pogost priimek v Žumberku in v Beli krajini. V srbski Mačvi je vas Badovinci. Najstarejši prebivalci te vasi še danes poznajo ustno izročilo, po katerem so njihovi predniki prišli iz vzhodne Herce-

¹ Milenko S. Filipović, *Srpska naselja u Beloj krajini*. Radovi ANU BIH, knj. 12, Sarajevo 1970, str. 147—238.

govine. To pomeni, da se je prvotni del istega rodu oz. plemena selil proti severovzhodu (Srbija), del pa proti dalmatinski Zagori, Liki in naprej do Gorjancev. Eni so danes pravoslavni Srbi (Mačva), drugi Hrvati vzhodnega obreda (Žumberak), tretji pa Slovenci.

Naše delo je dopolnilo Filipovičeve razprave. Dopolnili smo njegovo poglavje o jeziku današnjih belokranjskih Srbov. Poleg tega smo na novo obdelali in dodali poglavja iz folkloristike (petje, glasba, ples), ki jih Filipovič sploh ne obravnava, kakor se tudi ne posveča sočasnemu občutku narodnostne pripadnosti, saj išče le morebitne povezave s »pradomovino«. Zato smo dodali poglavje o narodnosti, medsebojnih in mednacionalnih razmerjih, dopolnili pa smo še podatke o verovanju. Izseke iz materialne in socialne kulture smo posneli na videokaseto. Odrekli smo se obravnavi tistih elementov (opisi slave, praznovanj), ki jih je obdelal že Filipovič.

Pričujoče gradivo in Filipovičeva študija so lahko osnova za nadaljnja etnološka raziskovanja belokranjskih Srbov in pomoč za končno sintezo, ki pa jo bo mogoče uresničiti le skupaj s hrvaškimi etnologi, ko bodo predstavili svoje gradivo karlovškega Pokuplja, Korduna in Like, kjer živi srbsko prebivalstvo. Šele s primerjavo obojega gradiva je mogoče prepoznati nekatere povezave, ki bodo morda osvetlile in pojasnile temna mesta v selitvah in načinu življenja prebegov oz. Srbov.

Pri terenskem delu so nam pomagali naslednji informatorji, katerim se najlepše zahvaljujemo. Opravičujemo pa se, ker je v naglici in pri klasičnem terenskem delu (beležka) dvakrat izpadlo ime informatorja.

Bojanci:

Bosiljka Radojčić (r. 1930), Simo Radojčić (1917), Ljuba Vrlinič, r. Kordič (1900), Ljuba Vrlinič, r. Mikunovič (1938), Ljuba Vrlinič, r. Radojčić (1920), Niko Vrlinič (1921), Simo Vrlinič (1900), Simon Vrlinič (1913), Zlatka Vrlinič, r. Žužinjak (1950), Zorka Vrlinič (1925), Zdravko Vukčević (1927).

Črnomelj:

Marija Schweiger (1938), Jože Veselič (1949).

Marindol:

— Katič (1904), Simo Stipanovič (1913), Vlado Stipanovič (1925), Anton Veselič (1913).

Miliči:

Peter Dragičević (1926), Ana Dragičević (1907), — Jakovac, Dragica Vukčević (1912) in informatorka, ki je želela ostati neimenovana.

Kratek pregled dosedanjih raziskav

Problematika pravoslavnih naselij in njihovih prebivalcev v Sloveniji (v vaseh Bojanci, Marindol, Paunoviči, Miliči) je kljub svoji specifikosti pritegnila le malo raziskovalcev. Eden prvih, ki je opisal življenje in običaje pravoslavnih

Uskokov, naseljenih v Vojni krajini, je bil J. V. Valvasor.² V delu *Slava vojvodine Kranjske* je celo poglavje posvetil Uskokom v Žumberku, opisal je njihovo nošo, jezik, šege in navade. Pojasnjeval je njihov izvir in vzroke naselitve v obmejnem predelu takratne dežele Kranjske.³

Ob koncu 19. stoletja se je z naseljevanjem pravoslavnih Uskokov ukvarjal Bidermann.⁴ Kot zgodovinarja so ga zanimali predvsem njihov izvir, potek in vzroki naseljevanja na Kranjsko oz. Štajersko. Nekaj pozornosti je posvetil tudi organiziranosti Vojne krajine in vlogi, ki so jo imeli Uskoki v obrambi dežele Kranjske in Štajerske pred Turki.⁵

V letih pred prvo svetovno vojno se je med zgodovinarji razvnela ostra razprava o Žumberku oz. njegovi pripadnosti Sloveniji ali Hrvaški. Slovenski zgodovinarji, predvsem J. Mal, so znanstveno utemeljevali, da je ozemlje Žumberka vedno sodilo k deželi Kranjski in da so prav kranjski deželni stanovi (poleg deželnega gospoda) podpirali naseljevanje srbskih beguncev v Žumberku.⁶

Od zgodovinarjev je naseljevanje na ozemlju Hrvaške in Slavonije raziskoval tudi A. Ivić. Tako je nastala vrsta razprav, v katerih poskuša avtor odkriti izvir Uskokov in s pomočjo arhivskih virov določiti potek naseljevanja v Žumberku in Slavoniji v XVI. in XVII. stol.⁷

Temeljna razprava o naseljevanju Uskokov na ozemlju dežele Kranjske in Štajerske je nedvomno razprava J. Mala *Uskočke seobe i slovenske pokrajine*.⁸ Avtor je zbral vse dotedanje raziskave in se trudil tudi s pomočjo arhivskih virov na eni strani raziskati zgodovino preseljevanja, na drugi pa opisati kulturnozgodovinske značilnosti pravoslavnih prebivalcev.

Pravoslavnim naseljem in njihovim prebivalcem v Beli krajini je posebno študijo, *Žumberčani i Marindolci*, posvetil Niko Županič.⁹ Predstavil je naselja, v katerih živijo potomci Uskokov, primerjal njihove značajске poteze z značilnostmi belokranjskih kmetov. Ker je bil Županič tudi antropolog, je največji del razprave posvečen raziskavi o antropoloških značilnostih pravoslavnih prebivalcev Bele krajine.

² Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske* (prevod Mirko Rupel), Ljubljana 1977, str. 189—197.

³ Prav tam.

⁴ H. J. Bidermann, *Die Serben — Aussiedlung in Steiermark und Warasdiner Grenzgeneralat. Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark. Heft XXXI. Graz 1883.*

⁵ H. J. Bidermann, *Zur Geschichte der Uskokon in Krain. Archiv für Heimatkunde, II Band. Laibach 1884 u. 1887, str. 174—207.*

⁶ Josip Mal, *Žumberak in Marindol* (Zgodovinska črtica), Dom in svet XXIV, Ljubljana 1911, str. 266—268 in 313—315.

⁷ Aleksa Ivić, *Seoba Srba u Kranjskoj. Istorijaska studija iz sredine XVI. veka. Srpski književni glasnik XXI/3. Beograd 1907, str. 184—190; isti, Migracija Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća. Srpski etnografski zbornik XXVIII, Beograd 1923, str. 28—32; isti, Migracija Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoleća. Srpski etnografski zbornik XXXVI. Beograd 1926.*

⁸ Josip Mal, *Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Povest naseobina s kulturno-istorijskim prikazom. Srpski etnografski zbornik XXX, Beograd 1924.*

⁹ Niko Županič, *Žumberčani i Marindolci. Prilog antropologiji i etnografiji Srba u Kranjskoj. Prosvetni glasnik, Beograd 1912, str. 5—49.*

Po drugi svetovni vojni je nastala obsežna razprava M. S. Filipovića Srpska naselja u Beloj krajini,¹⁰ v kateri je avtor podal pregled srbskih naselij v Beli krajini in si prizadeval predvsem na podlagi jezika in govora ugotoviti izvir prebivalcev. Raziskal je tudi njihovo gospodarstvo, stanovanjsko hišo, nošo, družinske in družbene odnose, običaje. Gradivo je primerjal z ustreznimi oblikami v srbski kulturi, opozoril pa je tudi na novosti, ki so jih v star način življenja prinesle spremenjene družbene razmere po zadnji svetovni vojni.

Gospodarska opredelitev območja

»Bela krajina je najbolj proti jugu pomaknjena slovenska pokrajina. Njen geografski položaj označuje reliefna (orografska) zaprtost proti severovzhodu, severu in zahodu, torej proti ostalim slovenskim pokrajinam, ter odprtost proti vzhodu in jugu — v obrobje široke Panonske nižine. Prepletanje dinarskih (kraških) in panonskih značilnosti je poleg reliefne zaprtosti v smeri ostalega slovenskega etničnega ozemlja osnovna poteza Bele krajine.«¹¹

Na zahodni strani zapira Belo krajino Kočevski Rog s Poljansko goro; severni in severovzhodni hriboviti obod tvorijo zahodni odrastki Gorjancev; proti vzhodu in jugu obkrožajo Belo krajino reka Kolpa in gričevnato Veliko Bukovje, Lipnik in Ribnik.

»Osnovni pejsažni ton pa daje Beli krajini zakraselost površja. Bela krajina je namreč prostrani kraški ravnik, ki se nadaljuje preko Kolpe v obsežno Slunjsko ploščo. Nižje ležeči kraški ravnik, ki bi ga lahko imenovali tudi Belokranjska kotlina, predstavlja osrednji del Bele krajine.«¹²

Na vzhodnem obrobju kraškega ravnika so pravoslavna naselja Marindol, Miliči in Paunoviči. Svet je tu »rahlo valovit, vrtačast z različno debelino prepereline. Na površju so ostali le največji vodotoki, večje število manjših izvirov pa je pomembno predvsem za lokalno oskrbo naselij z vodo.«¹³

Pravoslavna vas Bojanci leži v posebni pokrajinski enoti, ki jo geografi imenujejo Veliko Bukovje. Izrazito kraški značaj površja daje slabe možnosti za kmetijstvo, zato je to naselje tudi edino v obsežni, pretežno gozdnati pokrajini v jugovzhodnem delu Bele krajine. Veliko Bukovje se pri Marindolu stika z belokranjsko kotlino.

Geografski pregled obravnavanega območja lahko sklenemo s tem, da so vsa pravoslavna naselja v Beli krajini na izrazito kraškem, za kmetijstvo skoraj neprimernem področju, ki pa daje dokaj dobre možnosti za rejo ovac in koz. Hkrati so vsa naselja potisnjena na rob gosto naseljenega osrednjega dela Bele krajine in odmaknjena od upravnih in gospodarskih središč (Črnomelj, Metlika, Novo mesto, Karlovac).

¹⁰ Milenko S. Filipović, *Srpska naselja...*, str. 147—238.

¹¹ Dušan Plut, *Pokrajinske (prirodno — geografske) poteze Bele krajine. Arheološka topografija Slovenije*. Ljubljana 1985, str. 13—15.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

Teorije o izvoru in naseljevanju pravoslavnega prebivalstva

Konec 15. in v začetku 16. stoletja je turška ekspanzija proti zahodni Evropi dosegla vrhunec. Nezadržno turško prodiranje proti severozahodu je resno ogrozilo tudi vzhodne meje avstrijske države.

Na zasedenih ozemljih na Balkanu so Turki določili visoke davke, prebivalstvu so kratili njihove stare pravice, med drugim tudi izpovedovanje vere. Zaradi strahu pred turško nadvlado in težkih življenjskih razmer pod turško oblastjo so ljudje skupaj z imetjem bežali proti severozahodu. In prav te brezdomne begunce pred Turki je avstrijska politika za obrambo vedno bolj ogrožene države vključila v svoje načrte. Bili so namreč najcenejša pomoč za obrambo dežele. Ker niso bili vezani na stalno bivališče, so lahko sami odhajali na krajše vojaške pohode, ki so jih največkrat izrabili za ropanje. Tako so nenehno vznemirjali turške mejne posadke in ogrožali »turško« prebivalstvo na mejnem področju. Dobro so se obnesli tudi v vohunski službi, saj so govorili »turški« jezik, poznali so turški način bojevanja, oborožitev in ustroj turške vojske. Zaradi neprestane izpostavljenosti in življenja na nemirnem mejnem predelu jim je avstrijska vlada dajala nekatere olajšave. Vse to je bilo osnova za organiziranje Vojne krajine, ki je nastala iz potrebe po trajni ureditvi obrambe proti Turkom. Vojna krajina je segala od Varaždina do Jadranskega morja in je bila ukinjena šele leta 1871.

Prvi begunci pred Turki so se na Kranjsko zatekli leta 1526. Njihovo naselitev je v dogovoru s kraljem Ferdinandom I. podpiral Ivan Kobasič, ki je v tem času živel na gradu Žumberak in je bil tudi sam begunec iz okolice Ogulina.

Leta 1530 je sledila druga selitev. Takrat se je okoli 50 družin z vsem imetjem (predvsem živino) iz Srba, Unca in Glamoča naselilo v Žumberku. Že naslednje leto se je okoli 1000 oseb iz cetinske krajine odločilo, da se preselijo na slovensko stran. Kacijanar, takratni poveljnik avstrijske vojske, jim je predložil, da naselijo okolico Kostela in Poljan. Razmere za naselitev na tem območju so bile zelo neugodne, zato se je del teh Uskokov naselil na Krasu, drugi v okolici Metlike in Adlešič, nekateri pa pozneje na ozemlju mehovske gosposčine.

Naseljevanje Uskokov kljub uradni podpori deželnega gospoda in kranjskega deželnega stanu ni potekalo brez zapletov. Ozemlje, ki so jim ga določili za naselitev, je bilo zaradi nenehnih turških vpadov, delno tudi zaradi kmečkih uporov opustelo, zaradi bližine meje s Turki pa nenehno izpostavljeno ropanju turških vojakov. Tudi kmetje, ki so vztrajali ob meji, prišlekem niso bili naklonjeni. Uskoki so bili živinorejci, moški so nosili orožje, večina je bila plačana za vojaško službo, bili so oproščeni davkov in desetine, lahko so prosto trgovali (sol, živina). Zaradi težkih življenjskih razmer in zlasti pozimi pomanjkanja hrane so Uskoki ropali domače prebivalce in jim jemali skromno imetje.

Naseljevanju Uskokov je nasprotovalo tudi kranjsko in hrvaško plemstvo, saj se Uskoki niso strinjali s podložništvom in dajatvami zemljiškemu gospodu in so bili podrejeni neposredno deželnemu knezu.

Izseljevanju ljudi ni bila naklonjena niti turška vlada, saj se je tako na zasedenem ozemlju manjšalo število ljudi in tako tudi turški dohodki. Begunci pa so bili, kakor smo že omenili, stalna nevarnost za turško obmejno področje.

Kljub dokaj dobremu poznanju časa priseljevanja Uskokov in področij njihove naselitve njihova izvirna domovina še ni točno znana. Uskoki so se namreč priseljevali v številnih valovih, tudi ob prihodu na Kranjsko so nekaj let potovali po deželi, pot po drugih delih Jugoslavije pred prihodom na Kranjsko pa je skoraj nepoznana.

Mal¹⁴ je razvil tezo, da naj bi bili prvi Uskoki, ki so se že v 14. in 15. stol. priselili v Primorje in Istro, Vlahi ali njihovi potomci, nomadi, ki so se skupaj z živino in ovčjimi čredami selili za boljšimi pašniki. Ob turškem prodiranju na Balkan so se pojavili begunci, ki so že imeli trpke skušnje z življenjem pod turško nadvlado ali pa so pripadali določeni družbeni skupini (npr. vladarjevemu sorodstvu) ali verski skupnosti. Gotovo je, da so se številni begunci pojavili že po bitki na Kosovem polju (1389) in se skupaj z vladajočim slojem pomikali vedno bolj proti severu in zahodu. Ob padcu Bosne so se novi begunci umikali v isti smeri. V pisanih virih je kot področje, od koder naj bi prišli Uskoki, omenjena dalmatinsko-cetinska krajina in okolica Srba, Unca in Glamoča v Bosni, ni pa še odgovora na vprašanje, od kod so se priselili v te kraje in kako dolgo so ostali.

In kako je z naselitvijo Uskokov v Beli krajini? Gotovo je, da so bili Uskoki tod naseljeni najkasneje okoli leta 1530, saj je znano, da so tega leta prišli begunci iz cetinske krajine in se naselili v Metliški marki in na njenem ozemlju kar nekaj let iskali primeren prostor za stalno naselitev. Prihod Uskokov v okolico Adlešič lahko povežemo z zidavo gradu Pobrežje, ki ga je dal pozidati leta 1549 takratni general Vojne krajine Ivan Lenković. Nedvomno je s seboj pripeljal svoje ljudi iz okolice Senja in Like in jih naselil v samem gradu in njegovi neposredni okolici. Za Marindol in Miliče smo dobili razlago, da so se njihovi stari sprva selili iz Žumberka v okolico Podzemlja. Ker je bilo to ozemlje preveč odprto in neprimerno za živinorejo, so se preselili na bolj gozdnato in za živinorejo, t. j. ovčerejo, primernejše področje.

Iz ljudskega izročila ne zvelo veliko o času naselitve Uskokov v Beli krajini. Pod vplivom dosedanjih raziskav in šole pravijo Bojančani, da so se njihovi predniki naselili v Bojancih leta 1593. Ta letnica je napisana tudi na spominski plošči, ki je vzdana na zunanjščini cerkve. Prebivalci Miličev pravijo, da živijo tu že 400 let.

Po dosedanjih raziskavah lahko sklepamo, da se je del Uskokov priselil v Belo krajino iz dalmatinsko-cetinske krajine, drugi del pa iz okolice Senja in Like. Ljudsko izročilo je enotno v prepričanju, da so njihovi predniki bežali pred Turki. Bojančani trdijo, da izvirajo od reke Bojane, da so bili najprej naseljeni v Žumberku (tudi tam obstaja naselje Bojanci), od koder so se priselili v Belo krajino, ker niso hoteli sprejeti uniatstva.

Skarič¹⁵ je poskušal s pomočjo nekaterih značilnih priimkov določiti rod njihovih nosilcev. Tako trdi, da Kordiči (zelo pogost priimek v Bojancih) izvi-

¹⁴ Josip Mal, *Uskočke seobe...*, str. 177—190.

¹⁵ Vladimir Skarič, *Odakle su žumberački Uskoci?*, Glasnik geografskog društva, knj. X. Beograd 1924, str. 46—58.

rajo iz Črnogorskega primorja, od koder so se najprej preselili v Hercegovino in se od tod selili dalje. Ta domneva se presenetljivo dobro ujema z ohranjenim ljudskim izročilom.

Jezik

V Slavi vojvodine Kranjske Valvasor ugotavlja,¹⁶ da Uskoki oz. Vlahi govorijo vlaški jezik, ki se le nekoliko razlikuje od hrvaškega, nekaj bolj pa od slovenskega. Ta omemba je pomembna zato, ker se je danes okrog Žumberka na Hrvaškem gotovo zgubila jezikovna razlika med »Vlahi« — uniati in hrvaškim prebivalstvom, ki že ob uskoški naselitvi ni bila velika, saj so bili priseljenci po govoru ijekavci tako kakor Hrvati. Srbi oz. »Vlahi«, ki so se pred Turki in pozneje pred prekrščevanjem umaknili v gozdove Bele krajine, so ohranili nekatere jezikovne prvine, ki jih ločijo od današnjih Hrvatov. Vendar pa današnje jezikovno stanje v srbskih vaseh Bele krajine ni enako. Marindolska govorica se nekoliko razlikuje od bojanske, kar ni samo nasledek procesa dialektalne členitve, temveč bolj dejstva, da so Bojančani upravno vedno sodili pod Kranjsko oz. Slovenijo, Marindolci pa so bili vse do konca druge svetovne vojne pod Hrvaško. Tako je bil učni — šolski jezik v obeh vaseh dolgo časa različen.

Nekaj časa pred drugo svetovno vojno so vsi zaselki (srbski) v Sloveniji imeli enako knjižno — srbsko normo, saj so imeli srbske učiteljice, ki so prvotno ijekavščino in jekavščino zamenjale z ekavščino. Starejši informator, ki je hodil v šolo pred drugo svetovno vojno, je zatrjeval, da v Bojancih govorijo le ekavsko (vedno devojka, nikoli djevojka), kar pa je zanikal živi govor drugih pripovedovalcev in samega pričevalca. Res je, da ijekavski in jekavski govor nista dosledna, ampak se mešata z ekavščino. K temu so pripomogli predvojna srbska šola, slovenski vpliv, nekoliko pa še današnji ljudski jezik v pravoslavni cerkvi, saj so molitveniki za ljudstvo prevedeni v sodobni srbski knjižni jezik z ekavskim izgovorom. K ekavskemu izgovoru se bolj nagibajo tisti prebivalci, ki so služili po slovenskih mestih, ali trgovci ali pa tisti (mlajši), ki so se šolali v slovenskih šolah. V Marindolu, ki je spadal pod Hrvaško, imel pa je srbsko učiteljico, smo pri starejših zapisali izreko: devojka, djevojka in tudi đevjka.

Terensko delo je pokazalo, da so današnji belokranjski Srbi izredno jezikovno prilagodljivi: z Belokranjcem govorijo v njegovem narečju, s »Kranjcem« slovensko (pogovorni jezik z narečnimi in srbskohrvaškimi leksemi in intonacijo), s Hrvati pa hrvaško z nekaterimi odstopanji. V njihovem medsebojnem pogovoru ni železne doslednosti, mešajo jekavski in ekavski izgovor, vedno več je slovenskih besed. Zaradi njihove prilagodljivosti sogovorniku smo v Miličih z informatorko namenoma govorili srbsko (ekavsko), malo tudi narečno, da se je sproščeno pogovarjala v svojem jeziku. Jezikovna podoba je bila takšna kakor drugod: štokavščina z mešanjem jekavskega in ekavskega izgovora in z elementi slovenske leksike. Ko pa je neki informator govoril z nami slovensko, se je trudil prilagajati knjižni normi in je uporabljal dosledno dvojino tudi tam, kjer se v slovenskem pogovornem jeziku zgublja (samostalniki). Povojna

¹⁶ Gl. op. 2.

generacija, ki vedno bolj opušča govor svoje vasi, govori srbskohrvaško z enakimi težavami kakor mladina iz slovenskih krajev.

Filipović,¹⁷ ki je največ pisal o jeziku belokranjskih Srbov, je ugotovil, da je jezik teh prebivalcev po svojih osnovnih značilnostih vzhodnohercegovski, štokavski in je še danes ohranil ijekavsko osnovo. Vendar pa se čutijo čakavski in slovenski vplivi. Ta ugotovitev je vsekakor točna. Toda Filipović je v svoji študiji iskal in dokazoval izvir belokranjskih Srbov, zato je prevečkrat iskal le vzhodnohercegovske arhaizme, premalo pa je upošteval sodobno jezikovno stanje. Zamenjava dolgega in kratkega *ǎ* za ije in je ni tako dosledna, kakor to vidi Filipović. Velja pa si ogledati nekatere druge Filipovićeve teze.

Nepotrjena in kaj malo verjetna je Filipovićeva ugotovitev, da se starejši vzhodnohercegovski govor zrcali pri belokranjskih Srbih v združevanju *a + o*, oz. v opuščanju končnega *o* (zna nam. znao, da nam. dao). Res je, da te oblike najdemo v okolici Durmitorja, v Hercegovini in Dalmaciji, Liki, kar bi »Vlahi« res lahko prinesli s seboj. Dokazati pa se dá tudi slovenski vpliv.

Filipović se čudi tudi bojansko-marindolskim oblikam *un* in *una* (za *on* in *ona*), ki jih ni znal povezati s slovenščino.

Spet je mogoče, da so prevzete romanske besede iz časov, ko so predniki belokranjskih Srbov še živeli v severni Dalmaciji, lahko pa jih pojasnimo s slovenskim vplivom, kamor so prišle prav tako iz romanščine. Gre za besede *dota*, *polenta*, *murva*.

Prav tako ni utemeljena Filipovićeva razlaga, da Marindolci in Bojančani izgovarjajo glas *f* samo v besedah tujega izvira (*fakin*, *frajliha*, *grof*...), saj smo prav v teh vaseh zabeležili izgovor *praf* namesto *prav*, kar je značilnost belokranjskih in nekaterih drugih slovenskih in kajkavskih govorov.

Čeprav je zamenjava *c* v *k* res čakavska posebnost je vprašljivo, ali je res prenesena samo iz severne Dalmacije, kakor trdi Filipović, saj je verjetnejša razlaga, da gre za slovenski vpliv, ki se najbrž pozna tudi v čakavščini (npr.: belokranjski Srbi govorijo Turki namesto Turci, katoliki namesto katolici). Po analogiji s slovenščino Bojančani govorijo še prednjaki namesto *preci*.

Filipović nekatere slovenske vplive obravnava kot »posebnost« ali pa jih sploh spusti. Posebnost sta mu »*potlje*« in »*pol*« za srbskohrvaško besedo *posle*. V besedi bolj najbrž spet ne gre za vzhodnohercegovsko redukcijo vokala, marveč znova verjetneje za slovenski vpliv, ko Bojančani in Marindolci govorijo bolj namesto bolje. Isto velja za besedi med njima (za srbohr. medu njima) in za besedi *spačen*, *ispačiti* se namesto *srhv. izopačen*, *izopačiti* se.

Z gotovostjo najbrž lahko trdimo, da nerazširjena osnova samostalnikov moškega spola množine ni arhaični ostanek, temveč da gre za živ vpliv slovenskega jezika: panji namesto panjevi, hrasti namesto hrastovi, svati namesto svatovi, duhi namesto duhovi, voli namesto volovi itn. Prav tako je zanikani roditelj Filipoviću arhaizem vzhodnohercegovskega govora, ne pa vpliv živega jezika: Srbi v Beli krajini namesto *srhv. konstrukcije* »ne slavu tamo božič«, govorijo »ne slavu tamo božiča«.

Nejasno in neugotovljivo je, kdaj gre za čakavski, kdaj za slovenski vpliv. Imena praznikov (*jurjevo*, *petrovo*, *martinovo*) po Filipoviću kažejo na čakavski vpliv, verjetno pa je slovenski. Sploh pa nikoli niti v Marindolu niti v Bo-

¹⁷ Milenko S. Filipović, *Srpska naselja ...*, str. 168—178.

jancih nismo slišali jurjevo, ampak vedno le Durdevdan, tudi takrat, ko so informatorji govorili slovensko. Res pa je, da pri večini praznikov spuščajo drugi del besede — dan: petrovo namesto Petrovdan, ivanje namesto Ivandan. Filipović slovenščine ni poznal, na kar kažejo tudi številne napake v pisanju slovenskih besed in citatov. Zaradi tega ostanejo Filipoviću besede, kot so burklje, veža, kapnica, povitica, pobeliti itn., »posebnost« v govoru marindolskih Srbov.

Jezik v pesmih. — Folkloristi opažamo, da jezik ljudskih pesmi nikoli ni čisto narečje, marveč vedno nekeje med pogovorno in zborno normo, vendar te nikoli ne doseže. Ista ugotovitev velja za pesemsko izročilo Srbov v Beli krajini. Analize besedil so pokazale, da so v teh pesmih zastopane vse inačice srbsko-hrvaške izreke (e, i, je in ijekavska), odvisno pač od tega, od kod je pesem prišla v Belo krajino: ali iz Srbije, Bosne, Like, Korduna ali drugod s Hrvaškega. Jezik ljudskih pesmi, ki jih danes pojejo Srbi v Beli krajini, je dokaj enoten, ker so pesmi relativno novejše in so bližje srbskohrvaški knjižni normi in ker je večina pevskega izročila vezana največ na dve pokrajini, na Kordun in Liko. Seveda pa podobe živega jezika nikoli ne moremo natančno ugotoviti zgolj iz pesmi.

Večje kulturne in jezikovne spremembe pri Uskokih so se začele v času Marije Terezije oz. s prekrščevanjem in s tem tudi sloveniziranjem in hrvatenjem Srbov. Današnje srbske vasi, ki niso bile katolizirane, so živele zaprteje, saj je bil obroč uskoških vasi, ki so danes slovenske, okrog njih razbit, s tem pa so propadle tudi možnosti porok. V tej diaspori so Srbi v Beli krajini ohranili nekatere arhaizme v jeziku in njegovi strukturi, zaradi česar še lahko najdemo povezavo med vzhodno Hercegovino in Belo krajino. Nekatere arhaizme, nekaj leksike itn. pa so ohranile danes tudi tiste slovenske vasi, ki so bile nekoč pravoslavne oz. uskoške (Adlešiči, Preloka in vasi v Poljanski dolini). Toda v teh, danes slovenskih vaseh najdemo v govorici veliko več čakavskih elementov kakor v srbskih vaseh, saj so v pokatoličanih krajih imeli več možnosti za poroke prebivalcev belokranjskih vasi s prebivalci na čakavskem področju, in to že dve stoletji prej kakor srbski prebivalci belokranjskih vasi, pri katerih so mešane poroke pojav tako rekoč šele po l. 1945. Poleg tega so srbske vasi bile odmaknjene od prometnih poti, ki so še danes slabe. Do Miličev šele gradijo obkolpsko cesto, Bojanci pa so z Vinico in Tribučami povezani le z ozko makadamsko potjo.

Narodnost

Kakšna je narodnostna podoba v Marindolu in na Bojancih danes, najbolje ponazarjajo trije značilni odgovori informatorjev. Prvi odgovor, ki smo ga dobili zlasti od starejše generacije, je: »Mi smo pravoslavci.« Nekateri med njimi so na dodatno vprašanje, ali se morda imajo za Srbe, odgovorili: »Ko bi znao.« Ta svoj dvom in zamenjavo narodnosti z vero utemeljujejo s tem, da so bili predniki iz Črne gore ali Hercegovine, ti pa so se veliko selili in zaradi tega so nekateri prevzeli katoliško vero, eni so uniati in govorijo hrvaško, drugi pa slovensko. Vsi pa naj bi bili »iz iste loze«. Po jeziku se med seboj skorajda

ne ločijo, zato naj bi bila verska pripadnost tista, ki belokranjske Srbe loči od žumberških uniatov ali katoliških Hrvatov.

Srbi v Beli krajini dobro poznajo pravoslavje in njegovo ujemanje z narodnostjo v Srbiji in Črni gori, zato se predstavljajo kot pravoslavci. Nekateri sicer pravijo, da so Srbi, a jih pri tem nekoliko motijo razlike v običajih in nekaterih kulturnih elementih, ki jih ohranjajo Srbi in Črnogorci, zato so nekoliko negotovi pri opredelitvi svoje narodnostne identitete. Velika večina današnjih Marindolcev iz srednje in nekoliko starejše generacije je pred vojno hodila v srbsko šolo in se brez pomislekov ima za Srbe. Med njimi je precej borcev NOB, ateistov in veliko takih, ki so z vero in cerkvijo povezani le še toliko, kolikor praznujejo nekatere tradicionalne praznike (božič, velika noč, slava), in zato pravoslavje razumejo kot versko pripadnost, ki jih narodnostno ne določa.

Ta najštevilnejša skupina se dobro zaveda, da narodnosti ne določa samo jezik, temveč cela vrsta zgodovinskih in kulturnih sestavin, ki jih povezujejo s Srbi v Liki, Bosni in v sami Srbiji. Pri tem se zavedajo, da so njihove povezave z matico samo še zgodovinske. To utemljujejo z razlikami v običajih, a vedo, da je osnova ista za vse Srbe po Jugoslaviji. Nekateri verski običaji za to skupino niso verski elementi, marveč kulturni, rekli bi etnološki. Če so jih pred drugo svetovno vojno imeli le za verske elemente (slava, praznovanje božiča, velike noči), jih zdaj razlagajo kot tradicijo, kar jih prav tako povezuje z vernimi in nevernimi Srbi po Jugoslaviji. Ta povezanost je lahko samo »duhovna«, saj sami pravijo, da se po načinu življenja in jeziku razlikujejo že od »Srbijancev« v Liki in Bosni, še bolj pa od tistih v Srbiji.

V nekem pogovoru je nekoč beograjski folklorist in filozof dr. Dušan Nedeljković Srbe v Beli krajini označil kot »etnični substrat«, ker naj bi bili po načinu življenja in po drugačni kulturi in deloma tudi po jeziku že tako oddaljeni od Srbov, da postajajo »poseben etnos«. Ker pa se sami po svoji kulturni in verski pripadnosti čutijo povezani s Srbi v matici, naj bi jih obravnavali kot etnični substrat. To seveda ne gre, saj Bojančani in Marindolci sami močno čutijo eno glavnih lastnosti narodnostne opredelitve — pripadost občestvu, s katerim jih povezujejo zgodovina, kultura, jezik, navsezadnje tudi religija in iz nje izvirajoča kultura kljub vsem razločkom. To je pokazal tudi popis prebivalstva leta 1981, ob katerem so se Marindolci in Bojančani takole opredelili:¹⁸

Naselje	Srbska narod.	Hrvaška narod.	Slovenska narod.
Bojanci	90	—	4
Marindol	113	1	7
Miliči	42	3	—
Paunoviči	42	—	—

¹⁸ Mihaela Hudelja, Obkolpski del občine Črnomelj s poudarkom na interetničnih odnosih. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja — 20. stol. Diplomsko delo. Ljubljana 1982, str. 73. Tipkopis.

Podatki popisa kažejo, da so se tudi tisti mlajši prebivalci, ki so hodili v slovenske šole in ki dobro govorijo slovensko, odločili za srbsko narodnost. Številke o slovenski in hrvaški narodnosti se nanašajo na Slovence in Hrvate, ki so se v te vasi primožili ali priženili po drugi svetovni vojni.

Za raziskovalca bi bil seveda zanimiv podatek, kako so se narodnostno opredelili tisti Bojančani in Marindolci, ki so se odselili v Črnomelj ali Metliko. Podatki popisa prebivalcev so nezanesljivi, saj navajajo samo, da se je v Črnomlju leta 1981 izreklo za Slovence 88,82 % prebivalstva, 2,78 % pa se jih je opredelilo za srbsko narodnost. V ta odstotek so seveda vključeni tudi Srbi, delavci iz drugih republik.

Jezik kot edini kriterij narodnostne pripadnosti je bil sporen že od nekdaj, zato smo na terenu iskali še druge motive, ki vplivajo na narodnostno samoopredelitev. Jezik sam se je pokazal kot nezadosten, kakor kažejo že starejši popisi. Mihaela Hudelja navaja,¹⁹ da se je leta 1890 od 264 Bojančanov 258 izreklo za srbski občevalni jezik, eden pa za slovenskega. Ta Slovenec je bil po veri katolik, vsi drugi pa pravoslavci. Leta 1900 se je od 220 Bojančanov kar vseh 220 opredelilo za slovenski občevalni jezik. Tudi pravoslavne družine v Žuničih so se enkrat izrekle za slovenski, drugič za srbski občevalni jezik.²⁰

Popis prebivalstva iz leta 1981 daje podobno sliko. Vsi, ki so se opredelili kot Srbi, se med seboj sporazumevajo v mešanici srbskohrvaškega in slovenskega jezika, v govoru dela mlajše generacije pa sploh prevladuje pogovorna slovenščina.

Kakor koli že je Valvasor imenoval turške pribege na območje hrvaškega Žumberka in v slovensko Belo krajino — Uskoke ali Vlahe —, vse je pojmoval kot enotno skupnost (etnos) s skupnim jezikom, vero, kulturo, načinom življenja, s skupno zgodovinsko usodo in medsebojno — tudi sorodniško — povezanostjo. Zaradi zgodovinskih in političnih okoliščin danes del »iste loze« zatrjuje, da so »od vazda bili Hrvati« (Žumberčani),²¹ del da so od »vavek bili

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Med drugo svetovno vojno so Italijani postavili mejo na Kolpi; Marindol, Miliči, in Paunoviči so bili tako priključeni k Sloveniji oz. k Ljubljanski pokrajini. Iz akta italijanske razmejitvene komisije (Commissione regionale delimitazione confini Italo — Croati), ki ga hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (fasc. 146/V), navajamo demografske podatke za leto 1941, ki pa nimajo razdelka za narodnost, temveč so prebivalci razdeljeni po verski pripadnosti.

Marindol: 34 hiš (31 pravoslavni in 3 katoliške), 200 prebivalcev (180 pravoslavni, 20 katoliški).

Miliči: 20 hiš (vse pravoslavne), 129 prebivalcev (vsi pravoslavni).

Paunoviči: 10 hiš (7 pravoslavni, 3 katoliške), 74 prebivalcev (56 pravoslavni, 18 katoliški).

Po italijanskih virih naj bi bil jezik teh prebivalcev hrvaški (... è tutta di lingua Croata). Tudi za učni jezik je zapisano, da je hrvaški (La lingua d'insegnamento è la Croata). Poučeval je »maestro« Milan Puhar, pravoslavac iz okolice Ogulina na Hrvaškem. Z novo mejo na Kolpi je bil učitelj odrezan od občinskega (prejšnjega) središča Netretić in ni mogel dvigniti zaostalih plač. Odrezan je bil tudi od družine (žena in otroka) na Hrvaškem. Dovolilnice za prestop meje učitelj od hrvaških oblasti ni dobil. Iz italijanskih dokumentov je razvidno, da je hotel ostati v Ljubljanski pokrajini oz. so ga Italijani na tem mestu potrdili, kakor je bilo stanje ob zlomu Jugoslavije.

²¹ Barbara Fux, Etnične prvine v kulturi potomcev žumberških Uskokov v Sloveniji. Diplomsko delo. Ljubljana 1985. Tipkopis.

Srbi« (Bojančani in Marindolci),²² del pa da so Slovenci (prebivalci slovenskih vasi, ki so bile nekdanje uskoške).

Bojančani in Marindolci so se zaradi umika prednikov iz ravnine v nepristopne gozdove izognili dokaj kruti usodi sorojakov, ki so doživeli nasilno prekrščevanje in asimilacijo. Ohranitev vere je v marsičem vplivala na ohranitev narodnosti in na današnjo opredelitev za srbsko narodnost. Zdi se, da verska opredelitev ni bila pomembna samo v preteklosti, saj ima raziskovalec srbskih naselij še danes občutek, da sta prav pravoslavje in z njim povezana kultura odločilna pri odločanju za nacionalnost. Tako je vsaj pri starejših, ki so danes večina prebivalcev srbskih vasi v Beli krajini. Opazili smo, da tudi mlajši in ateisti »čutijo« nacionalno specifično — srbsko prav v običajih in načinu življenja, ki koreninijo v pravoslavju. Marindolci, ki so vse do druge svetovne vojne spadali pod Hrvaško, in Bojančane povezuje s Hrvati isti jezik, skoraj enako pevsko in plesno izročilo, način gospodarjenja in življenja, jih je pa vedno »določalo« še nekaj, zaradi česar so se vedno tudi opredeljevali za Srbe. Gre za prav takšne okoliščine, kakršne poznamo danes na Kordunu in v Liki.

Noša

Prebivalci pravoslavnih naselij v Beli krajini so kljub večstoletni prekinjeni povezavi z matično domovino ohranili svojo, predvsem žensko nošo, moški pa so prevzeli t. i. belo nošo drugih Belokranjcev.

Pomembna sestavina ženske noše je krilo — skuta. Ločili so spodnjo skuto, dolinko, in gornjo skuto, gorinko. Čez skuto je bil položen predpasnik. Ob prazničnih priložnostih je bila to bogato okrašena pregača, ob delavnikih pa virtuk iz tanjšega blaga. K noši sta sodila tudi te'ovnik — zubon in rumen pas, na katerem so bili prišiti stari kovanci — tkaniček. Nogavice so bile spletene iz domače volne in rdeče pobarvane. Ruta — povezača je bila prvotno okrašena z resami, v letih med svetovnjima vojnama so nanjo prišili čipke — šlinge.

Skuta in srajca sta bili beli in sešiti iz tankega, iz konoplje tkanega platna, pregača in zubon sta bili iz temnega in debelejšega blaga, okrašena z raznobarvnim tkanjem, vezanjem in našitki. Povezača je bila po navadi bela, sešita iz tankega domačega platna.

Moška noša je bila sestavljena tako kakor noša drugih Belokranjcev iz dolgih hlač in srajce. V letih med svetovnjima vojnama je bilo perilo in srajca iz domačega blaga, stkanega iz konoplje, zgornje hlače pa so bile iz kupljenega cajga.

Ženske so bile tako oblečene vse do druge svetovne vojne.²³ Nekateri, zlasti starejše pa tudi dlje, vse do smrti. Poročevalka iz Bojancev je povedala, da je

²² Ustna navedba informatorja iz Bojancev, 3. 7. 1986.

²³ Do kdaj so nosili nošo, se mnenja informatorjev nekoliko razlikujejo. V Bojancih naj bi se domača noša zgubila že po prvi svetovni vojni, v Miličih pa naj bi jo nosili še pred drugo. Od noše je pregača najdlje ostala v uporabi, ker je bila topla in so jo ženske pozimi nosile za k maši (še dolgo po drugi svetovni vojni).

Bojančani in Bojančanke v praznični (narodni) noši. Okrog 1900. Fotografija je iz Sašljevih Bisernic II.

bila njena stara mama, ki je umrla leta 1952, zadnja, ki je še nosila nošo vsak dan in je bilo to njeno edino oblačilo.

Po drugi svetovni vojni so nošo množično odkupovali ljudje »iz Ljubljane.« Domačini so jo radi prodajali, saj je bil to zanje v težkih gospodarskih razmerah dober in skoraj edini vir zaslužka. Prodajali so jo tudi zato, ker »niso mislili, da bo še kdaj rabila«. Toda kmalu so se zavedli njene vrednosti in danes pomeni noša pravo hišno dragotino, ki jo dedujejo iz roda v rod. K temu je nekaj pripomoglo tudi vsakoletno nastopanje na folklorni prireditvi v Črnomlju, kjer so Bojančanke z bogatimi nošami deležne velike pozornosti gledalcev.

Hrana

Razdelimo jo na tri skupine: vsakodnevna in praznična hrana in obredne jedi, povezane z določenimi prazniki v letu.

Vsakodnevna hrana

Najpogostejše jedi, ki so jih pravoslavni v Beli krajini jedli ob delavnikih, so bile kislo mleko, sir, repa, zelje, žganci, ječmenova kaša. Jedli so trikrat na dan: zjutraj, opoldne in zvečer. Zajtrk je bil okrog 7. ure; najpogosteje so postregli s kavo, zeljem, repo, žganci in sirom. Za kosilo, ok. 12. ure, je bilo največkrat zelje, repa, ječmen, rezanci, tudi suho svinjsko meso, kuhano v

kislem zelju, repi ali ječmenu. Večerja je bila ok. 19. ure zvečer, jedli pa so to, kar je ostalo od kosila.

Pomembno živilo v prehrani prebivalcev pravoslavnih naselij je bil kruh. Bojančani so nosili (tudi vozili) mlet žito na Vinico in v Pusti Gradec, Marindolci v Pobrežje, Žuniče, tudi na Hrvaško. Najpogosteje so pekli t. i. zmesen kruh — iz mešanice koruzne, ržene in ječmenove moke. Pogosto so pekli tudi samo koruzni kruh. Bel kruh je bil na mizi le ob največjih praznikih, za božič, veliko noč, za krstno slavo; na Bojancih, če je bilo le mogoče, tudi na jurjevo, ko so praznovali cerkveno slavo.

Gospodinja je kruh zamesila v mentrgi, kjer je tudi vzhajal. Kruh so pekli vsak teden. Po besedah poročevalcev so za osem družinskih članov spekli tri do štiri hlebe kruha.

Kruh so pekli v krušni peči, v Marindolu tudi na ognjišču v veži. Testo so oblikovali v hlebčke, jih položili na očiščeni del ognjišča in pokrili s pekvami, na katere so naložili žerjavico. Pekve so plitve posode iz gline s premerom ok. 40 cm, tako veliki so bili tudi hlebi kruha.

Ko je bil kruh pečen in ohlajen, so ga spravili v skrinjo. Preden so hleb načeli so ga na spodnji strani prekržali in ga niso nikoli obrnili narobe. Po zatrjevanju Bojančanov je lahko kruh rezal katerikoli član družine, pa tudi odrezana količina ni bila omejena.

Dokaj enolično in skromno hrano med letom so jeseni popestrile koline. Značilno je, da je bilo vse do zadnjih let klanje prašičev omejeno predvsem na mesec november in na začetek decembra, v zadnjem času pa se je zaradi nabave zamrzovalnih skrinj raztegnilo na celo leto. Najpogosteje še vedno koljejo konec novembra, za praznik republike, saj so takrat doma tudi drugje zaposleni člani družine.

Koline so pravi praznik za celo družino, ne pozabijo pa tudi na bližnje sorodnike. Včasih so jim obvezno poslali koline (klobase, meso), danes pa je tega vse manj. Ob kolinah delajo krvne klobase, ki jih porabijo sveže, in mesne klobase, ki jih posušijo v dimu. Meso so včasih nasolili in ga posušili v dimu. Danes namesto sušenja meso raje hranijo v zamrzovalnih skrinjah in porabijo svežega. Slanino so sušili in jo ponudili za malico ob težavnejših kmečkih delih, del slanine pa scvrli v mast za zabelo jedi. Ob kolinah so nacvrli tudi ocvirkov, čeprav po besedah poročevalcev bolj malo. Z njimi so belili kislo zelje ali repo, jedli pa so tudi suhe s kruhom. Svinjsko glavo so posušili in jo skuhalo na dan sv. Jovana, saj je bil običaj, da se ta dan »glava jé«. Danes zrežejo svinjsko glavo v klobase. V dimu so posušili tudi svinjske parklje in rep in jih skuhalo v kislem zelju ali repi.

Tudi ob napornih kmečkih delih (košnja, žetev ipd.), ko so najeli pomoč za delo, je bila hrana krepkejša. Postregli so s kuhanim svinjskim mesom, poviticami, nekateri tudi z boljšim kruhom. Tudi če so bili pri hiši obrtniki, so jim ponudili kaj boljšega kakor domačim, za likof po opravljenem delu pa je bila obvezna pečenka — pečeno jagnje ali kokoši, povitice in bel kruh.

Običajno so pili vodo, kuhali so tudi kompot iz posušenega sadja. Od alkoholnih pijač so pili sadjevec, slivovko, ob praznikih in težjih delih vino, ki so ga včasih mešali z vodo.

Praznična hrana

Ob velikih praznikih (božič, velika noč, krstna in cerkvena slava) je bila hrana veliko boljša in obilnejša kakor druge dni. Omenili smo že, da je bil na mizi obvezno bel kruh. Kuhali so kokošjo juho, pekli svinjsko pečenko, največkrat pa kar celo jagnje. Manjkati niso smele niti povitice in orehova potica. Za veliko noč so skuhalo šunko.

Raznovrstne jedi so bile na mizi za poročno gostijo. Takrat so skuhalo kokošjo ali govejo juho, pekli svinjino, jagnje, postregli s poviticami. Keksi so se v hrani pravoslavnikov pojavili šele po drugi svetovni vojni.

Tudi pri čuvanju mrliča ni šlo brez pijače in jedače. Jedli so kruh in pili žganico, »rakijsko«. Danes je pogostitev bogatejša, »cela svatba«. Po pogrebu so bili sorodniki in najbližji prijatelji povabljeni na karmino (sedmino), kjer so se zvrstile iste jedi ko za praznike in so pili vino. Vsa hrana, ki je niso pojedli, je ostala čez noč na mizi, dodali so tudi kozarec vina za pokojnika, ki naj bi ponoči obiskal hišo.

Obredne jedi

Med jedmi, ki so značilne za pravoslavne prebivalce in so tesno povezane z določenimi cerkvenimi prazniki, moramo na prvem mestu omeniti »koljivo«: zmes žita, orehov in medu, ki jo pripravljajo ob krstni in cerkveni slavi pri nekaterih družinah še danes. Kako je »koljivo« prišlo v pravoslavna naselja v Belo krajino, še ni docela pojasnjeno. — Po neki razlagi naj bi to »srbijansko« jed, ki jo »poznajo Srbi v Srbiji in Srbi (pravoslavni) na Hrvaškem, v Liki in Bosni,« prinesla v te vasi neka učiteljica iz Srbije, ki je službovala v Marinolu v času med svetovnjima vojnama.

Na božični večer, badnjak, ko je še trajal post, so starejši ljudje še v letih pred drugo svetovno vojno jedli posušene ribe, ki so jih kupovali v trgovini na Vinici, v Adlešičih ali v Karlovcu. Imenovali so jih arniki, štokfiš ali bakalar.

Na božično jutro je bila prva in obvezna jed »maslo«: koruzna kaša, zakuhana na vodi in prelita z raztopljenim maslom. Tako kakor »koljivo« tudi maslo pripravljajo danes le še pri nekaterih družinah.

Od obrednih jedi moramo omeniti še božični kruh ali »ljetnico«, ki so ga osem dni po božiču razlomili in razdelili med vse družinske člane, košček pa je dobila tudi živina in kokoši.

Ljudsko stavbarstvo

Gradivo za stanovanjska in gospodarska poslopja je v pravoslavnikih vaseh takšno kakor drugod po Beli krajini. Tako so osnovna gradiva les, slama, delno kamen, iz katerega so bili prvotno zidani le stavbni temelji. Bivalni del je lesen, kritina je bila iz ržene ali pšenične slame. Med svetovnjima vojnama so bile zgrajene prve hiše iz kamna, slamnato kritino pa je začela zamenjavati opeka.

Tip stanovanjske hiše je bil odvisen od terena, na katerem je bila postavljena. Tako lahko v pravoslavnikih vaseh vidimo pritlične stavbe, pa tudi

podkletene in delno v pobočje vkopane hiše. Predvsem v Marindolu se pojavi t. i. zaprti dvor, oblika doma, pri katerem so stanovanjska hiša in gospodarska poslopja razporejena tako, da oklepajo dvorišče, vhodno stranico pa zapirajo premična lesena vrata. Tako oblikovana domačija spominja na pravo utrjeno domovanje.

Pri delno vkopanih hišah je kletni del iz kamna, bivalni del je lesen. Ponekod so bruna na zunanji strani obita z deščicami in ometana, da se na prvi pogled zdi, da je stavba zidana, še večkrat pa so stavbe neometane, le stiki med bruni so zamazani z ilovico in pobarvani z apnom. Bivalni del je bil na notranji strani obit z deskami tako, da so bile stene, ki so oklepale bivalni prostor, gladke.

Namembnost posamičnih prostorov (veža, hiša, podstrešje, klet) je podobna kakor v slovenskih vaseh. Narekuje jo podobno gospodarstvo, ki je bilo odvisno od geografskih razmer. Tako je pri obojih veža prostor za kuhanje. V nasprotju z drugimi so v pravoslavnih domovih v veži ohranili odprto ognjišče še nekaj let po prvi svetovni vojni. Ognjišče je stalo sredi veže, zgrajeno je bilo iz opeke in ok. 70 cm dvignjeno od tal. Na ognjišču so kuhali in pekli. Poleg ognjišča je bila v veži še mentrga, miza, katere zgornjo stran so dvignili. V mentrgi so mesili kruh. V vežo je sodila še omara za shranjevanje posod in vedra, v katerih so hranili vodo.

»Hiša« je bila najpomembnejši prostor v stanovanjski hiši. Tu je teklo vsakdanje življenje in delo družine. V »hiši« so imeli krušno peč, v kotu nasproti vrat mizo s klopmi, nad njo svete podobe, pod okni postelje ali skrinje za shranjevanje obleke. V nekaterih stavbah so imeli še dodatni bivalni prostor, t. i. drugo hišo, v kateri so po besedah poročevalcev spali otroci.

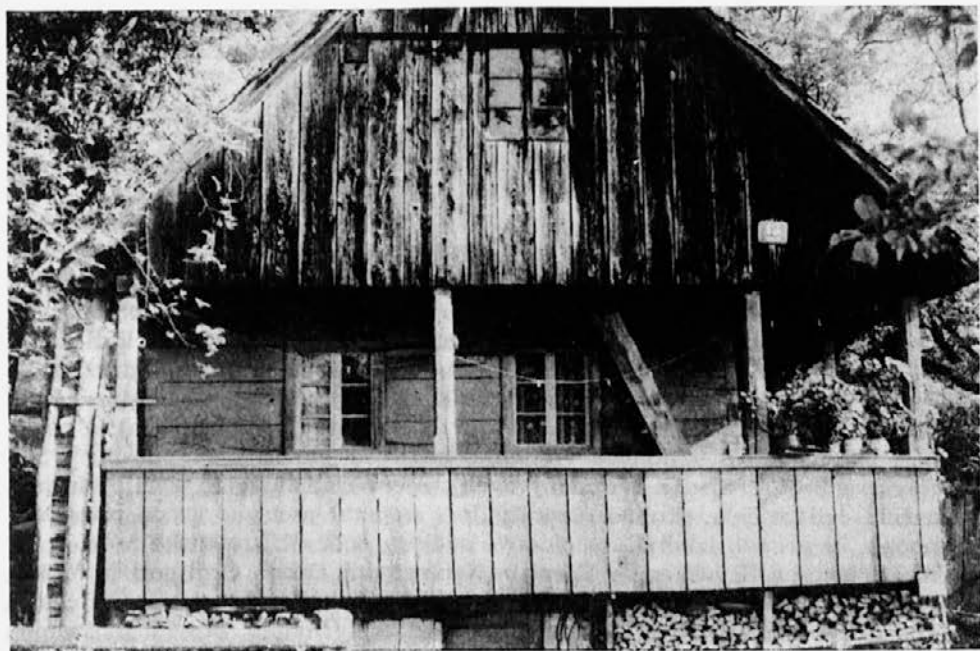
Na podstrešju, na katerega so iz veže vodile stopnice ali lestev, so poleti shranjevali krosne, kolovrate; jeseni so na podstrešju sušili koruzo in fižol in pozimi svinjsko meso.

Pribrežne stavbe in hiše pri zaprtih dvorih so imele po celi dolžini stavbe na dvoriščni strani lesen gang, na koncu katerega je bilo stranišče.

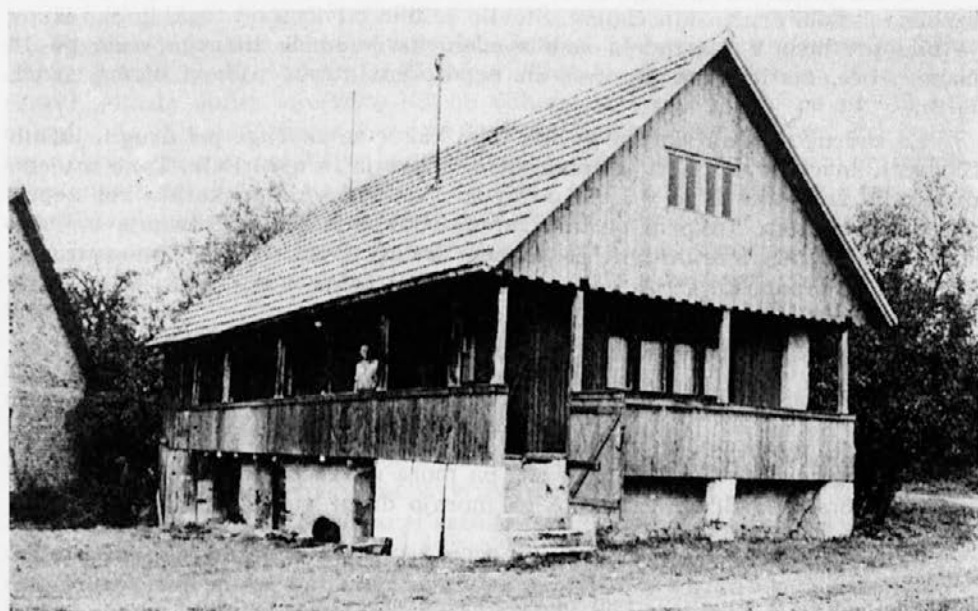
Omenili smo že, da so v času stare Jugoslavije začeli postavljati prve zidane hiše. Sezidati so jih dali povratniki iz Amerike. Pri tem so največkrat porabili stare zidane temelje oz. klet in spremenili le bivalni del. Pri teh hišah se je spremenilo samo gradivo (kamen), razporeditev in namembnost bivalnih prostorov pa sta ostali nespremenjeni. Mojstri, ki so gradili s kamnom, so prihajali iz Primorja. To so bili sezonski delavci, ki so poleti prišli iskat delo v Belo krajino, pozimi pa so se vrnili domov.

Če primerjamo stavbarstvo v pravoslavnih naseljih z onim v drugih belokranjskih krajih ugotovimo, da med njima ni bistvenih razlik. Izbora gradiva, oblika in velikost stanovanjskih in gospodarskih stavb so pri obojih odvisni od geografskih danosti in gospodarske trdnosti gospodarjev. V Marindolu sicer poznamo tip zaprtega dvora, ki naj bi bil značilen za Uskoke, vendar so takšne domačije tudi v okolici Vinice. Verjetnejša je domneva, ki jo prinaša tudi ljudsko izročilo, da je ta oblika domačije izraz nemirnega okolja, nenehne nevarnosti pred napadi in ropanjem.

V pravoslavnih vaseh se je vse do danes ohranila posebna zvrst stavb. To so leseni hiši, ki so povezani z življenjem v zadrugah. K vsaki domačiji je

Starejša stanovanjska hiša v Miličih (Foto: M. Dražumerič, 1983)

Obnovljena stanovanjska hiša v Paunovičih (Foto: J. Grobovšek, 1981)

sodil vsaj en his, po navadi pa je vsak zakonski par v veliki družini imel svoj his, v katerem je prenočeval, dnevno življenje pa je teklo v osrednji stanovanjski hiši.

Zadruga²⁴

Valvasor je o življenju Uskokov v drugi polovici 17. stoletja zapisal tudi tole: »V vsaki hiši stanuje skupno najmanj tri, štiri ali celo pet družin in torej cel kup otrok, vendar pa en sam gospodar in ena gospodinja. Gospodar je najstarejši mož, če je za to sposoben, gospodinja pa žena najmlajšega poročenega brata ali strica. Tema dvema morajo biti vsi drugi poslušni in opravljati hišna dela.«²⁵ Iz navedenega opisa lahko razberemo, da so Uskoki živeli v družinskih zadrugah, ki jih drugi Slovenci niso poznali. In kaj je družinska zadruga? Filipovič je zanj podal naslednjo opredelitev: »Zadruga (hišna zadruga) je naziv za posebno ustanovo skupnega življenja, širšo od biološke skupnosti... Sestavljena je iz več družin (najmanj dveh), njeni člani živijo in delajo skupno po načelu delitve dela, skupno razpolagajo s sredstvi proizvodnje, ki pripadajo skupnosti, in skupno izkoriščajo plodove svojega dela.«²⁶ Družinske zadruge so bile razširjene na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Srbiji, Črni gori in Makedoniji. V družinskih zadrugah so do nedavna živeli tudi pravoslavni prebivalci Bele krajine. Ostanki družinske zadruge so se v Marindolu, Miličih in Paunovičih ohranili vse do druge polovice 20. stoletja, v Bojancih pa je do razpada zadrug prišlo že prej.

V eni družinski zadrugi, ki jo na kratko imenujejo kar zadruga, je živelo različno število družinskih članov. Število je bilo odvisno od tega, koliko sinov je bilo pri hiši. V Marindolu smo zvedeli, da je imela zadruga »celo po 16 članov: oče, mati, njuni poročeni in neporočeni otroci, njihovi otroci, strici, tete«.

Za zadrugo v Beli krajini je bila tako kakor za zadruge pri drugih južnih Slovanih značilna skupnost lastnine, dela, življenja in avtoritete. Tako urejeno družinsko življenje se je v letih po drugi svetovni vojni pokazalo kot neprijetno in okorelo. Tako ni obstala zaradi odhajanja in zaposlovanja v industrijskih obratih v mestih, želje po lastnem zaslužku, vdiranja sodobnega načina življenja in prednosti, ki jih daje monogamna družina. Tako je v 60. letih prihajalo do delitev (predvsem zemlje) zadrug.

Po zatrevanju poročevalca iz Marindola zadruga še obstaja, saj tisti, ki je ostal doma, samo upravlja skupno imetje. Sam ne sme prodati zemlje, pa tudi o pomembnejših stvareh lahko odloča le v dogovoru z brati, ki živijo drugje. Tisti, ki upravlja imetje, ima pravico, da obdrži pridelke, saj je to nujno za njegovo preživetje, plačevati pa mora davek od kmetije. Kadar hoče kateri od bratov zadrugo zapustiti, ga morajo drugi zadružniki izplačati. Naj-

²⁴ To poglavje, v katerem so tudi navedbe drugih avtorjev, se opira na seminarsko nalogo: Marjetka Balkovec, Družinska zadruga v Beli krajini. Seminarska naloga II. Ljubljana 1985/86. Tipkopis.

²⁵ Gl. op. 24, str. 33.

²⁶ Gl. op. 24, str. 1.

večkrat se o višini izplačila dogovorijo kar med sabo, delitve zemlje pa tudi ne vpišejo v zemljiško knjigo. Ravno zaradi tega se mnogokrat zaplete pri določitvi skupne in zasebne lastnine, predvsem zemlje.

Šege življenjskega kroga

Od šeg življenjskega kroga (rojstvo, poroka, smrt) smo dobili največ podatkov za poroko in smrt, zelo malo, in še to le o krstu, pa o šegah pri porodu.

Novorojenčke so odnesli h krstu, ko so bili stari 8—14 dni. Dečkom so bili krstni botri, kumi, moški, deklicam je bila kuma ženska. Krstni kum je bil po navadi tudi ženinov poročni kum. Preden je kum odnesel otroka h krstu, mu je na prsi položil nekaj denarja. Ker je bila vloga kuma izredno častna, so izbrali najbolj spoštovanega in uglednega moškega ali žensko v sorodstvu.

Poroka

Običaji pri poroki Uskokov so se v 17. stoletju tako razlikovali od običajev pri poroki domačinov, da jim je J. V. Valvasor namenil veliko pozornost. Tako pravi, da je mladenič zaprosil za roko izbranega dekleta njene starše. Če so ga odklonili, je s pomočjo tovarišev nevesto ugrabil. Pri tem dejanju je skrbno pazil, da ni bilo doma njenih moških sorodnikov, saj bi drugače prišlo do prelitja krvi. Z ugrabljenim dekletom so se takoj napotili v cerkev, kjer je pop par poročil. V Valvasorjevem času so uskoški poglavarji ugrabitve nevest kaznovali. Ker pa so bile kazni največkrat le denarne, s tem ugrabitve niso mogli povsem preprečiti.

Če so dekletovi starši privolili v poroko, se je ženin v sprevodu odpravil v nevestino hišo. Pri odhodu iz domače hiše si je nevesto z zavezanimi očmi džever posadil pred sabo na konja in jo odvedel v cerkev. Nevesta si je šele v cerkvi odkrila obraz, zavezane oči ob odhodu iz očetove hiše pa naj bi bile opomin, da se kot poročena žena ne sme svojevoljno vrniti domov. Pri poročnem obredu je pop položil na glavi mladega para venec rož. S tem je mlado-poročenca zavezal, da se ne smeta raziti niti v srečnih niti v nesrečnih trenutkih skupnega življenja. Toliko o porokah pri Uskokih Valvasor.

Naša spoznanja o šegah in navadah pri porokah temeljijo predvsem na ustnih virih. Dobljeni podatki tako segajo najdlje v čas med svetovnima vojnama.

Takrat je bila pripadnost pravoslavni veri še tako močna, da so se pravoslavci lahko poročali le med seboj, prav tako kakor na drugi strani pripadniki rimskokatoliške vere. Zaradi tega se pravoslavni prebivalci Bojancev, Miličev, Marindola in Paunovičev niso mešali s prebivalci sosednjih katoliških družin in vasi, poročali so se med sabo in s pravoslavnimi iz sosednje Hrvaške.

Čas po drugi svetovni vojni je v tem pogledu prinesel velike spremembe. Mladi iz pravoslavnih družin so si začeli izbirati bodočega zakonca v bližnji in daljni okolici in pri tem je pomen veroizpovedi vse manj odločujoč. Prva poroka med pripadnikoma različnih veroizpovedi (pravoslavni ženin, rimskokatoliška nevesta) je bila sicer že med svetovnima vojnama, a je na obeh straneh povzročila veliko vznemirjenost.

Po zatrjevanju poročevalcev danes mešanim zakonom ne nasprotuje nihče. Glede »pripadnosti«¹ otrok velja tihi dogovor, da so dečki krščeni po pravoslavnem, deklice po rimskokatoliškem obredu. Ravno tako velja, da se deklice (Slovenka), ki se poroči v pravoslavno družino, prilagodi njihovem načinu življenja in običajem; fant (Srb), ki se priženi v rimskokatoliško družino, sprejme njihov način življenja. Pogosto par živi ločeno od ene ali druge družine in si sam uredi svoj način življenja, ki ga niti veroizpovedi niti narodnost odločilno ne zaznamujeta.

V času med svetovnjima vojnama, seveda tudi prej, je bila edino veljavna cerkvena poroka, danes pa ta zgublja svoj pomen. Nadomestila jo je civilna poroka, ki je veliko doprinesla k temu, da je vedno več mešanih zakonov, pri katerih »neki idu u slovensku crkvu, neki u nijednu«.

Pred drugo svetovno vojno in še nekaj let po njej je ženin s svatbenim sprevodom prišel pod večer po nevesto na njen dom. Tu so mu najprej ponudili staro žensko, babo, zavito v stare cape. Ženin in njegovi svatje rečejo: »Ta je grda, te nečemo.« Preden so svatom pripeljali pravo nevesto, je njen brat rekel ženinu: »Daj meni desetico, ja tebi nevestico.« Šele ko mu je ženin dal nekaj denarja, je dobil nevesto.

Svatje so se nato odpravili proti cerkvi. Od doma do cerkve je ob nevesti stopal njen brat. Med potjo se je pelo in pilo. Ob odhodu iz domačega kraja so, tako kakor v slovenskih vaseh, tudi tu domači fantje postavili šrango, pregrado. Šele ko so svatje odkupili nevesto, so jo lahko odpeljali iz vasi. Najpomembnejša oseba, ki je vodila in usmerjala potek dogajanja, je bil ženinov kum, ki je bil po navadi že njegov krstni boter.

Nevesta je bila oblečena v nošo. V 19. stoletju je nosila klobuk, pozneje pa »krancel iz blaga z rožicami«. Leta 1921 je bilo prvič, da je bila nevesta oblečena v belo obleko in pokrita s »šlajerjem«. Pri tem je treba poudariti, da je pred poroko živela nekaj let v Ameriki. Ženin je bil oblečen v črno obleko in belo srajco, ki mu jo je morala kupiti nevesta. Svatje so imeli v gumbnicah papirnate rože in smrekovo vejico, vsak je dobil tudi otirač, na katerem je bilo izvezeno »živio džever«.

Pri poročnem obredu v cerkvi so iz nekaterih dogodkov skleпали na bodočnost zakona. Veljalo je, da zakon ne bo dober, če je med obredom ugasnila sveča. Pri stisku roke so pazili, kateri od zakoncev bo prvi stisnil drugemu roko, saj naj bi bil ta gospodar v hiši.

Po obredu se je svatbeni sprevod napotil na ženinov dom. V Bojancih je svate pred hišo pričakala ženinova mati. Nevesti je dala sito, v katerem je bilo žito in jabolko. Žito je nevesta potrosila po svatih, sito in jabolko je morala vreči čez hišno sleme. Otrokom je delila bonbone in lešnike.

Čez prag novega doma so mlado ženo prenesli dževeri. V Miličih jo je v veži pričakala tašča, sedeča na stolu. Na kolena ji je sedla nevesta, njej pa so v naročje posadili nakolenče, fantka iz bližnjega sorodstva. S tem so želeli, da bi bil prvorojeni otrok moškega spola. Nakolenče je v Miličih dobilo čevlje in denar, v Bojancih mu je nevesta kupila obleko popovačo.

Po obredu z nakolenčem se je začela gostija, ki je še v letih med svetovnjima vojnama trajala dva dni. Poleg obilne in dobre jedače in pijače so se vrstile tudi družabne igre, ki so razgibale in zabavale goste. Ob spremljavi orgle, tamburice in harmonike so tudi plesali. V splošnem hrušču in trušču so

morali dževertji zelo paziti, da nevesti niso ukradli čevljev. Če se je to zgodilo, so ji morali plačati nove.

Ob polnoči se je nevesta preoblekla, potem pa že sama stregla gostom. Malo pred zoro je bilo darovanje. Tiste darove, ki so jih svatje prinesli že prej, so zbrali in jih nanizali na kol, ki sta ga dva moška prinesla v hišo. Nato je sledil veliki dar, obdarovanje neveste. Svatje so se zvrstili drug za drugim, polagali na pladenj na mizi denar in mlademu paru želeli srečo. Pri tem so peli posebno pesem. Omeniti velja, da je bila obdaritev neveste v vseh pravoslavnih vaseh Bele krajine zelo pomembna, saj so imeli darovi velik ekonomski pomen.

Ob odhodu so svatje dobili nekaj pokušine za domov. Največkrat so bile to jedi, ki so ostale od gostije.

Teden po poroki je nevesta v spremstvu moža, tasta in tašče odšla domov na obisk. To so bili t. i. povodžani.

Nevesta je na možev dom prinesla za doto živino, ovce, največkrat pa denar, in sicer v vrednosti enega para volov, v letih med svetovnim vojnama v Miličih največ 30 000 din. Poleg dote je vsaka nevesta imela še balo, v kateri je bila posteljina, obleka, pohištvo in poljedelsko orodje. Ob prihodu na nov dom je morala obdarovati tudi vse moževe sorodnike.

Smrt

Smrt družinskega člana po mnenju ljudi napoveduje klic sove ali pokanje in škripanje pohištva.

Ob smrti so ustavili uro. Pognali so jo šele po pogrebu in opravljeni karmini. Ob smrti so tudi zaprli vsa okna v hiši, ki so morala ostati zaprta, dokler je v hiši ležal mrlič (po navadi 48 ur).

Kadar je kdo umiral dolgo in ni mogel umreti, so ga s posteljo vred obrnili tako, da je ležal pravokotno na glavni (nosilni) tram v hiši.

Dokler krsta ni bila narejena, je mrlič ležal na postelji, na kateri je umrl. Po pogrebu so ličkanje, na katerem je ležal, zažgali. Ko je bila krsta pripravljena, so vanjo položili mrtveca in jo postavili na pare, postavljene v hiši.

Pokojnika so umili in oblekli najbližji sosedje. Ženske naj bi oblekli v nošo, moške v obleko, obojim so natakneli čarape, le najrevnejši so bili obuti samo v nogavice. Neporočeni fantje in dekleta so bili oblečeni v belo. Neko dekle, ki je umrlo v Miličih tik pred poroko, so pokopali v poročni obleki; fantje, ki so nosili njeno krsto na pokopališče, so bili oblečeni kot svatje.

Ob smrti prvorojenca, je bila krsta bela, stranica pri nogah pa ni bila zabita. Verjeli so, da bi zabita stranica zaprla nadaljnje prode. Dojenčka so pokopali v krstnih oblačilih. Mati umrlega otroka vse do male maše ni smela jesti svežega sadja. Verjeli so, da dobijo ta dan vsi otroci v nebesih jabolko. Če bi sadje jedla mati, otrok ne bi dobil jabolka.

Ob smrti zavežejo mrliču usta, roke in noge s trakom. Trakove so včasih razvezali v cerkvi, danes pa to storijo že pred odhodom iz hiše. Trakove razvežejo zato, ker so verovali, da se tisti, ki ga ne razvežejo, po smrti vrača domov, ker je s trakovi nanj navezan. Podoben običaj poznajo tudi v Srbiji. To storijo zato, da bi se pokojnik lahko branil in bežal od »nečistih sil«.

Tako kakor včasih tudi danes ležijo pokojniki do dneva pogreba v domači hiši. Zvečer in ponoči prihajajo sorodniki, sosede, vaščani in znanci od blizu in daleč, da čujejo in molijo pri mrliču. Da jim čas hitreje mine, še danes kartajo (tudi za denar), se igrajo družabne igre (rihtarja) in se pogovarjajo o rajnem. Včasih so mrliča le prekrizali, po drugi svetovni vojni ga tudi pokropijo. Nekateri se še danes dotaknejo mrliča, da jih ne bi bilo strah.

Ko odnesejo krsto iz hiše, mora biti obrnjena tako, da so mrtvečeve noge obrnjene naprej, v cerkvi pa krsto obrnejo. Takoj ko mrliča odnesejo iz hiše, zaprejo glavna hišna vrata, da ne bi bilo pri hiši druge smrti.

Grob na pokopališču izkoplje cerkovnik. V Bojancih grobov ne prekopavajo. Če pri kopanju nove jame zadenejo na star, že pozabljen grob, zberejo vse kosti in jih zakopljejo na dnu novoizkopanega groba.

Preden položijo krsto v grobno jamo, vržejo vanjo nekaj kovancev, da se tako »plača mesto za pokojnika«. Vsak od pogrebcev vrže na krsto grudo prsti. V Srbiji vržejo ponekod poleg prsti na krsto nekaj kovancev, da z njimi pokojnik lahko plača prostor na drugem svetu.

Takoj po pogrebu so najbližji sorodniki in prijatelji umrlega povabljeni na karmino (sedmino). Hrano, ki je ne pojedjo, pustijo čez noč na mizi in dodajo še kozarec vina.

Ljudje v Marindolu ne pomnijo, da bi nosili hrano na grobove umrlih. Po njihovih besedah so to delali in delajo le v Srbiji, pa tudi Srbi v Liki in na Kordunu.

Pravoslavni v Beli krajini so verovali, da blodi duša rajnega še 40 dni po svetu. Takšna je vera tudi pri pravoslavnih v Srbiji, kjer duša prav tako šele po 40 dneh odide v nebo. Med tem časom obišče vse kraje, v katerih je bil pokojni za časa življenja.

Pokopališče v Miličih je zelo oddaljeno od vasi, na robu gozda. Po besedah vaščanov so njihovi predniki takrat, ko so bežali pred Turki, vzeli s seboj tudi kosti svojih pokojnih in jih zakopali na skritih krajih, da Turki ne bi oskrunili njihovih grobov. Tudi v Paunovičih je bilo pokopališče oddaljeno od vasi, a so ga pred leti prestavili bližje. Bojanci imajo pokopališče ob cerkvi na griču izven naselja.

Prazniki

Božič. Tako pri katolikih kakor pri pravoslavnih je božič največji in najpomembnejši praznik v letu. Pri obojih je to tudi izrazito družinski praznik. S praznovanjem božiča so povezani številni obredi in dejanja, ki naj bi zagotovili v naslednjem letu čim več dobrega.

Pri pravoslavnih traja praznovanje božiča tri dni.

Sedem tednov pred božičem je veljal strogi post, ki so ga starejši spoštovali še med svetovnjima vojnama. Post je veljal za vse na predvečer božiča, na badnjak. Takrat so jedli posušene ribe, med sedemtedenskim postom pa jajca, mleko.

Na badnjak so tako pravoslavni kot katoliki na ogenj naložili debel panj, ki je moral tleti vse do jutra.

Ta večer so veliko pozornost posvetili mizi v hiši. Nanjo so položili tenko plast slame in jo prekrili s prtom — rubom. V levi vogal mize so dali sito in

vanej za dobro letino nasuli žita, vsa semena, ki so jih sejali pri hiši. Priložili so tudi nekaj denarja, da bi ga bilo drugo leto dovolj. Na vrh so dali božični kruh, ljetnico, spleteno v obliki kite, okrašeno s podobnicami domačih živali iz koščkov testa. Okoli sita so ovili brisačo. Sito je ostalo na mizi celo noč. Pri Stipanovičih v Marindolu so na božično mizo položili tudi škarje in šivanke, da se ženske v naslednjem letu ne bi zastrupile, če bi se pri šivanju zbodle. Žito iz sita so na božič dali kokošim, ljetnico so razdelili osem dni po božiču.

Slamo so položili tudi pod mizo in na tla v hiši. Na njej so čez noč prespali otroci, ker se je tudi Jezus rodil na slami, pa tudi zato, da jih ne bi v prihodnjem letu bolela glava. Slamo so pospravili na Stefanovo, Stevov dan, ko so jo odnesli iz hiše in z njo nastlali kokošja gnezda, da bi bolje nesle. Polaganje slame pod mizo oz. posipanje slame po hiši je znano tudi pri pravoslavni v Srbiji. Dejanje razlagajo enako kot pravoslavni v Beli krajini. Prav tako jo na tretji dan božiča odnesejo iz hiše.

Na božično jutro je prvi vstal gospodar. Tako kot za novoletni dan je tudi za božič veljalo, da je moral od tujih priti prvi v hišo možki. Da bi bilo to res zanesljivo, so naročili polaznika (v Miličih gost). Največkrat je bil to fantek iz bližnjega sorodstva. Ob prihodu v hišo ga je gospodar posipal z žitom. Polaznik je pozdravil: »Mir božji.« Gospodar je odgovoril: »Hristus se rodil.« Polaznika so pogostili in obdarovali z jabolkom in denarjem. Tudi v Srbiji je moral priti na božič v hišo prvi možki, polažnik, ki je ljudem želel uspeh, zdravje in srečo, za kar so ga bogato obdarovali.

Po verovanju tistih opravil, ki jih nisi delal na božič, nisi smel delati vse do novega leta. Tako so ženske na ta dan malo pletle, šivale, tkale in opravile malo vsakega gospodinjskega dela. V nekaterih krajih v Srbiji je bilo v navadi, da so na božič žene začele s kakšnim ženskim opravilom (pletenje, šivanje ipd.), da bi jim naslednje leto šlo bolje od rok.

Na božični dan so možki sekali drva. Menili so, da jih bodo tako lahko sekali naslednje celo leto brez strahu, da bi se posekali.

Na božični dan so ženske kadile po štali in tako preganjale iz nje zle duhove, ki bi lahko škodili živini.

Bogojavljanje, sv. trije kralji — praznik, imenovan tudi tretji božič. Na predvečer praznika so se Bojančani strogo postili. Na sam praznik so v cerkvi blagoslavljali vodo. Duhovnik je tako kot pri katolikih obiskoval hiše in jih blagoslavljal. Še v letih med svetovna vojna je nad vrata hiš s kredo pisal začetnice imen treh kraljev.

Antonovo, sv. Anton puščavnik. — Praznik, ki je iz rimskokatoliške vere zašel v pravoslavno. Bojančanke so šle ta dan k maši na Gornji Suhor, kjer so se skupaj z drugimi priporočile sv. Antonu za zdravje živine. Ob tej priložnosti je marsikatera tudi spolnila zaobljubo, v kateri je ob boleznih živine med letom za njeno ozdravitev obljubila svinjsko kračo. Žene so svetniku za priprošnjo darovale tudi volno in predivo. Vsi darovi so bili prodani na licitaciji, denar pa so namenili za vzdrževanje cerkve.

Blagovesti — Marijino oznanjenje. S kravjimi zvonci so zvonili okrog hiš in s tem odganjali kače, da se ne bi približale domačijam.

Spasovo, vnebohod. — V Miličih so po končani maši v procesiji trikrat obkrožili cerkev, nato se je procesija usmerila na polje, kjer so klečali in molili

za dobro letino. V Bojancih je šla procesija od cerkve na kraj z ledinskim imenom Križ. Tam so molili in prosili za dobro letino.

Lazarjeva sobota, sobota pred cvetno nedeljo. — V letih med svetovnimi vojnami so šolski otroci skupaj z učiteljem odšli h Kolpi, kjer so nabrali vrbove vejice, vrvice, in jih odnesli v cerkev. Vejice je na cvetno nedeljo pop blagoslovil, na veliko noč pa so jih ženske odnesle domov, zatikale so jih za hišno gred, da bi odganjale nesrečo od hiše.

Vuzem, uskrs. — Velika noč je poleg božiča najpomembnejši praznik. Sâmo veliko noč, praznik Kristusovega vstajenja od mrtvih, uvaja velikonočni teden, ko se ljudje pripravljajo na praznovanje velike nedelje.

Za veliki četrtek in veliki petek je veljala prepoved dela na zemlji, saj se ta dneva zemlje ne sme raniti.

Za veliki petek je veljal strogi post. Na ta dan so barvali pisanice. Barvo (največkrat rdečo) so kupili v trgovini, pogosto so pisanice barvali tudi s čebulnimi listi. Pobarvane pisanice so včasih položili na mravljišče, kjer so mravlje s kislino oblikovale fantazijske vzorce.

Na veliko soboto so pekli kruh in potice. Na ta dan so tudi belili hiše. Beljenje je bilo vedno žensko opravilo, belile so z apnom, robove oz. stike med bruni na zunanjščini so poudarile z modro barvo. Apno so kupili v Tribučah, kjer so ga žgali, barvo v trgovini na Vinici ali v Adlešičih.

Za velikonočno nedeljo je veljalo, da je bilo treba zjutraj najprej pokusiti pisanice. Jajčne lupine so zbrali in jih odnesli na mravljišče.

Tako kakor za božič je bila tudi za uskrs miza bogato obložena. Izdatne jedi so se prilegle toliko bolj, ker je bil kakor pred božičem tudi pred veliko nočjo sedemtedenski post.

Džurdžev dan, jurjevo, sv. Jurij. — V Bojancih praznujejo cerkveno slavo, v družini Vrlinič tudi krstno slavo. Jurjevo je tudi pri pravoslavni pastirski praznik.

Na Džurdžev dan je bilo treba zjutraj zgodaj vstati in se umiti v rosi. Ko se je danilo in je bila prva maša, so v Bojancih kurili kres. Ženske so šle bose trikrat okoli cerkve (obilazjenje), nato so odtrgale vejo, mladico, iz lipe pri cerkvi, jo odnesle domov in jo zataknilo za svete podobe v hiši.

Ivanje, sv. Janez Krstnik. — V Miličih so zatikali med bruna hiše ivanjščice, in sicer za vsakega družinskega člana en cvet. Tisti, katerega roža je ovenela, naj bi med letom umrl. Iz ivanjskih rož so pletli vence in na vsako poslopje domačije vrgli po enega. Pomena tega dejanja pa ljudje ne poznajo več.

Ognjena Marija, Ilija Gromovnik. — Oba godujeta sredi poletja v najhujši vročini. Za sv. Ilijo velja, da ne sme vedeti, kdaj goduje, ker je »opasan jer puca«. Če bi mu ljudje povedali, kdaj goduje, bi jim s hudo uro potolkel vsa polja.

Na godova je veljala prepoved vožnje z voli, zlasti prepoved vožnje krme, »da ne bi grmelo, da ne bi udarila strela«.

Mala maša, Marijino rojstvo. — Na nedeljo po mali maši so pravoslavni tako kakor drugi Belokranjci romali na zelo priljubljeno božjo pot na Žežel nad Vinico. Romali so tisti, ki so se za romanje zaobljubili ob kakšni bolezni, pa tudi tisti, ki so si želeli le zabave, saj se je na Žežlju zbralo vedno veliko ljudi od blizu in daleč.

Mitrov dan. — Je bil v Miličih zapovedan praznik, družina Jakovac pa je slavila krstno slavo.

Sv. Nikola. — Je bil v Miličih strogi post, ki so ga spoštovali tudi, če je družina praznovala krstno slavo.

Verovanja

O tem je deloma tekla beseda že pri opisu praznikov, zato se tu omejujemo le na verovanja v čarovnice in na razne drobce, ki smo jih zapisali na terenu.

O verovanju belokranjskih Srbov v čarovnice (veščice) je precej pisal že Filipovič, zato dodajamo le nekaj novega gradiva in delno povzemamo tisto, kar Filipoviča dopolnjuje in potrjuje.

V Miličih je bilo po pripovedovanju informatorke vedno veliko čarovnic, ki »delujejo« še danes, le da so se bolj potuhnile. Napotila nas je k starejši ženski, ki naj bi bila po mnenju vaščanov čarovnica.

Čarovnice so človeku največkrat zmešale pot, da se je začarani vedno vračal na isto mesto, tudi če je pot dobro poznal ali pa je bil skoraj pred domom. V Miličih, Marindolu in na Bojancih smo zvedeli za veliko število takšnih primerov. Čarovnice so še »dojile«, molzle krave ponoči in sredi belega dne. Nič ni pomagalo, če si tako čarovnico pregnal od krave, saj je krava zgubila mleko, pri čarovničini kravi pa je mleko teklo v potokih.

Čarovnice lahko človek vidi vsak večer po obkolpskih gričih, kjer »kolajo« — plešejo kolo. Od daleč jih je videti le kot lučke. Informator v Marindolu je čarovnico srečal. Bila je belo oblečena.

Informatorka, za katero v Miličih trdijo, da je čarovnica, je povedala, kako je mogoče odkriti čarovnico. Vzameš žareče oglje in ga mečeš v vodo. Zraven je treba izgovarjati imena žensk, osumljenih čarovništva. Pri tistem imenu, kjer se oglje potopi, se pokaže, kdo je čarovnica. Vendar pa izkušena »baba« lahko prepozna čarovnico tudi po očeh, ker čarovnice »čudno« gledajo. Po njenem pripovedovanju so še danes v njihovi vasi čarovnice, le da se delajo lepe in jih je težko spoznati. Elegantna »gospoda«, domačinka, ki pa ne stanuje več v Miličih, se od časa do časa pripelje v vas z avtom. Po njenem odhodu je v vasi vse narobe, in naša pripovedovalka dobro ve, da je čarovnica.

Pred drugo svetovno vojno je neka čarovnica v Miličih začarala vse, kar si hotel. K njej so hodili fantje, ki so jih dekleta odklonila. Čarovnica je takšnim dekletom dala na »cukerček« neke kapljice in takoj so se zaljubile. V Miličih je bilo več tako pričaranih zakonov, a niso bili srečni, kajti ko je moč napoja popustila, je ugasnila tudi ljubezen. S tem sladkorčkom »se može sve«, je dala informatorka.

Coprnice so urekale ljudi in živino. Od čudnega pogleda čarovnic je obolela živina, klečala je, krave pa niso dajale več mleka. Nekatere čarovnice so živino začarale zato, da jo je kmet prodal pod ceno, kupila pa jo je čarovnica, ki je potem živino ozdravila in jo drago prodajala na sejmih. Zato so vaščani lahko na sejmih velikokrat videli, katera sosedja je čarovnica. Čarovnico pa je bilo mogoče spoznati tudi po tem, ker je bila navadno »jako ružna baba«. Danes se na to ni moč zanesti, saj se čarovnice spreminjajo v elegantne »gospode«.

Čarovnice so najbolj škodovalе otrokom (Bojanci) in jih tudi morale (Marindol). Zato so mame in botre že dojenčka namazale, da bi bil varen pred ča-

rovnicami. S čim so jih mazali, pripovedovalec ni vedel. Toda v knjigi Narodni običaji, verovanja i poslovice kod Srba (Beograd 1985) beremo, da so srbske matere natirale otroke s česnom po čelu, dlaneh in pod pazduho.

V Bojancih pa pravijo, da ni tako pomembno, kakšno je mazilo, važno je le, da otrok ni lep, ker čarovnice ne marajo grdih otrok.

Neka čarovnica je nad sosedovo hišo pripovedovalca v Marindolu celo noč »igrala« (= plesala) in naslednji dan je bilo v hiši vse narobe.

Čarovnice so lahko vzele mleko doječim materam.

Vsi, ki so govorili o čarovnicah, so jih tudi videli.

Včasih se zgodi, da so tudi moški čarovniki. Pripovedovalka v Miličih je poznala popa, ki je bil »coprnjak« in je delal točo.

To so potrdili tudi v Marindolu, kjer so dodali, da coprnjak postane tisti, kateremu je mati ohranila plenico, v katero je bil povit kot novorojenček. S takšno plenico si se lahko branil tudi čarovnic. Pripovedovalec v Marindolu je vedel za zidarja, ki je čarovništvo podedoval od mame. Pri zidavi cerkve v Miličih so se delavci zbrali v gostilni. Zidar si je naročil kozarec vode, nad njim je nekaj govoril in delal križe, nakar je v gostilni začela padati toča. Zidar je gostilničarju pričaral še grmenje v peči. Tega čarovnika so se vsi bali, kajti če je v hiši odprlo okno, je na tisti strani toča vse pobila.

Toče so se branili tako, da so pred hišo postavili trinožnik z navzgor obrnjenimi nogami ali pa so na dvorišče zmetali metle in vile. Pomagalo je tudi uživanje ledenega zrnja. Danes je v Bojancih raketna postaja proti toči. Po mnenju nekaterih čarovnice in čarovniki včasih škodujejo tudi raketni postaji, zato je vedno dobro, če človek pozna »umetnost« obrambe iz izročila starih.

Umetnost čaranja se je prenašala iz roda v rod, predvsem z mater na hčere.

O čarovnicah so vedno veliko govorili, danes nekateri z njimi strašijo otroke, veliko jih je prepričano, da zares obstajajo. Neki poslušalec je ugovarjal, da čarovnic ni, da so si jih zmislele ženske, a ga je pripovedovalka spomnila na »konkretne« dogodke in na žensko, ki čara. Po tem se je vdal tudi »nevernik«, s pripombo, da bi bilo vse čarovnije mogoče še kako drugače razložiti.

Nočni metulji-vešče so spremenjene čarovnice, zato v Bojancih vešče mečejo v ogenj.

O vilah so belokranjski Srbi slišali pripovedovati starejše ljudi, sami jih niso videli. Po pripovedovanju starejših so bile vile dobre in so ljudem pomagale pri delu (pri košnji). Prebivale so v gozdu.

Uroki. — Nekateri ljudje imajo tako čuden pogled, da prizadenejo človeka in živino. Takšnih ljudi se je treba izogibati, ker škodujejo tudi z lepimi besedami. Informatorji so navajali primere, ko je kak vaščan gnal zdrave vole na sejem. Srečal je človeka s čudnim pogledom, ki je rekel: »O, kako lepi voli.« Voli so v hipu zboleli in začeli klecati. Nekega človeka je začela boleti glava, drugi si je izpahnil nogo. Trpeli so tudi otroci.

Ker so bili ljudje s čudnimi očmi po navadi čarovniki, so njihovo navzočnost v vasi uganjevali z metanjem ogljev v vodo. S to vodo so potem ženske pokropile živino, s čimer so jo obvarovale urokov. Včasih so pri kropljenju živine nekaj govorile, a danes ljudje ne vedo kaj. Namolzeno mleko so vedno pokrivali (Miliči), da ga ni videlo tuje oko, saj se nikoli ni vedelo, kdo ima tisti

čudni pogled, ki uroči živino. Tudi umetnost urekanja se je prenašala iz roda v rod.

Vole je bilo mogoče obvarovati urokov tudi tako, da je gospodar dokupil jarca in ga dal v hlev k volom. To je storil sosed informatorja iz Marindola. Urok je takoj prenehal.

Živino so varovali pred uroki še s tem, da so ji pokladali kruh, ki ga je gospodinja prej prekrižala (prekrstila). Pokladali so tudi narezano in nasoljeno durdevsko zelenje.

Zagovorov zoper uroke in kačje pike ljudje ne poznajo več. Tudi naša vaška čarovnica jih ni znala ali pa ni hotela povedati. Sosede so se jezile, češ da jih ni hotela izdati, ker še zdaj copra z njimi.

Razno. — Informator iz Marindola je prepričan, da je preživel v koncentracijskem taborišču, ker se je zaobljubil, da ne bo nikdar več slavil časnega krsta in slave, če mu ne bosta pomagala. In sta mu.

Tega moža, ki je v starojugoslovanski vojski zbolel za malarijo, sta ozdravila moža z lepima belima bradama, ki sta se mu prikazala v spanju. Vedela sta za njegovo bolezen in eden od njiju je nad bolnikom potegnil z roko od čela do pasu. Ko je bil z roko nad pasom, je informatorja silno zbadlo v hrbtu, da se je od bolečine prebudil. Potem je lahko stopil na noge, česar prej ni mogel, in čez nekaj dni je povsem ozdravel. Pripovedovalec je dodal, da si tega ne zna razložiti in da ni vraževeren, da pa se je res tako zgodilo.

Zdravljenje

Zdravljenje ljudi

Pred drugo svetovno vojno so prebivalci pravoslavnih vasi hodili k zdravniku v Črnomelj, pa tudi v Prilišče na Hrvaškem. Zdravnik je bil največkrat predrag, ljudje pa marsikdaj tudi niso imeli pravega zaupanja v uradno medicino, zato so se po pomoč zatekali k padarjem.

Tako je v letih med svetovnjima vojnama v Selih pri Adlešičih živel možki, ki je uspešno zdiral zobe. Tega se je naučil v prvi svetovni vojni, od koder je prinesel tudi primerne klešče. Nekako v istem času je izpahnjene sklepe in zlomljene ude naravnaval Veselič iz Vrhovcev, ki je poškodovani sklep naravnal, obložil z deščicami in zavezal. Te veščine se je naučil v prvi svetovni vojni.

Še nekaj let po drugi svetovni vojni so ljudje iz okolice Adlešič, katoliki in pravoslavni, ob boleznih iskali pomoč pri neki ženski iz Pake na Hrvaškem. Ta je iz urina razbrala bolezen in jo tudi pozdravila z zdravilnimi zelišči.

Pri različnih manj resnih obolenjih so si ljudje pomagali kar sami. Pozdraviti so se skušali z domačim, podedovanim znanjem o zdravljenju določenih bolezni. Tako sta bila česen in čebula najboljši zdravili pri večini bolezni.

Pri svežih, odprtih ranah je pomagalo, da so nanje položili čisto pajčevino, list trpotca ali list hermeliike. Pri manjših ranah in odrgninah je zadostovalo, da so prizadeto mesto samo oslinili.

Zobobol je prenehal, če so na boleč zob natresli soli, zdrobljenega česna ali cigaretne pepela. Če bolečina le ni prenehala, je boleči zob izdrl zoboderec iz Sel.

Glavobol je pregnalo vdihavanje pare rmana in tavžentrože.

Vročino so zdravili z mastnimi obkladki. Mast, zavito v platno, so polagali bolniku na roke in nogo.

Proti bolečinam v ušesih je pomagal sok, stisnjen iz mesnatih listov netrska, ki ga je bilo treba nakapati v boleče uho.

Bolečine v želodcu je pregnal v domačem žganju namočen pelin. Želodčne težave so pozdravili tudi tako, da se je bolnik ulegel, razširil roke, nanj pa so od čela do nog položili vrvi.

Motnje pri dihanju je preganjal čaj, skuhan iz tavžentrož.

Suh kašelj pri prehladu so blažili tako, da so na prsa položili v krpo zaviti senen drobir.

Za hitrejše in boljše celjenje opeklin so uporabljali polhovo mast, s katero so namazali opečeno mesto.

Proti bolečinam pri išiasu so pomagali obkladki naribanega korena.

Da se je gnojni tvor hitreje odprl, so pripomogli listi pečene čebule, ki jih je bilo treba položiti na boleče mesto.

Kurje oko so odpravili z jabolčnim kisom, bradavice pa so namazali s sokom krvavega mlečka.

Proti kačjemu piku so zagovarjali, »izgovarali su«. Kačji pik so pozdravili tudi tako, da so vtaknili v palico šivanko in z njo prebadali pičeno mesto. Veljalo je tudi, da je treba pičeno nogo zakopati v zemljo, ki potegne ven strup.

Vse bolezni niso bile ozdravljive. Največje zlo je bila do uporabe penicilina jetika, pri kateri je bolnik »kašljal in pljuval kri«, pozdraviti pa je niso mogli. Tudi madron (slepič) je bil neozdravljiv. Po mnenju poročevalca so ga povzročili okruški pocinkane posode.

Zdravljenje živine

Tako kakor zdravnik je bil tudi živinozdravnik v Črnomlju in največkrat predrag, da bi ga ljudje klicali k živini, če res ni bilo zelo potrebno. Tudi živino so skušali pozdraviti kar sami.

Pri boleznih živine so uporabljali in še uporabljajo grenko sol. Pri posameznih primerih so pomagali tudi drugače. Tako so v Miličih bolnemu prašiču odrezali rep, da je »slaba kri šla ven«, bolni ovci so iz istega razloga narezali uho.

Vneto vime pri kravi so pozdravili tako, da so ga gladili z božičnim brusom. Ta način zdravljenja je v Miličih prinesla v letih med svetovnjima vojnoma neka žena s Kočevskega.

Prepričani so bili, da ne smejo hvaliti prašičev. Če se je kdo le spozabil in jih je pohvalil, je moral gospodar hitro trikrat pljuniti, da domnevni urok ne bi deloval. Prav tako niso smeli hvaliti kravjega vimena, saj bi krava zgubila mleko.

Če je v Miličih živino pičila kača, »je stari Perko nekaj molil« in tako pregnal vse posledice pika. V Bojancih so živini, ki jo je pičila kača, dali kruh, ki ga je gospodinja pred tem posolila in prekrizala.

Pesemsko izročilo

Ljudsko pesemsko izročilo je pomemben kazalec, kako so narodi, narodnosti in manjšine povezane s svojo tradicijo, koliko se je izročilo spreminjalo in kako so nanj vplivale življenjske spremembe ali kako se je izročilo zaradi morebitne odmaknjenosti prebivalstva ohranilo v prvotni obliki in koliko so trdne še morebitne povezave z matičnim narodom. Ker je v celotni ljudski kulturi do najkorenitejših sprememb prišlo ob koncu 19. stoletja in v 20. stoletju, so tudi za Srbe v Beli krajini pomembni starejši zapisi ali vsaj tisti iz 19. stoletja, ki še kažejo povezanost s tradicijo. Žal pa v Beli krajini ni tako, saj na Slovenskem ni ohranjeno starejše pesemsko gradivo belokranjskih Srbov.

Za konec 19. stoletja imamo nekaj nepreverjenih podatkov in malo gradiva. Hrvaški viri še niso raziskani. Pesemsko gradivo ob koncu 19. stoletja na območju, kjer prebiva srbsko prebivalstvo, razodevata dva zvezka Šašljevih Bisernic.²⁷ V 1. zvezku Šašelj ni navajal krajev zapisov (adlešička fara), opozoril pa je, da je trinajst pesmi pela Marija Veselič iz srbskega Marindola. Tudi v drugem zvezku je sedem pesmi njenih. Med njimi so slovenske in srbskohrvaške pesmi. Toda Marija Veselič je bila v Marindol primožena Slovenka iz Vidin pri Preloki, zato je njen pevski repertoar večinoma od tod in tako Šašljev marindolski repertoar ni zanesljiv.

Bisernice pa kažejo, da so ob koncu 19. stoletja živele v Marindolu in okolici pesmi, ki jih je objavil že Vuk v zbirki srbskih ljudskih pesmi. To so pesmi: Sin ubije očima (Vuk I/203), Smrt prevarjenih ljubimcev (Vuk I/231), Sv. Jurij ubije zmaja, Danica obdaruje svate (Vuk I/144), Boj dveh rek (Vuk I/391), Tri pogubljene duše (Vuk VI/1), Hud boj (Vuk I/391), Katerega noče za ženina (Vuk I/348), Mati je ne mara (Vuk I/220), Moj mu blagoslov (Vuk I/253). Seveda so te pesmi znane tudi na Hrvaškem, zaradi česar ni moč sklepati, da gre za tradicijo belokranjskih Srbov, ki naj bi jo bili prinesli s sabo in ohranili. Ze dejstvo, da je bila večina teh pesmi zapisana v slovenskih vaseh, govori o tem, da so prišle k nam s posredovanjem Hrvatov, s katerimi so imeli Slovenci v Beli krajini več stikov kakor z belokranjskimi Srbi. Pesmi so prinašale tudi hrvaške neveste (katoličanke), omožene v Slovenijo. Možno pa je tudi, da so del sporeda prinesle srbske neveste iz okolice Ogulina in Like, ki so se poročale v Marindol in Bojance. Večina belokranjskega srbskohrvaškega gradiva je prav iz Like in Korduna.

Tako kakor pri jeziku je tudi pri pesmih skoraj nemogoče ugotoviti morebitne povezave s prednaselitveno tradicijo, saj gre za postopno sprejemanje duhovne kulture, ki je sledilo selitvenim in naselitvenim stopnjam (Črna gora — vzhodna Hercegovina — Lika — Kordun — Bela krajina). Če so Srbi del pesemske tradicije iz svoje »pradomovine« opustili oz. izgubili, so jo ob hrvaškem pesemskem izročilu lahko na novo obudili. Za Srbe je bil ta pesemski repertoar seveda nov, ker ljudsko pesništvo oz. ljudski pevci ne poznajo literarne tradicije. Predniki belokranjskih Srbov so del repertoarja prinesli s seboj iz Like in Korduna, del iz Žumberka, večino pa so sprejeli ob naselitvi v Beli krajini. Gre za splošen srbskohrvaški pesemski repertoar, ki ga lahko najdemo

²⁷ Ivan Šašelj, Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada I in II. Ljubljana 1906 in 1909.

pri Vuku ali v hrvaških zbirkah, npr. pri Kuhaču, Plohu, v HPN, pri Kukuljeviću ali Valjavcu. Naj omenimo samo pesmi: Boloval je vojvoda Janko, Hudobna svekruva, Bratec brez sestrice, Vila izpodrine pravo ženo, Zakleta deklica, Sv. Peter in njegova mati, Sava je umorila Marka, Čudna gostija, Mrzli ženin, Hudobna zalvica itd. Vse pesmi so iz Šašljevih Bisernic. Vse to veliko pove o slovensko-hrvaških kulturnih vplivih konec 19. stoletja, skoraj nič pa o srbskih pesmih v tem času v Bojancih in Marindolu.

Slovenski izobraženci, ki so v 19. stoletju zapisovali belokranjske ljudske pesmi, so srbska naselja takorekoč spustili, ker bodisi niso spadala v njihovo faro (Šašelj), nekatera pa tudi ne pod Kranjsko (Marindol). Načrtne raziskave pevskega sporeda Srbov v Beli krajini so se takorekoč začele šele s snemanji leta 1967. Nezanosljiva sled so le Devove objave štirih bojanskih pesmi iz leta 1923²⁸ (Tri curice zbor zborile, Što ću, što ću, mamó? / Dragi me se mano . . ., Mjesečino, oj mjesečino / svu nedelju dana . . ., Kaži pravo, ti zeleno travo.).

Terensko delo je pokazalo, da v pesemskem sporedu srbskih naselij ni več kontinuitete s starejšo naselitveno ali prednaselitveno tradicijo, prekinjena je tudi zveza z epsko-pripovedno tradicijo konca 19. stoletja, ki jo je zabeležil še Šašelj. Bolj živa je lirika. Zanimivo je dejstvo, da so Marindolci in Bojančani še danes zelo pozorni na to, kaj je zares njihovo in kaj je slovensko ali hrvaško. Najbrž je bilo tako tudi nekdanj, zato ne preseneča dokaj ozek pevski repertoar. Posebno Bojančani so precej kritični do splošnega slovenskega in hrvaškega repertoarja, kljub temu pa primerjava gradiva kaže, da imajo Bojančani precej pesmi, ki so znane po celotnem srbskohrvaškem področju. Vendar te pesmi razglašajo za svoje, kar pogostokrat zasledimo pri snemanjih tudi na drugih območjih. Za svoje imajo le še tiste pesmi, ki so prišle k njim od Srbov s Korduna in Like ali Bosne. Stoletje je za Bojančane in Marindolce tako dolga doba, ki opravičuje, da so nekatere splošne pesmi le njihova last. Če te pesmi pojejo Hrvati ali Slovenci, so Bojančani prepričani, da so jih prevzeli od njih. Zavedajo se nekaterih razlik v običajih in pevskem repertoarju, ki jih loči od Srbov na Kordunu in v Liki, hkrati pa vidijo njihov vpliv kakor tudi vpliv Slovencev in Hrvatov, zlasti v novejšem času. Zato nekatere pesmi, za katere so prepričani, da so samo njihove, še ljubosumneje hranijo kakor avtohtone bojanske.

Današnji pevski repertoar. — Pevci in pripovedovalci v Bojancih, Marindolu, Miličih in Paunovičih so bili rojeni v letih med 1900 in 1950, tako da smo dobili dokaj zanesljivo podobo pevskega repertoarja pred drugo svetovno vojno in po njej. Gre za relativno novejše pesmi (od srede 19. stoletja naprej), ki so večinoma prinesene s Korduna in Like, deloma tudi iz Bosne. Skoraj 80 % pesmi, ki smo jih posneli pri Srbih v Beli krajini, je zabeležila tudi sodelavka Zavoda za istraživanje folklorja iz Zagreba Grozdana Marošević na karlovškem področju. Gradivo je živo po celotnem hrvaškem območju (čeprav ne gre vedno za hrvaške pesmi), zato je razumljivo, da repertoar poznajo tudi Srbi v Liki, odkoder je prišel v Belo krajino. Seveda ni obstajala samo ta pot, saj so belokranjski Srbi prevzemali pesmi še od obkolpskih Hrvatov, nekaj pesmi pa so prinesli marindolski in bojanski fantje od vojakov v Bosni in Srbiji.

²⁸ Oskar Dev, Jugoslovanske narodne pesmi za moški in mešani zbor. Dunaj 1923.

Leta 1976 so bile v Bojancih posnete tele pesmi: 1. Sirok Dunav, ravan Srem, 2. Oj Savice, vodo ladna, 3. Sneg i kiša pada, 4. Povenulo lišče borovo, 5. Jovo Ružu kroz sviralo zove, 6. Pjevaj mi, pjevaj, sokole, 7. Kopa cura vinograd, 8. Gledam bajnu zoru, 9. Tri devojke žito žele, 10. Lolo moja i nova i stara, 11. Kad se sjetim na stara vremena, 12. Kruške, jabuke, šljive, 13. Krećem kući, kad je zora, 14. Setalo momče kroz selo, 15. Zbogom selo i cure i prelo, 16. Tri curice male, 17. Tri livade, nigde hlada nema, 18. Šenice su klasale, 19. U ranu zoru seljaci oru, 20. Golubice bela, što si nevesela, 21. Nesretna je tica, koju bura prati, 22. Na kraj sela čadava mehana, 23. Jovo, Jovane, šabački cigane, 24. Zora puca, dan se beli, 25. Oj, djevojko Andrijana, 26. Mala moja rane ljute, 27. Na Kordunu grob do groba, 28. Drugarice, posadimo cvijeće. Poleg teh ljubezenskih, svatbenih, plesnih in partizanskih pesmi je še cela vrsta kratkih dvovrstičnic — bečarcev. Poleg hrvaških partizanskih pesmi so Srbi v Beli krajini peli tudi slovenske partizanske, ki so se jih naučili na mitingih ali po drugi svetovni vojni na proslavah. Fantje, ki so partizani na Hrvaškem, so prinesli več hrvaških partizanskih pesmi, pa tudi šaljivih, ki so jih slišali na mitingih. V Marindolu nam je Vlado Stipanović zapel pesmi, ki jih je zložil in prepeval hrvaški partizan Silvo, študent, doma najbrž iz hrvaškega Zagorja. To sta pesmi: Prodaj kuću z grunta / i napravim duga (šaljiva) in Kad je sv. Pavao / u tamnici spavao (šaljiva).

Mlajša pevka iz Bojanec Zlata Vrlinič (r. v Lončar brdu na Hrvaškem) je prinesla v Bojance novejšo domoljubno pesem Drugarice, posadimo cvijeće, poleg tega pa je med starejše prinesla nekaj »netradicionalnih« pesmi (Nesretna je ptica), ki sodijo v novejši množični in šolski spored.

Pevci so pri petju uporabljali različne oblike izreke: (venčati se in vjenčaju se; pjevati, pevati in popijevati; kava, kafana; sneg, beli, cveće...). Pri pesmih, za katere je prepoznan srbski izvir, so peli ekavsko. Pač tako, kakor so jih slišali.

Od slovenskih pesmi so nam v Bojancih zapeli naslednje: 1. Spavaj mi, spavaj sinko moj (odlomek daljše pesmi), 2. Dekle je po vodo šlo, 3. Ta pesem je preč, 4. Zabučale gore, 5. Dekle, zakaj tajiš, 6. Eno drevece mi je zrastle, 7. Fantje se zbirajo s kranjske dežele. Slovenske pesmi je največ pel Simo Vrlinič sam, ki je pesmi slišal pred drugo svetovno vojno v Črnomlju, kjer je bil za vajenca. Po podatkih Bojančanov so slovenske pesmi prišle k njim največ pred drugo svetovno vojno, ko so posamezniki delali ali trgovali po slovenskih krajih. Pravijo, da so jih radi peli zato, ker niso tako otožne kakor njihove. Pravijo, da novejših srbskih pesmi nimajo, ker so pesmi po drugi svetovni vojni vse slovenske. Pri praznovanjih, kadar pojejo tudi mladi (a to je redko) ljudske pesmi, pojejo največ slovenske

V Marindolu, Bojancih in Miličih je bilo tu in tam opaziti precej »samocenzure«. Zlasti starejši ljudje so se izogibali petju pesmi, ki jih znajo iz svoje mladosti. Nekje je sin celo prepovedal materi, da bi pela »tiste stare«, ker so »smešne«. Vsi skupaj so bolj ali manj prepričani, da srbske pesmi ne morejo zanimati slovenskih raziskovalcev.

V Marindolu smo l. 1986 zapisali pevski repertoar Vlada Stipanoviča, upokojenega učitelja predvojaške vzgoje. Po njegovem pričevanju so v Marindolu vse do druge svetovne vojne peli, repertoar je bil odvisen od letnih časov oz. sezonskega dela, saj so veliko peli pri delu na polju, v vinogradu in pri skupnih

delih. Najpogosteje pete pesmi so bile: 1. Šenice su klasale, 2. Javore, javore, ti si drvo najbolje, 3. Sitna kiša, rosna trava, 4. U livadi pod jasenom, 5. Imao sam jednu ružu, 6. Sedamdeset i dva dana, nama u srcu leži rana. 7. Kroz grančicu vetar piri, 8. Tri djevojki žito žele, 9. Kreče se lađa francuska od pristaništa solunskoga, 10. Jutro sam se rano stala, 11. Kopa cura vinograd, 12. Ustaj Jovo, ne zadaj mi jada, 12. Starino moja planino. Iz obdobja med svetovnjima vojnama so še številni bečarci.

Petje, glasba, ples. — Po podatkih starejših informatorjev so pred drugo svetovno vojno veliko peli, največkrat ob praznikih po maši. To so bile večinoma plesne pesmi za spremljavo kola. Te pesmi so po mnenju Bojačanov in Marindolcev najstarejše.

Pred drugo svetovno vojno je petje spremljalo vsa skupna opravila, a največ so peli »na prelu«, ko so »tukli konoplju«, pa tudi ob drugih opravilih: na paši, pri kopianju vinograda, košnji, žetvi, trgatvi, itn. Dosti so peli tudi spomladi, v času »kopačke mo(l)be« (najmanjše kopačev za vinograd). Starejši pravijo, da so peli ob vsaki priložnosti: fantje so peli ob praznikih doma in na vasi, na plesih, v družbah po hišah in v gostilnah (samo v Bojancih so bile pred drugo svetovno vojno tri gostilne). Pevski spored se je ponavljal, nekoliko se je spreminjal le z letnimi časi. Spomladi so ob kopianju v vinogradu peli temu delu primerne pesmi (Kopa cura vinograd). To pesem naj bi po njihovem mnenju poznali samo pravoslavci, toda razširjena je po celi Beli krajini in po Hrvaškem. Jeseni, ob trgatvi, so med pesmimi prevladovale pivske pesmi, pomladi ljubezenske. V vsakem času so bili priljubljeni bečarci — deseterski distihi, največkrat improvizirani po modelu, ki izvira iz Vojvodine, a je danes razširjen po celotnem srbskohrvaškem področju.

Ves znani repertoar so zapeli ob družinskih in vaških slavah in na svatbah. Na svatbi so začeli péti že pred nevestino hišo in nato po poti od doma do cerkve in na sami svatovščini. Posebej za nevesto je bila pesem Zbogom, selo i cure i prelo ali pa se je s to pesmijo nevesta poslovila od domačih in sovaščank.

Način petja. — Srbi v Beli krajini pojejo v glavnem dvoglasno. Tu in tam je v nekaterih pesmih zaslediti troglasje, ki pa je bolj naključno. Vodilni glas (moški ali ženska) poje v tenorju ali altu, drugi moški pevci »podlagajo« oktavo niže, ženske za oktavo više od moških.

Tam, kjer je bila za pevke primernejša glasovna lega (če je pesem vodila ženska), se je petje »čez« na nekaterih mestih razvilo v trozvok, a triglasje ni stalnica tako kakor v slovenskem petju. Po svoje pojejo belokranjski Srbi tudi slovenske pesmi.

Druga južnoslovanska pevska značilnost, ki jo najdemo tudi v petju belokranjskih Srbov, je petje »na bas« — pevska vrstica se zaključi na kvinto. Za kvintni zaključek v kadenci je Marindolec trdil, da je to bosanska manira, ki je prišla v Belo krajino skupaj z od tam prevzetimi pesmimi. Marindolci in Bojanci pojejo »svoje« in prevzete pesmi enkrat na bas, drugič brez kvintnega zaključka, »na našo melodijo«, so rekli. V Bojancih so nam na oba načina zapeli pesem Kruške, jabuke, šljive, a večino pesmi le pojejo na bas, kakor je danes značilno za celotno srbskohrvaško področje. Vendar se po mnenju Marindolcev njihovo petje na bas razločuje od bosanskega po tem, da se belokranjski

Srbi pri petju na bas »ne istežajo tako kot Bosanci«, da torej ne vlečejo tako in ne »kričijo«.

Tudi nekatere druge belokranjske melodije se ločijo od istih na srbsko-hrvaškem področju. Tako Bojančani pojejo pesem Na kraj sela čadava mehana v sekundah, Hrvati pa v zvečanih sekundah. Tudi dosledna ekavščina v tej pesmi kaže, da Bojančani pesmi niso dobili od Hrvatov. Melodija pesmi Gledam bajnu zoru (besedilo pesmi je znano po celotni Hrvaški) so Bojančani peli na način, ki je značilnost zahodne Hrvaške — karlovškega območja. Gre najbrž za srbsko melodijo, ki so jo Srbi prinesli v Liko in na Kordun, zato je znana tudi na karlovškem področju. Tudi Bojančani pravijo, da so pesem dobili od pravoslavcev s Korduna. Pesem Tri djevojke žito žele, ki naj bi bila bojanška ali kordunska, je razširjena po celi Hrvaški.

Srbi v Beli krajini večino pesmi končujejo z vriskom. Ta se lahko pojavi tudi na začetku ali sredi pesmi. Informatorji se ne spominjajo, od kdaj pojejo pri njih dvoglasno. Pravijo, da se je od nekdaj tako pelo. Nekateri so iz pripovedovanja starejših vedeli, da se je pelo tudi enoglasno, a o tem niso prepričani. Prav tako ne pomnijo, da bi bil pri njih kdaj živ recitativ — guslarski način petja pripovednih oz. epskih pesmi. Pripovedovalec Simon Radojčić nam je povedal, da se je njegova babica pred približno petdesetimi leti še spominjala enoglasnega petja, da so imeli »svi enake glase« kot vodilni pevec in so pri tem ojkali oz. zvalci ali zvalci. Zvocanje oz. ojkanje je pevski način, ko pevci na koncu vsakega verza zateglo pojejo o-o-ooj.

Po podatkih Bojančanov so pri njih ojkali ob koncu 19. stoletja, redko pa med svetovnjima vojnoma. Starejša generacija še zna ojkati, a danes tega ne počnejo več. V Marindolu naj bi bile pred drugo svetovno vojno sploh najbolj pogoste t. i. ojkačke pesmi (Starino moja planino — oj in Ustaj, Jovo, ne zadaj mi jada — oj). Po podatkih iz Marindola so ojkačke pesmi lahko peli tudi večglasno. V Marindolu, ki je bil pred drugo svetovno vojno pod Hrvaško, so na »ojkačko« peli tudi popularne pesmi, pri katerih Hrvati niso ojkali. Zanimivo je, da so Marindolci ojkali tudi pri pesmih Lepa naša domovina in Još Hrvatska nije propala.

Po načinu petja se belokranjski Srbi najbolj ujemaajo z Ličani, s katerimi so bili tudi najbolj povezani.

Danes v Bojancih in Marindolu skoraj ne pojejo več. Tisti, ki so ostali doma, »popevajo« ob družinskih praznikih in na svatbah, in to srbsko-hrvaške in slovenske pesmi. V repertoarju je tudi veliko novih pesmi, ki so jih slišali po radiu in televiziji ali pa so jih prinesli mladi od »Bog zna kud«. Med novejšimi popularnimi in šolskimi pesmimi so najpogostejše Tri curice male / šetale se ulicama same, U ranu zoru seljaci oru, Nesretna je tica koju bura prati in Drugarice posadimo cvijeće.

Najustreznejše je današnje pevsko stanje v Bojancih označila pripovedovalka, ki je rekla, da danes pojejo »svakojake pesmi«, a redko. Zakaj je tako, je pojasnila z ugotovitvijo, da so mladi hodili v slovenske šole, veliko pa se jih je odselilo. Kadar se le zberejo skupaj, pojejo povečini le stari, ki še znajo »prave« pesmi, mladi »pa svoje (to je domače) ne znajo. Po novem bi radi, pa ni po novom neznaju«. Tisti redki mladi, ki so ostali doma, poznajo novejšje pesmi s Korduna in iz karlovške okolice ali pa jim pevski repertoar oblikuje radio Zagreb, ki ga največ poslušajo. Z mladimi, ki se le občasno vračajo

domov, ne najdejo skupnega »pevskega jezika«, saj so pesmi različne, pri morebitnih, vsem znanih pesmih pa znajo le delček besedila. Mladi, ki živijo na vasi, na delo pa se vozijo v večje okoliške kraje, se zaradi šole, okolja, drugačnega načina življenja ne morejo več poistiti s pesmimi staršev. Srbsko-hrvaških ljudskih pesmi ne znajo ali jih nočejo peti, poznajo pa (a jih redko pojejo) srbskohrvaške popevke. Nekoliko bolje poznajo slovenske ljudske pesmi, a jih spet redko pojejo.

Glasbila. — Med najpogostejšimi glasbili so bile pred drugo svetovno vojno pastirske piščali iz orehovega lubja in klopotci iz koruznih latov. Od kupilnih instrumentov so imeli največ orglic. Te so v rabi še danes. Pred drugo svetovno vojno je društvo Sokol organiziralo po hrvaškem zgledu tamburaška društva, ki so delovala v Marindolu in v Bojancih. Danes se je tamburaška tradicija ohranila le v slovenskih vaseh. Pred drugo svetovno vojno so sicer v gostilnah tudi plesali ob tamburicah, tamburaši pa so bili večinoma Hrvati. Slovenci so igrali harmoniko, ob kateri so Bojančani le redko plesali, ker v slovenskem godčevskem sporedu ni bilo kol. Godcev — Slovencev Bojančani in Marindolci niso vabili na svatbe, ker je bil to prevelik strošek.²⁹ Sploh je bil ekonomski vidik izjemno pomemben pri ohranjanju ali zgubljanju določenih glasbil v srbski tradiciji. Ohranili so se najpreprostejši in najcenejši instrumenti (piščalke, orglice). Slovenski godci so začeli pogosteje igrati na srbskih svatbah šele po drugi svetovni vojni, ko je bilo več mešanih porok. V Marindolu so pred drugo svetovno vojno igrali na sviralo in diplo, v Bojancih pa se dipelj ne spominjajo, ampak samo svirala (piščali). Srbi v Beli krajini niso igrali na gusle, a jih poznajo od »Srbijancev« v Liki in Srbiji. Danes nekaj mladih igra kitaro. Nekateri mladi, ki so se šolali v slovenski šoli ali so se poročili s Slovenko, igrajo tudi harmoniko, tako da je danes na zabavah vse pogosteje slišati tudi ta instrument.

Ples. — Ta je bil nekdanj in je deloma še danes stalni spremljevalec vseh praznovanj, cerkvenih, vaških in domačih. V Marindolu in Bojancih so največ plesali mutasto kolo (ples — kolo brez petja) ob cerkvenih praznikih (božič, slava, velika noč) po maši pred cerkvijo, v Bojancih pa tudi na njivi, kjer je danes postaja za kombije. Za mutasto kolo Bojančani trdijo, da je pristen ples Srbov v Beli krajini in da je bil to ples, ki so ga prinesli predniki ob naselitvi.

Drugo kolo se imenuje hopa hopa. To je ples, ki je v korakih podoben mutastemu kolu, le da je nekoliko počasnejši in ob njem pojejo (Kruške, jabuke, šljive). Mlajši ples je seljančica (danes na Hrvaškem znan kot Zagrebačke frajlice). Bojančani so na jurjevanju v Črnomlju videli, da so vse te »njihove« plesne prevzeli Slovenci. Ne gre pa le za prevzem, saj so bile tiste slovenske vasi, ki danes »kolajo« mutasto kolo in hopa hopa, nekdanj uskoške — srbske. Iste plesne poznajo tudi Srbi na Kordunu in v Liki. Vasi, ki so bile od nekdanj slovenske, ne poznajo kol, in po izjavah pripovedovalcev so Slovenci večkrat »špotali« Bojančane, češ da kolajo.

Največ so plesali ob spremljavi orglic, če pa ni bilo glasbe, so Marindolci in Bojančani »malo popjevali i pokolali«. Rekli so, da se »ne more popevati,

²⁹ Bile pa so tudi izjeme. Zlasti bogatejši vaščani, »Amerikanci«, so že pred drugo svetovno vojno najemali godce iz Preloke, da so igrali na svatbah.

kad ne kolaš«. Popevali pa so (ob kolu) Igraj kolo dvadeset i dva; Lolo moja i nova i stara; Kad se ja sjetim na stara vremena; Oj Savice, oj voda ladna; Kruške, jabuke, šljive. Za to pesem Bojančani trdijo, da so jo le redko peli v kolu, zato tudi besedila niso dobro znali. Plesali so le na melodijo te pesmi, ki jo je kdo igral na orglice.

Pred cerkvijo in na njivi, kjer so kolali, se je zbrala cela vas. V preteklosti so kolali mladi, stari pa gledali, po drugi svetovni vojni pa so kolali stari in so mladi gledali. Pred cerkvijo ne kolajo več že od leta 1950. Pred drugo svetovno vojno so kolali tudi na svatbi, pred ženinovo hišo.

Na Vinici smo od Slovenca s Sinjega Vrha slišali, da znajo Bojančani sremsko kolo. Ti pa ga vsaj pod tem imenom ne poznajo. V Marindolu so pred drugo svetovno vojno plesali še hrvaški drmeš, ples, pri katerem se štirje plesalci primejo prek ram in se hitro vrtijo. Pripovedovalec je pojasnil, da so ples prinesli k njim hrvaški mlinarji, ki so pred drugo svetovno vojno igrali tamburice na marindolskih veselicah in praznovanjih. Plesali so tudi v hišah po skupnem opraviilu, »kad su konopljo tukli«. V Marindolu so plesali v hiši Vlada Stipanoviča. Pod v hiši je bil ilovnat, in po plesu so morali domači otroci z bosimi nogami gladiti pohojen pod. Tudi v Marindolu so ples največkrat spremljale orglice. Poleg »njihovih« plesov so plesali še lims, polko, valček in tudi tango, ki so jih v Marindol zanesli hrvaški mlinarji oz. njihov violinist.

Polko, valček in povštertanc so že pred drugo svetovno vojno plesali tudi Bojančani. Okoli leta 1930 se je Niko Vrlinič od starejših naučil igrati na orglice pesem Na planincah sončece sije, na katero so plesali valček. Pesem so tudi peli, a pravijo, da ne more biti pristno bojanska, čeprav jo že dolgo poznajo.

Danes mladi plešejo le še na veselicah, in to »vse sorte«: polke, valčke, foks, pa »tudi te moderne«. Doma plešejo le še ob porokah in kdaj pa kdaj ob družinskih praznikih (slava). Niko Vrlinič, ki je še nekaj let po drugi svetovni vojni igral orglice na plesih, danes igra le še zase. Današnje spremembe pri plesu odsevajo tudi v poimenovanjih: nekdanj so govorili »kolo se igra« ali »kolajmo«, nato »idemo u tanac«, danes pa pravijo, da se sliši le »pleše se«, »plešemo«.

Starejšo plesno in pesemsko tradicijo ohranjajo belokranjski Srbi danes le še s predstavitvami na folklornih prireditvah (jurjevanje). Bojančani so zanimivi zaradi tega, ker njihovi plesalci niso folklorna skupina, kjer bi se starejših plesov učili, temveč se za jurjevanje zbere nekaj starejših ljudi, ki pleše še znajo. Leta 1967 so se Bojančani predstavili na jurjevanju v Črnomlju s pesmijo in kolom Pod onom gorom zelenom in s pesmima Teško je trnje saviti u krilo in Jovo Ružu kroz sviralo zove. Nastopajo v bojanskih nošah, ki se ohranjajo iz roda v rod, čeprav jih ne oblečejo vsak dan.

Medsebojni in narodnostni odnosi

Raziskovalec lahko največ podatkov o tem dobi posredno, z opazovanjem in splošnim spraševanjem o načinu življenja. Neposrednih odgovorov smo namreč dobili zelo malo ali pa so bili posplošeni in previdni. Pomagali smo si še s slovenskimi sogovorniki, ki so o tej temi govorili neposredneje. Pripove-

dovalci so primerjali svoje delo in življenje s slovenskimi in hrvaškimi sosedi, pri čemer so se spontano odkrivala medsebojna razmerja.

Teoretične predraziskave terena (zgodovinska in etnološka literatura) so kazale na močno medsebojno povezanost belokranjskih Srbov. To so potrdile tudi terenske raziskave. Pripovedovalci so zatrjevali, da je bila povezanost pogoj za ohranitev narodnostne in verske identitete in pogoj sploh za preživetje v odmaknjenem prostoru Velikega Bukovja, kjer so bile štiri srbske vasi odvisne zgolj same od sebe.

Medsebojna povezanost, ki je močna še danes, se kaže v pomoči pri delu. Pomoč je tekla najprej v okvirih razvejane družine, potem v širšem sorodstvu in v vaški skupnosti. Pomagali so tudi prebivalci drugih srbskih naselij. Poleg skupnega dela so tu še denarni prispevki, v katerih so lahko udeležene vse vasi. Z denarjem so velikokrat pomagali tudi »Amerikanci«, t. j. izseljenci, in tisti vaščani, ki so bili zaposleni v večjih krajih. Ti danes pomagajo sovaščanom tudi pri iskanju zaposlitve, saj imajo svoje »zveze« razpredene po celi Jugoslaviji, zlasti v Srbiji, kamor se je odselilo precej belokranjskih Srbov. Medsebojna pomoč izvira še iz prepričanja, da so vse oblasti na srbska naselja vedno pozabljale, zato si morajo pomagati sami. Slovenski sosedje pojasnjujejo medsebojno povezanost Srbov z združnim načinom življenja v preteklosti, pa tudi z njihovim značajem. Po mnenju Slovencev so zelo samosvoji, kar se kaže v »pozitivni trmi«. Česar se namreč lotijo, to tudi speljejo, še posebej takrat, kadar gre za napredek vasi. Njihova prizadevnost in »trma« imata dodatni polet še zato, ker je nekaj Srbov v črnomaljskem političnem vodstvu in se tako »njihovi ljudje« bolj zavzeto ukvarjajo s problemi srbskih naselij.

Medsebojna oz. medsrbska razmerja v Beli krajini so tudi »konfliktna«. Oznaka je v narekovaju zato, ker gre le za drugačno presojanje prebivalcev drugih vasi. Vendar raziskovalec dobi vtis, da so med seboj bolj povezani Bojanci s Paunoviči in Miliči, medtem ko je Marindol svet zase. Po pripovedovanju Slovencev je to zato, ker naj bi bili Marindolci bolj zaprti in samosvoji. Njihova »samosvojost« je vidna le v tem, da so se iz objektivnih razlogov dlje držali svoje tradicije, zato so bolj ko druge vasi ohranili svojo govornico in tradicionalne poteze v ljudski kulturi. Druge vasi, še posebno Bojanci, se bolj odpirajo svetu, zato so »naprednejši«. Bojančani poznajo tudi več mešanih zakonov, medtem ko se Marindolci še danes pogosteje poročajo s srbskimi nevestami iz Like in Korduna. S tem se v njihovih družinah ohranja srbsko-hrvaški jezik in kultura pravoslavcev, kar slovenskim sosedom pomeni drugačnost, lahko tudi »konservativnost«.

Slovenski pogled je premočrten in zato krivičen, saj vidi »modernost« srbskih vasi le v odprtosti, ki je največkrat sinonim za asimilacijo. Vedno seveda ni tako, toda slovenski sosed se sprašuje, zakaj je Marindol zaostalejši od drugih srbskih vasi, čeprav je ta vas pred drugimi dobila cestne povezave in električno. Veliko ljudi se je izselilo, vas je stagnirala, še zlasti ker moški niso dobili nevest, saj so Marindolke iskale zaslužek v mestih. Nove neveste s Korduna in Like spet nadaljujejo tradicijo, ki je tuja slovenskim sosedom. Večjo »odprtost« Bojančanov gre pripisati dejstvu, da so vedno živeli na Kranjskem oz. v Sloveniji in da jim je pogostejši stik s Slovenci in s svetom omogočal hitrejšo prilagajanje, v gospodarstvu in kulturi pa večje število zaposlenih v mestih.

Medsebojne razločke so potrdili tudi srbski informatorji. Pojasnjujejo jih zgodovinsko, to je skozi tradicijo rodbine, za katero jim je pomembno, kdaj se je naselila in od kod je prišla. Družine oz. »loze« v Bojancih naj bi imele drugačno usodo od družin, ki so se naselile v Marindolu. Rodovna tradicija, na katero so zelo ponosni, nikakor ne moti ali zavira stikov in povezanosti, zato danes vse srbske vasi v Beli krajini nastopajo dokaj enotno.

Belokranjski Srbi so znani po svoji gostoljubnosti in tudi to kaže na njihovo odprtost. Že pred drugo svetovno vojno in po njej so se Slovenci udeleževali srbskih praznovanj, na katere so jih Srbi sprejeli kot svoje ljudi, ne glede na vero in drugačno tradicijo. Adlešički župnik se je vedno udeleževal marindolskih božičnih gostij. Praznični obiski Slovencev in Hrvatov pri Srbih (tudi ob intimnih družinskih praznikih) sploh niso bili redkost. Srbi so sprejemali in obdarovali kolednike iz Slovenije in s Hrvaškega, čeprav so zaradi različnih koledarjev hodili koledovat, ko Srbi niso praznovali ali takih običajev sploh niso poznali. Dosti manj je bilo primerov, da bi Slovenci ali Hrvatje vabili Srbe za svoje cerkvene praznike. Slovenko, ki je bila konec 50. let učiteljica v Bojancih, so domačini ob vsakem pravoslavnem božiču povabili na kosilo. Gostja je bila vse božične praznike, le hiše so se v gostoljubju menjavale, saj je bila vsaka hiša počaščena, da jo je lahko gostila.

Odprtost belokranjskih Srbov se kaže tudi v verski strpnosti. Po drugi svetovni vojni, ko mešane poroke še niso bile nekaj vsakdanjega, je bilo veliko več odpora do takšnih zakonov s slovenske strani. Če je danes slovenska nevesta katoličanka, svojo vero in tradicijo nadaljuje v moževi pravoslavni hiši. Tudi verska vzgoja otrok je prepuščena materi katoličanki. Velikokrat se je primerilo, da je pravoslavna nevesta, ki se je poročila s katoličanom, otroke vzgajala »dualistično«, še večkrat pa je zmagal vpliv moževe hiše. Ljudje menijo, da danes to sploh ni več problem, ker so mladi tako ali tako versko brezbrizni ali pa ateisti. Pomembni se jim zdijo le še prazniki. Te v mešanih zakonih navadno praznujejo kar dvakrat, po obeh koledarjih, z nekoliko različno »scenografijo«, ki pa si je tudi vse podobnejša, saj verski motiv ni več pomemben.

Slovenskim otrokom so se zdeli otroci iz mešanih zakonov prilagodljivejši in bolj »odprti«, za neprilagodljive pa so imeli predvsem marindolske otroke, ki so največkrat imeli srbske matere in so se zato težje vključevali v slovensko šolo.

Pri narodnostnih razmerjih oz. nesporazumih je treba ločevati splošne medvaške odnose, ki so lahko sporni znotraj iste narodnosti.

Med Srbi v Beli krajini dobi raziskovalec vtis, kakor da narodnostnih konfliktov sploh ni, če pa so že bili, so zanje nepomembni. Zato nismo dobili odgovora, kako se kažejo ti nesporazumi. (Nekaj podatkov smo dobili le takrat, ko magnetofon ni bil vključen.)

Po drugi svetovni vojni so se krajani Marindola, Paunovičev in Miličev z referendumom odločili za priključitev k Sloveniji oz. k občini Adlešiči. Pogovor o referendumu je pokazal, da so krajani gledali na priključitev praktično in ne politično. Prebivalci so z referendumom le potrdili vsakdanje življenje, ki je zanje že pred drugo svetovno vojno teklo v slovenskem okolju, čeprav so upravno sodili pod hrvaško občino Netretić. Reka Kolpa, geografski položaj in neurejene prometne zveze so jih vedno ločevali od občinskega središča na Hrvaškem. Zato so Marindolci že pred drugo svetovno vojno imeli

več stikov s Slovenci kakor s Hrvati. V vsakdanjem življenju (trgovina, gospodarstvo, delo) so bili bolj povezani z bližnjim slovenskim zaledjem. Z referendumom so samo potrdili samoumevno stanje, ki jih je tudi upravno povezovalo z Bojančani, ki so že pred drugo svetovno vojno upravno sodili k Sloveniji.

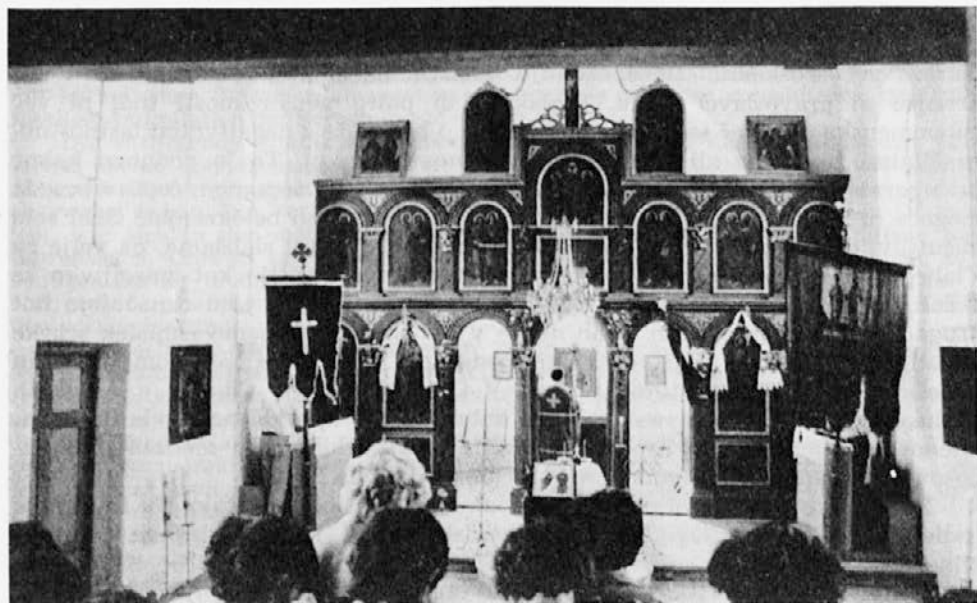
Mejo na Kolpi so že leta 1941 postavili Italijani. Italijanska razmejitev je sprva povzročila nevšečnosti, saj je pretrgala povezavo z bivšim občinskim središčem v Netretiču, pa tudi s sorodniki in sonarodnjaki na Kordunu in v Liki. V razmejitvi pa so informatorji videli tudi dobre strani. Novo občinsko središče v Adlešičih je bilo bližje in dostopnejše. Največjo ugodnost meje na Kolpi so Srbi videli v tem, da zaradi meje niso bili izpostavljeni tako silovitemu ustaškemu pritisku kakor Srbi na Kordunu. Tudi po kapitulaciji Italije, ko so ozemlje zasedli Nemci, ustaši niso imeli takšnih možnosti in pooblastil, ker sami niso smeli ukrepati v bivši Ljubljanski pokrajini. Aktivisti in partizani so prebivalce opozarjali pred navidezno nemško zaščito, hkrati pa tudi na bratomorno vojno, ki so jo poleg ustašev netili tudi četniki na Hrvaškem.³⁰

Pripovedovalci so zagotavljali, da medvojni dogodki na Hrvaškem niso vplivali na njihovo odločitev za priključitev k Sloveniji po drugi svetovni vojni. Le eden je tudi to navedel kot razlog za priključitev k Sloveniji. Večinoma so prevladali praktični razlogi in strah pred prometno izoliranostjo.

Bojančani, ki jih sicer referendum ni zajel, ker so upravno že bili v Sloveniji, so na referendum prav tako gledali praktično, hkrati pa čustveno, saj so bili z drugimi srbskimi vasi zdaj povezani tudi formalno. Povezanost s Slovenci je bila že pred drugo svetovno vojno tako močna, da so Marindolci rekli, da jih ni motila jezikovna razlika, kakor da je sploh nikoli ni bilo, saj Belokranjci »govorijo podobno kot mi« (narečje v bivših uskoških vaseh). Na vprašanje, ali jih morda nista motili narodnost in vera, so odgovorili nikalno, ker so dejansko že prej živeli v tem okolju, a so le upravno sodili k Hrvaški. Dodali so, da so v stari Jugoslaviji kot Srbi imeli nekaj prednosti, a da so jih imeli tudi v Sloveniji. Nekateri so menili, da je bilo že pred drugo svetovno vojno na Hrvaškem bolj kakor v Sloveniji čutiti narodnostna in verska nasprotja.

Zato nas je seveda zanimalo razmerje med Hrvati in belokranjskimi Srbi. Po mnenju pripovedovalcev so bili ti odnosi vedno dobri, le da s Hrvati niso imeli veliko stikov, saj jih je ločevala Kolpa in neugodne prometne zveze. Zaradi tega ni bila mogoča tesnejša povezanost s Hrvati, čeprav so tudi z njimi sodelovali in si pomagali. Med drugo svetovno vojno jih je celó nek Hrvat opozoril, da prihajajo ustaši in Nemci v Marindol. Stiki s Hrvati so po drugi svetovni vojni postali boljši zaradi ugodnejših prometnih povezav in nikoli jih niso bremenila mednarodnostna nasprotja. To se je nekoliko spremenilo v

³⁰ Informator iz Marindola, ki je bil partizan na Hrvaškem, je povedal, da so četniki na Kordunu in v Liki preverjali nacionalno »čistost« prebivalcev s tole metodo: Zaslišani je moral odgovoriti, kdaj ima krstno in družinsko slavo. Ker bi si zaslišanec to lahko izmislil, je sledil drug preskus: molitev očenaša v liturgičnem (staroslovanskem) jeziku (Otče naš, iže jesi na nebesjeh...). Končna ugotovitev nacionalne pripadnosti je bil jezikovni »test«: Zaslišanec je moral povedati oz. ponoviti stavek: Četrsto četrdest četiri čavke čuče na čamovoj grančici. Vse č-je, ki so v tem stavku vsi trdi, naj bi Hrvati oz. hrvaško prebivalci Like in Korduna izgovarjali nekoliko mehkeje od Srbov.

Cerkev sv. Petra in Pavla v Miličih. Praznična liturgija 13. julija 1983, na praznik sv. Petra in Pavla (cerkvena slava) (Foto: B. Križ, 1983)

70. letih (»ob Savkinih primerih«). Takrat so belokranjski Srbi za božič streljali v zrak, Hrvati pa so streljanje razumeli kot izziv in so odgovorili s streljanjem na srbske vasi. Kolikor kažejo zgodovinski viri (italijanski dokumenti) in kolikor smo lahko presodili na terenu, redki hrvaško-srbski spori ob Kolpi niso nastajali toliko v vaških skupnostih, med domačimi, marveč so nacionalistične težnje vedno prišle od zunaj, iz večjih krajev. Določeno nezaupanje do Hrvatov v 70. letih so utrjevale pripovedi srbskih sorodnikov in znancev s Korduna in Like.

Pogled na razmerja med Srbi in Slovenci v Beli krajini bi bil enostranski, če bi upoštevali samo izjave Srbov, saj so bile večinoma olepšane in prilagojene spraševalcu: s Slovenci se dobro razumemo, konfliktov ni itn. Pozitivnih mnenj je več v Bojancih, ki so bili stalno pod Slovenijo. Med Slovenci smo opazili ostanke t. i. kulturne izolacije in zapiranja pred Srbi. V tej izločenosti ni prostora za drugačno kulturo. Ko smo spraševali po nekaterih belokranjskih pesmih in običajih, so odgovarjali: »Tega pri nas ni bilo. Tako pojejo Vlahi . . ., tam okrog Adlešičev je sploh nekaj posebnega.« Seveda teh odgovorov ne gre razumeti slabšalno, marveč v smislu tistega lokalpatriotizma, ki odklanja vse »nenaše«, saj ima »naša« vas največ pesmi, najlepše poje itn. Terensko delo je pokazalo, da nobena vas ne prenese »tujosti« in drugačnosti druge vasi. Čim bolj pa se druga vas približuje modelu »moje« vasi, kulture, znanja, boljša in sprejemljivejša je »njihova« kultura. Lastna »najboljšost« in tuja »zanikrnost« sta »folklor«, čeprav je sosednja vas iste narodnosti, govori v istem jeziku in poje iste pesmi. Drugače je seveda, če drugo vas naseljuje drug narod.

V razmerjih med Slovenci in Srbi je postala sporna beseda Vlah, kakor Slovenci imenujejo Srbe v Beli krajini. Srbi se upirajo tej oznaki, ker ne ustreza več srbskemu samospoznanju o lastni nacionalni identiteti. Za Belokranjce so pravoslavci Vlahi. Beseda Vlah poleg neustreznosti tudi ni več enopomenska, marveč se pri Slovencih vedno bolj veže z negativnimi lastnostmi, značilnimi za Vlaha ali Srba (lenoba, samosvojost...). To je podobno kakor pri uporabi besede Cigan oz. Rom. Cigan ima slabšalni sopomen, čeprav beseda mogoče ni izrečena s tem namenom. Iz istega razloga so belokranjski Srbi zelo občutljivi ob imenu Vlah, saj vedo, da je beseda v Srbiji slabšalna, da velja za Vlahe, ki niso nič vredni. Poleg tega jo v Sloveniji slišijo kot zmerljivko že v šoli, saj jih slovenski otroci »špotajo« z Vlahi in jih s tem označujejo kot drugačne, tudi manjvredne. Vlah danes v Beli krajini ni samo izmislek srbske občutljivosti, temveč dejstvo, ki ga ponazarja tudi »vic«: »Črnomalčani in Adlešičani imamo vsak svojo težavo. V Črnomlju imajo Cigane, v Adlešičih Vlahe.« Poleg vseh pomenov, zaradi katerih Srbi upravičeno odklanjajo poimenovanje, je zanje to še dodatna žalitev, saj v hierarhiji medsebojnih odnosov Srbi enako zaničljivo kakor Slovenci gledajo na Rome.

Zbadljivko Vlah po mnenju informatorjev vse bolj opuščajo. Tu in tam so je deležni le še »neprilagodljivi« marindolski šolarji, ki imajo težave s slovenščino ali z vključevanjem v slovensko okolje. »Neprilagodljivosti« se zavedajo Srbi sami, zato se očitka »vlahovstva« otresajo z vključevanjem v družbo, z učenjem in zavzetim delom itn.

Po mnenju slovenskih informatorjev je srbska »neprilagodljivost« opazna samo v osnovni šoli, pozneje ne več. Pripovedovalec je dodal, da se potem spremenijo tudi Slovenci in da se v osnovni šoli otroci »špotajo« najbrž le zaradi jezikovne pregraje in nekoliko drugačnega načina življenja. Kakor so o tem govorili Slovenci, je mogoče razbrati, da večjih narodnostnih sporov ni prav zaradi prilagajanja Srbov slovenski okolici. V prilagajanju tudi Srbi vidijo možnost zase in za svoje življenje, in tako »prilagajanje« prehaja že v asimilacijo. Asimilacija je povezana z življenjem v večjih središčih, nanjo vplivajo tudi izseljevanje in mešani zakoni. Z življenjem v mestih belokranjski Srbi (predvsem mladi) pozabljajo na vaško tradicijo in izročilo, s tem pa opuščajo tudi specifično ljudsko srbsko kulturo.

Zusammenfassung

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG VON SERBEN IN BELA KRAJINA (SLOWENIEN)

Auf dem Gebiet südlichen Sloweniens (Bela krajina, Dolenjska) siedelten sich im 16. und 17. Jahrhundert serbische Stämme aus Herzegowina, Lika, Kordun und Zumberak an, die vor Türken zurückwichen bzw. da von der österreichischen Verwaltung Land erhielten. Durch die sog. »Uskoki« schützte Oesterreich seine Grenzen vor Türken. Im 19. Jahrhundert wurden auch formell die Militärgrenze in Kroatien und die Verteidigung vor Türken abgeschafft. Dadurch änderte sich die Lebensweise der serbischen Überläufer, die sich immer stärker an die andersartige ethnische, religiöse und sprachliche Umgebung anpassten.

Heute gibt es in Slowenien nur noch vier Dörfer (Bojanci, Marindol, Miliči und Paunoviči), deren Einwohner sich als Serben deklarieren und die auch den ortho-

doxen Glauben und einige sprachliche Merkmale aus Ostherzegowina bewahrt haben. In der Zeit von Maria Theresia wurden nämlich viele serbische Siedlungen in Slowenien katholisiert. Katholisierte Serben hatten somit mehr Möglichkeit, Ehen mit katholischen Slowenen einzugehen, wodurch es zu einer sprachlichen und kulturellen Assimilation der Serben in Slowenien kam.

Die vorliegende Studie lenkt die Aufmerksamkeit auf die ethnologischen Tatsachen dieser vier serbischen Dörfer. Sie befasst sich mit der Frage, wie gerade diese vier Dörfer gewalttätige Katholisierung überlebt und bis heute die Assimilation abgewehrt haben. Die Verfasser haben untersucht, wie man heute in diesen Dörfern lebt, wie sich in der materiellen, geistigen und sozialen Kultur die Einflüsse der slowenischen Umwelt zeigen, was noch von der »ursprünglichen« Kultur unter den heutigen Serben in Bela krajina geblieben ist und wie weit und worin diese Dörfer noch mit der traditionellen Kultur der Serben in Serbien, Herzegowina und Kroatien verbunden sind.

Die Verfasser stellen fest, dass in Bojanci, Marindol, Miliči und Paunoviči das Nationalbewusstsein und die serbische Volksangehörigkeit noch heute eng mit der Zugehörigkeit zum orthodoxen Christentum verbunden ist. Bezüglich der Sprache und der Lebensweise gibt es heute sicher keine grösseren Unterschiede zwischen den Serben in Bela krajina (Slowenien) und den katholisierten Serben — den Unierten in Žumberak (Kroatien). Es sind auch verwandtschaftliche Beziehungen zwischen ihnen bewiesen, doch sind die ersteren nach eigener Definition Serben und die letzteren Kroaten.

Den Serben in Bela krajina sind rezitative epische Gesänge, von Gusla begleitet, schon lange nicht mehr bekannt. Die Verfasser erklären auch diesen Verlust. Das heutige Gesangsrepertoire der Serben in Bela krajina ist fast identisch mit dem der Serben in Kroatien und mit dem westkroatischen.

Die Sprache hat noch einige Elemente der älteren Sprache in Ostherzegowina bewahrt, doch verlieren sie sich allmählich, da sich die Sprache der Serben in Bela krajina jahrhundertlang unter Einfluss der kroatischen Sprache und der slowenischen Umwelt veränderte.

Bis 1945 waren Mischehen (Orthodoxe — Katholiken) fast unbekannt, darum holten sich die Serben aus Bela krajina ihre Bräute von den Serben in Kordun und Lika. Dadurch bewahrten serbische Familien und Dörfer in Slowenien die serbische Sprache und kulturelle Tradition. Seit etwa 1950, als die Zahl der Mischehen wuchs und die Kinder aus serbischen Dörfern slowenische Schulen zu besuchen begannen, fingen auch traditionelle serbische Kultur und Sprache zu verfallen an und werden heute nur noch von älteren Bewohnern gepflegt. Ein etwas anderes Bild bietet nur das Dorf Marindol, wo es noch heute ziemlich viele Bräute aus Kordun und Lika gibt.

Ein typisches Element der serbischen Tanztradition, das »kolo« (Reigen), bewahrte sich bis etwa 1950, als es an Festtagen noch vor der Kirche oder durch das Dorf getanzt wurde. Heute ist dieser Tanz zusammen mit der älteren serbischen Tracht nur noch ein Intimbedürfnis der älteren Bewohner, die ihre Kultur bei Folkloreveranstaltungen darbieten. Die Jüngeren legen die traditionelle Kultur, sei sie serbisch oder slowenisch, ab.

Auch in der materiellen und sozialen Kultur ordnen sich die serbischen Dörfer in Bela krajina der slowenischen Umwelt unter.

Die heutigen Serben in Bela krajina sind sich einiger kulturellen und sprachlichen Unterschiede bewusst, worin sie sich sowohl von den Serben in Kroatien als auch von den Serben in Serbien unterscheiden. Doch sind die Religion, dieselbe Sprache beim Gottesdienst, identische Lebensweise und vor allen die lebendige mündliche Tradition über ihren Ursprung genügend starke Elemente, dass sie sich als serbische Gemeinschaft in Slowenien deklarieren und leben.

»LEPÁ VODÁ LJUBLJÁNČICÁ«

Z m a g a K u m e r

S tem nenavadnim verzom sta v nedeljo popoldne 16. okt. 1960 Marija Márinč, roj. Beljan, pd. Beljanova Mica (1899), in Marija Jakšič (1900) v vasi Jakšiči ali po domače *pri Jakšičih* začeli peti čudno lepo pripovedno pesem. Sodelavci nekdanjega Glasbenonarodopisnega inštituta, ki smo tisto jesen pred četrto stoletja hodili za ljudsko pesmijo po Kostelskem, smo komaj verjeli, da slišimo prav: pesem, balada o kralju Matjažu, drugačna ko vse doslej znane! Tu ni šlo niti za reševanje ugrabljene Alenčice niti Matjaža iz turške ječe, še manj, da bi Matjaž nastopal kot godec pred peklom. Nič podobnega nismo poznali v našem pesemskem izročilu. Odkritje nas je navdalo z veseljem in pozabljen je bil dež, ki je neusmiljeno lil zunaj, in so se megle podile ob Kolpi, nas pa je še čakalo pešačenje do prenočišča. Avtomobila inštitut takrat ni premogel, po terenu smo hodil peš, po kamnitih, prašnih ali blatnih cestah, otovorjeni z aparati. A kaj bi, za tako pesem ni bila nobena pot prenaporna!

Domačini so nam pravili, da je vas Jakšiči uskoškega izvira. Morda! Prevladujoči priimek Jakšič, po katerem je vas dobila ime, bi kazal na to. »Jáščanke so dobre pevke,« so nam zatrjevali v drugih kostelskih vaseh in imeli so prav. Nekatero starejšo ženo so še poznale Minco Hatovo ali Hartovo z Vrha pri Fari, o kateri je šel po Kostelskem glas, da je znala nenavadno veliko pesmi. Bila je neporočena, stara občinska reva, ki je hodila od hiše do hiše, od vasi do vasi, in kaj malega postorila tam, kjer so jo sprejeli, ko je prišla vrsta nanje. Ljudje so jo imeli radi, ker je bila pohlevna. Zlasti otroci so jo radi poslušali. Marsikatera stara pesem se je ohranila, ker so si jo tako dobro zapomnili, da so jo znali še kot odrasli vse do poznih let.¹

Domnevali smo, da je bila tudi pesem o Matjažu iz njene zaloge. Toda Beljanova Mica,² ki je pesem najprej sama zapela in o kateri so trdile sosede, da zna najbolj starinsko peti, se je večino pesmi naučila od svoje stare matere. Za to pesem pa ni prav vedela, kje jo je pobrala, morda od mame, ko je bila

¹ J. Gregorič, Prastara ljudska pesem iz Kostela, Glasnik SED 2: 4, Ljubljana 1959/60, 25.

² Bila je hči gostača Matije Beljana in Katarine Jakšič, Jakšiči 10, in se je l. 1919 poročila z Antonom Marinčem (1890) z Vrha 12. (Podatki iz župnijskih matičnih knjig v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.)

še otrok doma pri Jakšičih, ali na paši. Tako bi bila po ovinkih morda vendarle Mincina.

Starost pesmi ni že sama po sebi vrednota, vendar se človek nehote razveseli, če se mu posreči odkriti in na zvočni trak ujeti pesem, ki je zaradi starosti otipljiv dokaz, da naše pesemsko izročilo ni od včeraj, marveč je izražalo slovensko duhovno kulturo že v dobi, ko o umetni poeziji še ni bilo ne duha ne sluha. Podobno se arheolog razveseli črepinje, ki mu dokazuje davno naseljenost nekega kraja.

Vajeni prevladujoče kitičnosti v slovenski ljudski pesmi, smo bili ob kostelski baladi prijetno presenečeni tudi nad njeno obliko: v besedilu se zvršča verz za verzom, zaradi dvodelne melodije pa se vsak ponovi. Preprosta melodija, v kateri je drugi del pravzaprav ponovitev prvega za sekundo više in sta obe kadenci kot vprašanje in odgovor, seveda pripomore svoje, da učinkuje pesem današnjemu človeku nekoliko nenavadno, kakor je nenavadna vsebina besedila.

Kmalu po odkritju je bila pesem sicer objavljena,³ vendar ne bo odveč, če si jo znova priključimo v spomin.

1. Lepá vodá Ljubljánčica!	10. Prejél jo za beló rokó,
2. Na njí pralá Margética,	11. potégnil góri na kojná.
3. premóčno lépa dékalca.	12. Daléč, predáleč jáhata.
4. Mimó prijáši kralj Matjaž.	13. »Dení me dóli iz kojná,
5. »Kaj jé tebí, Margética,	14. pa péjd mi iskat modri žen!«
6. da sí premóčno žalostna?»	15. Dokler módre žéne prídejo,
7. »Kaj néču biti žalostna,	16. Margéteca mrtvá leží,
8. ko mé je mámca kárala,	17. sinček pa v krilici sedí.
9. da sém Margéteca nósiča.«	

Kakor je bilo omenjeno že ob prvi objavi, pesmi s tako vsebino nismo našli nikjer drugje na Slovenskem niti ne pri drugih južnih Slovanih. Pač pa ji je zelo podobna nemška balada »Die Geburt in Walde«. Podobnost sicer še ni dokaz za sorodnost, toda ker so bili kočevski Nemci stoletja dolgo sosedje Kostelcev, ni nemogoče, da je pesem prišla v naše izročilo iz nemškega, da je bila pač po snovi prevzeta, ne kar prevedena.

Kočevsko ozemlje v srednjem veku ni bilo naseljeno, saj so tam že obstajale nekatere slovenske vasi. Vendar jih je bilo premalo, da bi mogla biti posest, ki so jo grofi Ortenburški l. 1247 dobili v fevd od oglejskih patriarhov, donosna. Ko je l. 1343 postal gospodar ortenburške posesti na Dolenjskem grof Oton VI., se je odločil kočevsko ozemlje kolonizirati z naseljenci od drugod. Ortenburžani so imeli posestva tudi na Koroškem, Tirolskem, Štajerskem in Salzburškem. Otonovi bratje so zasedali takrat visoke položaje med plemstvom na Nemškem. Zato domnevamo, da so prvi kolonisti, ki so l. 1350 prišli na kočevsko ozemlje, bili iz Nemčije. Baje so bili to uporni frankovsko-turinški kmetje, ki jih je Otonu poslal cesar po posredovanju brata. O tem sicer ni zanesljive listine, pač pa zapis ljubljanskega škofa Hrena, ki je podatek prepisal l. 1590 v škofjeloškem arhivu. Škofjeloški zemljiški gospod, brižinski škof Pavel, je bil namreč l. 1360 v Ljubljani. Nekateri raziskovalci kočevske zgodovine ne verjamejo Hrenovemu zapisu, marveč se opirajo na izsledke jezikoslovnih raziskav kočevskega narečja, po katerih so morali biti kolonisti doma na

³ Glasnik SED 3: 1, Ljubljana 1960/61, 4.

vzhodnotirolskih in koroških posestih Ortenburžanov, ali pa domnevajo, da so bili v glavnem Bajuvarci. Kakorkoli že, kolonizacija je potekala postopoma in bila končana ok. l. 1400. Po krajevnih imenih sodeč so bile na Kočevskem poslej tri vrste naselij: prvotna čisto slovenska, jezikovno mešana in čisto nemška.⁴

Jeseni l. 1941 so se kočevski Nemci izselili, deloma na območje Brezic in okolice (od koder so bili prej pregnani Slovenci), l. 1945 od tam na Koroško in potem križem sveta, tako da so kot posebna etnična skupina prenehali obstajati. Njihovo izročilo, ki je bilo na srečo še pravočasno zapisano, je zaradi starinskosti še vedno privlačen predmet narodopisnih raziskav. Eden prvih, ki so ga Kočevarji zanimali, je bil ribniški graščak Jožef Rudež, po posesti bližnji sosed kočevskega ozemlja. L. 1823 je napisal članek o Kočevarjih za objavo v časopisu »Vorzeit und Gegenwart«, skupaj s štirimi zapisi kočevskih pesmi. Ko je bil Emil Korytko poleti 1838 pri njem, je smel obiskati tudi nekatere kočevske vasi.⁵

Širok odmev je med nemškimi narodopisci izzvala knjiga Adolfa Hauffena, Die deutsche Sprachinsel Gottschee (Graz 1895). Njegov učenec, domačin Hans Tschinkel, je z nekaterimi sodelavci zapisoval kočevske pesmi v času vseavstrijske zbiralne akcije v letih 1906—1913. Ker je znal slovensko, je zlahka ugotovil in priznal v svojih zapisih, da so nekatere kočevske pesmi slovenskega izvira. Njegov rokopis si je l. 1928 pridobil Deutsches Volksliedarchiv v Freiburgu i. Br., ki si je nato prizadeval zbrati še vse druge zapise s Kočevskega in je po drugi svetovni vojni sklenil pesemsko gradivo v celoti objaviti. L. 1969 je izšla l. knj. zbirke »Gottscheer Volkslieder«,⁶ sledili sta ji še dve, 4. knj., ki bo vsebovala komentarje in izsledke o medsebojnih vplivih kočevskega in slovenskega izročila, pa bo izšla s sodelovanjem Sekcije za glasbeno narodopisje Inštituta za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU. Seveda ne bo mogoče mimo Tschinklovih ugotovitev o sorodnosti kočevskih in slovenskih pesmi, kar je bilo doslej upoštevano le pri nekaterih obravnavah posamičnih balad iz obojnega izročila.⁷

⁴ Prim. I. Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, 49—61; Krajevni leksikon Slovenije II, Ljubljana 1971, passim; E. Petschauer, Das Jahrhundertbuch der Gottscheer. Bearbeitet von H. Petschauer, Wien 1980, ki tudi piše o zgodovini Kočevarjev, je preveč nemško tendenčno delo, da bi ga bilo mogoče resno upoštevati. Prim. še: I. Koštiál, O Kočevcih in kočevščini, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, 321—334. Izčrpana bibliografija z navedbo najnovejših del je v Gottscheer Volkslieder I, gl. op. 6.

⁵ F. Marolt, Slovenske prvine v kočevski ljudski pesmi, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, 175—320, Predgovor, 179.

⁶ Gottscheer Volkslieder, Bd. I. Volksballaden. Hrsg. von Rolf Wilh. Brednich u. Wolfgang Suppan, Mainz 1969.

⁷ Npr. E. Seemann, Die »Zekulo«-Ballade und die Ballade von der »Brautwerbung«. Eine Studie zu zwei Gottscheer Liedern, Jahrbuch für Volksliedforschung 7, Berlin 1941, 40—70; Isti, Entführung unterm Tanz. Eine unveröffentlichte Gottscheer Ballade, Jahrbuch des Öster. Volksliedwerkes 6, Wien 1957, 175—184; Isti, »Die zehnte Tochter«. Eine Studie zu einer Gottscheer Ballade, Humaniora. Honoring Archer Taylor on his 70th birthday, New York 1960, 102—114. Prim. tudi Z. Kumer, Das Gottscheer Volkslied vom warnenden Vogel und seine slowenische Vorlage, Jahrbuch für Volksliedforschung 9, Berlin 1964, 52—62; Isti, »Maria und die Turteltaube«. Ein Gottscheer Volkslied, Jahrbuch für Volksliedforschung 11, Berlin 1966, 90—97.

Kostelski baladi podobna nemška »Die Geburt im Walde« je bila prvič zapisana šele sredi 19. stoletja in objavljena l. 1852. Ta najstarejši zapis je hkrati najdaljši (19 dvovrstičnih kitic) in vsebinsko najpopolnejši. Njegova vsebina je taka:

Ko dekle prizna materi, da je zato bleda, ker je noseča, jo ta prekolne. Dekle pokliče ljubega, ki jo posadi k sebi na konja in pojezdi z njo do studenca. Dekle ga prosi vode, nato pa pošlje v bližnjo vas po žene, ki naj ji pomagajo pri porodu. Pomoč ljubega odkloni, češ da raje umre. Umakne naj se in počaka, da ga bo poklicala. Ko se mu zdi, da čaka že predolgo, se približa, najde dekle mrtvo in v njenem naročju dva dečka. Zavije ju v dekličin predpasnik, njo pa pokoplje v grob, ki ga je skopal s svojim mečem.

Krajše variante te balade — brez uvodnega prizora z materjo — so bile zapisane še v nekaterih drugih nemških deželah, bodisi proti koncu 19. stoletja ali v začetku 20. stoletja. Na Kočevskem so bile zapisane še tri, a dokaj drugačne. Prvo (A) je zapisal v vasi Lichtenbach/Svetli potok tamkajšnji učitelj Josef Perz pred nov. 1894, ko je Hauffen podpisal predgovor k svoji knjigi, kjer je bila objavljena (št. 80, str. 309 sl.). Drugo varianto (B) je zapisal Wilhelm Tschinkel 1907 v vasi Verdreng/Ferdreng, zdaj Podlesje,⁸ tretjo (C) pa isti leto kasneje v vasi Graflinden/Knežja lipa.⁹

Vsi tri se začnejo z verzom »Wie früh ist auf . . .«, ki je značilen uvodni verz kočevskih pesmi, čeprav ne samo kočevskih. Dekletovo ime je v prvi Mina, v drugi Gerizo (= Jerica), v tretji Gearə (= Jera). Dogajanje sproži dekletova tožba materi, da jo boli srce (glava). Mati ji svetuje, naj pokusi tri vrste kruha, nato tri vrste mesa, slednjič tri vrste vina. Dekle vsakič reče, da je to že storila, pa ji ni pomagalo. Zdaj mati spozna, da je hčerka noseča. Mina prizna, da je že devetič, pa je svoje otroke umorila, ker je dva pustila v votlem drevesu, druge vrgla v vodo. Nato zbeži v gozd, kjer rodi sina. Ljubega, ki pride k njej, prosi, naj ji prinese vina ali vode. Ko se ta vrne s pijačo, najde Mino mrtvo, otrok v njenem naročju pa ga prosi, naj bi ga dal, ko odraste, v šole, da bi postal duhovnik in daroval maše za starše, a ne za staro mater, ki mu je mater pognala zdoma. — V var. B je Gerizo noseča prvič, ljubi ji v gozdu prinese vode od studenca, najde jo mrtvo, otroka pa sklene šolati kot v var. A. V var. C nosečnost ni posebej omenjena, rečeno je le, da mati požene Gearə v gozd, kjer rodi sina, in nato prosi ljubega vode ali vina. Ko ji odgovori, da je voda daleč in vino drago, dekle umre. Konec var. je enak kakor v A.

Če primerjamo besedilo kostelske balade z najstarejšo nemško in s temi kočevskimi, vidimo, da je slovenska bolj podobna nemški, namreč v vseh bistvenih potezah. Podobnost ne more biti naključna. Vprašanje je le, kako so mogli Kostelci priti do nemške balade. Ali ni morda sedanje kočevsko besedilo posledica samosvojega razvoja že potem, ko so Kostelci prevzeto balado poslovenili? Hauffen je vsekakor domneval, da so Kočevjarji besedilo samostojno predelali, in je dopuščal celo vpliv slovenskega izročila, češ da je »nenavadni konec« našel v nekaterih slovenskih pesmih.¹⁰ Ker var. B in C ni poznal, je balado zaradi

⁸ Gl. Krajevni leksikon Slovenije II, Ljubljana 1971, 236.

⁹ Gl. Gottscheer Volkslieder I, št. 78, str. 304—310.

¹⁰ Hauffen, n. d., 435 sl.

začetka o devetkratnem detomoru imel za »Kindesmörderin-Ballade«. Morda je Hauffenovo opozorilo na slovenski vpliv v kočevskih variantah nagnilo E. Seemanna, da je v komentarju k objavi balade »Die Geburt im Walde« v DVldr.¹¹ kočevske variante ločil od drugih nemških in njihovo besedilo označil kot »slavizirani obrazec«. Domneval je torej, da so Kočevjarji prvotno, s seboj prineseno besedilo v novi domovini preoblikovali pod vplivom slovenskih sosedov. Prav kočevske variante naj bi dokazovale, da je balada kljub poznim zapisom srednjeveškega izvira, da je obstajala že v 14. stoletju, sicer je ne bi mogli prinesiti s seboj. Vprašanje je zdaj, od kod so jo prinesli. Glede na to, da je bila zapisana skoraj izključno v zahodnih pokrajinah nemškega ozemlja, bi mogli sklepati, da so bili vsaj nekateri kočevski kolonisti frankovsko-turinški kmetje. Da balada ni pripadala samo nemškemu pesemskemu izročilu, dokazujejo vsebinsko bolj ali manj sorodni primeri, zapisani v Skandinaviji, Angliji in Franciji.¹² Prav zaradi njih se je treba vprašati, kje je balada nastala ali od kod se je širila po Evropi.

Že v DVldr., 67 je E. Seemann opozoril na vsebinsko sorodnost z epizodo v srednjeveškem epu o Wolfdietrichu, pozneje pa v drugi zvezi to podrobneje utemeljil, ko je na primerih pokazal, da so teme nekaterih nemških balad vzete iz znanih srednjeveških epov.¹³ Najstarejša varianta epa o Wolfdietrichu, ohranjena le v odlomku, je nastala ok. 1230 v deželi Ostfranken, če ne morda v Altbayern, najobsežnejšo pa naj bi ok. 1300 sestavil neki Aleman. Ta je bila do l. 1600 tudi večkrat natisnjena. Epizode iz tega epa so bile pozneje, tako trdi Seemann, izoblikovane v nekaj samostojnih balad ali so vsaj dale snov zanje, podobno kakor je tudi kakšna pripovedna snov našla koga, ki jo je prepesnil v balado.¹⁴

Ena izmed epizod epa o Wolfdietrichu pripoveduje, da se je junak odpravil premagat zmaja in v gozdu našel mrtvega viteza, kmalu zatem še njegovo vdovo. Ta je bila noseča in namenjena z možem k materi, ko ju je napadel zmaj, umoril moža in enajst vitezov spremstva. Ko obupana žena začuti porodne bolečine, ji Wolfdietrich ponudi pomoč, le prej naj mu zaveže oči. Porodnica odkloni in ga raje pošlje po vode. Ko se vitez vrne, jo najde mrtvo in ob njej novorojenca. Oba zavije v plašč, skoplje z mečem grob in ju skupaj z umorjenim možem pokoplje.¹⁵

Podobno epizodo vsebujeta tudi viteški roman Wigalois in ep o Oberonu. V prvem najde junak na poti do zmaja, ki naj bi ga premagal, jokajočo ženo, ki ji je bil zmaj umoril moža in spremstvo. V drugem sv. Jurij ugrabi kraljevo hčer, z njo zbeži in prispe do studenca, kjer počivata, ko se priplazi zmaj. Sv. Jurij ga premaga, prestrašena kraljična začuti porodne bolečine. Sv. Jurij bi ji pomagal, če mu zaveže oči. Ti epizodi naj bi po Seemannovem mnenju poznal neznani oblikovalec epa o Wolfdietrichu, ju združil v eno in uvrstil v ep. Ko

¹¹ DVldr = Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien I, Berlin-Leipzig 1935 (Hrsg. vom Deutschen Volksliedarchiv, Freiburg i. Br.), št. 7.

¹² DVldr, 66 sl.

¹³ E. Seemann, Ballade und Epos, Schweiz. Archiv für Volkskunde 51: 3, Basel 1955, 147—183.

¹⁴ Seemann, n. d., 156, 162.

¹⁵ Seemann n. d., 163 sl.

je pozneje neznan pesnik hotel to snov uporabiti za balado, mu je bil boj z zmajem odveč, zato ga je zavrzel, srečanje viteza in plemkinje pa utemeljil tako, da ju je naredil za ljubezenski par, ki zbeži v gozd, ko dekletova mati spozna hčerino nosečnost.¹⁶

Če drži, da je najdaljša oblika epa o Wolfdietrichu, v katerem je epizoda s porodnico, nastala ok. 1300 in je bila epizoda preoblikovana v balado, se je moralo to zgoditi v času med 1350 in 1400, ko so se ortenburški kolonisti naseljevali po Kočevskem, sicer je ne bi bili mogli prinesiti s seboj. Kostelci so jo mogli prevzeti od njih najprej proti koncu 14. stoletja, morda v začetku 15. stoletja, vsekakor v času, ko so se slovenski staroselci na Kočevskem in tuji prišleki toliko zbližali, da jezik ni bil več ovira za medsebojno sporazumevanje.

Ko primerjamo kočevske tri variante s slovensko, vidimo, da so med njimi kljub skladnosti vsebinskega jedra vendar velike razlike. Slovenska balada nikakor ni samo prevod kočevske. Saj smo že rekli, da je celo podobnejša porenški varianti. Čeprav pozna tudi slovensko pesemsko izročilo uvodni verz tipa »Wie früh ist auf...« (= ... je zjutraj zgodaj vstal),¹⁷ se kostelska balada začne drugače, po svoje. Margetica — tudi ime je drugo! — je postavljena na breg reke Ljubljanice in pere.¹⁸ Z reko je dogajanje pesmi nedvoumno postavljeno v slovensko okolje. Pri tem je zanimivo, da se Ljubljanica pojavlja v slovenski pesmi redko, in še to v zvezi z detomorilko.¹⁹ Prizor z materjo, ki uvaja kočevske in druge nemške variante, je v kostelski podan posredno, v Margetičinem odgovoru na vprašanje, zakaj je žalostna. Spet je uporabljen obrazec, ki je v podobnih primerih v naši pesmi v navadi.²⁰ Medtem ko mati v nemški baladi nosečo hčer prekolne, požene zdoma, jo v slovenski samo *kara*. Kralj Matjaž v slovenski baladi ni dekletov ljubi, marveč samo *mimó prijáše*. Motiv, da jo posadi k sebi na konja, vsebujejo nemške variante, ne kočevske. V slovenski je to izraženo spet s formulo, ki spada med izrazne značilnosti naših pesmi, tako kakor naslednji verz (*Daléč, predáleč jáhata*).²¹ Tudi prizor v gozdu se ujema z nemškimi variantami, ne s kočevskimi, ker Margetica ne prosi pijače, marveč pošlje kralja Matjaža po porodno pomočnico.

Izraz *modra žena* je prevod nem. *Weise Frau* v pomenu slov. *babica*. Bolj navadno nemško je *Hebamme*, v slovenščini pa je *modra žena* za porodno pomočnico uporabljena le v kostelski baladi. Ne Pleteršnikov slovar ne novi Slovar slovenskega jezika besede ne navajata. Torej je morala biti v tistem besedilu balade, po katerem so Kostelci priredili slovensko in se je iz kočevskega izročila izgubilo oziroma se preoblikovalo. Redkobesedni konec kostelske balade

¹⁶ Seemann n. d., 165 sl.

¹⁷ Gl. npr. Pobič je zjutraj zgodaj vstal... (Š 171 = K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, I—IV. Ljubljana 1895—1923); Svet Urh je zjutraj zgodaj vstal (Š 201); Sveti Tomaž se je zgoda vstal (Š 419); Sveta Nedelja je zgodaj vstala (Š 460) idr.

¹⁸ Podobno kot Lepa Vida (Š 73 sl.) ali Izkušana ljubica (Š 711—714: Dekle je prala srajčki dve...).

¹⁹ Prim. Z. Kumer, Balada o obsojeni detomorilki (v tisku).

²⁰ Prim. znano ljubezensko: Kaj ti je, deklica, / da si tak žalostna?

²¹ Prim. balado o mrtvem ženinu, recimo var. Š 62, kjer je podobno: Na konjča k seb jo posadi... Kamor predeleč prideta...

je spet izražen z enim pogosto uporabljenih obrazcev *preden to-že ono* (*Dokler da [= preden] modre žene pridejo. / Margetica mrtvá leži*).²²

Primerjava je pokazala, da je morala v drugi polovici 14. stoletja, ko so mogli Kostelci najprej slišati balado »Die Geburt im Walde« od novodošlih Kočevarjev, obstajati pri teh neka starejša, prvemu nemškemu zapisu bolj podobna varianta in so besedilo balade šele pozneje razširili na začetku s trikratnim materinim nasvetom zoper dekletove slabosti ter pritaknili konec z bodočim mašnikom, ki naj staršem izprosi zveličanje. Obstoj starejše oblike domnevamo tudi zato, ker nastopa v kostelski varianti kralj Matjaž. V njej je torej še ohranjeno viteško okolje kakor v danskih variantah, a ga ni več v nemških. Ogrski kralj Matija Korvin (1458—1490) je mogel postati kralj Matjaž, junak slovenskega ljudskega izročila, šele, ko je iz zgodovinske osebnosti začel postajati legendarna. To se je sicer moglo sprožiti že za njegovega življenja,²³ verjetneje pa po smrti, vsekakor ne pred koncem 15. stoletja ali v začetku 16. stoletja. Nekako v tem času se je morala izoblikovati današnja oblika kostelske balade. Če so vsebino balade »Die Geburt im Walde« Kostelci sprejeli od Kočevarjev že prej, recimo v začetku 15. stoletja, v njej ni moglo biti Matjaževega imena, marveč je nastopal kakšen brezimni *kraljič* kakor v nekaterih drugih starejših slovenskih baladah.²⁴

Veliko starost balade potrjuje tudi njena oblikovna stran. Zložena je v trohejskih sedmernih z anakruzo, v značilnem verzem obrazcu slovenskih balad,²⁵ ne pozna še kitic in verzi se ponavljajo zgolj zaradi dvodelne melodije ozkega obsega.

Kakor si obstoja in nenavadne vsebine kostelske balade ne bi znali razložiti brez poznanja nemške balade »Die Geburt im Walde«, enako bi ostala nepojasnjena nekatera vprašanja razvoja te balade brez slovenske kostelske. Posebej je kostelska balada pomembna za razumevanje kočevskih variant, saj dokazuje, da niso vse kočevske pesmi tako prastare, kakor se je včasih zdelo. Brez kostelske balade ne bi mogli vedeti za čas, ko je bila epizoda iz epa o Wolfdietrichu prepesnjena v balado in so Kočevarji sprva peli balado z besedilom, ki so ga prinesli s seboj, čeprav v ohranjenem izročilu ni več sledov o njem. Ob etničnih mejah se vplivi vedno pretakajo v obe smeri in ni mogoče uspešno raziskovati enega izročila brez poznanja drugega. Kostelska balada o kralju Matjažu in Margetici je prepričljiv dokaz za to.

²² Glede oblikovanja besedil ljudskih pesmi z obrazci (formulami) gl. Z. Kumer, *Pesem slovenske dežele*, Maribor 1975, 71—78; Ista, *Etnomuzikologija. Razgled po znanosti o ljudski glasbi*. Ljubljana 1977, 171—184; O. Holzappel, *Die epische Formel in der deutschen Volksballade*, Jahrbuch für Volksliedforschung 18, Berlin 1973, 30—41.

²³ Prim. I. Grafenauer, *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*, Celje 1973, 87; M. Matičetov, *Kralj Matjaž v luči novejšega gradiva in novih raziskovanj*, *Razprave SAZU* 2/4, Ljubljana 1958, 106; Ista, *Pripomba k pesmim, ki v njih nastopa Kralj Matjaž*, *Slovenske ljudske pesmi* 1. Pripovedne pesmi. Uredili Z. Kumer, M. Matičetov, B. Merhar, V. Vodušek. Ljubljana 1970, 51.

²⁴ Npr. o mladi Zori (Š 114), o umorjeni prešuštni kraljici (Š 120), o kresnicah-pevkah (Š 297) idr.

²⁵ V. Vodušek, *Neka zapažanja o baladnim napevima na področju Slovenije*, Rad 5. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije u Zaječaru i Negotinu 1958, Beograd 1960, 109—118, posebej 110.

Zusammenfassung

»DER SCHÖNE FLUSS LJUBLJANČICA«

Vor mehr als 25 Jahren wurde im Dorfe Jakšiči im Gebiet Kostelsko eine altertümliche Volksballade folgenden Inhalts aufgenommen (am 16. Okt. 1960):

»Am schönen Fluss Ljubljanka wusch Margetica, ein überaus schönes Mädchen. Vorbei kam geritten der König Matjaž und fragte, warum sie so traurig ist. Das Mädchen antwortet, die Mutter habe sie geschimpft, weil sie schwanger ist. Der König hob sie zu sich auf das Pferd. Im Wald angekommen, bat Margetica, er möge ihr die weisen Frauen holen. Doch bevor diese kommen, ist Margetica tot und der neugeborene Sohn sitzt auf ihrem Schoss.«

Inhaltlich stellt die Ballade eine Ausnahme in der slowenischen Volksliedüberlieferung dar und auch bei den übrigen südslawischen Völkern findet sich nichts dergleichen. Der Inhalt erinnert jedoch an die deutsche Ballade »Die Geburt im Walde«, aufgezeichnet im Rheinland Mitte des 19. Jh. (veröffentlicht 1852). Ausser dieser vollständigsten Variante wurden später noch einige Kurzformen aufgezeichnet und drei Varianten in der ehemaligen deutschen Sprachinsel Gottschee. Bekanntlich wurde das Gottscheer Gebiet, ursprünglich nur spärlich von den Slowenen besiedelt, in den Jahren um 1350—1400 von Ortenburger Grafen mit deutschen Bauern kolonisiert. Die Gottscheer Varianten der Ballade »Die Geburt im Walde« sind also ein Beweis für ihr Bestehen vor 1400, obwohl die ersten Aufzeichnungen dem 19. Jh. entstammen. Ausserdem wurde die Ballade in den skandinavischen Ländern, in England und Frankreich gefunden. Die dänischen Fassungen spiegeln noch die ritterliche Umwelt wieder, die deutschen dagegen nicht mehr (Ritter: Reiter).

Bezüglich der Frage nach dem Ursprung dieser Ballade stellte E. Seemann fest, dass sie aufgrund einer Episode im Woldietrichepos entstanden ist, und zwar erst nach 1300, als die umfassendste Form vom Woldietrich von einem Alemannen kompiliert wurde. Die Ballade musste in der zweiten Hälfte des 14. Jh. schon vollkommen ausgebildet sein, sonst würden sie die Ahnen der Gottscheer nicht mit in die neue Heimat nehmen können.

Die bedeutenden Unterschiede zwischen der slowenischen und gottscheer Fassung als auch der Vergleich mit den binnendeutschen weisen darauf hin, dass die Slowenen die Ballade bereits um die erste Hälfte des 15. Jh. von den Gottscheern übernehmen mussten, als diese noch die ursprüngliche mitgebrachte Fassung gesungen haben und als die jetzt bekannten, selbständig umformten, zum Teil mit Motiven aus der slowenischen Volksliedüberlieferung versehenen Varianten noch nicht zustande gekommen sind. Im Gegensatz zu den deutschen und gottscheer Varianten ist der Held der slowenischen ein Ritter, sogar der König Matjaž (= Matthias Corvinus) selbst, was auf die ältere ritterliche Umwelt hinweist. Der wesentliche Inhalt steht näher zu binnendeutschen Varianten als zu den gottscheerischen, wobei die slowenische Fassung immerhin charakteristische Züge slowenischer Volkslieder hinzugefügt hat. Bekanntlich übernahm König Matjaž in den slowenischen Volksliedern die Rolle der älteren, zuweilen namenlosen Helden, was frühestens Ende des 15. Jh. geschehen ist. Für das hohe Alter der slowenischen Fassung spricht auch ihre rhythmisch-metrische und musikalische Form.

Die slowenische Ballade ist somit ein Beispiel, wie die Volksliedforschung beim Lösen von schwierigen Problemen das Material der Nachbarvölker zu Hilfe nehmen kann. Einerseits wirft die slowenische Fassung der Ballade Licht auf die Entwicklungsgeschichte der deutschen Ballade, andererseits ist das Erscheinen des für die slowenische Überlieferung ungewöhnlichen Liedstoffes und die Entstehungszeit durch das Heranziehen von deutschen Parallelen zu erklären.

REZIJANSKA CITIRA

Julijan Strajnar

Za etnomuzikologa je Rezija prava zakladnica zanimivosti tako v vokalni kakor v instrumentalni glasbi, saj so Rezijani do danes ohranili svoje staro ljudsko glasbeno izročilo, in njihova ljudska instrumentalna glasba je nekaj izjemnega, ne samo za slovensko etnično ozemlje, pač pa tudi za širše območje. Edina ljudska instrumentalna glasba, ki jo danes Rezijani poznajo, je glasbena spremljava plesa z dvema instrumentoma: violino — rez. *citira*, *ta maja citira*, in malim kontrabasom s tremi strunami — danes je to navadno violončelo — rez. *ta velika citira*, *bunkula*, *brunkula*, *bunkalica*, *bas*. Obe glasbili predstavljata nerazdružljivo celoto (instrumentalno zasedbo), saj pomeni rez. glagol *citirati* igrati na citiro in bunkulo hkrati. *Citiravec* — godec na violino ima razen citire vedno še tudi bunkulo. Obe glasbili skrbno čuva, in sicer citiro na častnem mestu nad štedilnikom, bunkula navadno stoji kje v kotu, medtem ko so prej glasbili spravljali na tramovih nad ognjiščem. Seveda je citira (violina) glavno glasbilo, nanj igrajo le spretni godci, samo moški, medtem ko na bunkulo igra kdor koli, izjemoma celo ženske in otroci.

Citira je domač izraz za gosli-violino. Zakaj in od kdaj Rezijani uporabljajo ta izraz, še ni dovolj raziskano in pojasnjeno. Kot zanimivost naj omenim, da je romunski izraz *cetera* (iz lat. *cithera*) od 16. stoletja naprej sinonim za violino ali violo. Še več! Mali bas, ki spremlja violino, se v romunščini imenuje *broancă* (Tiberiu Alexandru: *Quelques repères chronologiques des violons comme instruments populaires chez les Roumains*, *Studia instrumentorum musicae popularis VIII*, Stockholm 1985). Rezijanska citira ni povsem enaka navadni violini; čeprav si glasbilo Rezijani kupujejo v trgovinah in je tovarniške ali obrtniške izdelave, si ga praviloma nekoliko priredijo. Najpogosteje tako, da kobilico — rez. *baba*, *konj*, *moš* prirežejo, znižajo bodisi zgoraj, kjer potekajo strune, ali spodaj (odrežejo nogice kobilice), kjer se naslanja na zgornji pokrov glasbila. Tako prirejena kobilica nima trdne opore, zato pod njo vtaknejo kos papirja, da je trenje večje, s tem pa pravzaprav kar precej zadušijo zvok glasbila. Dušo — rez. *düša*, *duša* prestavijo točno pod A struno, kajti tako, kakor pravijo rezijanski godci, citira »lepše poje«, »se čuje lépo.«

Kobilica mora biti nizka, sicer bi se strune preveč trgale, saj prav vsi citiravci, brez izjeme, svoje glasbilo izredno visoko uglašujejo, praviloma najmanj za malo terco višje od normalne uglastitve violine, to je zvenci b, f¹, c², g² (vča-

sih celo h, fis¹, cis², gis²) namesto g, d¹, a¹, e². Citiravci trdijo, da tako mora biti, ker je tako vedno bilo, ker se samo tako lahko igra, ker se tako »čuje lépo«. Ker so strune zaradi tako visoke uglasitve prenapete, se pogosto trgajo. Godci so si večkrat pomagali tako, da so namesto pravih strun uporabljali telefonsko žico za A in E struno.

Tudi lok — rez. *loh* je prenapet in ima včasih že kar obliko violinskega baročnega loka.

Bunkula — verjetno onomatopoeičen izraz — je mali kontrabas ali največkrat violončelo, ima samo tri strune, ki so uglašene v zveneči B, F, C. Koblice so močnejše, da lahko zdržijo večji pritisk strun (kar je posledica previsoke osnovne uglasitve glasbila). Koblica in lok sta domača izdelka iz kostanjevega lesa. Lok, dolg je približno 700 mm, nima vijaka na žabici, in žimo — rez. *ta konjóve dlake, štrikje*, napnejo tako, da jo pri žabici prevežejo z vrstico. Tudi pri uglaševanju bunkule si pogosto pomagajo z vrstico, s katero prevežejo vrat instrumenta in tako skrajšajo dolžino strun.

Prav vsi rezijanski godci — citiravci — imajo izvrsten posluh in glasbilo znajo brez pripomočkov vedno prav uglasiti. O tem sem se večkrat prepričal na terenu, ko sem na skrivaj njihovim glasbilom znižal osnovno uglasitev. Toda to so takoj opazili, slišali in nezmotljivo uglasili citiro in bunkulo, »kot je prav«, se pravi višje od osnovne uglasitve violine.

Citiravci igrajo vedno sedé in melodijo spremljajo z močnimi potrki z levo ali desno nogo, kar je bistvena sestavina igranja. Zato morajo imeti vedno leseno podlago, da se udarci dobro slišijo, pogosto pa sedijo na leseni mizi. Igrajo samo sorazmerno hitre plesne melodije — rez. *wiže, wižice* ($\text{♩} = 160$); počasnih, ki bi jih kot violinisti pravzaprav lahko igrali, ne poznajo oziroma ne igrajo. Melodični obség plesnih viž je zelo ozek kljub skoraj neomejenim možnostim violine. Citiravci igrajo vedno in zgolj v prvi legi na A in E struni, pri čemer 4. prst (pri violinski igri je to mezinec) redkokdaj uporabljajo, in še to le v nekaterih relativno novejših vižah. Tudi melodični okraski so značilnejši za pihalne instrumente kakor za godala. Igrajo le v dveh tonalitetah: G dur (zveneči B) — rez. *na tawsto, na tusto*, in D dur (zveneči F) — rez. *na tenko, na tinko*. Prstni red je v obeh tonalitetah povsem enak, zanimivo pa je, da je drugi prst na A struni (pisani c²) in analogno na E struni (pisani g²) skoraj praviloma previsok. Ta pojav in dosledna višja osnovna uglasitev vseh citir v Reziji (ter še nekatere druge posebnosti) kažeta morda na prevzem uglasitve in načina igranja nekega drugega glasbila, verjetno dud, kar bodo najbrž potrdile podrobnejše raziskave. Začetki viž so nekako boječi, kakor da bi citiravec iskal pravo melodijo. Najbolj nas preseneti konec vsake viže, ko oba godca potegneta z lokom po praznih strunah: citiravec po G in D struni skupaj, bunkulavec po prazni G struni. Temu koncu nekateri pravijo *cvak*. Pri starejših vižah se je ohranil še konec s cvikom. *Cvik* je danes glissando navzgor po E struni citire, starejši cvik pa je pasaža 4—5 not (e², fis², gis², a², h²) prav tako na E struni pred zaključnim potegom po praznih strunah G, D. Torej *cvik, cvak!*

Citiravec ne drži citire na ključnici z brado, temveč jo nasloni skoraj navpično na prsi. Tudi lokovanje, ki je sicer včasih domiselno, ne uporablja možnosti violinskega lokovanja. Z lokom vlečejo malo nad strunekom, in to samo z zgornjo tretjino loka. Citirati ni mogoče brez bunkule in nasprotno. Bunkulavec sedi vedno na citiravčevi levi. Nikoli si sam ne uglesi bunkule, to

je delo citiravca. Nikoli ne tolče z nogo, tudi nikoli ne začne, vključi se šele po kratkem uvodnem delu citire. Kaj bosta igrala, odloča samo citiravec, ki bunkulavcu z glavo nakaže, kdaj bosta končala. Male improvizacije dela samo citiravec, praviloma takrat, ko igra vižo na tenko. Bunkulavec je torej samo pomočnik, ki naj s svojim igranim burdonom po praznih strunah podkrepi burdon, ki ga citiravec že sam skuša igrati, kjer je le mogoče, s prazno struno. Bunkulavec drži levo roko na obodu glasbila, lok drži v pesti (na tako imenovani nemški način). Z desno roko vleče lok vedno enako, ne glede po kateri struni igra, zato mora godec prilagajati glasbilo loku in ne nasprotno, kakor je navadno pri vseh godalih.

Značilni rezijanski sestav je duo: citira in bunkula. Dve citiri (ali več) in eno bunkulo (ali več) uporabljajo poredko, in še to v zadnjih dvajsetih letih. Toda tudi v takem primeru citire igrajo vedno unisono-enoglasno.

Vse plesne viže so bodisi v 3 + 2 četrtinskem taktu bodisi v 2 četrtinskem taktu. Danes še vedno prevladuje starejši 3 + 2 četrtinski takt, čeprav opazimo »razkranjanje« in poenostavljanje 3 + 2 v 2 četrtinskem taktu. Vse viže ponavljajo 5—7 krat *na tusto* in *na tenko* in končajo s trikratno ponovitvijo viže na tenko. Na koncu je seveda že omenjeni cvak (oziroma cvik — cvak). Danes tempo igranja postaja vedno hitrejši, od nekdanjega »pravilnega« $\text{♩} = 140\text{—}160$ na $\text{♩} = 170\text{—}180$. Starejši plesalci se zato pogosto pritožujejo, da današnji mladi hitijo ko »norci« in da ne plešejo prav. Nekoč so samo *Ta pustavo* (pustno) plesali zelo hitro in so jo zato tudi imenovali *Ta nöra* (»ta nora«).

Plesne viže se večkrat imenujejo bodisi po godcu, ki si jo je izmislil, npr. *Ta Cabalinkičawa*, *Ta Palacowa*, *Ta Matjonowa* itd., po kraju, npr. *Ta šubaška*, *Ta njivaška*, po prvem verzu kake pesmi, npr. *Lipa ma Marica*, ali po značilnostih plesnih korakov, npr. *Ta ka se löpi trikrat* ipd.

Zanimiva je naslednja delna primerjava, ki kaže na nekatere posebnosti violinske igre rezijanskih godcev.

A — šolski način

Drža violine

Z brado (na levi strani strun) držimo violino prislono na levi ključnici. Violina je skoraj v vodoravni legi.

Drža loka

Palec med žabico in palico, nasproti sredincu. Mnjenja violinskih pedagogov si nekoliko nasprotujejo glede na držo zapestja in komolca, nizko oziroma visoko.

Lokovanje, tehnika loka

Skoraj nepregledne možnosti potezanja z lokom npr.: spiccato, jetté, sautillé, sul tasto, sul ponticello, col legno, cel lok, na špici, na žabici itn.

B — igranje rez. godcev

Skoraj navpično na prsih, glava je prosta.

Palec na žabici, tudi nekaj cm nad žabico. Komolec zelo nizko.

Samo détaché, vezano (lié), samo zgornja tretjina loka.

Leva roka

Zapestje odmaknjeno od oboda, več leg, različni prstni redi, dvojemke, akordi, pizzicato, flažoleti, menjava leg, glissando itn.

Igranje

Sedé, stojé (med hojo), solo, v različnih zasedbah; lahko igramo melodijo, spremljavo itn., s sordino, vibrato, forte, piano, flautato, crescendo itn.

Zapestje ob obodu, vedno v 1. legi, 4. prst (mezinec) redko, včasih glissando.

Vedno sedé, vedno melodijo, senza vibrato.

Violinska tehnika se je zelo razvila in ponuja nešteto možnosti. Od vseh teh pa jih rezijanski citiravci uporabljajo — kakor je razvidno že iz te primerjave — izredno malo, veliko manj od ljudskih godcev-violinistov v drugih krajih. Kako je mogoče, da je rezijanskemu godcu — in seveda poslušalcem, plesalcem — ta način igranja violine dovolj? Ali ne bi bilo primerneje in smotrnejše, da bi namesto violine uporabljali drugo glasbilo? Od kdaj sploh igrajo na violino? Kaj so igrali prej? Zanesljivih odgovorov na ta vprašanja zaenkrat še nimamo. Na podlagi mnogih transkripcij rezijanske instrumentalne glasbe lahko ugotovimo, da je tehnika igranja rezijanskih citiravcev precej preprosta in dokaj nenavadna za violinsko igro sploh.

Rezijanski godci je niti ne poskušajo razviti ali izboljšati. Najbrž smemo iskati povezavo te posebne violinske igre z glasbeno predstavo — zavestno ali podzavestno — rezijanskega godca o domači glasbi. Toda individualna godčeva glasbena predstava mora ustrezati tudi kolektivni glasbeni predstavi poslušalcev-plesalcev. Kolektivni glasbeni predstavi Rezijanov, zavestni ali ne, se bržkone mora podrediti posameznik, to je citiravec. Res je, da ima vsak rezijanski godec svoj način, svoj slog igranja, toda čeprav igra nekoliko po svoje, njegova glasbena predstava ne more nikoli biti preveč oddaljena od skupne, kolektivne glasbene predstave Rezijanov, sicer ga ne bi priznali, ga ne bi sprejeli. Naj to ponazorim z zgledoma. Godca sta nekoč neko plesno vižo začela igrati dvoglasno, kar je bil precejšen odmik od tradicionalne glasbene izvajalske prakse, saj tudi takrat, ko igrata dva citiravca skupaj, morata vedno igrati unisono — enoglasno.

Da bi lahko igrala dvoglasno, je eden od godcev moral uporabiti drugačen prstni red, drugačno lokovanje, skratka, moral je spremeniti tehniko igranja. Toda ta »revolucionarni« poskus ni imel velikega uspeha. Dvoglasje — ta dvoglasni način igranja — je bilo nemara že preveč oddaljeno od kolektivne glasbene predstave, ki še ni bila »pripravljena« sprejeti takšno novost. Zato tudi to edino dvoglasno vižo zelo, zelo redko slišimo v Reziji. Drugi zgled: izvedba nekaterih (redkih) melodij zahteva uporabo 4. prsta (mezince) v prvi legi. Te melodije veljajo za težko izvedljive (po mnenju mnogih rezijanskih godcev), so tudi manj znane, manj popularne in pri poslušalcih-plesalcih veljajo za nepriemerne, ker je na take viže menda težko plesati. Zato jih godci le redko igrajo.

Čeprav na videz le drobna, neznamna »inovacija« (raba 4. prsta) v tehniki igranja in seveda s tem v zvezi tudi v melodiji, se zaenkrat še ni »prijela«.

Predstava o domači glasbi je torej pomembnejša od godčeve nove tehnike igranja in morebiti »novejše« melodije. Rezijanski godci uporabljajo violinsko tehniko igranja, ki popolnoma ustreza in se ujema z individualno kakor tudi s kolektivno glasbeno predstavo o domači instrumentalni glasbi. Poleg tega imajo Rezijani (skoraj brez izjem) zelo dober posluš in takoj opazijo in zaslišijo vse morebitne spremembe, tudi takšne, ki jih težko zazna celo uho izkušenega etnomuzikologa. Vse kaže, da se bo violinska tehnika igranja spremenila in razvila lahko šele takrat, ko se bo spremenila in razvila tudi kolektivna predstava o tradicionalni ljudski instrumentalni glasbi in ne narobe.

V naslednjih vrsticah bi rad opozoril na nekatere probleme zapisovanja oziroma transkribiranja zvočnih posnetkov. Nekoliko podrobneje si pogledjmo dva zapisa iste rezijanske plesne viže. Prvi zapis (Pr. I) je delo italijanskega muzikologa (Lenardon), ki najbrž ni imel prave priložnosti, da bi se bil podrobneje seznanil z rezijansko instrumentalno glasbo. Njegov edini vir je bil torej magnetofonski posnetek. Ne vem, ali je poznavalec tehnike violinske igre. Zapis je v 6/8 in 9/8 taktu, kar je že vprašljivo, in pisan tako, kakor je zvenelo, in ne tako, kakor sta godca v resnici igrala. Godca naj bi torej igrala v B in F duru, pri čemer takoj opazimo, da bi moral citiravec pri igri uporabiti 4. prst ali igrati v legi. V zapisu nista označena lokovanje in prstni red itn. (gl. str. 260).

Drugi zapis istega posnetka sem naredil sam (Pr. II). Razmeroma dobro poznam rezijansko instrumentalno glasbo, večkrat sem snemal na terenu, fotografiral in filmal godce med igranjem. Kot violinist sem imel tudi to prednost, da sem pogosto igral skupaj z rezijanskimi godci, ki so mi bili odlični in strogi učitelji. Tako sem lahko bolje spoznal različne načine igranja. Ker je rezijanska instrumentalna glasba vedno zvočna spremljava plesa, sem se seveda naučil tudi plesati »po rozejanski«. Moj zapis je torej nastal na podlagi praktičnih izkušenj in večletnega spremljanja rezijanske glasbe. V zapisu sem poskusil zapisati vse pomembnejše značilnosti njihove glasbe, seveda toliko, kolikor nam to dopušča današnja notacija. Najprej sem zapisal tako, kakor so igrali, in ne tako, kakor je zvenelo. Igrali so namreč v G in D duru — zaradi redne višje osnovne uglasitve citire je to zveneči B, F dur.

Dokazano je, da prav vsi citiravci igrajo vedno le v 1. osnovni violinski legi in da 4. prst (mezinec) uporabljajo le izjemoma. Zapisal sem tudi način lokovanja, ker je to pravilo, ki so ga potrdili mnogi drugi zapisi, zlasti pa terenske izkušnje (gl. lokovanje v notnem primeru II). Poteze loka niso niti détaché niti staccato, pač pa nekakšna kombinacija obeh, to je détaché-staccato, kar velja za mesta, kjer je punktirana nota. Bistvena sestavina igranja so tudi močni potrki (z levo ali desno nogo), kar sem označil z znakom na posebni črti pod črtovjem. V zapisu je tudi označeno, kako je bunkulavec vlekel lok in pa njegov prstni red (0 = pomeni prazno struno) (gl. str. 261).

Morda bi kdo mislil, da so to nepotrebne podrobnosti. Za preteklost, recimo pred zvočnimi posnetki, vemo zelo malo o zvočni podobi ljudske instrumentalne glasbe in glasbil, o repertoarju, še manj o tehniki igranja, o slogu ipd. Zbiralci in raziskovalci so le redko naredili notni zapis (častna izjema so odlični zapisi rezijanskih plesnih melodij Elle Schoultz-Adajewske v Chansons et airs

Primer I

♩ = 160

1 (leg-ne)

Coda

Per finire
del 5
al 6

Transkripcija: Lenardon.

de danses populaires... recueillis dans la vallée de Resia, St. Peterbourg 1891), ljudski godci pa praviloma tudi ne poznajo notacije in igrajo vedno na pamet.

Da bi bolje poznali in razumeli ljudsko instrumentalno glasbo, bi morali dokumentirati, preučiti, zapisati ne samo melodijo in ritem, pač pa tudi npr. prstni red, lokovanje, menjave pozicij, vibrato itn. Te podrobnosti nam omogočajo boljše spoznavanje in razumevanje sloga in načina igranja posameznega godca kakor tudi to, ali so te »posebnosti« značilne za širše območje oziroma za posamezno etnično skupino. Te navidezne podrobnosti nam večkrat odstrejo

Primer II

J = 160-170 giusto

f

*Dal 8-
per finire*

Sempre I. facin.

*x = battute
col piede*

sempre corda muto

Transkripcija: Julijan Strajnar

pogled v razvoj nekaterih melodij. Naj iz svojega prispevka, ki je izšel v *Studia instrumentorum musicae popularis VI*, Stockholm 1979, navedem nekatere misli: »Z boljšim poznavanjem tehnične in izvajalske plati kateregakoli glasbila moremo tudi bolje razumeti, zakaj godec igra na ta ali oni način. Večkrat nam táko poznavanje omogoča razložiti tudi, kakšne zvoke-tone godec izvaja, kakšna je lahko zvočnost, kaj je lahko, težko ali nemogoče zaigrati. Poleg tega lahko raziskujemo tudi odnos med instrumentalno tehniko ter ljudsko instrumentalno glasbo.«

Giuseppe Buttolo, »Palà«; Osojane (Osc-
acco), 24. 2. 1974

Giovanni di Lenardo, »Žuankala«; Bila
(San Giorgio), 24. 2. 1974

Akustična analiza nam npr. omogoča primerjavo med zvokom, zvočno-akustično kakovostjo glasbila (kar je odvisno od izdelave in objektivne kakovosti glasbila) z zvoki-toni, ki jih godec pri igranju v resnici izvablja. Pri tem se moramo seveda vprašati: kje so vzroki za to? »Napačno« intoniranje je lahko posledica rabe posebnega tonalnega sistema, vendar ne bi smeli spregledati možnosti, da je prišlo do »napačne« intonacije npr. tudi zaradi morebitne akustične napake pri izdelavi glasbila, zaradi nepoznanja ustrezne instrumentalne tehnike ali zaradi posebne tehnike igranja, npr. goslačeva leva roka, ki ga prenizko (»nepravilno«) drži, itn.

Za vsako glasbilo moramo torej najprej vedeti, kako je narejeno, kakšne zvoke in na kakšen način jih izvajamo, obenem pa tudi, in to zlasti, kako in zakaj je ljudski godec od vseh objektivno danih možnosti uporabil določeno izvajalsko tehniko, zakaj igra tako in ne drugače ipd. Pozabiti seveda ne smemo na vse naravne, socialne, zgodovinske in druge okoliščine v določenem kraju in časovnem obdobju neke etnične skupine, ki so lahko vplivale na nastanek, razvoj, spremembo ali izginitev nekega glasbenega pojava, v našem primeru ljudske instrumentalne glasbe v Reziji. Da bi sploh lahko zadovoljivo odgovorili na

takšna in podobna vprašanja, moramo imeti zanesljivo, bogato in vsestransko (kompleksno) dokumentacijo.

Vsako glasbilo, tudi rezijanska citira, je le bolj ali manj tehnično popolna priprava; zaživi šele v rokah človeka-godca, ki s svojim znanjem, z ljubeznijo do glasbe vdihne življenje, smisel in dušo glasbilu. Citiravec je zelo ugleden in spoštovan mož, če dobro citira. To pa ni tako lahko, kajti prav Rezijani imajo zelo dober posluh, vedno natanko in pozorno poslušajo, dobro poznajo viže in so zelo strogi sodniki. Vsak Rezijan tudi takoj ugotovi, kdo igra, četudi sliši samo posnetek. Vsi znani in priznani citiravci praviloma ne opravljajo težjih fizičnih del. Vsi so navdušeni glasbeniki in ne zamudijo nobene priložnosti za igranje. Zanj dobijo hrano, pijačo in nekaj denarja. Njihov zaslužek nikoli ni zadoščal za preživljanje. Sicer pa tudi priložnosti za igranje in ples ni prav veliko. Največ plešejo za pusta (najmanj tri dni), za novo leto, za *šmarno mišo* (15. avgusta). Nekoč so igrali (in plesali) na svatbah, družinskih praznikih ipd., kar je danes že redkost.

Za Rezijane je njihov godčevski sestav edina »prava« godba, v citiro so dobesedno zaljubljeni. Neki Rezijan, ki je v Avstraliji obogatel, se je vrnil domov samo zato, ker je pogrešal citiro, manjkala mu je živa domača glasba.

Matjon; Bila (San Giorgio), 27. 2. 1968

Luigi di Floriano, »Ukrajinow«; Liščace (Lischiazze), 23. 2. 1973

Livio Micelli, »Liviote«; Bila (San Giorgio), pust, 1968

Domenico Pielick, »Pierač«; Solbica (Stolizza), 1966

Izraziti ritem plesnih viž, izraziti ritem plesa prevzame vsakogar. Celo nedomačini, ki tam službujejo, se ne morejo upreti nalezljivemu ritmu in melodiji citire.

Skoraj nerazumljivo je, kako so mogli Rezijani ohraniti tako svojevrsten in izviren glasbeno-plesni izraz. Tudi v to dolino so pridrli televizija, radio, glasbeni avtomati z najnovejšimi popevkami in disco glasbo, toda ko se oglasi citira, se moderni svet umakne. To velja še danes prav za vse generacije. Lahko rečemo, da sta jim domača glasba in ples dobesedno v krvi! Čeprav Rezijani mnogo hodijo po svetu, v preteklosti kot trgovci in krošnjarji, zdaj predvsem kot sezonski delavci in izseljenci, niso prinesli od drugod pesmi, godčevskih viž ali plesov. Ljudsko glasbeno izročilo je v dolini Rezije še zelo živo. Vsaka vas ima enega ali več citiravcev in vsi so zelo ponosni nanje.

Sloves dobrega citiravca lahko ne ugasne še dolgo po tem, ko je prenehal igrati. Eden takih je bil danes že kar legendarni Matjón (1911—1968) iz Bile (San Giorgio). V mladosti je zaradi nesrečne ljubezni nehal citirati. Močno je trpel tudi zaradi poznejše nesreče, ki ga je delno pohabila. Slabo leto pred njegovo smrtjo mi ga je le uspelo pregovoriti, da je vzel v roke citiro. Takrat so vsi navzoči v gostilni onemeli, kmalu so prihiteli še drugi, saj se je ko blisk po vasi razširila vest: »Matjón će citirat.« Zaigral je vsega štiri viže, več tudi zaradi invalidnosti ni mogel. Zanimivo je, kako so ga takrat vsi pobožno poslu-

šali, zlasti še mladi, čeprav njegova igra razumljivo ni bila več tako »vrhunška«. Pri petnajstih letih je zložil vižo, ki se še danes po njem imenuje *Ta Matjowna*. Postala je ena najbolj priljubljenih in poznanih plesnih viž v Režiji. Zagotovo ni citiravca, ki te viže ne bi znal igrati.

Iz iste vasi sta tudi druga dva znana citiravca. Prvi je Giovanni di Lenardo, pd. Zuankala (1910—1983), ki ni igral samo na domačih zabavah, temveč tudi pri rezijanski folklorni skupini. Delal je v majhni elektrarni pod vasjo, v prostem času pa, posebno še kot upokojenec, je rezbaril, izdeloval lesene skulpture, bil je tudi strasten ptičar. Njegov spored je bil izredno bogat, poleg tega je bil tudi dober pripovedovalec in pevec. Danes že igra njegov vnuk, in sicer natanko tako, kakor je slišal svojega deda. Livio Micelli, pd. Liviot (1929), zelo rad igra, ima izvrsten spomin in takorekoč igra skoraj vse rezijanske viže. V mlajših letih je pogosto rad zasanjano igral le zase. Zadnja leta ga posnema sin Elio, ki je prevzel očetovo izročilo in tudi igra pri domači folklorni skupini. Pred nekaj leti je Liviot v samozaložbi izdal ploščo, ki je kljub razmeroma visoki nakladi že zdavnaj razprodana.

Luigi di Floriano, pd. Ukrajinov (1915), je doma iz vasi Liščace (Lischiazza). Je neutruden godec z bogatim repertoarjem. Pogosto igra v drugih rezijanskih vaseh.

Citiravec Giuseppe Buttolo, pd. Ižef Pala (1916), je danes verjetno najzanimivejša podoba rezijanskega godca. Po nekajletnem težaškem delu v tujini

Giuseppe in Toni »Palà«; Osojane (Oseacco), 24. 2. 1974

Giovanni di Lenardo, »Zuankala«; Bila (San Giorgio), 23. 2. 1974

Vse slike so iz arhiva Sekcije za glasbeno narodopisje Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani

se je vrnil z družino v rojstno vas Osojane (Oseacco) in obnovil hišo. Leta 1975 mu je potres hišo porušil, toda Pala jo je znova postavil na istem mestu. Pala ni le izvrsten citiravec z bogatim repertoarjem, dobro pozna tudi domače navade in šege, je dober pripovedovalec pravljic, slikar, rezbar, sestavil je tudi več zgodovinskih, zemljepisnih in drugih zanimivih preglednic, je tudi izvrsten plesalec in pevec, odličen poznavalec rastlin in rož itn. Citiravske umetnosti je naučil tudi sinove in jim je strog učitelj.

V vasi Solbica (Stolvizza) citirajo in plešejo nekoliko drugače. Domenico Pielick, pd. Pierač (1905—1978), je bil godec, ki je najrajši igral »po starem«. Njegove viže so bile vedno nekoliko daljše in končal jih je skoraj redno s cvikom.

Učja (Uccea) leži onstran grebena Muscev. Tudi tu so dobri godci. Poleg najstarejšega, to je Giovanni Clemente, pd. Žuan Pikot (1908), igrata tudi brata Ernest (1924) in Giovanni (1931) Buttolo, pd. Züpen. Pikot igra precej po »starinsko«, medtem ko sta brata Züpen tudi že poskusila igrati »po novem«. Naučila sta se igrati valček in mazurko, toda obe melodiji igrata na rezijanski način, torej na tovrsto in na tenko, z značilnim burdonom bunkule in cvikom na koncu.

V povprečju zna vsak citiravec okoli 60 različnih plesnih viž, ki jih Rezijani dobro ločijo, četudi nevajenemu ušesu zvenijo zelo podobno, če že ne povsem enako. Nekateri citiravci trdijo, da znajo zaigrati več sto različnih viž, toda najmanj 20 jih mora znati vsak, če hoče igrati v javnosti za ples. Danes je okoli 20 dobrih in znanih citiravcev, če ne štejemo »začetnikov« in tistih, ki jih še ne poznamo. V zadnjih šestih letih se namreč pojavljajo novi, mladi, doslej še neznani in še ne docela »priznani« citiravci. Vse kaže, da zvoki citire še ne bodo tako kmalu utihnili. Prav vsi igrajo samo tradicionalne viže na rezijanski način.

Na slovenskem etničnem ozemlju zasledimo violino kot ljudsko glasbilo v začetku 17. stoletja. Ne poznamo strunskega glasbila, ki bi morebiti bilo njen predhodnik. Tudi ne vemo natančno, katera druga glasbila so bila v rabi, kakšni so bili godčevski sestavi. V 17. stoletju so gosli v rabi največkrat skupaj s klarinetom in kontrabasom ter oprekljem. Takšno zasedbo zasledimo vse do srede 19. stoletja. V 19. stoletju so gosli najpomembnejše glasbilo na Slovenskem. To potrjujejo številni viri iz prve polovice 19. stoletja. V začetku 20. stoletja vse do druge svetovne vojske je bila violina največkrat v zasedbi z diatonično harmoniko. Lahko so se jima pridružili še klarinet, kontrabas, trobenta in druga priložnostna glasbila. Stalne, značilne slovenske instrumentalne zasedbe ne poznamo. Po drugi svetovni vojski na violino igra vse manj godcev, medtem ko je v Reziji vse do danes ostala edino glasbilo (skupaj z bunkulo) za glasbeno spremljavo značilnega rezijanskega plesa. Kakšno vlogo in pomen imajo za Rezijane zvoki citire, najbolj slikovito povesta verza rezijanske pesmi:

Ko Cabalinkić citirá,
da pa ti mrtvi plešaö!

♩ = 180 *Allegro*

Violino

Violoncello

simile

simile

simile

simile

simile

simile

simile

1. 2.

molto rit.

Viol.: Sempre 1. posizione
intonazione reale
battute col piede
sempre corde vuote

M 28.041, Osojane (Oseacco), 4. 2. 1967; citira: Giuseppe Buttolo, »Ižef Palà« (1916),
bunkula: sin Antonio Buttolo (1945); transkripcija: Julijan Strajnar.

J. 168 - 174

Violino I
Violino II
Viola
Violino I
Violino II
Viola

Violino - sempre 1. posizione

battute col piede

sempre corda vuota

Zuana Štihlerja viža, M 27.637, Liščace (Lischiazze), 20. 2. 1966; citira: Luigi di Floriano, »Ukrajnow« (1915), bunkula: NN; transkripcija: Julijan Strajnar.

Rubato

♩ = 154 Ciueto

Violino

Violoncello

1.

2.

1.

2.-4.

poi

V poi

Ta koškritowa, M 28.067, Solbica (Stolvizza), 6. 2. 1967; citira: Domenico Pielick, »Pieràč« (1905—1978), bunkula: NN; transkripcija: Julijan Strajnar.

Résumé

LA CITIRA DES RÉSIENS

Rezija (en it. Val di Resia) est une vallée au Nord-Est de l'Italie où vit une minorité slovène. La musique instrumentale qu'on y trouve est plus qu'intéressante. Les Résiens connaissent aujourd'hui deux instruments: le violon — *citira*, *ta maja citira*, et la contrebasse (ou violoncelle) — *bunkula*, *brunkula*, *ta velika citira*, *bas*. Il faut souligner le fait que les autres instruments ne sont pas utilisés. Les violonistes Résiens tiennent leurs instruments d'une manière spéciale, en jouant ils sont toujours assis et ils battent la mesure tantôt du pied droit tantôt du pied gauche, avec des coups très forts. Ils ne jouent que des airs très vifs pour accompagner les danses. L'ambitus des mélodies est très restreint — le violon donne pourtant une possibilité presque infinie. Ils ne jouent qu'en première position et exclusivement sur les cordes LA et MI (l'emploi de la corde RE est exceptionnelle). Le quatrième doigt est utilisé seulement dans les mélodies plus récentes. Les ornements mélodiques sont plutôt caractéristiques pour les instruments à vent et non pour les cordes. Les musiciens — *citiravci* — jouent seulement en SOL majeur (sonnant SI bémol majeur), appelé *na tusto* («en gros») et en RE majeur (sonnant FA majeur), appelé *na tinko* («en mince»). Le doigté est le même pour les deux tonalités, mais il faut remarquer que le deuxième doigt, soit sur la corde LA soit sur la corde MI est presque régulièrement mal »posé«, c'est à dire l'intonation est »fausse« ou trop haute. Il s'agit probablement d'autre chose, fait encore à expliquer. En plus ils accordent leurs instruments, et cela sans exception, d'au moins d'une tierce plus haut que l'accord réglementaire du violon (SOL, RE, LA, MI sonnant SI bémol, FA, DO, SOL). Les commencements de leurs mélodies — *viže* — sont incertains comme si le musicien cherchait le son. La fin de toutes les mélodies est très surprenante et intéressante. Avant le dernier coup d'archet le violoniste joue un passage de 4 à 5 notes sur la corde MI, souvent réduit maintenant à un glissando. Ils appellent cela *evik*. Ce n'est qu'après que suit le coup d'archet des deux musiciens sur les cordes à vide SOL, RE. Le coup d'archet même en étant parfois assez ingénieux est plutôt sobre et loin d'être utilisé comme le font les violonistes. Il faut souligner encore que le violon est l'instrument directeur. Le joueur de *bunkula* est assis à gauche du violoniste. Sa fonction est simplement de renforcer le bourdon sur les cordes à vide de son instruments. Il commence à jouer après la courte introduction du violoniste, il ne bat jamais la mesure, il ne choisit pas les morceaux à jouer, il ne varie jamais l'accompagnement etc. Cet instrument ne peut-être considéré séparément, mais toujours comme »une partie« du violon. On ne peut pas parler d'un ensemble de deux instruments, mais d'un soliste violoniste accompagné par son associé (qui peut être n'importe qui, même un enfant ou une femme). Le verbe *citirati* veut dire jouer, faire de la musique, mais on l'emploie pour désigner la musique des deux instruments.

A base de nombreuses transcriptions de la musique instrumentale de Rezija nous pouvons constater que la technique violonistique des musiciens résiens est plutôt

primitive, qu'elle n'est pas habituelle aux violonistes. Ils ne cherchent point d'améliorer ou développer cette technique. La raison en est peut-être, que cette technique instrumentale, cette manière de faire la musique correspond à la pensée musicale — consciente ou subconsciente — du musiciens résiens. Cette pensée musicale du musicien doit correspondre à la pensée musicale, appelons-la collective, des auditeurs. Anisi nous pourrions dire que les Résiens ont une idée, une pensée musicale collective — consciente ou subconsciente — de leur musique populaire à laquelle l'individu, c'est à dire le musicien doit s'adapter. Il est vrai que chaque musicien résien a sa manière de jouer, son style personnel, mais même si un musicien joue un peu »à sa manière«, en aucun cas la pensée musicale du musicien ne s'écarte jamais de la pensée musicale commune, sinon le collectif, la communauté, ne l'accepteraient pas.

L'idée de la musique, la pensée musicale est donc plus importante que la technique instrumentale. Pour faire la musique, les musiciens résiens emploient une technique violonistique qui suffit »largement« à la pensée musicale — consciente ou subconsciente, individuelle et collective — de la musique populaire. Les Résiens sont très attachés à leur tradition, à leur dialecte, aux chansons, à la musique, aux danses. En plus, tous les Résiens, presque sans exception, ont l'oreille musicale et remarquent très vite les modifications éventuelles, même si elles ne sont à peine remarquable même pour une oreille d'un ethnomusicologue expérimenté. Nous pouvons presque affirmer que la technique instrumentale (ainsi que les mélodies) pourra se développer seulement quand l'idée, la pensée musicale de la musique populaire de Režija se développera.

SACRUM PROMPTUARIUM JANEZA SVETOKRIŠKEGA
KOT VIR ZA ETNOLOGIJO

Angelos Baš

K virom za etnologijo slovenskega ozemlja v 17. in 18. stoletju sodijo tudi pridige Janeza Svetokriškega (*Sacrum promptuarium* I—V, 1691—1707), Roge-rija (*Palmarium empyreum* I—II, 1731, 1743) in Jerneja Basarja (Pridige iz bukvic, imenovanih *Exercitia* s. očeta Ignacija, zložene na vsako nedelo čez lejt, 1734). Od teh je tudi v etnološkem pogledu najpomembnejši *Sacrum promptuarium* (Sveti priročnik).

Njegov pisec je znan po svojem redovniškem, manj po pravem imenu (Tobija Lionelli). Rodil se je leta 1647 v Križu v Vipavski dolini; tam je postal kapucin. Po končanem šolanju je deloval v štajerski kapucinski provinci, ki je takrat obsegala Stajersko, Kranjsko, Primorsko in Hrvaško. Od leta 1679 je bil gvardijan kapucinskih samostanov v Trstu, Križu, Ljubljani, Novem mestu in Gorici; tam je umrl leta 1714.¹

Janez Svetokriški je bil slovit pridigar. Na prošnjo številnih duhovnikov² je med leti 1691 in 1707 v Benetkah in Ljubljani natisnil svoje pridige v petih zvezkih na 2896 straneh. V teh pridigah se spriči njihove poljudnosti »v večji ali manjši meri zrcali sodobno življenje«,³ tako da je v njih tudi nekaj etnoloških pričevanj. Ta pričevanja ponatiskujejo spodnje vrstice.

* * *

Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega vsebuje od etnoloških poglavij največ podatkov o obleki. — Po njegovem pričevanju so bila na Slovenskem ok. leta 1700 zimska oblačila največ iz sukna (»oni seknu vkupaj zaživajo, de mraz pozimi naš ne umori«).⁴ Pozimi so ženske nosile tudi kožuhe (»En sam kožuh je bil nji ostal, katiriga je nosila«).⁵ Najiminitnejše so bile zlato vezene

¹ *Sacrum promptuarium* Janeza Svetokriškega, izbral in uredil M. Rupel, Ljubljana 1937 (= Sp), str. V d; M. Rupel, Protireformacija in barok, v: Zgodovina slovenskega slovstva I, Ljubljana 1956, str. 286.

² Sp, str. VI; M. Rupel, Protireformacija in barok, str. 286.

³ Sp, str. XXIII.

⁴ Sp, str. 40.

⁵ Sp, str. 77.

tkanine (»oni večkrat en grd, črn život z lepem zlatem štukam pokrijejo«),⁶ najodličnejši ženski nakit je obsegal zlate verižice okoli vratu, ovratnice in zapestnice iz biserov, pasove iz diamantov in copate z dragimi kamni (»na vrat postavi eno zlato, veliko vredno ketno inu okuli vrata inu roke ter nerlepši perle zavže, ji šenka en pas iz diamantov inu en par pantofelnov z žlahtnimi kamini«).⁷

Med boljša ženska pokrivala so sodile vezene rute (»en faconetel štikat«),⁸ med boljša ženska obuvala beli šolni, se pravi beli nizki čevlji (»bele šulne«).⁹ Poleg šolnov so ženske pogosto nosile tudi copate (»šulne inu pantofelne«).¹⁰

Obe vrsti obutve sta bili po Janezu Svetokriškem marsikdaj koničasto oblikovani, z več podplati in zato gizdavega videza (»toku rogate inu ofertne, kakor zdaj jih nosijo, . . . en sam podplat so imeli, . . . kaj ofert sturi, de tudi na nogah visoku stoji«).¹¹ Kot redovnik je Janez Svetokriški zavračal gizdavost kot greh (»Nekedaj možje inu žene so pohlevnu gvantane hodile, zdaj kaj z' ena luciferska ofert se vidi!«).¹² Takšno zavračanje se je povezovalo z njegovo zahtevo, da naj se ljudje oblačijo tako, kakor ustreza njihovemu stanu, torej njihovemu danemu položaju v družbi (»Če pak ne bote per vašimu [= obrtniškem] stanu ostali, temuč bote hoteli . . . gvantani hodit vi inu vaše žene kakor eni dohtarji«; »Glihi viži nekatirim antverharjom se godi, katiri hočejo . . . se gvantat kakor gospoda«).¹³ Tu je šlo za zahtevo cerkvenih krogov, da naj se preprostejše prebivalstvo v oblačilnem videzu ne približuje višjim družbenim plastem in naj tako (tudi) v tem pogledu ohranja tedanje ločnice v družbi.

Delo oblačilnih obrtnikov je Janez Svetokriški presojal takole. Krojaško delo je bilo nehvaležno zato, ker se je takrat ženska oblačilna moda v raznih nadrobnostih spreminjala skoraj vsako leto in ker se je bilo treba krojačem po teh novostih tudi ravnati (»Žniderji veliko morjo trpeti, . . . dokler skoraj vsaku lejtju nov furm v deželo pride inu tej preveliki ženski oferti nikuli popolnoma ne morjo ustreči«).¹⁴ Ponekod so bili krojači nepošteni, ko so odrezovali preveč blaga in so nato iz odvečnih odrezkov na tuje stroške izdelovali in prodajali otroške avbice in čepice (»je več urezal, kakor je bilu potreba, ter iz koscov je avbice inu kapice za otroke delal inu predajal«).¹⁵

Tudi čevljarji so bili v določenem obsegu nepošteni: včasih so prodajali papir in sežgano usnje kot dober material (»nimaš poper inu sežganu usnje za dobru predajat«),¹⁶ včasih so prehitro izdelovali šolne, tako da so bili ti vse premalo trpežni (»nimaš taku hitejti šivat, de kumaj tri dni šulne nosijo«),¹⁷ in včasih so z novimi kopiti skušali kar najbolj ustrezati spremembam v obla-

⁶ Sp, str. 40.

⁷ Janez Svetokriški, Pridige, izbral in uredil F. Bohanec, Ljubljana 1969, str. 162.

⁸ Sp, str. 64.

⁹ Janez Svetokriški, Pridige, str. 59.

¹⁰ Sp, str. 42.

¹¹ Prav tam.

¹² Sp, str. 117.

¹³ Sp, str. 73 d.

¹⁴ Sp, str. 40.

¹⁵ Sp, str. 41.

¹⁶ Sp, str. 43.

¹⁷ Prav tam.

čilni modi in so s tem spravljali druge ob del zaslužka (»nimaš nove kopita umišlat, de bi tem drugem dobiček prevzel«);¹⁸ tudi slednje ravnanje je Janez Svetokriški imel za nepošteno.

Hlapci in dekile so po njegovem pričevanju dobivali plačilo v hrani, obleki in denarju (»Moj gospodar inu moja gospodinja meni živlejne, gvant inu lon dado«).¹⁹ Po Janezu Svetokriškem lahko sklepamo, da je bilo v tistem času pri nas plačilo dekel v obleki včasih razmeroma obilno in ne najpreprostejše (»tulikajn gvanta imaš? Zakaj gospodar inu gospodarjov sin je tebi taisti modrc, taisto pisano kitlo kupil?«).²⁰

Sacrum promptuarium pripoveduje, da so se za nekatere šege nosila posebna oblačila. Neveste so imele poročno obleko (»v nje ohcetni gvant«),²¹ romarji obleko za romanje (»pilgromski gvant«).²² Za v cerkev so ženske nosile boljše obleko (»de ludje mene bodo vidili, koku lepu sem ogvantana inu narjena«).²³ Tako seveda niso ravnale samo zavoljo 3. božje zapovedi (»posvečuj Gospodov dan«), temveč tudi zato, da so z oblačilnim videzom poudarjale svoj dani ali želeni položaj v družbi in da so ugajale; za doseganje slednjih namenov tedaj ni bilo primernejšega sredstva kakor obleka, ki se je nosila v cerkvi.

Poleg obleke je Janez Svetokriški prispeval največ etnoloških podatkov o hrani. — Nadrobneje je pisal o višji ravni hrane. K tej je prišteval v rižu kuhanega petelina in pripominjal, da je riž zelo nasitljiv (»Petelen tedaj bodi vaša rihta, v rajži kuhan, zakaj rajž nasiti ble kakor druge špiže«).²⁴ Med boljše jedi je uvrščal tudi kokoš, kuhano v rezancih (»kokuš v nudelnih kuhano«),²⁵ pečenega piščanca (»pečenih pišat«),²⁶ pečenko (»duh od prate v kuhini«),²⁷ klobase (»klobase«),²⁸ jedi z ražnja (»ražnov«)²⁹ in cvrtje (»tiga pohajnja«).³⁰ Kot boljše vino je omenjal sladko vino iz okolice Proseka (»sladkiga prosekarka«),³¹ kot dodatke k izbrani juhi zelišča, grozdne jagode, pinjole, mandeljne, sladkor in dišave (»želišča, bajnperlne, pignole, mandelne, cukar inu specjerije, de lepši župa diši«).³² Kot boljše meso je takrat veljalo tudi telečje meso in meso kozličev in jerebic (»teleta, kožličiči, jerebice«).³³ O prazničnih dneh so uživali več vrst juh, pečenk, paštet, tort in solat (»kulikajn žup, kulikajn prat, kulikajn poštet, kulikajn tort inu salat hočejo na mizo dat«).³⁴ Zdi se, da je to prva omemba tort pri nas.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Sp, str. 47.

²⁰ Sp, str. 48.

²¹ Janez Svetokriški, Pridige, str. 185.

²² Sp, str. 176.

²³ Sp, str. 144.

²⁴ Sp, str. 84.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Sp, str. 86.

²⁷ Sp, str. 138.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

³³ Sp, str. 139.

³⁴ Prav tam.

Obrtnikom in delavcem je po Janezu Svetokriškem ugajalo goveje meso v hrenovi juhi (»eno skledo govejga mesa v hrenavi župi«).³⁵ Hlapci in dekleta so izjemoma jedli jelenovo pečenko (»jelenavo prato«).³⁶ Preprosta jed je bila mlečna juha (»v mlečni župi«).³⁷

Vino je prihajalo na mizo pogosto v majolikah; Janez Svetokriški navaja bele in rdeče majolike (»majolike v rokah držite, ... belo majoliko ... bele inu rdeče majolike«).³⁸ Iz njih so vino natakali v kozarce (»glažki sladkiga vina«).³⁹

Mesarji so bili po sodbi Janeza Svetokriškega marsikdaj nepošteni. Večkrat so slabo kozlovo meso prodajali kot koštrunovo (»Oh, kulikajokrat mesarji ogolufajo ludi, kir tu smrdeče kozlovu mesu za kaštrujne mesu predajajo!«),⁴⁰ prodajali so debele kosti (»debele kosti na vago predajajo«)⁴¹ in črno in trdo meso so prodajali kot konjsko (»črnu, trdu mesu kakor kujnsku mesu predajejo«).⁴²

Sacrum promptuarium graja, če so delavci tedenski zaslužek ob nedeljah zapili v gostilnah (»kar cel teden zašlužite, v nedelo v oštariji zapijete«),⁴³ še bolj pa se huduje zoper njuhanje tobaka (»Eden, kateri nikuli nej tabak nugal, sam duh je njemu super inu kadar ta prvokrat ga vzame, mu možgane zmejša, de ne vej, kej je, inu solze mu teko; ta drugokrat uže ložej mu pride inu s časam taku se navadi, de koder hodi, tabak jamle, inu rajši bi kroh kakor tabak pustil. Desilih drugi njega kregajo ter pravijo, de bo njemu škodil, neč ne mara; nuč inu dan tabak nuca, desilih vej, de mu škodi, zakaj je navado sturil, se ne more zdržati«).⁴⁴ Podoba je, da njuhanje tobaka na Slovenskem ok. leta 1700 ni bilo prav redko.

V obravnavanem delu je najti podatka o zdravstvenih težavah našega prebivalstva. To je takrat imelo pogosto slabe zobe (»žleht zobe imajo«)⁴⁵ in je trpelo zavoljo katarjev (»en močan katar, ... katar«).⁴⁶

V cerkvah so bile privlačne podobe (»te žive pildke«).⁴⁷ — Kar zadeva življenje v družini, je Janez Svetokriški izpričal nasledke, ki jih je lahko imela nevednost mater pri ravnanju z otroki, ko so ti spali pri njih, ko so jih dojile in med nosečnostjo. V vseh treh primerih so zavoljo nepazljivosti mater otroci včasih izgubili življenje (»de žene tulikajokrat le-to s. zapuvid prelomijo, v tem kir ponoči njih mlade otročiče v postelo k sebi polože inu jih spiječ zaduše. Ah, kulikajn v tej viži otročičov konec vzame! Mati cel dan dela, trudna damu pride, otroka k sebi položi, zaspi, z odejo ali roko ali z drugim glidam otroka zaduši. Inu kar je še huši, matere nikatere se opijanijo, inu v tem kir otroka doji, zaspi inu otroka utlači ... dokler ti dobru vejš, de otroka, kateru nej enu letu staru, v postelo h sebi postavit je pod greham inu štrafingo prepovedanu,

³⁵ Sp, str. 91.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Sp, str. 90.

³⁸ Sp, str. 73, 152.

³⁹ Sp, str. 152.

⁴⁰ Sp, str. 45.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

⁴³ Sp, str. 73.

⁴⁴ Sp, str. 148.

⁴⁵ Sp, str. 45.

⁴⁶ Sp, str. 174.

⁴⁷ Sp, str. 143.

dokler velikokrat se ta nesreča zgudi . . . vi žene, katere velikokrat otroka ubijete, poprej kakor na svejt ga porodite, v tem kir pretežke butare nosite, težku vzdigujete, plešete, po mošku izdarite inu za vadle dirjete inu druge nespodobne reči eni noseči ženi doprnašate inu v tej viži dušo inu telu vašiga deteca umorite, dokler k s. krstu ne pride?«).⁴⁸

Tedaj je bilo veliko beračev (»cejste polne petlerjov«).⁴⁹ — Janez Svetokriški je ponovno izrazil cerkveno miselnost tistega časa, ko je sodil, da morajo ljudje na splošno, ne samo v oblačenju, živeti in delati tako, kakor ustreza njihovemu stanu ali danemu položaju v družbi (»po njih stanu delali inu živeli«).⁵⁰

Poučno je pričevanje o namenih, zavoljo katerih je mlajše prebivalstvo ok. leta 1700 hodilo v cerkev. Janez Svetokriški ugotavlja pri tem zlasti naslednje namene: zavoljo posnemanja drugih ljudi, ker je videti kaj novega, zavoljo ogledovanja podob, zavoljo pogovorov, da se pokaže in vidi lepa obleka, da bi se kdo vame zaljubil, zavoljo opravljanja, zavoljo novic, da je mogoče videti ljubega (»Jest grem, dokler vidim, de tudi ti drugi gredo. Jest grem, de bom kaj noviga vidil. Jest grem, da bom te žive pildke gledal. Jest grem, de se bom pogovoril z mojim prijatelnom. Jest grem, bo rekla una, de ludje mene bodo vidili, koku lepu sem ogvantana inu narjena. Jest grem, de bi se kateri v mene zalubil. Jest grem, de bom vidila, koku so te druge gvantane. Jest grem, de bom moji prijatelci tožila čez moža in mrmrala čez sosedo. Jest grem, de bom kejkaj noviga šlišala. Jest pak grem, de bi mojga lubiga mogla vidit.«).⁵¹

In *Sacrum promptuarium* nasprotuje kvartanju (»kvarte . . . h kvartajnu«)⁵² in z moralno utemeljitvijo plesu (»Hudič v plesah seje sladkust teh mesenih luštov, de te nedolžne duše zapele. Pride žena iz plesa s klaforskimi besedami zmamlena, pride hči z zalubljenimi misli polna.«)⁵³

⁴⁸ Sp, str. 153.

⁴⁹ Sp, str. 111.

⁵⁰ Sp, str. 74.

⁵¹ Sp, str. 143 d.

⁵² Sp, str. 73, 174.

⁵³ Sp, str. 151.

Résumé

LE SACRUM PROMPTUARIUM DE JANEZ SVETOKRIŠKI COME SOURCE POUR L'ETHNOLOGIE

Le plus éminent prédicateur slovène du 17ème et du 18ème siècle fut le capucin Janez Svetokriški (Joannes Baptista a Sancta Cruce, 1647—1714). A la demande de nombreux prêtres il publia ses sermons en cinq volumes (*Sacrum Promptuarium*) imprimés de 1691 à 1707 à Venise et à Ljubljana. Le ton familier de ces sermons fait qu'ils »reflètent plus ou moins la vie contemporaine« (n. 3), on y trouve donc aussi quelques témoignages ethnologiques. Ces témoignages sont cités ci-dessus.

Parmi les sujets d'intérêt ethnologique le plus grand nombre de données se rapportent aux vêtements et ensuite à la nourriture. D'autres renseignements concernent surtout l'usage du tabac à priser ainsi que certains éléments des conditions sanitaires, des tableaux et des statues d'église, de la vie familiale et religieuse, de la danse et des jeux de société.

IZ DUHOVNE KULTURE BOHINJCEV

Anka Novak

Bohinj je izrazito gorska kotanja. Stoletja so Bohinjce povezovale s sosedi le slabe tovrne poti. V gospodarskem pogledu je bila še zlasti pomembna tovarna pot čez Bačo na Podbrdo; po dolini Soče je povezovala Bohinj z obmorskimi kraji. Na bližnje blejsko območje je bila speljana pot po dolini Save Bohinjke čez težko prehodne »Štenge« nad Sotesko. ... »Prišel je na Bistrico za oskrbnika vsem železnikom slovečega barona Žige Zoisa vestni, za blagost Bohinja vneti Andrej Koller ... in stoprav njemu se je posrečilo zgraditi prvo cesto iz Bohinja v Bled skozi Štenge nemesto stoletne težavne tovrne steze, ki je peljala ob levem bregu Save in bila tam, kjer zdaj pravimo v 'Starih Štengah' jako strma, plazovom izpostavljena in sploh naporna za ljudi in živino.«¹ Po tej poti so poslej bohinjski vozarji vozili v Trst svoje pridelke, največ kuhano maslo, pa tudi sir in se vračali s tovari vina, soli in drobnega trgovskega blaga. Na železniško omrežje se je Bohinj priključil leta 1870, ko je stekla železnica na Trbiž. Nad 30 km odaljena železniška postaja v Lescah je postala tudi postajališče za tovarni in potniški promet, ki se je stekal iz Bohinja. Tako je bilo vse do leta 1906, ko je stekla bohinjaska železnica.

Slaba prometna povezanost s sosedi je gotovo prispevala, da so Bohinjci intenzivno ohranjali svoje domače kulturno izročilo. Pri tem so vztrajali še v času, ki ga zaznamujejo naprednejša družbena gibanja, in je to opazna sestavina njihovega življenja tudi še danes. Odprtost za inovacije zlasti na področju gospodarskih prizadevanj in vztrajanje pri tradiciji (na področju ljudskega verovanja dovolj očitno) so značilne sestavine v kulturi in življenju Bohinjcev. V Bohinju je bila leta 1873 ustanovljena prva sirarska zadruga na Kranjskem² v naslednjem desetletju je premogel Bohinj že 9 takih organizacij.³ Ne le planinstvo tudi letoviškarstvo je doživelo velik razmah po zgraditvi bohinjске železnice. Že naslednje leto po otvoritvi železnice so ustanovili (leta 1907) Društvo za privabitev tujcev za Bohinjsko Bistrico z okolico in občino Srednjo vas, ki je štelo 60 članov — in kar je glavna stvar interesente

¹ J. Mencinger, Moja hoja na Triglav, Zbrano delo, zv. III, Ljubljana 1964, str. 64.

² Napredek sirarstva v Bohinju na Gorenjskem, Novice, Ljubljana 1867, str. 269.

³ Novice, Ljubljana 1884, str. 82.

tujskega prometa: gostilničarje, izvoščke in posestnike vil.«⁴ Bohinjska Bistrica se že pred prvo vojno razvije v prvo bohinjsko turistično središče s hoteli, sankališčem in kopališčem ob Savi. V vrsti tradicionalnih kulturnih sestavin, ki so se jih tedaj še trdno oklepali domačini, je bila opazna njihova privrženost tudi tradicionalnemu verovanju s predkrščanskimi usedlinami. Tudi v župnijski kroniki je dušni pastir v Srednji vasi zapisal svoja opažanja v zvezi s tem. »Ker je bil Bohinj dolgo osamljen, je ostalo v njem dolgo precej raznih praznih ver in vraž, tudi spominov na poganske čase. Stari ljudje so pripovedovali, da se je nekoč razklal Studor in zasul ajdovsko vas. Potem so slišali sedem let peti petelina iz razvalin. Bila je to božja kazen, ker se vaščani niso spreobrnilo h krščanski veri. Verovali so še v rojenice (izg. 'rójnice'), ki so navzoče pri rojstvu otrok. Pripovedovali so o 'vedomcih', to so duše nekrščenih otrok, ki hodijo ponoči okrog in strašijo ljudi, o 'belih ženah', ki bivajo po planinah v skalnih votlinah. Pred vhod so jim nekaj postavljali sklede z mlekom, da so bile ljudem naklonjene.« To so spomini na verovanja Bohinjcev na začetku 20. stoletja. Zapisal jih je leta 1961 I. Kogovšek, ki je kot mlad kaplan služboval tedaj v bohinjski Srednji vasi. »Mladi rod bržkone ne ve več dosti,« je še zapisal. Pač, generacija petdesetletnikov, ki so se rojevali v desetletju pred drugo svetovno vojno, vendarle še ni izrinila iz svoje zavesti tega izročila, vsaj v vaseh Zgornje doline ne. Starejši pa nekaterim sestavinam tradicionalnega verovanja prisojajo globlji pomen, kot bo videti iz gradiva, ki ga tukaj objavljamo.

Vsekakor izraziteje kot na drugih območjih na Gorenjskem se je ohranjalo v Bohinju tradicionalno verovanje s predkrščanskimi usedlinami in zraven še vrsta sestavin v družbeni kulturi, med katerimi omenjamo npr. novoletne maske »otepovcev«,⁵ ki so se ohranile do danes v vaseh Zgornje bohinjske doline. Fužinarka je pojasnjevala, da zdaj ta šega izgublja svoj pomen tudi zato, ker otepovcem dajejo nekateri kar denar; treba jih je obdarovati s klobaso, da bodo drugo leto zdravi prašiči. Žena pod Studorom ni hotela povedati, kako je bilo pri sosedu »narjeno« in je vsa živina poginila. »O tem se ne sme govoriti,« je dejala. Še v obdobju med obema vojnama so starejši držali na to, da so odganjali uroke. Če te je gospodar peljal v svinjak in ti pokazal prašiča, je bilo treba reči: »Da te ne urečem, da te ne urečem!« Pa križ so naredili. Tudi če je pogledal kdo dojenčka, je bilo v navadi, da je rekel: »Ne bod mu škoda! Da te ne urečem!« Pa znamenje križa je naredil.

O AJDIH

Ajdje so jim rekli. So bili ta veliki ljudje. Sta dva moža sekla. Eden na Rudnici, eden pa na Studoru. Sta pa oslè preménala. Žena je pa na Studoru pa na Rudnici stala pa v Ribnici prala.

(Tako je šaljivo opisana fizična posebnost »ajdovskih« ljudi z visokimi postavami.)

⁴ Drugo letno poročilo Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem za leto 1907, Lj. 1908, str. 7–8.

⁵ N. Kuret, Maske slovenskih pokrajin, Ljubljana 1984, str. 115–123.

Ko smo na rovtu na Postnjeku pod Rudnico sekli, so oča rekli, da so ta »ta vlič« — ajdje pokopani.

(Postnjek je ledinsko ime v južnem obrobju srenjskega polja, kjer imajo svoje košenice Srenjani, Studorci in zlasti Fužinarji.)

Ko smo otroci v Srednjo vas v šolo hodili, smo pod Studòrom, tam, kjer je znamenje, prav pod hribom, kjer je ena korenina, bogvè koliko let stara, tam smo na zemljo pokleknili in poslušali, če bomo ajdovskega petelina slišali.

(Povedala: Johana Gašperin, p. d. Hlipova, roj. 1892, Stara Fužina 121, 1980.)

So pripovedovali stari ljudje, da je bila tamle doli »na žel« ena vas, pa se je pogreznila. So dolgo še slišali petelina, da je pel. Tukaj doli na žel, so rekli, da se je petelin ven slišal. Al' je bilo to res al' ne, jest ne vem. Od starih ljudi smo to slišali.

(Marija Pekovec, p. d. Cvetkova, roj. 1898, Studor 5, 1980.)

Op. Na žel — tako imenujejo skupni svet v zahodnem obrobju vasi Studor, tu je speljana stara pot v Staro Fužino, kjer »je bwa ta prva vas«.

O DIVJI ALI PEKLENSKI JAGI

Dva sta se zgovarjala, da gresta fantvat v Spodnjo dolino. Eden je šel naprej, ni čakal. Drugi je šel pa za njim. Ko je prišel do Vabore, to je tam, kjer je Vrtovin — malo pred cerkvijo sv. Janeza, je pa slišal tako reč, kot bi psi cvilili. Pa ne eden al' pa dva! To so rekli peklena jaga. Oni je bil pa že spredaj, malo pred Laškim rovtom. Je pa tudi slišal. Se je pa v ene svisli skrnil. So rekli, da se je treba na poti v kolesnice vleči, da gre divja jaga mimo, drugače te pa strga. So »dopovdvali«, da so videli enega psa, ki ga je divja jaga strgala. Pol sta se pa drugi dan zgovarjala: »A s' ti kaj slišau?« »Ja sm.« Jih je bilo pa »tkuj« strah. Je eden rekel: »N'kol več ne grem ponoč tam dol!«

(Johana Gašperin, Hlipova, roj. 1892, Stara Fužina 121.)

Moja mama je divjo jago doživela, ko je bila dekle. Na Selu ob Ajdovskem gradcu je listje grabila pa je zaslišala nekaj tako šumenje. To so strašno verjeli.

(Tone Ravnik, rojen v Bohinjski Bistrici, Ljubljana, 1986.)

Na Mevu je bila peklena jaga. Zmeraj je z Meva doli hodila pa nazaj gori. Se je slišalo strašno topotanje s kopiti, bliskalo se je pod kopiti pa gmelo je brez dežja. Se je bilo treba prekrižati. Pa otroci smo molili, če je na suho bliskalo. Pa kako smo se potlej menili, kakšno je bilo, kako je bilo, da je bila »gvišno« divja jaga. Starejši tega nišo več verjeli. Moja mama ni verjela.

(Zlata Repinc, roj. 1934, Stara Fužina 60.)

Op.: Na Mew — na melišču v zahodnem obrobju Stare Fužine.

Divja jaga — vse živali se slišijo, le ovce ne. So rekli, da se je treba na poti v kolesnico vleči, če si na njivi pa v razor, da gre divja jaga mimo.

(Franca Sodja, roj. 1915, Jereka 12.)

O KVATRNH DNEH, »VEDENCIH« (VEDOMCIH), »KVATRNJEKIH«

Ne hodi v gozd po hlode
v soboto kvatarno,
da zlo te ne napade,
čuj prošnjo materno.

(Frančiška Ražen, roj. 1912, p. d. Pekovščeva, Studor 4, 1986.)

Na kvatrne dni so »vedenci« letali. Po Zavazih so letali. So se lučce videle. Tukaj, kjer je Rudnica, se reče na Zavazih. Prav sred Bohinja.

Na kvatrni teden niso smeli prati, žehtati. Na torek in četrtek v kvatrnem tednu niso smeli presti. Na te dni niso smeli čez polnoč bedeti. So rekli, da »kvatrnječ« hodijo. Na kvatrne dni tri dni — na sredo, petek in soboto niso smeli jesti mesa. Na kvatarno nedeljo si niso smeli čevljev »pucat«, tudi kit si ženske niso smele spletati.

So »dopovdvali«, da je na kvatarno nedeljo prav treskalo. Je pa duhoven vprašal: »A je kir tle k' je ta teden — bil je kvatrni teden — v pepelu pral?«

»O, bognedej!« so vsi rekli. Ena je pa rekla: »Jest sm. Štunfe.«

Je pa duhoven rekel: »Brž jih vstran vrž!«

So rekli, da je potlej strela pa glih v tiste štunfe udarila.

So rekli: Take, ki na kvatrni četrtek predejo, so vse coprnice. Ena je na kvatrni četrtek predla. Je prišel na kvatrnječ, vedomc, ves obložen z vreteni. Je pa rekel, da mora vsa ta vretena napresti. Da jih bo potlej vzal. Potlej so pa letel ta modrega barat, kaj je za naredit. »Gun« je pa rekel okrog vsakega vretena »kuj« eno nitko oviti.

(Johana Gašperin, roj. 1892, Hlipova, Stara Fužina 121, 1980.)

Na sv. Vincenca dan so ženske predle le do večerje, po večerji pa ne. Jedna je predla še po večerji. Je pa jeden na okno potrkal pa rekel: »Brcenc, brcenc.« Potlej je pa »una« rekla: »Brcenc gor al dol, kodela mora dol.« »Pol« je pa kodela dol padla, pa jo je ubila. Druga je spet po večerji predla. Ji je pa hudič korbo vretenc prinesel, da mora vse tisto noč napresti. Se je una pa ustrašila, je šla pa fajmoštra vprašat, kaj naj naredi. Fajmošter ji je pa rekel, naj na vsako vretence le eno nit naveže, vretena v korbo zloži pa naj pred vrata postavi, za vrata pa naj šnitno kruha postavi. Zjutraj pa ni bilo ne korbe ne kruha.

(Anton Beznik, 70 let, pri Jekvarju, Koprivnik 52, 1963.)

Stari ljudje so verjeli, da zvečer vedenci letajo tamle Za vazi. Kakor eni ptiči so bili. Jaz ne vem, če sem verjela. Strah me je pa bilo.

(Alojzija Cvetek, roj. 1891, Ražnova, Stara Fužina 190, 1980.)

»SVETINJE«, ZLATI ŠKORENJCI, GOREČI GRM ITD.

Izročilo pripoveduje o različnih podobah, ki so jih videvali posamezniki v dolini in v gorah.

»Svetinje« so imenovali lučke, ki jo je držala roka pa dvigala in spuščala se je; če so svetinje videli, so imeli to za slabo znamenje.

V Žalostni gori (ob poti skozi Korita na Jereko je Žalostna gora) so videli, da so škorenjce same hodile.

(Po pripovedovanju prof. Toneta Ravnika, rojenega v Bohinjski Bistrici.)

Sem se tudi bala, ko sem bila otrok, zjutraj k maši hoditi. So rekli, da je tam pri hruškah, pri ribnjeku (to je ob poti med Staro Fužino in Studorom) zlata škorenjca ven hodila. Smo se tudi otroci o tem pogovarjali.

(Zlata Repinc, roj. 1934, pri Vamprešču, Stara Fužina 60, 1980.)

V Ukancu so videli goreč grm. Tudi Ukc (Franc Ukc izpod Studóra) ga je videl. (Franciška Ražen, roj. 1912, Studor 4.)

»NARJENO JE BILO«

Vera v namerna zla dejanja, ki prinašajo nesrečo pri ljudeh in pri živini, kar dobro odseva v tem, kako nekateri starejši pripovedovalci opisujejo taka dejanja. Kar precej spominov na primere hiš, ljudi, ki jim je bilo »narjeno«, se je ohranilo do danes. Ohranil se je tudi izraz, s katerim so poimenovali raziskovanje takih nesrečnih primerov; kadar so iskali vzroke, določneje začaran predmet, ki je povzročal nesrečo, so rekli, da »ventajo«.

V Avstriji je bilo (op. za časa Avstrije), na Uskovnici je bilo, je ena majerica »dopovdvala«, sem jo prav sama slišala, da so enkrat ponoči vse krave, kar jih je imela v tropu, repe izgubile. Kot da repov nikoli niso imele. To jim je eden naredil. To so povedali tudi župniku v Srednji vasi. Ta je rekel: »Vem, da je to, samo nobeden se še ni spovedal, da je.«

Tudi pod Studorom je eden naredil, da so vse krave pokrepale. »Tok so štel, da imajo narjeno.«

Enega moža, Šoštarijev oča je bil, sem slišala praviti (dom. prajti). Na Blatnico v svoje polje je gnoj peljal. Mu je pa ena žena pred duri prišla pa »štrunco« (op. napotičen kruh) je jedla. Je rekla Šoštarijevemu: »Na, še ti mal' pojej, da boš videl, kakšen kruh pečem.« Je pa vzel tisti košček kruha. Sam ga ni hotel pojesti; je dejal: »Kaj ta baba mnè kruh ponuja. Se mi ga je pa škoda zdelo preč zadgât, sem ga pa volu dal. Vol je pa potlej šel kar po luftu. Pol je pa kar nazaj gor letel, se je pa glih v tista vrata tiste hiše, kjer je žena stala, zbasal notri.« Je sklepal Šoštari, da je hotela tista žena narediti, da bi njeno hčer vzel.

(Johana Gašperin, roj. 1892, Hlipova, Stara Hužina 121, 1980.)

Sem bila še zelo majhna, ko so pri Slamniku ventali, raziskavo so naredili. Kakšne osem let sem bila takrat stara. Pridem k Slamniku, tam so bili pa trije, Slamnikova pa štirje možje in so tisto ventali. In to je bilo pod konji narejeno. So pod ven strgali in v blatu, tistem mokrem, saj veste, kakšno je pod podom, če je živina — vse mokro; tam je bila pa suha, rdeča, lepa kravata. Čisto suha! Sem sama videla tisto! In potlej so nas gonili (op. odganjali). Pa se jaz nič nisem dala. Jaz sem bila precej firbèna. Je eden tisto kravato z eno rečjo držal — ne s prosto roko. Je rekel: »Tle,« je rekel, »je narjeno, na tej kravati!« Grozno so se čudili v vasi in ta mati je še napad dobila — kot da jo božjast.

(Justina Cesar, roj. 1912, Stara Fužina 184, 1986.)

O VEDEŽEVANJU NA SVETI VEČER

Cnarjev Janez, fužinarski cerkovnik Janez Zupanc, je skoraj vse do svoje smrti (umrl je pred približno 20 leti), skoraj vsako leto na sveti večer o polnoči, med mašo hodil na Bundrov kamen pa poslušal glasove. Je prav vedel, pri kateri hiši se sliši.

Je prav vedel, kje bo ohcet — je slišal harmoniko in kje bo pogreb. Vse do svoje smrti je hodil poslušat. Potlej po polnočnici je hodil pa zvonit. Poprej je eno uro (celo uro) po polnočnici zvonilo.

(Franca Mencinger, roj. 1921, pri Kovaču, Stara Fužina 81, 1986.)

Bundrov kamen imenujejo šiljast skalni grič nad kapelico ob mostu čez Mostnico v Stari Fužini, od koder je lep pogled po Zgornji dolini. Do Bundrovega kamna se pride le z ene strani.

Na grebenu, »po brdu« med Bundrovim kamnom in fržinarskim kamnom — ta je naprej gori ob Mostnici, nasproti grada, med dvema kamnoma, na mestu, kjer se prav na turn cerkve sv. Janeza vidi, je zaklad. Kolikokrat sem to slišala! To so zme-raj rekli, da je en Vrabčev tam skril pa povedal, kam je skril.

Če je kdo na sveti večer opolnoči na Bundrov kamen sedel, je prav slišal, kako krsto zabijajo; je prav slišal, v katerem delu vasi bo drugo leto pogreb.

(Justina Cesar, Stara Fužina 184.)

Če je kdo na sveti večer sedel na fržinarski kamen in si je česa želel, se mu je v naslednjem letu želja izpolnila.

(Zlata Repinc, roj. 1934, Stara Fužina.)

NA KRESNI VEČER

Na kresni večer obešajo na hišna vrata venčke. Pravijo, da je treba dati venčke na vrata, da se ubrani pred kačami in pred hudičem, da drugače kača prav v hišo pride. Potem je treba venček pa zažgati. Nekateri pustijo venček na vratih vse leto, nekateri ga prej sežgo. V zadnjih dvajsetih letih so namesto venčka že le šopke devali na vrata — »kot spomin na venčke«.

(Justina Cesar, roj. 1912, Stara Fužina 184.)

Na kresni večer, 23. junija, dajejo na vrata venčke iz poljskih rož: marjetic, plavic, stare gavtrože, rese. Jaz to še vsako leto naredim, drugače pa so na Stari Fužini pred 10 leti to šego opustili. Je treba dati venček, so rekli, da pridejo na kresni večer o polnoči rojenice. Kjer venčka ni na vratih, v tisto hišo ne gredo. Pridejo z gora doli. Pridejo prav v hišo in prinesejo srečo, če pa venčka na vratih ni, pa hišo obidejo.

(Op.: Vile, bele žene, rojenice so izrazi, ki jih je pripovedovalka slišala in jih posredovala kot sinonime.)

Sem slišala tudi praviti, da so prišle bele žene z gora, kadar se je otrok rodil, pa so okrog zibelke plesale.

(Zlata Repinc, roj. 1934, Stara Fužina 60, 1980.)

O ZAKLADU NA VIŠEVNIKU

(Viševnik je visoka studorska-fužinarska planina.)

Na Viševniku, so rekli, da je zlato. Potlej so pa trije, dva iz Stare Fužine in en Studorc — Odarjev je bil — so šli barat tisto ta modro. Tam neče na Beneškem je bila. Jim je kroglo dala — pa ne vem, al je bila železna al kamnita — pa je rekla: »Ogenj naredite pa kroglo not dajte! Ko se bo segrela, bo pa v luft skočila. Kamor bo nazaj padla, tam kopljite.«

Potlej so pa naredili, kar jim je rekla. Krogla je v luft skočila, pa je le nazaj v ogenj padala. Dva sta ta staro zmerjala. Sta rekla: »Za noge bi jo prijela pa skoz Robé (to je tam, kjer se s Pršivca k jezeru pride) po riti dol vlekla.« Ta tretji pa ni nič rekel, je bil kar tiho. Pa je šel še enkrat ženo vprašat. Žena je pa rekla: »No, a' ste jo vlekli čez Robe po riti!« Oni je pa rekel: »Jest nisem nič rekel.« Žena je pa rekla: »Saj vem, da nisi nič rekel, ko bi bil pa rekel, bi bilo pa gorje! Dovolj ste bili zabiti, da ste ogenj tam naredili, namesto da bi bili kopali.« Ko je glih na zaklad padala — krogla. Potlej je pa domov šel pa kopal pa dobil. Potlej je pa oblast zvedela. So pa prišli ponj, da mora kazat iti, kje je to. On pa ni hotel povedati. So ga tepli pa roke so mu zvezali pa konju na rep privezali. So šli grede pa v gostilno, da se bodo pokrepčali. Tega so pa privezanega pripeljali pa pod klop pod peč porinili. Pa so pili pri mizi vino. Tukaj je bilo v naši hiši. Pri Hlipu so rekli, da je bila včasih gostilna. (Op. Tu je bila gostilna, ko je bil gospodar pripovedovalkin pra_pra_ded.) Potlej je pa dekli namignil, ki jim je nosila na mizo, naj pusti vrata odprta. On si je pa že prej vezi razrahljal, se splazil do vrat in ven zbežal. Potlej se je pa en birič, ki je pri mizi pil, spomnil. Je rekel: »Mogoče je pa ta tud žejen, k' je pod klopjo.« Je pa tja pogledal, ga pa ni bilo več, je zginil. Čez več let, se žiher reče, da je bilo čez dvajset let, je pa prišel en gospod z belo brado z dvema mladima gospodoma na planino Viševnik. Takrat so bili še majerji gori. Pri staneh ni bilo nobenega, le Odarjeva je bila v svojem stanu. Je slišala govorjenje, ko je tisti gospod dopovdval, čigav je kateri stan. Je rekel: »Ta je pa Odarjev. Ta pa ni prazen, je pa še eden notri.« Ko je to slišala, je šla pa Odarjeva ven, jim je pa mleko dala. Po tem, kako je vse poznal, so šteli, da je moral biti tisti gospod z brado Odarjev izpod Studóra, ki je prišel svojima sinovoma kazat, kje je zlato kopal.

(Ivana Gašperin, roj. 1892, Hlipova, Stara Hužina 121, 1980.)

MOLITVE

Ko smo na planini krave zagnali na dnino, smo tam posedli in molili. Stara majerica, Tomanova Lenka iz Fržine, nas je naučila tole molitev, ki smo jo vselej ob nedeljah molili, druge dneve pa smo zmolili na dnini po kakšen očenaš ali pa rožni venec:

Dons je en presvet jutro, presvet dan,
 k' se po celmu krščanstvu
 te svete maše beréjo.
 Jezusa so ujeli,
 so ga zvezali,
 so ga s trnjem kronali,
 so ga s sulco prebodli,
 vse sklepiče, vse žilce so mu premaknili,
 ušesa z vužo začeftali,
 nos z mahom zataknili.
 Moj angel varh,
 pojd za nas k maš,
 pros za nas,
 mol za nas,
 rec trikrat: Sanktus, sanktus, sanktus.
 Naj bodo vse te svete maše
 k' se bodo dons po celmu svetu brale
 za nas darovane;

pol smo pa še priporočali:

za naše starše; za žive in mrtve brate in sestre; za vse farane pa za verne duše v vicah.

Preden smo šli z dnine nazaj — po molitvi smo krave še svetmu Martinu in svetmu Antonu priporočili. Smo rekli: »Svet Martin in svet Anton, zdaj pa še vidva pasita krave!« Kakšen je še kakšno šibo zagnal za kravami, da bi jo imela za past.

Vsak večer še tole molitvico, ki so me jo še stara mati naučili, molim:

Jezus, Marija, z mano dol lez'ta,
Buh oča pred mano,
Buh sin za mano,
Buh sv. Duh nad mano.
Smarni križ, ti me dol položiš,
Jezusova krona me varvej do polnoči,
Devica Marija po polnoči,
usmiljeni Jezus do belega dne;
pokrop me z žegnano vodo,
da bom mogla rečt trikrat:
Jezus, Marija; Jezus, Marija; Jezus, Marija
bodi moja kompanija!
S svetim križem si posteljem,
z Jezusovim ranam se odenem,
pod Marijinim plaščem
dušo nebeškemu očetu izročim.

(Marija Pekovec, roj. 1898, p. d. Cvetkova, Studor 5, 1980.)

Večerna molitev za otroke:

Ob postelji je mati molila:

Bog je ukazal dol lečt,
trdo zaspat,
nikogar se nič bat,
tri angele k nam poslat.
Ta prvi nas bo vižal,
ta drugi nas bo špižal,
ta tret nas bo varval pred smrtnim grehom amen.

Sodobni ljudski pesniki

Odsev sodobnejših obzorij, sedanjega življenja Bohinjcev, njihovih osebnih nagnjenj in razmišljanj ter pesniških zmogljivosti so pesmi sodobnih pesnikov, bohinjskih kmetov.

Ob tridesetletnici Kravjega bala je Turistično društvo v Bohinju izdalo v zajetni brošuri govore v vezani in nevezani obliki, ki jih je vsako leto za to prireditel prispeval kmečki gospodar Franc Cvetek, p. d. Ukc izpod Studora. Ob teh svojih nastopih je z veliko mero duhovitosti in igrivosti pripovedoval in »pel« o svojem odnosu do sprememb v življenju svojih rojakov. Npr.:

Iz slovenskega orača⁶
bi rad naredli pometača,
ki bo socialno prosil
in raznim šefom kahlo nosil.

Pesnik številnih prigodniških pesmi — pisal jih je ob raznih priložnostih — je bil Franc Urbanc, p. d. Soklč iz Češnjice. Bil je tudi harmonikar in pevec. Med obsežno zapuščino njegovih pesmi je tudi pesem, ki jo je poslal majerici iz Češnjice na planino Krstenica.

Brdarjevi Minki za poslani šopek, 1. 8. 1947:

V koči planinski, kjer zdaj domuješ,
v koči leseni, kjer letos kraljuješ.
Spomnila tudi si se na me,
Poslala spominek cvetice lepe.

Pač mnogo viharjev so mogle prenesti
preden začela si v šopek jih plesti.
Premagale mrzaz so grom, sneg in vihar,
dišeče cveteče pošiljaš mi v dar.
Za vsako cvetico, ki si v šopek jo dala,
za murke dišeče, prisrčna Ti hvala.
Le vriskaj in poj, po visoki planini.
Veseli naj bodo vsi Tvoji spomini.
Kot žametni cvet je snežene planinke,
takšno naj srce bo tovarišice Minke.

Zusammenfassung

AUS DER GEISTIGEN KULTUR DER EINWOHNER DES BOHINJER TALES

Der Beitrag bringt Materialien zur geistigen Kultur der Einwohner des Bohinjer Tales: Sagen von Riesen, von einem versunkenen Dorf, vom Schatz auf der Viševnik Alm, von den Weissen Frauen, sowie Überlieferungen über den Volksglauben der Einwohner. Im letzten Kapitel veröffentlicht die Verfasserin Gedichte aus dem modernen Schaffen der Einheimischen.

⁶ Kravji bal v Bohinju, 30 let (1954—1985), Bohinj 1985.

BRIŠKA KUHINJA

Tatjana Sirk

Uvod

Goriška Brda so etnološko precej neraziskano področje. Prvo pomembno raziskavo so opravile etnološke ekipe Slovenskega etnografskega muzeja pod vodstvom Borisa Orla leta 1953. Terenski zapiski ekip pa posredujejo precej površno podobo materialne, socialne in duhovne kulture tega področja. Verjetno je bilo to posledica kompleksnega pristopa raziskovalcev, ki jim teren ni bil domač. Ker ga sama dobro poznam, menim, da so nekateri problemi napačno osvetljeni. Nekatero teme so preveč poudarjene, druge pa ostajajo v ozadju. Takratna spoznanja so sicer lahko v pomoč etnologu, ki se s terenom sreča prvič, sama pa se nanje nisem mogla zanesljivo opreti. Etnologi naj bi se zlasti pri krajevno omejenih raziskavah vračali v svoje primarno kulturno okolje, ker ga lahko temeljiteje preučijo.

Leta 1958 so v Brdih raziskovale etnološke ekipe Goriškega muzeja pod vodstvom Karla Plestenjaka. Terenski zapiski zajemajo snovno preširoko področje in so preveč lapidarni, da bi bili uporabni pri vsebinsko ožje usmerjeni raziskavi. Pomembni so kot dokumentacijski vir; opozarjajo nas na nekatere sestavine, ki so bile takrat še žive in jih danes ni več ali pa so samo še v spominu redkih prič. V tem pogledu je še posebej pomembno fotografsko gradivo, ki zginule stvari posreduje nazorneje od pisane besede.

Naslednji vir je kratek zapis s skicami o stanovanjski kulturi spod peresa Fanči Sarfove.

Zapisi Ludvika Zorzuta,¹ ki podajajo zgodovinsko in etnološko podobo Brd do II. svetovne vojne, so ljubiteljski in so nastali iz piščevega osebnega zanimanja za način življenja v teh krajih. Njegova narodna zavednost in navezanost na domačo zemljo odseva iz pesmi, opisov šeg in romantično navdihnjene pisanja nasploh.

Del Brd geografsko sega tudi na italijansko ozemlje, zato je smiselno, da se seznanimo z zadevno literaturo, ki je nastala v Italiji. Monografija o Šte-

¹ Ludvik Zorzut, Pogašeno ognjišče (božična čuja tli). Koledar Mohorjeve družbe, 1966, str. 122–125. — Ludvik Zorzut, Nekoč so v Brdih lupili češpe. Soča, str. 319–320, 19. in 26. 9. 1953. — Ludvik in Ciril Zorzut, Svobodni kmetje. Zgodovinska pot združnikov iz Fojane na Dobrovo. Dobrovo v Brdih 1974.

verjanu² zamejskega Slovenca Marjana Terpina se ne omejuje zgolj na to vas, marveč seže tudi na širše področje SV Brd. Podobno zajema monografja o Krminu³ hkrati tudi področje JV Brd. Precej znanstveno obravnavanega etnološkega gradiva sem zasledila v furlanski periodiki »Ce fastù« in »Sot la nape«, ki jo izdaja furlansko filološko društvo v Vidmu (Società filologica friulana). Številne raziskave obravnavajo predvsem Furlanijo, posegajo pa tudi na druga področja, med drugim v obmejne vasi spodnjih Brd. Obenem so raziskave, ki podrobno razčlenjujejo način življenja v Furlaniji, večkrat povedne tudi za Brda. To velja zlasti za čas med svetovnjima vojnama, ko so bila Brda in Furlanija v isti državi. Takrat je bil zlasti spodnji del Brd gospodarsko neposredno povezan s Furlanijo, v načinu življenja in kulturi pa pod njenim močnim vplivom, ki je ponekod opazen še danes (npr. jezik, prehrana).

V novejšem času (v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja) je bilo območje Brd obravnavano v proseminarskih in seminarskih nalogah študentov etnologije. V časovnem pogledu se v glavnem omejujejo na obdobje do II. svetovne vojne, izbrana snov pa je raznovrstna in med sabo nepovezana.

Pričujoči spis je uokvirjen v obdobje od začetka 20. stoletja do II. svetovne vojne. Ta časovni okvir je spisu postavilo že samo delo na terenu, z informatorji, saj je bila opora v pisanih virih skromna. Do II. svetovne vojne sem se omejila zato, ker menim, da zahteva izbrana snov za čas po II. svetovni vojni nekoliko drugačen pristop; razvoj je potekal enoviteje, v krajših časovnih presekih, obenem pa opazimo korenite družbene spremembe: ob prej prevladujočem kmečkem prebivalstvu je vse več delavcev, več je polkmečkega prebivalstva, industrijski razvoj pa bolj kakor kdaj koli prej vpliva tudi na prehrano v njenem najširšem smislu. Istočasno se manjšajo prej utrjeni socialni razločki in okviru agrarnega prebivalstva. Medtem ko lahko v preteklosti opazujemo razvoj znotraj posamičnih družbenih položajev (koloni, svojaki, gospodarji), gre povojni razvoj v smeri čim boljših gmotnih razmer kmečkega prebivalstva nasploh. To je podstava sprememb v načinu življenja po II. svetovni vojni. Iz teh razlogov bi kazalo to obdobje obravnavati posebej.

Briško kuhinjo sem želela predstaviti čim širše, od pridobivanja živil do priprave in uživanja hrane. Čeprav se Goriška Brda kažejo kot enoten prostor v primeri z drugimi, ki jih obkrožajo, so med vasmí bistveni razločki, ki se kažejo tudi v hrani, predvsem v izboru, pogostosti, pripravi posamičnih jedi in tudi v narečnih poimenovanjih. Vendar so tu zajeti le tisti narečni izrazi, ki so bili najbolj razširjeni, povedni in značilni. Namreč: nisem nameravala pokazati ali luščiti kakšno posebno posebno tipičnost, temveč predvsem dokumentirati regionalne značilnosti, kulturne sestavine preteklosti, jedi, šege in navade, ki so v mnogih primerih že pozabljene ali zbledele. Vodilo je bil postopek s čim več zornimi koti, saj je lahko tudi mikroobravnavna pomemben kazalec širše podobe načina življenja nekega kraja ali regije. Prav tako želi spis opozoriti na pomanjkanje kontinuitete, ohranjanja in vključevanja kulturne dediščine v sodobno življenje in razvoj, z vsemi funkcijami in značilnostmi.

Zaradi časovne in snovne omejitve in pomanjkljivih virov so socialni razločki večkrat zanemarjeni ali presplošno nakazani. Zajeto je kmečko prebival-

² Marjan Terpin, Steverjan. Steverjan 1983, 300 str.

³ Panzera Giovanni Battista, Cormons. Cormons 1985, 262 str.

stvo nasploh, ki je prevladovalo v Brdih kot izrazito agrarnem področju. Ta sloj se je delil na velike in male kmete (svojake), kolone in gospodarje, ki so izjemoma pripadali tudi maloštevilnemu neagrarnemu prebivalstvu. Kolonstvo je bila oblika socialnih razmerij, značilna prav za Brda. V obravnavanem času sledimo njegovemu razmahu in propadu, z vsemi spremembami v načinu življenja, ki jih je prineslo. Razmere pod Avstrijo in Italijo so bile različne. Pod Avstrijo je dobil kolon po dogovoru zemljo, hišo, klet in pripomočke za obdelavo. Za povračilo je moral dati svojo delovno moč, delovno moč živine, gnoj in vse polno majhnih dajatev v denarju in blagu. Od blagovnih dajatev je bilo najpomembnejše grozdje: ob trgatvi je pripeljal najemnik vse grozdje lastniku, ki je navadno iztisnil iz njega le cvet, tropine z ostankom mošta (prešnino) pa so ostale kolonu. Del pridelka sadja je bil prepuščen kolonu, njegova zasebna last pa je bila živina, za katero je moral plačevati razne dajatve. Stalno pomanjkanje denarja je kolonu onemogočalo, da bi posodobil kmetijstvo ali popravil hišo in hlev, za to pa tudi lastniki pogosto niso skrbeli. Prvi fašistični zakon iz leta 1927 je v dotedanje razmere vnesel nekaj sprememb: pogodbe so podpisovali za 9 ali 14 let. Dajatve sta oba pogodbenika določila vsako leto znova, osnova dogovora je postala razmerje 50 : 50. Razmerje je bilo giblivo in se je lahko po skupnem dogovoru spreminjalo ali sploh odpovedalo. Briški kolon je ustrezal tipu mešanega najemnika: največkrat je posedoval še nekaj zemlje, vendar premalo za samostojno preživljanje; zato je moral stopiti v kolonat. Začasno izboljšanje, ki je opazno v tistih letih, je z oboroževanjem fašizma začelo naglo nazadovati, predvsem zaradi številnih davkov in dajatev oblastem. Če upoštevamo cennitve italijanskega agrarnega katastra, »Catastro agrario«, je bilo v vseh treh briških občinah (Dobrovo, Dolenje in Kojško) 29,9 % vseh družin v kolonskem razmerju (mešanih najemnikov).⁴

Politične spremembe v prvi polovici 20. stoletja so vplivale na splošno gospodarsko in družbeno stanje. Pomembni prelomnici sta bili I. in II. svetovna vojna, ki sta Brda postavili v različne politične sisteme, ki so, vsak po svoje, poleg nihajočega gmotnega stanja vplivali na številne spremembe tudi v načinu življenja. Brda so spadala pod Goriško-Gradiščansko deželo, ki je leta 1861 dobila deželni zbor in postala del Avstrijskega Primorja, kar je veljalo do leta 1918. Velikega pomena za prodajo sadja in vina, glavnih briških proizvodov, je bila zgraditev železnice med Vidmom in Gorico leta 1860, leta 1906 pa se je z zgraditvijo goriške železnice odprlo novo, še pomembnejše tržišče, hkrati pa se je povečala konkurenca, saj je železnica povezala tudi druge kraje. Kljub temu so bile razmere pod Avstrijo precej boljše kakor pozneje pod Italijo. Zlasti nekaj let pred I. svetovno vojno se ljudje spominjajo kot izredno dobrih časov. Merilo za dobro stanje jim je bilo, da niso trpeli lakote in da so imeli večje denarne prihranke. Denarja skorajda niso vlagali v obnovo stanovanjskih in gospodarskih poslopij in za zemljo, varčevali so za zdravstvene potrebe, starost, doto hčerkam in za primere naravnih nesreč (toče, suše, mraza), ki so pridelke večkrat uničile.

Med I. svetovno vojno so Brda utrpela veliko škodo. Vsa vzhodna Brda so bila spremenjena v strelske jarke, vsa zahodna pa v rezervne položaje in skladišča vojaškega materiala. Večina ljudi, zlasti iz vzhodnih Brd, je morala v

⁴ Igor Vrišer, Goriška Brda. Gospodarska geografija. Geografski zbornik II, Ljubljana 1954, str. 51—110.

begunstvo na avstrijsko ozemlje ali v Italijo. Konec leta 1918 je Avstro-Ogrska propadla, sledila je italijanska okupacija, ki je vplivala na nadaljnji padec življenjske ravni in povzročila množično izseljevanje v tujino, zlasti v Avstrijo, Francijo, Ameriko, Avstralijo, ženske so odhajale v Egipt, po 1930. letu pa je sledilo izseljevanje v večja italijanska mesta.

Po I. svetovni vojni so nastopili težki časi obnove opustošenih zemljišč in domačij in zaradi počasnega izplačevanja vojne škode so se zelo zavlekli. Pretrgana je bila trgovina s sadjem in vinom med Brdi in bližnjimi mesti, Italijani so zaradi konkurence štitali svoje prebivalce, trgovanje z novimi tržišči pa je bilo dovoljeno le prek posrednikov, ki so bili Italijani. Država se za razvoj vinogradništva ni zanimala, pač pa je nalagala na vino visoke davke. Tudi gospodarska kriza je povzročila propad številnih kmetij in pospešila izseljevanje v tujino, razlaščali so briške kmetije in lastniki so propadli.

Gospodarske razmere so se zboljšale tik pred II. svetovno vojno: prišlo je do posodobitve sadovnjakov, vinogradov in do boljših stanovanjskih razmer. Veliko kolonov se je v tem času odkupilo in tako izstopilo iz kolonskega razmerja.

Goriška Brda so trikrat mejna pokrajina: v narodnostnem pogledu (s sosednjimi Italijani in Furlani), z vidika državnih meja in po stiku Brd z veliko nižino. Največkrat se Brda delijo na vzhodna in zahodna, loči jih glavna cesta od Vrhovelj proti Medani, ki poteka nekako po sredini Brd, čeprav govorimo tudi o gornjih Brdih (vasi Kojško, Hum, Snežatno, Šmartno, Vrhovlje, Višnjevik, Vedrijan) in spodnjih Brdih (vasi Biljana, Vipolže, Medana, Dobrovo). V vzhodnih so vasi Podsabotin, Gornje in Dolnje Cerovo, v zahodna Brda pa spadajo Fojana, Barbana, Slovrenc, Neblo, Kožbana. Domačini ločijo le *goranja* in *dolanja* Brda, kožbanjskemu kotu pa pravijo *Kamun*.

Poleg reliefa, tal in lege je sredozemsko podnebje osnova za briško kmetijstvo. Morski vpliv prihaja čez soško in furlansko raven; zime so mile, burja ni močna, nevarne pa so spomladanske ohladitve s pozebami in toča v poletnih mesecih. Višje hribovje na severu, Sabotin in Korada, varuje Brda pred mrzlimi severnimi vetrovi, na položnih pobočjih proti jugu obrnjenih gričev pa so vinogradi, sadovnjaki, brajde in večina naselij.⁵

PRIDOBIVANJE, PRIPRAVA IN SHRANJEVANJE ŽIVIL

Nabiralništvo

V Goriških brdih je rastlinstvo bogato, prevladujeta vinska trta in sadje. V redkejših hostah so razširjeni kostanj, hrast, akacija, bezeg, murve in številne druge rastline, ki so jih po hostah in travniških površinah nabirali in pozneje uporabili za hrano in v zdravilstvu.⁶

V zgornjih Brdih so nabirali kostanj, in to je bil za nekatere družine pomemben dodatni zaslužek. Nabirali so debelejši in okusnejši maron, ki so ga prodajali ali menjali za moko in koruzo v Furlaniji, in drobnjak, ki so ga po-

⁵ Anton Melik, Slovenija. Slovensko Primorje. Ljubljana 1960, str. 428—438.

⁶ Ludvik in Ciril Zorzut, Svobodni kmetje. Zgodovinska pot zadruženikov iz Fojane na Dobrovo. Dobrovo v Brdih 1974, str. 9.

rabili sami. Kostanj so v poznih jesenskih mesecih najprej oklatili z dreves z *raklami*. S tal so ga ženske in otroci pobirali z lesenimi ščipalkami, ki so jih pripravili iz svežih leskovih rogovil. Domov so neoluščenega nosili v košarah ali koših, večje količine pa so odpeljali s *kesonom* (vozom). Za prodajo so še svežega pobrali iz ježic, kar je ostalo, pa so shranili na različne načine. Najdlje se je ohranil neoluščen, oluščena pa so hranili v pesku ali ga posušili na zraku. Od gob so nabirali največ štorovke, *jordanke* (karžlje) in *palobe* (jurčke). Sveže, redkeje tudi posušene gobe, so nekateri prodajali v bližnjih mestih.

Orehe in lešnike so pobirali otroci in ženske; pri klatenju orehov so pomagali tudi moški. Hranili so jih na podstrešju v *cajbulah*, *valižih* (košarah jajčaste oblike), ki so jih obesili visoko, da jih otroci niso dosegli. Nekateri so nabirali tudi zelene orehe za orehovec. Posebno otroci so radi nabirali divje sadeže ali plodove: šipek, robidnice, murve, brinove jagode, *smukvice* (gozdne jagode), *meškule* (nešplje) in *škorže*, za dom pa so nabirali le brinove jagode in bezgove plodove. Po travnikih so nabirali regrat, divji hmelj, mlade pekoče koprive, *srčno zelje* (meliso), *mædrjalco* (grenik), komarač, kamilice, žajbelj, pelin in druge rastline.

Nabrane rastline so vedno sušili v senci, natrošene na *piconih*, lesah, lesenih ploskvah ali zvezane v šope. Posušene rastline so spravljali v papirnate vrečke, škatle, manjše širše steklene posode ali v platnene vrečke. To so hranili v kuhinjskih vzdanih omarah ali v lesenih skrinjah.

V vsaki vasi je nekaj družin gojilo čebele, po navadi le nekaj panjev, da je bilo medu za domačo rabo — za zdravilo, sladilo ali za pripravo peciv in pijač. Največ so pridelali akacijevga in kostanjevega medu, ki so ga tudi prodajali.

Bolj za zabavo so od maja do avgusta (v mesecih, ki v imenu nimajo črke R) lovili potočne rake. Čez dan so to počeli otroci, moški pa so se po rake odpravili do najbližjih potokov v skupinah v sobotnih nočeh. Lovili so jih z rokami in dajali v pletene košare, v katerih so jih odnesli tudi domov. Z raki so bili še posebej bogati potoki Kožbanjšček, Idrijca, Reka in Birša. V spodnjih Brdih so lovili tudi žabe, urhe in nabirali polže, zato so prebivalce teh vasi imenovali *wrharji*.

Lov in ribolov

V Brdih je veljal lov za razkošje, ki so si ga lahko privoščili le bogatejši. Zato pa je bil ulov vedno bogat; veliko je bilo jerebic, zajcev in fazanov, na Planinah so lovili tudi srnjake in divje prašiče. Divjačina je imela na tržišču visoko ceno, zato so jo večinoma prodajali.

Manj je bil razširjen ribolov, lovili so za zabavo predvsem otroci, redko tudi starejši: največ potočne postrvi, klene, belice, jegulje. Za hrano so raje kupovali *štokviš* (*bakala*, polenovke), slane *renge* in sardele.

Reja domačih živali in meso

Živinoreja je bila v Brdih drugotnega pomena. Po pobočjih so rodovitno zemljo in sončno lego izrabili raje za vinograde in sadno drevje, nižinskega sveta pa je že tako primanjkovalo za žitarice, ki so jih potrebovali tudi za

krmo. Za živinorejo je bilo tudi vedno premalo časa, saj so bili ljudje precej zaposleni z delom v vinogradih. V glavnem so družine redile le nekaj glav živine, predvsem za pomoč pri delu. Par volov je bil že precejšnje premoženje in je omogočil večjo neodvisnost pri delu, saj si je večina manjših kmetov živino za delo morala sposojati (z njo so hodili na *zornade*). V hlevu so imeli vsaj po eno kravo zaradi mleka in telet; navsezadnje pa so živino redili zaradi hlevskega gnoja, ki je bil edino sredstvo za izboljševanje zemlje.

Ob velikem pomanjkanju travnatih površin je bila košnja vedno naporno in pomembno opravilo. Večji travniki so bili le v višjih predelih na severu Brd in na Kobalarju, kakor so imenovali Planine. Pri košnji so si vaščani pomagali, zlasti tam, kjer je bilo premalo moških, saj je bilo to izrazito moško delo, medtem ko so pri grabljenju in spravljanju sena v *luance* in kope enakovredno sodelovale tudi ženske. Paša po neobdelanih površinah ob robu vinogradov ali na travnikih je bila pretežno naloga otrok in starejših.

Zgolj zaradi mesa so redili prašiče, saj so v prehrani večinoma uporabljali svinjsko meso in maščobe. Mesec dni pred kolinami (tega izraza v Brdih niso uporabljali!) so prašiče še dodatno pitali s koruso, saj so koline cenili po debelini slanine. Klali so od decembra do februarja *bečarji* (priučeni mesarji). Pomagala jim je vsa družina, včasih tudi sosedje, nikoli pa ni bilo v navadi, da bi ob tej priložnosti pripravili posebno slanje ali gostijo.

Ko so prašiča zaklali, so kožo, razen pri pršutih, ločili in pustili v celem kosu, oprali in posolili. Temu so pravili *boh špeha*. Nanj so položili pršute, pleča, kosti in glavo, vse skupaj dobro osolili in tako pustili tri tedne. Takrat so *boh špeha* razrezali na manjše kose in jih obesili na podstrešje. Pršute so obesili v klet, na podstrešje ali v dimnik nad ognjiščem (od časa do časa so zažgali brinovne vejice, da se je pršut navzel vonja po brinju).

Preostalo meso in nekaj slanine so sesekljali z velikimi noži (strojčke za mletje mesa so začeli uporabljati po I. svetovni vojni). Najkvalitetnejše meso so porabili za *šalame*, iz drugega so naredili različne klobase: navadne, *krodegine* (*mužete*), *pljučnice*, *šankanele*, *märkənde*. Salame in klobase so pred uporabo strojčkov polnili s posebno pločevinasto tuljavo z različnimi lijastimi nastavki in betom. Sveže so obesili na podstrešju ali v kleti. Manj je bilo v navadi, da so klobase spravljali v posode in jih zalili s toplo mastjo ali oljem. *Šankanele*, *märkənde* in *mulce* (krvavice) so postavili na *picone*, da so se počasi sušile.

Iz prašičje krvi so ženske pripravljale *mulce*, ki so jih hranili v posodi ali spravili v čreva.

Šajin (salo) so raztopili in spravili v meh ali v zemljen lonec. To je bila boljša zabela za prikuhe in peciva. *Tecanje* (*košenino*, zaseko) so stlačili v želodec.

Včasih so nekatere družine pred kolinami kupile nekaj govejega mesa, da so ga za pripravo klobas in salam pomešali s prašičjim.

Spomladi, ko se je otoplilo, je bilo treba svinino spraviti na hladno. Kjer stiska s prostorom ni bila prehuda, so imeli *šalvarovo*, poseben prostor za shranjevanje svinine (nekateri so jo tu hranili že od kolin). Kdor tega prostora ni imel, je vso svinino prenesel v klet. Hranili so jo v *moščarjih* (omarah z mrežastimi vrati), da se je zračila in da so jo obvarovali pred mrčesom. Čez poletje so pršute ohranili tudi tako, da so jih spravili v žakljevino ali premazali z maso

iz pepela, kisa in pšenične moke, nekateri pa so jih potrosili s pepelom. Salame so zavili v papir in jih zagrebli v pesek, pepel ali tropine.

Vso svinino so porabili za dom, le pršute so raje prodali v mestih, kjer so nato po zelo nizki ceni kupili *řataje* (ostanke pršutov) in kosti slabše kvalitete.

Precej manj so za hrano porabili govejega mesa. Včasih so morali v primeru nesreče živino zaklati. Nekaj mesa so posušili za domačo rabo, večji del pa so morali prodati, da se ne bi pokvarilo. Sicer so goveje meso v glavnem kupovali, največkrat v bližnjih mestih, saj je bila v Brdih edina mesnica v Kojskem. Kmalu po I. svetovni vojni so več kupovali *kondželato* (zmrznjeno meso), ki je bilo veliko cenejše, a manj okusno od svežega. Iz mest so večkrat prinašali tudi *tripe* (vampe) in jetra, saj so goveje meso v glavnem pripravili le za nedeljska kosila.

V gornjih Brdih je veliko družin redilo eno ali dve ovci, a predvsem zaradi volne. Le med trgatvijo so nekateri eno zaklali, da so trgačem pripravili ovčje meso, ki je bilo zelo cenjeno.

Reja manjših domačih živali je bila manj zahtevna, zato so povsod imeli precej *polana* (perutnine), predvsem kokoši. Zaklali so jih redko, navadno le ob praznikih ali boleznih, največ so jih redili zaradi jajc, in ta so v glavnem prodajali.

V spodnjih Brdih so imeli veliko puranov, ki so jih tudi pasli na močvirjih furlanske nižine. Manj so redili domače race in gosi, nekoliko več po I. svetovni vojni, ko je v trgovinah primanjkovalo maščobe. Vso perutnino so v glavnem prodajali.

Goveje, ovčje meso in perutnino so najpogosteje porabili sveže. Izjemoma so v zimskem času, ko je bilo hladneje, večje količine govejega in ovčjega mesa pustili nekaj dni v soli in ga nato posušili v dimniku ali na podstrešju. Poleti so manjše količine mesa shranjevali v vodnjaku (v košari so ga spustili nad vodno gladino) ali v praznih sodih v kleti.

Mleko

Zaradi mleka so skoraj vsi redili eno ali dve kravi, manjše, revnejše družine pa vsaj kozo. Kjer so imeli več krav, so mleko prodajali; kolikor ga niso pokupile družine v vasi, so ga prodali mlekarjem, saj je bil v večjih vaseh organiziran odkup mleka. Včasih so kravje mleko menjali za kozje, ki so ga cenili zaradi zdravilnosti. Molzli so zjutraj in zvečer, pogosto tudi trikrat dnevno. Molža je bila žensko opravilo, le v nekaterih vaseh v spodnjih Brdih so molzli tudi moški. Posodo, v katero so molzli, so imenovali *muznik*, ki je bil sprva lesen, po I. svetovni vojni pa tudi emajliran. Sveže pomolzeno mleko so radi pili zlasti otroci, sicer so ga vedno precedili, manjšo količino prevreli, večji del pa pustili za kisanje.

Mleko so tolkli (pinili) v lesenih pinjah, manjše količine pa tresli v večjih steklenicah. Ze pred I. svetovno vojno so nekatere družine, ki so imele večje količine mleka, uporabljale lesen strojček za pinjenje in posnemalnike. Pred pinjenjem so mleko razredčili z mlačno vodo, saj se je ob primerni temperaturi spinilo veliko hitreje. Iz svežega masla so z leseno žlico iztisnili vodo, oblikovali *delce* jajčaste oblike in takšnega prodajali. Le nekateri so za maslo imeli lesene

modele. Pozimi, ko se je mleko teže kisalo, so včasih pinili sladko, nekaj dni staro mleko. Da je maslo do prodaje ostalo sveže, so ga poleti hranili v vodnjaku. Nekateri so ga kupovali tudi v Gorah in ga nato v mestih preprodajali za višjo ceno.

Starejše ženske iz revnih družin so pri premožnejših vsak večer pinile mleko in za plačilo vsakokrat dobile nekaj pinjenega mleka za lastno družino.

Skuto so delali poredko, v glavnem le iz *mladavnega* mleka (prvega mleka po telitvi).

Žitarice, sočivje, zelenjava

V Brdih je bilo poljedelstvo že zaradi naravnih razmer slabo razvito. Sam relief nižinskega sveta je onemogočal pridelavo večjih količin žita in zelenjave. Slednje so gojili na njivah, še večkrat pa v brajdah, ki so bile nekakšna mešanica vinogradov in njiv: med vrstami trt je bila *planta* (njiva) s štirimi do šestimi razori.

Od žitaric so gojili predvsem koruzo in pšenico, zlasti v spodnjih Brdih, kjer so bile večje nižine Palud, Prevalja in dolina Reke. V gornjih Brdih so pridelali več ječmena, rži in nekaj ajde. Razen v izjemnih primerih doma pridelane žitarice niso zadostovale, še posebej ne koruza, ki so je največ porabili za hrano in krmo. Zato so koruzo ali koruzno moko morali pogosto kupovati ali menjati za pridelke v Furlaniji.

Na njivah so se pridelki vrstili vse leto. Aprila ali maja so posejali *sirk* (koruzo), ki so ga nato opleli, okopali, osipali in ga jeseni pobrali. Malo za koruzo so posadili fižol in *vržote* (ohrovt), v jeseni ali zgodaj spomladi pa so posejali ječmen. Tega so konec julija poželi, zemljo preorali, pognojili in posejali repo ali ohrovt. Pšenico so sejali jeseni in jo poželi konec junija, nakar so posejali *činkuantin* (koruzo z majhnimi storži), ki je obrodil približno v petdesetih dneh. Februarja ali pozneje so sadili krompir in ga spravili sredi avgusta; do pozne jeseni so ga hranili na podstrešju, nakar so ga spravili v klet, še pogosteje pa v *kletco* (to je bil manjši prostor v hiši z vhodom z dvorišča, kamor so spravljali pepel, razne košare, orodja, *picone*, *lese*, krompir in repo).

Veliko so pridelali fižola, da ga je bilo dovolj za vse leto, saj je bil pogosto na mizi. Dobro seme so si velikokrat priskrbeli z Gor; sadili so koks, milanec, topolovec, cukurin... Nekaj so porabili svežega (*zadogu*), preostalega so spravili za čez leto na podstrešje, in pred uporabo so ga otolkli. Nekateri so ga posušili na soncu in ga hranili v suhem prostoru.

V večjih količinah so sadili tudi bob, repo, ohrovt, zelje, rdečo peso in grah. Repo so v glavnem kisali. V lesenih posodah (*brencah*, *orncah* ali škafih) so jo postavili v kletko ali v hlev, kjer je bilo topleje. Cela kisla repa se je ohranila le do maja. Veliko hitreje se je skisal *bisc* (naribana repa), ki je tudi zdržal vse do jeseni. Nekateri so manjšo posodo naribane repe postavili k ognjišču, da se je na tplem skisala.

Na njivah so gojili tudi *uejine* (stročji fižol) in velike buče, pod italijanskim vplivom pa so začeli saditi tudi *cukete* (majhne buče) in paradižnike.

Oktober ali novembra je bil čas zadnjega dela na polju — pobiranja koruze. Nalomljeno koruzo so zvozili domov s *kesoni*. Kdor je imel več prostora,

jo je ličkal, ko je bila vsa obrana, sicer so jo ličkali sproti. Pri ličkanju je sodelovala cela družina, največkrat so pomagali tudi sosedge, saj so se tega družabnega večera, ki se je navadno zavlekel pozno v noč, vsi veselili.

Po ličkanju so koruzo spletli v kite ali šope in jo obesili pod napušče, na podstrešja ali v lope; koruzo brez ličja so zložili na tla. V maju ali juniju so koruzo s kit ali šopov zmrvili in spravili na hladno; dali so jo v sod, ki ni bil več uporaben za vino, ali v večje lesene zaboje na podstrešje ali v klet. Koruzo v storžih so mrvili sproti, pred uporabo, s praznim koruznim storžem ali s posebnim kovinskim strgalom. Nekatere premožnejše družine so imele za to posebne stroje, ki so jih vrteli z roko.

Pri žetvi so sodelovali moški in ženske. Ženske so žito žele s srpom in ga spravljale v snope, moški pa so želi s kosami in snope zlagali v kopice. Dobro osušeno žito so s kesoni zvozili domov, kjer so ga mlatili s cepci ali ob rob soda brez dna, da so zrna padala na tla. Žito so v vetrovnem vremenu prečistili z *ančicami* (nečkami) ali ga presejali z velikim lesenim sitom.

Koruzo in pšenico so večinoma nosili mlet v manjših količinah (20 do 30 kilogramov), ker so bili mlinci z vozom največkrat nedostopni.⁷ Nosile so jo ženske na glavi, redkeje tudi moški v nahrbtnih koših. Včasih je kdo iz vasi ali mlinar sam odpeljal in pripeljal za več družin skupaj. Navadno so domov prinašali moko iz koruze in pšenice, ki so jo prejšnjokrat pustili v mlinu, da ne bi s čakanjem na mletje zgubljali časa. Vodni mlinci sprva niso sejali moko, skoraj vsi pa so imeli stopo, kamor so nosili ječmen, pšenico, posušen bob, posušen kostanj in koruzo, kar so rabili za hrano. Mlinarju so plačevali z merico, ki je bila zelo različna. Še konec 19. stoletja sta bili znani merici *krnjalc* in *koznanič*. Moko so hranili v vrečah v kuhinji ali veži, manjšo količino za vsakdanjo rabo pa so hranili v zgornjem delu *vinkle* ali v posebnih mizah. Kolikor je bila moka še sveža, so jo nekaj dni sušili na *piconih*, da se ne bi pokvarila.

Vrtovi

Povrtnine so gojili v bližnjih brajdah, zato so vrtovom posvečali malo pozornosti. Veliko hiš je bilo brez njih, nekateri so jih imeli ob hiši ali zunaj vasi, odvisno od strukture naselja. Obsegali so le nekaj m² in so bili ograjeni z dračjem ali s koruznico. Na vrtu so imeli predvsem začimbe in nekaj zelenjave za sprotno rabo: radič, solato, korenje, čebulo, česen, zeleno, petršilj, rožmarin, majaron, lovor, *luižo* (citronko), *srčno zelje* (meliso), *madrjalco* (grenik), komarač, baziliko, žajbelj, *vandulo* (sivko), nekateri tudi timijan in drobnjak.

⁷ Do II. svetovne vojne so bili vsi vodni mlinci postavljeni ob briških potokih: Kožbanjščku (za vasi Slavče, Pristavo, Belo in ves Komun), Idrijci (za Breg in Golo brdo), Oblanču (za Kozano, Vipolže, Medano, Šmartno in ostale vasi v SV Brdih), ob Birši (za Kozano, Cerovo, Vipolže) in Pevmici (za Hum, Podsabotin, Kojško). Na Reki je bilo kar sedem mlinov (v spodnjem toku za Neblo, Hruševlje, Brdice, Slovrenc, Fojano, Barbano, Snežeče, Drnovk, Biljano, Vedrijan in Dobrovo, v zgornjem toku pa za Višnjevik, Gradno, Krasno in Vrhovlje). Takoj po I. svetovni vojni je bil prvi motorni mlin v Vipolžah, nato v Kojškem. Kljub temu, da so raje nosili v motorne mlince v Patrušno in Mošo (oba kraja sta danes v Italiji), so vsi vodni mlinci obratovali vse do II. svetovne vojne.

Oljke

Ugodno, še sredozemsko podnebje je omogočalo tudi gojenje oljk. Kljub temu, da so bile v primerjavi z drugimi južnimi kulturami manj razširjene, so bili poleg posamičnih dreves ponekod urejeni že pravi oljčni nasadi (zlasti okrog Šmartnega, Višnjevika, Gradnega in Slavč). Oljke so začeli gojiti v drugi polovici 18. stoletja na pobudo Kmetijske družbe v Gorici. V hudi zimi leta 1929 je večina oljčnih dreves pozebla, italijansko dobro založeno tržišče z oljvami pa je vplivalo na to, da jih niso ponovno zasadili.

Do takrat so v omenjenih vaseh doma pridelovali olivno olje. Oljke so ročno obirali decembra, jih v košarah znosili domov in jih predelali v olje. Pri tem so si pomagali s posodo in stiskalnico, ki so jo sicer rabili za grozdje. Olive so natlačili v vrečo, jo dobro zvezali in postavili v *semplo* ali na prešni kamen. Vrečo so teptali z nogami in jo polivali s kropom, tekočina pa je odtekala v *brenco* ob prešnem kamnu. V *sempli* ali v *brenci* se je nabrala voda, nad njo pa plast olja, ki so ga pobrali z zajemalkami, ali pa vse skupaj kuhali toliko časa, da je voda izparela. Olje so hranili v steklenicah, manjših *flaškonih* ali v kamnitih posodah z lesenimi pokrovi, ki so jih imeli v *šalvarovi*, kleti ali *kletci*.

Vino

V agrarnih Brdih je bilo vinogradništvo ob sadju glavni vir zaslužka.

Vinje (brajde) so bile še do I. svetovne vojne precej drugačne od poznejših vinogradov: nesklenjene, s širokimi medvrstnimi razdaljami (tam so gojili žitarice in zelenjavo), med trtami pa je bilo veliko sadnega drevja. Obdelava takšnega vinograda je bila precej zamudna, vsa dela so opravljali ročno: obrezovali, *rakljali* (vstavljali kole),⁸ vezali, okopavali in upogibali. Od začetka 20. stoletja so trte enkrat ali dvakrat letno škropili z modro galico (peronospora takrat ni bila tako pogosta). Gnojili so le s hlevskim gnojem, zemlja pa je bila zaradi raznovrstne proizvodnje precej izčrpana. Od nekdaj so prevladovala bele vinske sorte, med katerimi je najbolje uspevala in bila najbolj cenjena rebula. Tudi vino, kjer je ta sorta samo prevladovala, so prodajali pod imenom rebula. Druge sorte so bolj rodile, zato pa je bila kakovost slabša.⁹ To so bile zelenka, *glera*, *pika*, *pogroznca*, katanja, *cividen* in *pinela*, razširjena je bila tudi trta pikolit. Vinogradi, obnovljeni po I. svetovni vojni, so bili bolj sklenjeni, med trtami je bilo sadnega drevja veliko manj. Gojiti so začeli večje količine rebule, tokaja, belega pinota in razširili proizvodnjo črnih sort: merlota, barbere, amerikanca in črne katanje.

⁸ Ker so bile trte bolj raztresene, jih niso mogli vezati ob žico. Zato je vsaka trta potrebovala dva kola: na enega so trto privezali, ob drugega pa upognili. Take vrste so imenovali *doplarce*.

⁹ Na kakovost, izbrane sorte in količino je skušal vplivati strokovni tisk. Ustanavljali so tudi vinogradniška in kmetijska društva, ki so pripravljala strokovna predavanja in organizirala razstave sadja in vina. Prva briška vinska razstava je bila v Kojsem 1879. leta. Že leta 1867 je bila v Gorici ustanovljena kmetijska šola, ki pa so jo obiskovali le redki Brici.

Najpomembnejše opravilo v vinogradu je bila vsekakor *vəndima* (trgatev), ki se je uradno začela po sv. Mihaelu (29. septembra), sicer pa različno glede na zrelost grozdja in vreme. Pred trgatvijo so skrbno pripravili vso posodo, ki so jo potrebovali, oprali *kə̀rətele* (sode) in jih prepojili z vodo (soparo), da se mošt in pozneje vino ne bi navzela slabega vonja ali okusa. Trgatev je bila tudi najprijetnejše opravilo, še zlasti takrat, ko pridelka ni uničila toča in ko je sodelovalo veliko trgačev (pomagali so si sosedje, včasih so prihajali tudi sorodniki ali znanci od drugod). Grozdje so rezali s *faučem* ali škarpami v košare ali *brence*. Polne brence so moški na ramenih znosili do čebrov ali manjših *plawnc*, ki so bili na vozu ob vinogradu, ali naravnost v klet. Zvečer so moški v kleti v velikih čebrih mastili nabrano grozdje, večinoma z nogami, saj so le redki v času med vojnama že imeli mline za grozdje. Steptano ali zmleto grozdje so precedili skozi lesena ali bakrena sita, grozdne lupine naložili v stiskalnico in dobro stisnili, da je prešnina odtekala v *brenco* ali *semplo*. Čez nekaj ur so tropine vzeli iz stiskalnice, jih zrahljali in ponovno stisnili, da je pritekla druga prešnina. Tropine so stlačili v star sod ali čeber, jih pokrili, čez približno dva tedna pa so iz njih kuhali žganje. Mošt so prelili v različno velike sode: *bətone*, *lodrice*, *štrtine*, *kə̀rətele*. Ko je mošt vrel, so na sode dali različne kipelne vehe, ki so jih sami izdelovali.

Martinc, ki so ga na martinovo postavili v klet

»Ob sv. Martinu se dá vino na špinu.« Takrat so prvič pili novo vino. Gospodinja je na predvečer naredila *martinca*: v večje jabolko je nabodla vejice brinja, lovorja, pelina, sivke in rožmarina. *Martinca* so postavili na stiskalnico ali na sod; če se je jabolko posušilo, so verjeli, da bo naslednja trgatev dobra, če je zgnilo, je bilo to slabo znamenje. Preden so iz sode natočili novo vino, so na pipo obesili *trcent* (*šperonc*), nekakšen rožni venec, izdelan iz trtnih rozg, s trinajstimi zrnji (toliko je črk v prošnjem »Martin, varuj ga«). Martinovanje so po vaseh različno praznovali. Največkrat so doma za družino pripravili martinovo večerjo,¹⁰ nakar so se moški zbrali in v skupini od kleti do kleti primerjali novo vino.

Vino so prvič pretočili po sv. Martinu in ponovno spomladi, ko sodi niso bili več polni, da se vino ne bi pokvarilo.

Manjši kmetje so imeli povečini majhne in slabo opremljene kleti, kar je bil eden izmed vzrokov za slabo kletarstvo in zato tudi slabšo kakovost vina; zato so nekateri kmetje takoj po trgatvi prodajali mošt, čeprav je bil cenejši od vina.

¹⁰ Glej str. 320.

Sadje

V brajdah so med trte sadili hruške, češnje in fige, na *ozarah* (travnatih površinah ob robu vinogradov) zlasti slive in marelice. Jablane so večinoma rasle po senožetih. Že od nekdaj pa so bile najbolj znane in razširjene briške češnje: cepike, vipavke, tercinke, čufarke, napoleonke, pontevke, dolgorepke, *drugobernke*... Večinoma so jih prodajali v bližnjih mestih, kamor so jih največ znosile ženske v *čəštelah* (košarah) na glavi.¹¹

Prav tako cenjene so bile fige. Sveže so prodajali le spomladanske (*cve-tonske*) fige: belice, medniče, črne kambrje, rjave in bele madone in bonke. Jesenske (*vəndimske*) fige so pretežno sušili. Najprej so jih požveplali: zložili so jih ob robu košare s pecljem navzgor, pod košaro postavili žerjavico in nanjo nasuli žveplo, košaro pokrili s *plawenco* ali sodom brez dna in tako pustili več ur. Nato so jih sušili na soncu, *spənčali* (stlačili), ponovno požveplali in jih tesno zložili v lesene zaboje. V decembru, ko jih je prekril sladkor, so jih začeli prodajati. Za domačo rabo so fige razpolovili in jih sušili na soncu ali v peči, še zlasti črne fige, s katerimi so pripravljali kavo.

Na poseben način so shranjevali slive: s posebnimi nožki so jih olupili, olupljene požveplali, naložili na *picone* in jih posušili na soncu; za tem so jih ponovno požveplali, razkoščičili, stisnili po dve skupaj in jih stlačili v lesene zaboje. Večje količine sliv so žveplali na *piconih*, ki so jih zložili drug na drugega, manjše količine pa v košarah kot fige. Ko je slive v zabojih prekril sladkor, so jih prodajali kot slovite *prinele*. Za dom so sušili neolupljene slive v peči ali jih nekajkrat prevreli in nato posušili na soncu.

Najbolj razširjene vrste hrušk so bile: *perifigi*, *brutebone*, aljanke, moška-tevke in *pituralke* (*vahtnce*), ki so bile najbolj cenjene zimske hruške.

Od vsega sadja so za dom prihranili največ jabolok in hrušk. Spravili so jih na podstrešju, kjer so jih na tleh zložili nad fižol ali spravili v košare ali manjše zaboje. Slabše sadje so razrezali na krlje in posušili v peči ali na soncu. Posušene krlje so imenovali *koščiče*, iz teh so v zimskem času kuhali *koščičevo župo*.

Sadje so sušili na *lesah* ali na *piconih*: ti so bili iz trsja, večji in pravokotnih oblik, *lese* pa ovalne in pletene iz bak. Slednje so rabili predvsem za sušenje v peči, zato so bile manjše oziroma toliko široke, da so jih lahko spravili v peč.

Za zimo so hranili tudi grozdje. Izbrane zdrave grozde so postavili na *picone* in jih pustili v suhem hladnem prostoru. Gnile jagode so od časa do časa pobrali in tako se je grozdje ohranilo vse do zime. Najdlje se je ohranilo v *ročih* (grozde so pustili na rozgah in zvezali v šope), ki so jih obesili na podstrešje ali v klet.

¹¹ Češnje so odkupovali tudi trgovci, ki so z njimi prekupčevali in jih pošiljali v bližnje kraje. Po zgraditvi železnice po Soški dolini leta 1906 so jih nekateri Brici vozili tudi v oddaljene kraje. Žene iz Kozane in Šmartnega so sezonsko bivale v Celovcu, Gradcu in na Dunaju, po železnici pa so jim družine dnevno pošiljale sveže sadje. Nekateri so se za stalno preselile, najele stanovanje, trgovino ali prodajno mizo, druge pa so vsako sezono stanovale pri njih in prodajale sadje po vaseh.

Žganje

Iz tropin, slabšega sadja ali iz slivovih olupkov so kuhali žganje. Do I. svetovne vojne je bila kuha dovoljena, a strogo omejena. Vsak je imel glede na količino pridelka določeno število ur za kuhanje. To so strogo nadzorovali, in ko je odmerjen čas potekel, so kotel do naslednjega leta zapečatili. Kdor je hotel kuho podaljšati, je moral za *supliho* (dodatno količino) plačati precejšen davek. Zato so na skrivaj kuhali ponoči, če niso imeli kotla v kuhinji pri ognjišču. Žganje so posebno dobro prodajali v Italiji, kjer je bila žganjekuha prepovedana.

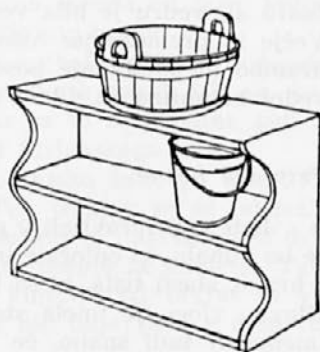
Po I. svetovni vojni je bilo kuhanje žganja strogo prepovedano, zato pa so ga toliko boljše prodajali. Kuhali so ga na skrivaj, največkrat so imeli kotle po grapah in hostah v bližini vode. V zahodnih Brdih so žganje pogosto kuhali Benečani, ki so jih kmetje najeli, da so bili moški v primeru nadzora doma.

Iz žganja so nekateri pripravljali *mathano* (zdravilno) žganje: v žganju so namakali komarač, brinje, bezeg, kamilice, meto, materino dušico, rman, pelin . . ., nekateri pa so zelišča dodali že med kuhanjem.

Iz žganja in zelenih orehov so pripravljali tudi orehovec, ki so ga ponujali gostom ali porabili za peciva.

Oskrba z vodo

Vodnih virov je v Brdih malo. Večji potoki so Pevmica pri Podsobotinu, Birša pod Humom, mimo Vipolž teče Oblanč, Reka pod Dobrovim, hudournik Kožbanjček in njegovi številni manjši pritoki. V zahodnem delu odvajajo vodo

Skanj — na njem so imeli lesene škafe ali vedra za vodo

Viseča lesena polica — nanjo so obesili bakrene kotle za vodo

potok Reka največ v Idrijo, v vzhodnem pa zbere največ vode Birša v Prevaljah.¹²

Ob vodah so bili mlini in tam so imeli velike žehne, ob izrednih sušah pa so od tod vozili vodo tudi domov. Pripeljali so jo v sodih, včasih za več družin skupaj, za kar so skrbeli moški. Vodo za vsakdanjo rabo v gospodinjstvu so priskrbele ženske. Ponjo so hodile k številnim bolj ali manj oddaljenim studencem (izvirom). Navadno so odšle v manjših skupinah (po dve ali tri) in vodo prinesle na glavi v škafih ali na ramenih s čarjami (*buincem*), kamor so obesile dve vedri (*buinc* so uporabljali le v spodnjih in zahodnih Brdih). Prenašanja vode se spominjajo kot izredno naporega in zamudnega dela. Pozimi, ko so bila tla ledena, so vodo med potjo večkrat polile; poleti, ob hudih sušah, pa so morale k studencem že zgodaj zjutraj (od tretje ure dalje) in tam v vrsti čakati, da so se posode počasi napolnile. Med čakanjem so se večkrat tudi sprle in oblile. Preden so polna vedra obesila na *buinc* ali dale škafe na glavo, so zajemalko vode vedno zlile na tla, »da bi ta voda hladila duše v vicah in jim tako lajšala trpljenje«. Da se med potjo voda ne bi razlivala, so nanjo položile več majhnih vej ali nekaj lapuhovih listov.

Nekatere domačije so imele *pače* (vodnjake) ali *šterne*, kjer se je zbirala strešnica ali podtalna voda. Veliko je bilo tudi skupnih vaških vodnjakov, ki so jih v glavnem sezidali po I. svetovni vojni. Črpalke za vodo iz vodnjakov so imeli največkrat na dvorišču, nekateri pa tudi v kleti ali celo v kuhinji. Najpogosteje pa so vodo črpali ročno z vrvjo ali s škripci.

V kuhinji so vodo hranili v škafih (ti so bili sprva leseni, v glavnem pa pocinkani ali emajlirani) ali v vedrih v večji stenski odprtini, na *škanju* ali na leseni polici za vodo (te so vedno visele nad pomivalnim koritom, manjšo mizo ali nad nizko omaro, kjer je bil navadno škaf za pomivanje posode). Ob škafo ali vedru je bila vedno posebna zajemalka za zajemanje in pitje vode. Večje in premožnejše hiše so imele ob kuhinji še *šporčo* (majhen prostor za hrambo in pomivanje posode, spravljanje pomij, kotlov in pinj), kjer so bila vedno kamnitna ali zidana pomivalna korita.

Priprava hrane

Jedi so pripravljali v glavnem po ustaljenih navadah kraja in družine. Kaj se bo kuhalo, so odločale in izbirale gospodinje, saj so bila vsa opravila v zvezi s hrano, zlasti tista, ki so bila omejena na kuhinjski prostor, izključno ženska. Glavno vlogo je imela starejša ženska, ki so ji pravili gospodinja. Tako so imenovali tudi snaho, če je bila edina ženska pri hiši, sicer so jo tudi po poroki imenovali nevesta. Ob prihodu v novo družino je nevesta prevzela gospodinjstvo, a se je morala prilagoditi gospodnji in njenim navadam. Od čim dlje je nevesta prišla, tem težje je uveljavljala svoje kuharske navade. To tudi kaže, da je bila še v času med svetovnima vojnama razširjenost določenih navad, jedi in izrazov v zvezi s tem omejena na posamične vasi, ki so si v Brdih zelo blizu. Prvi, od reliefa odvisen razloček v pridobivanju živil, različna odaljenost od večjih krajev, različno intenzivne selitve iz posamičnih

¹² Ciril in Ludvik Zorzut, Svobodni kmetje. Zgodovinska pot zadruženikov iz Fojane na Dobrovo. Dobrovo v Brdih 1974, str. 8.

vasi, vse to je vplivalo na raznovrstnost na razmeroma majhnem območju. Razločki so bili opazni zlasti med spodnjim zahodnim delom Brd in drugimi briškimi vasmimi. Novosti so se v splošnem počasi uveljavljale. Veliko je bilo odvisno od gospodinje, predvsem pa od tega, kako so spremembe sprejemali družinski člani, še posebej moški, saj je prav njihov okus, poleg gmotnih možnosti in letnih časov, največkrat oblikoval jedilnik.

Kuhanja in priprave jedi nasploh so se ženske že od otroštva v glavnem učile od mater. Poleg te družinske kontinuitete pa so nekatera dejstva prinesla določene spremembe. Med najvidnejšimi so bile trajnejše selitve v oddaljena mesta, povezane s prodajo sadja (pred I. svetovno vojno v Celovec, Gradec in na Dunaj) ali s služenjem pri bogatih družinah v Italiji in v Egiptu. Dekleta, ki so tam mesece ali leta delala predvsem kot gospodinjske pomočnice, so po vrnitvi skušala uvesti marsikatero novo navado in jed, čeprav so doma novosti večinoma odklanjali.

Italijanska kuhinja pa je kljub temu počasi prodrla tudi v Brda. Začetek so bile številne vojaške in oficirske kuhinje v briških vaseh med I. svetovno vojno in še nekaj let po njej.¹³

Prvi vojni begunci so se iz bližnjih krajev vrnili konec leta 1917; tisti iz Lombardije in Sicilije so se dokončno vrnili leta 1919. Proti pričakovanju pa je begunstvo razmeroma malo vplivalo na prehrabene spremembe in spremembe v načinu življenja nasploh. Morda je eden od vzrokov, da so odhajale od doma cele družine, ki so v novem kraju v glavnem komunicirale le med sabo. Ovira je bil tudi jezik in morda to, da jih niso povsod najbolje sprejeli, kar je njihovo zaprtost še povečalo. Povečini so si kuhali sami, tako kakor so bili navajeni doma (od Italijanov so množično sprejeli le testenine).

Manjše spremembe so v hrano prinesli tudi moški, ki so še pod avstrijsko oblastjo služili vojaški rok ali bili na fronti; odvisno seveda od tega, koliko so se sami za to zanimali in pozneje sodelovali pri pripravi hrane.

Na briško kuhinjo je zaradi neposredne bližine najbolj vplivala furlanska kuhinja. Lahko bi rekli, da je bilo to čutiti v nekaterih vaseh tik ob meji (Neblo, Hruševlje, Golo brdo) že od nekdaj. Dokaz za to so številne jedi in izrazi, ki jih tu še danes uporabljajo in so povečini furlanskega izvira.

Leta 1908 so v Tomaju odprli enoletno gospodinjsko šolo, po letu 1920 so bili šestmesečni in pozneje trimesečni tečajji. Teh tečajev so se udeležila tudi nekatera briška dekleta (po navadi iz premožnejših in naprednejših družin),¹⁴ od katerih so si druga prepisovala navodila in recepte za kuhanje. Tako se je vpliv gospodinjske šole širil tudi v briški kuhinji; od takrat so več uporabljali tudi kuharske nasvete in recepte, ki so bili objavljeni v časnikih, ženskih revijah in kuharskih knjigah.

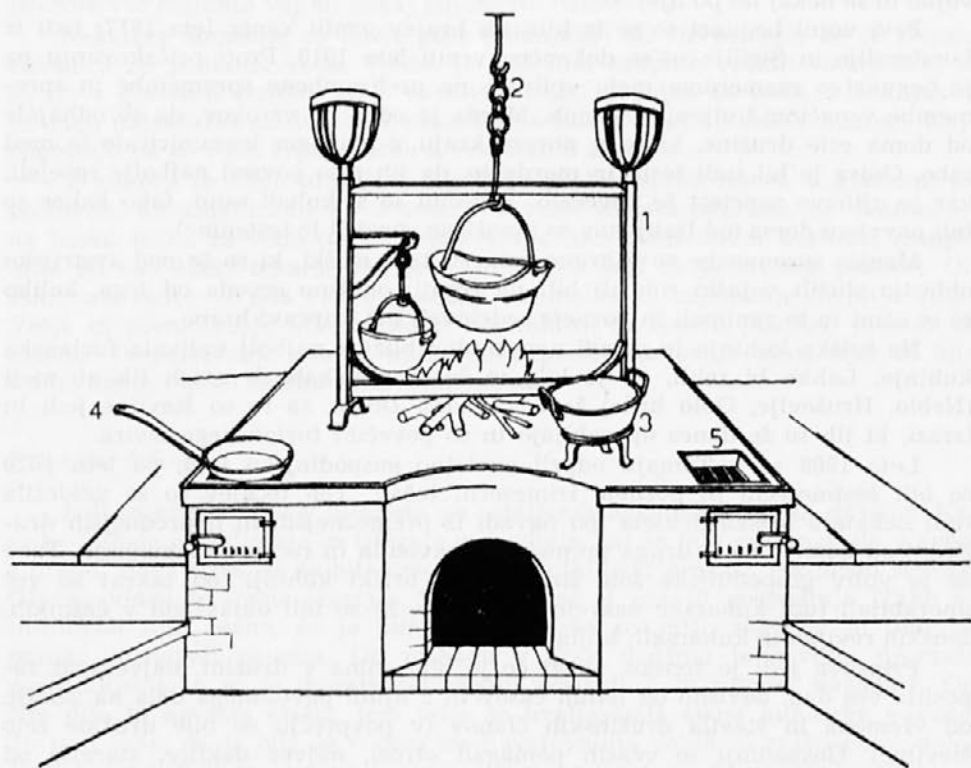
Priprava jedi je žensko, zlasti če je bila edina v družini, največkrat zaposlila ves dan, odvisno od letnih časov in z njimi povezanega dela na zemlji, od vremena in števila družinskih članov (v povprečju so bile družine zelo številne). Gospodinji so včasih pomagali otroci, največ deklice, starejše od

¹³ Hrano, ki je v vojaških kuhinjah večkrat ostajala, so vedno razdelili družinam, in še danes se starejši ljudje Italijanov spominjajo kot odličnih kuharjev, od katerih so prevzeli marsikatero kuharsko navado.

¹⁴ Večina je menila, da kmetica gospodinjske šole ne potrebuje: »Če bo znala kuhati toliko kot mati, bo že dovolj za kmeta«, ali »polento bo že znala skuhati«.

10 let. Matere so jim prepustile lažja, a zamudna dela in številne poti na podstrešje, v klet ali na vrt. V pomoč so jim bili tudi stari, onemogli člani družine, ki so jih zaposlili s čiščenjem zelenjave, pinjenjem mleka, luščenjem fižola in podobnimi deli. Le velike premožne družine so imele pri hiši deklo, ki je opravljala hišna dela: pripravljala živila, pomagala gospodinji pri kuhanju, pomivala in čistila.

Pripravljanja drv za kuhanje niso imeli za pomembno opravilo. Zanje so sproti skrbeli moški, a večkrat je tudi to ostalo gospodinji. Zaradi pomanjkanja časa so včasih kurile kar z dolgimi koli, ki so jih na eni strani naslonile na ognjišče, na drugi strani na stol in jih počasi pomikale v ogenj. Pokurile so tudi *kronkuje* (prazne koruzne storže), *ruožje* (suhe trtne rozge, ki so jih zbrale po obrezovanju vinogradov) in *fəšinje* (suhljad). Kurjenje ognja je bilo vsakodnevno žensko opravilo. Prav tako so morale nenehno skrbeti, da je ves dan enakomerno gorelo za pripravo vseh obrokov. Le pozno spomladi in poleti, ko

Panj (1) — nanj so naslanjali drva, da so bolj gorela; na *kjetunik* (2) nad ognjem so obešali kotle in drugo posodo z ročajem; *trpiš* (3) so imenovali posodo, v kateri so kuhali nad žerjavico; *grdela* (4) — postavili so jo nad žerjavico in na njej pekli; *forneli* (5) — imela so jih le redka ognjišča in so omogočali istočasno kuhanje v več posodah

so tudi ženske delale na zemlji, so ogenj pozno popoldne ponovno zakurile, če niso zanj skrbeli otroci ali starejši, ki so ostali doma.

Zlasti naporno je bilo kuhanje v poletnem času. Ženske so vstajale že v zgodnjih urah, da so priskrbele vodo in pravočasno pripravile zajtrk za moške, ki so zgodaj odhajali v brajde. Vsakodnevno kuhanje na ognjišču, zlasti na starejših, nizkih ognjiščih, je bilo veliko napornejše od kuhanja na štedilniku. Zamudna je bila peka kruha, najtežje pa ročno mešanje polente, utrudljivo in naporno tudi zaradi vročine ob odprtem ognju.

Pri kuhanju na ognjišču je bila poleg skrbi za enakomeren ogenj pomembna razvrstitev posamičnih posod na razmeroma majhni površini ognja in žerjavice. Pri tem so si pomagali s številnimi pripomočki, ki so bili različno nameščeni ob ognjišču in so omogočali večji prostorski in toplotni izkoristek. To so bili: *panj* (nanj so naslanjali drva), *kjætunik* (iz nape viseča veriga, kamor so nad ognjem obešali kotel in kangle), *trpiš* (železni podstavek, navadno tri-nožni, ki so ga rabili za posodo, ko so kuhali nad žerjavico), *grdela* (kovinska mrežasta ploskev, na kateri so pekli nad žerjavico) in *forneli* (te so imela le večja ognjišča in so omogočali istočasno kuhanje v več posodah).

Posoda in drugi pripomočki za pripravo hrane

Kot najstarejše se spominjajo glinene posode, ki je bila večkrat vezana s tanko žico, da se ni prehitro razbila. Zemljene kozice so imele včasih tri noge, in za kuhanje v teh niso rabili železnega podstavka. Nekateri kosi posode: lonci, kotli, *brštulini* (za praženje kave), redki ekonom lonci in *možnarji* (*mærtali*) so bili železni (*džetasti*, *gizasti*), slednji tudi kamniti ali medeninasti.

Že pred I. svetovno vojno so uporabljali emajlirano in aluminijasto posodo, ki je železno v glavnem nadomestila šele po I. svetovni vojni, zlasti emajlirana, ki je bila precej dražja (najprej so zamenjali lonec za mleko). Takrat se je tudi povečalo število posode: lonci različnih velikosti, *snadžidri* (ponve z dolgim ročajem), *pædele* (kozice z dvema ročajema). Veliko posode in drugih predmetov za pripravo hrane je bilo lesenih. Lesena posoda je imela sprva lesene tudi obroče, pozneje pa železne in bakrene. Takšni so bili škafi za vodo, manjši škafi za moko, pinje, pokrovi za polento.

Bakreni (*ramasti*) so bili kotli za polento, kotli za vodo, pokrovke. Pokrovke so bile tudi iz drugih kovin, najstarejše so bile ročno izdelane, z enim, daljšim ročajem, pritrjenim na sredini, in različno ornamentirane. Za okras so jih obešali na steno. Z emajlirano in aluminijasto posodo so kupovali tudi pokrovke iz istega materiala z majhnim ročajem na sredi.

Medeninasto posodo so imele premožnejše družine. V glavnem so bili to razni kotliči za peciva, pokrovke in *možnarji*.

Iz naštetih materialov so bili tudi pribor in drugi pripomočki za pripravo hrane: žlice, noži različnih velikosti, polkrožni noži za sekljanje, razne zajemalke za odcejanje; leseni so bili polentarji, zajemalke za vodo, valjarji, modeli za maslo.

Sprva so bili ročno izdelani tudi *ribežni* (različnih velikosti, kovinski ali leseni s kovinskim rezilom) in razna kovinska in lesena cedila.

Zanimive so bile železne *makinje* za mešanje polente. Sprva so jih izdelovali kovači po naročilu, do I. svetovne vojne so jih malo uporabljali in so bile

Bakren kotel za kuhanje polente

Čldirji (bakreni kotli za vodo) so bili pogosto okrašeni z reliefnim vzorcem

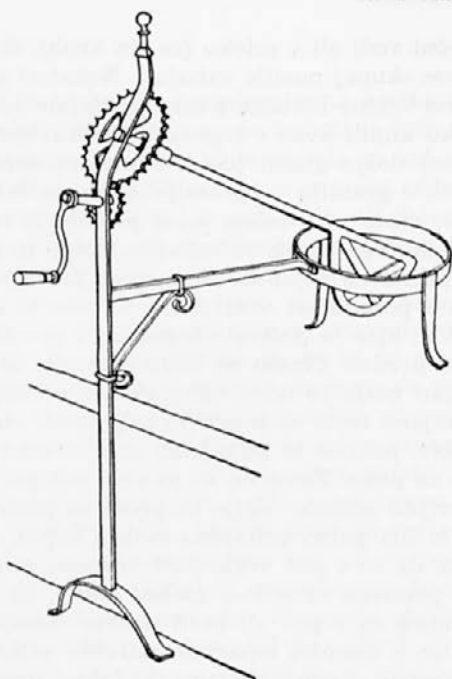
zelo okorne. Od novejših so se ločile po dolgi nogi, ki je segala do tal, drugi del pa je bil na ognjišču. Ko so se uveljavili štedilniki, so *makinje* povečini opustili; le redki so jih predelali tako, da so jih lahko uporabljali tudi na štedilniku. Vino za vsakdanjo rabo so v kuhinji hranili v glinenih bučah, loncih in raznih steklenicah. Po količini so steklenice imenovali *litrca*, *pulitrca* in *kuartina*. Pletene steklenice za liter ali dva so imenovali *cjvrce*, *kjantrce* ali *doplarce*.

V drugi polovici 19. stoletja so se pojavili prvi mlinčki za kavo, kovinski ali leseni, različnih oblik in velikosti. Pred tem so kavo drobili v *možnarjih*.

Posodo so ženske temeljiteje čistile enkrat tedensko, navadno ob sobotah, in največkrat pred hišo, tako da je bilo med sosedami vedno nekakšno tekmovanje, čigava posoda se bo bolj svetila.

Leseno posodo so ribali s sirkovo krtačo in vodo, v kateri so skuhalo nekaj pepela (presejan pepel so zvezali v vrečko in ga kuhali v kotlu z vodo); včasih so rabili tudi oster pesek ali zdrobljen omet.

Po I. svetovni vojni so pepel nadomestili s kupljeno sodo, v glavnem pa je niso marali, ker je preveč razjedala kožo. Železno posodo so čistili s pepelom, peskom ali smirkovim papirjem. Bakreno so čistili s kisom in soljo, včasih so primešali tudi otrobe ali koruzno moko, da so posodo bolje zdrgnili.

Starejše *makinje* za mešanje polente so v nasprotju z novejšimi imele dolgo nogo, ki je segala z ognjišča na tla

Stekleno posodo, predvsem kozarce in steklenice, so drgnili s koprivami ali figovimi listi, včasih so jih čistili tudi s slano vodo ali z mešanico vode in kisa. Dno steklenice so počistili tako, da so vanjo dali nekaj peska in jo stresali.

Sicer so posodo pomivali sproti, po jedi. Za pomivanje so rabili lug iz pepela, sodo ali samo toplo vodo. Lončka za kavo niso pomivali, prav tako ne mastnih ponev, ki so jih le dobro obrisali in obesili na steno. Pokrov za polento so temeljiteje čistili le pred prazniki, sproti so ga z nožem le postrgali. Kotel za polento so navadno pomili šele pred uporabo, ker so v njem zbirali pomije.

VRSTE JEDI IN PRIPRAVA

Kruh

Kruh je šele po II. svetovni vojni postal vsakdanja hrana. Vse do takrat je sodil k boljši hrani, zato so ga le malokje jedli vsak dan ali pa je bil strogo odmerjen. Doma so ga pekli ob sobotah in ga je moralo biti dovolj od ene do druge peke. Peki kruha so gospodinje posvetile veliko pozornosti in je sodila med najtežja gospodinjska opravila. Kruh so mesili v *vinklah*, včasih tudi na posebnih deskah ali na mizi. Najprej so pripravili *feco* (kvas): še v prvih desetletjih 20. stoletja so za to porabile košček testa od prejšnje peke, namočen v

mlačni vodi ali v mleku (za *fin* kruh), dodale so pšenično moko, malo sladkorja in vse skupaj pustile vzhajati. Nekateri se še spominjajo, da so pred I. svetovno vojno takšne hlebčke kvasa prodajale ženske tudi po hišah, čeprav so že takrat lahko kupili kvas v trgovini. Pripravljen kvas so zlili na moko, dodali vodo in precej dolgo gnetli (do I. svetovne vojne so pri premožnejših družinah kruh gnetli z gramljo — gramljali). Ko je bilo testo gosto luknjičasto, je bilo zgneteno, maso so v celem kosu pokrile in zaprle v *vinčko*, kjer je vzhajala. Testo iz domačega kvasa je vzhajalo dolgo in počasi, v veliki meri je bilo to odvisno od primerne toplote. Zato so si pomagale tako, da so *vinčko* ogrevale: v posebno posodo ali v strešnik so nasule žerjavico in jo postavile v zgornji del *vinčke*, kjer je počivalo testo, ali v prostor v njenem spodnjem delu, kjer je bil sicer predal. Včasih so testo zamesile že zvečer in ga pustile vzhajati čez noč. Veliko boljše je testo vzhajalo, če so mu med gnetenjem dodale kozarec vina. Vzhajano testo so ponovno pregnetle, oblikovale hlebe, jih postavile na pokrov *vinčke*, pokrile in pustile še enkrat vzhajati. Med tem so peč dokončno pripravile za peko. Zakurile so jo vsaj uro prej. Preden so vanjo položile hlebe, so jo temeljito očistile: oglje in pepel so postrgale s posebno lopato in peč omedle z *vadlo* (na palici pritrjeno mokro krpo). Primerno toploto za peko so ugotovile tako, da so v peč vrgle pest koruzne moke ali kos papirja. Če se je zažgalo, so peč ponovno omedle z moko *vadlo*, da se je nekoliko ohladila. V nasprotnem primeru so v peč ali pred pokrov nasule nekaj žerjavice. V tako pripravljeno peč so z lesenim loparjem naložile približno 30 cm velike hlebe. Vsaka peč je imela nad glavno odprtino še *žakno* (manjšo odprtino), ki je služila za uravnavanje toplote med peko: odprto za hlajenje, zaprto za ogrevanje. Nekatero so v prevročo peč postavile tudi lonec mrzle vode, da so jo nekoliko ohladile.

Kruh se je pekel dobro uro. Pečene hlebe so pokončno zložile v odkrito *vinčko* ali v *čāštelo* in jih dobro pokrile. Hlebe so hranili v *vinčki*, omari ali v *čāšteli*, poleti tudi v kleti. Kruh je vedno delila gospodinja, saj je bil za vse odmerjen. Največkrat so ga delile za malico. Kupljen kruh so jedli sami, domačega pa največkrat z maslom, svežim sadjem, salamo, sirom, suhimi figami ali orehi. Pri drugih obrokih so kruh jedli redko, več ženske in otroci s kislim ali sladkim mlekom ali z belo kavo za zajtrk.

Krušne peči v steni ali zidane ob njej so imeli navadno v bogatejših hišah, kjer so včasih pekli kruh tudi za tiste družine, ki takšnih peči niso imele. Najpogosteje so v peč spravili 7 do 8, ponekod pa tudi do 15 hlebov. Drugi so imeli manjše peči pod ognjiščem ali pa so kruh pekli pod pokrovom za pogače, kjer je bilo prostora le za večji hleb in nekaj manjših. Kjer so ognjišče zamenjali s štedilnikom, so kruh pekli tudi v njem, čeprav je večina raje uporabljala krušne peči.

Vrste kruha: bel kruh iz pšenične moke, *sirkov* kruh iz koruzne moke, ržen kruh, ajdov kruh, *fin* (sladek) kruh, kruh s črnim grozđjem (tega so pekli le za *vahte*), kruh s suhimi figami.

Kruh je le redko ostajal; če je, so suhega porabili za številne jedi: *panado* (*kruhovo župo*), *hrvatico* (oparjen kruh), *ribnco*, *šnite*, kruhove cmoke, drobtinov kruh ali *fuje* (*punjave*), ki so jih v gornjih Brdih pripravljali za veliko noč. *Fuje*, ovalne kruhove cmoke, so začinili s čebulnimi listi, drobnjakom, rozinami, limonino lupino in sladkorjem, jih skuhalo in ohlajene jedli s kuhanim pršutom.

Polenta

Polenta se je razširila iz Furlanije in je kmalu postala glavna briška jed, ki je nadomeščala kruh pri večini obrokov. Večinoma so jo kuhali iz bele koruzne moke, manj priljubljena je bila rumena polenta, ki je veljala za jed revnih in je bila tudi nekoliko drugačnega okusa. Pravili so, da so rumeno polento kuhali tisti, ki so z njo varčevali. Polento so kuhali v bakrenih ali železnih kotlih. Na ognjišču so kotel obesili na *kjatunik*, na štedilniku pa so s plošče sneli nekaj obročev, da je kotel trdno stal tik nad ognjem. Preden so polento zamešali, so iz kotla vzeli manjšo količino vrele slane vode, ki so jo kasneje dolivali, če je bila polenta pretrda. Kuhali so jo dobre pol ure na enakomernem ognju in ves čas jo je bilo treba mešati, da je bila gladka in da se je enakomerno skuhalo. Z lesenim polentarjem so jo mešale ženske, le kjer so imeli *makinjo*, so to lahko opravili tudi otroci. Ko se je polenta lepo ločila od polentarja, je bila kuhana. Še vročo so takoj zvrnili na lesen pokrov in jo razrezali z vrstico, ki je bila zavita na ročaju pokrova. Rezali so jo na dva načina: na *kvadrigov* ali na mrežo. Prvi način je starejši, zarezali so 4 ali 8 *kvadrigov*, za cerkvene praznike pa po navadi le dva v obliki križa. Prazen kotel so postavili na podstavek iz bičja na ognjišču ali pod pomivalno korito, kjer se je počasi ohlajal. Otroci so vedno čakali, da so kotel lahko postrgali, polentar pa, kjer je vedno ostalo nekaj polente, je vsakič dobil drugi izmed njih. Nekoliko ohlajeno skorjo so z vilicami ali z nožem izluščili iz kotla in jo ponudili po večerji. Predvsem ženske so zdrobljeno skorjo za zajtrk ali večerjo namakale v mleku ali beli kavi.

Sosedje so si polento včasih tudi sposojali: ko je enim zmanjkalo moke, so jo skuhal več pri sosedih. Polento so čez vse leto jedli vsaj enkrat dnevno, redno so jo skuhal za večerjo. Če je pri večerji ostala, so jo naslednje jutro popekli ali pocvrli, sicer so večkrat skuhal svežo (obvezno takrat, ko so imeli delavce).

Svežo polento so jedli največkrat s svinino, z raznimi *toči* (omakami), *župami*, jajci, s *frtaljami*, z zelenjavo, belo kavo, kislim ali sladkim mlekom, včasih pa so jo le na različne načine zabelili (s svinino, z oljem, kisom ali vinom in z raznimi začimbami). Z *župami*, zelenjavo in s *frtaljami* so velikokrat jedli hladno, pečeno ali cvrto polento. Poleg bele ali rumene polente iz koruzne moke so redkeje kuhali tudi ajdovo, pustno (kuhano na vinu) ali krompirjevo polento.

Pogače

Pogače so pekli večkrat na teden, predvsem takrat, ko se je nabralo veliko žerjavice; najprimernejša je bila žerjavica iz trtnih rozg in suhih vej. Pogačo so pripravili največkrat iz bele koruzne moke, ki so jo oparili s slano vodo, skoraj ohlajeni pa dodali toliko pšenične moke, da se ni drobila. V večji skledi so vse skupaj mešali toliko časa, da je postala masa lepo gladka. Pekli so jo na ognjišču: z vročega ognjišča so razpihali pepel, zgornjo ploskev dobro očistili in nanjo položili maso za pogačo. Pokrili so jo z ohrovtovimi listi ali s papirjem, v katerem so prodajali sladkor, in na to nasuli pepel in žerjavico. Tako se je pogača pekla približno eno uro. Paziti je bilo treba, da je bila ves čas dovolj pokrita z žerjavico. Kjer so pogače pekli pogosto, so za to imeli

posebne pločevinaste pokrove. Na pokrov so nasuli žerjavico in skoz majhno odprtino na pokrovu gledali, kdaj je pogača dovolj pečena.

Najpogosteje so pekli navadno (*golo*), ocvirkovo ali pogačo *iz zelja* (zelišč). Kot pecivo so redkeje pripravili figovo pogačo, pogačo z jabolki ali s črnim grozdem (za vahte).

Kuhnje (mineštre)

Izraz *kuhnja*¹⁵ pomeni *mineštro* oziroma enolončnico, ki so jo kuhali med tednom za kosila. *Kuhnje* so se razlikovale in spreminjale po letnih časih, nekatere pa so kuhali vsaj enkrat tedensko čez vse leto. Kuhali so jih vsaj tri ure v *pinjatah*, ki so visele nad ognjem na ognjišču. Vse razen *petkovih* (postnih) *kuhenj* so bile zabeljene s slanino, ki je dajala močan, včasih celo grenak okus. Ker so bile največkrat edina jed za kosilo, so v njej skuhalih še kos svinine, kar je bilo s kruhom, pogačo ali polento prikuha. V *kuhnje* so narezali precej peteršilja, zelene, čebule in česna in dodali posebej skuhan krompir in fižol; to je bila najpreprostejša *kuhnja* in osnova za vse druge. Spomladi in poleti so kuhali *vržotovo* (ohrovtovo), *tagičevo* (bučno), *sirkovo* (koruzno), bobovo, hruškovo in ječmenovo *kuhnjo*; v jesensko zimskem času pa *biščevo* (repino), ječmenovo, *sirkovo*, kostanjevo, pšenično, bobovo in fižolovo *kuhnjo*.

Šele po I. svetovni vojni so začeli kuhati *mineštre*, enolončnice iz različne zelenjave. Izraz in način priprave so prevzeli od Italijanov, čeprav so ponekod tudi tem pravili *kuhnja*.

Župe (juhe)

*Župe*¹⁶ so imenovali vse mesne juhe, juhe iz drobovine, rib, goste zelenjavne juhe in prežganke. Juha je bila obvezna pri nedeljskem kosilu; iz govejega, še večkrat iz svinjskega mesa ali kosti. Nedeljske juhe so zakuhali z rižem ali z domačimi rezanci. Ob praznikih in za bolnike so vedno kuhali kokošjo juho, ki je veljala za najboljšo in najbolj zdravo.

Goste zelenjavne *župe* so kuhali za zajtrke (predvsem v gornjih Brdih) ali za večerje in jih jedli s svežo, hladno ali pečeno polento. Najpogosteje so pripravljali krompirjevo, fižolovo, grahovo, *pocvrkano* ali *zasečeno župo* in *župe požgane* (prežganke iz pšenične ali koruzne moke). Nekajkrat na leto, vsaj za veliko noč in božič, so ponekod kuhali *žuč* (žolco) iz pršutovih, govejih ali svinjskih kosti in mesa.

Meso in toči

Navadno so meso porabili za juhe, *kuhnje* in *toče* (golaže).¹⁷ Od svinjskega mesa so samostojno pripravljali svežo svinino, klobase, *šankanele* in *markande*, ki so jih skuhalih v *kuhnjah* ali posebej; sicer so najprej porabili drobovino,

¹⁵ Zaradi pogostosti in tipičnosti te jedi v spisu uporabljam izraz *kuhnja*.

¹⁶ Zaradi pogostosti in tipičnosti je uporabljen izraz *župa*.

¹⁷ Zaradi pogostosti in tipičnosti je uporabljen izraz *toč*.

zatem *mærkænde* in klobase, ki so trajale do spomladi, vsaj do trgatve pa so hranili salame in pršute.

Največkrat so iz mesa, klobas, salam in drobovine pripravljali *toče* (golaže), kjer je prevladovalo prežganje, čebula, paradižnikova mezga ali vino, mesa pa je bilo le za okus.

Še pogosteje so pripravljali *toč furbo*, nekakšno omako brez mesa, iz krompirja, fižola, čebule, vina ali jajc. *Toči* so bili vsakdanja jed za zajtrke ali večerje, zato so jih gospodinje večkrat sproti improvizirale medtem, ko se je že kuhala polenta. Pomembno je bilo, da so polento nekam *točali* (namakali) in ji tako spreminjali okus.

Ribe

Ob postnih dneh, za pepelnico, veliki petek in dan pred božičem so navadno jedli *štokviš* (*bakala*, polenovka), ki so jo pripravljali na dva načina: dan ali dva so jo namakali v vodi, skuhalo, odstranili koščice, dokončno skuhalo v omaki z mlekom in začinili s peteršiljem; hitreje pa so jo pripravili tako, da so jo s kladivom stolkli, da so zdrobili koščice, jo kuhali v vodi in olju, ko se je voda pokuhala, so dodali moko in zalili z mlekom. Polenovko so vedno potrosili z ribanim sirom, parmezanom, in jedli s svežo polento.

V spodnjih Brdih so večkrat jedli *reng* (velike slane ribe): pekli so jih na ražnju, kuhali z zelenjavo (ohrovtom ali repo) ali pripravljali iz njih *toč*.

Redkeje so pripravljali potočne ribe (postrvi, *pršutovo ribo*), jegulje in rake.

RASTLINSKA IN DRUGA HRANA

Krompir

Rabili so ga za *kuhnje*, *župe* in *toče* ali ga na različne načine pripravljali kot samostojno jed, kot prilogo in ga dodajali drugi zelenjavi. Bolj ali manj pogoste krompirjeve jedi so bile: *pištunj* (cæment, tučenje), *škof*, *štokolo*, *fæcule*, iz krompirjevega testa pa so pripravljali *njoke* (majhni krompirjevi cmoki) in štruklje. *Njoke* so različno zabelili ali nadevali z marmelado ali s slivami, štruklje pa so kuhali v štrucih in jih nadevali z naribanim sadjem ali z mesom.

Fižol, bob, grah

Za kuhanje fižola so imeli poseben lonec,¹⁸ ki je bil vedno na ognjišču, saj so fižol kuhali vsak dan z izjemo nedelj in praznikov. Dodajali so ga *kuhnjam* ali pripravljali različne fižolove jedi: *župo*, *toč*, močnik, solato.

Priljubljene so bile *uæjine* (stročji fižol), ki so jih jedli za malico ali večerjo s polento.

Namesto fižola so *kuhnjam* ali močnikom večkrat dodali kuhan bob, okisana pa so s polento ali krompirjem jedli za malico ali večerjo. Redkeje je bil na mizi grah, več le ob zorenju; pripravljali so *župo*, *toč*, ob praznikih tudi *pašteto* in *rizi-bizi* (z rižem).

¹⁸ Iz fižolovega lonca, ki je bil vedno na ognjišču, so otroci radi »kradli«
fižol; zato so prvi predobhajilni spovedi pravili »fižolova spoved«.

Vržote (ohrovt)

Ob delavnikih so bile ena najpogostejših jedi: dušili so jih na masti, jim dodali svinino ali *renge*, jih pripravljali v solati, največkrat pa so iz njih kuhali *vržotovo kuhnjo* ali močnik.

Repa

Še večkrat so zlasti v zimskem času jedli repo: dušeno, *podkuhano* (s kosom svinine), *na suhem* (kuhano so zabelili z ocvirki), sladko, v solati, najpogosteje pa so kuhali repino (*biščevo*) *kuhnjo* in *bisc pr mok* (močnik). Največ repe so kuhali v gornjih Brdih, zato so jih prebivalci drugih vasi imenovali *biscarji*.

Buče

Pred I. svetovno vojno so na različne načine pripravljali le *tagiče* (velike buče): dušene, dušene in okisane, *kuhnjo*, redkeje tudi zavitek in ocvrte bučne cvetove.

Hren

Se danes pravijo, da je hren dober le v mesecih, ki imajo v imenu črko R, to je takrat, ko ne raste. Nikoli ga niso kopali pod orehom, ker je bil grenak. Hren je bil boljša prikuha, zato so ga kuhali le za praznična kosila v omaki ali z drobtinami, le redki so jedli tudi surovega.

Paradižnik

Uporabljati so ga začeli šele pod italijanskim vplivom po I. svetovni vojni. Dodajali so ga juham, mineštram, omakam in ga za zajtrk ali večerjo pripravljali z jajci. Paradižnikova solata je postala pogosta šele tik pred II. svetovno vojno, saj je v glavnem niso marali in so se nanjo pod italijanskim vplivom le počasi navajali.

Radič

Od surove zelenjave so ga največ pojedli za malice s *frtaljami* ali za večerje s polento. Zabelili so ga s slanino ali z ocvirki in mu dodajali kuhan krompir, fižol, meso (predvsem v spodnjih Brdih) ali naribane kumare.

Začimbe

Največ so uporabljali česen, čebulo, zeleno, peteršilj, rožmarin, majaron, baziliko, lovor, komarač, kumino in poper.

Čebula je bila predvsem dodatek jedem, mlado čebulo ali čebuline liste pa so včasih narezali v *frtaljo*. Pogosto so iz čebule pripravljali *toč*, nekateri pa so jo pekli v peči ali žerjavici in okisali.

Večino vsakdanjih jedi so začinili s česnom. Iz svežih listov so pripravljali *frtaljo*, cvetove pa so kuhali in ohlajene okisali.

Jajca in jajčne jedi

Jajca so v glavnem prihranili za prodajo, zato so jih dnevno uživali le starejši, bolniki in otroci. Črnjake (rumenjake) so penasto umešali s sladkorjem, za otroke dodali mleko, ženske pa pravo ali ječmenovo kavo. To so pili zjutraj pred zajtrkom, čez dan pa so včasih za moč pojedli mehko kuhano jajce. Ocvrta jajca so bila boljša jed, zato so jih redko jedli in z njimi večkrat pogostili goste. Cvrli so jih na masti ali olju in jih različno začinili: s kisom, komaračem ali poprom. Za zajtrk ali večerjo so jajca »podaljšali« z vodo, vinom ali kisom, začinili s čebulo ali skuhali jajčni toč.

Najpogostejša jajčna jed so bile *frtalje* (*cvrče*): navadno *frtaljo* so pripravili z razžvrkljanimi jajci, ki so jim dodali moko, mleko, sol in gladko maso ocvrli na zelo vroči zabeli v višji ponvi, da je lepo narasla. Ko so jo potrosili s sladkorjem, so ji rekli *pocukrana frtalja*. Zmes za navadno *frtaljo* je bila osnova vsem drugim: *frtalji z zeljem* (dodali so seseklano srčno zelje, *mædrjalco*, komarač, rman), ki je bila najbolj razširjena in so jo pripravljali vedno za likofe, *frtalji z ocvirki*, s klobaso, s čebulo, s koprivami, s peteršiljem, z regratovimi, bezgovimi ali akacijevimi cvetovi in *frtalji z naribanimi jabolki*. Porodnicam (*æltvanam*) so pripravljali *æltvansko frtaljo*: stopenim jajcem so primešali drobtine, sladkor, vino in ocvrli. *Frtalje* so jedli s kruhom, pogačo ali polento za malico in večerjo. Ženske in otroci so imeli radi hitro pripravljene sladke jajčne jedi: kruhove rezine, ocvrte bučne, bezgove ali akacijeve cvetove, ki so jih namakali v gosti jajčni masi. Bolnikom in oslabelim so pripravljali *šoto* z vinom. Palačinke, nadevane z marmelado, jabolki, skuto ali s kostanjevim nadevom, so pekli zelo redko.

Mleko in mlečne jedi

Mleku so vedno dolili vsaj tretjino vode in niti za pitje niso marali celega mleka. Pomembno je bilo zlasti za prehrano otrok: tem so vsaj enkrat dnevno skuhali močnik, riž, kruh ali *lazanje*. Ženske so sladko mleko jedle za zajtrk ali večerjo s kruhom, polento ali pogačo, še pogosteje pa z belo kavo. Več so v prehrani uporabili pinjenega kislega mleka: poleti je bila to osvežilna pijača, za zajtrk ali večerjo pa so ga jedli s kruhom, pogačo ali polento, ali skuhali kisel močnik. Velikokrat so kislilo mleko jedli s kuhanim ali pečenim kostanjem, včasih tudi s krompirjem v oblicah.

Masla so rabili malo, v glavnem le za pripravo hrane bolnikom in otrokom in za nekatera peciva. Otroci so ga včasih jedli za malico s kruhom in sladkorjem.

Skuto so jedli surovo, v štrukljih in redkeje v omletah. Včasih so rumeno skuto sladkali, dodali jajca, moko in spekli, moški pa so radi jedli začinjeno s poprom in soljo.

Močniki

Ena najpogostejših jedi v briški kuhinji so bili močniki, samostojna jed predvsem v zimskem času. Pripravljali so jih za zajtrk ali kosilo, za otroke in starejše tudi za večerjo. Značilno je bilo, da so bili na mizi ob slabem vremenu

in da jih moški v glavnem niso marali. Kuhali so jih iz koruzne moke in včasih dodali nekaj pšenične, na sladkem, kislem mleku ali na vodi, odvisno od tega, katerim družinskim članom so bili namenjeni. Za otroke in starejše so ga zakuhali na sladkem, z vodo razredčenem mleku, ga včasih sladkali in mu dodali *koščiče* (posušene krhlje) ali kuhan kostanj. Zlasti poleti, ko se je mleko hitro skisalo, so ga kuhali na pinjenem mleku, večkrat dodali kuhan fižol in jedli toplega ali hladnega. Za kosilo so kuhali močnike na vodi in dodali kuhano zelenjavo: naribano kisló repo (*bisc pr mok*), ohrovt, fižol, liste oljne repice (zelen močnik) ali radič. Te močnike so tudi zabelili s svinino.

Vse močnike so kuhali v kotlih za polento približno pol ure in še vroče razdelili po krožnikih.

Testenine

Vse do II. svetovne vojne so testenine redko bile sestavina vsakdanje prehrane. Največkrat so jih izdelovali doma, zlasti rezance dveh oblik: *lazanje* (drobne za juho) in *bleke* (manjše pravokotne ali kvadratne krpice). Za *bleke* so uporabljali črno moko in *črno pasto* zabelili na različne načine: s cvrto čebulo in slanino (*zacrknili*), s svinino, golažem, maslom, skuto ali s paradižnikovo omako. Za otroke in starejše so *bleke* ali *lazanje* skuhalo tudi na mleku. Po I. svetovni vojni so kupljene testenine pripravljali tudi na druge načine. Kupljene ali domače testenine so bile boljša jed in so jih ob delavnikih redko vključevali v obroke. Kot samostojno jed so jih kuhali za kosilo ali večerjo ob praznikih, shodih ali likofih. V poletnem času so *bleke* pripravili koscem za malico, zase pa so jih vedno skuhalo po dobri kupčiji z vinom.

Riž

Še skromnejša je bila uporaba riža. Največkrat so ga zakuhali v mineštrah, gostih *župah*, prežgankah (*požgan riž* so kuhali na postne dni) in na juhah. Za otroke, starejše in bolnike so ga pretežno v zimskem času kuhali na mleku. Od Italijanov so prevzeli najrazličnejše načine priprave, kot samostojno jed ali prikuho: rižoto s paradižniki, z žefranom, *rizi-bizi* (z grahom). Tudi riž je sodil med boljše jedi in so ga jedli predvsem za praznična kosila ali večerje.

Štruklji

Štruklje so kuhali ali pekli predvsem iz dveh vrst testa: iz kvašenega, ki je bilo nekoliko mehkejše kakor za potice, in iz navadnega, nekvašenega, ki so ga tanko razvaljali. Po obliki so poznali dve vrsti štrukljev: tiste, ki so jih kuhali v zavitih štrucih in kuhane narezali, in *jare*, podobne nekakšnim žepkom, ki so jih kuhali vsakega posebej (te so pripravljali le v gornjih Brdih). Štruklje so polnili z različnimi nadevi: z orehi, drobtinami in rozinami, s sadjem (jabolki, hruškami, figami, marelicami ali slivami), s skuto, s kostanjevim nadevom, nekateri tudi z naribanimi bučami. V spodnjih Brdih so štruklje predvsem pekli in take imenovali potica ali štrukelj. Nekatere gospodinje so štruklje kuhale iz

krompirjevega testa in jih nadevale z naribanim sadjem in drobtinami ali z mesnim nadevom. Vse kuhane štruklje razen mesnih so zabelili s cvrtim maslom, drobtinami in sladkorjem.

Po vplivu gospodinjske šole iz Tomaja so po letu 1920 pekli tudi štruklje iz vlečenega testa in za nadev uporabili češnje, jabolka, skuto ali kostanj.

Peciva

Peciva so navadno pripravljali le za večje praznike. Ceneno pecivo so bile pogače iz suhih fig ali *koščičev*, pogosto pa so pekli sladek kruh, kvašen *kugluf* (šarkelj) in *gubance* (potice). Dobra potica je morala biti lepo rumena in polna nadeva. Za nadev so orehom dodali vedno precej praženih drobtin, po okusu pa še rozine, mёд, žganje ali orehovec, pinjole, nekateri celo poper. Potice so bile okrogle, pekli so jih v krušnih pečeh ali na ognjišču pod pokrovom za pogače. Potice v štrucah so začeli peči šele v štedilnikih. *Sfojade* (potice iz listnatega testa) so v začetku 20. stoletja pripravljale le dobre kuharice, saj je bila priprava tega testa zelo zahtevna in zamudna.

V pustnem času so skoraj pri vsaki družini cvrli krofe: brez nadeva (*lišo*), z marmelado ali z orehovim nadevom kakor za potico. Še pogosteje so cvrli *fritule* (miške) iz mehkejšega testa, ki so ga zajemali z žlico; bile so brez nadeva.

Kroštote (*floke*, *štraube*) so v pustnem času, nekateri tudi za poroko in birmo, cvrli iz kvašenega testa za krofe ali iz nekvašenega, ki so ga razvaljali in narezali v različnih oblikah. Tako krofe kakor *štraube* so cvrli na svinjski masti, redkeje tudi na olju.

Po novih receptih iz Tomaja, kuharskih knjig in po uvajanju štedilnikov se je med I. in II. svetovno vojno razširila priprava drugih peciv. S štedilniki je bila najbolj povezana peka piškotov, saj jih v krušnih pečeh niso pekli. Takrat so začeli peči tudi biskvitna peciva in torte, čeprav so te bile pogostejše po II. svetovni vojni. Dišave za peciva: testu so dodajali vino, žganje, domač orehovec, limonino lupino in vanilijo, ki so jo kupovali v stroku in namakali v sladkorju, da se je navzel arome. Sladkim nadevom so dodali mёд, *cebivo* (rozine) ali *opašo* (drobne črne rozine), *kanelo* (cimet) in *cvekče* (klinčke); mešanici cimeta in klinčkov so pravili *rafulat*.

Kostanj

Drobnjak so pekli v žerjavici ali v posebnih, doma izdelanih luknjičavih posodah. Kuhali so neolupljenega, včasih pa so mu odstranili le trši olupek in med kuhanjem dodali lovorjev list, komaračev cvet in sol. Iz kuhanega kostanja so pripravljali tudi različne jedi: *kuhnjo*, močnik, kostanjeve *njoke*, *floke* in nadev za štruklje ali potico. Olupljen kuhan kostanj so nekateri vlagali v med.

Sadje

Sadje so uživali predvsem sveže, sólo, fige in grozdje pa tudi s kruhom za popoldansko malico. Pri posamičnih obrokih sadja niso ponudili, med obroki pa so ga dajali predvsem otrokom. Večkrat so z njim postregli gostom, še zlasti s češnjami, figami in grozdem.

V obroke so vključevali sadne jedi, pozimi tudi pečeno, kuhano ali posušeno sadje. Pripravljali so sadne, kuhane ali pečene štruklje, hruškovo *kuhnjo*, pogače s suhim sadjem, *župo koščičevo*, cvrta ali pečena jabolka in hruške *pituralke* (kuhane in pocvrte s karamelom, kuhane v vinu ali pečene).

Pijača

Za žejo so otroci in ženske pili vodo, ki so ji včasih dodali malo kisa, limoninega soka ali sladkorja. Osvežilno pijačo so pripravili tudi tako, da so v studenčnici nekaj ur namakali brinove jagode, pelin in meliso. Pozimi so kuhali *koščičevo župo* (kompot iz suhega sadja) in jo pili namesto čajev, saj so te poredko kuhali (največ lipovega, druge so pili le ob boleznih). Nekateri so pripravljali iz cvetja ali plodov bezgov sok, ki so ga mešali z vodo, redkeje tudi grozdni sok. Moški so po navadi pili vino ali mešanico vina in vode. Za delavce je bilo vino odmerjeno (ob vsakem obroku so dobili *kuartin*), saj so z vinom, zlasti pred I. svetovno vojno, ko so ga dobro prodajali, zelo varčevali. Pozimi so vino pogosto kuhali z dišavami: cimetom, klinčki, cvetjem citrone ali lepoduha.

Druge pijače so pili le v gostilnah: pivo, žgane pijače, od nealkoholnih pijač pa *pašareto*, ki so jo delali v Kojskem.

Kava

Kava je bila cenjeno in priljubljeno poživilo, vendar so jo zaradi visoke cene pili malo, ponudili pa le izrednim gostom. Največ so kupovali surovo kavo in jo sami pražili v ponvi ali *brštulinu*, kar je bilo opravilo najstarejše ženske v družini. Tudi kava je bila priboljšek za starejše in so jo pili zjutraj: moški so ji dodali vino ali žganje (*koreto*), ženske pa rumenjaka s sladkorjem. Lonček za kavo je bil vedno na ognjišču ali na štedilniku in so ga redkokdaj pomili. Ko je kave primanjkovalo, so popoldne kavno usedlino jutranje kave ponovno prekuhali.

Ječmen, bob, pičù (*leča*), kumino, suhe regratove koreninice ali grozdne peške so sproti pražili in mleli za kavo, ki so jo največkrat pili z mlekom za zajtrk ali večerjo. Pogosto so kuhali tudi figovo kavo iz črnih, posušenih in sprazenih fig, ki so poleg barve dajale tudi sladek okus.

UŽIVANJE HRANE

Dnevni obroki so morali biti pripravljani ob točno določenem času. Sicer pa so se ura, število in sestava obrokov spreminjali po letnih časih, vremenu, navadah v družini in glede na to, komu so bili namenjeni: katerim družinskim članom, delavcem, gostom. Praviloma so kuhali za vse enako; kar je bilo na mizi, je bilo treba pojesti. Bolj kakor za različne okuse so skrbeli za zadostno količino hrane pri vsakem obroku, čeprav se je večkrat zgodilo, še zlasti ko so bili pri hiši delavci, da je hrane zmanjkalo. Takrat se je morala obroku najprej odreči gospodinja, ki je hrano vedno razdelila na krožnike, saj so bile le redke

jedi na razpolago po želji. Najprej so jo dobili delavci in gospodar, za njimi drugi moški in šele nato preostali. Meso, ki so ga najbolj cenili, je bilo odmerjeno v majhnih količinah. Tudi druge jedi so bile bolj ali manj količinsko omejene. Le polento, ki je bila razrezana na mizi, so lahko jemali po želji; spet pa so imeli prednost delavci in drugi moški, ki so se morali do sitega najesti. Gospodinja je morala paziti na količino pripravljene hrane, ker so starejši ljudje pri hiši kuhanje nadzorovali in vedno pripominjali: če je hrana ostala, so se jezili nad potratnostjo, če je je zmanjkalo, so vsi radi poudarjali, da jim še ne gre tako slabo, da bi morali trpeti lakoto.

Povečini so družine upoštevale pravilo, da v času kosila in večerje niso hodili k sosedom; navada je namreč bila, da so vsem, ki so prišli medtem, ko so jedli, ponudili hrano. Gospodinje, ki so vedele, da je to včasih težko, saj je je bilo komaj dovolj za domače, so skrbno pazile na otroke, da niso zahajali drugam. Izjema so bile nekatere revne družine, ki so otroke namenoma puščale k premožnejšim sosedom, da so se tam najedli.

Hrano so uživali le ob določenih obrokih, redko vmes oziroma po želji. Izjema so bili spet otroci, ki so jim včasih odrezali kos kruha, dali sveže ali suho sadje ali kaj drugega.

Število obrokov je bilo odvisno od letnih časov in z njimi povezanimi opravili v vinogradu, na polju ali doma, ko so velikokrat pomagali tudi sosedje ali najeti delavci. V jesensko-zimskem času so navadno jedli trikrat dnevno: zajtrk okrog osmih; ko je zvonilo poldan, je moralo biti na mizi kosilo; ko se je stemnilo, najkasneje okrog šestih zvečer, pa večerja. Od aprila do septembra, ko so bili dnevi daljši in so večino dneva delali na polju, sta se ura in število obrokov spremenila. Spoštovali so pregovor »Sveti Jurij dá južno in dve uri«. Glavnim obrokom so tako dodali popoldansko malico, ki so jo velikokrat pojedli kar na polju. Zgodaj zjutraj, okrog štirih ali petih, so delavci pred odhodom v brajdo popili le šilce žganja ali črno kavo (sámo, z vinom ali žganjem). S tem naj bi se odteščali. Okrog sedmih pa je bil pripravljen *drugi froštk* (obilan zajtrk), ki je zalegel vse do kosila. Popoldanska malica je bila od štirih do petih, večerja okrog osmih zvečer.

Ob trgatvi in ličkanju koruze je večerji okrog polnoči sledila *druga večerja*. Delavcem, ki so ob trgatvi mastili grozdje pozno v noč, so ponudili pršut, salamo, sir in mošt. Ob ličkanju koruze so navadno vse pogostili s kuhanim kostanjem, pituralkami, moštom ali kuhanim vinom.

Pri obrokih se je navadno zbrala vsa družina. Zajtrk so redkeje jedli vsi skupaj, največkrat so za otroke in ženske skuhalih posebej, ko so moški že pojedli. Pomembneje je bilo, da so se pri mizi zbrali vsi opoldne in zvečer, zlasti pozimi, ko so bili vsi doma. V vernih družinah so pred jedjo vsi pomolili ali se vsaj prekržali in počakali, da je gospodar zaželel »bog žegnaj«, ki mu je sledil odgovor »bog lonaj«. Za mizo je imel stalno mesto le gospodar, navadno na eni od krajših miznih stranic, drugi pa so se razporedili, kakor je nanoslo. Pozimi so otroci in starejši raje jedli za ognjiščem in so krožnik držali v rokah ali na kolenih. Poleti so vsi, ki so imeli pred hišo večje dvorišče, postavili tja tudi večjo mizo ali vsaj klop, in so tam kosili in večerjali. Otroci so s svojo posodo najraje stekli na bližnje stopnice ali drugam v vas, kjer so

se tudi sicer zbirali. Nekateri se spomnijo, da so kot otroci radovedno gledali drug drugemu v krožnik, opazili vsako novost in o tem takoj poročali doma. Prek njih so tako gospodinje vedele, kaj so kuhali v drugih družinah. Zlasti ko so bili pri hiši delavci ali gostje, so otrokom hrano razdelili že pred obrokom. Nekatere premožnejše družine s številnimi otroki so imele zanje v kuhinji posebno mizico, včasih pritrjeno na lesen pod, ali otroške stole na višjih nogah, ki so jih pomaknili k mizi, da so jedli z odraslimi. Dekle in hlapci so jedli za posebno mizo, hrana pa je bila navadno takšna kakor za vse druge.

Za posamične obroke ob delavnikih miz niso pripravljali. Na nepogrnjeni mizi je bil jedilni pribor, navadno le žlice, vilice in kozarec, iz katerega so vsi pili. Na mizo so na desno postavili polento, kruh ali pogačo, drugo hrano so razdelili na krožnike ob ognjišču ali štedilniku (redkeje so jo v posodi prinesli na mizo). Na začetku 20. stoletja so nekatere družine še jedle iz skupne posode, navadno iz glinene sklede z lesenimi žlicami. Pozneje so bili krožniki in manjše sklede, iz katerih so jedli otroci, iz različnih materialov, najpogosteje iz pečene gline. Med I. in II. svetovno vojno so uporabljali tudi emajlirano in aluminijasto posodo, porcelanska pa je bila različno razširjena, velikokrat povezana z gmotnim stanjem družine. V zasteklenih omarah so jo imeli za okras, rabili pa le ob izjemnih priložnostih (za cerkvene praznike, poroke, birme).

Najstarejši jedilni pribor je bil lesen in so ga raje imeli tudi pozneje, ko je bil že železen, ker je ta hitro zarjavel in so ga težko čistili. Medeninast ali srebrn pribor so rabili s porcelansko posodo. Takoj po I. svetovni vojni so uporabljali tudi vojaški pribor, ki je ostal po vaseh od vojaških kuhinj. Med obema vojnama se je razširil pribor iz kromiranega železa, kromirane medenine in aluminijske. Drugega jedilnega in servirnega pribora in posode niso rabili vsak dan. Nekoliko bolje so nekatere družine pripravljale mize za nedeljska kosila (pogrnili so s kockastim prtom, dali tudi nože in vsakemu svoj kozarec), največkrat pa je to veljalo le za cerkvene in družinske praznike: takrat so bile mize pogrnjene z belim prtom, vsak je dobil svoj prtček iz blaga, celoten pribor in kozarec. Na mizi so bile takrat vedno rože. Kako so bile mize okrašene in obložene ob posamičnih priložnostih, je bilo odvisno od navad in materialnih možnosti. Veliko novosti so vnesla dekleta, ki so obiskovala gospodinjke tečaje v Tomaju, saj so pripravile miz in strežbi tam posvečali veliko pozornosti.

KOLEDARSKI IN ŽIVLJENJSKI PRAZNIKI

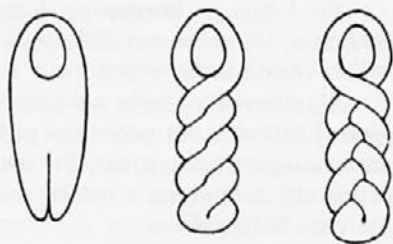
Pust

Za pustno kosilo ali večerjo so pripravili repo (v kozici ali *podkuhano*), klobase in polento (ponekod pustno, ki je bila kuhana na vinu). Za pusta in ob pustnem času nasploh so pripravljali krofe, miške ali *štraube*. *Maškaram*, ki so hodile od hiše do hiše, so najpogosteje dajali klobase, jajca in vino. Dva iz skupine sta nosila *flaškon* za vino, dva pa košaro za hrano. Zvečer so se *maškare* zbrale v gostilni ali kje drugje in si iz zbranega pripravile večerjo: *frtaljo* s klobasami.

Velika noč

Za verne družine je bila velika noč največji praznik v letu. Pekli so že nekaj dni pred tem, prejšnji dan pa so gospodinje skuhale čimveč za naslednji dan, da so bile za praznik bolj proste. Miza je bila že zjutraj slavnostno pripravljena in obložena z žeganim finim kruhom, *fujami* in pirhi. Na tešče je moral vsak pojesti kos žeganega kruha, šele nato je lahko po lastni želji jedel druge jedi. Najprej so zaužili nekaj hrena (ko so se ob tem solzili, so bile to solze žalosti zaradi Kristusovega trpljenja). Za kosilo so navadno jedli juho z rezanci ali cmoki, kuhano meso, pražen krompir, hren v omaki in orehovo potico. Poleg tega je bila ves dan na voljo hrana, ki so jo ponudili že pri zajtrku. Za večerjo so najpogosteje pripravili pečenko (premožnejši jagnje ali kozlička) z rižoto ali domačimi testeninami in prvo pomladansko solato.

Pirhe so barvali le nekateri: s sajami ali z rumenimi cvetovi forzicije so premazali skuhana jajca; orehove liste ali skorjo, rjave čebulne liste ali kavno usedlino pa so kuhali skupaj z jajci, ki so se tako obarvala. Dečki so se poldne zbirali na vasi in pirhe zbijali z denarjem.

Za veliko noč je vsak otrok dobil svojega *meniha*, te so pekli iz kvašenega testa v različnih oblikah

Za veliko noč so vsakemu otroku spekli *meniha*: iz kvašenega testa kakor za potico so spletili 20 do 30 cm dolgo kito, za glavo dali trdo kuhano jajce ali le kavni zrni za oči. *Menihi* so bili različnih oblik: različno pleteni, dvojčki ali ravni, ki so jih dekleta spekla za fante.

V gornjih Brdih so nekateri otrokom spekli *pečnik*: iz enakega testa so oblikovali majhne hlebčke, jih nadevali s kostanjem, vloženim v médu, na vrhu pa zarezali tri križe.

Božič

Tudi za božič so bile mize vedno obložene, čeprav za ta praznik niso pripravljali posebnih jedi. Poleg prazničnih jedi so skuhali žolco in spekli orehovo potico in sladek kruh.

Shodi

Med letom, zlasti poleti, so po vaseh praznovali cerkvene patrone in te praznike imenovali shodi.¹⁹ Udeleževali so se jih tudi ljudje iz drugih vasi in navadno so bili z njimi povezani obiski sorodnikov, botrov in znancev. Pogostili so jih z orehovimi kuhanimi štruklji, ki so jih vedno pripravili na ta dan.

Likofj

Po obrezovanju trt so ženske pobirale rožje in ga vezale v snope, ki so jih nato porabile za kurjavo, prav tako tudi fašinjje, ki so ostale pri pripravi lesa. Po končanem delu, ki je moralo biti opravljeno vsaj konec aprila, preden so se oglasile kukavice, so si ženske vedno privoščile *frtaljo* z zelišči.

Ko so moški skopali nov vinograd, so bile večerje obilne z mesom in dobro so ga zalili z vinom.

Zadnji dan košnje so kosce po večerji pogostili še s kuhanimi orehovimi štruklji. Med košnjo pa so jim večkrat pripravili svežo polento z grenko zaseko, saj so pravili, da »grenko *tacanje* koso žene«. Največji likof so imeli po trgatvi. Jedli so peteline, purana ali ovčje meso z različnimi prilogami. Zadnji dan trgatve je bil na mizi obvezno tudi pršut.

Po ličkanju koruze so ličkarje pogostili s kostanjem, moštom ali vinom (kakor vsak večer pri ličkanju) in za posladek spekli ali skuhalih hruške *pituralke*, včasih tudi pecivo.

Martinovo večerjo so pripravili za vso družino: pečeno gos, raco (bolj v spodnjih Brdih) ali pečenega purana. Kjer so bili pri hiši lovci, so spekli fazana, nadevanega s kostanjem. Po večerji, med pitjem novega vina, so zbrani moški pripravili še pečene sardele s polento, pečen kostanj ali narezali svinino, da »je vino boljše teklo«.

Krst

Krst je bil navadno po popoldanskih molitvah. Otroka je v cerkev vedno nesla *komari* (babica), poleg ožje družine pa sta bila zraven le še *nunc* ali *nuna* (boter ali botra), ki sta po krstu dala otroku nekaj denarja »pod roko ali pod pavelč«. *Komari* in *nunc* ali *nuna* sta bila tudi edina povabljeni na večerjo. Ob tej priložnosti so navadno pripravili pečeno ali ocvrto perutnino (petelina), rižoto, solato, za sladico pa krušne rezine z vinom, ki so jih dali tudi botru (botri) na dom. V zimsko-pomladnem času so poleg rezin nekateri ocvrli krofe ali flancate. Mizo so vedno slavnostno pripravili; bel prt je priskrbela babica, botra pa pod prt zanjo položila nekaj denarja.

V tednu po krstu, včasih tudi na isti dan, je botra porodnici nesla ali poslala *botrinjo* (košaro s hrano): hlebce finega kruha, prepečenec, kavo, slad-

¹⁹ V Gradnem so praznovali sv. Jurija in sv. Mohorja, v Krasnem Marijo Magdaleno, v Vedrijanu sv. Ano, v Noznem sv. Petra in Pavla, v Kojškem sv. Križ, v Šmartnem sv. Martina in sv. tri kralje, v Kozani sv. Jeronija, v Vipolžah sv. Tiliha, v Slovrencu sv. Lovrenca, v Snežehah Marijo Snežno-Snežnico, v Medani Marijo v nebo vzeto-Rožnjico.

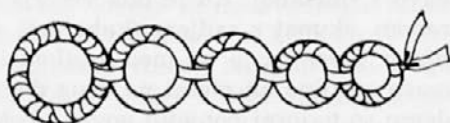
kor, maslo, jajca, kupljeno sadje in pikolit ali črno vino. Količina in vrsta hrane sta bili odvisni od premožnosti darovalke, zato so botre radi izbirali iz premožnejših družin. Košaro z *botrinjo* so vedno dobro pokrili, da nihče od vaščanov ni videl, kaj je v njej. Ta navada je v obdobju med svetovnjima vojnama počasi zginila. Še prej pa so opustili navado, da je mati po krstu darovala župniku par piščancev (po svetopisemski zgodbi je Marija ob blagoslovu nesla v tempelj dve jerebici). Če je bil otrok rojen v tednu pred veliko nočjo, so ga krstili na soboto po blagoslovu hrane in vode; takrat je morala mati župniku darovati s trakom povezano *jare* (jagnje), ki ga je porabil za velikonočno pojedino.

Obhajilo

Obhajila niso posebej praznovali; za družino so pripravili le boljše nedeljsko kosilo.

Birma

Večji praznik je bila birma. Veselili so se je predvsem birmanci, ki so že veliko prej izbrali botra, ga povabili na dom in čim boljše pogostili, poskusili so se mu prikupiti, da bi za birmo dobili lepo darilo. Na birmansko kosilo so povabili botra in nekaj ožjih sorodnikov; takrat so vedno pripravili juho z domačimi rezanci, ki sta ji navadno sledili prikuhi: kuhano meso, hren in krompir, zatem pa pečenka z zelenjavo. Od peciva so največkrat spekli potico, kvašen šarkelj ali sladek kruh. Mizo so še posebej slavnostno pripravili: pogrnili z belim prtom in okrasili z rožami in sadjem; uporabili so boljši jedilni pribor in posodo. Razporeditev pri mizi je bila določena: nasproti vrat, pri krajši stranici mize, je vedno sedel gospodar (oče), boter in birmanec pa sta sedela skupaj v njegovi bližini; drugi so se lahko poljubno razporedili. Gospodinje po navadi ni bilo pri mizi, ker je stregla.

Rešta (bija) kolačev, ki jo je za birmo vsak birmanec dobil od botra

Poleg darila je vsak birmanec dobil od botra tudi *rešto* (*bijo*) kolačev: različno veliki kolači so bili nanizani drug ob drugem in povezani z raznobarvnimi trakovi. Teh kolačev niso pekli doma, pred cerkviijo so jih na dan birme prodajale *kolačarke* (ženske iz Brd ali bližnjih mest) v košarah ali na stojnicah, kjer so jih sproti vezale v *rešte*. Največji kolač v *rešti* je birmanec daroval župniku, *rešto* pa so doma obesili na steno ali pod strop in jo počasi jedli.

Poroka

V adventnem in postnem času poroke niso bile pogoste; najpogosteje so se poročali v pustnem času, poleti ali po trgatvi. Priprave za poroko so potekale dlje časa, čeprav je bilo navadno le deset do petnajst povabljenih; poroke z več povabljenici so bile redke. Nevesta je skrbela predvsem za balo, ki so jo vozili ob četrtnih, ker so imeli petek za nesrečen dan. Preostali so prevzeli druga opravila, med katerimi je bila pomembna priprava poročne pojedine. Kruh in pecivo so pekli vsaj teden dni prej doma ali so ga naročili pri dobrih kuharicah.²⁰ Na poročni dan so premožnejši kuharico tudi najeli, zlasti ko je bilo veliko povabljenih in ko so si z razkošno poroko želeli pridobiti ali povečati ugled.

Poročno slavlje je pri premožnejših večkrat trajalo dva dni: prvi dan na nevestinem, naslednji na ženinovem domu. Če je slavlje trajalo le en dan, so poročno kosilo in večerjo pripravili pri ženinu ali pri nevesti oziroma kosilo pri enem in večerjo pri drugem, kar je bilo odvisno od materialnih in prostorskih možnosti obeh družin. Velikokrat je obveljalo, da je kosilo pripravil tisti, ki je odšel od hiše. Svatbeni prostor je bila večja kuhinja, sprejemnica, pokrita lopa ali skedenj, okrašen s pisanimi trakovi, rožami in svečano pripravljeno mizo. Pribor, jedilno in servirno posodo in bele namizne prte so si največkrat sposodili, da je bilo na mizi čimveč porcelana, medenine ali srebra. Rože, vedno postavljene pred nevesto, lepo nameščeni prtiki in raznovrstno pecivo so krasili mizo.

Na poročni dan so pripravili boljši zajtrk za domače: ženskam belo kavo in fin kruh, moškim vampe, golaž ali jetrca s kruhom. Za poročno kosilo je bila juha iz govejega mesa in perutnine, z domačimi rezanci, fancelni ali jušnimi cmoki. Za prvo prikuho so ponudili krompir, kuhano govedino, hren ali sezonsko zelenjavo. V pomladno-poletnem času je bila druga prikuha pečenka z graham, cvetačo, špinačo ali krompirjevimi rogljiči in solata. Včasih so pripravili jetrno pašteto z gobami ali mesno pašteto z graham. Pozimi so za drugo prikuho skuhalি kisló zelje in klobase. Po tretjem krožniku so ponudili svežo slaščico: rižev kruh, prelit z marmelado, šodojem ali vročim sladkim vinom, tople krofe, kreme, pudinge, sladke hladetine, štruklje ali ledeno kavo (hladno kavo s smetano). Ko je bila večerja na istem domu, so nato postregli še s puranom, skupaj s sadjem (kuhanimi slivami ali hruškami pituralkami) in zelenjavo. Sicer pa je bil med kosilom in večerjo odmor, ko so svatje odšli v domačo gostilno ali plesat na drug dom. Okrog osmih je bila večerja. Na drugem domu so najprej ponudili govejo, kokošjo juho ali obaro, sledile so testenine ali riž s perutnino, cvrtje s solato ali druga mesna jed. Ves čas je bilo na mizi sadje in pecivo: štraubi, orehova potica, kvašen šarkelj in sladek kruh. Šele pod vplivom gospodinjske šole iz Tomaja so za poroke spekli eno ali največ dve torti. Do takrat so potice in šarklje okrasili z barvnim sladkorjem in bonboni. Obvezen je bil za poroke tudi marcipan, v katerega so večkrat skrili kaj šaljivega ali zbadljivega za nevesto. Od pijač so imeli na razpolago vino, kupljeno sodavico, pašarete in vodo.

²⁰ Skoraj v vsaki vasi je katera izmed deklet ali žena veljala za dobro kuharico, pogosto so bile to »farovške« kuharice ali tiste, ki so se šolale v gospodinjski šoli.

Poročne jedi so stregle mlada dekleta, sorodnice ali sovaščanke, včasih tudi mladi fantje. Pod italijanskim vplivom se je po I. svetovni vojni postopoma širila navada, da so za poroko dajali posebne bonbone-konfete. Sprva so jih metali le otrokom, pozneje pa so jih v vrečkah ali škatlicah razdelili povabljenecem.

Rojstni dnevi

Rojstnih dni niso praznovali, slavljenca so le močno povlekli za ušesa. Za gospodarja so včasih pripravili kuhane štruklje ali štraube, otrokom pa ocvrto jajce, palačinke ali druge preproste slaščice.

Pogrebi

Navada, da bi pogrebce po pogrebu pogostili, v Brdih ni bila razširjena. Izjemoma so pri bližnjem sorodstvu pogostili oddaljene sorodnice ali znance, nikoli pa tega niso pripravili v hiši, kjer je ležal mrlič. Menili so, da se pecivo peče le za vesele praznike, zato ga ob smrti niso nikoli pekli; to so spoštovale zlasti starejše ženske, in to prepovedovale tudi mlajšim. Še na začetku 20. stoletja so nekatere starejše ženske na osmini dale na okno hrano za umrlega; že takrat so se iz te navade precej norčevali.

Gostje

Najpomembnejši gostje so bili birmanski botri, sorodniki od daleč, župniki, zdravniki, učitelji in kupci vina. Te so vedno dobro pogostili; kako, je bilo odvisno od tega, kdaj, za koliko časa in kako pogosto so prišli. Nedeljske in praznične goste so najboljše postregli: ženskam so ponudili belo kavo, *frtaljo* s sladkorjem ali ocvrta jajca, za praznike tudi pecivo. Nekatera dekleta, ki so obiskovala gospodinjske tečaje, so ob nedeljah pripravila različna peciva, s katerimi so pogostili morebitne goste; včasih so na pokušnjo povabila tudi sovrstnice iz vasi, še zlasti, ko so pripravila kaj novega in nenavadnega. Moške so največkrat pogostili z vinom, salamo, pršutom, klobasami in kruhom. V zimskem času so gostom večkrat postregli s kuhanim vinom, moškimi tudi z žganjem, ženskam pa z domačim orehovcem. Ko je prišel v hišo župnik, so mu ženske in otroci najprej poljubili roko in ga nato pogostili. Otrokom so dajali orehe, lešnike, suho sadje ali bonbone, ki so jih pripravljali tudi sami doma.

Berači in kramarji

Bili so pogosti in manj priljubljeni gostje, kljub temu pa so jih vedno postregli in jim dali tudi prenočišče, kadar so to želeli. Berači so bili domačini ali prišleki od drugod, največ z Gor. Moški so včasih beračili s košarami, čeprav so jim redko dajali hrano s seboj. Nekaterim so ponudili le vino (zanje so imeli poseben lonček, kar dokazuje, da so prihajali kar pogosto), tistim, ki so se

zadržali dlje, pa so nudili vse obroke. Ženske so večkrat s seboj vzele otroke, zlasti iz tistih briških vasi, kjer so bili povečini majhni kmetje-svojaki, katerih materialno stanje je bilo velikokrat slabše od kolonskega. Tem so dajali koruzno moko, svinino in včasih tudi druge pridelke. Hrano in vino so ponudili tudi Rezijanom, ki so od hiše do hiše opravljali razna kramarska dela, in *vendulam* z Gor, ki so prodajale kumino, kvas, brinje in saharin.

Verski vpliv pri hrani

Na izbor jedi in količino hrane v posamičnih obrokih, ob cerkvenih praznikih in postnih dneh je precej vplivala vera. Postni jedilniki²¹ so vsebovali lažjo hrano, vedno pripravljeno na olju, brez mesa in živalskih maščob. Največ so pripravljali mlečne jedi (močnik, riž, lazanje na mleku), prežganke ali mineštre, zabeljene z oljem, za katere se je uveljavilo ime »petkova kuhinja«. Pogosto je bila na mizi polenovka, obvezno na velikonočni petek, redkeje tudi ribe. Poleg tega so se zaradi verskih razlogov odrekli nekaterih obrokov, zlasti zajtrkov, saj so obhajila prejemale le popolnoma tešči. Na velikonočno soboto so morali biti tešči vse do zvonjenja glorijske (do 15. ure).

V nekaterih družinah so v maju starejši in otroci, ki so jih starejši k temu prisilili, »delali žrtvice za Marijo«: takrat so se morali odpovedati določenim jedem, največkrat prvim češnjam, slaščicam, in pri nobenem obroku se niso smeli do sitega najesti.

Z nekaterimi cerkvenimi prazniki ali šegami je bila tesno povezana priprava določenih jedi, ki jih sicer niso jedli: *fuje* (*punjave*) in *menihi* za veliko noč, kruh ali pogača s črnim grozdem za vahte. Za veliko soboto je vsaka družina pripravila nekaj hrane za velikonočno žegnanje: hlebce sladkega kruha, kuhan pršut, jajca, hren so v pokriti košari nesli v cerkev, največkrat otroci, in tekmovali, kdo ima večjo in lepšo košaro.

Za vahte je bila navada, da so otroci od hiše do hiše molili za duše v vicah. Sami so temu pravili »moliti za hlebce«, ker so jim družine v zahvalo za molitev podarile hlebčke kruha, ki so jih spekli posebej zanje, ali suho sadje, orehe in lešnike.

Na zahvalno nedeljo (prvo v novembru) so v cerkvi na oltar položili manjše količine raznih pridelkov: repo, zelje, krompir, suhe fige, grozdje, kostanj, in to je ostalo duhovniku.

Ob večjih cerkvenih praznikih ali drugih priložnostih (misijoni, obhajila, birme) so kmetje z raznimi pridelki obdarovali duhovnika. Nekatero dajatve so postale skoraj obvezne, odvisne pa so bile od možnosti in navad po župnijah. Spomladi so v glavnem dajali sadje, jeseni grozdje, mošt in kostanj, med letom pa jajca, perutnino, maslo in vino.

²¹ Postne dni so vedno naznanili v cerkvi, označeni so bili tudi v nekaterih koledarjih (npr. Koledar Goriške Mohorjeve družbe). Posebej so bili označeni vsi petki kot dnevi zadržka (ko niso smeli uživati mesa, lahko pa so se večkrat na dan do sitega najedli), dnevi posta (čas od pepelnice srede do velike noči, razen nedelj in praznikov (ko so lahko uživali meso in so se smeli le enkrat na dan do sitega najesti) in dnevi strogega posta (pepelnica sreda, vsi petki v postnem obdobju, velika sobota in kvatre, ko se ni smelo uživati meso in so se lahko le enkrat dnevno do sitega najedli). Poleg tega naj bi se vsak vernik ravnal po predpisih svoje škofije.

REKI IN VRAŽE

Dobre jedi preganjajo skrbi.
 Dobro jutro — prazno truplo.
 Žena pridobi moža z žlico.
 Kdor je priden za delo, je tudi za jelo.
 Kot pri mizi tako pri delu.
 Kdor dolgo spi, zajtrk zamudi.
 Kadar se je, se govoriti ne sme.
 Pri mizi se lepo sedi in se molči.
 Za lenuha ni kruha.
 Kdor zgodaj vstaja, mu kruh ostaja.
 Voda še za čevelj ni dobra.
 Dokler je moka, rit poka.
 Vino ni rado samo.
 Če imaš kos mesa, boš našel tudi koga, ki ogenj ima.
 Skopuh dvakrat skuha klobaso, preden jo proda.
 Kozarcu je treba vedno pogledati v dno.
 Tanek kos kruha, da se skozenj vidi Sveta Gora.
 Tanek kos kruha, kot bi ga rezala mačeha.
 So tako revni, da še za sol nimajo.
 Si morajo od ust vzeti.
 Kava in alkohol sta za človeka to, kar je bič za konja.

Se kuha ženska pamet in moška moč (ko je vrela sama voda).
 Je skočil sv. duh v testo (ko je lepo vzhajalo).
 Manjka čepč (ko po jedi še nekaj manjka).
 Pustiti *kərjanco* (zadnji grižljaji, ki se ga iz olike pusti na krožniku).

Če se nese mleko v mraku, bo krava zgubila mleko.
 Ljudje niso smeli tolči mleka v kuhinji, ampak v kleti; v kuhinjo prihajajo čarovnice, zato ne bi bilo masla.

Če je prišla na obisk ženska in pohvalila, da ima mleko veliko masla, bo naslednjic manj masla.

Ženske niso hotele tolči mleka podnevi, ker so se bale, da bi kdo grdo pogledal in mleko ne bi imelo masla.

Če daš v mleko močerada, bo veliko masla.

Če se noče narediti maslo, moraš k izviru reke po tri kamenčke in jih dati v mleko.

Če prekipi mleko, bo krava breja.

Če krava ni imela mleka, so pod njo trikrat zanihali žerjavico.

Ko je padel kruh na tla, ga je bilo treba poljubiti in šele nato pojesti. Za drobtinice pa so rekli, naj bodo za duše v vicah.

Struca kruha, obrnjena narobe, prinese v hišo smrt ali drugo nesrečo.

Posoja se edino leseno žlico, da jo drugi zgladi, dežnika in žene nikoli.

Če si je ženska že zgodaj zjutraj sposodila sol, so jo imeli za večšo in so ji neradi posodili.

Ko so kuhali mulce, moški niso smeli biti v hiši, sicer bi mulce popokale.

Dekle, ki je za možitev, ne sme strgati kotla, sicer bo na dan poroke deževalo.

Oče naš,
 kruh je naš,
 polenta naša,
 končana je maša.

Oče naš,
 kruh je vaš,
 polenta naša,
 skorja vaša.

Joj, joj, joj, polenta in fažoj,
 zelje in polenta, to je živež moj.

SKLEP

Obdobje od začetka 20. stoletja do II. svetovne vojne, ki ga je raziskava o briški kuhinji zajela, je v tem pogledu precej enotno. Čeprav je bilo uvodoma pričakovati, da se bodo nekatere prelomnice izraziteje pokazale tudi na področju hrane, se nam zdaj kaže predvsem kot enotna preteklost, kjer se spremembe, razločki in raznovrstnost razkrivajo le v razmerju s sedanostjo. Nedvomno je razlog tudi pričevanje ljudi, ki niso vedno objektivni in spremembe premalo poudarijo. S tem sta bili razvojna in socialna sestavina precej zanemarjeni. Ne le razvoj, tudi izbor hrane oziroma jedi je bil prikazan dokaj homogeno. Dejstvo, da je bila hrana ob delavnikih precej enolična, je morda relativno, vendar je bilo informacij, ki bi kazale drugačno podobo, veliko premalo. Tako nam raziskava, čeprav to ni bil njen namen, zarisuje neko tipičnost, povezano s tradicijo, materialnimi možnostmi in zemljo, ki je najgloblje določala pestrost in izbor hrane. Precej črno bela podoba enoličnega vsakdanjika na eni in prazničnega dne na drugi strani.

Opaznejše spremembe so se pokazale šele po II. svetovni vojni. Opustitev ognjišč, na primer, ni spremenila le podobe prostora, marveč je vplivala tudi na njegovo vsebino, na hrano. V pozabo so zatonile nekatere jedi, odvisne od priprave na ognjišču. Večje materialne možnosti in pestrejša tržna ponudba so povzročile spremembe, ki so bile v daljšem obdobju pred tem precej manj izrazite. V prehrani je bilo vedno več industrijskih živil, ki so popestrila jedilnike, istočasno pa se je spremenil odnos do hrane: pogostejše so bile jedi, ki so jih prej pripravljali le ob posebnih priložnostih, predvsem pa so spremembe izraz večje odprtosti in komunikativnosti tako posameznikov kakor celotne regije. Industrijska ponudba, propaganda in javni mediji nasploh, intenzivna migracija in še opaznejši vplivi širšega okolja po II. svetovni vojni pa so tako pozitivni kakor negativni. Slednji se kažejo prav v poenotenju kulturnega okolja in zanemarjanju regionalnih značilnosti, ki bi lahko bogatile tudi prehransko kulturo. Pri delu na terenu je bilo večkrat opaziti zanimanje ali nostalgijo za preteklimi navadami, šegami in jedmi. Večina mlajše generacije pa z njimi ni seznanjena. Pobuda za ohranjanje, kontinuiteto ali funkcionalno oživljanje s premišljeno vključitvijo v sedanost ostaja zaenkrat na individualni ravni, v posamičnih družinah, širše okolje pa to zanemarija.

LA CUCINA DEL COLLIO (BRDA)

Il Collio goriziano è un'area di contatto fra regioni diverse, sia dal punto di vista etnico, sia da quello geografico (come zona di transizione verso la pianura friulana), sia da quello nazionale. Il Collio viene solitamente diviso in occidentale ed orientale, considerando quale linea divisoria, la strada principale che lo attraversa per metà. La popolazione locale usa invece dividerlo in Collio superiore e Collio inferiore. Oltre alla posizione geografica ed alle caratteristiche geomorfologiche, il clima submediterraneo rappresenta il fattore determinante per lo sviluppo dell'agricoltura locale. Gli influssi marittimi giungono infatti attraverso la pianura friulana e la valle dell'Isonzo (Soča). Gli inverni sono miti ed i rilievi collinari più elevati a settentrione riparano il Collio dai venti più freddi, mentre i dolci pendii esposti a meridione sono coperti da vigneti, frutteti ed insediamenti umani.

I cambiamenti politici, nella prima metà del Novecento, hanno notevolmente influito sull'economia e la situazione sociale del Collio. Due momenti storici di particolare importanza furono, in tal senso, le guerre mondiali, che mutando la collocazione geopolitica della regione, ne determinarono, oltre ad una fluttuazione costante dei beni materiali, numerose trasformazioni nel tipo di vita della popolazione.

Fino al 1918 il Collio goriziano era stato parte integrante del Litorale austriaco. Di grande importanza per la regione fu in particolare la costruzione, nel 1860, della ferrovia Udine-Trieste e, nel 1906, quella goriziana, che aumentò l'accessibilità verso un mercato, ancora più importante, anche se contemporaneamente si rafforzò la concorrenza di altre regioni dell'impero, che la ferrovia aveva collegato alla metropoli. Nonostante ciò, la situazione del Collio entro l'impero austriaco, è da ritenersi, soprattutto qualche anno prima della «grande guerra», senz'altro migliore di quella determinata più tardi dalla dominazione italiana. Nel corso della prima guerra mondiale gran parte della popolazione, soprattutto quella del Collio orientale, fu costretta all'esodo, diretto sia verso il territorio austriaco, sia verso quello italiano. Dopo la caduta dell'impero austro-ungarico, la nuova dominazione italiana contribuì a peggiorare la situazione economica e con essa il livello di vita della popolazione, costretta ad emigrare in Austria, Francia, America, Australia e, per quanto concerne quella femminile, in molti casi in Egitto e nelle principali città italiane.

Dopo la prima guerra mondiale iniziò il periodo di ricostruzione degli insediamenti e di riattivazione delle campagne. L'amministrazione italiana, operando in netto favore dei propri agricoltori, impose un commercio gestito completamente da italiani. La situazione fu aggravata ulteriormente dalle crescenti imposte e dall'incalzante crisi economica. Solo nell'immediato periodo precedente la seconda guerra mondiale la situazione andò migliorando, il che portò ad una modernizzazione della viticoltura e della frutticoltura, nonché un netto miglioramento delle condizioni abitative della popolazione.

La ricerca abbraccia il periodo storico incluso fra l'inizio del secolo e la seconda guerra mondiale. Tale arco di tempo è determinato anche dal fatto, che, vista la carenza di materiale e documenti scritti, ho dovuto basarmi essenzialmente sugli informatori orali. Nonostante il Collio appaia come uno spazio omogeneo rispetto a quello circostante, esistono fra le diverse località notevoli differenze, che si manifestano anche nella scelta, nella frequenza e nella preparazione di determinati cibi e di forme lessicali dialettali a questi connessi. Il contributo desidera soprattutto documentare le caratteristiche regionali, gli elementi culturali del passato, i piatti, i costumi e le usanze in molti casi già dimenticati o sfumati e che tuttavia rispecchiano l'immagine e la cultura più ampia di una località o regione. Allo stesso tempo intende segnalare la mancanza di continuità, conservazione, rivalorizzazione ed inserimento dell'eredità culturale tradizionale nello sviluppo attuale, in considerazione di tutte le sue caratteristiche funzionali.

Nonostante che le tante trasformazioni, ricordate all'inizio, ne prefigurassero altrettante anche nella cultura alimentare, il periodo trattato nella ricerca, si presenta invece come entità temporale omogenea, in cui i cambiamenti, le diversità e le

differenze si presentano solo in relazione al presente. A causa del lavoro sul campo con gli informatori, che hanno marcato troppo poco le differenze fra i diversi periodi, le componenti sociali e di sviluppo sono spesso trascurate. In tal modo la ricerca, discostandosi spesso dai fini prefissi, presenta gli aspetti di una tipicità legata alla tradizione, alle possibilità materiali ed alla terra e non senza notevoli influenze delle vicine realtà italiana e friulana.

Cambiamenti di un certo rilievo si manifestano solo dopo la seconda guerra mondiale. Le maggiori possibilità materiali e la modernizzazione degli spazi domestici, compresi quelli della cucina, nonché l'offerta alimentare più eterogenea, hanno portato a trasformazioni di gran lunga più accentuate e radicali di quelle che hanno caratterizzato il lungo passato precedente. Nell'alimentazione si è cominciato ad includere un numero sempre maggiore di alimenti industriali, che l'hanno notevolmente alterata e diversificata.

Nella ricerca viene presa in considerazione la popolazione rurale, componente predominante in una regione prevalentemente agricola come il Collio.

Tipica era la differenziazione fra i piccoli e grandi agricoltori, i coloni ed i possidenti terrieri, spesso inclusi, quest'ultimi, in classi sociali non rurali. Nel periodo osservato registriamo lo sviluppo ed il decadimento dei rapporti colonici, caratteristici per il Collio, il che ha determinato importanti trasformazioni nel modo di vita e nella stessa alimentazione, come parte integrante di questo. La varietà, la scelta e la frequenza dei cibi era legata ai prodotti della terra; i piatti infatti si basavano essenzialmente su ciò che veniva prodotto in casa. Parlando della produzione, della preparazione e della conservazione dei prodotti alimentari, il cibo viene inteso in senso più largo e cioè dalla sua preparazione primaria al di fuori della cucina vera e propria, come ad esempio il lavoro nei campi quale momento di produzione primaria del cibo, fino alla preparazione del piatto.

In ciò è inclusa l'opera di raccolta, la caccia e la pesca, l'allevamento di animali domestici, la produzione e l'elaborazione del latte, dei cereali, degli ortaggi, delle olive, della frutta, del vino e dei distillati, nonché l'approvvigionamento d'acqua.

Tutte le operazioni e gli accorgimenti riguardanti il cibo e l'alimentazione, soprattutto quelli limitati allo spazio cucina, erano per tradizione di assoluta competenza femminile. Il ruolo dominante veniva sostenuto dalla donna di casa più anziana, nei cui confronti le più giovani dovevano adeguarsi. La preparazione dei cibi si basava sulle norme tradizionali della famiglia e della località. Le novità in seno al nucleo familiare si affermavano lentamente, a seconda delle singole casalinghe e della disponibilità fra gli altri membri della famiglia, soprattutto di quelli maschi, i cui gusti erano determinanti nella scelta del cibo. Naturalmente di altrettanta importanza erano le possibilità materiali delle famiglie. D'altronde, l'evidente eterogeneità alimentare in un territorio alquanto ridotto, era dettata dalla varietà del suo rilievo e dalla conseguente differenza di produzioni agricole, dalla diversa distanza dai centri maggiori e dalla differente intensità e dinamica migratoria delle singole località. Molti dei cambiamenti nella tradizione culinaria del Collio sono stati determinati soprattutto dall'influenza della cucina italiana e friulana, fatto che si rispecchia nella ricca presenza di piatti e di termini specifici tipicamente friulani.

La preparazione dei cibi occupava la casalinga nel corso di tutto il giorno, in dipendenza dalle stagioni e dalle diverse occupazioni nei campi, dal tempo e dal numero dei membri familiari e dei lavoratori. Fra i lavori domestici più difficili vengono annoverati: la preparazione della legna, il trasporto dell'acqua dalle sorgenti, quello del cibo nei campi, la cottura quotidiana della polenta a fuoco aperto e quella settimanale del pane. Particolarmente duro era cucinare sul focolare, soprattutto a causa del calore a cui veniva esposta la cuoca. Solo dopo la seconda guerra mondiale i focolari sono man mano stati sostituiti dalle cucine economiche.

Nell'alimentazione quotidiana predominava la presenza di cibi vegetali, soprattutto a base di cereali. Nella prima colazione erano frequenti zuppe di verdura (soprattutto nel Collio superiore), diverse salse spesso improvvisate e le uova, il tutto accompagnato alla polenta cotta o arrostita. Nel pranzo immancabili erano minestre di vario tipo (di rapa, verza, zucca, granturco, orzo, ecc...), il più delle volte come piatto unico. A volte, come secondo piatto, c'erano della verdura cotta, patate e legumi, accompagnati da qualche minuscolo pezzo di carne cucinata nella minestra,

pane e più di frequente focaccia o polenta. Prevalentemente a base di zuppe, salse e uova era pure la cena, in cui spesso venivano servite pure frittate varie e verdura (rapa, fagioli, fagiolini verdi, radicchio, ecc...). Immane era la polenta. Nei piatti di ogni giorno la carne era rara e prevalentemente suina, ricavata dai maiali domestici.

Durante il periodo invernale e nei giorni di pioggia, sia a colazione, che a cena erano frequenti le farinate, cucinate nel latte o nell'acqua, a cui veniva spesso aggiunta della verdura cotta. Il latte veniva consumato prevalentemente da bambini ed anziani in forme diverse: dolce, come siero di burro, rappreso, o con vari piatti a base di latte. La preparazione dei dolci era limitata ai giorni festivi (con eccezione per la focaccia dolce), mentre il consumo di frutta, nonostante l'abbondanza di quest'ultima, era poco consueto. Le bevande più diffuse erano l'acqua naturale, il vino, il latte e, molto raramente, il caffè, considerato bevanda di lusso. I pasti giornalieri dovevano essere pronti in determinate ore; l'ora, il numero e la composizione di questi mutavano a seconda delle stagioni, del tempo, dei costumi famigliari e di chi ne era il consumatore. Di solito venivano preparati in modo uguale per tutti i componenti della famiglia, e molto più importante del diverso gusto dei singoli, era la quantità del cibo in tavola. Il pasto veniva sempre distribuito e diviso dalle donne di casa, mentre solo la polenta, sempre presente sul tavolo, poteva essere presa dai commensali a volontà. Durante i pasti si riuniva solitamente tutta la famiglia, unica eccezione era invece la colazione, consumata il più delle volte per prima dagli uomini. I pasti si consumavano a tavola; in inverno attorno al focolare, d'estate spesso davanti casa all'aperto, sul tavolo o sulla panca. All'infuori dei pasti stabiliti non si mangiava, eccezione fatta per i bambini. Nel periodo autunnale ed invernale i pasti giornalieri erano tre: la colazione, il pranzo e, verso le sei del pomeriggio, la cena. Da aprile a settembre, con le giornate di luce più lunghe e la prolungata permanenza nei campi, l'orario ed il numero dei pasti veniva modificato, con l'aggiunta della merenda pomeridiana, consumata il più delle volte nei campi.

Durante le festività anche i piatti si facevano più ricchi ed erano caratterizzati da cibi tradizionali, tipici per le singole feste. Oltre alla carne ed a una maggior varietà culinaria, i più caratteristici erano i dolci. Particolarmente ricchi e vari erano i pasti di Natale e di Pasqua, mentre originali e fuori dall'ordinario, quelli in occasione di sagre, feste patronali e della fine di importanti lavori collettivi (vendemmia, raccolta del granoturco, mietitura, ecc...). Fra le occasioni di festa più importanti, significative anche per la cucina e la preparazione di pasti migliori, c'erano il battesimo, la cresima e, naturalmente, il matrimonio.

ADDENDA ET CORRIGENDA

Dr. Niko Kuret je s svojo knjigo Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842) I/1 (= Gradivo za narodopisje Slovencev 3), Ljubljana 1985, 112 strani, začel v izvlečkih objavljati gradivo, ki je bilo z omenjenima anketama zbrano v mariborskem in celjskem okrožju. Poleg vprašanja, ali ne bi kazalo tistih zbranih podatkov, ki se na nekaterih območjih posebej odlikujejo po obsežnosti in poučnosti, izdati rajši v celoti, se pravi v slovenskem prevodu, če ne tudi v nemškem izvirniku, in pa s poglobitvenimi opombami, torej ne samo v izvlečkih, kakor je predvideno, — poleg tega vprašanja naj bodo tukaj zapisani naslednji dostavki in popravki k tej knjigi dr. Kureta.

V predgovoru (»Na pot«) piše dr. Kuret, da so gradivo, ki se ga je namenil izdati, doslej izrabljali »nekateri narodopisci z nemškega območja«. »Paberkovali so občasno v njem in pobirali drobce za svoje posebne namene« (str. 7). Ob tem so naštetih Viktor Geramb, Hanns Koren in Richard Wolfram, toda po spisu L. Kretzenbacherja, Slovenski pregovori v starih štajerskih rokopisih, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952, str. 161. Ne poznam dovolj natančno ustreznih Korenovih in Wolframovih del, sodim pa, da dela dr. Kuret krivico Gerambovi knjigi Steirisches Trachtenbuch II, Graz 1935—1939. Izraz »paberkovati« pojmujem kot priložnostno ali nesistematično zbiranje (gl. Slovar slovenskega knjižnega jezika III, Ljubljana 1979, str. 504), to pa Gerambovo zbiranje in obdelovanje gradiva iz omenjenih anket nikakor ni bilo. Kakor je tudi sam povedal (nav. delo I, Graz 1932—1935, str. 8), je dal (pred 1932) prepisati etnološki del tega gradiva, ki ga v izvirniku (pod imenom Göthova serija) hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu. Nimam pregleda nad vsemi raziskavami, v katerih je Geramb uporabljal prepisane podatke, vsekakor pa je to obsežneje storil v knjigi Steirisches Trachtenbuch II, in sicer tako za Nemško kakor za Slovensko Štajersko.

V tej knjigi je na str. 212 do 244, tj. na 32 straneh, obravnaval oblačilne razmere pri kmečkem prebivalstvu na Slovenskem Štajerskem v 1. polovici 19. stoletja; od tega je porabil 28 strani za navedbe zadevnega gradiva, zbranega z vprašalnicami nadvojvode Janeza in njegovega sodelavca Georga Götha, in za opombe k temu gradivu. S tem je prispeval doslej najpoučnejšo podobo o oblačilnih razmerah kmečkega prebivalstva na Slovenskem Štajerskem v obravnavanem obdobju. S temi izvajanji potemtakem Geramb prav gotovo ni »občasno« paberkoval in »pobiral drobce (v) za svoje posebne namene«, temveč je v označenem obsegu prekosil vse dosedanje slovenske raziskovalce oblačilne kulture.

Zato je Marta Ložar v spisu Slovenska ljudska noša, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952 (spis je bil napisan dosti prej), str. 166 do 238, razmeroma pogosto uporabljala gradivo o oblačilni kulturi, ki je bilo zbrano z navedenima anketama in ki ga je, kakor rečeno, objavil in opremil z opombami Geramb. Ložarjeva najprej

(približno po Gerambu, nav. delo I, str. 8) pove: »Od l. 1810 do 1840 je pošiljal nadvojvoda Ivan po vsej Štajerski vprašalne pole o ljudskem življenju, ki jih je zasnoval s pomočjo znanstvenikov; odgovori nanje nam tudi za naše kraje nudijo o noši nekatere podatke« (nav. delo, str. 177). Nato pa s temi podatki, kakor jih je našla natisnjene pri Gerambu, na kratko osvetljuje oblačilne razmere v nabornem okraju Ormož, 1813; v okrajni gosposki Hrastovec, 1815; v nabornem okraju Rajhenburg (današnja Brestanica), 1810; v okraju državne gosposke Konjice, 1812; v državni gosposki Studenice, 1811; v gosposki Podsreda, 1821; v okraju gosposke Slivnica (pri Mariboru), 1814, in v distriktnem fizikatu Slovenjgradec, 1842: nav. d. II, str. 177, 197, 211, 216, 220, 221, 226, 230, 232, 234. Žal navaja ob tem Ložarjeva edinole strani v Gerambovi knjigi, na katerih so objavljeni viri, ki jih je uporabila, ne pa tudi naslovov virov. — Ali je po vsem povedanem dopustno trditi kakor dr. Kuret: »Naša kulturna javnost ga (gradiva, zbranega z omenjenima anketama) do nedavnega sploh ni imela v evidenci« (str. 7)?

V bistvu enako trditev je dr. Kuret izrekel tudi že 1980 v članku Pozabljena anketa o štajerskih Slovencih, Delo, 31. oktobra 1980, str. 28, v katerem je napisal: »Nedavno je Inštitut za slovensko narodopisje pri SAZU prepeljal iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu kopije obsežnega anketnega gradiva o življenju štajerskih Slovencev pred 1848. Gradivo leži tam od sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ne da bi ga bil izkoristil kateri od slovenskih kulturnih delavcev.« In še: to gradivo je bilo v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu »blizu sto let, ne da bi se ga bil lotil kak slovenski znanstvenik«.

Ker se je s tem zanikala moja izraba tega gradiva ali t. i. Göthove serije in ustrezna objava v moji knjigi Savinjski splavarji (Ljubljana 1974), moram takšno mnenje zavrniti. — Obravnava o savinjskih splavarjih sloni na arhivskih in tiskanih virih, tvarnih preostankih in ohranjenem ustnem izročilu. Arhivske vire sem izpisoval m. dr. tudi v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, in sicer spomladi 1971 in 1972, deloma tudi s pomočjo Raziskovalne skupnosti Slovenije. Ti viri so iz 17., 18. in 19. stoletja; med viri iz 19. stoletja so tudi podatki iz t. i. Göthove serije, ki se nanašajo na splavarske kraje ob Savinji in Dreti in izvirajo iz 40. let 19. stoletja. Izpisal sem etnološke podatke navedene serije za Ljubijo, Mozirje, Rečico, Spodnjo Rečico, Zgornje Pobrežje, Radmirje, Ljubno, Savino in Letuš (ob Savinji) in pa za Nazarje, Kokarje, Pusto polje, Šmartno in Bočno (ob Dreti).

Na podlagi teh podatkov sem ugotovil, da so se voznje savinjskih splavarjev na začetku 40. let 19. stoletja podaljšale s Save na Donavo, in povzel poglobitve značilnosti gospodarstva v omenjenih splavarskih krajih (poljedelstvo, lesna trgovina ali splavarska lesna trgovina, gozdno delo in plavljenje, živinoreja, lončarstvo). Na podlagi teh podatkov sem tudi spregovoril o takratnem izdelovanju in izvozu apna v omenjenih splavarskih krajih kakor tudi o težavah splavarjenja zavoljo včasih prenizke vode v Savinji in o nekaterih prvinah splavarske vožnje po tej reki. Nadalje so mi ti podatki povedali, da so Savinjčani in Zadrečani splavarili po Savi na jugovzhod »po pogodbah za potrebe c. kr. trdnjav in mejnih polkov«, nekaj lesa pa so izvažali (na vozovih) tudi v Trst. Naposled sem v teh podatkih ugotovil delen povzetek o lesni trgovini v tedanjem gornjegrajskem okraju (izvoz apna na splavih, delovanje okoli 60 žag v naštetih splavarskih krajih, obseg obeh vrst splavov, iz desk in iz debel, ki so vozili »na Hrvaško in v Turčijo«). O navedenih ugotovitvah je beseda v knjigi Savinjski splavarji, str. 38 do 42.

Po vsem tem me ne prizadeva le mnenje, da je ležala t. i. Göthova serija v graškem arhivu, ne da jo je »bil izkoristil kateri od slovenskih kulturnih delavcev« ali ne da bi se je »bil lotil kak slovenski znanstvenik«, temveč tudi še naslednje. Če naj bi ne bil izrabljal t. i. Göthove serije, naj bi v svojih raziskavah tudi ne bil upošteval, da so v tej seriji »dragoceni... podatki o gozdnem gospodarstvu s splavarstvom«, ki jih bo zdaj, ko je vse slovensko gradivo t. i. Göthove serije na voljo

v Ljubljani, »mogoče v miru obdelati in tudi posamezno uporabljati«. Kar zadeva obravnavo savinjskih splavarjev, so te besede v navedenem članku dr. Kureta 6 let prepozne in odveč.

In podobno je dr. Kuret ravnal, ko je v svoji knjigi zapisal: »Še zmeraj je neizkoriščeno gradivo, ki ga je zbral ljubljanski gubernij l. 1838 pred nameravanim, a nato odpovedanim obiskom cesarja Ferdinanda v Ljubljani,« in dodal sodbo Borisa Orla o tem gradivu: »ti akti (so) za slovensko etnografijo in folkloro pravo odkritje« (str. 16). Dr. Kuretu resda ni mogoče očitati, če v svoji knjigi ni povedal, da sem iz tega gradiva, hrani ga Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, objavil vse podatke z Dolenjskega in Notranjskega, ki pričujejo o kmečkem oblačilnem videzu: A. Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja* (= Gradivo za narodopisje Slovencev 2), Ljubljana 1984, št. 117, 118, 122, 123, 134, 140, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 168. Predgovor v knjigi dr. Kureta je namreč datiran že s 1. decembrom 1983, se pravi pred izidom moje knjige.

Toda dr. Kuret je na omenjenem mestu prezrl spoznanja, ki jih je iz slednjega gradiva pridobila Marija Makarovič, še preden je izšla knjiga dr. Kureta. Zatorej ne drži, da je slednje gradivo »Še zmeraj... neizkoriščeno«. Izsledke iz njega najdemo v naslednjih delih Makarovičeve: v njeni knjigi *Slovenska ljudska noša, Slovenska kmečka noša v 19. in 20. stoletju*, Ljubljana 1971, str. 24, 26, 29, 30, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 57, 59, 60, 62, 63, 66, 83, 84, 85, 87, 89, 95, 96, 97, in v njenih spisih *Moške srajce slovenske kmečke noše Slovenski etnograf XVIII—XIX*, Ljubljana 1965-66, str. 40, 41; *Glavna gibala v razvoju slovenske kmečke noše v 19. in 20. stoletju*, Slovenski etnograf XX, Ljubljana 1967, str. 94, 95, 98, 104, 112, 114, 115, 117; *Hlače kmečke moške noše na Slovenskem*, Slovenski etnograf XXI—XXII, Ljubljana 1968-69, str. 49, 50, 51; *Modrotisk na Slovenskem*, Slovenski etnograf XXV—XXVI, Ljubljana 1972-73, str. 54.

Angelos Baš

MAKEDONSKI »BOLEN DOJČIN« 1986

Monografija, ki kliče po nadaljevanju

Pri Makedonski Knigi je leta 1986 izšlo mikavno delo Kirila Penušliskega, emeritiranega profesorja ljudskega slovstva na skopski univerzi z naslovom *Bolen Dojčin*. Srečanje s to poljudnoznanstveno publikacijo me je prevzelo. Takoj mi je bilo jasno, da ne bom imel miru, dokler ne povem svojih vtisov, pripomb in želja v zvezi z njo. Založba se je že pred časom skazala z vrsto folklornih izdaj, pri katerih je velik delež prispeval prav K. Penušliski, zato je zdaj brez pomišljanja natisnila obsežno monografijo (370 strani) istega avtorja o ljudski baladi, ki spada med najbolj nenavadne ne le v makedonskem, ampak v južnoslovanskem in balkanskem merilu sploh.

Vsebinsko ogrodje pesmi je na kratko takole: junak (eno njegovih pogostnih imen je Dojčin), težko bolan, zbere še toliko moči, da se po večletnem ležanju vzdigne na dvoboj proti tujemu nasilniku; čeprav ves povezan, na nepodkovanem konju, z zarjavlim orožjem, zmaga in s tem reši čast svoje sestre, svojega doma, svojega mesta. Seveda samo suha shema ne more dati prave podobe o široko razvejani pesniški stvaritvi, zato smo izmed več ko sedemdeset makedonskih variant, ki so nam danes na voljo ali vsaj vemo, da obstajajo, odbrali eno in jo uvrstili — zvesto ponášeno — na konec tega pisanja (gl. Dodatek).

Prof. Penušliski se je odločil zgrniti na eno mesto vse dosegljive variante balade o Bolnem Dojčinu, zapisane v Vardarski, Egejski in Pirinski Makedoniji v stodvajsetletnem časovnem razponu (1861—1982): tako smo dobili — zraven 28 ponatisov — tudi dragoceno prvo objavo 36 rokopisnih pesemskih besedil. Vendar je njegovemu delu menda botrovala precejšnja naglica, če je celo tu v Ljubljani (kjer nismo najbolje preskrbljeni z literaturo, potrebno za taka preverjanja) mogoče videti, da ni bila vključena marsikatera tiskana in rokopisna makedonska varianta. Od tiskanih je posebej škoda, da je izostal najbrž prvi makedonski »Dojčin«, ki ga je za Rusa V. I. Grigoroviča 1844—1845 v Solunu zapisal 12-letni Kozma iz Galičnika, med Vrazovo zapuščino v Zagrebu pa po dobrih sto letih našel in objavil H. Polenaković.¹ Glede rokopisnih variant sicer drži, da ni moč zlahka in hitro priti do njih, vseeno oz. prav zato pa bi se za tako nevsakdanjo izdajo kazalo bolj pomujati in pritegniti tudi variante iz arhivov Etnografskega muzeja v Beogradu, Bolgarske akademije znanosti v Sofiji, SANU v Beogradu (gradivo od tam je bilo izkoriščeno samo deloma).

Gradivo, kljub vsemu zelo bogato, nam je avtor v prikupnem predgovoru lepo razložil in med drugim pregledal vsebinske, estetske, metrične in druge oblikovne posebnosti, vendar ostajamo tisti, ki smo knjigo vzeli v roke s strokovnimi očali,

¹ Makedonske narodne pjesme u Vrazovoj zaostavštini. Grada za povijest književnosti Hrvatske, 21. Zagreb 1951, br. 2, 270—272, 110 verzov.

nekako nepotešeni. Upravičeno bi namreč pričakovali nadaljevanje študije, ki taka kot je — omejena na Makedonijo —, pomeni pravzaprav le velik torzo. Razen če to, kar pogrešamo, ne leži morda na avtorjevi mizi že dokončano ali vsaj v vsem bistvenem domišljeno? Če bi se pa tega ne bil lotil, mu polagamo na srce, naj delo čimprej nadaljuje in krepko razširi. Zdaj mu namreč ne bo težko kovati, saj se mu železo, ki ga je imel v ognju, ni še utegnilo prav ohladiti.

Brez temeljite obdelave pripovedne snovi o bolnem junaku okoli in okoli Makedonije — v bolgarski, srbskohrvaški, romunski in albanski soseščini — nikakor ni mogoč noben količkaj zanesljiv sklep o nastanku in razvoju te pesmi v sami Makedoniji. In nespodbitno je tudi, da poznamo nekaj prav pomembnih pričevanj od drugod že iz časa pred zapisi te snovi v zborniku bratov Miladinovih (1861) v Makedoniji: s sh. jezikovnega območja iz začetnih decenijev 18. stoletja (Erlangenski rokopis) in dve iz Vukovih zbirk (prvo iz leta 1815 — II 77 — in drugo, zapisano po naročilu avtorja Gorskega venca, obj. šele 1974²); v romunščini je bila prva varianta zapisana leta 1809; med Bolgari bo najbrž mejnik za najstarejši znani zapis leto izida zbirke Ivana A. Bogoeva *Balgarski narodni pesni i poslovice* (Pešta 1842); albansko ljudsko pesem na to temo je poznal že italo-albanski literat Girolamo De Rada (1814—1908) iz Kalabrije.

Po vsem tem sem toliko bolj začuden obstal pred trditvijo na strani 11: »Pesniški motiv *Bolen Dojčin* izhaja brez dvoma (sic!) iz Makedonije; v teku časa se je razširil tudi pri drugih balkanskih narodih, pri Bolgarih, Romunih, Albancih in pri narodih srbskohrvaškega jezikovnega prostora. Interesantno je, da pri Grkih, kolikor vemo, tega motiva ni.« Prvi hip se mi je zazdelo, da gre za izmislek makedonskega avtorja, pač pro domo, kaj kmalu pa sem spoznal, da imamo opravka z nekritičnim prevzemom iz študije A. Fochija *Das Doitschin-(...)Lied in der südosteuropäischen Volksüberlieferung*.³ K. Penušliski, ki se na to študijo sicer sklicuje, nam kajpada ni povedal, da je romunski folklorist dozdevna pota pesmi o Dojčinu iz (prav tako dozdevnega) izhodišča v Makedoniji ponazoril celo grafično (str. 506; njegovo skico je prevzela tudi D. Burkhart⁴). S svoje strani se čutim dolžan podčrtati, da je sam Fochi svojo skico imenoval »hipotetična«, kot bi slutil, da se bojo našli dvomljivci celo med njegovimi rojaki.⁵ V naši 5. opombi navedenih dveh spisov, ki že v naslovu nakazujeta, da bi se dal nastanek razlagati tudi drugače, žal nisem imel v rokah. In prav tako nisem imel v rokah dela *Die Volksepik der Albaner*,⁶ kjer naj bi bila ta albanska balada porojena — skupaj z drugimi — »v procesu kulturne simbioze med Iliri in Srbi in med Srbi in Albanci« (Fochi, n. d., 231).

Moji dvomi v nastanek pesmi o bolnem junaku v Makedoniji slonijo kajpada na drugačnih premisah. Če bi bilo potrjeno, da zares ni znana med Grki, bi zame to bil samo še dodaten argument proti makedonsko-slovanskemu izviru. Mar je namreč mogoče misliti, da bi tako markantna snov niti ne oplazila južne, grške etnične komponente iste dežele, na drugi strani pa se razširila proti vzhodu do Moldavije

² Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa V. S. K., II, priredili Ž. Mladenović i V. Nedić. SANU, Beograd 1974, št. 63: pesem je iz repertoarja pevca Todora Ikova, iz obsežnega zbornika, ki ga je Vuku daroval vladika Petar II. Petrović Njegoš (gl. Ž. Mladenović, Rukopisi narodnih pesama Vukove zbirke i njihovo izdavanje. SNP Ir, 1973, str. CCLXXII).

³ Revue des études sud-est européennes III/1—2, 229—268; III/3—4, 465—511. Bucarest 1965.

⁴ Untersuchungen zur Stratigraphie und Chronologie der südslavischen Volksepik. München 1968, 412.

⁵ Cfr. I. C. Chițimia, Cîntecul lui »Doicin Bolnavul« și substratul comun sud-est european de cultură și creație populară. Limbă și literatură 4, 1972; isti, Străvechi substrat popular-oral și continuitate în literatură scrisă. Revista de istorie și teorie literară 4, 1973.

⁶ M. Lambertz, Halle 1958.

in Dobrudže, proti zahodu k Albancem in proti severu skoraj čez celotno ozemlje sh. jezika malone pred prág Slovenije — do Kvarnerskega otočja, Hrv. Primorja in Zumberka?!

Z enako pravico, mislim, lahko postavimo in zagovarjamo tudi nasprotno tezo: o potovanju našega junaka s severa proti jugu — po dolinah Morave in Vardarja — skupaj z Jank(ul)om, Sekulo in drugimi »junaki s severa«, ki so v makedonskem pripovednem pesništvu prav tako popularni kot Dojčin. V 15. stoletju je namreč vodstvo boja proti Turkom prevzela »ogrška gospoda« (»ugričiči« J. Hunyadi s sinom Matijo/Matjažem, pa J. Szilágy, J. Székely idr.), ki se jim je pridružilo tudi nekaj srbskih veljakov (Despot Vuk, br. Jakšića idr.). Vsi imenovani, pa še kdo zraven, so bili poplačani/počlašeni tako, da se je spomin nanje ohranil v južnoslovenski epiki, s podomačenimi imeni (Janko Vojvoda, Ugrin Janko, Sibinjanin Janko, Svilojević, Banović Sekula, Sekula Detence idr.), vendar v zgodbah, ki z njihovimi zgodovinskimi dejanji po navadi nimajo prav nobene zveze.

Kot bojevnik proti Turkom se je odlikoval tudi Peter Dóczy, pod Matijo Korvinom ban v Jajcu in Varadinu.⁷ V *Kroniki* P. Vitezovića beremo k letu 1482: »Pavel Kniž, Vuk Despot in Peter Doci, varadinski ban, u polju bečereškom, blizu Smiderova, pobiše Turak tri tisuća, vnoge poloviše i raniše.« Maretić (*Naša nar. epika*, 127) pristavlja, da je »naš narod neobično sebi mađarsko ime ‚Doci‘ promijenio u poznatije ‚Dojčin‘; tega nam pa le ni povedal, zakaj naj bi bilo ime Dojčin »bolj znano.«⁸ Tako junaku balade Bolani Dojčin (Vuk II 77) kot junaku šaljive pesmi Vuk I 633 (Kuhač IV 1472—4, Štrekelj I 915—8)⁹ je ogrski bojevnik Dóczy posodil svoj priimek, ki je v ustnem izročilu Južnih Slovanov postal (literarno) ime. Razumljivo, da je bil ta Dóczy-Doci podvržen globljim metamorfozam (Dojčin Petar, Dulci Petar, Duci-Peter, Tucipeter, Lucipeter, ljuti Peter) predvsem v šaljivi pesmi, vendar tudi v baladi ni šlo brez spreminjalnih posegov, prilagajanja, brušenja (južnoslovenske oblike: Doičo, Dojčić, Dojčil, Dojčin, Dojčina, Dojčinina, Dojčinović, Gojčić; romunske oblike: Docin, Doicil, Doicilă, Doncilă [1809], Donciul, Donici, Ducin).

Seveda ostaja še zmerom odprto marsikaj, celo v zvezi s samim poimenovanjem bolnega junaka. Dojčin¹⁰ je ime, ki menda sploh ni seglo do Albancev, kjer imajo njegovo vlogo Gjergj Elez Alija, Hisen-aga,¹¹ Krajkovi Šaban, Mustafa. Bolj ali manj se je uveljavilo le na določenem romunsko-južnoslovenskem arealu, vendar ne da bi bilo moglo izriniti vsa druga in zavladati samo (največ sreče je menda

⁷ Drugače M. Murko (Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. I, Zagreb 1951, str. 426): po njem naj bi bil P. D. »poveljnik donavske flote«.

⁸ V romunskih variantah (gl. L. Pavlović, Bolani Dojčin u rumunjskoj narodnoj pesmi. Prilozi PNP 4, 1937, 94) sta prvotni — ogrski — obliki imena morda najbližji Docin in Ducin iz Banata. — Na rob dublete Dojčil/Dojčin (Vuk II 64/77) je komentator S. Matić leta 1953 pripisal: »U ovoj pesmi je Dojčin (sa n) možda zato što je pevač u Karlovcima čuo ime Dojčin Petra, čije je ime vezano za bliski Petrovaradin« (izd. Prosveta, str. 743).

⁹ V zvezi s pesemskim dialogom med kraljem Matijo in njegovim banom ali kapetanom Petrom, ki za ljubezen zapravi vse, kar ima, bi bilo seveda dobro prisluhniti tudi glašovom iz raznih nestandardnih zbirk, ki pa nam žal niso dostopne, razen dveh: V. Čolakov, Bolg. naroden sbornik I. Bolgrad 1872, št. 92 (Petre bane) in SbNU 11, 33, št. 2 (Pejčin Pet'r).

¹⁰ Ta kompromisno-reprezentativna in ne izhodiščna oblika naj zaradi poenostavitve nadomestja nekaj več ko ducat pravkar naštetih variacij.

¹¹ Popolno ime tega junaka se v izvirni objavi (T. Đorđević, Naš narodni život 6, 1932, 66 sl.) glasi »Bola Hjusen-aga«. Glede prvega dela imena je bilo izraženo tudi mnenje, da gre za »srbohrvatizem«, mehanični prenos klišeja Bola(n), prilastka k (Albancem tujemu) imenu Dojčin: gl. V. Janković, Sižetnata obrabotka na motivot za bolniot junak vo makedonskata i albanskata junačka pesma (Rad XX Kongresa SUFJ u Novom Sadu 1973. Beograd 1978, str. 447, op. 9).

imelo v Makedoniji). Medtem ko se med Bolgari mimo Dojčina pojavljajo vsaj še Botušan, Damjan, Gergi, Ivančo, Mirčo, Prvan, pri Romunih Gostin, Iovan, Radu, največ Dojčinih »alternativcev« najbrž kroži po srbskohrvaških jezikovnih tleh: Bolani Daničić, Ilija Smiljanin, Ivan Senković, Ivo Karlović, Ivo Kvadratin, Ivo Solinjanin, Ivo Zoričić, Solinin Niko.

Za Dojčina nič ne vemo, kdaj bi bil »stopil« v balado, dal ime bolnemu junaku in verjetno od nekod s srede prostora današnje razširjenosti ubral zmagovito pot proti jugu. Na severu menda sploh ni utegnil spodriniti tekmecev (ker se mu je mudilo na jug?), in ni naključje, da v prvi znani sh. varianti, sto let starejši od Vukove, nastopa kot Ivan Karlović. Glede zasidranosti Dojčina v Makedoniji se pretirano poudarjajo tudi nekakšni »otipljivi« spomini na Dojčina (dom, grob ipd.) in njegov dvoboj z arabskim silakom (»rebro« tega zadnjega so v Solunu¹² baje imeli obešeno na ogled, kakor pri nas v Crngrobu »rebro ajdovske deklice«). Vendar so po pričevanju B. Grgića iz splitske okolice leta 1881 tudi v dalmatinskem mestu Solin kazali hišo bolnega junaka Ivana Zoričića (HNP IX 209—210). Po mojem takim »dokazom« ne bi smeli pripisovati nič večje vrednosti kot Julijinemu balkonu v Veroni, Antenorjevemu grobu v Padovi itn. Podobno kot pri kulturnih, verskih in drugih priljubljenih junakih, zgodovinskih ali nezgodovinskih, velja tudi za junake posrečenih literarnih stvaritev, da jim simpatizerji iščejo dodatnih potrditev in sledov.

Prepletanja, potovanja, prehodi pripovednih snovi od naroda k narodu, kontaminacija, medsebojna zraščanja tipov ali samo motivov, vse to so v življenju ustnega izročila vsakdanji, normalni pojavi. Okoliščina, da je bila lepa ohridska varianta pesmi o bolnem junaku zapisana iz ust Vangela Čiparisa,¹³ po rodu Aromuna, mi je še povečala radovednost: kaj pa »Bolen Dojčin« pri aromunskem (vlaškem) življu v Makedoniji? Kolegica Aleksandra Popvasileva (iz Folklornega instituta »M. Cepenkov« v Skopju), ki sem jo vprašal kar po telefonu, kako je kaj, mi je odgovorila, da za zdaj pozna le pripoved v nevezani besedi, posneto leta 1973 v Titovem Velesu (od pravljicarja, roj. l. 1923 v ok. Kočanov) po aromunsko in po makedonsko: *Pirmi ti Krali Marko | Prikazna za Krali Marko*. Junak te fantastične zgodbe, ki kljub drugačnemu imenu vsebuje vse bistvene dojčinovske črte, se najprej odpravi s 40 vojščaki, 40 kobilami in 40 žrebeti na konec sveta. Zaradi tamkajšnje popolne teme si pot zaznamuje z žrebeti, ki jih nastavlja v določenih presledkih, tako da bi kobile nazaj grede s hrzanjem odkrivalo svoje mladiče in omogočile vrnitev. Zvrsti se še več dogodivščin (za našo tokratno rabo nebitvenih), vse do Markovega nekrofilskega razmerja. Zlorabljen mrtvo dekle iz maščevanja ureče Marka, da zbolí in da mu po štirih letih grejo kar kosti narazen. Odtod naprej pripoved precej zvesto sledi teku balade, le da zraven sestre, nasilnika itn. živahno sodeluje tudi Markov šarec. Velik pomen te makedonsko-aromunske prozne variante¹⁴ vidim med drugim tudi v stvarni,

¹² V mejah realističnih prvih pesmi o bolnem junaku se je Fochi (n. d. str. 492—3) posebej dotaknil tudi geografskih posebnosti in prišel do spoznanja, da ustno izročilo niha med naslednjima skrajnostma: ali postaviti dogajanje v oddaljeno, napol pravljico deželo, ali pa v dobro znano, bližnje, »domače« okolje. Zato je naravno, da se kot prizorišče dvoboja mimo Soluna pojavljajo še Budim, Bukarešta, Carigrad, Kostur, Mostar, Prilep itn. ali pa da kraj sploh ni imenovan. V varianti »Boni Dojčil«, objavljeni iz Vukovih rokopisov šele 1974, »pade Harap udno Biograda«, Dojčilova sestra Ružica pa pravi, da bo skočila »u Drin-vodu ladnu«. S tega stališča nam bo namah razumljivejši tudi Solun nekaterih romunskih in mnogih južnoslovanskih variant.

¹³ H. Polenaković, Vangelov »Bolen Dojčin«. Prilozi proučevanju narodne poezije 5, 1938, 280—286. Vangelovega priimka — Čiparis — K. P. ni navedel; da je bil Aromun, sem zvedel pri M. Murku (Tragom sh. nar. epike I, Zagreb 1951, 36), ker mi Prilozi PNP v Ljubljani niso bili dostopni.

¹⁴ Zapisala jo je zunanja sodelavka Folklornega instituta Perica Efremova, A. Popvasileva pa napoveduje integralno objavo besedila.

nič polepšani utemeljivi junakove bolezni — kazen za nekrofilijo¹⁵ —, medtem ko je v desetih makedonsko-slovanskih variantah, ki jih Penušliski (21 sl.) uvršča v »razširjeni tip pesmi«, greh pesniško ublažen, zamegljen, in vseeno hudo kaznovan najbrž zato, ker so tista dekleta v krsti bile »svetnice«,^{15 a} pa se jih je kljub temu drznil poljubiti (gi baknal, ji celuval ipd., in sicer ne za »svetijovanstvo« [= pobratimstvo], ampak za »junaštvo«, ne za »svedbina« ampak za »ljuba ljubenje«).

S to pozitivno sondažo pri makedonskih Aromunih bi želel vsaj nakazati, koliko presenečenj bomo nemara še doživeli, ko se bo dobri dve desetletji po Fochijevi študiji *Das Doitschin-Lied* K. Penušliski ali sam A. Fochi ali kdor si že bode spravil k pisanju nove monografije o balkanskem bolnem junaku. Najprej se skoroda ni moč načuditi razkošju 56 novih makedonsko-slovanskih variant, ki jih je Penušliski leta 1986 dodal k Fochijevemu skromnemu številu osem (B 1—5, 12, 19, 22).¹⁶ Na začetku (v 3. odstavku tega spisa) smo sicer omenili, da bi seznam makedonskih variant mogel biti še daljši, vendar se ne dá povedati, za koliko variant; natančnejši odgovor na to bo avtor prihodnje dojčinovske monografije dobil zraven drugega¹⁷ takrat, ko bo preučil vse navedbe v Krstičevem *Indeksu*.¹⁸

Tudi število bolgarskih variant se je od leta 1965 sèm bez dvoma povečalo; Fochi je sicer polnovredno razpolagal le z osemnajstimi, vendar je »pomembno zbirko variant« prejel od prof. Dinekova tik pred izidom študije, tako da jih sploh ni mogel več upoštevati (gl. n. d., str. 238, op. 22); kakšno drobno opozorilo morda vsebuje Krstičev *Indeks*; posebej pa je dovoljeno sklepati na dodatna odkritja ob terenskem delu bolgarskih kolegov.

Za pregled današnjega dojčinovskega gradiva na tleh srbskohrvaškega govornega območja¹⁹ smo se oprli: na vire, ki je sicer vedel zanje že Fochi, vendar ne da bi jih izčrpal do konca (HNP I str. 576—8 in IX str. 209—210; Murko²⁰); na navedbe

¹⁵ Ta redka spolna aberacija je našla odmev tudi v ljudskem pripovedništvu. Leningrajski folklorist N. P. Andrejev (Die Legende von den zwei Erzsündern. Helsinki 1924 — FFC 54, 62) je opozoril nanjo v treh variantah zgodbe o Velikih grešnikih: v ruski iz Povolžja, arabski iz Palestine in armenski izpod Kavkaza.

^{15 a} Sreda, Petka, Nedela ipd., na nerazumevanje situacije kaže okoliščina, da so včasih celo žive in se junak z njimi pogovarja. Nekje je junak odprl sarkofag, ker je pričakoval v njem zaklad, ki bi se ga rad polastil.

¹⁶ Romunski avtor (kakor se upravičeno pritožuje K. P.) ni potegnil črte ločnice med bolgarskim in makedonskim gradivom, ampak je obojno vtaknil v en predal pod skupno etiketo B (= bulgarisch). Naša dosledna ločitev seveda ni nekaj priložnostnega, ad hoc, ampak ustreza načelnemu stališču, po katerem mora biti odprta še ena rubrika: M (= makedonsko).

¹⁷ Pod »drugo« imam konkretno v mislih npr. 2 tiskani varianti, navedeni pri V. Jačoskem (gl. zgoraj, op. 11) in ne upoštevani pri K. P., ali pa fragment, ki ga je zapisal leta 1917 v Dojranu A. Ivančev (rkp. BANU: gl. Fochi, str. 238, op. 21).

¹⁸ B. Krstič, Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena. Priredio I. Nikolić, SANU, Beograd 1984, str. 508 — pod geslom »Dojčin Bolani« — in str. 609 »Bolani Dojčin« p. v. 80). Vendar je bilo tudi že pred to »uradno« beograjsko izdajo mogoče rabiti razmnoženo ameriško: A Catalogue of Songs and Variants, by Dr. B. Krstič, ed. by D. E. Bynum. Harvard University, Cambridge, Mass., 1962, pogl. III, 80. Težava je le v tem, da Krstič zraven pravih pesmi o bolnem junaku (ne glede na njegovo ime) navaja včasih tudi pesmi, kjer je ime Dojčin vpleteno samo mimogrede.

¹⁹ Fochi je svoje sh. gradivo (3. Das serbokroatische Material) opremil s kratico J (= jugoslawisch), ki je vzeta iz geografsko-politične terminologije in zato neprikladna, pravzaprav nerabna. Tako bi namreč mirno lahko opremili ne samo sh. variante, ampak tudi makedonske, albansko-kosovske in morebitne druge, če bi se našle med pripadniki te ali one narodnostne skupnosti v Jugoslaviji.

²⁰ Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Putovanja u godinama 1930—1932. II. Djela JAZU, knjiga 42. Zagreb 1951, str. 544—566. Iz Murkovega popisa zremo, da je

v Krstičevem *Indeksu*; na varianti, ki ju je leta 1965 objavila (še dve pa le omenila) Mira Sertić,^{20a} na telefonsko obvestilo dr. Đenane Buturović, da med njenim terenskim gradivom (ok. 1958—1960) v etnološkem oddelku Zemaljskega muzeja v Sarajevu shranjenih nekaj neobjavljenih zapisov: Imljani in Vlatkovići v Bosni.

Ob albanskem gradivu se nam poraja nekaj ugank, katerih pravilna rešitev bi nemara pomembno osvetlila zgodovino pripovedne pesmi o bolnem junaku. Pri Fochiju — A 1 — nas navedba »G. De Rada« pušča v dvomu: ali ne gre morda za varianto, ki so jo prenesli s sabo v Italijo z vzhodne strani Jadrana albanski begunci v 15. stoletju? Med spisi zbiratelja albanskih ljudskih pesmi v Italiji ni knjige z naslovom *Antologia Albanese*, zato moramo še ugotoviti, kako in kaj, da se ne bi pre naglili v sklepanjih. Nekaj novih podatkov o albanskih variantah (zapisanih tudi zunaj Kosova, npr. v okolici Bara in v Severni Albaniji) prinaša predavanje V. Jačkoskega v Novem Sadu 1973 (gl. op. 11). In nazadnje mi je še kolega Šefqet Pllana iz svoje doktorske disertacije *Današnja narodna poezija Albanaca na Kosovu*²¹ ljubeznivo posodil kopijo poglavja VII. »Mitološke i legendarne pesme«, kjer so pod št. 7 tri strani posvečene tudi bolnemu junaku.

In ker ni niti najmanj verjetno, da bi po izidu monografije *Das Doitschin-Lied* romunski kolegi držali križem roke, se tudi njihovo gradivo gotovo ni ustavilo pri 44 tekstih, kolikor so jih imeli v evidenci leta 1965.

Za tiste, ki imajo rajši hitre in nazorne predstavitve, brez odvečnih besed, sem pripravil še tablico, ki naj nakaže narodnostno in številčno razdelitev variant balkanske pripovedne pesmi o bolnem junaku (po Fochijevi študiji 1965 in po mojem vedenju sredi februarja 1987):²²

Cigavo gradivo	1965	1987	Viri za razpredelnico 1987
Alb.	2	7	Jačkoski, Pllana (rkp.)
RA		1	Popvasileva*
RR	44	(44)	
SB	18	(18)	
SM	8	70	Jačkoski, Krstić, Penušliski
SSH	13	42	Buturović,* HNP 1 in 9, Krstić, Murko, Sertić
Skupaj:	85	182	

Dojčin ohranjen na fonogramih št. 160, 167 in 177 iz leta 1930 in na fonogramu št. 3 iz leta 1931. Registrirane so bile štiri variante pesmi, kakor so jih zapeli — deloma ob guslah — pevci iz Prizrena, Lipljana, St. Kolašina in Dedine. — Čudno se mi zdi, kako da se od leta 1951 nihče (ne posameznik ne folklorna ustanova) ne zgane, da bi objavil Murkovo dokumentarno gradivo (hrani ga Slovanský ústav v Pragi), nabrano s tolikšno prizadevnostjo. Pri tem seveda ne mislim na Dojčina (ta mi je tu le pretevezal!), ampak na celotno Murkovo neobjavljeno gradivo, ki ne vemo, doklej bo še moralo ležati kot mrtev kapital.

^{20a} M. Sertić, *Forma i funkcija narodne balade*. Rad JAZU, knj. 338, 1965, str. 323/339, 348/340. (Za ljubeznivo opozorilo hvala dr. M. Bošković-Stulli.)

²¹ Obrnil jo je v Beogradu na Filološki fakulteti 26. XI. 1970 in upa, da bo pred koncem leta 1987 izšla v tisku.

²² *Pojasnila k razpredelnici*: Kratice so prirejene po sistemu, ki se je uveljavil v monografijah serije FFC pri finski akademiji znanosti v Helsinkih: prva vel. črka pomeni širšo družino, npr. G(ermani), R(omani), S(lovani) ipd., druga pa posamezni jezik oz. narod; za narode, ki jih ni moč uvrstiti v nobeno širšo družino, je v navadi posebna okrajšava (npr. Alb. za Albanace); druge tu rabljene kratice pomenijo: RA

Romun Adrian Fochi (n. d., 230) je očital Bolgarom, Srbom²³ in Albancem, da so balado o bolnem junaku obravnavali ekskluzivno, tako da so nastanek pesmi prilagajali svojim pogledom, ne da bi povedali, da obstaja tudi pri drugih balkanskih narodih.^{23a} Tudi Makedonca K. Penušiskega danes ni moč obdolžiti, da ne bi bil omenil obstoja pesmi v soseščini, dosti več ko to — v ti zvezi, se razume — pa vseeno ni naredil. Upajmo, da bo zamujeno popravil v težko pričakovanem nadaljevanju študije o Bolnem Dojčinu. Leta 1986 predstavljeno makedonsko tekstno gradivo in začasno obdelavo le-tega štejem za pomemben, vendar samo za prvi korak k poglobljeni preiskavi o ti baladi na celotnem južnoslovanskem in balkanskem prostoru.

Pisec makedonske monografije se dotika tudi pesmi, kjer Dojčin nastopa v drugačnih dogodivščinah zdaj kot glavni junak zdaj v stranskih vlogah, če ne celo obrobno. Včasih gre nemara res za odseve, izžarevanje globoke »dojčinovske« tragike, včasih pa tudi za motive, ki so se znašli v tem krogu po golem naključju, samo zaradi imena. Zglede za to imamo ne le v makedonskem ustnem izročilu, ampak tudi pri sosednjih narodih. Penušiski nam je naštel 11 makedonskih besedil takih pesmi in jih uvrstil v tekstno zbirko kot poseben razdelek B (= tretja črka azbuke, »vedi«); vendar B 5 iz Miladinovcev 261 (= Fochi B 4) nikakor ne spada sèm, temveč v razdelek A, saj je odlomek normalnega »Dojčina«. Brez prave potrebe, pač kot »kuriozitet«, je na str. 43 omenjena srbska pesem VUK II 64, v kateri »Marko Kraljević u azačkoj tamnici« zaprosi za rešitev solunskega pobratima Dojčila, in ta res prihiti »ka Azaku gradu«. Zdjaj pa presenečenje: »Za žal, pesnava e nedovršena, pa ne znaeme kako završila ovaa neobična Dojčilova avantura!« V resnici to dobro vemo: vse je namreč lepo opisano — že od leta 1837 — v črnogorski varianti »Marko u tavnici Tatarskoj«, ki jo je v Rovcih zapel Radovan Milošev Bulatović, objavil pa Sima Milutinović Sarajlija.²⁴

Če v predgovoru k monografiji *Bolen Dojčin* na vsem lepem naletimo na izjavo, kot »Predpostavljamo, da ta pesem izhaja iz časa, preden so nad Makedonijo zavladali Turki« (54), si bomo pač rekli »Mogoče, zakaj da ne« ipd., vendar bi bilo bolje, ko bi nas avtor prepričeval z močjo argumentov in ne z »veruvame«, »pretpolajgame« ipd.

Vtis imam, kakor da v študiji K. Penušiskega tiči nekakšen strah, da bi s tipanjem za (praz)godovino pesmi »Bolen Dojčin«, njenih prvinah, analogijah, paralelah ipd. ne bil morda prizadet makedonski narod, ko da bi se mu hotelo nekaj

Aromune, RR Romune, SB Bolgare, SM Makedonce, SSH srbskohrvaško govorečo skupnost. — Številke v oklepaju so ponovitev tistih iz leta 1965, ker nam današnje stanje ni niti približno znano. — Štev. v kurzivi (ležeče) kažejo samo današnje spodnjo številčno mejo, medtem ko je meja navzgor odprta. — Zvezdica za imenom pomeni, da smo podatek dobili na vprašanje po telefonu.

²³ Vrednost tega narodnega imena mu je le približna, brez jasnosti, kaj naj bi bilo »serbokroatisch«, kaj »jugoslawisch« (gl. tudi op. 19).

^{23a} Očitek je posplošen in prehud, saj so nekateri izmed navedenih avtorjev vendarle poznali in omenjali gradivo sosednjih narodov, čeprav se sami niso lotili primerjave.

²⁴ Pjevanija cernogorska i hercegovačka, sabrana Čubrom Čojkovićem (= Milutinovičev psevdonim). Leipzig 1837, št. 68: prvih 97 verzov se ujema z vsebino Vukovih vv. 1—159, medtem ko verzi 98—195 pomenijo organsko nadaljevanje in konec »aventure«, ki smo pri Vuku zanjo prikrajšani. Nemajhen del krivde, da je K. P. to prezrl, gre seveda na rovaš srbske folkloristike, ki bi tudi na take stvari morala opozarjati neposredno v kritičnem aparatu. Mar ni npr. čudno, da letos slavimo že 200-letnico rojstva Vuka Karadžića, njegove pesmi, ki so bile deležne že nekaj t. i. »državnih« izdaj, še zmerom čakajo na pošteno *znanstveno* izdajo, komentirano vsestransko in ne samo jezikovno, geografsko ipd.?! Da srbskim tovarišem ne manjka ne znanja ne potrpljenja za to, priča izdaja SNP iz neobjavljenih Vukovih rokopisov (SANU v Beogradu, 1973 sl. — gl. op. 2); če kaj manjka, je spoznanje o potrebi znanstvene izdaje in na takem spoznanju sloneča konkretna pobuda.

odvzeti — »da se odrečeva samostojnosta na kreacija i tvoreškiot genij na našiot narod« (11). Tak strah se mi zdi neupravičen; nasprotno, vsak drobci, vsaka najdena asociacija nam lahko pove kaj novega in prispeva svoje k odkrivanju ozadja, temeljev dojučinovske tematike. Zato tudi ni, da bi a priori — kot nekaj nepomembnega — odklanjali mogoče povezave s pravljičnim gradivom in s hagiografskim izročilom (v prvi vrsti s sv. Jurijem, nato še z nekaterimi drugimi svetniki); tudi namigi na delno podobnost s starogrškim junakom Filoktetom so upoštevanja vredni. Stvarjalni duh makedonskega ali kateregakoli naroda še malo ne more trpeti, čeprav bi za to ali ono njegovo pripovedno snov zatrdno dokazali eno ali več analogij, naj si bo v njegovi soseščini ali kje daleč na tujem.

Kako in kaj tu mislim, bo najlepše ponazorjeno s primerom »slovenske« balade Lepa Vida. Čeprav je Ivan Grafenauer v svoji klasični monografiji *Lepa Vida*²⁵ učeno razpredel in spet povezal čudne niti mediteranske balade o ugrabljeni mladi materi, pokazal razne njene pojavne oblike v današnjem italijanskem, albanskem, južno-slovanskem ustnem izročilu, ugibal o njeni usodi v srednjeveški Evropi, v nibelunški epiki, o njenih hipotetičnih poteh z Normani ali s kupci med Črnim morjem in severnimi morji, poskušal seči celo nazaj v starokrščansko in antično literarno dediščino, slovenstvo Lepe Vide s tem sploh ni bilo kakorkoli načeto, zmanjšano, zasenčeno. Lepa Vida je obdržala nedotaknjeno vso svojo simbolno vrednost, in kakor so se iz nje in ob nji snovale umetne stvaritve poprej (naj bo tu omenjen vsaj Cankar), tako tudi poslej ni nehala privlačiti literatov (npr. Strniša). Nič drugače ne bo — saj ne more biti! — z »makedonsko« balado Bolen Dojčin. Posredovati znastveno resnico o pravem mestu tega (tudi) makedonskega junaka v krogu njegovih balkanskih bratov je pravica in dolžnost makedonske folkloristike. Makedonska literatura pa je tako in tako sama od sebe spoznala skrito umetniško moč, ki izžareva iz ljudskega junaka, čigar tragična veličina je že doslej navdihnila številne pesnike (Koneski, G'uzel idr.) in jih bo brez dvoma oplajala tudi zanaprej.

D O D A T E K

Zbornik ljudskih pesmi v zapisu makedonskih bratov Miladinovih je brž po izidu prijadral tudi do Gorice, po zaslugi bogoslovnega profesorja Štefana Kocjančiča, ki se je vneto lotil prevajanja v slovenščino. Za njegove prevode smo sicer vedeli, vendar so zaradi vrste naključij žal obležali v rokopisu do nedavnega.²⁶ Zbornik bratov Miladinovih seveda vsebuje tudi pesem »Bolen Dojčin«: v variantah iz Struge (88 = K. Penušliški A 1), iz Prilepa (154 = K. P. A 2) in iz Kukuša v Egejski Makedoniji (155 = K. P. A 3). Slovenski prevodi teh treh pesmi so dobro zadeti in jim ni moč očitati nerodnosti, le da imajo častljivo, že več ko stoletno jezikovno patino (kar velja tudi za izvornike!).

Zato in za čim boljše ponazoritev vsebine makedonskih pripovednih pesmi, ki o njih teče beseda, pa smo se namenili pokazati še eno, zapisano v Ohridu leta 1938. Zapisal jo je H. Polenakovič in pel/narekoval (?) slepi pevec Vanĝel Ćiparis, leta 1938 star 59 let, Aromun iz Ohrida (Gornja Vlaška mala).²⁷ Njegovemu aromunskemu rodu (o sebi je izjavil: »Ja sum Makedonec, a za ezik — ja sum Vlaf«) in zraven

²⁵ I. Grafenauer, *Lepa Vida. Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. AZU, Ljubljana 1943.

²⁶ Zdaj so na voljo v publikaciji: *Brata Miladinova. Ljudske pesmi v prevodu Štefana Kocjančiča*. Uredil in spremeno napisal Dragi Stefanija. Ljubljana 1984.

²⁷ O tem nenavadnem pevcu sta že pred Polenakovičem pisala B. Rusić in A. Schmaus (Prilozi PNP 3, 1936, 119—133).

morda še zapisu besedila po narekovanju je treba verjetno pripisati »neramnomernost« (metrično neurejenost) verzov, ki so zdaj dolgi zdaj kratki, brez stalne oblike.

Pri prevajanju (1987) mi je to prav prišlo: ni mi bilo namreč treba loviti določene oblike, prizadeval sem si le ostati kar se dá blizu izvirnika.²⁸ Najprej sem prevajal iz knjige K. Penušliskega, kjer ta pesem nosi št. A 13. Ko pa sem opazil očitno napačen verz (169: sestrine besede so pripisane kovaču), sem sprevidel, da bo le boljše pogledati, kaj pravi izvirnik (Prilozi PNP 5, 1938, 283—286). Tam sem našel pravilni verz 169, primerjava s ponatisom pa je pokazala — mimo nekaj drobnih, ne tako bistvenih razločkov — izpad (izločitev?) v. 270. Najhujša pri stvari je bila izguba zaupanja v ponatise. Pri tekstih, objavljenih že poprej, bi še šlo, saj se nekako le dokoplješ do izvirnika, čeprav z večjimi ali manjšimi težavami in zamudami. Drugače pa je pri prvih objavah, iz rokopisov, kjer smo prepuščeni na milost izdajatelju! Enkratnega preverjanja (v to sem bil nehoti prisiljen) seveda nisem raztegnil na druge variante. Grenki priokus ob (naključnem) odkritju nezanesljivosti besedila pa je že zdavnaj pregnala lepota Vanželove pesmi.

BOLEN DOJČIN

Zbralo se je sedem-osem kraljev
na gostijo pri kosovski cerkvi		druga je bila sveta Petka,
tretja je bila sveta Katerina.
	Gračalnici: 30	Se jih loti poljubljeni.
prvi je bil Bolen Dojčin,
ž njim je bil Kraljevič Marko,		Tedaj reče sveta Katerina:
5 potlej še Jankula Vojvoda,
Dete Sekula in drugi prijatelji.		»Ali me čuješ, sestra sveta Nedelja
in ti sestra sveta Petka,
So se najedli, se napili,
dotlej da se je zora zazorila.	35	hej, spremenimo v kamen junaka,
ki se je to postopil!«
In vstanejo dobri junaki,
10 da se pokrižajo pri cerkvi Gračalnici.		Rečeta sveta Nedelja in sveta Petka:
Bolen Dojčin tedaj reče:		»Nikarte, sestra sveta Katerina,
saj je še čas, da se to kaznuje,
»Čujte me, zvesti tovariši!	40	ker bo prišlo nekaj hudega
nad Solun od črnega Arabca.
Ali bi mogli cerkev preskočiti?«		Tale junak bo Arabca pogubil,
45 takrat naj bo kaznovan za grehe,
ki jih je danes napravil.
Tedaj reče Kraljevič Marko:		Za danes pa ga kaznujmo:
15 »Nikarte, brat Dojčin,
s cerkvami oprava nimamo!«		naj se povzpne na konja,
45 in bo padel s konja
in bo ležal devet let bolan,
dokler ne pride čas.«
Tedaj se razjezi Dojčin,
spodbode konja in cerkev preskoči.		Bolen Dojčin jim je tedaj zaklical:
Razjezi se junak Dojčin,
20 ker se cerkvena vrata niso odprla.		»Dajte, bratje, tovariši,
50 pojdimo v mojo prestolnico,
v stolno mesto Solun!«
Sune z desno nogo
in trešči vrata do oltarja.		In brž ko se povzpne na konja,
konj naenkrat zbežlja,
Stopi v cerkev,
najde tri dekllice.	55	Dojčin s konja pade
25 To niso bile dekllice,
ampak so bile tri svetnice:
prva je bila sveta Nedelja,		

²⁸ Da bi dosegel večjo pomensko jasnost besedila, sem na dveh mestih prestavil verz ali dva: 86 in 87 (ta zadnji je hkrati malce razširjen) in v. 96, ki je v izvirniku pravzaprav 94; verza 94—95 sem kot nekakšno pojasnilo dal v oklepaj. V verzih 155—156 sem izvirno »pusto« sabljo naredil za »bridko«, ker samo dva verza prej (154) slišimo nasvet: »Pusti konja« in bi trpelo blagoglasje.

- in strašno hudo zboli,
da so ga komaj odnesli tovariši.
Leži Bolen Dojčin šest let.
Zvedel je črni Arabec,
60 da je hudo zbolel Dojčin,
in pride pod Solun,
pod Solun na ravno polje,
si postavi zelen šotor.
Kupcem težek davek naloži,
65 vsak dan peč kruha
in kravo jalovko
in vsako jutro bariglico žganja
in h kosilu in večerji tri tovore vina; 120
in vsak dan eno dekle,
70 da mu podaja vino in žganje,
na večer pa da jo ljubi
in potlej umori.
Malo in dosti, v treh letih
zvrstila so se vsa dekleta,
75 vrsta je prišla na ruso Anđelino,
ruso Anđelino, Dojčinovo sestro:
jutri zjutraj da se napravi,
pod Solun da gre
na ravno polje, pod zeleni šotor
80 Arabcu podajati vino in žganje.
Ko je prišla novica do Anđeline,
tedaj je ravne dvore pometala.
Solze pretaka iz oči,
tako da se dvori razmočijo.
85 Bolen Dojčin, ki je že devet let,
odkar je obležal,
vidi sestro potrto
in tedaj sede prekrižanih nog
in jo k sebi pokliče:
90 »Hej, sestra rusa Anđelina,
zakaj solze iz oči pretakaš,
tako da so dvori razmočeni?
Mar si se naveličala
(— zdaj je devet let,
95 odkar sem zbolel —)
meni brez nehanja streči
ali dvore pometati
ali mojega konja napajati
ali ga štrgljati?
100 Povej, sestra moja Anđelina!«
Rusa Anđelina tedaj mu reče:
»Oh, brat moj Bolen Dojčin,
ne veš, kako čudne reči se godijo.
Zdaj je tega tri leta,
105 pod našim mestom Solunom
na ravnem polju je razpet zelen
šotor, 155
pod šotorom je črn Arabec.
- Vsak dan pospravi po eno peč kruha
in po eno kravo jalovko
in pri kosilu in večerji
110 tri tovore vina.
In vsak dan terja po eno dekle,
da mu podaja vino in žganje,
in zvečer jo ljubi
115 in potlej umori.
Zvrstila so se dekleta,
zdaj, brat, je vrsta name padla,
da jutri črnemu Arabcu strežem,
zato, brat, solze pretakam.«
120 Tedaj zakliče Bolen Dojčin:
»Ah, ti sestra Anđelina,
dokler mi stoji glava na ramenih,
ne dam, da te Arabec ljubi.
Prinesi mi sto sežnjev platna,
125 da se povijem od nog do glave,
da se stisnem za polovico.«
Sestra mu je prinesla sto sežnjev
platna,
se tesno povije junak Dojčin
in sestri naroči:
130 »Čuj, sestra Anđelina,
vzemi mojega hitrega konja,
odpelji ga k Musi kovaču,
da mi podkuje konja na upanje,
če ostanem živ, ga bogato
poplačam!«
135 Odpelje rusa Anđelina hitrega
konja kovat
in odšla je k Musi kovaču:
»Hej, prijatelj kovač,
lepo te Dojčin pozdravlja,
da mi podkuješ konja na upanje.
140 Če ostane živ, moj brat te bogato
poplača!«
Tedaj reče Muso kovač:
»Če mi daš svoje lice poljubiti,
ti podkujem konja
z zlatimi žebli,
145 s srebrnimi podkvami!«
Nazaj zbeži s konjem Anđelina,
drobne solze krvave iz oči pretaka.
In pride domu, pravi Dojčinu:
»Ah, brat, odkar si zbolel,
150 nihče strahu pred tabo nima,
kovač mi konja ne podkuje
in rad imel bi moje lice.«
Tedaj ji reče Bolen Dojčin:
»Pusti zdaj konja, sestra Anđelina
vzemi mojo bridko sabljo,
155 bridko sabljo in kij,

- pojdi k Aliji nožarju,
da nabrusi sabljo na upanje
in da zbríše s kija devetletno rjo!
- 160 Lepo ga pozdravlja
brat Bolen Dojčin.
Če ostanem živ, ga bogato
poplačam.«
- Tedaj vzame sabljo in kij
in odide k Aliji nožarju.
- 165 Ko zagleda Alija Anđelino,
se na noge vzdigne in razjoče:
»Dobro prišla, sestra Anđelina!
Kaj pa moj pobratim, tvoj brat
Dojčin?«
- Tedaj mu reče rusa Anđelina:
170 »Lepo te pozdravlja, dobri prijatelj,
da mu nabrusiš sabljo na upanje,
da očistiš zarjaveli kij.
Če ostane živ, moj brat te bogato
poplača.«
- Tedaj pravi Alija nožar:
175 »Nečem denarja, sestra Anđelina,
bog daj, da ti brat vstane,
nabrusil bom sabljo zarjavelo,
z zlato vodo jo bom polival.
Bog daj, da se s pobratimom
Dojčinom
- 180 vidim, potlej tudi če umrem, mi
ni žal.«
- Nabrusi mu sabljo
in očisti mu kij.
Razveseli se sestra Anđelina.
Odšla je sestra Anđelina
- 185 in povedala bratu Dojčinu:
»Lepo te pozdravlja pobratim Alija,
za denar mu ni mar, da le vstaneš!«
Hej, bog je dal, noč mine,
zjutraj vstane Bolen Dojčin:
- 190 sveta Nedelja in sveta Petka
in sveta Katerina so mu vrnile
zdravje
- in mu odpustile grehe.
In sede junaško na hitrega konja,
pred zoro odide pod Solun,
195 na ravno polje k šotoru.
Dojčinov konj tedaj zdirja,
napade konja črnega Arabca.
Črni Arabec pomoli glavo iz
šotora —
- glavo majhno ko mernik,
200 obraz črn ko glavnja —
in z glasom visokim zavpije:
- »Beži proč, žolti Jud,
ne goni mi konja po polju,
da ne pridem ven te zgrabit,
205 zdiš se mi ko slamica pred očmi;
ne raztresaš mi slaščic,
čakam ruso Anđelino,
Anđelino, Dojčinovo sestro,
da mi bo podajala kavo in žganje,
- 210 in čakam dosti prijateljev,
da nam bo stregla Anđelina
od zdajle zjutraj do večera!«
Razjezi se Bolen Dojčin,
nažene konja nad šotor:
- 215 »Vstani, črni Arabec,
da vidim, koliko moči imaš!«
Tedaj se Arabec prestraši
in reče Dojčinu:
»Oj, ti junak neznanec,
220 junaki tako se ne bijejo:
čakaj, tudi jaz da se napravim,
da se pomeriva na ravnem polju.«
Dojčin ne more več zdržati,
razigralq se mu je srce v levo in
v desno:
- 225 »Vstani, kurba arabska,
jaz sem brat Anđelinin!«
Precej vstane, konja zajaše
in zažene težki kij.
Konj Dojčinov je bil vojskovanja
vešč,
- 230 na tla leže, Dojčin kij prestreže:
»Le čakaj,« zavpije Dojčin,
»pričakaj svoj kij,
da te tvoj kij ubije.
Odkar si zvedel, da sem bolan,
- 235 in prišel pred Solun,
dosti si hudega storil
v teku treh let.
Zdaj pa moram ti plačati
s pomočjo božjo in Kristusovo!«
- 240 Njegov kij Dojčin zažene,
glavo od ramen mu odseče.
Tedaj stopi v zeleni šotor,
dosti dragih reči tam najde,
ki jih je vzel Arabec kupcem.
- 245 Najde tam tri tovore zlata,
najde na polju tri konje
in naloži tri tovore zlata.
Razglasi po mestu Solunu,
naj vsi pridejo svoje stvari
prepoznavat
- 250 in vsak naj svoje si vzame.

Z Arabčevo glavo v naročju
naravnost odide na trg,
majhni in veliki so vpili:
»Naj živi naš junak Dojčin!
255 Bog mu dal je zdravje, vstal je
in rešil nas od Arabca!«
Naravnost gre nad kovača:
»Pridi ven, prijatelj, da ti plačam,
da ti plačam, ker si mi konja
260 in ti Anđeline lice dam, da ga
podkoval,
poljubiš!«
Tudi njemu glavo odseče
in tudi to v naročje vzame,
odiše k Aliji nožarju.
Ko ga Ali zagleda, poskoči
265 in milo ga objame in poljubi.
»O, bogu hvala, moj pobratim,
bog je dal, da te moje oči spet vidijo,
in če zdajle umrem, mi ni žal!«
Dojčin tedaj mu reče:
270 »Bravo, pobratim moj zvesti,
vem, da me ljubiš s srcem in dušo,
sprejmi od mene darilo,
da boš dobra dela delal.
V drugem življenju se bova videla,
275 z bogom, brat, ná tovor zlata
za uslugo, ki si mi jo naredil!«
Odide Dojčin domu,
pričaka ga sestra Anđelina,
ga začne poljubljati
280 na usta in na oči:
»Dobro prišel, brat Dojčin,
kako si opravil z Arabcem?«

Tedaj vzame ven prvo glavo Dojčin:
»Ná tale dar od sovražnika,
285 od sovražnika Arabca.
Ná tudi drugo glavo,
od pobratima kovača:
ne obžaluj, sestra, vse sem mu
plačal.
Vzemi, sestra, tovor zlata,
290 da mi narediš veliko uslugo.
Ker si skrbela zame devet let,
na postelji in na pernici,
ná, tule ti izročam
ta tovor zlata, da ga razdeliš
295 po cerkvah, po shodih
med uboge, med berače,
da prosijo za odpuščanje moji duši,
ker sem grešil na zemlji pred
bogom.«
Tedaj se Dojčin pokriža:
300 »O bog, odpusti mi grehe!«
Samega nadangela je videl,
sestri Anđelini pa reče:
»Postelji mi, sestra, posteljo,
do zdaj si mi stregla hudo bolnemu,
305 zdaj pa že umiram,
za mano nikar ne žaluj!«
In tedaj je legel,
grehi so mu bili odpuščeni,
dušo je bogu izročil.
310 Dekleta in mlade žene poročene
glasno so objokovale
junaka z imenom Bolen Dojčin,
za njim so žalovale,
črne rute si zavezale na glavo,
315 za njegove duše odrešenje.

Milko Matičetov

BRANIMIR BRATANIĆ (1911—1986)

(Govor 22. maja 1986 na komemoraciji za prof. dr. Branimirom Bratanićem na Filozofski fakulteti Univerze u Zagrebu)

Danas je dan kada se moramo za sva vremena oprostiti od našega kolege, prof. dr. Branimira Bratanića. Još malo vremena pa bi bilo 50 godina — pola stoljeća — što je on služio vjerno i zdušno ovome Fakultetu. Pače, još i prije toga, on je pod krovom ovoga Fakulteta proveo studij onda, kada se tridesetih godina upisao na Fakultet na Odsjek za etnologiju da studira etnologiju i još dva predmeta uz to. I vrlo savjesno, predano i s velikim marom i interesom studirao je etnologiju, diplomirao s izvanrednim uspjehom i nakon kratke službe na Gimnaziji u Karlovcu bio je spreman da radi u etnologiji (da ne bude samo srednjoškolski nastavnik). Pristao je na prijedlog da se predloži i za asistenta na ovome Fakultetu. I tako je 1937. god. postao asistent na Odsjeku za etnologiju (ili, kako se tada zvao, Etnološkom seminaru) na kojem je on bio osim mene, jedino stručno lice. Tu je vrlo zdušno, upravo rekao bih pedantno vršio svoje dužnosti i kao pomagač, knjižničar i kao znanstveni radnik. Tako je dobio i jedan zadatak još za vrijeme studija, koji je kasnije postao njegovo životno djelo. Bio je to zadatak proučavanja agrara, agrarnih pomagala, a naročito oračih sprava, pa je počeo, već onda još kao student, za seminarski rad skupljati građu o toj temi: po muzejima, po literaturi, po upitnicima (malim, provizornim). Skupio je prvi put toliku građu, da se poslije moglo od toga nešto stvoriti. A on je bio vrstan da to učini pa se već moglo pomišljati na izradu doktorske disertacije o toj temi. I nakon nekoga vremena, bila je prilika, u onim vremenima možda bolja nego danas, da se objavi prvi dio te njegove buduće disertacije o oračim spravama kod Hrvata s obilatom literaturom i sa cijelim nizom karata koje su pokazivale rasprostranjenje pojedinih elemenata tih sprava. I tako je rasla ta disertacija sve do doktorske obrane disertacije. Prvi dio je, dakle, odštampan već 1939. god., a onda je slijedio drugi dio koji još i danas, nažalost, zbog skupocjenih sredstava za štampu, nije objavljen. Godine 1947. postaje doktor etnologije. Ostaje još neko vrijeme asistent. A na osnovu svih tih njegovih nastojanja i objavljenih knjige bude konačno predložen za docenta na Odsjeku za etnologiju. Kao takav još se više vezao uz tu temu i sve do posljednjih dana života ostao u velikom svijetu jedan od poznatih stručnjaka za agrarna pomagala. I nakon nekoga vremena, kad je već dozrelo, postao je redovni profesor i ostao to sve do kraja, sve do svoga umirovljenja. Uvijek savjestan, ponovio bih — pedantan — i u odnosu prema naučanju svestran, iako je, dakako, imao svoj smjer rada.

U tom radu, već kod izrade disertacije, uočio je važnost kartografskog prikazivanja elemenata kulture. Taj posao — kartografiranje etnoloških pojava — ostaje do kraja života, moglo bi se reći, njegov životni poziv. S vremenom se njegov posao tako usavršio, da je već poslije rata, tj. 1961. god. mogao osnovati i zacrtati atlas etno-

loških pojava Jugoslavije na osnovu sabrane građe kao i daljega sabiranja koje još nije bilo ni iz daleka završeno u cijeloj Jugoslaviji. EAJ (Etnološki atlas Jugoslavije) je on s najvećom brigom organizirao, vodio, upućivao, nalazio suradnike — sve, tako reći, do zadnjega daha. To je, eto, jedan od njegovih glavnih zadataka — uz onu temu koju sam malo prije spomenuo — pa je i jednim i drugim došao u vezu, ne samo s domaćim, našim stručnjacima, kojih je u ono vrijeme bilo malo, već i sa stranim u velikom rasponu, a naročito u Evropi. Tako je bio vezan gotovo sa svim zemljama i njihovim stručnjacima ove tematike sve do zadnjih godina života.

To njegovo nastojanje dovelo ga je ne samo do toga krupnog pothvata — EAJ — nego veze sa sličnim stručnjacima u prvom redu iz Evrope, dovele su ga u vezu i sa središtem drugoga atlasa — Njemačkog etnološkog atlasa, pa se u najvećem povjerenju zbog njegove savjesnosti u radu, njemu povjerava da vodi jedan odvojak središnjice u Bonnu (Centar za organizaciju etnološkog atlasa Evrope). Tu je već opterećenje pokojnog profesora Bratanića bilo vrlo veliko. A on ga je s najvećom mogućnošću svoga već narušenoga zdravlja vodio gotovo do svojih posljednjih dana. Tako je taj smjer kartografskog prikazivanja kulturnih elemenata ostao jedan od glavnih rezultata djelatnosti profesora Bratanića.

Dakako, nije samo kod toga ostalo. Nije on bio samo vrstan nastavnik, koji, koliko se ja sjećam, nije nikad tražio dopuste, oslobađanje od nastave, već je nastavu vodio savjesno. Pored svega toga njegov znanstveni rad: korištenje domaće literature, muzejskih zbiraka, inozemne literature i inozemnih stručnjaka daju građu njegovim znanstvenim radovima. Značajno je da jedan od svjetskih stručnjaka u ovom smjeru razvoja agrara i agrarnih pomagala, Paul Leser, odaje mu vrhunsko priznanje; a i on je sâm bio vrhunski stručnjak u svijetu.

I tako je taj znanstveni rad doveo profesora Bratanića na glas, ne samo kod nas, već još više u svijetu. Većeg priznanja neće biti, nego kad je povodom 100 godišnjice jednoga od daleko uglednijih, najuglednijih društava etnoloških i antropoloških znanosti, »Anthropologische Gesellschaft« u Beču biran za počasnog člana. Osim toga, on je član i suradnik i u drugim stranim i našim ustanovama, muzejima, izdanjima. Njegovi radovi razasuti su i po izdanjima Etnološkog društva Jugoslavije, najprije Ogranka za Hrvatsku, pa Hrvatskog etnološkog društva, inozemnih izdanja, spomenica, časopisa u kojima je on i suurednik. Tako se taj njegov krug proširio. U svemu je nastojao najpoštenije, najsavjesnije izvršavati sve što mu takva suradnja nalaže. To je sve uglavnom bilo pod krovom ovoga Fakulteta. Tu je on radio.

Ali treba spomenuti i njegovu djelatnost izvan Fakulteta, a u prvom redu na smotrama seljačke kulture gdje je do zadnjega surađivao, savjetovao i bio na neki način kao savjest tih smotara. Surađivao je u našim publikacijama etnološkog značaja i u drugim ustanovama. Njegova muzikalnost došla je do izražaja u GDI-u, Glazbenom društvu intelektualaca, gdje je bio jedan od prvih članova, pače osnivača toga društva.

Mnoge stotine studenata profesora Bratanića nose danas ono znanje koje im je on predavao, uvijek savjesno pripremljeno, možda čak i prepeditno priređivana predavanja od čega je uvijek nešto ostalo. A tih etnologa ima po cijeloj Jugoslaviji i vanjskom svijetu. Mnogi su i na visokim položajima ove struke. To bi bilo njegovo naslijeđe, a druga je njegova baština spomenuti Etnološki atlas Jugoslavije. Sve je ovo velika, krupna baština. Na nama je da tu baštinu kako treba čuvamo, proširujemo, umnožavamo da se ona i dalje koristi, jer ima mnogo toga što se može koristiti. Pokojnom profesoru Branimiru Brataniću ovdje izrazimo trajnu punu zahvalnost i Requiescat in pace.

Milovan Gavazzi

Franjo Baš, *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*. Izbrani etnološki spisi. Izbral, uredil in opombe napisal Angelos Baš. Slovenska matica, Ljubljana 1984 (Razprave in eseji 28), 328 (+ 4) strani + zemljevid.

Pregled in povzetek v tej knjigi objavljenih izbranih del je v sami knjigi (str. 351—364) prispeval in dodal opozorila na nekaj nadaljnjih sorodnih Baševih del Vilko Novak. Da tega ne bi ponavljal in tudi da bi se izognil pogostnemu slogu književnih poročil, kakršna so v stavkih formulirana kazala (včasih še to ne brez napak), naj tu samo povem, da je izmed 140 daljših in krajših spisov, ki jih je urednik iz obsežne bibliografije Franja Baša (I. Zmavc-Baran, ČZN 40/1969) odbral za Etnološko bibliografijo (365—373), v obravnavanih izbranih delih objavljenih samo 22. Obseg izbora je seveda odvisen od koncepta zbirke in mejá, ki jih ta postavlja. V vsebinskem pogledu je gradivo zelo dobro izbrano in — razporejeno na sedem pretežno tematskih skupin — daje presenetljivo zaokrožen in kljub dobrim trem desetletjem presledka med nastankom prvega in zadnjega tu izbranega spisa tudi enoten videz, pri čemer je očitno težišče na materialni kulturi. V nadaljnjem naj namesto podrobnejšega opisa sledi predvsem nekaj glos.

Izbranim spisom je po vsej pravici postavljeno na čelo delo, ki je bilo napisano kot pripravljalni (in zaradi avtorjeve bolezní ne nadaljevani) elaborat za Zgodovino agrarnih panog (Ljubljana 1970) in ki je v tej obliki prvič objavljeno: Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem (8—28). Je res uvod, toda hkrati je strnjen program Franja Baša, sinteza njegovih pogledov na enega izmed glavnih predmetov njegovih preučevanj. Hkrati je verjetno značilen primer njegovega sloga. Še posebno zato je prav, da je razprava zdaj izdana po rokopisu iz l. 1958 in ne po uredniško obdelani varianti v SMD iz leta 1968. Franjo Baš ljubi pridevniško-samo-stalniško označene kategorije (prirodna, kulturna, industrijska pokrajina), kontinentalni tip pravokotne megaronske hiše ali (na drugem mestu, 346) dimniška kultura. Priznanim geografskim pridevnikom (mediteranska hiša) pridružuje socialno-poklicne (meščanska, železarska, rudarska hiša). Vse to izpričuje čut za tipizacijo. Glede na sintetični značaj spisa so v njem izredno pogostne kratko in določno formulirane vzročne zveze, kakor na primer: »Merkantilizem je z vozniškim prometom ... v mestih pospešil osamosvojitve stanovanja v prvem nadstropju od trgovine in delavnice ter gospodarsko poudaril pomen dvorišča« (21). Še pogostnejši so ugotovitveni aforizmi, kakor »stanovanje je ... (človekov) mirujoči tečaj« (11), »železarska stanovanjska enota (ni mogla biti) hiša, tudi ne soba, temveč je bila to miza« (18) ali »kulturo stanovanjske hiše izraža stanovanjski horizont« (22), včasih kar malce bizarno zasnoveni, npr. da se je iz hišne lekarne v zidani steni razvila omarica za pijače (23). Vzročnih zvez in aforističnih oblik je v Baševi sintezi vse polno, vsaka od njih zasluži poseben premislek, mnoge med njimi gotovo zadenejo žebelj na glavo in bi jih lahko postavili za moto posamičnim analitičnim razpravam, ki jih v slovenski literaturi še krepko primanjkuje.

Ob takem utrinjanju v najrazličnejših miselnih zvezah nastalih idej, povezanem z uporabo dokaj raznovrstne literature, je neogibno tudi to ali ono neskladje: iz literature (zlasti Geramba) prevzeta slovanska vzhodna peč, kombinirana ob naselitvi z najdenim, avtohtonim vzhodnoalpskim ognjiščem (16); ponekod nakazana kontinuiteta v razvoju dimnice (gl. sp.); v visokem srednjem veku postavljena krušna

peč (19); ob uvajanje krušne peči kot dar humanizma nastala spalnica (20). Nastanek hiše (= sobe) in hišce (na obeh straneh črne kuhinje) je zdaj povezan s preužitkarstvom (21; prav: preživitkarstvom, tudi namesto Novakovega prevžitkarstva, 354), zdaj s kmetijskimi družbami in zato datiran proti koncu prve polovice 19. stoletja. Ti dataciji se gotovo ne ujemata. Tega ne navajam kot postumno kritiko, temveč ker gre za značilne težave pri kronologiji slovenske podeželske hiše, ki jih je opaziti v ustrezni slovenski literaturi prav do danes, saj še vedno ne vemo zanesljivo, kakšen tloris je prevladoval, recimo, v 13. in 14. stoletju. Oprijemljivo dokumentacijo daje Bašu za predzgodovinsko dobo arheološko najdišče Poštela (16). Z njim povezuje Baš kóbankski hram in razvoj dimnice (80/81), čeprav ni povsem jasno, ali naj bi bila ta zveza le lokalni pojav. Mimogrede: k rokopisu iz 1958 je Baš ob oddaji priložil preprost osnutek shematične risbe, ki ponazarja razvoj kurišča predzgodovinske hiše na Pošteli. Risbo je dal Pavle Blaznik kot član ožje redakcije zrisati na čisto in je pod Baševim imenom tudi izšla (Zgodovina agrarnih panog I, 561). Iz stoletij, ki sledijo tem najdbam, v katerih vidi Baš (keltski ali) ilirski tločrt, za resnično kmečko hišo ne poznamo dovolj zanesljive dokumentacije vse do 17. ali 18. stoletja, vsaj ne takšne, ki bi upravičevala generalizacijo. Ves domnevni vmesni razvoj, kakor ga (zelo skromno!) prikazuje literatura, sloni na bolj ali manj prepričljivi interpretaciji novejšega stanja s pomočjo primerjalnega gradiva. Po Baševem rokopisu iz 1958 se je v Evropi razmahnila raziskava pustot (Wüstungsforschung, villages désertés). Nekoliko tudi po mojem prigorvarjanju je Pavle Blaznik na podlagi objavljenih urbarjev izdelal nazoren pregled zasedenih in opustelih kmetij v poznem srednjem veku za razne predele Slovenije. Kdor je, kakor jaz, po objavi teh zemljevidov pričakoval, da bodo arheologi kar planili k izkopavanjem zginulih vasi in prispevali vsaj kak drobec k poznanju slovenske hiše ob koncu srednjega veka (kar bi bil bistven element za spoznanje razvoja kmečke hiše na Slovenskem sploh), lahko danes — vsaj v tej zvezi — samo ugotovi, da očitno slovenska zgodovina v primeri s keltsko in rimsko (pra)zgodovino ni dovolj privlačna. Ne samo za Baša l. 1958, tudi še trideset let pozneje, je za vmesna obdobja stanje virov slabo.

Sintetičnega značaja je tudi članek o gospodarskih poslopih (140—149). Ta pa ni ponatisnjen po izvornem rokopisu, temveč tako, kakor je izšel v Zgodovini agrarnih panog I, vendar brez odstavkov o literaturi. Komentar Angelosa Baša na str. 376 je točen. Naj dodam še nekoliko obširnejše pojasnilo: Medtem ko je rokopis o kmečki hiši dosegel šele fazo pripravljalnega elaborata, se nam je v ožji redakciji Zgodovine agrarnih panog I zdelo, da je Bašev rokopis o gospodarskih poslopih sicer kratek, vendar po konceptu in vsebini že zelo blizu zaželenim standardom in zrel za redakcijo. Vsi rokopisi so bili še po tej fazi deležni precejšnjih sprememb in včasih tudi po potrebi precej obsežnih dopolnitev, ki so bile potem piscem — redoma brez vseh problemov — predložene v avtorizacijo. Izjema je bil ta članek in v predgovoru smo zapisali, da »se je ožja redakcija pri tem geslu omejila na najnujnejše spremembe, predvsem zaradi poenotenja stila in razporeditve, sicer pa je svoje dopolnitve vnesla v nekoliko obsežneje zasnovano bibliografijo« (VII/VIII).

Tu naj dodam: Ker Baš sestavka ni mogel več avtorizirati, smo v bistvu opravili le najnujnejšo slogovno redakcijo in dodali le razčlenitev s podnaslovi. Ker je šlo za objavo v kolektivnem, enotno zasnovanem delu, je bil takšen poseg upravičen. Nismo pa hoteli ne smeli v besedilu ničesar vsebinskega spreminjati in dodajati. Ko sem po pooblastilu ožje redakcije obdeloval ta članek, sem torej nekaj mest, ki bi jih sicer bilo treba z avtorjem prediskutirati, črtal. Ni jih bilo veliko. Bibliografija je manjkala. Zanj je dal temeljno gradivo Vilko Novak (VII). V redakciji sem ga razširil z nekaterimi nadaljnjimi deli, predvsem pa s tem, da sem vpletel izvajanja, ki bi bila sicer prišla v besedilo članka, kakor npr. o kozolcu (608—609). Popraviti moram torej mnenje, da je članek po obsegu razmeroma skromen zato, ker je bil napisan po shemi, veljavni za vsa poglavja tega dela (357). Zasnova Zgodovine agrarnih panog bi bila dopuščala kar precej široko obravnavo. Res je le, da je bila prva skica (ki še ni bila mišljena kot dokončna) dobra in da smo jo hoteli s čim manjšimi spremembami uporabiti, ne da bi preveč posegali v avtorske pravice. Če bi bilo Bašu usojeno, bi bila iz nje nastala obsežnejša sinteza. Že tak, kakršen je,

daje Bašev članek dober pregled, in oblika, v kateri je bil sprejet v izbrane spise (z redakcijskimi posegi, a brez odstavkov o komentirani literaturi), ima svoje razloge.

Značaj drugih člankov v tej zbirki je v nasprotju s pravkar obravnavanimi izrazito analitičen. K enemu izmed njih še ena osebna opazka: Po Baševi zaslugi je Zavod za spomeniško varstvo pooblastil ravnatelja etnografskega muzeja Borisa Orla, naj izvede postopek za zavarovanje zgradbe, ki jo je Baš l. 1953 obdelal v razpravi »Dravčarjeva dimnica« (97—108) in ki smo jo potem poznali bolj kot Dravčbaherjevo dimnico. (Zakaj sprememba imena, ne vem.) Spremljal sem Orla na samo mesto, kjer sva se pogajala z lastnikom o zavarovanju tega spomenika — brez najmanjšega uspeha, saj je več od lastnika govoril njegov pravni svetovalec — zakotni pisar. Morala bi bila priti z možno cekinov, da bi bila morda (in gotovo ne za dolgo) dosegla ohranitev dimnice, ki je baje že lep čas ni več. Spoznal sem hkrati dve etnološki zanimivosti — dimnico in izredno sugestivno moč, ki jo lahko razvije zakotni pisar.

V analitičnih razpravah prihajajo do veljave glavne odlike Baša kot terenskega raziskovalca: stik z opazovanjem okoljem, dar opazovanja in dar opisovanja. Odveč bi bilo, če bi tu ponavljal glavno vsebino teh razprav in člankov. V širši, predvsem teoretični zvezi sem to storil v nekrologu Franju Bašu (SE 21—22/1968/69), obsežnejše pa povzema vsebino Vilko Novak v sami knjigi (351—364) pod naslovom *Etnološko delo Franja Baša*. Čeprav Novak svoje besedilo skromno označuje kot *Sprema beseda*, najdemo v njem tudi nekaj dobrih označb številnih, v raznih zvezah zapisanih Baševih teoretičnih pojmovanj. Tu in tam jim pisec dodaja tudi svoje poglede, na primer, da je »tu dostikrat nemogoče in tudi nepotrebno, natančno ločiti, kaj je geografsko in kaj etnološko«. To je gotovo res, le da ne vem, v čem naj bi bilo »vprašanje tu čisto drugačno, kot npr. povezava z zgodovino« (353). Težko je začrtati mejo tudi med etnologijo in zgodovino, ko gre npr. za hišo v Kropi, za rudarsko hišo v Idriji, za cehovsko tkalstvo — da navedem le nekaj primerov iz samih izbranih spisov. Morda sem kratko formulacijo napačno razumel. Vsekakor pa je tudi res, da vrsta Baševih zgodovinskih spisov ni nastala iz etnološkega zornega kota in bi zaslužila — kakor to želi urednik v predgovoru — posebno objavo, prav tako kot izbrana dela.

Baš je bil, kakor sem pred časom zapisal, po svoji vsestranski usmerjenosti prednik danes modernih tokov v družbenih vedah, ki si prizadevajo za kompleksno obravnavanje zgodovinskih pojavov. Morda tudi po zaslugi takšnega pristopa nobeden izmed izbranih spisov danes ni zastarel, nasprotno: vedno znova nas pri branju preseneča izredna svežina snovi in tudi njenega podajanja, ki izhaja iz neposrednega avtorjevega stika z življenjem, ki ga obravnava.

Angelos Baš, po stroki svoje dejavnosti in smislu za historično obravnavo etnološke snovi zelo blizu svojemu očetu, je očetovo delo skrbno in premišljeno izbral in uredil za objavo. Z opombami (374—384), ki se drže prave mere, je povečal uporabnost izbranih spisov za današnjega bralca. Opravil je svoje delo z vso pieteto, hkrati pa brez vnašanja pretirane subjektivne note, ki se je pa v tem poročilu sam nisem hotel izogniti.

Sergij Vilfan

Niko Kuret, *Maske slovenskih pokrajin*. Cankarjeva založba v Ljubljani in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje 1984. 543 str.

Že ob površnem prelistavanju zajetne knjige tudi tujec spozna (ta gotovo še prej!), da imamo pred seboj eno od velikih del slovenske etnologije. Dostojno natisnjeno in opremljeno (148 podob in zemljevidi), strokovno pa napisano na taki višini, da bi ga smel »ocenjevati« le enakovreden strokovnjak, ko bi ga imeli. Drugi moramo o delu le skromno poročati in vabiti k poglobitvi vanj, z opozorili na njegovo bogastvo, njegov pomen in na avtorjevo mednarodno priznano veljavo v raziskovanju mask, pa tudi na mesto pričujoče knjige v vrsti drugih velikih del Nika Kureta.

Kuretovo raziskovanje slovenskih mask sega res štirideset let nazaj pred izidom te knjige. Seznam slovstva, kjer je Kuretovih naslovov kar za poldrugo stran, pove,

da je to bila predstavitev pustnih šem na Cerkljanskem v Etnologu 17, ki so ji sledile študije o posameznih vrstah naših mask, toda že 1955 je v zborniku Masken in Mitteleuropa (Wien, 1955) objavil prvo sintezo o svetu mask na Slovenskem. In zdaj sledi nekaj posebnega v bibliografiji slovenskih etnologov ali narodopiscev: v seznamu Kuretovih spisov o maskah je odslej vsaka druga objava v tujem jeziku (nemškem ali italijanskem), ali pa sledita enemu slovenskemu kar dva spisa v tujem jeziku. S tem je sicer avtor sebe in svoja dognanja (začasno!) nekako »zamaskiral« pred slabo šolanimi rojaki in premalo razgledanimi ter svojih dolžnosti zavedajočimi se »strokovnjaki«, ustregel pa je mednarodni znanosti, ki mu je zaupala obravnavanje mask tudi v drugih območjih Evrope, pri čemer je dognal tudi povezave le-teh s slovenskimi maskami; zaupali pa so mu celo enciklopedičen prikaz mask in njih obhodov v Evropi (Enciklopedia universale dell'arte, 1964). Sedaj imamo vse bogastvo Kuretovih skoro polstoletnih dognanj zbrano in razširjeno v domačem jeziku, kot mnogovrsten izziv ne le v smislu avtorjeve želje: »...za precizacijo teoretičnih spoznanj, ampak tudi za interpretacijo naših mask in okolnosti, ki jih spremljajo«, marveč najprej izziv k poglobitvi v ta del našega preteklega in sedanjega življenja, izziv k širjenju znanstvenih dognanj med nami (šole, tisk...) in mogoče tudi izziv k tihemu, zakasnelemu priznanju avtorjevemu nemajhnemu trudu, ki je doživljal le platonska priznanja družbe.

Slovenske strokovne literature o maskah, razen drobnih omemb, ni bilo, zato je imel Kuret lepo in težko nalogo, opraviti raziskovanje o njih od začetka do »konca«. Skromno pravi v besedi na pot: »V teku let sem si skušal priti na jasno o fenomenu maske sploh«, pač med redkimi v tedanji Evropi, o čemer nas pouči seznam tiskanih virov in slovstva v knjigi (484—98). Ta svoja dognanja je avtor razgrnil v uvodnih poglavjih knjige: Tisočletja evropskih mask, Skrivnost maske, Tipološke različnosti mask, Različni pogledi na maskiranje, Karnevalski smeh. Ta poglavja z literaturo in ilustracijami so tudi splošno etnološko pomembna, za umevanje slovenskega gradiva pa nujna. Na naslednjih 380 straneh razgrinja Niko Kuret dognanja svojega štiridesetletnega dela, posebej zadnjih dvajsetih let, ko je Inštitut za slovensko narodopisje SAZU mogel pod njegovim vodstvom in s pomočjo zunanjih sodelavcev zbrati podatke iz blizu 800 krajev, žal premalo iz našega zamejstva. Ti »podatki... so pripomogli, da so nastala naslednja poglavja. Podoba, ki smo jo dobili, je seveda le prerez« (107), pravi pisatelj knjige. Z nanovo nabranim gradivom je Kuret razširil in poglobil svoja dotedanja dognanja o posameznih vrstah slovenskih mask.

Vzporedno z besedilom so v opombah navedeni vsi viri, domača in tuja literatura, ki govorijo o stanju raziskovanja mask pri nas in v svetu. Med to dokumentacijo je naveden (str. 109) tudi Kuretov »interni inštitutski elaborat Fenomenološka in tipološka klasifikacija mask na Slovenskem z razvidom klasifikacijskih shem in dokumentacijo — krajevnimi seznammi podatkov« iz 1979. Tudi ta podatek dokazuje, s kako natančnostjo in s kakim trudom je avtor razvijal podobo slovenskih mask od prvih opisov in prve klasifikacije (1955) do uvrstitve nanovo nabranega gradiva v celotno podobo mask na Slovenskem, ki nam je danes — pač po avtorjevi zaslugi — znana. In če si sledil Kuretovemu raziskovanju od začetka v vseh stopnjah doma in na tujem, pa še težavnemu zbiranju gradiva s skromnimi sredstvi Inštituta za slovensko narodopisje, omejenimi na kratek čas, tedaj se tudi v tem primeru zgodiš, kako nastajajo velika dela o našem življenju v težavnih razmerah, ki bolj hromijo kot vzpodbujajo, v glavnem po prizadevanju enega samega raziskovalca. Ob tem pa imamo po vsej domovini »inštitute« z vrsto ljudi, s sredstvi (začenši od prostorov!), njihovega »dela« pa družba nikoli ne vidi ali pa nimajo s slovenskim življenjem nikake prave povezanosti.

Veličastno podobo slovenskih mask je Kuret naslikal v tematskih skupinah, od sredozimskih noči prek »norih pustnih dni« (ki zavzemajo kar polovico knjige) in boja pomladi z zimo do mask ob delu, ženitovanjskih, trikralskih in posmrtnih maske. Tipološki povzetek, seznam virov in slovstva, stvarno, krajevno in osebno kazalo ter angleški povzetek z angleškim seznamom podob in zemljevidov — 19 jih ponazarja tipe in imena — sklepajo dragoceno knjigo, katere vsebina naj bi vsaj o pustu postala površna last naših šol...

Vilko Novak

Franc Merkač, Marija Jurič, *O vaškem vsakdanu*. Slovenski znanstveni inštitut, Disertacije in razprave, Založba Drava, Celovec 1984, str. 111.

Pred nami je knjiga, ki nam brez odvečne patetike, brez odvečnih tožb in besed pripoveduje o razmeroma žalostni poti slovenske vasi Dob pri Pliberku na južnem Koroškem, katere ime je na dvojezičnih tablah zapisano tudi Aich. Raziskave, ki so v letu 1983 potekale pod vodstvom celovškega Slovenskega znanstvenega inštituta, sta izpeljala avtorja, ki očitno nista nameravala dokončno razložiti sedanjega stanja. Vendar so rezultati, ki so nastali po komaj štirinajstdnevni pogovorih s približno tretjino prebivalcev vasi, zaradi neposrednosti tako povedni, da ne potrebujejo še kakšne posebne razlage.

Avtorja pojasnjujeta, »da bo to raziskovanje primarno koristilo slovenski narodnostni skupnosti in je tudi namenjeno njenemu vsestranskemu razvoju.«

Uporabljal sta povečini metode intervjuja, predvsem za osvetlitev nekdanjega načina življenja, kakor se ga spominjajo prebivalci, in njihove reakcije na zdajšnje stanje.

Ze ob listanju knjige najprej opazimo, da je vsaj polovica besedila posvečena neposrednemu navajanju odgovorov domačinov. Ti odgovori so transkribirani v vaškem dialektu in so torej povprečnemu Slovencu vsaj sprva težje razumljivi. Vendar uporaba dialekta ni brez smisla, še več, pojasnjuje prav tisto raven v »vaškem vsakdanjiku Doblancov«, ki je občutna vedno in povsod, to je življenje v večnarodnosti skupnosti in komuniciranje v dvojezičnem okolju. Avtorja v uvodu zato ne pojasnjujeta samo svojega načina dela, temveč ponujata tudi drugačen ključ za razumevanje, pravzaprav za branje med vrsticami: »Očitna je povezava med deležem uporabljenih nemških izposojenk in narodno zavestjo. Tako so po lastni presoji bolj obvladali slovenščino tisti, ki so imeli bolj izoblikovano slovensko narodno zavest... tisti pa, ki so pogosto vnašali v slovenski tekst nemške izposojenke ali tudi večje dele stavkov, so se tudi glede narodne zavesti oddaljevali od slovenske.«

Razprava sicer sledi temeljni razdelitvi in razlaga najprej socialno in družbeno-ekonomsko sestavo in razmere na vasi. V času raziskave je v njej živelo 200 ljudi, od tega približno polovica starejših od 30 let, četrtnina je bila upokojevcev in četrtnina šoloobveznih otrok. Gospodinjstva so bila razdeljena na čista kmečka, polkmečka in nekmečka. V primerjavi s podatki iz leta 1972 je število kmečkih gospodarstev ostalo isto, nekmečka gospodinjstva pa so se razširila na račun polkmečkih. Kaže, da sta avtorja kar na terenu v neposrednem stiku zaznavala pomebnost področij, o katerih so se vaščani razgovorili. Tako so tudi obravnavana v tekstu. Naslovi kažejo, kako je pri prebivalcih neposredno odmevalo dogajanje, ki je kakor koli vplivalo na gospodarjenje na kmetiji: Dedovanje, Vpliv ceste in železnice, Arondacija, Izgradnja infrastrukture v Dobu (elektrifikacija in vodovod).

Iz pogovorov z ženskami je dobro razvidno, da se je njihov položaj iz časov pred drugo svetovno vojno (dasiravno te časovne delitve v razpravi ne opazimo kaj dosti) bistveno spremenil, s čimer pa seveda ni rečeno, da se je tudi zboljšal. Predvsem so ženske sprejele nase precej več odgovornosti in dela v tistih gospodinjstvih, ki jih avtorja imenujeta polkmečka, kjer je torej gospodar še dodatno zaposlen. Po pripovedovanju lahko tudi zasledimo izredno patriarhalno vzgojo predvsem pri ženski mladini, ki pa ima verjetno svoje posledice še danes, saj v športnih društvih, v katerih so izredno dobro zastopani mladi Doblanci, skoraj ne zasledimo žensk iz vasi.

Izredno pomembna za družabno življenje mladine je Požarna bramba v Dolu. Poleg osnovne naloge, pripravljenosti in pomoči v primeru požara, je prav ta gasilska organizacija tako rekoč matična skupnost, kjer pripravljajo razna športna tekmovanja, srečanja in stike z drugimi društvi v bližnji in daljni okolici. Videti je celo, da je naslov samo pretveza za športno dejavnost mladih in celo rahlo negotovanje pri starejših.

Tudi v društveno življenje je vpleteno narodnostno vprašanje, kar se kaže predvsem v uporabi tako rekoč uradnega jezika pri gasilskih vajah in pogovornega jezika pri neformalnih druženjih: uradni je nemški, pogovorni slovenski. Tudi v pravem registriranem športnem društvu Dob uporabljajo oba jezika enakovrno.

Prav pri obravnavi narodnostnega vprašanja sta se pisca zavedala, da je to izredno občutljivo področje, »... čeprav o tem na zunaj ne razpravljajo preveč.«

Jezikovna in s tem tudi etnična podoba vasi se spreminjata. Zvočne kulise se spreminjajo in postajajo tako rekoč stereotipi: slovenska akustika za življenje v domači hiši in v opravilih v zvezi s cerkvijo, nemška za pogovore v zvezi s poslom, prodajo, nakupi, bančnimi opravki. Nemščina prevladuje tudi v pogovorih s šolo-obveznimi otroki pri sicer slovensko govorečih vaščanih.

Izjave, ki jih avtorja navajata, ne skrivajo razočaranja, s stališča Slovencev pa tudi veliko, preveliko mero sprjaznjenosti z usodo in pasivnosti na tem področju. Zdaj se bralcu razkrije, zakaj sta avtorja želela navesti intervjuje domačinov v dialektu, saj je podoba še nazornejša: odgovori starejših prebivalcev so skoraj vsi v čistejši slovenščini od odgovorov mladine, kjer so večasih celi stavki v nemščini ali vsaj mnogo bolj popačeni. Odtod ugotovitev o vzporejanju uporabe slovenščine in narodni zavesti.

Nemara bi bilo za preglednejšo sliko vasi koristno, da bi avtorja navedla vsaj v odstotkih, kakor se ekonomska moč ujema z narodnostno pripadnostjo, čeprav je posredno že povedano, »...da Slovenci nimamo gospodarske moči«. Premalo je tovarn, večjih trgovskih podjetij in bank v lasti Slovencev, da bi prebudili občutek samozavesti pri slovenski manjšini.

Zanimivo je, da se je v pogovoru med mladimi Doblani razkrilo, da v Dobu ni Nemecev, tu »živijo ljudje, ki se pojmujejo kot Vindišarji in se bojijo, da bi jih kdo označeval kot Slovence«. Ne da bi bilo pglavito, se vendar narodnostno vprašanje prepleta skozi vso razpravo.

Ko avtorja govorita o »kmečkem življenju«, je nenadoma pred nami še nov problem v zvezi z uničevanjem okolja, kateremu se ne bo mogoče izogniti, če bodo kmetje vztrajali pri zdajšnji intenzivni uporabi umetnih gnojil in sredstev za uničevanje škodljivcev. Domačini sami se že zavedajo, da bo težko prirediti vedno več svinj na tisti zemlji, ki že boleha zaradi vedno večje uporabe insekticidov. Prav tako poznajo posledice uporabe zaščitnih zdravil, ki so nujna, da bi se čreda povečala in da bi bil dobiček večji. Razmišljanje kmetov je zelo realno. Kljub drugačni tehniki, napredku in mehanizaciji je zemlja še vedno njihovo osnovno premoženje, tako rekoč »čuteči del kmetije«, na katerega je treba gledati in skrbeti, če hočeš, da ti bo dobro služil. Dobršen del razprave je posvečen spominom starejših vaščanov na tiste šege in navade ob večjih delih, ki jih danes ni več.

Ob koncu je priložen seznam starejših hišnih imem v Dobu, ki ga je sestavil Hubert Fabian Kulterer leta 1965.

Tanja Tomažič

Ivan Sedej, *Ljudska umetnost na Slovenskem*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1985, 159 str., 116 barvnih in 51 črnobelih fotografij.

Ko preberemo Sedejevo knjigo — še najbližja je sintetičnim delom, in si ponovno ogledamo sporočilo njene naslovne strani, ji lahko dvakrat priklimamo. Glede na to, da se avtor ukvarja tudi s tujimi vzori in vrvki, je poimenovati delo »... na Slovenskem« primernejše in bolj svetovljansko kakor vztrajati pri romantičnem in »domačijskem«, danes za nekatere celo nacionalističnem naslovu »Slovenska...«. (Naj nam mistika treh pik vlije zaupanje, da pri tem ne mislimo na naslov Makarovičeve knjige z isto tematiko; ta išče svoj smisel bistveno drugje!) Druga potrditev je namenjena oblikovalcem Juretu Kocbeku, ki je Sedejevo marljivo, čebelje del označil s panjsko končnico in nam dal vedeti, da lahko, kadar le želimo, pogledamo v žužnjavi predalček in okusimo njegove sladkosti. Je v njem tudi kaj grenke zadelavine? Le poiščimo jo, saj nas avtor na 15. strani Uvoda celo sam vabi k »polemičnosti in globljemu razmišljanju«. Ne vidimo razlogov, da bi se mu ne odzvali!

Ivan Sedej je knjigo »... napisal in oddal že pred nekaj leti...« (str. 153), pred natisom nekaterih reprezentativnih slovenskih etnoloških del — Makarovičeve Slovenske ljudske umetnosti, Cevčevega Arhitekturnega izročila pastirjev, oglarjev in drvarjev na Slovenskem in Kuretovih Mask slovenskih pokrajin, izšla pa je za njimi. Na prvi pogled tehnična in založniška informacija je zelo pomembna zlasti za primerjalne težnje v slovenski etnološki misli, pomaga pa nam tudi natančno opredeliti Sedejevo posebnost. Raven posebnega je namreč tista, na kateri moramo iskati bistvo njegove knjige; fotografirani in obdelani so še neznani ali vsaj manj znani primerki

ljudskega ustvarjanja, ki odstirajo bralcem in gledalcem pogled v zbirko nevidenih spomenikov. Obravnavanih predmetov, premične in nepremične kulturne dediščine, ne vidimo v nobenem muzeju ali reprezentativni knjigi, za pomembne jih je določil na terenu ali v kabinetu Ivan Sedej sam. V obdobju nasilne masovnosti in v času, ko se zna človek začuditi samo še soljudem, ki bi ugriznili psa (bi rekli pri časopisu), moramo individualističnemu pogumu zaploskati.

Posebnost pa je tudi pogosta rešitev in strah pred temeljitostjo, in ko zremo v to interpretacijo, se zdi, da tudi naslov, ki smo ga v prvem odstavku pohvalili, to potrjuje. Knjiga ni sinteza, pač pa ilustracija avtorjevih sprehodov po zgodovini bistvenega v ljudski likovni umetnosti na Slovenskem. Razdeljena je na pet osrednjih historičnih poglavij — Ljudsko stavbarstvo in umetnost na Slovenskem v času od naselitve do 15. stoletja (str. 17—26), Gotska in kmečka umetnost v 15. stoletju (27—52), Kmečka renesansa (53—86), Razcvet umetnosti za domačije v 18. in 19. stoletju (87—142) in Razkroj tradicionalne ljudske umetnosti v 19. in 20. stoletju (143—152).

Ivan Sedej opazuje ljudsko umetnost z očmi umetnostnega zgodovinarja, lepše povedano — v analizi je etnologiji naklonjen umetnostni zgodovinar —, in ta trditev je jasna kljub temu, da je njegov predmet umetnost, »...ki sta jo plačevala človek iz ljudstva ali pa srenja kot celota, v skladu s svojimi zahtevami, nazori in življenjskim stilom« (Uvod, str. 10), in kljub zatrjevanju, da ga je med spisom in izidom »...nekoliko bolj intenzivni študij sodobnih umetnostnih pojav (najbrž 'pojavo' in tu tiskovna pomota; op. M. Z.) in predvsem antropoloških razsežnosti likovne umetnosti pripeljal do malce bolj radikalnih spoznanj...« (Opombe in pojasnila, str. 153). Povedano moramo zdaj seveda utemeljiti in pri tem ne bo šlo le za Sedejev pogled na ljudsko umetnost, pač pa tudi za razmerje med etnologijo in umetnostno zgodovino in za bistvene probleme vede, ki se želi in se hoče ukvarjati z načinom življenja na ravni vsakdanjosti in z ljudsko kulturo. Knjiga in razmišljanje ob branju nas zbudeta vsaj štirikrat.

1. Kako je mogoče, da sta etnološka tematika in problematika vztrajno opredeljeni z umetnostnozgodovinsko terminologijo in njeno klasično ikonografijo? Poglejmo si za zgled govornico, ki jo v analizah uporablja tudi Ivan Sedej: »Predvsem pa je pomembno dejstvo, da se slikar trudi, da bi se približal formalni popolnosti vzorov, hkrati pa so obrisi (risba), kompozicija in barvna skala manj tipizirani kot pri produktih ljudskega slikarstva iz starejših obdobj.« (str. 149.) Zdi se, da je etnološko preučevanje ljudske umetnosti kanal, skoz katerega se pretaka umetnostna zgodovina, ki v svojih institucijah tako ničvrednih in slabih veččin, kakršne so ljudske umetnine, seveda ne misli in jih ne bo mislila. Sleherna etnologija ljudske umetnosti je ilegalna umetnostna zgodovina. Ko etnologija dobi svoje večje, skoz katerega umetnosti ne bo gledala ikonografsko (z literarnimi in logicističnimi branji slepemu vidnega) in normativno, kjer je mogoče z izrazom, kakršen je »pošastni vrtni palček« (str. 152), označiti sleherno umetnino za bolj ali manj vredno, bodo ikonografiti in normativnosti za etnologijo postali razlaga neke druge vede in odprt prostor za kritiko drugačnega pogleda te druge vede.

Sociologiji likovnih umetnosti se je na Slovenskem posrečilo svoj predmet preučevanja premakniti iz »večne samoumevnosti in faktografije« v psihoanalizo, teorijo ideologij in »novo historiološko branje«. Jožef Muhovič, slikar in filozof pa na primer odpira tudi novo polje likovne logike, po kateri naj bi likovno delo razlagali iz njega samega in ne iz njegovih interpretacij interpretacij interpretacij. Etnologija ima v svojem predmetu človeka, pri preučevanju tega človeka bi morala še bolj radikalizirati razmerje tega človeka — lastnika, ustvarjalca, gledalca, ocenjevalca, mimo-idočega ali uničevalca in tihotapca ljudske umetnine do te umetnine, pogledati npr. v miselni svet ljudskega kiparja Tineta Subica konec 19. stoletja, spoznavati življenje njemu podobnih in se pri tem na primer tudi spuščati v razpravo o načinu življenja renesančnih (»visokih«!) slikarjev v Italiji. Takšna razmišljanja se nam danes ne zdijo več brezbrežna razširjanja etnološkega preučevanja na tuja ozemlja, pač pa cilj interdisciplinarnega pristopa.

V iskanju popolne in resnične podobe ljudskega likovnega ustvarjanja v človeški družbi bi na obči ravni umetnostna zgodovina brez predsodkov in ilegale iskala komparativne zgodovinske principe in pregledala »vrhnjo« plast umetnin, sociologija

likovnih umetnosti bi razkrivala pod-vidno-zavest in razgaljala probleme, kakršni so avtonomizacija umetnosti, mecenstvo, delavnice, družabništvo, umetnikov pogled na resničnost in lastno delo, likovna teorija bi analizirala črto, proporc, ritem, barvo in druge likovne elemente, etnologija pa bi se z *lastno strokovno umetnostno terminologijo* posvetila načinu življenja, brez balasta likovnosti bi zrla v antropološkost videnega. »Crngrobskih poklicev« ji tedaj ne bi bilo treba razlagati historično ali ikonografsko, pač pa bi govorila o tedanjem življenju v svojem jeziku.

2. Je moč kar na hitro opraviti s trditvijo, da je v etnološki obdelavi »likovna kvaliteta povsem drugotnega pomena« (str. 140)? Navzlic odkliku od umetnostne zgodovine in drugih ved, ki jih zanima likovnost, je trditev, da je v etnološki obdelavi likovna kvaliteta drugotnega pomena, predvsem napačno postavljena. Kategorija »likovna kvaliteta« namreč v »samozavedni« etnologiji sploh ne obstoji kot kriterij preučeniosti in vrednotenja, temveč kot ideološki precep sorodne vede, katerega je treba nadomestiti z lastnimi kriteriji, ki vrednotijo predmet.

3. Kako je mogoče, da znanost za svoj dosežek še kar naprej razglašča dognanja svojega predmeta (ki je v etnologiji dobesedno pravzaprav subjekt, človek)? Lep primer za to imamo v Sedejevi knjigi na str. 102: »Makarovič je ugotovil, da so bile poslikane deščice vedno namenjene učinkovanju v seriji (...) in da so ustrezale legi v čebelnjaku.« Jasno je, da tega ni ugotovil Makarovič (saj to ni nikakršna interpretacija), pač pa čebelar, in če je interpretativna moč tudi v »ugotavljanju ugotovljenega«, si lahko v sorodni vedi kmalu obetamo raziskovalca, ki bo vzkliknil: »Pierre F. je ugotovil, da so Voltairove knjige namenjene branju!« Presaditev »ljudskega znanja« v raziskovalčev ingenium je citat brez opombe, ponaredek!

4. Kdaj bo »... izraz za pojavne oblike umetnostnega izražanja na nižjih socialnih in formalnih ravneh« (str. 154) prenehal obstajati v svoji ohlapnosti in doživel teoretsko radikalizacijo? Težnja po ponovnem pretresu kategorije »ljudski« se pridružuje vsem drugim sestavinam etnološke sistematike, ki jim je ta termin nujen eksistenčni in teoretski pogoj, in ne ostaja le problem ljudske umetnosti.

To so vprašanja, ki jih je narava Sedejeve knjige lahko le ponovno odprla in oživila, reševati pa jih ni mogla — ne le zato, ker je »pregledno« in »posebno« delo, pač pa tudi zato, ker bo morala etnološka veda na ta vprašanja odgovoriti v občem. Zaradi neodgovorjenih vprašanj je Ljudska umetnost na Slovenskem prava bralna brezdomka — ni ne poljudna preglednica ne znanstvena sinteza. Poljudnost ji preprečujejo važni problemi, ki jih odpira na koncu poglavij, strokovno izrazje in kritični zaključki (vemo, da so na Slovenskem kriteriji za poljudno knjigo — slikanice s prijetnim kmečlovskim komentarjem). Znanstvenosti (ne zamenjajmo termina s strokovnostjo!) pa ji ne omogočata že oblika in oprema, ki sta tekoči in smiselni tekst spremenili v nepregledno jaro kačo. Znanstvenost pogaša tudi skice za razlago strokovnih terminov, kartografske prikaze, tabele in grafikone, seznam tehnik slikanja ali zidanja in oblikovanja; seznam temeljne literature je žal omejen le na slovenske avtorje in na tri tujce (Arnold Hauser, Roar Hauglid in Ljubo Karaman), največja pomanjkljivost pa so povzetki v tujem jeziku. Niti enega ni, čeprav bi si besedilo že glede na predmet zaslužilo prevod v italijanski ali nemški jezik.

Ivan Sedej spretno in dovolj pogosto črpa zgodovinske in sociološke refleksije o dobah, o katerih razpravlja, zaradi relativno skromnega obsega knjige pa so seveda nekoliko posplošene in toge. Primer nerazumevanja ideoloških silnic najdemo na primer na str. 102, kjer avtor pravi: »Malce zastarela protiluteranska motivika je slikarja in naročnika pritegnila bolj zaradi šaljive interpretacije Luthrove usode kot pa zaradi ideoloških razlogov.« Pri tem je prav šaljiva interpretacija ideološka past, v katero sta padla. Ideologija nikoli ne deluje vidno, v obliki prepričljivega luteranstva, itn.

Povsem obrobno naj še opozorim na napako, ki se je vrinila na str. 100; Lovro in Anton Janša imata tam zamenjani veččini — pravilno bi seveda moralo pisati »... izvedenec za čebele... Anton Janša, brat slikarja Lovra Janše...«

Knjiga je skrbno delo, za katerega pa včasih ne vemo, ali je *dolg* umetnostni zgodovini ali *nujnost* za etnologijo. Seveda nas ne moti, da je samosvoja, nasprotno; bilo pa bi kljub temu preudobno, če bi knjigo v njenem vmesnem položaju gosposka umetnostna zgodovina zavrnila; etnologija pa nekritično sprejela.

Miha Zadnikar

Niko Kuret: *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848*. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842). Prvi del. 1. snopič. Ljubljana 1985, SAZU, 112 str.

Razred za filološke in literarne vede SAZU je v zbirki Gradivo za narodopisje Slovencev (3. knjiga) objavil začetek večjega dela, ki bi ga bili morali dobiti že davno. Pa še zdaj je ta začetek doživel nerazumljiv sprejem: niti SAZU ga ni predstavila na nobeni tiskovni seji, niti naš tisk ni našel prostora, da bi ga vsaj skromno naznanil. Ena od glavnih nalog SAZU je menda tudi izdajanje znanstvenega gradiva za preučevanje slovenske preteklosti, in tu je gradivo, ki ni enkratno le za našo domovino.

Urednik in prireditelj izdaje Niko Kuret nas v kratkih uvodnih besedah seznanja z zanimanjem avstrijskih etnologov za to gradivo, predvsem pa z izpiski Borisa Orla iz njega in opozori na lastno težaško delo, ko je gradivo o slovenskih krajih prepisoval v graškem deželnem arhivu. Edino Kuretovi vztrajnosti gre zahvala, da je bilo to gradivo pred leti prekopirano in da je mogel začeti z njegovim objavljanim. V uvodnih poglavjih (str. 9–50) najprej urednik seznanja z vprašalnicami za zbiranje topografskega gradiva, ki jih je 1811 razposlal avstrijski nadvojvoda Janez nabornim okrajem in so doživele le malo uspeha. Nadrobneje spoznamo prizadevanje arhivarja in bibliotekarja Georga Götha, ki je nadvojvodovo delo po 20 letih nadaljeval, razposlal vprašalnice tudi gosposčinam, davčnim občinam, župnijam itn. Tako so okoli 1843 nastali odgovori — ne sicer vseh naprošenih — na Göthove vprašalnice, ki jih urednik objavlja — delno tudi v izvirnem faksimilu —, kakor je pred njimi objavil tudi vprašanja nadvojvode Janeza. Njih primerjava z današnjimi etnološkimi vprašalnicami je vsekakor zelo poučna.

Kuret objavlja tudi vprašalnice Zgodovinskega društva za Štajersko iz 1845 duhovščini, nakar sledi seznam krajev, iz katerih so prišli odgovori, seznam gesel, v katerih je avtor knjige združil odgovore na vprašalnice in podatke iz drugih virov; končno pa pojasnila o merah, utežih in denarju tiste dobe.

V tem snopiču so objavljeni podatki za 28 krajev (po abecednem redu tedanjih imen). Ob poglobitvi v tri faksimilirane strani z gotico pisanega izvirnika (ki jih bo za Kuretom še težko kdo bral) in v objavljeno, z vso akribijo prirejeno gradivo, zgoščeno v 82 gesel, šele zaslutimo nehvaležno in težavno avtorjevo delo, ki na svoj način pač prekaša delo sestavljalcev vprašalnic in posameznih odgovorov. Pregled objavljenih izvlečkov iz gradiva, nabranega pred 150 in več leti na zasebno pobudo, kaže vso širino vprašanj in odgovorov, ki dajejo uporabno gradivo različnim strokam. Po miselnosti in praksi tedanjih časov je nadvojvoda Janez nameraval podati »fizikalno statistiko dežele« in je zato svojih 132 vprašanj razdelil na sedem poglavij od »topografsko-političnih vprašanj« prek »versko-nravnstvenih« in naravoslovnih do gospodarskih vprašanj o življenju v vaseh in mestih. Göthovi vprašalnici jo na svoj način dopolnjujeta in sta vsebinsko bližji našim »topografskim« vprašalnicam, čeprav sev v njih marsičesa pogrešamo.

Sele, ko bomo dobili več snopičev pričujočega dela, bomo mogli bolje spoznati obseg in vrednost objavljenega gradiva, pomembnega predvsem za gospodarsko zgodovino Slovenskega Štajerskega. Etnolog z zgodovinsko usmeritvijo pa bo mogel in moral črpati dragocene pobude in vire za raziskovanje našega življenja v preteklosti.

Vilko Novak

Fanči Šarf, *Občina Murska Sobota*. — Ljubljana 1985, 124 strani. (*Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja — 20. stoletje.*)

To je že tretje topografsko delo izpod peresa Fanči Šarf, ki je pred tem napisala že topografske preglede občin Ljutomer in Gornja Radgona. Kakor drugi elaborati iz pričujoče serije tudi ta sledi strogo določeni shemi, ki zajema v svoj pregled občine devet poglavij: v njih nam avtorica oriše notranji ustroj območja, njegov demografski in gospodarski razvoj in pa spreminjanje poklicne in socialne sestave prebivalcev v okviru cele občine. Zlasti sta zanimivi poglavji o uvajanju novosti in razkroju ter stopnji ohranjenosti tradicionalne kulturne podobe v gospodarstvu, domači delavnosti

in tradicionalni obrti, noši in hrani, stavbarstvu in notranji opremi, v socialni in duhovni kulturi. Zadnje poglavje obravnava etnološko preučeno obravnavanega območja.

Časovno zajema delo čas od zadnjih desetletij 19. stoletja do danes. Za izbrane kraje, ki še posebej dobro ponazarjajo nekatera izbrana poglavja, je Šarfova izbrala tri naselja: Melince kot obmursko naselje, v katerem je nekdanj prevladovalo izrazito katoliško prebivalstvo, Martjance, kmečko naselje, ki se je po drugi svetovni vojni začelo naglo spreminjati zaradi bližnje Murske Sobote, in Gornje Petrovce kot primer središčnega goriškega naselja.

Pregled občine Murska Sobota je že četrto delo, ki se nanaša na severovzhodni del slovenskega etničnega ozemlja. Ker je delo kot preostala iz topografske zbirke zasnovano leksikografsko, ne bo zanimivo le za tiste, ki jih še posebej zanima kulturna podoba tega dela Slovenije, temveč bo lahko služilo tudi kot učni pripomoček pedagogom in delavcem v upravnih službah.

Delo je opremljeno s številnimi slikami, ki dopolnjujejo tekstovno gradivo, ob pomoči delovnih organizacij iz tega območja pa so ga natisnili v Murski Soboti.

Nives Sulič-Dular

Pozdrav iz Ljubljane. Mesto na starih razglednicah. Mladinska knjiga, Ljubljana 1985, 192 strani velikega formata z 230 starimi razglednicami.

Ob vrsti reprezentativnih razkošnih monografijah o naši domovini, njenih krajih in ljudeh, ki jih v zadnjih letih z uspehom izdajajo slovenske založbe, je leta 1985 izšlo še eno delo te vrste, ki želi seznaniti bralce z zgodovino Ljubljane spred pol stoletja in več skozi album starih ljubljanskih razglednic.

V knjigi *Pozdrav iz Ljubljane* se naša prestolnica ogleduje kakor v albumu spred mnogih let: v njej je več ko 230 starih razglednic, ki živo pripovedujejo o minulih časih. Zbrane so reprezentativne razglednice Ljubljane. Večinoma izvirajo iz časa med letoma 1897 in 1918, majhno število jih je iz časa med svetovnima vojnama. Na njih so se ohranile panorame mesta, stare ulice in trgi, spomeniki, gostilne in kavarne, parki, koleslji in tramvaji, izvoščki, čolnarji na Ljubljanci, prvi avtomobili in noša prebivalcev Ljubljane in prišlekov, mestne in predmestne posebnosti in vsakdanjosti, razna sporočila in zbadljivke v verzih.

Zgodovinarji so si izbrali za izhodišče zbirko razglednic koroškega rojaka dr. Walterja Lukana in jo dopolnili z gradivom iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana in od drugod.

Razglednice spremljajo zanimivi sestavki in komentarji piscev iz različnih strok. Janez Kajzer je izbral besedila iz literarnih, zgodovinskih, kulturnozgodovinskih, etnoloških in drugih del, ki govorijo o Ljubljani in Ljubljančanih. Knjigo je uredil Marjan Krušič.

Razglednice kažejo Ljubljano pred približno 80 leti in več, po potresu, v času Hribarjevega županovanja, v času Moderne... To so bila leta, ko je bilo izredno živo zasebno dopisovanje. Tisti časi so se zarisali in zapisali med drugim tudi na povsem novo množično občevalno sredstvo, na razglednico, ki je potovala iz Ljubljane križem po svetu. Veliko razglednic je ostalo tudi v mestu ali so se vanj vračale, ker so jih zbirali različni zbiralci.

V knjigi vidimo tudi Ljubljano pozneje, že kot pravo slovensko prestolnico z univerzo in akademijo znanosti in umetnosti, z nebotičnikom, ki je postal nekakšen novi simbol našega mesta.

Dr. Walter Lukan je v uvodnem delu napisal zanimiv prispevek o kulturni zgodovini razglednic. Avtor v njem podaja historiat razglednic, nadalje govori o »razgledniškem športu«, o družtvih v zvezi z razglednicami, o zbiralcih in založnikih.

Dr. Vasilij Melik je v poglavju Ljubljana pred prvo svetovno vojno spisal strnjen in zanimiv pregled pomembnih dogodkov tega obdobja, o razmerju med Slovenci in Nemci, o nemskežnjakih, o strankah, o gospodarskem in političnem življenju.

Trije sestavki zanimivo pojasnjujejo posamezne razglednice, Janez Kajzer je, kakor že rečeno, izbral reprezentativna besedila, ki pripovedujejo o utripu življenja

v Ljubljani pred več ko pol stoletja. Črtice in orisi raznih delov mesta so zbrani pretežno iz posameznih letnikov Kronike slovenskih mest in iz Slovenskega glasnika, nekaj teh črtic je izšlo tudi v samostojnih izdajah. Javne ljubljanske spomenike in vprašanje uličnih tabel so zgodovinarji obdelali po zelo berljivi knjigi Ivana Hribarja, Moji spomini iz leta 1928, promenado pa po zanimivem delu Damjana Ovsa Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne, ki je izšlo 1979. leta. Treba je poudariti, da vse sestavke spremljajo skrbno izbrane razglednice, ki dobro ponazarjajo in dopolnjujejo tekste. Žal pa tega ni pri tekstu o promenadi, čeprav bi bile tovrstne razglednice zelo ilustrativne in bi jih bilo moč poiskati, če drugače ne, tako, da bi se pisci povezali z avtorico razstave Ljubljana po predzadnji modi. Razstava je bila v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani leta 1983.

Dr. Walter Lukan je v uvodnem delu knjige zapisal: »Razglednice prinašajo s seboj lastno mikavnost, dih dobrih starih časov in zdavnaj minulega. Nekatere povedo o bistvu, vzdušju in življenjskem načinu obdobja okrog Janeza Evangelista Kreka ali Ivana Cankarja več kot marsikatera zapisana beseda.«

Knjiga je urejena tako, da se z njo v roki lahko sprehodimo po mestu. Začnemo v stari Ljubljani in se usmerimo proti enemu izmed novejših mestnih predelov in obstanemo na obrobju mesta, kjer so danes že nove soseske.

Knjiga je opremljena z imenskim in stvarnim kazalom. V kazalu so upoštevana poimenovanja ulic, trgov ipd. v različnih obdobjih.

Irena Keršič

Slovenske ljudske pesmi Koroške, 1. knjiga, Kanalska dolina. Uredila in za tisk pripravila Z m a g a K u m e r. Založništvo Tržaškega tiska Trst, Založba Drava Celovec, Ljubljana 1986, 172 str.

Slovenske ljudske pesmi Koroške, 2. knjiga, Ziljska dolina. Uredila in za tisk pripravila Z m a g a K u m e r. Ljubljana — Trst — Celovec 1986, 654 str.

Pred nami sta prvi knjigi iz zbirke koroških ljudskih pesmi. Kakor zvemo iz predgovora, je v načrtu objava vseh do zdaj znanih slovenskih ljudskih pesmi na avstrijskem Koroškem. Kanalska dolina upravno in politično sodi pod Italijo, vendar pa jezikovno in etnološko sodi h Koroški.

Objava koroških ljudskih pesmi je rezultat večletnega etnomuzikološkega dela v Avstriji, ki ga je v letih 1976—1984 opravila sekcija za glasbeno narodopisje Inštituta za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU. V tem času so sodelavci sekcije »prečesali« celoten teren od slovensko-nemške jezikovne meje pri Šmohorju v Ziljski dolini, prek Roža, Obirskega do Podjune. V tem času so posneli okrog 1500 pesmi, instrumentalnih melodij in informacij o šegah in petju. Ostalo je še nekaj krajev, kjer sodelavci sekcije še niso snemali, nekje pa delo še teče, vendar je glavnina raziskana in gradivo zbrano. Gradivo, ki še doteka, bo objavljeno kot dodatek v zadnji knjigi zbirke. Zmaga Kumer, ki gradivo ureja in pripravlja za tisk, je začela s Kanalsko dolino, kjer so snemanja potekala že leta 1968. Svoje gradivo s tega področja je odstopil še Pavle Merku iz Trsta, nekaj pesmi pa je iz tiskanih in rokopišnih virov. Poudariti je namreč treba, da zbirka upošteva vse do zdaj znane in neznane, zapisane, natisnjene ali posnete koroške ljudske pesmi, tudi iz preteklosti, kolikor jih je bilo mogoče dobiti.

V prvi knjigi (Kanalska dolina) je zbrano 91 pesemskih tipov, ki so razvrščeni v petnajst razdelkov: pripovedne, ljubezenske, svatovske, otroške, vojaške, zgodovinske, pivske, plesne in nabožne pesmi, pesmi o samskem in zakonskem stanu, obsmrtnice, kolednice, zdravice, pesmi o naravi, o domačih krajih in ljudeh in različne pesmi. Skoraj polovica pesmi ima zapisano tudi melodijo, le starejše pesmi, povečini iz 19. stoletja, so brez nje, ker melodij pač niso zapisali. Podrobnejši podatki o pesmih, o morebitnih objavah in virih, inštitutskih signaturah so navedeni v posebnem poglavju, ki mu sledijo še kazala pesmi po tekočih številkah in po prvem verzu. Za Slovence, ki se bodo težje znašli v koroških dialektih, je dodan še slo-

varček manj znanih besed in seznam krajev, kjer so bile pesmi zapisane ali posnete. Kraji so navedeni po abecednem redu v slovenščini, ob njih pa še v italijanščini (Kanalska dolina) ali nemščini (Ziljska dolina). Knjigo končuje seznam virov. Ker je Kanalska dolina v Italiji, sta predgovor in redakcijska načela in kazalo pesemskih razdelkov tudi v italijanščini. Gre torej za strokovno urejeno zbirko ljudskih pesmi, zato je tudi vsaka pesem opremljena s standardnimi podatki o kraju izvira, zapisa, o pevcih, zapisovalcih, času snemanja in transkriptorju.

Po enakih redakcijskih načelih je urejena tudi druga knjiga pesmi iz Ziljske doline, le da so tu predgovor, redakcijska pojasnila in kazalo razdelkov prevedeni v nemščino. Knjiga prinaša 354 pesemskih tipov, ki so razporejeni po istem načelu kakor v prvi knjigi.

Ker so pesmi v obeh knjigah točni prepisi z magnetofonskega traku (razen starejših), so besedila v narečju. Vendar avtorica ni uporabljala v dialektologiji udomačenih znakov, ker bi to samo oteževalo branje. Zbirka je namenjena širšemu krogu, zato so pesmi transkribirane po načelu, ki je v navadi v folkloristiki. Po utečeni folkloristični praksi so narejene tudi transkripcije melodij, ki so po mednarodni praksi transpirirane na končni ton g, »razen v primerih, kjer se melodija konča na terci tonike«.

Bralec bo v uvodu h knjigam (v obeh sta uvoda enaka) najbrž pogrešal splošno predstavitev koroških ljudskih pesmi. Vendar nam urednica v uvodu zagotavlja, da je mislila tudi na to in je študijo o koroški ljudski pesmi predvidela za zadnjo knjigo, ko bo celotno gradivo objavljeno in se bo nanj lahko tudi opirala.

Ob enkratnem strokovnem in kulturnem dogodku, kar celotna izdaja koroških ljudskih pesmi nedvomno je, bo strokovnjaka in vsakega Slovenca gotovo vznemirila zapravljenost priložnost, da slovensko ljudsko pesem v Avstriji avtorica ni bolj približala nemško govorečemu bralcu. Avtorica je zbirko zasnovala in jo ureja tako, da ima pred očmi le slovenskega bralca. Mislim pa, da Slovenci ni treba prepričevati, da na avstrijskem Koroškem živijo Slovenci z bogato kulturo. Vsaka pesem bi lahko imela vsaj kratek izvleček vsebine pesmi v nemščini ali pa bi avtorica lahko prevedla vsaj naslov vsake pesmi. Pričakovali bi tudi, da bi bilo nemško ime kraja navedeno takoj za slovenskim že ob sami pesmi, ne pa šele v seznamu na koncu knjige, da lahko vsak, ki knjigo odpre, ve, od kod je pesem. Razumem, zakaj se avtorica ni hotela odločiti za dvojezično izdajo, ki je tudi nepotrebna, toda lahko bi bilo več podatkov v nemščini ali katerem drugem svetovnem jeziku. S tem ne bi zatajila slovenstva na Koroškem, pač pa bi razširila informacijo o Slovencih v Avstriji. Vedeti je namreč treba, da v Avstriji, Nemčiji itn. nimamo samo sovražnikov, ampak tudi dobromisleče strokovne prijatelje, ki bi radi naše gradivo primerjali s svojim, ga preučevali itn. Te priložnosti pa nimajo, razen muzikologi, ki imajo mednarodno »govorico« — note. Drugim pa je informacija o slovenski kulturi odvzeta. Škoda. Že ob izidu plošče koroških ljudskih pesmi sem videl, kakšno zanimanje je bilo za pesmi samo na Dunaju. Tamkajšnji dialektološki inštitut si je dal besedila s plošče prevesti v nemščino. Tudi za slovensko korist gre, če strokovnjakom ponudimo širšo informacijo, kar bi morala storiti knjiga oz. zbirka, ki izide verjetno samo enkrat in dolga morda ne bo več take priložnosti. Povsem razumljivo se nam zdi, da imajo nekatere slovenske (ljubljske) antologije in zbirke ljudskih pesmi povzetke pesmi v angleščini, v koroški zbirki pa zaradi nerazumljivega samoslovenstva nimamo najpomembnejših podatkov v nemščini. Naš nacionalni ponos ne bo prav nič prizadet, če bomo dali več informacij. Nekam čudno je, ko gre za koroške pesmi, da je v prvi knjigi samo italijanski prevod uvodnih besed. Moral bi biti tudi v nemščini, morda še v angleščini.

Vsaj prva knjiga je preskopa z uvodnimi informacijami, ki so nezadostna tudi za slovenskega bralca. Ne vem, koliko slovenskih bralcev natančno ve, kje je Kanalska dolina, kje so Ukve ali Zabnice. Zato bi bilo dobro (pa tudi zaradi morebitnega evropskega bralca), da bi uvod v vsako knjigo (dolino) prinesel še nekaj najnujnejših geografsko-etnološko-kulturološko pomembnih podatkov o področju, iz katerega je vzeto gradivo. Najmanj kar bi lahko pričakovali, bi bila preprosta situacijska karta (zemljevid), kakršno imajo plošče naših dokumentarnih posnetkov ljudske glasbe.

Ni mi povsem jasno, zakaj so v prvi knjigi uporabljene kratice virov in tekstovnih opomb razložene v italijanščini (kar je seveda razumljivo in dobro), v drugi knjigi pa jih v nemščini ne najdemo, čeprav bi bila zaradi narave zbirke taka informacija dobrodošla predvsem nemškemu raziskovalcu, ljubitelju in strokovnjaku. Ta pa je kaznovan zato, ker je Nemeč, in če hoče vedeti, kaj pomeni ISN ZRC SAZU, si mora pomagati z italijansko razlago v prvi knjigi ali pa se naučiti slovensko, kar mu posredno predlaga tudi urednica: »Erläuterung der Abkürzungen in der slowenischen Originalsprache siehe S. 16.«

Sploh bi bilo potrebno, da bi bile vse pomembne informacije s kraticami vred že v prvi knjigi predstavljene v italijanščini in nemščini, pa morda tudi v angleščini. Zbirka namreč pomeni eno temeljnih del naše slovstvene folkloristike in je pomembno kulturno dejanje, zato bi bil vsak »dodatni luksuz« nujen. Saj gre vendar za široko popularizacijo naše kulture, slovenstva na Koroškem, navsezadnje pa tudi naše stroke. Zbirke pa ne izhajajo vsak dan.

Zaradi tega se čudimo tudi založnikom, zakaj tako pomembni knjigi nista bili predstavljeni bolj »glasno«, že na samem začetku in tako, kakor zaslužita. Reklame za knjigi skorajda ni, tako »sramežljivo« sta prišli med nas, da smo ju komaj videli vsi tisti, ki smo pri njunem nastajanju tako ali drugače sodelovali.

Marko Terseglav

Z m a g o Š m i t e k, *Klic daljnih svetov*. Slovenci in neevropske kulture. Ljubljana, Založba Borec, 1986. 360 str., slikovne in fotografske priloge. Summary.

Leto 1986 je obogatilo našo stroko z nekaterimi kvalitetnimi knjižnimi novostmi. Ena izmed teh je knjiga dr. Zmaga Šmitka *Klic daljnih svetov*. Avtor je v njej predstavil prirejeno in dopolnjeno doktorsko disertacijo, ki jo je pod naslovom *Obzorja Slovencev na področju neevropskih kultur* ubranil leta 1983 na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Knjiga je pomembna pridobitev slovenske etnologije, saj je prva razsežna raziskava zgodovine slovenskih stikov z neevropskimi kulturami in s tem bogato dopolnilo kulturne zgodovine in zgodovine slovenske etnologije. Pomembna pa ni le zato, marveč tudi zaradi resnične kvalitete in znanstvene vrednosti. Ta je v časovno in tematsko kompleksnem pristopu, sintetičnem prikazu in objektivno-kritičnem odnosu avtorja do lastne in tujih kultur.

Raziskava je ena redkih v slovenski etnologiji, ki zajema slovensko etnično ozemlje v celoti in ki podaja svojo tematiko v kar najširšem časovnem okviru. Še več: predmet raziskave presega okvire matične kulture in se širi na celoten svetovni kulturni prostor. S tem je ukinjena ostra šolska delitev na t. i. narodno etnologijo in t. i. evropsko in neevropsko etnologijo, kar omogoča rešitev splošnih vprašanj o kulturi in načinu življenja in odgovarja na konkretna vprašanja o lastni kulturi.

Celotna študija zajema obdobje osmih stoletij (od 12. do 20.). Zgornja časovna meja raziskave je leto 1940. Vključitev povojnega časa bi zaradi vsesplošnega povečanja stikov terjala povsem nove metodične prijeme. V tem primeru bi bila nujno potrebna statistična in računalniška obdelava podatkov.

V predgovoru nam pisec na kratko predstavi svoje delo: predmet, namen, metodo in težave pri raziskavi. Namen raziskave poda v štirih točkah: 1. raziskati obseg kulturno-geografskega obzorja Slovencev v posameznih časovnih obdobjih, 2. raziskati vpliv neevropskih kultur na našo kulturo, 3. ugotoviti odnos Slovencev do neevropskih kultur, 4. preučiti delež Slovencev pri navezovanju stikov med Evropo in neevropskim svetom, predvsem na področju znanosti in književnosti. Medtem ko so v prvih treh točkah predmet njegovega zanimanja tako posamezniki kakor širši sloji prebivalstva, se v četrti točki osredotoči le na posameznike.

Predmet konkretnih raziskav so torej stiki Slovencev z neevropskimi kulturami: bodisi pasivni (prek ljudskega izročila ali literature) ali aktivni (neposredni stiki s tujimi kulturami), prostovoljni (popotniki, misijonarji, raziskovalci) ali prisiljeni (udeležba v vojaški službi, izseljevanje).

Pri analizi znanstvenega preučevanja neevropskih kultur upošteva v poglavitnem naslednje vede: etnologijo, zgodovino, arheologijo, lingvistiko, geografijo in primerjalno veroslovje.

Avtor seveda ne obravnava vse raznolikosti stikov z neevropskim svetom. Omeji se le na tiste kulturne stike, ki so bili najpomembnejši za širjenje geografskega obzorja. Na splošno pa se seveda omejuje na tiste, do katerih je prek različnih pisanih virov lahko prišel. Popolnoma izpusti npr. gospodarske stike, ki bi zahtevali posebno obravnavo; prav tako ne analizira vplivov na področju likovne in glasbene umetnosti. Tudi izseljenske problematike se v glavnem ne loteva, saj meni, da bi nas njeno vključevanje »zaradi specifičnih problemov (drugačno okolje, različne stopnje akulturacije) pripeljalo predač, poleg tega pa pričakujemo, da bo posebna, široka znanstvena raziskava o slovenskih izseljencih, ki teče, odgovorila tudi na vprašanja o njihovem geografsko-kulturnem obzorju« (str. 8). Kljub temu so nekatera književna dela izseljencev, ki so pomembna in dostopna širšemu krogu ljudi v domovini, upoštevana tudi v tej obravnavi.

Pri določanju slovenstva se avtor odloči za kar najširšo možno opredelitev. Tako vključuje med Slovence vse, ki so bili rojeni na današnjem slovenskem etničnem ozemlju, tudi tiste z mejnih področij, ki so — četudi niso bili slovenskega rodu — vplivali na našo kulturo. S tem nam osvetli npr. tuje plemstvo, ki je živelo na naših tleh, s tiste strani, ki do zdaj ni bila najbolje prikazana. Zanje je veljalo splošno mnenje, da so imeli le malo ali nič skupnega s slovensko kulturo, pa vendar so nekateri poznali slovenščino tako dobro, da jim je koristila pri opravljanju diplomatske službe na dunajskem dvoru.

Raznovrstnost in prepletenost stikov Slovencev z neevropskimi ljudstvi in njihovimi kulturami avtor sistematsko kategorizira. Pri tem uporabi časovno, krajevno in kulturno-pomensko razvrščanje. Slednje je vodilno. Na podlagi tega zasnuje posamična poglavja, ki so tematske celote. Te nato še časovno in krajevno razčleni. Pri tem so določeni avtorji, dela in krajevna področja večkrat omenjena, kar morda moti tekoče branje, z znanstvenega zornega kota pa se takšna metoda pokaže za najustreznejšo, za nujno. Pokaže se tudi, da so si tematski sklopi zaradi vsestranskega naraščanja stikov Slovencev z neevropskimi kulturami pravzaprav v nekakšnem naravnem, razvojnem zaporedju. To je najbolj razvidno v zaključku, kjer avtor ponovno strne celotno obravnavo v zgodovinsko-razvojnem prikazu.

Poglavja si slede:

1. Neevropski motivi in vplivi v slovenskem ljudskem izročilu (1. Egipt in Palestina, 2. Huni in Mongoli, 3. Saraceni, 4. Turki, 5. Indija in Daljni vzhod, 6. Amerika)
2. Slovenski popotniki v neevropskih deželah
3. Slovenski misijonarji v neevropskih deželah (1. Azija, 2. Afrika, 3. Amerika)
4. Odnos Slovencev do velikih azijskih religij
5. Znanstveno preučevanje neevropskih dežel in kultur
6. Neevropski svet in slovenska književnost

Medtem ko prvi poglavji segata najdlje v preteklost (delno še v obdobje pred 18. st.), se tretje nanaša v glavnem na 18., 19. in začetek 20. stoletja, zadnja tri pa obravnavajo predvsem drugo polovico 19. stoletja in prva desetletja dvajsetega.

Geografsko obzorje Slovencev, spoznavanje in vrednotenje tujih kultur je v posameznih časovnih obdobjih vezano na širši družbeno-zgodovinski in ekonomski kontekst. Avtor ugotovi, da gre za kvantitativen in kvalitativen razvoj geografsko-kulturnega obzorja Slovencev, za napredek znanja in mišljenja o neevropskem svetu, ki je povezano s povečanjem komunikiranja. To povečanje pa v vsakem obdobju določajo ekonomsko-politične in socialne razmere.

Napredek znanja ni le kvantitativen (povečanje informacij), temveč tudi kvalitativen (in gre od čustveno močno obarvanega odnosa do tujih kultur k racionalno-kritičnemu).

Smitek razdeli kontinuiteto odnosa Slovencev do neevropskih kultur v tri glavna obdobja. Ta se v družbenoekonomskem pogledu približno ujemajo z uvajanjem novih oblik energije (vodni pogon, parni stroj, električni tok):

Prvo obdobje: od 12. st. do druge polovice 18. st., v katerem sta zavest pripadnosti in z njo povezana razsežnost geografskega obzorja omejeni na lokalne okvire (fevdalna posest, avtarkična vaška skupnost).

Drugo obdobje: od konca 18. st. do konca 1. svetovne vojne: krepi se zavest o slovenski nacionalni pripadnosti. Geografsko obzorje Slovencev se razširi na vsa področja sveta. Uveljavi se racionalen, znanstven pristop k preučevanju neevropskih

kultur. Tretje obdobje: po letu 1918: izoblikuje se zavest o pripadnosti širšim nad-nacionalnim enotam (npr. internacionalni boj delavstva, delitev na »zahodni« in »vzhodni« svet v umetnosti in filozofiji).

Gre torej za komplementarno razmerje med zavestjo o etnični pripadnosti in spoznavanjem in vrednotenjem tujih kultur. Medtem ko je v prvem obdobju vedenje o drugih kulturah še zelo skromno in medlo in s tem v zvezi etnično samozavedanje še precej neizoblikovano, se v drugem obdobju izoblikuje prava nacionalna zavest (etnična, krajevna in kulturna pripadnost).

S tem, ko se seznanimo z drugačno kulturo, se šele zavemo svoje identitete. Tako sta v drugem obdobju etnocentrizem in evropocentrizem razumljiva. To se posebej izraža v znanstvenih spisih slovenskih avtorjev druge polovice 19. stoletja: delitev na »aktivna« in »pasivna« ljudstva, rasistične teze itn.

Za tretje obdobje je značilen objektivni odnos do tujih kultur, ki se kaže v priznavanju vsestranske enakopravnosti velikih svetovnih civilizacij in v enakovrednem upoštevanju pozitivnega in negativnega vrednotenja.

Avtor teh treh obdobji neposredno ne povezuje z materialnim napredkom ekonomske produkcije. Ugotavlja, da ti miselni procesi pravzaprav počasi sledijo velikim spremembam v načinih produkcije.

Kljub zaznavanju splošnega kvalitativnega napredka v odnosu do tujih kultur pa je tako iz poglavij kakor iz zaključka razvidno, da je šlo v preteklosti pravzaprav za vzporedna in nasprotujoča si odnosa do tujih kultur: subjektivno-emocionalnega, ki je bil pogosto odklonilen (prim.: Turki ali muslimani nasploh so bili vedno osovraženi) in objektivno-kritičnega. Ugotovimo lahko, da je bilo nasprotje med »etnocentrizmom« in »svetovljanstvom«, med zaprtostjo in dovzetnostjo vedno živo in da je kvalitativni napredek pač le v relativnem večanju objektivnosti duha.

Ugotovimo tudi, da je bilo geografsko obzorje večine Slovencev vse do druge polovice 19. stoletja zelo ozko in vezano večinoma na fantastične izraze ljudskega izročila. Vpliv neevropskih kultur oz. znanje o njih se pokaže med širšimi plastmi prebivalstva v večji meri šele v drugi polovici 19. stoletja, ko se začne popularizacija poljudnoznanstvene literature, potopisov, »indijanaric« in literature o velikih geografskih odkritjih. Kasneje je čutiti tudi vpliv neevropskih religij (teozofija) in močan vpliv neevropskih literatur (prevodi klasičnih indijskih in kitajskih del, po prvi svetovni vojni pa predvsem prevodi indijskega pesnika Tagoreja). Drugi vplivi se kažejo le pri posameznikih.

Medtem ko je bilo vedenje o tujih kulturah med najširšimi sloji skromno, pa so postali posamezni Slovenci najboljši poznavalci. Za zgled naj navedem le enega od številnih Slovencev, ki so se v tujini ukvarjali z najrazličnejšimi znanostmi — Hermanus de Carinthia — ki je bil že v 12. stoletju v tedanji islamski Spaniji odličen prevajalec astronomskih in filozofskih spisov iz arabščine v latinščino.

Študija po eni strani ugotavlja, da se prav ob spoznanju drugačnih kultur veča etnična in kulturna zavest, po drugi pa, da je preveliko svetovljanstvo posameznikov vedno zbuvalo pri rojakih strah pred odtujevanjem, izseljevanjem ali celó škodovanjem. Zato je občutek ogroženosti nacionalnega obstoja povzročil omejevanje študija neevropskih kultur. Tako so npr. že »Karl Glaserju odsvetovali, da bi se posvečal indologiji, z argumentom, da ta stroka pri nas ne ‚daje kruha‘, ki ga vsak dan potrebujemo, in da se z njo lahko ukvarjajo kvečjemu bogati ‚lordi za šport‘« (str. 318).

Namen avtorjevega dela je tudi v tem, da skozi celosten zgodovinski pregled raziskovanja neevropskih kultur pokaže nujnost in upravičenost današnje potrebe po takšnem študiju, ki je žal še vedno v zapostavljenem položaju. Sprašujemo se, zakaj je tako, ko se vendar v neuvrščeni politiki in tesnih stikih z nerazvitimi deželami te potrebe samo še povečujejo.

Študija se upravičeno sklicuje na Vrcanovo definicijo, po kateri v kulturno zakladnico določenega naroda ali ljudstva ne sodijo le »tisti človeški dosežki, ki stabilizirajo nek način življenja, marveč tudi tisti, ki obstoječi način življenja problematizirajo — ne le tisto, kar samó zapira obzorje človeških možnosti, temveč tudi tisto, kar obzorje odpira in širi.« (Srdjan Vrcan, Marksistično pojmovanje kulture, v: Eseji o kulturi, Ljubljana, 1981.)

Avtor zato zagovarja primerjalno znanje o tujih kulturah, brez katerega med drugim ne more nastati tudi nobeno objektivno delo o Slovencih. S tem v zvezi pa ugotavlja, da v bodoče ne bomo smeli ločevati proučevanja slovenske kulture od neevropskih kultur kot dveh nezdružljivih smeri, ker se le iz dialektičnega nasprotja med nacionalno kulturo in širše pojmovano evropsko in neevropsko kulturo lahko kristalizirajo objektivne podobe o svetu in lastnem položaju v njem.

Knjiga dr. Zmaga Smitka nam tako govori o načinu mišljenja Slovencev skozi odnos do drugih ljudstev in kultur. Knjiga odpira številna vprašanja, ki so bila do zdaj med slovenskimi etnologi vse premalo obravnavana: geografsko in kulturno obzorje, védenje, zavest, sprejemanje tujih kulturnih elementov in njihovo preoblikovanje. Tudi vprašanje nacionalne identitete nam osvetli iz novega zornega kota.

Knjiga nam odkriva popotnike, misijonarje in znanstvenike slovenskega rodu, ki so v večji ali manjši meri prispevali k zgodovini raziskovanja neevropskih kultur in širjenju kulturno-geografskega obzorja Slovencev. Marsikdo bo verjetno na to ponosen. Iz pričujoče študije pa lahko ugotovimo tudi, da so vse tiste posameznike, ki so se vpisali med strokovnjake mednarodnega pomena, izšolale in žal tudi podpirale tuje ustanove ali pa so bili odvisni od lastnih ekonomskih zmožnosti.

Ob prebiranju knjige se bo verjetno marsikateremu bralcu, ki ga ta tematika bolj privlači, porodila želja po ponovnem natisu nekaterih, v preteklosti že izdanih del, ki obravnavajo življenje, delo in razmišljanja Slovencev v »tujih deželah«. Se potrebneje pa bi bilo, da bi prevedli dela naših avtorjev, ki so napisana v tujih jezikih in za katera Smitko ugotavlja, da imajo posebno znanstveno in kulturno vrednost. Takšno možnost nam avtor v knjigi že nakazuje.

Obsežna in natančna bibliografija, zbrana v tej knjigi, bo prav gotovo precej olajšala kakršne koli nadaljnje raziskave s področja slovenske neevropske etnologije.

Pa še to: knjiga *Klic daljnih svetov* ne bo pritegnila le etnologa — poznavalca. V roke jo lahko vzame kdor koli, in prepričani smo, da ga branje ne bo dolgočasil, saj tekst ni znanstveno suhoparen. Je berljiv, poln zanimivih življenjskih usod, poleg tega pa dopolnjen z bogatim slikovnim gradivom.

Izrpen angleški povzetek bo omogočil tudi tujim bralcem in strokovnjakom, da se bodo lahko podrobneje seznanili z obravnavano tematiko.

Mojca Terčelj

Maja Godina, *Maribor 1919—1941, Oris družabnega življenja*. Dialogi, Revija za kulturo v vseh oblikah, letnik XXII, 1986, št. 10, str. 72, fotogr. 48, priloga 14.

Delo, ki je nastalo kot etnološka diplomatska naloga, nas že na prvi pogled preseneča z obširnostjo in natančnostjo, da ne rečemo kar minucioznostjo, ki jo je avtorica uporabila, da je pred nami razkrila razgibano družabno življenje mestnih prebivalcev pred drugo svetovno vojsko. In to mesta Maribor, ki je imelo v tistih časih zaradi obmejnega položaja gotovo zelo specifičen značaj.

Plesi, zabave, maškarade, hišne zabave, tenis, jahanje in drsanje, plavanje, uživaško obiskovanje gledaliških predstav, preganjanje dolgega časa z izleti po okoliških krajih, popotovanja na počitnice, vse to nam avtorica razgrne kakor mrežo in hkrati razkrije revščino in imobilnost proletarcev, druge polovice mariborskega življa. Seveda, njim so bile dosegljive okoliške veselice, ki so jih prizadevno pripravljala gasilska društva in različni prosvetni in telovadni odseki Sokolov ali kako drugače pobarvanih društev. Delavci in vajenci so imeli vso pravico, da so se stekli zaradi služkinj in Hutterjevih tkalk. Če je bilo kaj preveč narobe, so se znašli naslednji dan v časnikih in policijskih kartotekah, »bakanalije« in škandali advokatov, tovarnarjev in bogatih trgovcev pa so se dogajale v zakulisju varnega zavetja podeželskih hišic, skrite pred nadležnimi in nevoščljivimi očmi delavske »pakaže«.

Ta diskretnost je po svoje razlog, da so zabave predvojne mestne smetane sicer poznane, a vendar prekrite s tančico skrivnostnosti, kajti ne ve se točno, niti se ne bo vedelo, kje in kako pogosto so se dogajale. O njih ni niti besede v sočasnih časnikih.

Posebna poglavja v razpravi so posvečena športni dejavnosti, in to predvsem tisti, kjer je bilo mogoče kar najbolj očitno pokazati, kolikšni so letni dohodki udeležencev. Družabnost, ki so jo gojili vzvišeni igralci tenisa, je bila sicer bolj plemenita, a tudi tisti, ki so prihajali iz vrst delavskih otrok pobirat žogice, so je bili nekaj deležni. Drsalke so bile za otroke z Melja, s Pobrežja, Tezna in podobnih naselij prav gotovo nedosegljive, a tudi s sankami so se dale prijetno preživljati otroške proste ure.

Avtorica je ustvarila tako rekoč katalog družabnega življenja v predvojnem Mariboru in tako nespodbitno pokazala na hierarhijo družabnih prireditvev, ki je imela seveda vzporednico v družbeni hierarhiji. Vendar bi navzlic podatkom o socialno-poklicni in narodnostni sestavi prebivalstva v Mariboru, s katerimi so ponazorjene družbene razmere v začetnih poglavjih, želeli, da bi se pojasnjevanje razmerij morda nekoliko bolj vtkalo tudi v druge družabne prireditve, zlasti tiste, ki so dokumentirane v časnikih ali drugih pisanih virih. Z vso natančnostjo nas avtorica seznanj z množico prireditvev, ki je bila tako rekoč pridržana določenim plastem prebivalcev, vendar pa bi bili nemara zanimivi tudi podatki (prav tako dosegljivi z metodo intervjujev), kakšen je bil odmev delavcev na takšno življenje, ki jim je bilo tako nedosegljivo, a vendar zaželeno.

Na nekaj mestih so omenjeni Primorci, ki so po prvi svetovni vojni tvorili nadvse pomemben del novejšega prebivalstva. Ker so prišli v večjih skupinah, tako rekoč »državno« organizirano, zaželeni ali nezaželeni, so prav gotovo v določeni meri vplivali na »staroselce«. Znan je že njihov, tako rekoč nehoten vpliv na spremembo kuhinje, na uveljavljanje pogovorne slovenščine (npr. v trgovinah, na tržnici), na širjenje slovenske gledališke kulture. V družabnem življenju so bili stiki, ki so jih sklepali z domačini višjega sloja, tako rekoč zanemarljivi, svojo pripadnost ne samo jugoslovanstvu, temveč predvsem primorski domovini so še vedno izražali s pesmijo, ki so jo gojili v svojih društvih. Podatek, da je bilo leta 1931 v Mariboru 3907 Primorcev, sicer ni osupljiv, vsekakor pa tudi ne zanemarljiv.

Ravno s tega stališča se zdi razprava Maje Godinove izredno primerna za nadaljnjo obravnavo. Kdor koli se je bo lotil, je ne bo smel spregledati. Razločki med višjimi in nižjimi, med lastniki tovarn in delavci so razvidni in zakoličeni tudi v družabnem življenju. Bili bi pa morda še bolj, če bi bile tudi drugačne društvene veselice in prireditve tako široko razvejane, kakor so bile elitne prireditve razmeroma maloštevilnih mariborskih premožnejšev. Dejstvo je namreč, da je število prireditvev visoke družbe prav v obratnem sorazmerju s številom njihovih udeležencev.

Prav tako je bila zelo pomembna plast, vsaj kar zadeva družabno življenje, prav v predvojnem Mariboru razmeroma maloštevilna kolonija jugoslovanskih višjih oficirjev z družinami. Razumljivo je, da se iz znanih političnih razlogov niso radi povezovali z nemškimi ali nemškutarskimi mariborskimi »purgarji«, pa vendarle niso bili osamljen otok. Verjetno so tudi oni (?) vplivali na uveljavljanje množičnih športnih iger (nogomet). Razprava Maje Godinove je vsekakor skoraj do potankosti razkrila, kako je bilo mogoče včasih zapravljati ali koristno uporabiti čas in denar. Bralec se lahko starih časov spominja z žalostjo ali veseljem, odvisno od tega, na kateri strani mesta je živel, če je to že doživel. Če pa ni, si lahko samo slika, kje bi bilo lepše.

Tanja Tomažič

Peter Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1986, 440 str., 660 ilustr., izbr. spom., lit., seznam ilustr., kraj., imen. in stvar. kazalo.

Nova temeljna knjiga slovenik nas vodi v podobe slovenskih krajev, kakor so jih ustvarjali človek, čas in prostor v srcu Evrope in hkrati na prelomnici med Vzhodom in Zahodom. Med razkošno opremljenimi knjigami zadnjih let je torej pričujoča nemara najbolj »usmerjena«, že po naslovu in snovi sistematično določljiva, a že ob prelistavanju se razkrije notranja širina in želja kritičnega arhitekta: pogledati, kdo so bili tisti, ki so v nekem zgodovinskem obdobju gradili, in pogledati skoz lupino stavb, kakšni ljudje so v teh stavbah živel, zakaj tako in ne drugače.

Ena odvisnosti človekovega bivanja, tista od narave, je razkrita že v prvem delu, v katerem arhitekt z vezano besedo, ki je — povsem ustrezno — ne prekinjajo opombe in viri, pa tudi z (večinoma) lastnoročno risbo, popelje od prazgodovine do prihoda Rimljanov. Tu prav tako odpre tudi problem graditve bivališč, ki naj branijo človeka pred človekom. Rimska kolonizacija naših pokrajin je ena najpomembnejših v vsej zgodovini, saj je rimski način graditve s svojo znanstvenostjo zaposloval in učil še mnoge kasnejše prišleke. Pogumne rekonstrukcije vojaških taborov in fotografije ostankov najpomembnejših postojank ob trgovskih poteh kažejo, kako korenito je vojaško stavbarstvo preoblikovalo deželo.

Naseljevanje in udomačenje slovenskih pokrajin je med 8. in 12. stoletjem pomnilo predvsem načrtno graditev »kolonizatorskih« vasi, saj so se razmere kmalu uredile in je prva renesansa Evrope skromno že napovedovala mestna obzidja. Dovolj pomembne so tedaj še gradnje samostanov, nikdar prebohotne cerkvene arhitekture, ki se je zelo dobro ujela z okoljem.

Trinajsto in štirinajsto stoletje sta doba, v kateri se slovenska zemlja v poglavitem pridruži Evropi, okvir stavbarskim dosežkom pa dajejo mesta, tedaj še z lesenimi hišami. Uvedeni so prvi predpisi, vzporedno s posvetno gosposko pa tedaj tudi cerkvena vse bolj kaže svojo simbolno arhitekturo. Peter Fister pripoved o tem, kako je tedaj način življenja narekoval graditev, poveže z mesti, z najpomembnejšim prispevkom k oblikovanju slovenskega prostora. Ta odločilni čas našega urbanizma je v 15. stoletju povezan z naravnimi nesrečami, Turki in kmečkimi upori, kar ima za arhitekturo tedanjega časa seveda takojšen vpliv — protiturški tabori, orožje, cisterne z vretenom, skrbna, rimski podobna graditev zidov. Tuji mojstri svoje znanje uporabljajo v samostanih, in to se prepleta z domačimi rešitvami, ki so pogosto izhod v sili. Izjemno natančen opis bivanja v varnih in težkih razmerah, v gradovih, se na koncu poglavja prelije v pregled tedanje krajine in stavbarstva simbolov.

Nove oblike bivanja se širijo v 16. stoletju, in slovenski svet od tedaj ne ponesna toliko tujega. Graščakom pri tem pomaga rušilni potres, zase gradijo na novo, med njimi pa je tudi precej konservativnih mož, ki kmečko arhitekturo držijo na zelo tanki vrvi.

Sedemnajsto stoletje je Fister duhovito in izvirno označil kot »učno dobo slovenskega stavbarstva«. Merilo vrednotenja in oblikovanja je postajal detajl. Kmet tedaj utegne upore spremeniti tudi v stavbeniški boj z gosposko, vrednote se spreminjajo, gradbene snovi prav tako, svoje današnje značilnosti dobi tudi vas. Res pa je, da je to tudi stoletje, ki ustvari stavbne razločke na vasi. To je protitež plemenitim dodatkom na kmečkih stavbah. Na splošno je tedaj več novosti v oblikovanju kakor v tehniki stavbarstva.

Slovenski prostor se značilno izoblikuje v 18. stoletju, ko se človek ne bojuje več le za obstoj, marveč si želi ustvariti tudi kar se dá prijetno okolje za svoje bivanje. Tri sestavine naše krajine, baročna arhitektura, kozolec in znamenje, so tedaj neločljiva sestavina načina življenja; danes je seveda že drugače. Vaška skupnost in kmet, ki sledi skušnjam stoletij in hoče biti tudi »lokalpatriot«, skušata doseči svojo veljavo. Znanost, svetloba in narava so še dodatni trije elementi v videzu tedanje krajine in tri vodila vélikega Gregorja Mačka.

Poglavje je dopolnjeno s prikazom »meril za stavbarstvo 18. stoletja« in je vzorno spisano, tudi o razmerju arhitektura : način življenja.

Tekst: Predpisi in moda v arhitekturi — ljudsko stavbarstvo govori o skritih gibalih tvornosti. Vnovič je pomemben detajl, le da je tokrat prilepljen na arhitekturno ogrodje, ki — enako kakor arhitekturni prostor — ostaja nespremenjeno. Pisec ni prezrl vélikega vpliva revolucije, potresa 1895, razcveta novih gospodarskih dejavnosti in spolpolnitve stavbnih redov 19. stoletja. Nasilnost francoskih in avstrijskih oblastniških posegov v stavbarstvo in urejanje mest je zelo močna (parki, sivina drugorazrednih projektov za kulturne hrame), kljub temu pa odnos do stavbarstva na celotnem slovenskem ozemlju in krajina ostaneta še posebna. Najdragocenejši prispevek sta pri tem stavbarstvo in umetnost preprostega ljudstva, kmetov, fužinarjev, delavcev, obrtnikov... Fister prikazuje pomen in preoblikovanje teh slojev v razdelku Ljudska in narodna arhitektura, kjer se prvič srečamo tudi z mestnimi delavskimi naselji.

Na tematskem prehodu v dvajseto stoletje Peter Fister hipoma spremeni slog, ton in smisel sintetiziranja objektov in analiziranja problemov. Poglavlje več zaključnih spisov je provokativno naslovljeno Arhitektura — urbanizem — oblikovanje, trije pogledi, tri stroke in več ko trije problemi z njihovo in našo sočasnostjo... V stihijo našega stoletja nas avtor dobesedno pahne skozi razdelek Doba uničevanja in pretirane gradnje. Dobrišen del zaključnih spisov Fister posveti urbanizmu, poudari pomen in pretiravanja Jožeta Plečnika in vzporedno predstavi stvaritve drugih urbanih arhitektov.

Nekakšen povzetek, a kljub temu udarna celota, upamo si trditi, da celo bistvo vsega Fistrovega podjetja, je v sklepnem poglavju O razumevanju problemov oblikovanja prostora. Uvaja ga šokantno zrnata slika, podoba, katere likovnost je ostri kritik Fistrovega dela Blaž Resman razumel popolnoma zunaj konteksta. Na koncu poudarjenega sestavka, spisanega za uvod, a po premisleku umno dodanega na konec, ko je bralec o zgodovini vsaj nekoliko že poučen, pisatelj povabi, pokliče, poprosi Slovence k skupnemu cilju — ohranimo vrednote, iz katerih lahko gradimo še boljše in bolj našo podobo prostora, v katerem živimo. S tem v zvezi se Fister povpraša, kako spoznati arhitekturo, stavbarstvo in oblikovanje prostora, razmišlja o človeku, prostoru in času kot treh komponentah, ki razrešujejo zapletene zveze v zgodovini; tu se razkrijejo »ljudske« »skrivnosti«, ki so seveda arhitektovemu duhu danes oddaljene, nekaj pa obrtnim vajencem niso bile. Razločevanje stavbnih vrst je poglavje kritičnega pretresa delitev, tipologij, delovnih sistemov. Zadnji tekst je naslovljen Raziskovanje oblikovanega prostora, v njem Peter Fister še enkrat poudari, kako je bila pri nas preveč pozornosti deležna »visoka« arhitektura, meščanska in kmečka, ki sta sestavljali veliko večino stavbarskih naporov, pa zelo malo. »Celovita dediščina, ki jo je s trudom ustvarjal človek na Slovenskem, mora ostati tudi dediščina za prihodnost!«

Pred nami je knjiga, ki je izjemna v zasnovi, pa zgledna tudi v izpeljavi in ki je torej že zaradi širokega načrta morala razdeliti duhove, ki se ob izjemnih delih razburijo, po položajih, s katerih je dokaj udobno zavistniško, zastrto in enogledno udrihati. Ker se hočemo izogniti tako pisanju slavospeva kakor tudi kritičnemu precepu, moramo torej materialistično in realno zamejiti nekaj že znanih pogledov na Fistrovo delo. Ker nismo strokovnjaki za področji arhitekture in urbanizma, bomo zavzeli skozi tale sklep le svoje mnenje.

Ze bežen pregled gradiva in spoznanj, ki nam jih v svojem sintetičnem in analitičnem delu ponuja Peter Fister, nas napelje k marxovskemu družboslovnemu vodilu, k nemu tistih, ki je med znanimi vodili zavoljo svojih ostrih zakonskih posebnosti malo zlorabljano — namreč, da je »ključ za anatomijo opice v anatomiji človeka«. Zgolj ustvarjalni, kritično usmerjen odnos do sedanjosti (in njene objektivne stvarnosti) daje človeku izostren pogled na oddaljena časovna obdobja. Sčiščene prizme za pregled sodobnih problemov dajejo raziskovalcu tudi očiščevalno (pa ne odstranjevalno) recepturo, ko se prebija skozi arhivske vire in slovstvo. Sedanjost mora biti v očeh raziskovalca preteklosti dodobra zaznamovana, če hoče po opravljenem delu dobiti iz obdelane zgodovine »prave«, za »danes« pomembne in preverjene niti. Takšen je ključ; z njim pa je seveda treba začeti odpirati kar se dá pravočasno in na pravih mestih. Ker si je Fister za smisel svojega potovanja k današnjim, odločilnim problemom, k bistvu svojega podjetja in k upom našega preživetja, izbral človeka, je skozi historiografski prijem človekovega razmerja s stavbarstvom moral upoštevati tudi vse, za človekovo bivanje odločilne elemente in sestavine: noše, delovna sredstva in specifiko vsakdanosti različnih zgodovinskih obdobj naploh. Vseh zginulih in hipotetično predstavljivih ali pomanjkljivo dokumentiranih reči, arhivalij torej, ki so ustvarjale in vedno pomenile »vidno bogastvo slovenske zemlje« (kakor je zapisal v svojem poročilu o tem »temeljnem delu o slovenskem človeku in njegovi pokrajini« Vilko Novak v Književnih listih 25. septembra 1986).

Vse te reči, ki so za zgodovino stavbarstva nedvomno pomembne (torej noša, delovna sredstva in specifika vsakdanosti različnih zgodovinskih obdobj naploh), so bile, kakor kaže, piscu kritike Fistrovega dela štirinajst dni pred Novakovim poročilom — ne da bi zdajle hoteli popeljati tale naš tekst v stran, v advokaturu, apologijo ali nepomembnost — nejasne, zastrte. Blaž Resman je v svojem spisu (Književni listi, 11. septembra 1986) umestno popravil nekaj napak, nastalih zavoljo Fi-

strove izostrenosti na druga področja, vse drugo pa je spisal s svojim pogledom, ki očitno ignorira sleherni posebni prijem historiografije stavbarstva. Ne dojame popolnoma človeške odločitve v urejanju indeksov (Fister je vendar pod svojim konceptom toponomij in seznamov podpisan, jasno je, da je narejen po njegovi lastni volji) in zahteva neko »znanstvenost«, kjer to koncept knjige tehnično in namensko onemogoča. Zahteva še npr. drugačne risbe — toda: kaj je privlačnejše za ponazoritev rekonstrukcije od preproste risbice? Mar ni v tej Fistrovi odločitvi nekaj valvasorjevskega čara presenetljivih detajlov? Pa ta primer Resmanovega zastrtega pogleda niti ni najpomembnejši.

Skrb zbujaajoči je predvsem ideologizirani »umetnostnozgodovinski« pogled na likovnost v Fistrovi knjigi. Zdi se, da materialistični teoretiki temu pogledu, ki uzre venomer le eno ikonološko pot in vé za eno — normativistično ali totalno — branje, še niso uspeli dopovedati, kaj lahko stoji »za« sliko, plastiko, arhitekturo in »v« njih, razen utečenih zgodovinskega razlag. Namreč — težko ulovljiva psihobiografija ljudstva in stavbarjev (ki se ji je Fister dodobra približal) skozi zgodovino, celotna antropologija ljudstev in narodov, ki na določeno kulturo vplivajo odločilno. Ta zanemarjeni korpus problemov, ki lahko Resmanov pogled v hipu označijo za »površnega, pretirano samozavestnega«, iz »enolončnice« (skratka za takšnega, kakršnega Resman pripisuje Fistru) omenjam zato — in z njim ne mislim česarkoli in kogarkoli označevati —, ker vsebuje tudi napoved o bodočem, vse pogumnejšem etnologovem branju arhitekture, o razmerju z njo in o napovedih za naprej. Tudi to branje, ki je zaenkrat še dovolj neizrazito — toda ni vzroka za prehitavanje reda stvari! —, se bo nujno srečalo z umetnostnozgodovinskim, bo torej tostran naporov materialistične teorije. Vse to seveda ni nikakršen razlog za to, da bi se med znanstveniki posamičnih strok še vedno rojevala tako globoka nerazumevanja, kakršna je Resmanovo nerazumevanje osnovnega Fistrovega poslanstva.

Miha Zadnikar

Dimitrij Rupel, *Sociologija kulture in umetnosti*, Izbrana poglavja. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1986, 203 str., bibl.

Objavljene knjige predavanj univerzitetnih predavateljev so v humanističnem in družboslovnem svetu venomer pomenile intelektualni izziv za avtorja, govorca (kakšno obliko »novega« zapisa predavanj izbrati? kako z njo ohraniti izgovorjeno »resnico«, »črko« povedanega na fakulteti, čar govornega akta?), za bralca (le kdo bo bral te knjige razen ónega, ki se mu zavoljo ljubezni do govornika ali zavoljo le-nobe predavanj ni zdelo vredno zapisovati, pač razen študenta? moram torej, če naj le kupim knjigo, najeti dodatnega bralca, ki mi bo predavanja bral doma?), pa vsaj še za založnika (naj tvegam z izdajo?) in statistika (koliko ónih, ki predavanj iz knjige še niso nikoli slišali, je knjigo kupilo?). Izziv je torej zelo velik, a vendarle vreden razmisleka.

Ko pomislimo na predavanja, zlasti na daljše serije predavanj, na cele semestre ali več, ki so doživela tudi lep knjigotrški uspeh — ne le učbeniški, skriptovni —, nam prvi pridejo na misel štirje filozofi, katerih delo si brez naknadnih tiskanih predavanj prejkone težko razmišljamo. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Ludwig Feuerbach, Jacques Lacan in Ernst Bloch so bili v svojih življenjih večkrat na poti med predavalnico in tiskarno s svežimi teksti.

Kako je s to zvrstjo, s tem tveganim znanstvenim žanrom na Slovenskem? Ivan Prijatelj je denimo s svojimi natisnjenimi predavanji iz kulturne in politične zgodovine Slovencev začrtal razvoj tukajšnje kulturološke misli za več desetletij in ni le osvajal predavalnic. Znane so anekdote o tem, v kaj je svoja predavanja strnil Dušan Pirjevec. Očividci pripovedujejo, da je cel semester komparativističnih izvajanj (in improvizacij) objavil kdaj pa kdaj le na dvajset straneh.

S tem zanimivim podatkom se odpre vprašanje osebne »etike«, bolje rečeno načinov za zapisovanje predavanj. Teh načinov ni več vrst le v študentskih zvezkih, marveč je od njih odvisno življenje knjige predavanj, ki jo namerava spisati, prepisati predavatelj. V zadnjih letih smo na Slovenskem na področjih, ki od naše revije niso zelo daleč, dobili tri zapise predavanj. Tri povsem različne. Slavko Kremenšek

je svoje Etnološke razglede in dileme, predavanja iz cikla Etnologija in zgodovina, doslej objavil že v dveh zvezkih Knjižnice Glasnika SED. Lahko rečemo, da je način Kremenškove dikcije, stroga znanstvena predavanja z braniimi opombami, pripravljen za objavo že celo pred predavanji. V obeh zvezkih se zato tudi nikjer eksplicitno ne navaja, da gre za »črko« predavanja. Leta 1985 je sociolog kulture Rastko Močnik objavil svoja predavanja iz sociologije literature v knjigi z naslovom Beseda besedo. Radio Student je tedaj snemal dva semestra njegovih izvajanj, in govor je izšel nedotaknjen. Natančneje, ohranjena je bila vsebinska moč tega — upamo si trditi — vrhunskega slovenskega govornika, artistska moč, retorika, pa je ostala le v spominu in na traku. Težko verjame, kdor Močnika ni nikoli slišal.

Tematsko dovolj blizu, konceptualno in institucionalno pa popolnoma drugje (za razpravo o razločkih med sociologijama kulture in umetnosti — naj uporabim dvojino! — kakršni gojita FF in FSPN tule ni primeren prostor!) — so ugledala luč črke predavanja Dimitrija Rupla. Pred seboj imamo material, silno zgoščene — tvegajmo! — priprave in posledice predavanj. Tekst je poln dolgih analiz, dolgih tudi spriču Ruplove nenehne težnje po slogovni in jezikovni jasnosti; te se navezujejo nemalo krat na njegove prejšnje daljše tekste (Svobodne besede, 1976; Besede in dejanja, 1981; Literarna sociologija, 1982); veliko pa je tudi eliptičnih stavkovnih misli, priprav zase in za študenta, opornih točk, ki bralca nahajajo osvobojenega dokončnih branj. Naj premisli in najde svojo pot v nadaljnji tekst ali pa naj si ogleda nagovor študentu iz avditorija, pred katerim je bil isti tekst že posredovan; ta nagovor sledi pač nekaj vrstic nižje. »Dialogska« oblika govora je po avtorjevih besedah v Uvodnem pojasnilu torej provokativna, saj prav takšno zahteva že vokacija predmeta, sociologija kulture in umetnosti, takšno zahteva tudi smisel tovrstne študijske literature; ta mora izzvati lastno misel.

Med tremi nazadnje omenjenimi pisci-predavatelji je Rupel edini eksplicitno poudaril »demokratsko nepopolnost« svojega teksta (kar seveda še ne pomeni, da se je te edini držal!), edini tudi tekst in predavanja prepušča le še bralcu; za nova predavanja zahteva od sebe sveže, še neobjavljene spisane misli (čeprav moram tule iz prve roke tudi poudariti, da Kremenšek in Močnik delata prav isto: iz leta v leto ne ponavljata predavanj). Je mar populacija univerzitetnih učiteljev, ki izdajajo predavanja še v knjigah, torej tudi populacija samokritičnih profesorjev, ki vedo, kaj je čas v stroki? Tule se moramo bržčas spomniti na Claudea Lévi-Straussa. Znano je namreč, kako se je etnologiji zavezal tudi zavoljo jeze nad mladimi filozofi, nad svojimi kolegi, ki so neslavno začeli nositi v predavalnice porumenele papirje svojih profesorjev in nakazali »novo ponavljanje«.

Zdi se, da smo v tem razglabljanju nekolikanj odmaknjeni od recenzije knjige Dimitrija Rupla, toda obenem se mora še bolj zdeti, da je razmišljanje o tiskanju predavanj, pa o ponavljajočih se enih in istih predavanjih sestavni del sociologije kulture. Vemo — in v tem so si sociologi z obeh fakultet edini —, da teoretski postopek v sociologiji kulture, umetnosti, nikakor ni enakomeren (pa s tem še zdaleč ne želimo trditi, da je poljuben in blebetanju o temi ali anarhičen v oblikovanju diskurza o tej temi). Kratko malo težko je ulovljiv.

Rupel je svoj pristop k težko ulovljivim témam (ki jih je do konca semestra, do konca branja knjige, seveda nekako treba ujeti!), k bistvenim informacijam iz stroke (ki ne smejo biti vsiljive!), k neznanemu (kar mu je blizu, esejistu!) in k aktualnemu (kar ga vznemirja, javnega delavca!) razdelil na velika sklopa sociologije kulture in sociologije umetnosti. Površnemu bralcu bi se utegnila takšna delitev zdeti nepotrebna, nadležna, toda Rupel najde smiselno potrditev zanj v študijskih, institucionalnih, programskih delitvah »kulture« in »umetnosti« na fakultetah ljubljanske univerze, ves čas predavanja (oziroma v slehernem odstavku knjige) pa si tudi prizadeva za povezovanje in pojasnjevanje zvez bližnjih si — in njemu bližnjih — predmetov preučevanja.

Pedagoška in metodološka vprašanja iz sociologije kulture pogumno zastavljajo težnjo, naj avtor ne sporoča znanih in objavljenih ugotovitev, temveč naj misli sveže, na novo. Svoje načelo prodora k razmerjem med sociologijo in kulturo začasno v skladu s tem torej poimenuje premislek v družbenih (institucionalnih, državnih, nacionalnih) obvezah. O družbi vsekakor ni mogoče razmišljati zunaj nje, od zunaj je tudi ni mogoče opazovati. Rupel razmišlja o različnih ideoloških pogledih na inte-

lekturalca: biti zunaj družbe je napačen termin, žaljivo gledišče; biti na robu družbe je nekaj povsem drugega, problem »razrednega boja«. Vpraša se, ali lahko sociologija obstaja kako drugače, kakor da raziskuje (tudi) vsakdanje življenje. Eno bistvenih vprašanj, ki se kot problem razvije skozi knjigo (skoz predavanja), pa ostaja vredno poudarka tudi tule: se sociologija kulture ukvarja z ezoteričnimi reči?

Razprava o pojmu kulture naj bi služila predvsem kritični rabi tega pojma. Rupel si ne moti dela z nasilnim pisanjem navidez podobnih, v bistvu pa zelo eksaktnih terminov, zavrne njihovo približnost kot zadosten kriterij in s tem dobera pojasni izbiro lastnega sloga predavanj. V zapisih se tako prepletajo citati (hvalevredno: zelo okusno ne pretirani), dognane interpretacije »zgodovine« predmeta preučevanja in teoretska, bolj rečeno, esejistična moč v povezavi z jasnostjo (pa ne enosmernostjo) lastne skušnje (kakor bi nekateri rekli — zgledov iz vsakdanjega življenja). Sociologija kulture je znanost o kulturi in če skupaj nastopita znanost in kultura, sta obe vredni svojih pristopnih jezikov, kadar se lovi »tista« »ena« sociologija kulture. V knjigi, ki obravnava tako nepredvidljivo problematiko, je institut povzeka seveda kaj redka reč. Povzetek, poudarek, podčrtana trditev ni le nemogoča zavoljo odpiranja, prave mere informativnega besedja, marveč tudi zaradi želje, ki se ne usmerja po kanalu demokratizacije, temveč zahteva kot pogoj zase demokracijo. Te Ruplove radikalne težnje so količkaj beročemu Slovencu dovolj znane. Šele na slogovno in vsebinsko tako odprtem prostoru je mogoče (defini) govoriti o nekih težnjah, ki so jasne in sociološko utemeljene. Tiste, ki zagotavljajo splošen dostop do kulturnih dobrin in ki zagotavljajo možnosti za razvoj nadarjenosti, so gotovo takšne.

Poglavje Marksizem in kultura je poglavje dejstev za razmislek; s primerom političnega govora iz periodike in skozi Leninov govor nam in študentom postavi vprašanje o marksističnem pojmovanju kulture na Slovenskem v preteklosti (Slovenska kulturna politika po letu 1945: analiza kongresov KPJ in ZKJ, primer polemike med Vidmarjem in Ziherlom, sestavek o socialističnem realizmu).

Razmišljanje o norcih, upornikih, o racionalnih ljudeh in o alternativi realnosti vsakdanjega rutinskega odnosa do sveta je uvod v problem konstrukcije resničnosti. Precej strani je namenjenih Alfredu Schutzu, s čigar pomočjo Dimitrij Rupel razlaga, na kakšne načine, iz katerih smeri, svetov, skozi kateri čas, kateri jaz in v kakšnem razmerju med spominom in domišljijo se »dogaja«, »razumeva«, »razlaga« umetnina.

Tematsko, kronološko in komparativno večšo umestitev sociologije kulture zaključuje predavanje o stičnih točkah in razhajanjih med fenomenološkim in marksističnim (sociološkim) preučevanjem kulturnih pojavov. Natančneje se ta razdelek ukvarja s pojmovnim, tematskim in konceptnim parkom fenomenologov. Rupel navaja Pirjevčev in Kosov tekst o smeri, ki koncipira položaj umetnosti v distanci od socialnih in posvetnih (političnih, aktivističnih) teženj. V naslednjih pasusih se ukvarja s problemom dveh načinov, po katerih prihaja sociologija do realnosti, kvantitativnega in kvalitativnega. Iz iztočnic pri Karlu Marxu se pomudi pri »praktičnih primerih«: pri materialističnem branju Franceta Prešerna in pri vprašanih interpretiranja poezije. Beležka o generacijskem konfliktu in kritika, seznam idealnosti za sociologijo se strnejo v zadnjem predavanju Sociologija kot kulturni pojav.

Drugi sklop v knjigi je sociologija umetnosti, kjer avtorja zanima predvsem odgovor na vprašanje, ali je umetnost delo ali ni. S tem v zvezi pregleda pisanje Aristotela, Kanta, Hegla in marksistov na to témo, spregovori o instancah umetniškega dela, o ustvarjalnem procesu in se začasno zadovolji s sklepom, da je umetnost prej ali slej možnost za preskušanje meja raznih resničnosti, ki ni niti obvezno niti ne vnaprej dano.

Sociologija umetnosti je podvržena družbenemu naročilu oziroma avtoriteti občinstva, ugotavlja avtor v predavanju o sociologiji umetnosti in samoupravljanju. Je tako rekoč instrument občinstva, s tem pa tudi do neke mere realnost vsakdanjega delovnega odnosa. Povojni kulturni razvoj Slovenije in Jugoslavije je, gledano z distance, postopno uveljavljanje samoupravljanja; faze kulture so v njem razločljive s fazami samoupravljanja. Alienacija in participacija v umetnostni proizvodnji nakazuje problem socialne kontrole in predlaga razpravo o več oblikah odtujitve na umetnostnem področju. Tu se odpre seveda tudi problem ščitenja pravic in zakonskega ravnotežja, ki pri nas rešuje zavrnitev umetniškega dela in manipulacijo z njim; ena

od bistvenih postaj na poti preiskovanja problema alienacije na področju umetnosti je tudi problem amaterske kulture.

Realnost umetniškega doživetja bi morala ostati »odtujena«, kar zadeva njen ontološki status in temeljno (jezikovno in družbeno) razločenost. Glavni problem je ohranjanje »mnogoterih realnosti« (Schutz) kot razločenih in specifičnih »zamejenih pomenskih območij«. Tu Dimitrij Rupel spregovori o avtonomiji umetnosti.

Problem vsakdanje resničnosti in umetniške resničnosti se odpre ob literarnih in gledaliških delih, ki so se v imenu »zunanje resničnosti« reducirala na eno samo resničnost (ideološko, politično), ko je namesto pluralizma nastopil totalitarizem.

Na koncu dela o sociologiji umetnosti se Rupel posveti še pomenskimi strukturam drame in opere, pa tudi literarnih umetniških oblik. Kje je v njih razmerje med pomenom umetnosti in pomenom življenja? Posebno poglavje je posvečeno intimni zvezi literature in slovenskega naroda. Rupel sklepa, da je literatura plod in dar naroda, je v svoji rasti utemeljevalka ali utemeljiteljica naroda. Narod rodi literaturo in literatura ga živi, da lahko rodi naprej.

Na koncu navedena literatura za študij je omejena na dela, ki so navedena med tekstom, med predavanji. V času, ko se knjige »bogati« z bibliografijami enormnih razsežnosti, ko je evidentno, kako avtorji referenčne izdaje umetno vlečejo na plano, je to plemenita poteza. Tako do študentov, ki imajo že izdelanega enega možnih bralnih sistemov, kakor do sociologije kulture s filozofske fakultete, ki je »neka druga« in jo Ruplova predavanja pa njegov izbor branja morajo zvabiti proti pluralizmu »znanstvenih vrednot«.

Miha Zadnikar

Kamnita hiša. Tipi in oblike. Katalog k razstavi. Luigi Reverdita Editore, Trento, 1984, 159 strani, s slikami, arhitekturnimi posnetki in grafičnimi rekonstrukcijami.

Razstava o kmečki arhitekturi na Krasu z naslovom »Kamnita hiša« je bila na ogled na Pomorski postaji v Trstu v decembru 1984 in v januarju 1985. Razstavo je organizirala tržaška pokrajina, pripravila pa vrsta strokovnjakov: Lorenzo Galluzzo, Gianfranco Sgubbi, Neve Gasparro, Giorgio Schumann in Igor Silič pod vodstvom arhitekta Luciana Semerania. V Ljubljano so razstavo posredovali Slovenski etnografski muzej v sodelovanju z Zvezo društev arhitektov Slovenije in Društvom arhitektov Ljubljane. V prostorih Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani je bila na ogled od 25. 4. do 3. 6. 1985.

Ob razstavi je izšel obširen, lepo opremljen katalog, in sicer prvič v zgodovini delovanja naše narodne skupnosti v Italiji v italijanskem in posebej v slovenskem jeziku. Tudi zato sta bili enakopravno zasnovana razstava in katalog o kamniti hiši kulturni dogodek.

Katalog ima osem poglavij:

1. »Uvod« je napisal Zorko Harej, odbornik za kulturo in vprašanja slovenske manjšine v Tržaški pokrajini. 2. Poglavje »Kamnita hiša« je delo Luciana Semerania. 3. Naško Križnar je prispeval »Odlomke iz materialne kulture na Krasu«. 4. Analiza in razvoj naselitvenih in stanovanjskih tipov tržaškega Krasa je delo Lorenza Galluzzo. 5. »Okrasni elementi v kraškem kmečkem stavbarstvu« je naslov prispevka Gianfranca Sgubbia. 6. »Pričevanja« je naslov poglavja, ki sta ga prispevala Avgust Černigoj in Lojze Spacal, ki sta splošni podobi načina življenja na Krasu in tipološki in formalni analizi kamnite hiše dodala še razmišljanje dveh slikarjev umetnikov o kraški pokrajini, njenih ljudeh in njihovih bivališčih. 7. Giorgio Schumann je prispeval poglavje »Posnetki in grafične rekonstrukcije«. 8. Na koncu kataloga je obsežen »Seznam literature in drugih virov«, ki je zelo dobrodošel za vse, ki se hočejo nadrobneje pozanimati o kamniti hiši.

Kraška kmečka arhitektura, ki je v analitični razpravi, v fotografiji in z risbami predstavljena v katalogu, je sicer s kraške planote onstran naše državne meje, z narodnostno mešanega ozemlja, ki je bilo že od nekdaj naseljeno s Slovenci. Njen prikaz pa velja tudi za vse ozemlje, ki se razteza od Tržaškega zaliva do Vipavske doline, Soče in sega nekako do Brkinov in Pivke.

Kraški svet je od rimske zasedbe ozemlja, prek fevdalne družbene ureditve do današnjih dni pripadal različnim upravnim oblastem.

Vsakdanji boj z naravo, z vročino in sušo, z mrazom in burjo, z bližnjimi in daljnimi sovražniki je vtisnil kraškim ljudem poseben pečat. Zgradili so si hiše in gospodarska poslopja v skladu z naravo, podnebjem, s potrebami, ki jih je narekoval njihov način življenja in seveda v skladu z gmotnimi možnostmi. Nastala je posebna kmečka arhitektura, ki jo označuje predvsem kamen. Hiša raste na Krasu iz kamna in je sestavni del tega kamnitega sveta. V kamen so znani in neznani mojstri vklesali najrazličnejše detajle, bodisi z rastlinskimi motivi ali krščansko ikonografijo. Okrasno kiparstvo in stavbarstvo sta tesno povezana in sta enkratna in svojstvena likovna vrednota.

V katalogu avtorji med drugim opozarjajo na oblikovne zakonitosti v kmečkem stavbarstvu na Krasu in na dejstvo, da praktično ni bistvenih razločkov med kmečkim stavbarstvom in stavbami v mestu. Razlika se kaže zgolj v različnih kvalitativnih ravneh, ki so odsev ekonomske in družbene diferenciacije. Seveda razločki izvirajo tudi iz različne funkcije, ki jo ima stavbarstvo pri posameznih družbenih plasteh. Arhitekturo, ki je predstavljena v katalogu, določata predvsem funkcija kmečke domačije in način življenja njenih uporabnikov, kajti kmečko delo zahteva široko zasnovano domačijo.

Strnjena pozidana naselja z ozkimi uličicami spominjajo na naselja, ki jih poznamo v vsem Sredozemlju. Pomembno oblikovalno moč imajo v naselju tudi zidovi in značilni portoni. Za visokimi kamnitimi zidovi se skrivajo obširni borjači. Z značilnimi plastičnimi učinki, pogostimi pomoli v prostor, s spahnjencami, zalomljenimi nizi, z vetrnimi nišami, s portoni in slikovitimi portali, monumentalnimi zunanji stopnišči, vijugastimi zidovi, ki obdajajo kamnite objekte, daje celotno naselje vtis likovne dognanosti.

Posebej je treba poudariti sestavljivost kraške hiše in njeno izredno funkcionalno zasnovano. Stanovanjski in gospodarski objekti so se namreč po potrebi lahko širili po načelu dodajanja, tako v horizontali kot v vertikali. S povečanjem družine npr. so stanovanjski objekti nadgradili in zunaj speljali stopnišče v nadstropje. V nadstropje so jih dograjevali zato, ker je bilo zemljišče dragoceno, pa tudi zato, ker so več prostorov pokrili z eno samo streho. Večkrat so hiše širili tudi v horizontali. Tako so nastali dolgi stavbni nizi, ki se po navadi prilagajajo razgibanemu terenu.

Težnjo po reprezentiranju individualne veljave kamnite kraške hiše kažejo bolj navznoter. V notranjosti kažejo na moč domačije porton in kamnoseško obdelana okna. Večina okrasja je na fasadah okrog borjača, znotraj obzidja. Kraška kamnita hiša je v srednjeevropskem prostoru edinstvena hišna oblika z izredno funkcionalno zasnovano izvedbo, ki se v stoletjih ni dosti spreminjala, razen strešnih naklonov in seveda kritine.

Zanjo je značilna tudi naravnost k intimnosti, kar je sicer značilno za celotni sredozemski prostor, in se kaže v zaprtosti domačij. Hiše kažejo tudi veliko mero oblikovne dognanosti, naj gre za skromnejše hiše revnejših ali za bogatejše stavbe višjih plasti podeželskega prebivalstva. Katalog nazorno kaže, da je kamnita hiša vabljiv študijski predmet ne samo za arhitekto in etnologe, marveč stvar zanimanja več strok, ki jim ni vseeno, kaj se dogaja s kulturno dediščino. Prav gledanje na kamnito hišo iz različnih zornih kotov daje vsebini kataloga še posebno vrednost.

Arhitekt Luciano Semerani je v katalogu na poseben način, vendar značilno vključil v obravnavo celo arhitekta Plečnika, ki je bil »moder in preprost«, saj je znal ceniti ljudsko arhitekturo v kamnu in se je od nje tudi stalno učil. Pri prenovi kraških vasi bi vsekakor veljalo uporabiti Plečnikovo modrost in razmisliti, kako staro vgraditi v novo, kako novemu dati žlahtnost preteklosti.

Katalog Kamnita hiša med drugim opozarja na to, česa v našem prostoru ne bi smeli zavreči, kaj šele zgubiti iz zgodovinskega spomina.

Irena Keršič

Helmut Huber, *Totenbrauchtum in Niederösterreich*. Häusliche Leichenwache in der alpinen Zone. Erscheinungsformen des 20. Jahrhunderts. Wien 1981. (Disertationen der Universität Wien, 149), 183 strani.

Témo za disertacijo je H. Huber izbral na pobudo svojega profesorja dr. Richarda Wolframa. Delo temelji skoraj izključno na terenskih raziskavah v letih 1972—1974 na alpskem območju Spodnje Avstrije. Kot osnova pri raziskovanju mu je služila vprašalnica (po njej so urejena tudi poglavja razprave), pomagal pa si je tudi z rezultati ankete dr. H. Fielhauerja (iz leta 1968) in Avstrijskega etnološkega atlasa (iz leta 1934). Med zbiranjem gradiva za Atlas in avtorjevimi terenskimi delom je preteklo 50 let. Le še starejša generacija pozna pomen obravnanih šeg, mlajša pa ne več, čeprav so skoraj vse šege ob smrti danes še žive.

Delo je razdeljeno na 12 poglavij. Najprej se seznanimo s tem, kaj po ljudski veri napoveduje smrt, kar poznamo tudi pri nas (zavijanje psa, kikirikanje kokoši, tiktakanje nevidne ure, prikazovanje tistega, ki umira, koraki nevidnega itn.). Avtor meni, da napovedovanje smrti ne sodi k praznoverju, marveč gre tu za pojav, »za katerim stoji nekaj resničnega«, nerazumljivo pa je še vedno, zakaj se »umirajoči pogosto oglasi« daljnim sorodnikom in ne najbližjim.

Drugo poglavje govori o samem umiranju, o sprejemanju »popotnice« in dajanju v »poslednje olje« (zaradi tega poimenovanja nekateri, posebno mlajši, s tem odlašajo, ker je še živa vera, da tisti, ki so ga dali v poslednje olje, ne bo smel več plešati, si ne bo smel več umivati nog, izpadli mu bodo lasje itn.). Avtor opisuje sprejem duhovnika doma, potek poslednjega maziljenja in sprejema popotnice, kratko pa prikaže tudi zgodovinski razvoj od srednjega veka naprej.

Ko se približuje zadnja ura, so potrebna razna opravila: globoko so še zakoreninjene verske šege, molitve in klici, litanije vseh svetnikov, pa tudi povsem neverska opravila: posteljo odmaknejo od zidu, obrnejo jo tako, da umirajoči gleda proti oknu, zvonijo pod posteljo, pod mizo in klopjo, umirajočemu dajo v roko mrtvaško svečo, kar naj bi kazalo na apotropejsko moč blagoslovljene sveče, pa tudi na simboličen pomen luči kot znamenja notranje razsvetljenosti in srečne poti v večnost. Prvič v literaturi je omenjeno, da na Koroškem takoj, ko nastopi smrt, mrtvega trikrat obkrožijo. Naslednje poglavje govori o tem, kaj vse je treba narediti, ko človek umre: kdo mora umrlemu zatisniti oči in zakaj (odprte oči so za žive nevarne; danes trdijo, da umrlemu zatisnejo oči le zaradi pietete, ki se kaže v tem, da ga ne puste s »srepim pogledom« in odprtimi usti, temveč poskrbijo, da »dostojanstveno počiva«). Tudi v hiši je treba marsikaj narediti: odpreti okna, ustaviti uro, zagriniti ogledalo — vse to poznamo tudi pri nas.

V poglavju »Sporočilo o smrti« loči Huber sporočilo ljudem, sorodnikom, sosedom itn., kar imenuje »Mitteilungen«, in sporočilo o smrti gospodarja ali gospodinje živalim, drevesom itn., kar imenuje »Ansagen«, kajti smrt pomeni tudi nevarnost za premoženje in strah domačih, da bi pokojni hotel kaj od svojega premoženja vzeti s sabo. Istočasno naj bi se novi lastnik živalim in drugemu premoženju umrlega s tem tudi predstavil. Sporočila ljudem so ustna, pisna in z zvonjenjem.

Sledi poglavje o ureditvi trupla, od umivanja in oblačenja, polaganja na mrtvaški oder, skrbi za mrtvega vse do pogreba. Vzrok za čutje pri mrliču je po avtorjevem mnenju treba iskati v treh smereh: 1. splošna prepoved spanja (samo buden si varen pred demoni; buden ostaneš s pesmijo, plesom, glasnimi igrami, istočasno pa s tem slavijo in zabavajo pokojnega); 2. odložitev pogrebne terminu (pokojni naj bo čimdlje v domači hiši); 3. iz strahu pred navidezno smrtjo (da ne bi koga živega pokopali).

Avtor posreduje lastna opazovanja ob čutju pri umrlem v posameznih krajih pri katolikih in pri protestantih.

Opise dneva pogreba je avtor razdelil na več poglavij: polaganje mrliča v krsto (kdo krsto prinese, kakšna je vloga izdelovalca krste, kaj vse dajo mrtvem v krsto, slovo pri odprti krsti, slovo od domače hiše), pogreb (kdo krsto nosi in kakšna je naloga nosačev, kaj je naloga žene — varovalke hiše, ki ostane doma), zadušnica (maša pred pokopom) in pokop. Posebno poglavje je pogrebščina, nje pomen, oznaka, čas in kraj, kdo se je udeleži in katere jedi navadno pripravijo. Delo končuje poglavje o

žalni obleki in času žalovanja in o posebnih šegah, ki so v navadi, kadar umrejo otroci (mrtvorojeni, nekrščeni), nosečnice, bojevniki itn.

H. Huber je nameraval z metodo etnološkega terenskega dela predstaviti še živeče šege ob smrti kakor tudi molitve in ljudske pesmi ob smrti in pogrebu. Mnogo šeg, ki so jih zbrali za atlas, je lahko še prepoznal in razložil, čeprav tega sprva ni pričakoval. Ni pa ugotavljal sprememb v smrtnih šegah, ker bi to zahtevalo posebne raziskave. Ugotovil je, da ljudje šege ob smrti najbolj trdovratno ohranjajo, nanje pa močno vpliva liturgija. Avtor meni, da ne moremo govoriti o izumiranju vseh šeg, temveč o popolni preobrazbi šeg in o njihovem prilagajanju novemu načinu mišljenja.

Zelo dragocena je navedba številnih virov in literature kakor tudi arhivskih zbirk, ki jih je avtor uporabil za svoje delo.

Helena Ložar-Podlogar

Margot Schindler, *Die Kuenringer in Sage und Legende*. Leibstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde. Raabser Märchen — Reihe, 6. Wien 1981, 8°, 159 str., 12 slik, 1 zemljevid.

V samozaložbi Avstrijskega muzeja za etnologijo je izšla kot šesta v zbirki »Raabser Märchen« knjiga Margot Schindlerjeve o Kuenringih v pripovedi in legendi. Prinaša bogato gradivo o avstrijski plemiški rodbini Kuenringov, o izviru rodbine, njenih posameznih članih, o ustanavljanju njihovih cerkva in samostanov, o gradovih ipd. Zbrano je to, kar si je ljudstvo o njih pripovedovalo in še danes živi med ljudmi tako v ustnem izročilu kakor v literarnih obdelavah. Knjižica je nastala ob pripravljanju razstave leta 1981 v samostanu Zwettlu (najiminitnejši Kuenringiški ustanovi), posvečene Kuenringom in nastanku dežele Spodnje Avstrijsko (Niederösterreich).

Kuenringi so bili več stoletij gospodarji pokrajine Waldviertel na Spodnjem Avstrijskem. Začetnik rodbine naj bi bil Azzo, ki je leta 1056 postal serviens mejnega grofa Ernsta in dobil v last tri kraljeve hube. Prvotno so bili rodovina ministerialov in kmalu so jim Babenberžani podeljevali visoke dedne službe, zaradi katerih so bili zelo vplivni in močni. Bili so mogočni prav do konca 13. stoletja. Njihov pomen se je občutno zmanjšal v 14. stoletju in upadal sprva počasi, nato vedno hitreje, vse do leta 1594, ko je rodbina izumrla (zadnji Kuenring je bil Johann Ladislaus). Z ugasnitvijo njene moči se je končalo eno najpomembnejših poglavij zgodovine spodnje-avstrijskega ozemlja.

S predloženim zbranim gradivom skuša Schindlerjeva čim popolneje predstaviti ljudsko izročilo o Kuenringih. Pri tem je, kakor pravi sama, najtežje poiskati mejo med ljudskim izročilom in literarnimi proizvodi. Izbrane primere iz literature je zajela zaradi pomembnega medsebojnega vpliva med obema smerema, da bi bilo moč bolje zasledovati pot izročila. Schindlerjevo je nagnilo k tako rekoč monografski obdelavi izročila o Kuenringih dejstvo, da je ljudsko izročilo zlasti pri raziskavah starejših obdobij, za katera ni dosti pisanih virov, pogosto pomembno pri odkrivanju zgodovinskih dogajanj, predvsem pa osebno nagnjenje do svoje ožje domovine, pokrajine Waldviertel.

Kratkemu historičnemu komentarju (str. 7—9) sledi daljše poglavje, v katerem obravnava ljudsko izročilo o Kuenringih (str. 11—41). Preostala knjiga (str. 43—150) je posvečena gradivu oz. tekstom. Gradivo, ki ga je v prejšnjem poglavju uvedla s komentarjem o motivih, kakršni se pojavljajo v ljudskem izročilu v zvezi s posameznimi važnejšimi dogodki za časa gospodarjenja Kuenringov, je razdeljeno po posamičnih témah v 10 skupin: 1. Azzove sanje, 2. Izvor imena Kuenring, 3. Legende o ustanovitvi cistercijanskega samostana Zwettla, 4. Slovo viteza Hadmarja, 5. Pripovedke o sovražnih bratih, 6. »Zadnji« Kuenring, 7. Šest prstov Matere božje iz Marije Laach pri Jauerlingu, 8. Drevesna daritev iz Gobelsburga, 9. »Kuenringiški psi« in pripovedka o kupni listini, 10. Pripovedka o rožnem vrtiču na Aggsteinu. Različne primere usnega literarnega in likovnega izročila razlaga tako z ikonografskega kakor zgodovinskega vidika, pokaže pa tudi sorodnost z drugimi stvaritvami folklore, kjer se pojavljajo sorodni motivi v drugačni zvezi.

Dodana sta seznam literature in kazalo oseb in krajev. Delo končuje nekaj slik in geografska skica.

Prav gotovo bi se dalo o tem še veliko pisati, predvsem še več o kulturnem delovanju in življenju plemiške rodbine Kuenringov, vendar pa je Schindlerjeva dosegla svoj namen, namreč predstavitev gradiva, ki je zopet lahko odličen vir za druge raziskave, zlasti zgodovinske.

Monika Kropelj

Leopold Schmidt, Armin Müller, *Bauernmöbel im Alpenraum*. Österreich, Südtirol, Bayern, Schweiz. Pinguin-Verlag, Innsbruck — Umschau-Verlag, Frankfurt/Main, Salzburg 1982, 148 strani, s slikami.

Leopold Schmidt, dolgoletni direktor Avstrijskega etnološkega muzeja na Dunaju, ki zaradi smrti ni dočakal izida pričujoče knjige, je podal v tem delu v besedi in sliki nastanek in razvoj kmečkega pohištva v Avstriji, na Južnem Tirolskem in na Bavarskem; Armin Müller v zadnjem delu knjige na podoben način obravnava kmečko pohištvo v Švici.

Predmet knjige je torej kmečko pohištvo, in sicer poslikano, rezljano, intarzirano. Po drugih pregledih notranje opreme kmečkih domov v srednjeevropskem prostoru, obravnavanih v monografski obliki ali v okviru ljudske umetnosti, je pregled kmečkega pohištva iz pretežno nemško govorečega alpskega predela za nas še posebej pomemben za primerjalne študije.

Oba avtorja obravnavata teme izrazito muzejsko. Posamezne zvrsti pohištva s kmetij, npr. skrinje, zidne omarice, omare, zibelke, posteljnake, stole, klopi in mize, sta izbrala iz nekaterih zasebnih zbirk in zbirki naslednjih muzejev: Bavarskega narodnega muzeja v Münchnu, Germanskega narodnega muzeja v Nürnbergu, Zgodovinskega muzeja v Bernu, Deželnega muzeja Joanneum v Gradcu, Gornjeavstrijskega deželnega muzeja v Ganglu, Salzburškega muzeja Carolino Augusteum, Švicarskega deželnega muzeja v Zürichu, Tirolskega muzeja ljudske umetnosti v Voghtu in Muzeja v Churu.

Časovni okvir dela je približno čas od 1500 do 1850, nekaterim elementom pa je moč slediti še v srednji vek. Kronološki razvoj je podan tudi na osnovi izrazja za posamične kose pohištva.

V knjigi niso obravnavani le predmeti, temveč tudi izdelovalci teh predmetov, če seveda niso anonimni, kajti tesano pohištvo so kmetje povečini izdelovali sami. Avtorja navajata imena družin, ki so se ukvarjale z izdelavo pohištva skoz več generacij in so oblikovale svoj slog izdelave. Sledita tudi razširjenosti teh predmetov v širšem okolju. Omenjeni so tudi obrtniki, ki so delali za samostane, pa tudi za kmečke naročnike. Nasploh je zlasti v oblikovnem pogledu in v načinu okraševanja kmečkega pohištva mogoče zaslediti močne vplive iz okoliških samostanov.

Kar danes razumemo pod izrazom kmečko pohištvo, sestoji večinoma iz pohištva, ki je stalo v kamrah, in sicer: posteljnaki, zibelke, omare, stenske omare, skrinje, ker je bilo pohištvo iz »hiše« praktično le miza, klop in stol.

Vsaka dolina in vsako naravno zaokroženo območje je razvilo svoj značilni slog pohištva. Čeprav v knjigi ni bilo mogoče zajeti vseh manjših dolin, daje pričujoče delo obsežen pregled zakladov kmečke pohištvene umetnosti v osrednjih Alpah.

Gradivo je razvrščeno po geografsko zaokroženih celotah: 1. Avstrija in Južna Tirolska, 2. Zg. Bavarska, 3. Švica. Posamezna oprema se loči tudi po namembnosti. Naštete so posebne sobe za goste, kamre za mladoporočence, v katerih so bile dragocenosti hiše: najlepše skrinje, posteljnaki, poslikani s poročnimi venčki itn. Posebej so omenjene tako imenovane lesene sobe, ki so bile »pisarne« za kmečke funkcionarje. Zato je zanje značilna nekakšna slogovna enotnost.

Te sobe so bile brez pohištva, navadno je bila v njih le stenska omarica. Podobni motivi, ki so krasili lesene sobe, se ponovijo tudi na pohištvu. Novodobni slogi imajo nasploh radi heraldične okraskе, podobno motiviko pa je moč slediti v cerkvah določenega okraja.

Pri poslikavi kmečkega pohištva velja za vsa obravnavana območja, da je bilo od konca 17. stoletja do srede 18. stoletja manj poslikanega pohištva. Pozneje so za-

čeli uporabljati šablone za slikanje. Posebej je obravnavana motivika krašenega pohištva. Leopold Schmidt ugotavlja, da srednjeveško pohištvo še ni bilo okrašeno z religioznimi motivi. Ti se pojavijo pozneje. Na poslikanem pohištvu najdemo veliko rastlinja — venčkov, cvetnih šopkov, girland, največkrat vse stilizirano. Drugi motivi so bistveno manj pomembni. Med nabožnimi motivi je največ slikanih Kristusovih in Marijinih monogramov, evangelistov, svetnikov in tudi papež je bil predmet slikarske upodobitve. Prizori iz vsakdanjega življenja se pojavijo razmeroma pozno.

Pri motiviki je treba posebej omeniti, da je za poslikano skrinjo s stolpi značilno, da so jo kmečki ljudje uvrščali med »turško pohištvo«, kar je seveda nápak. Pogost motiv na skrinjah in omarah je dvojni orel. Z začetkom nove gotike in v obdobju historizma so poslikave prelepili z barvnimi litografijami. Motiv krajine se pojavi šele za časa Napoleona.

Zg. Bavarsko v primerjavi z Južno Tirolsko Leopold Schmidt v knjigi predstavi kot pravo obljubljeno deželo za zbiralce kmečkega pohištva. Zgornjebavarski slog je zelo pisan, barve na pohištvu so močnejše. Zgornjebavarske kmečke domove so nekateri celo primerjali z augsburškimi meščanskimi hišami. Tod je bilo mnogo samostanov in velikih posestev. Navsezadnje na tem območju ni bilo reformacije, zato je bilo manj uničenega in več se je ohranilo.

Ko preberemo tekst Armina Müllerja, ki govori o kmečkem pohištvu v Švici, vidimo, da gre v knjigi za enoten kulturni prostor. Tudi tu sta uveljavljeni podobna tehnična in umetniška obdelava kmečkega pohištva, barve so bolj ubite, sledimo formalni navezavi na simetrijo, le da so poleg vplivov iz Tirolske, opazni tudi vplivi iz južne Nemčije in na jugu dežele vplivi iz Italije. Vendar najdemo podobne vplive povsod v Alpah.

Na koncu vsakega poglavja je navedena obsežna literatura. Posebej je treba poudariti, da so pri navedbi literature upoštevani tudi katalogi razstav kmečkega pohištva iz avstrijskih muzejev. Sledi bogato in obsežno slikovno gradivo, na katerega avtorja v razpravi sproti opozarjata.

Irena Keršič

Richard Wolfram, *Segenszeichen beim Ackerbestellen und Brotbacken*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 428. Band. Wien 1984. 50 strani.

Simbolika in prispodobne sodijo k pomembnim izraznim možnostim, izražajo aktivnost, ki vodi k navadam in šegam in posega v življenje samo. Raziskovanje simbolov se je začelo šele v našem stoletju; s tem so začeli ljubitelji z bujno fantazijo in z manj strokovnega znanja in odgovornosti. Zbrali so sicer veliko gradiva, interpretacije pa so ostale nepopolne in predvsem nezanesljive. Pozneje so se raziskovalci tega področja izogibali.

Sredi našega stoletja se je Richard Wolfram odločil, da bo začel ponovno načrtno zbirati gradivo za obravnavano témo, saj je že kazalo, da gre vse v pozabo. Želel je zapolniti vrzel v poznanju znamenj blagoslova pri obdelovanju polja in pri peki kruha, torej pri začetku in pri koncu pridobivanja hrane. Začetek in konec pa terjata poseben blagoslov, posebno zaščito.

Zaradi tehničnih sprememb se je tudi v izročilu marsikaj spremenilo. V začetku 20. stoletja zbrano gradivo se je avtorju zdelo dragoceno; dopolnil ga je še z lastnimi raziskavami na terenu od leta 1940 dalje (Sev. in Juž. Tirolsko, Salzburgsko, Kočevsko), z anketami in pozneje z gradivom, ki so ga zbirali pri Avstrijskem etnološkem atlasu, katerega urednik je bil sam. Vse to je podstava za njegovo znanstveno obravnavo predmeta. R. Wolfram je z novejšimi raziskavami odkril, da je mnogo na videz pozabljenih stvari živih še danes, vendar v drugačni obliki: npr. če polja ne obdelujejo več ročno, temveč strojno (oranje, sejanje, žetev, mlatev itn.), bi upravičeno domnevali, da je veliko tega, kar je bilo v navadi, zginilo; vendar ni tako: nekoč so naredili križ npr. nad plugom, danes pa ga, po podatkih z Gradiščanskega (avtorju jih je posredoval prof. K. Gaál leta 1983), naredijo nad traktorjem.

V drugem poglavju razprave avtor razrešuje bistvena vprašanja v zvezi s simboli (širši pojem) in s prispodobami (pojavi se šele v 17. stoletju in predstavljajo

določeno znamenje: zvezde, križi, krogi, kolo itn.). V času krščanstva je bil pojem blagoslova sprva omejen na znamenje križa, ki so ga delali na različne načine: z roko v zraku, z roko na čelo drugega, pokrižaš se sam. Križ napišejo, ga vtisnejo v zemljo ali testo, prvo seme vržejo na polje v znamenju križa, polagajo palice v obliki križa itn. Pri plesih poznamo plesne korake v znamenju križa itn.

Tretje poglavje govori o blagoslovu polja in o različnih znamenjih, ki jih zati-kajo ali vrišejo na rob njive ali jih vržejo v prvo brazdo, jih naredi ob prvem se-janju ali ob žetvi, vse to s prošnjo in željo, da bi bila pot do kruha blagoslovljena, blagoslov pa naj bi pomagal polju, da bi dobro rodilo in naj bi odvrčal škodo, tudi krajo, kajti polje, s katerega je kdo kaj ukradel, po ljudski veri leta ne bo rodilo.

Zadnje poglavje avtor namenja znamenjem na kruhu in pecivu. Prvotno se je stroka zanimala le za način okrasitve kruha in za oblike kruha. Pri tem so prezrli znamenja, ki jih naredi v testo še pred vzhajanjem — ta znamenja namreč potem zginejo, torej jih ne naredi za okras, temveč gre tu za blagoslov. Na že vzhajani kruh vtisnejo različna znamenja bodisi s prsti, z vilicami ali celo z glavnikom (zvezde, kroge, ključke, razne križe). Krašenje se pojavi šele pri pecivu (modeli z vzorci, žigi). Avtor omenja tudi znamenja, ki jih naredijo v posodo, preden stresejo vanjo moko, in dejanje, ko deske, na katerih se hladi kruh, križem postavijo na polje, da bi preprečili neugodne vremenske pojave.

Razpravo je avtor dopolnil s številnimi risbami, etnološkimi kartami in foto-grafijami. Prepletajo pa jo tudi dobesedni navedki informatorjev (v dialektu), pre-govori in reki, ki so povezani z obravnavano temo.

Helena Ložar-Podlogar

Elfriede Grabner, *Grundzüge einer Ostalpinen Volksmedizin*. Öster-reichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitz-ungsberichte, Band 457. Wien 1985. 8°, 289 str., 40 slik.

Med nedavnimi objavami Elfriede Grabner je tudi knjiga »Osnovne poteze vzhodnoalpske ljudske medicine«. Izšla je kot šestnajsta knjižna izdaja Inštituta za sodobno etnologijo pri Avstrijski akademiji znanosti. Delo sodi, kakor druge študije te avtorice, v krog kulturnozgodovinskih etnoloških raziskav. Avtorica dela v Štajer-skem etnološkem muzeju in hkrati od leta 1982 predava na Univerzi v Gradcu.

Knjiga je posvečena ljudski medicini na vzhodnoalpskem območju in dopolnjuje avtoričino habilitacijsko delo na Filozofski fakulteti Univerze v Gradcu.

Ljudsko medicino predstavlja ne le deskriptivno, temveč s poglobitvami, kjer ima na razpolago vire, v stara obdobja. Na primerjalni osnovi tudi v srednjeveško zdrav-ljenje s čaranjem, v antiko in v klasične načine zdravljenja, hkrati išče vzporednice z ljudsko medicino v nekaterih drugih deželah. Pri tem se izčrpno opira na literaturo in pisane vire, kar razberemo iz opomb. Avtorica posebej ne dodaja seznama li-terature.

Grabnerjeva členi gradivo vsebinsko na šest enot: 1. Razvoj in stanje raziskova-nja, 2. Predstave o boleznih, 3. Diagnoza in prognoza, 4. Razlaga bolezni, 5. Preventiva in sredstva zdravljenja, 6. Zdravstvena praksa na osnovi izkušenj in magije. V dru-gem poglavju obravnava predstave o raznih boleznih, npr. o vročini, ki so jo imeli za samostojno bolezen in ne le kot spremljajoč pojav, o otroških boleznih, o »svetem ognju«, kakor so nekoč označevali vse bolezni kože, ki so temeljile na vnetjih.

V naslednjih poglavjih se posveča vprašanju prepoznavanja bolezni, t. j. postavl-janju diagnoze in prognoze. Nadalje obravnava pojasnjevanje bolezni, ki je teme-ljilo bolj na osnovi ljudske domišljije in verovanja kakor na osnovi empiričnih spoz-nanj. Preventivna sredstva in zdravila je razdelila v sredstva iz živalskega sveta, mineralnega sveta, rastlinskega sveta in človeške telesne produkte. Zdravstvene prakse (zdravljenje) — tako empirične kot magične — spoznavamo v naslednjem poglavju. Ločuje pet osnovnih načinov zdravljenja, ki se pojavljajo oz. so se pojav-ljali na vzhodnoalpskem ozemlju: umirjanje oz. reguliranje krvi, potegovanje vrvice in »nastavljanje temena«, transplantacija kot prenos bolezni na neki predmet ipd., prepasovanje, »dviganje čepa«, vzdigovanje »odpadlega« jezička kot magično zdrav-ljenje.

Delo sklence z zgoščenim povzetkom knjige, kazalom oseb, krajev in stvari — ta bo prišel prav zlasti tistim, ki bodo knjigo uporabljali v študijske namene — in s slikovnim dodatkom.

Pogrešamo predvsem obravnavo in vključitev slovenskega prostora, ki je z naslovom vsaj deloma vključen. Poleg tega avtorica ne upošteva ne v pregledu znanstvenega razvoja te tematike ne v bibliografiji ne na ustreznih mestih v delu slovenskih raziskav, med katerimi je mnogo drobnih člankov, pa tudi obsežnejših del, npr. Fr. Kotnika Slovenske starosvetnosti (1943) in predvsem Vinka Möderndorferja Ljudska medicina pri Slovencih (1964) z izčrpnim bibliografskim pregledom.

Študija je pomembna za avstrijsko etnologijo, ker s tega področja po delu Viktorja Fosselsa Ljudska medicina in medicinsko vraževerje na Štajerskem (Graz, I. izd. 1885), ni bilo več celotne predstavitve ljudskomedicinskega znanja na ozemlju Vzhodnih Alp. Prišel je čas, ko je treba usmeriti pozornost na to zanemarjeno področje etnologije in ga z novim znanjem metodično obdelati. To je Grabnerjevi nedvomno uspelo.

Ob branju tega dela se zavemo, kako koristen bi bil zgoščeno pisan priročnik z ljudskomedicinskimi vprašanji, bibliografskimi podatki in s popolno členitvijo gradiva.

Monika Kropelj

Leopold Kretzenbacher: *Ethnologia Europea*. Studienwanderungen und Erlebnisse auf volkskundlicher Feldforschung im Alleingang. Dr. Dr. Rudolf Trofenik, München 1986, 159 str., 3 slike med tekstem, 20 slik na prilogi. Osebnost, krajevno in stvarno kazalo (= Beiträge zur Kenntnis Südeuropas und des Nahen Orients, XXXIX. Band).

Emeritirani profesor »nemškega in primerjalnega narodopisja« na Münchenski (poprej še na graški in kielski) univerzi, član bavarske in avstrijske Akademije znanosti, častni doktor dunajske univerze (roj. 1912, očetov rod od Sv. Lovrenca na Pohorju!) je pred svojo 75-letnico objavil vrsto zapisov, nastalih v zadnjih desetletjih ob njegovih raziskovalnih poteh po Južni in Jugovzhodni Evropi. Dal jim je skupni naslov »Ethnologia Europaea«. Naslov na prvi pogled zavaja. Avtor pa hoče v svojem prizadevanju za resnično »evropsko etnologijo« pokazati na njene »bele lise«. Zlasti evropski jugovzhod je v evropskem prostoru še danes pravzaprav malo znan, da ne rečem: neznan. Vendar hrani bistven in bogat del evropske kulturne dediščine. Evropska etnologija ne more mimo tega deleža, če hoče biti zares evropska. Čas je namreč, da vsaj v etnologiji odpravimo mejo »Evropskega sveta« (Conseil d'Europe), ki tudi kulturno deli Evropo na dva dela. — Avtor čuti že od mladih let navezanost na »Balkan« kot na neizčrpno zakladnico starih izročil, ki se le počasi umikajo novodobni civilizaciji. Skoraj leto za letom je s študenti, še rajši pa sam, obiskoval ta svojevrstni svet, opazoval, poslušal, fotografiral, snemal. S svojim znanjem južnoslovanskih jezikov, kot izvrsten greclist in poznavalec novogrščine, navezadnje s svojim neverjetnim obvladovanjem obsežne, dostikrat na zahodu nedostopne literature, zlasti pa s človeškim pristopom si odpira pot do duše in srca in do vseh skritih plasti izročila balkanskega človeka.

Upam si trditi, da je Kretzenbacher danes v Evropi s svojim obsežnim znanjem nesporno najboljši poznavalec ljudske, posebno pa ljudske religiozne kulture Balkana. — Kretzenbacher je narodopisni terenski raziskovalec »kat exochen«. Njegovi študentje, kolikor je bilo zares zavzetih za stroko, so bili lahko srečni, da je bil njihov učitelj. Svoje raziskovalne skupine je zmerom temeljito (tudi cel semester) pripravil za pot po tujih terenih. Najrajši pa potuje sam, zadnja leta v svojem VW-pasatu, s spalno vrečo, fotografskim aparatom, magnetofonom, najnujnejšo literaturo in beležnico. Tako je prekriziral dobršni del Balkana. V predgovoru je ta svoj način (Alleingang-Feldforschung) jasno označil. Gre mu za »srečanje z ljudstvom, z njegovim mišljenjem in čutenjem, z njegovim delom in ustvarjanjem, se pravi: z načinom, kako se z življenjem ubada, kako v njem trpi, kako ga prenaša, kako ga prestaja, kako ga v nam tuji duševnosti s svojimi obredji in šegami zmaguje«.

Kretzenbacher pojasnjuje, da se »ljudstvo« ne dá definirati, lahko ga pa dan na dan neposredno »doživljaš«. Terensko delo samotnega raziskovalca poteka tako sicer

s skrbno pripravo, nič manj pa tudi ob nepričakovanih srečanjih, ki edina dovoljujejo vpogled v intimna območja »ljudskega življenja«, saj raziskovalna skupina vanje komaj kdaj prodre, »turistu« pa ostanejo sploh zaprta. — Na takšen način je Kretzenbacher raziskoval in še raziskuje ta, njemu dragi del Evrope. V trinajstih esejistično zasnovanih, a vendar tudi z bogato literaturo podprtih zapisih, zaokroženih kar v majhne razprave, nam Kretzenbacher predstavlja izbor svoje bogate terenske bere. Kakor v pisanem kaleidoskopu se vrstijo pred nami njegova doživetja in spoznanja.

Težišče Kretzenbacherjevega zanimanja je vsekakor Balkan. Vendar ni zanemarljivo npr. Južne Italije, kjer je v Apeninih našel še živi »srednji vek«, tudi ne Hrvaške, kjer mu je sinjska alka dala priložnost za primerjavo s sorodnimi igrami v Evropi (vštevši štehvanje). Tudi svoji domači štajerski deželi se je oddolžil z opisom svojevrstne velikonočne pobožnosti v odmaknjeni dolini Zgornjega Štajerskega. Glavnino svojih zapisov pa vendar posveča Balkanu. V Srbiji je doživel tipično »slavo«, bil je na cerkvenem obredu »pobratimstva« (med fantom in dekletom!) in pretresljivemu pogrebu »brez mrliča«, vaščana, ki je umrl in bil kot »gastarbeiter« pokopan v Nemčiji. V Makedoniji, blizu Stipa, je bil deležen ganljivega gostoljubja v hiši mohamedanskega zdomca in smel poslušati iz ust njegove matere vdove žalostno pripovedno pesem o ubogem Donđu, ki reši čast svoje sestre in umre. Drugič ga je vodila pot do samostana Roždenja Bogorodice na območju Pirin-planine v Bolgariji, kjer ga je prevzela freska »rajske lestve«, ki se po njej trudijo menihi, da bi prišli v nebesa, in svojevrstna ikona sv. Jurija; ob njima odstira neznana zgodovinska ozadja. Nekaj svojevrstnega je bil obisk nove romarske cerkve Marije Zdravnice na Taygetu na Peleponezu na praznik Marijinega rojstva, kjer je bil pri obredu starodavnega pasanja, vezanja na čudodelno ikono. Na obisku otoka Thasosa je mogel doživeti nočno liturgijo binško praznika, kjer je dojel skoraj nepremostljivi prepad med grško in »latinsko« Cerkvijo, spoznal »čudotvorno« ikono Matere božje in svojevrstno fresko na križ privezanega meniha, simbol meniške askeze. Neizčrpen vir doživetij pa je našel Kretzenbacher na »Sveti« gori Athos (Hagion Oros). Ponovno jo je obiskal, sklenil prijateljstvo z menihi raznih narodnosti, bil njihov gost ne samo v številnih samostanih, marveč tudi v njihovih puščavniških bivališčih. Ponovno je moral zvedeti, da med pravoslavjem in Rimom »ni sprave«. V samostanu Karakallos je doživel praznik povišanja križa z nočno liturgijo, v Hilandaru pa praznik Velike Góspe (Velikega Šmarna) pred znamenito ikono Marije »Trojeručice« in blagoslovitev grozda iz trte, ki raste iz praznega groba sv. Save.

Vsi ti dogodki, ki jim je bil namerno ali po naključju priča, so Kretzenbacherju le povod za pronicljivi študij njihovega religioznega, psihološkega in zgodovinskega ozadja, ki ga osvetljuje z bogato literaturo; zmerom pa izstopa pri tem njegova zmožnost spoštljivega vživljanja v tuj miselni svet, ki bi moral biti glavna odlika vsakega narodopisca.

Knjiga zaradi nekoliko težavnega sloga ni ravno lahko branje, vendar bi moral Kretzenbacherjeva spoznanja o terenskem delu premisliti vsak naš narodopisec, kakor bo z njegovimi dognanji tudi obogatil svoje znanje. Nam, na meji evropskega jugovzhoda, je to potrebno. Tudi zavoljo neljubih predsodkov, ki jih je ustvarila nedavna zgodovina in jih rojeva naš današnji položaj.

Niko Kuret

Ludvig Gis: *Fenomenologija kiča*. Biblioteka XX vek. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd 1979, 163 str. (Naslov izvirnika: Ludwig Giesz: *Phänomenologie des Kitsches*, München 1971. Prevedla Svetomir Janković in Spomenka Stanković.)

Recenzent knjige dr. Sreten Petrović je zapisal, da je za teoretično razmišljanje o kiču ta študija zelo pomembna, saj pričakuje, da bo pripomogla k temu, da se bo začelo bolj zavzeto razpravljati o pojavu kiča kot dejstvu, ki spremlja rast človeške civilizacije.

Toda avtor se v »Fenomenologiji kiča« ne ukvarja z metafizičnim vprašanjem o izvoru umetniškega dela in s tem tudi kiča, temveč poskusi osvetliti fenomen kiča s pogledom antropološke estetike. Pri tem si pomaga z mislimi in teorijami, ki so jih o kiču zapisali filozofi Kant, Hegel, Nietzsche, Gilbert, Kuhn in drugi. Njegova po-

zornost je namenjena predvsem t. i. kič-človeku, a manj predmetom, ki jih ta človek uživa oz. proizvaja.

Prvo poglavje je namenjeno vprašanju subjektivne estetike. V drugem je podrobneje osvetljen problem kiča v območju njegovega pomena, pri tem pa skuša Giesz razložiti, kako je sploh lahko prišlo do takšne razširjenosti kiča, kakršno opažamo danes. Tretje poglavje je namenjeno fenomenološki raziskavi želje in uživanja, saj je treba mejo med njima (po Geigerju) iskati v sklopu problema kiča. V četrtem poglavju, ki se tesno navezuje na prejšnje, avtor analizira znane pridevke kiča, npr. lepljivost, eksotičnost, cenenost. Naslednje poglavje je namenjeno sintezi vsega povedanega: v kič-človeku kot izvoru kič-izdelka lahko spregledamo svojevrstno izneverjanje svobodi, s tem pa je mogoča tudi tista diskriminanta, ki loči kič od umetnosti, hkrati pa omogoča kompleksno dialektično razmerje med njima. Posebni poglavji sta namenjeni še kičastemu človeku kot turistu in razmerju med igro in resnostjo.

V knjižici avtor opozarja, da se s proizvodnjo kiča ukvarjajo pretanjeni psihologi. Ti celo načrtno raziskujejo vedno nove tehnike za proizvodnjo kič-doživetij, ki jih prodajajo množicam. Kič je namenjen širšim množicam in je danes prodrl že na vsa področja človekovega ustvarjanja (glasba, literatura, filmski scenariji, fotografija, grafika, religiozni predmeti idr.). Tako kakor je po Gieszu kič domena množic, pa postaja umetnost vedno bolj privilegij ožjega kroga ljudi.

Pri obravnavi estetskega pogleda na kič se srečamo z različnimi razlagami, kaj je to kič, npr. kič je slab okus, kič je diletantski, kič je neizviren, t. j. konvencionalen ipd. Vse razlage so enotne v tem, da kič ni umetnost.

Pri sociološkem vprašanju o pojavu kiča avtor postavlja vprašanje, ali ni kič značilnost vseh množičnih dob v zgodovini človeštva vse od aleksandrijske dobe in helenizma naprej. Ker izhaja Giesz iz antropološkega vidika obravnave kiča, postavlja tudi vprašanje, ali ni ravno človek tista osnova, iz katere izvira tudi kič in z njim povezani pojavi in okoliščine.

Marinka Dražumerić

Josef M. Ritz — Gisliind M. Ritz, *Alte bemalte Bauernmöbel*. Verlag Georg D. V. Callwey München, 9. Auflage, 1977, 191 str., 350 barvnih in črno-belih fotografij.

Pred nami je deveta in spopolnjena izdaja tega dela. Soavtorica knjige in hči umrlega Josefa M. Ritza omenja v sklepi besedi, da se spopolnitev nanaša predvsem na fotografski del knjige, ki se je tako skoraj potrojil. Besedila Josefa M. Ritza niso spreminjali zaradi pomanjkanja časa, pa tudi zaradi spoštovanja do avtorjeve raziskave poslikanega pohištva in njegovega osebnega pogleda na predmet te raziskave. To pojasnilo opravičuje pomanjkljivost knjige, ko v besedilu ni sprotnih navedb za slikovne priloge obravnavanih pohištvenih kosov. Po številnih odličnih slikovnih prilogah sledi poglavje o tehnikah slikanja in restavriranju starega poslikanega pohištva.

Knjiga je razdeljena na tri osnovna poglavja: zgodovina in predstavitev, tehnika in zaščita, priloga. Prvo poglavje obsega besedilo Josefa M. Ritza o razvoju poslikanega pohištva v Nemčiji, Avstriji in Švici in fotografsko gradivo, razdeljeno po pokrajinah: Stara Bavarska (Zgornja Bavarska, Spodnja Bavarska in Zgornja Pfalška), Bavarsko-Svabska in Baden-Württemberg, Švica, Avstrija, Frankovska, Hessenška, Thürinška, Saška in Šlezija, Severna Nemčija. Sledi še predstavitev motivov.

To poglavje zgoščeno predstavlja nastanek in razvoj poslikanega pohištva v Nemčiji, Avstriji in nemško govorečih pokrajinah Švice od konca srednjega veka do srede 19. stoletja. Po avtorjevem mnenju poteka meja ozemlja, na katerem najdemo poslikano pohištvo, približno takole: začenja se v jugozahodnem delu Švice, kjer se ujema z jezikovno mejo med nemško in italijansko govorečim ozemljem, potem teče ob Renu, pri čemer pa poslikano pohištvo v Alzaciji in na Pfalškem ni bilo popolnoma neznano. V srednji Nemčiji zavije meja proti vzhodu in se nato ujame približno z južnim robom Saške, proti severovzhodu pa doseže slovanske pokrajine. Thürinška Saška, Lužice in Šlezija ležijo znotraj te meje. Avtor ugotavlja, da začetek oziroma trajanje in intenziteta slikanja pohištva v teh pokrajinah niso bili enotni, temveč so bili specifični za vsako pokrajino. Vendar velja ugotovitev, da se je poslikano

pohištvo v večjem obsegu uveljavilo ob koncu 17. stoletja, doživelo v 18. stoletju velik razcvet in sredi 19. stoletja začelo hitro usihati. Tehniko slikanja kmečkega pohištva lahko zasledujemo v treh razvojnih stopnjah: šabloniranje barvnega ornameta in figure in grundiranje, to je pokrivanje celotne lesne površine z barvo. Grundiranje se uveljavi v 17. stoletju, vendar sta ob njem obstajali tudi drugi tehniki.

Ob tem daje Ritz celosten pregled uporabe značilnih barvnih tonov po obravnavanih pokrajinah in upošteva tudi izsledke starejših avtorjev. Ljudska umetnost ima po njegovem posebno barvno lestvico, ki je odvisna tako od krajevnih kakor časovnih okoliščin. Vpliv stilne umetnosti na ljudsko je močan do 19. stoletja; potem obstaja po eni strani umetnost, ki se naslanja na tradicijo baroka, po drugi strani pa doživlja ljudsko slikarstvo v nekaterih pokrajinah v 1. četrtini 19. stoletja največjo samostojnost. Ritz sledi omenjenemu razvoju po pokrajinah in ob tem ugotavlja značilne barvne lestvice in poseben razvoj v vsaki pokrajini. Delitev ploskve in okrasa pokaže na poglobitnem nosilcu poslikave, tj. na omari, ki se v kmečki hiši pojavi v 17. stoletju. Ustavlja se tudi pri razvoju motivov, in sicer od elementarnih črtnih do arabesk, ki se pojavijo v 17. stoletju, rastlinskih motivov v 18. stoletju, upodobitve živalskih prizorov, pokrajin, religioznih in mitičnih prizorov in žanrskih motivov.

Poglavje o tehniki in zaščiti obravnava stare tehnike slikanja in poškodbe in načine restavriranja poškodovanega poslikanega pohištva. Poglavje je poučno tako za muzejske kakor zasebne zbiralce takšnega pohištva.

V zadnjem poglavju sta sklepna beseda soavtorice Gisliind M. Ritz in seznam literature in krajev, kjer hranijo obravnavane primere poslikanega pohištva.

Knjiga je zgoščena znanstvena predstavitev o razvoju poslikanega pohištva v Avstriji, Nemčiji in Svici, pisana pa je v poljudnem slogu in namenjena širokemu krogu bralcev. Njena velika vrednost so tudi slikovne priloge, ki omogočajo ljubitelju estetski užitek, znanstveniku pa primerjave.

Ivica Križ

Frankfurter Feste, Von wem? Für wen? Notizen 8, Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie. Frankfurt am Main 1979, 228 strani z ilustracijami.

Zbornik prispevkov o praznikih v Frankfurtu je nastal v okviru triletnega raziskovalnega projekta na inštitutu za kulturno antropologijo in evropsko etnologijo. S prispevki je sodelovalo 12 študentov in voditeljica prof. dr. Ina-Maria Greverus. Študentje so zbornik tudi sami oblikovali in uredili.

Ime inštituta v Frankfurtu pomeni ne le preimenovanje vede, marveč tudi premik težišča, spremembo perspektive. V uvodu pravi Greverusova: medtem ko se »narodopisje (Volkskunde) in narodoslovje (Völkerkunde) omejujeta pretežno na etnografijo (Ethnographie) praznika, to pomeni na opisovanje razvoja vsakokratnega pojavljanja prazničnih detajlov z etnično in regionalno zamejitvijo, se kulturna antropologija sprašuje o njihovih pomenih in funkcijah v vsakokratnem kontekstu celotne kulture in še naprej, o transkulturnih konstantah, ki so v osnovi fenomena praznika, da bi kot »znanost o človeku kot kulturnem bitju« postavila osnove za kulturno prakso prihodnosti.« (13) V tej določitvi predmeta in težišča raziskave so naslednje premise: praznik ni več zanimiv po slikovitosti detajlov, po strukturiranosti šege, temveč zaradi komunikacijskih vprašanj; drugi — rekli bi mu ekološki — aplikativni vidik je: raziskave praznika služijo konkretnemu cilju, to je novi podobi, novo oblikovanemu prazniku (po mojem mnenju je tu in le tako možna kulturna praksa prihodnosti, kakor jo misli Ina-Maria Greverus). Verjetno dilema o poimenovanjih za slovenskega etnologa ni toliko zanimiva, saj gre za specifično nemške težave pri poimenovanjih in preimenovanjih.

Osnovno izhodišče — ekološko mu pravim zaradi tega, ker išče hipotetično ravnovesje — je participacija pri praznikih. Gerndta (gl. Kultur als Forschungsfeld ali njegov spis: Kuretov zbornik 1976) zanima sistematika sodelujočih in nesodelujočih pri praznikih. Pri tem opiše vloge in položaje. V zborniku o frankfurtskih praznikih so glavna vprašanja o integracijski sposobnosti praznikov in o deležu kontrole, sprostite in solidarnosti pri tem. Glavna zamera današnjim praznikom je njihova porabniška naravnost; alternativna kulturna politika in politika pro-

stega časa bi si morali pridobiti občana s tem, da mu omogočita sooblikovanje praznika.

Praznik je pojmovan kot veselo dogajanje, za mnoge ljudi pa je tudi travma. Tu Greverusova navaja Bringéusov članek *Bitte keine Feier... oder Das Fest als Trauma* (Hess. Blätter für Vkd 1978). K temu bi dodal kasnejši Jegglejev članek o praznovanju božiča študentov v Tübingenu (Allmende 2, Freiburg 1981). Travmatično učinkujejo prav tisti elementi, ki so jih narodopisci imeli za osnovni del praznika (primerna obleka, prilagoditev drugim, ohranitev tradicij). K temu je dodati še skrb aktivnih udeležencev za to, da bi bil praznik »pristen« (tradiciji zvest) in »čist« (spodoben). Tisto, kar je zaradi neudeležena travmatično, je na drugi strani za turista »tuje«, »eksotično«, potegnitev iz vsakdanjika.

Paradoksnost udeležbe pri prazniku so fotografi nazorno ilustrirali z dvema fotografijama: na eni velika množica ljudi z napisom *Zdi se, kakor da je cel Bornheim tu*; na drugi je očitno, da je bila prejšnja le dober izrez te in pripis: *Toda Bornheim ima 28 000 prebivalcev*. Fotografije so torej svojevrsten komentar, pravzaprav samostojen prispevek k delu. Upoštevaajo elemente (po Honnefu) vseh treh priporočenih kriterijev: fotoreportažnost, sistematično zbiranje in primerjalna predstavitve. Izhodišče jim je želja po socialni fotografiji: motivi so pasivnost gledalcev in poslušalcev, alternativne oblike zabave, voyeurizem ipd. Prispevek treh avtorjev (J. Gesinn, R. Kauke, H. Sommer) daje predstavo o tem, kaj menijo prebivalci Frankfurta o praznikih. Med drugimi prispevki, nekateri opisujejo in problematizirajo zgodovino praznikov, velja omeniti zadnjega o tem, kako se dá raziskati praznik. Besedilo je skupno delo vseh sodelujočih pri projektu.

Šest delovnih skupin se je ukvarjalo z naslednjimi težišči: opazovanje, spraševanje, opazovanje društev, historična analiza, ovrednotenje časopisnih člankov in fotografija. Vse so posegle po treh osnovnih metodah: opazovanju, spraševanju in analizi dokumentov (virov). Prvo skupino so zanimali naslednji problemi: integracija udeležencev praznika in njihova identifikacija s Frankfurtom ali delom mesta, pri čemer so bile uporabljene kategorije: kontrola (izpolnjevanje določenega vedenjskega vzorca), sprostitev (zadovoljitev potreb po zabavi) in solidarnost (identifikacija z delom mesta). Za ovrednotenje je bil uporabljen vprašalnik (okrog 30 vprašanj odprtega tipa). S spraševanjem so želeli spoznati mnenja in motivacije različnih »probandov« — informatorjev. Z opazovanjem je mogoče ugotoviti udeležbo ipd., s spraševanjem pa temeljna stališča npr. do prazničnih govorov ali pa mnenja in predstave o značilnosti praznika. Odločili so se za pisno spraševanje z mešano obliko vprašalnika: standardiziran in nestandardiziran del. Tako so dobili možnosti za kvantitativno in kvalitativno analizo. Uspehi te ankete so bili skromni, od članov društva so dobili le 12 odgovorov — osebno so oddali 40 vprašalnic, od razposlanih 1200 vprašalnic (v Bornheimu — delu Frankfurta) so dobili 200 odgovorov, pri čemer so bili nadpovprečno zastopani upokojeenci. Z odgovori je torej mogoče le ugotoviti usmeritve in težnje, ki pa jih je treba z drugimi izpeljavami dopolniti. Pri opazovanju društev so se postavili problemi distance, ki naj jo ima opazovalec, prav tako tudi etični problemi: koliko in kaj se od povedanega sme objaviti, da ne bi zlorabili zaupanja informatorjev. Za skupino, aktivno pri historični analizi, so bila zanimiva vprašanja razvoja vaškega praznika, ovrednotenje časopisnih besedil pa je bilo opravljeno s pomočjo vsebinske analize (Inhaltsanalyse): Glavne točke te analize so bile priprava praznika in sestavine; organizatorji; akterji; vsebina; socialna interakcija (sprejemnik-recipient; oddajnik) in namera; slog in težnje. Posebej so pazili na citate z vsebino kontrole, sprostitev in solidarnosti.

Namen projektov je dati študentom možnost, da obdelajo vse stopnje, ki so potrebne za izvedbo določene raziskave, in jih s tem pripraviti in usposobiti za samostojno raziskovalno delo. Marsikaj je v teh raziskavah malo dodelanega, za nas pa so zanimivi in uporabni novi pogledi, nova izhodišča, s pomočjo katerih je mogoče videti ne toliko strukturiranost kulturne sestavine, kakor predvsem raziskati strukturiranost razmerij med aktivnimi in pasivnimi udeleženci, med dejanskimi in fiktivnimi podobami o prazniku. Travmatičnost, s katero marsikdo doživlja praznike, mora biti opozorilo o večravninskosti in večpomenskosti v preteklosti relativno ne-problematizirane teme, kakršna so šege in prazniki.

Jurij Fikfak

Walter Scherf, *Lexikon der Zauber Märchen*. Alfred Kröner Verlag Stuttgart, 1982, 538 str., 20 ilustracij.

Walter Scherf, ravnatelj mednarodne mladinske biblioteke v Münchnu (od leta 1982 predava tudi na tamkajšnji Univerzi Ludwiga Maximiliana), je poleg etnologije študiral tudi psihologijo. Uveljavil se je s psihološkimi raziskavami pravljic, otroških pesmi, slikanic, pripovedk ipd.

V leksikonu je zbral vse pomembnejše tipe čudežnih pravljic in na podlagi ok. 120 njihovih splošno znanih vodilnih zasnov podal tipološki pregled evropskih čudežnih pravljic. Tako je sestavil priročnik, ki naj bi dal osnovno orientacijo strokovnjaku in laiku in s tem na področju čudežnih pravljic do neke mere nadomestil široko zasnovano »Enciklopedijo pravljic«, ki bo delovni instrument pri poglobljenem študiju. Ker je knjiga zelo priročna in vsakomur dostopna, enciklopedija pa je na razpolago takorekoč le v strokovnih bibliotekah in je zaradi izčrpane obsežnosti marsikdaj nepripravna za vsakdanjo rabo, bo avtor svoj namen, vsaj pri nemško govorečem uporabniku, gotovo dosegel.

V uvodu skuša Scherf najprej opredeliti čudežne pravljice in se pri tem opre na pripovedno zaporedje. Pri tem prevzema nekatere doslej že izrečene misli, namreč, da so to dvodelne pripovedi, pri katerih se v prvem delu glavne osebe, ko dorastejo, ločijo od staršev in gredo svojo pot. Prva njihova zveza na tej poti se razbije zaradi njihove nezrelosti. Potreben je nenavaden vstavek — to sodi v drugi del pripovedi —, da se pokažejo zanesljivi partnerji in dosežejo zvezo za vse življenje. Pri tem se kakor v sanjah čudežno in irealno povezuje z resničnim. Pravljice ostajajo čudežne, tudi če ta ali oni pripovedovalec nadomesti čudežne motive z racionalnimi. Po avtorjevem mnenju je najvažnejše, da pravljica tako pri pripovedovalcu kakor pri poslušalcu vzdrami poseben psihološki odziv. Ni treba, da so pravljice pojasnjene, biti morajo, tako sodi, doživljene in podzavestno predelane.

Pravljični tipi so razporejeni po abecednem redu nemških oz. v nemščino prevedenih naslovov pravljic. Izvirni naslovi so vključeni v abecedni red s kazalko. Vsako poglavje oz. vsak tip pravljice je obravnavan v štirih delih. Pri tem so navedeni podatki o prvih objavah specifičnega pravljičnega tipa. Sledi kratka vsebina pravljice z opozorili na posebnosti v primerjavi z drugimi različicami. Nato se avtor posveti nadaljnjemu razvoju pravljice, vzporednicam, redakciji in literarni obdelavi, vse v primerjavi z izbranim osnovnim tipom in s poudarjeno psihološkim komentarjem. Nazadnje je navedena pomembna literatura s področja etnologije, literarnih znanosti, pa tudi psihologije in antropologije.

Pojem čudežne pravljice prevzema avtor po internacionalno veljavni klasifikaciji, kakršno sta izdelala Antti Aarne in Stith Thompson, vendar je njegova interpretacija pripovedno-psihološka.

Pravljične tipe skuša funkcionalno definirati, čeprav meni, da pravljica nima ene same funkcije, obvezne za vse: kolikor poslušalcev oz. bralcev, toliko različnih sprejemanj, podoživljanj.

Dodano je motivno kazalo, seveda z neprimerno skromnejšim obsegom, kakor ga ima mednarodni indeks (Stith Thompson, *Motif-Index of Folk Literature*), vendar je sistem gesel zelo uporabljiv, ker je pri vsakem geslu razvidno, v katerih pravljičnih tipih je motiv vodilen oz. kdaj je le stranskega pomena.

Zelo koristen je tudi seznam naslovov, anonimnih del, zvrsti, oblik, pojmov, predvsem pa imen vseh, v tekstu navedenih zbiralcev, prevajalcev, ilustratorjev in avtorjev pomembnejših del s tega področja.

Knjiga je opremljena z dvajsetimi knjižnimi ilustracijami pravljičnih knjig iz vse Evrope, ki jih je izbrala in s posebnim komentarjem opremila Elisabeth Scherf. Med ilustratorji je tudi naša slikarka Marlenka Stupica z ilustracijo iz slikanice Pastir (napisal M. Valjavec, priredil Cene Vipotnik leta 1958). Pastir je tudi edino slovensko geslo v leksikonu. Avtorjevo izhodišče so namreč Grimmove pravljice in priteguje tiste tujejezične, ki so dostopne v nemškem prevodu (od tujih so najštevilnejše francoske čudežne pravljice), le če v Grimmovih ne najde prepričljivih primerov.

Glede na to, da ima knjiga mednarodni in leksikalni značaj, je morda ustrezna pripomba, da je avtor v svojem komentarju na škodo drugih metodoloških izhodišč močno pripovedno-psihološko naravnani, kar pa je seveda razložljivo z njegovo študijsko usmeritvijo.

Monika Kropelj

Beate Heidrich, *Fest und Aufklärung*. Der Diskurs über die Volksvergnügungen in bayerischen Zeitschriften (1765—1815). München 1984, 319 strani.

V zbirki Münchner Beiträge zur Volkskunde, ki jo izdaja Institut für deutsche und vergleichende Volkskunde na Univerzi v Münchnu, je doslej izšlo že nekaj disertacij münchenskih doktorandov. Verjetno je danes o posebni etnološki šoli v Münchnu težko govoriti (predstavnik nekdanje znamenite münchenske šole sta bila H. Moser in K. S. Kramer), ena značilnost pa, mislim, prevladuje: »... empirično delujoči raziskovalec izhaja iz neposrednega opazovanja in si prizadeva za sistematično, na reflektirano popolnost zamišljeno zbirko podatkov« (H. Gerndt: Kultur als Forschungsfeld, 1986, 2 150).

Osnova delu so bila razna besedila o praznovanju in praznikih v 49 časnikih, izšlih med 1765 in 1815 na Bavarskem. Pri časnikih so bile zajete, kolikor je to mogoče videti iz navedene bibliografije, vse zvrsti, od leposlovne do strokovne. O praznikih in razsvetljenstvu je bilo le nekaj preddel (L. Schmidt, D. Narr in H. Moser), vendar pa je bilo z etnološke strani že slišati opozorila, da razsvetljenstvo ni tako silovito negativno vplivalo na ljudske praznike, kakor so mislili. Prav tako razprava o ne-naklonjenosti razsvetljenstva ljudstvu in njegovi kulturi ne daje pravega odgovora. Jasno je le, da so se razsvetljenjenci živo zanimali za ljudstvo in njegovo kulturo.

Namen dela je rekonstruirati in raziskati diskurz o praznikih ljudstva, kakor se je v navedenem času razvijal v bavarskih časnikih. Ti so v obravnavo zajeti iz dveh razlogov: so povednejši od drugega gradiva in so eden najpomembnejših medijev razsvetljenskega gibanja; hkrati pa niso le medij, temveč tudi zrcalna podoba razsvetljenstva. Vsekakor se tu postavlja vprašanje, kdo so bili naslovniki teh časnikov. Po mnenju avtorice se sme pripisati večina bralcev srednjemu stanu (uradniki, učitelji). Torej tisti, ki jim je bil diskurz v osnovi namenjen, to je t. i. ljudstvo, besedil niso prebirali, kar pomeni, da je bila možnost neposrednega vplivanja omejena. Tu je besedilo Heidrichove lahko zanimivo izhodišče tudi za raziskavo današnjega diskurza o praznikih (božič, štafeta, dan mladosti), saj govori o razmerjih oblast—ljudstvo, o korespondencah med njima in o recepciji razsvetljenskih predstav praznika pri t. i. ljudstvu. S tem smo tudi pri enem temeljnih poglavij dela: Načela novega praznika. Razsvetljenjenci so namreč uvajali nove oblike praznovanja (npr. podelitev nagrad, govor, ki spremlja praznovanje); nova je na eni strani organizacija praznika na podlagi ekonomije časa, denarja in zadovoljstva, na drugi osmišljevanje do tedaj neosmišljenih praznikov in oblikovanje novih. Pri tem so uporabili tradicijo, da bi se bojevali proti njej. Glavni predmet kritike so bili nekateri cerkveni prazniki, posebej vaški prazniki (žeganja, opasila ipd.), procesije in ljudsko gledališče. Kritika je implicite veljala sinkretični zasnovi ljudske kulture. Praznik je za razsvetljenjence sicer naravna človekova potreba, hkrati pa lahko dobro služi za posredovanje vzgojnih napotkov.

Eno pomembnih prizadevanj razsvetljenjencev je državljanska-nacionalna vzgoja s pomočjo državnih idr. praznikov. Namen teh praznikov je bil, da bi udeležence navezali na nacijo-državo, jim omogočili identifikacije z njo. Organizacija takšnih praznikov je bila v rokah upravnega aparata, navadni ljudje (tako avtorica) pa so začeli praznovati šele takrat, ko je bilo uradnega dela praznika konec. Takrat so se posvetili tistemu, kar so razsvetljenjenci tako obsojali, se pravi zabavi.

Podnaslov dela kaže na razmeroma omejeno problemsko polje raziskave. Delo daje vtis konstrukta razsvetljenske podobe o praznovanju in praznikih. Vtis povečuje praktično sinhrono obravnavo, v kateri bi si želeli več diferenciranosti posameznih predstav o prazniku. Drugi očitek je, da je s podnaslovom določil obseg raziskave iz obravnave izključil oz. premalo definiral tako tiste, ki so sam diskurz obli-

kovali, kako tiste, ki so bili sami predmet in cilj diskurza, tako imenovane preproste ljudi.

Morda bi kateri drugi ocenjevalec spregovoril o ne-etnološkem reševanju etnološkega problema, a vendar so s pričujočim delom postavljeni tisti vidiki in izhodišča, s katerimi je mogoče definirati tudi nekatere današnje fenomene in diskusije in ne le probleme tedanjega časa.

Jurij Fikfak

Ingeborg Weber-Kellermann, Andreas C. Bimmer, *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie*, 2. razširjena in dopolnjena izdaja, Stuttgart 1985, 164 strani.

Knjiga Weber-Kellermanove in Bimmerja je razširjena in dopolnjena izdaja nekdanjega dela Kellermannove *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften* (gl. recenzijo A. Baša v SE 21—22, 1968—69, 153—156). Zakaj torej nova recenzija? Sprememba naslova daje misliti o novih poudarkih in težiščih dela. Naslovnik je ožje definiran, podnaslov *Wissenschaftsgeschichte* pa kaže na poudarjanje problemov oblikovanja določene znanosti, hkrati navedena pojma *Volkskunde/Europäische Ethnologie* pa na stalne težave v nemški znanstveni nomenklaturi.

Vzporedno branje novega in starega dela daje naslednje sklepe: besedilo je zdaj daljše kar za 51 strani. Razen nekaterih drobnih črtanj in popravkov je ostalo staro besedilo nespremenjeno. Razlika v dolžini gre najprej na račun nove bibliografije (po letu 1969, upoštevana je literatura do 1985), največ pa na račun dopolnil pri starejših obdobjih, pri prikazu Heinricha W. Riehla in podobi povojnega obdobja, ki je skoraj na novo napisano (tu je besedilo daljše kar za 22 strani). Poleg starega je tu še novi uvod v delo.

Izhodišče za recenzijo so novi deli besedila: uvod, Riehl in povojno obdobje.

U uvodu je razložen splošni okvir, v katerem vidita avtorja zgodovino znanosti in v katerem so posebej poudarjeni novi vidiki v današnji nemški etnologiji. Njena značilnost je korak »Abschied vom Volksleben«, storjen leta 1970. Slovo od ljudskega življenja pomeni slovo od pozitivistične znanosti, katere kánon so obravnave predmetov, in odločitev za novo razlaganje objektov kot znakovnih sestavov znotraj družbenega komunikacijskega procesa. Njihova interpretacija tako na sinhroni kakor diahroni ravni šele dovoljuje pogled v sisteme kulturnih vrednot preiskovanih skupin. Po mnenju obeh avtorjev so se družbene znanosti razkrile kot streha nad historičnim fundamentom, teza o socialnem kontekstu pa je postala samo po sebi razumljiva osnova evropske etnologije.

V prispevku o Riehlu avtorja navajata obsežno diskusijo o profesorju kulturne zgodovine na univerzi v Münchnu, ki je sicer napisal nekaj etnoloških del, katerim odrekajo vrednost in zanesljivost posebej diskutanti iz Münchna, nekateri (npr. Wiegelmann) pa imajo Riehlovo delo za osnovo današnjemu. Nekatera težišča te razprave bi bilo zanimivo primerjati z diskusijo o razsvetljenstvu, romantiki in Murkovem programu pri nas.

Pregled zadnjega, najbolj razširjenega poglavja daje pogled v nekatere današnje vidike etnološke vede. V podpoglavju *Metode* je predstavljen vpliv družboslovnih znanosti na razvoj etnologije. Za avtorja je ploden tisti vidik, pri katerem sta uporabljena tako kvantitativna kot kvalitativna raziskava. Prva daje splošen pregled stanja, izguba posebnih informacij je zaradi standardnih vprašalnikov velika, druga pa daje predvsem z uporabo »oral history« poglobljeno predstavo o problemih. Kot pripomočke za prvo obliko navajata raziskavo Klause Rotha *Historische Volkskunde und Quantifizierung* (ZfV 1980), za drugo pa kritično analizo Utza Jegglega in sodelavcev *Feldforschung* (Tübingen 1984). Po mnenju avtorjev je imel strukturalizem presenetljivo majhen vpliv na nemško etnologijo. V podpoglavju o orodju in delu pisca omenjata predvsem tiste spise, ki so tematizirali delo kot etnološko kategorijo. Za raziskovanje šeg je še vedno značilen dvom o ustreznem poimenovanju predmeta raziskave: ali šega ali norma. Posebej so pomembna historična raziskovanja šeg Hansa Moserja in Karla-S. Kramerja (münchenske šole). Po njunem mnenju se folklorizem kaže kot ključni koncept pri analizi prazničnih

struktur za zgodovino praznika, a tudi za osvetlitev zahtevnostne ravni ideologij tradicije. Obravnava šeg življenjskega kroga se vse bolj spreminja v raziskovanje družine in otroštva. Podobno velja tudi za letne šege (npr. božič); skupnost je vedno odločilnejši dejavnik pri raziskovanju šeg. V raziskovanju vasi in skupnosti gre posebno mesto delu Edith Fél in Tamása Hoferja. Veliko razprav so pobudile raziskave nekaterih raziskovalcev iz Tübingena (Jeggel v Kiebingenu), pri katerih so raziskovalci ne le neposredno opazovali dogajanja, ampak vanj tudi posegali (bili člani društev, bili zaposleni ipd.). Avtorja končujeta besedilo z razgledom po današnjem stanju raziskovanja in pravita: glavna naloga je raziskovati mehanizme prenašanja, menjave in izmenjave, ki določajo vsakokratno korespondenco med socialnimi in kulturnimi strukturami. Te razkrivajo podobo sveta in vedenjskih norm socialnih skupin in dajejo ključ za spoznanje v skupinah povezanega življenja. Za raziskovanje sistema razmerij socialnega in kulturnega življenja so potrebne natančnejše metode, ki jih gre iskati pri modernih, družboslovno usmerjenih jezikovnih znanostih. Izbira in predstavitev povojnega stanja kaže na avtorjevo podobo etnološkega sveta. Tako je v njej premalo navzoča »oral history« in angleška socialno zgodovinska šola (E. P. Thompson), podobno velja tudi za rabo psihoanalize v etnologiji (Jeggel). Na Slovenskem je izšla knjiga Vilka Novaka, Raziskovalci slovenskega življenja. Primerjava pokaže, da sta obe deli sledili različnemu konceptu. Pri Novaku je ta zgodovina znanosti biografska, nemško delo pa poskuša do neke mere pokazati na kontinuitete in prelome v znanstveni strokovni diskusiji.

Jurij Fikfak

Susanne Preußler, *Hinter verschlossenen Türen. Ledige Frauen in der Münchner Gebärenanstalt (1832—1853)*, München 1985, 181 strani.

V okviru nemškega združenja etnologov-narodopiscev (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) je zelo živahna sekcija ženskih zastopnic narodopisja. Doslej so imele že dva kongresa (oba brez drugega spola), prvega 1984 v Tübingenu, drugega z naslovom »Med vrsticami in za viri« 1986 v Freiburgu. Zgovorno ime zadnjega kongresa kaže na novo, v marsičem po Carlu Ginzburgu pojmovano in spodbujeno »zagotavljanje sledi«. Gre za novo vrednotenje virov in za težnjo, pokazati na tisto, kar se je moškimi raziskovalcem izmaknilo zaradi drugačne perspektive. Prav tako je zanimiva oblika pisanja: namesto nevtralizirajoče pripovedi zavzeto upodabljanje raziskovanega problema.

Tej grobo zarisani podobi ustreza tudi delo Susanne Preußler o samskih porodnicah v porodnišnici na Sonnenstr. 16 v Münchnu v drugi četrtini prejšnjega stoletja.

Tematika porodnišnice in ravnanja z ženskim spolom je, tako pravi raziskovalka v uvodu, razmeroma slabo raziskana. Mogla se je poslužiti le tez iz raziskovanja spodnjih plasti in ljudske kulture ter publikacij historičnega raziskovanja družine in položaja žene. Primarni viri so bili bogati (za obravnavanih 21 let je pregledala okrog 10 000 aktov), vendar pa so bili pisani z zornega kota uprave in odsevajo mnenja vladajoče institucije. Z detektivskim občutkom izvedeno zagotavljanje sledi ni bilo brezuspešno, med vrsticami in za viri je našla življenjske zgodbe okrog 11 000 samskih porodnic.

V prvem delu raziskave je podana zgodovina porodnišnic, same institucije porodništva na Nemškem in podroben opis tistih dejavnikov, ki so bili konstitutivni za gradnjo, vzdrževanje in razvoj takih ustanov: gre za problemsko polje ilegitimnosti, ki so jo tudi na ta način nadzorovali in sankcionirali; pomembne so bile dobrodelne ustanove in skrbništvo za uboge, saj so iz njihovih sredstev financirali obstoj porodnišnic; zadnji dejavnik je razvoj porodništva. V porodnišnici je bilo mogoče vzgajati babice in zdravnike-porodničarje. Pri opisu tega dejavnika avtorica kritizira prenašanje stroke v roke moških porodničarjev.

V drugem delu je opisana sama ustanova v letih 1832—1853 s stališča prostorske organizacije, njenih nosilcev, upravljanja in organizacije, osebja (tehničnega in ekonomskega) in gojencev — študentov medicine in gojenk v babiški šoli.

Knjiga je napisana za Anno Wagner, eno od samskih žensk, ki so rodile v tej ustanovi. Rekonstrukcija njenega primera naj bi ponazarjala razmere in življenje

v porodnišnici. Tretji del knjige je posvečen njihovem vsakdanjiku, enemu od žalostnih poglavij osebne zgodovine. Namen avtorice je vrniti Anni Wagner in sovrstnicam njihovo zgodovino. Te zadostitve ne morejo biti deležna tista dekleta premožnejših staršev, ki so si sama plačala oskrbo, rodila in bivala v separejih in jih ni v evidenci porodnic. V primerjavi ubožnih in bogatih porodnic je tematizacija raziskave: Porodnišnica je bila pojmovana kot dobrodelna ustanova, njen namen je bil, da so lahko samske ženske premostile eno ključnih obdobij v svojem življenju, da so lahko rodile otroka. Tiste, ki niso imele dovolj denarja za oskrbo, so to plačale z lastnim telesom, s pogledi in posegi vanj. Bile so »živi fantomi«, poskusni zajci bodočim babicam in zdravnikom. Zdravniški pogled na porod je bil v obravnavani ustanovi za takratni čas zelo sodoben: porod je naravni proces in treba je pomagati le takrat, ko se kaj zaplete. Prav zaradi tega so bile porodnice s težavami pri porodu bolj izpostavljene posegom in eksperimentom, saj so morali tako babice kakor zdravniki opraviti določeno število kompliciranih porodov. Pa tudi tiste z normalno porodno vstavo otroka so bile objekt posegov večkrat na dan. Zdravnikom je bilo zaradi izpostavljenosti in neboljenosti porodnic mogoče v porodnišnici tisto, česar si niso mogli privoščiti v privatni praksi. Povzeta vsebina in intonacija besedila kaže na težnjo, da bi problematizirali ogibanje tej problematiki, na drugi strani pa na prizadevanje, da bi tudi v inštituciji poroda razbrali vladajoča družbena razmerja.

Mnoge porodnice so mogle po porodu biti dojilje ali pa so morale iti v svoj domači kraj. Usode njihovih otrok ni mogoče povsem rekonstruirati. Veliko jih je šlo v rejo, le redkim pa je bila dana možnost živeti z materjo, veliko jih je že prvo leto pomrlo.

Delo se končuje s prošnjo revnega dekleta neki bogati ženi, prosi jo za denarno pomoč, saj bi v tem primeru lahko rodila drugje, ne v porodnišnici.

Jurij Fikfak

So ein Theater?! Zum gegenwärtigen Spiel von Amateurbühnen in München.
Institut für Volkskunde. München 1986, 136 strani, il.

Knjižica *So ein Theater?!* je spremno besedilo, katalog k razstavi z istoimenskim naslovom, ki je bila spomladi (14. do 24. 4.) 1986 v Münchnu. Nastala je v okviru projekta, ene od pogostih učnih oblik na etnoloških stolicah v ZRN, v zimskem semestru 1985/86. Načrt je speljalo 7 študentov in njihov vodja dr. Hans Schuhladen. Iz prvotne zamisli, da bi ugotovili osnovne oblike amaterskega odra in podobe o njem pri izvajalcih samih, je nastala razstava, ki pa jo je zaradi slabe obveščenosti in prekratkega trajanja (tako vodja Schuhladen v Bayerische Blätter für Volkskunde 1/86) obiskalo vsega 1300 ljudi. Sam je, žal, tudi nisem videl, tako da se lahko opram le na spremno besedilo. Katalog je pravzaprav zbornik prispevkov, uglašeni na nekatera osnovna vprašanja o gledališču, prostoru igranja, tipih gledaliških skupin, o nastajanju izvedbe, predstavi igralcev o sebi in igri, vse do oblik (ne)spodbujanja gledališke dejavnosti, in ima sezname amaterskih odrov in ustanov, ki denarno in organizacijsko spodbujajo gledališko aktivne amaterje.

Osnovna podoba amaterske gledališke dejavnosti je približno taka: Znanih je 114 skupin (stanje — januar 1986), velik del njih (37%) goji ljudske igre in podeželsko veseloigro, 20% literarni teater, 11% lutkovne igre itn. Med desetimi osnovnimi tipi gledališča je npr. delež zdomskega okrog 4%. Večina odrov ni društveno organizirana. Dejavnost večine skupin ne obsega le produkcije gledaliških del, temveč tudi skupinske obiske drugih gledališč, skupna praznovanja, izlete itn. Od zvrsti gledališča je odvisno tudi število članov skupine, pri lutkovnem odru jih je malo, nasprotno je pri ljudskih igrah. Največ igralcev je starih med 18 in 35 let. Med najbolj uporabljanimi gledališkimi prostori so župnijski domovi, sledijo gostilne, šole. Več ko polovica skupin ne prejema nobene denarne ali materialne pomoči.

Tretjino knjižice obsega predstavitev posameznih vrst amaterskega odra. Najštevilnejše so skupine, ki igrajo ljudske igre in podeželske veseloigre. V njih je veliko uslužbencev, zelo malo pa delavcev. Nad 25 aktivnih članov imata kar dve tretjini skupin. Skupno jim je, da lahko v njih igrajo »laiki« v svojem jeziku. Zakaj prihaja toliko ljudi gledat takšne igre?

Igre so namreč postavljene v brezčasni podeželski prostor, s sedanostjo imajo komaj kaj opraviti. Gledalcem je blizu narečje in lahka, razvedrilna vsebina iger. Raven igre in gledalcev je pri literarnem gledališču drugačna. Skupine želijo umetniško poustvaritev dela, naj gre za dramo, komedijo ali dela bavarskih klasikov. Malo je zastopana oblika odra z lokalnimi igrami in ljudsko pevsko tradicijo. Program obsega predvsem glasbene nastope (jodlanje, harmoniko, kitaro idr.), gledalci pojejo zraven, med predstavo jedo in pijejo, in če kateri gledalec kaj pripomni, mu igralci ustrezno odgovorijo. Za kabaretne skupine je značilno, da so mlade, besedila morajo biti vedno aktualna. Te skupine so najbolj ustvarjalne, hkrati pa tudi najbolj nestalne. Religiozne igre poustvarja 10 skupin z namenom, da bi gledalca spodbudili k razmisleku in mu posredovali religiozne vrednote. Lutkovna gledališča se obračajo na odrasle in na otroke. Za otroški in mladinski teater je značilna želja, da bi vključili gledalce v igro. Za teater zdomcev so značilne mlade skupine. Zasnove ga navadno iniciativni posamezniki, ki skupino navadno tudi vodijo. Motivacije so različne: želje po mednarodnem skupnem delu (npr. Theater international), umetniške in kulturne zahteve in politični razlogi. Nekaj zdomcev iz Jugoslavije, ki živijo v Ludwigsfeldu, je aktivnih v Theater international (podatek s televizijske oddaje ARD).

Drugi del knjižice obsegajo: pogled za kulise — opis nastajanja predstave v eni gledaliških skupin; naloge amaterskega odra so posredovanje ali vplivanje na religiozne, moralne, svetovnonazorske ali politične poglede, nadalje socialna funkcija (druženje s skupno aktivnostjo), kulturnopolitična in materialna. Slednja je za največji del skupin malo pomemben razlog, saj so večinoma prihodki in izdatki enako visoki. V zgodovini Münchenskega amaterskega odra je Hans Schuhladen prikazal tiste odre, pri katerih ni bilo poklicnih igralcev. Začetke takega gledališča najde na začetku 19. stoletja. V drugi polovici 19. stoletja je očiten razmah te dejavnosti, vedno več je novih zvrsti. Cas nacionalsocializma je prinesel bistvene spremembe, prepoved religiozних in cerkvenih in delavskih društev in s tem tudi vrste gledaliških skupin. Iz 20. let je do danes preživelo takorekoč le eno dramsko društvo, »Dramatischer Club Alpenröserl«. Danes obstoječe skupine so bile osnovane v največ primerih v 70. in 80. letih.

Zanimivi sta pričevanja, eno v pogovoru, drugo v pismu, dveh gledališčnikov o njunem doživljanju dela v gledališču.

Na koncu spremnega zvezka k razstavi je opisana dejavnost podpornih ustanov, opremljena s seznamom mest, pri katerih lahko ljubitelji gledališča in gledališčniki poprosijo za denarno ali materialno pomoč, in seznam vseh gledaliških skupin (z njihovimi naslovi) v Münchnu. S seznamom ustanov ima katalog tudi funkcijo povratne informacije. Ti, ki so študijo pravzaprav omogočili, naj tudi dobe ne le določena spoznanja, marveč tudi sugestije za nadaljnje delo.

O amaterskem odru je bilo pri nas zelo malo napisanega, omeniti velja poročilo Marije Stanonikove v *Traditiones* 7—9, Portret vaškega gledališčnika.

So ein Theater?! je lahko zanimivo izhodišče tudi za raziskovanje amaterske gledališke dejavnosti pri nas.

Jurij Fikfak

Karol Plicka: *Zlatá brána. Slovenský deti vo svojich tradičných hrách*. Martin 1979. 128 str. in 12 barvnih prilog.

»Tieto hry boli zachytené nie v hodine dvanásťej — pre ne už dvanásťa odbila.« To je eden izmed ključnih stavkov iz predgovora, ki ga je napisal ljudski umetnik Karol Plicka, avtor knjige. Hkrati poudarja, da ta preteklost še ni tako zelo daljna, da je ne bi bilo mogoče obnoviti. Seveda se zaveda, da so tradicionalne igre v svojem okolju izgubile nekdanji pomen, da se jih lahko njihovi izvajalci — otroci — sicer prav lepo in z občutkom naučijo in jih tudi izvajajo, da pa se s tem njihova organska, živa vloga ne povrne. Sodobni način življenja jih je izrinil, jim odvzel pomen in globljo vsebino. Avtor jih je zato moral oživiti in rekonstruirati. Sam je delal z otroki in jih pripravljaj za izvajanje. Pri tem so morali biti včasih tudi posebej pazljivi, saj so lahko nekatere igre tudi nevarne (npr. »krky lamat'«).

Snovi otroških tradicionalnih iger izvirajo iz vsakdanjega življenja kakor vse vrste ljudske umetnosti. Navdih je otrokom dajalo pogosto kar najbližje okolje. Takšen zgled je konj, človeku bližnja in draga žival. Bil je najbolj priljubljena snov iger slovaških otrok. Nekaj podobnega je za današnjega otroka avto. Igre so bile preproste, včasih tudi precej zapletene in nevarne («visoký zaprah»). Dragocen vir za otroško domišljijo so pomenili tudi obrtniki. Tak primer so mlinarske in drvarске igre («štiepanie buka»). Veliko je bilo tudi iger, ki so predstavljale delo na planšarji ali kmetiji («syr važit'», «vrece nosit'», «sudy valat'»). Posebno izrazito je v igrah odsevalo vojaško življenje, o katerem so otroci velikokrat poslušali odrasle, nekateri pa so ga lahko tudi sami opazovali. Podoben vir pomeni razbojniško življenje, ki je bilo še bolj kakor vojaško skrivnostno in posebno mikavno. V teh igrah sta se izražali temperamentnost in napadalnost, «valaška» (sekirica z dolgim toporiščem) pa je bila že kar obvezen pripomoček. Dekliške igre so bolj lirčne. Ne glede na snov, ki jih inspirira, sta v ospredju ples in pesem, ki bi ju lahko našli tudi v fantovskih igrah, le da redkeje in ne tako izrazito.

Ujeti določen položaj s fotografskim aparatom, je težavno. Avtor pravi, da je imel veliko lažje delo pri snemanju filmov s to snovjo («Po horach, po dolach», «Zem spieva», «Hry slovenských detí»). Filmski posnetek ni vezan na kratek trenutek; torej ima časovno razsežnost, ki bi jo pri fotografiji zaman iskali, hkrati pa je tu še zvok, ki tudi prispeva svoje k prepričljivosti posnetka. K. Plicka posebej poudarja, da njegova knjiga ne namerava biti reportaža, še manj teoretična obravnava. Slikovno gradivo namreč nima posebnih komentarjev, le včasih je opremljeno z ljudskimi verzji, ki jih je izbral v glavnem avtor, in v takih primerih z igrami samimi nimajo neposredne zveze. Poudarjena sta torej vizualni in estetski vidik, ne strokovni. Vsekakor pa bi bil slikovni material, ki ga tu najdemo, lahko tudi dobra osnova za strokovno obravnavo.

Knjigo je pripravil človek, ki je v prvi vrsti umetnik in občudovalec tradicionalnega in ljudskega. In to, da vodi ljubezen njegovo pero in prst na fotografskem aparatu, je jasno že pri prvem pregledu knjige, ki je izšla tokrat že tretjič.

Jožica Narat-Srekl

Viera Nosál'ova, *Slovenský L'udový odev*. Bratislava 1982, 218 str.

Slovaška ljudska oblačila so v slovaški etnološki literaturi pogosto obravnavana snov in tudi dokaj preučena. Iz bibliografije, dodane knjigi, je razvidno, da je prvo tiskano delo s to tematiko izšlo že leta 1895. Zanimanje strokovnjakov se je nato osredotočalo na različne problemske sklope v zvezi s tradicionalnim oblačenjem, precej že med svetovnimi vojnama, še bolj pa po drugi svetovni vojni. Ime Viera Nosál'ove se v omenjeni bibliografiji pojavlja večkrat, prvič že leta 1956. Knjiga *Slovenský l'udový odev* je njen najbolj sintetičen tekst o ljudski noši.

V prvem delu knjige na kratko predstavi zgodovino slovaške ljudske noše. Najprej se ustavi ob času, ki ga omeji nedoločno navzdol in določno navzgor: od najstarejših časov do konca 18. stoletja. Opozori na geografski položaj Slovaške in na njene podnebne razmere. Ta dejavnika sta v veliki meri vplivala na nošo ljudi, predvsem na izbiro materialov, iz katerih so bila oblačila narejena (kože in kožu-hovina, rastlinska in živalska vlakna). Lan in konopljo so pridelovali kmetje sami, prav tako so gojili ovce in druge domače živali, ukvarjali so se z lovom. Avtorica poudari še vpliv družbenih razmer na oblačenje ljudi: starost, spol in položaj v družini oziroma v širšem vaškem okolju, vrste dela, razredna pripadnost, veroizpoved in stik z zgodovinsko in tujo modo. Vse to je postopoma ustvarilo izredno raznovrstno podobo ljudske noše, ki je ohranila veliko arhaičnih oblik. Posebej kaže opozoriti še na to, da je v tej knjigi obdelana le kmečka noša.

Druga časovna postaja sta 19. in 20. stoletje. Spmembe v tem času, mesta in njihov način življenja vedno bolj vplivajo na vasi. Pri oblačilni kulturi so sprememb deležni predvsem materiali, kroji in barve. Danes je mestni način oblačenja prevladal, tradicionalna noša pride v poštev le še ob posebnih priložnostih, ob običajih, se pravi ob porokah, cerkvenih in državnih praznikih. Viera Nosál'ova

omeni še posamezne oblačilne in obuvalne dele, prikaže njihov pojav, razvoj in konec. Otroške noše se le dotakne, saj je bila ta že večkrat posebej obdelana.

Drugi del knjige je precej obsežnejši. Razdelitev je sistematična in zgodovinsko utemeljena. Obširno tvarino je avtorica razdelila po župah, starih upravnih enotah Slovaške, ki so bile ukinjene leta 1922, obstajale pa so skoraj tisoč let. Kot gospodarsko-administrativne enote so povezovalno vplivale na nekatere pojave ljudske kulture, tudi oblačilne. Delitev na župe upošteva delno tudi dialektologija. Nosál'ova obdela podrobno ljudsko nošo v petnajstih župah. Kot dodatek podrobnemu opisu najdemo tu izredno bogato slikovno gradivo, ki dobro ponazarja zapisano. Posamični oblačilni kosi so barvno izrisani, detajle vezenin lahko vidimo tudi na barvnih fotografijah, da pa dobimo o njih še določnejšo podobo, je dodana kopica barvnih in črno-belih fotografij z oblačilnimi kosi na živih modelih in v avtentičnem okolju. Posebej so obravnavane še pričeske, pokrivala in obutev. Za konec je dodan natančen pregled oblačil (za vso Slovaško skupaj), ki je zanimiv tudi za jezikoslovce, saj so navedeni kar zaporedoma različni dialektalni izrazi za posamezne oblačilne dele. Predstavo nam tudi tu olajšujejo ilustracije.

Iskanje razločkov in podobnosti med ljudsko nošo v posameznih župah je le na prvi pogled lahko delo. Dokler razmišljamo le o materialih, še ni večjih problemov, saj so bili do konca 18. stoletja skoraj povsod isti. Težavneje je s kroji, ki so bili spremenljivejši. Najtrši oreh pa je gotovo umetelna krasitev oblačil. V množici prikazanih vzorcev in različnih barvnih kombinacij se človek kar nekako izgubi. Ostaja le zavest o izjemno bogati ljudski domišljiji in ustvarjalnosti ter o trdem delu, ki je bilo vloženo v te predmete. Najopaznejše razločke zasledimo v nekaterih obmejnih krajih; ti so rezultat skupnega življenja Slovakov z drugimi narodnostmi. Sicer pa je vse te analize opravila V. Nosál'ova podrobno in sproti.

Jožica Narat-Šreki

Svatebni obřad. Současny stav a proměny. K vydání připravil Václav Frolec. Lidová kultura a současnost, svazek 9. Brno 1983, 318 strani.

Knjiga je novost v evropski etnološki literaturi, ker 1. obravnava ženitovanjske šege z vidika sprememb v današnji socialistični družbi v celoti, v ljudskih šegah pa posebej, in 2. ker so v knjigi objavljeni krajši prispevki okoli 35 avtorjev o tej temi. Ti članki so zelo kratki, saj vsebujejo poleg seznama literature in povzetkov v treh jezikih še ilustracije. Skupno vsem prispevkom je, da obravnavajo ali dele ženitovanjskih šeg ali njihov celotni potek v posameznih krajih ali pokrajinah z vidika sprememb v sodobnem družbenem življenju. Avtorji raziskujejo obstoj, spremembo ali opustitev tradicionalnih sestavin v ženitovanjskih šegah v novem okolju, povezavo med njihovo kulturno-obredno vsebino in njihovim družbenim pomenom.

Zato jih zanimajo stare prvine v sodobnem ženitovanju v posameznih krajih ali pokrajinah, njihovo sožitje z inovacijskimi prvinami, ki jih prinaša sodobnost. Takšnih delnih analiz ženitovanjskih šeg je v knjigi več ko polovica. Nekatere so posvečene posamičnim sestavinam: erotiki, gostiji, verovanju z dramskimi prvinami, druge pa povzemajo značilnosti današnje svatbe v pokrajinah ali mestih (Brno, Bratislava). Med temi je en opis namenjen tudi jedilom in pijačam na svatbi na Madžarskem, dva prispevka pa obravnavata spremembe v ženitnih šegah na Poljskem. En avtor raziskuje ženitne šege kot družbeni in gospodarski pojav.

Mogoče so najzanimivejše teoretične sinteze, kakršna je O. Sirovátke Vprašanje raziskovanja svatbenih šeg. Avtor ocenjuje dosedanje raziskovanje, v katerem so gledali nanje bolj kot na slovesnost, prezrli pa njihove funkcije v povezavi z drugimi šegami in življenjskimi pojavi. Svatbo in njene šege gleda Antonín Robek kot »etnografski indikator« etničnih in sorodstvenih odnosov. Urednik knjige Václav Frolec je poleg predgovora delu napisal še načelno razpravo: Svatbeni obřed in življenjski način ter sklepni članek: Svatbeni obřed v sodobnosti. Oba spisa poudarjata družbeni značaj ženitovanja in povzemata nasprotje med nekdanjo in sodobno svatbo.

Knjiga je zelo poučna in spodbudna za vse, ki se kakor koli zanimajo za ljudske šege.

Helena Ložar-Podlogar

Margaret Mead, *Some Personal Views*. Uredila Rhoda Metraux, London, Angus & Robertson, 1979, 286 str., indeks.

Knjiga vprašanj in odgovorov, dovolj nevsakdanja, pa kljub temu namenjena povsem vsakdanjim (toda ne nepomembnim) problemom človeštva je posmrtno volilo in zahvala urednice in antropologinje Rhode Metraux svoji učiteljici, eni največjih antropoloških osebnosti 20. stoletja Margaret Mead. Pred nami so zbrani nekateri teksti iz kolumn Redbook Magazine, ki jih je Mead pisala šestnajst let (izhajale so od leta 1963 do januarja 1979, ko je izšlo zadnje besedilo, ki ga je spisala antropologinja tik pred smrtjo). V reviji je odgovarjala na vprašanja najrazličnejših ljudi, na vprašanja, namenjena ženi, ki ji je precejšen del ameriške populacije osupljivo zaupal in ki se je odgovornosti pred temi ljudmi dobro zavedala, pa se ni prepustila totemu razglabljanju. Dopustila je nenehen izziv svojemu prepričanju o svetu in se hkrati zavedala, da piše zgodovino druge polovice 20. stoletja, zgodovino, ki se bliža svoji totalnosti, saj so njene točke izbirali in zbirali številni anonimni dopisniki. Treba je vedeti, da je bila Redbook Magazine le ena od revij, v katerih je pisala Margaret Mead (1901—1978) bolj ali manj vedno takšne in podobne odgovore in z njimi dokazovala še nekaj. To, da so lahko tudi kontaktne rubrike s psihološkimi, pravnimi in socialnimi razgovori, »nasveti« visoko poznavalske, odgovori na večkrat naivizirana in popreproščena vprašanja spisani z voljo človeka in poznavalca, brazda, ki jo piše takšno pero iz tedna v teden, pa globoka in zaupljiva za širok krog bralcev.

Urednica Rhoda Metraux je bila dolgoletna sodelavka in intimna prijateljica Margaret Mead. Med drugo svetovno vojno ji je asistirala v komiteju National Research Council, pozneje jo je znanstvena pot tako kakor njeno strokovno vodnico peljala po Južnih morjih, delala je tudi v Mehiki in na Haitiju. V šestdesetih letih sta se profesorica in asistentka ponovno srečali v uredništvu revije Redbook. Metraux je Meadovo poprosila, naj začne odgovarjati na številna pisma, ki so jih Američani in Američanke že od nekdaj radi pošiljali znamenitim osebnostim. Metraux se je zavedala, da je njena učiteljica, socialna kritičarka, pisateljica in znanstvenica za to še posebno primerna, saj je bila ena njenih najopaznejših nadarjenosti zmožnost za neposreden, slogovno samosvoj, okusno začinjen in vsakič dovolj informativen odgovor.

Margaret Mead je s to svojo sposobnostjo živela vse življenje, saj si je na odpravah in na turnejah (kot gostujoča profesorica od Londona do Sydneya) vedno prizadevala galantno izzvati sopotnike ali študente. Spričo kroničnega pomanjkanja časa si vprašanj in odgovorov ni redno zapisovala, dobro pa je vedela, da je odprto in silovito spraševanje dokaz za svobodno družbo. To spoznanje in spolzko dejstvo, da tudi v svobodnih družbah prespraševanja ne sme zmanjkati, jo je v šestdesetih letih popeljalo na uredništva trinajstih vplivnih ameriških časnikov in revij, kjer je svoje poslanstvo človeka, ki med demokratizacijo dialoga skrbi za osnovni red v kulturi in ki je gonilo tedenskih pisnih sestankov, dragoceno izživela. Rhoda Metraux je nepolno leto po njeni smrti uvidela, da bi bila nepopravljiva intelektualna škoda, ko bi duhovitost, šarm in erudicija odgovorov doživeli »usodo včerajšnjega časopisa«, zato jih je — številne, ki so si zaslužili trajno objavo v knjigi — izbrala in smiselno razporedila. Na ta način je ponudila bralcu še nekaj: enega zadnjih dokumentov obdobja, ko je pogovor v revialnem tisku še tekel nemoteno, torej »predtelevizijskega« obdobja.

Odgovori Margaret Mead so različnih dolžin: od ene besedice (»Ali verjamate v Boga?« »Da.«) do 1300 besed (kjer je v odgovarjanju »na svojem terenu«, pri primitivnih ljudstvih, pri spolnosti, pri socialni analizi trenutnih stanj v državi itn.). Med besedili najdemo humorne domisljice, nepredvidljive dovtipe, akademske traktate, kadar zazna svetovno razsežnost vprašanja, in pikre replike, kadar se poigrava s kako naivno gospodinjo. Posamična vprašanja in odgovori so v kritični izdaji skrbno datirani, v dodanem indeksu pa tematsko urejeni, tako da predstavljajo koncizno analizo zrelih šestdesetih let in začetka sedemdesetih, dokaz, da je Meadova znala zaznati svoj čas in to zmožnost — med znanstveniki nujno za celostni nastop — prefinjeno samoljubno poudariti s peresom. Seveda je v tako prepričljivem pisanju videti, kakor da bi bilo čas zaznavati zelo lahko (kakor se nam pri dobrih prevodih vedno zdi, da so tekoči in v ničemer posebni!) — zgoščene analize pre-

hoda iz industrijske v postindustrijsko družbo, prvega povojnega kopičenja uničevalne vojaške energije, krize svetovne humanosti, začetka seksualne revolucije in vzpona in propada hipijevskih generacij, so namreč pisane z osebnega gledišča človeka, ki je to gledišče nevsiljivo združeval z znanstvenimi spoznanji, pa slednjih pri tem na račun revialne periodike sploh ni prodajal poceni. Teksti, ki jih je uredila Rhoda Metraux, so razporejeni kronološko, kjer pa si je urednica zaželela diskretno ustvariti novo napetost, hkrati pa pustiti pisanje Meadove neoskrunjeno, je tematiko ne glede na čas nastanka dramaturško razdelila.

Prvi del knjige je posvečen vprašanju in odgovorom na temo razmerij med moškimi in žensko. Kako bi si razložili dejstvo, da so bili na vseh področjih dela najizrazitejši ustvarjalci vedno moški? Kakšno je vaše mnenje o preživninskem zakonu? Američane je poleg tega zelo zanimala tudi sprememba načina življenja skozi institucijo zakona in primerjava le-tega s predzakonskim načinom življenja; od poznavalke Meadove so si želeli brati primerjave s primitivnimi ljudstvi. Odgovori so marsikje eksplicitno navdušeni, saj je raziskovalka gotovo začutila veliko poznanje njenih temeljnih del *Coming of Age in Samoa*, *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, poznanje, ki je omogočalo odprt prostor za primerjave primitivne družbe: *Vzhod : Zahod*. Komunikacija med raziskovalko in ameriško javnostjo je bila tekoča in nikoli prisiljena. Strokovne in kljub temu popularne knjižne izdaje so ljudi spodbudile, vse kaže, da so jih tudi pozorno brali in v časopisju hitro reagirali, povprašali avtorico o vsem, kar jim ni bilo jasno, skušali napolniti luknje, ki so jih čutili spričo obdelave enega območja, si želeli vključiti v teorije še sebe. Nič nenavadnega torej, da so sledila vprašanja kakor: kaj pa si po vsem tem mislite o psihologu Ernestu van den Haagu, kako da so Sovjeti poslali žensko v vesolje prej ko Američani; prihajali pa so dovolj preroški odgovori (tako tisti, ki analizira literaturo Mastersa in Johnsonove, ko pravi, da je na meji literature, ki bolj stimulira kakor informira).

Druga skupina razgovorov je posvečena otrokom. Meadova ovrže razširjeno mnenje psihologov tedanjega časa, češ da so otroci za ljubezen rojeni, sovraštva pa se naučijo. Tudi teorija o vedno krajšem otroštvu v sodobnih družbah se ji zdi relativna; antropologinja se zabava s pisanjem o tem, kaj se dogaja v otrokovem svetu, ko ga obdaruje več Miklavžev hkrati, razjasni, kako je s tistim delom ljudi, ki je prepričan o tem, da otroci niso več potrebni. Nevarno se ji dozdeva, da številni književniki pišejo otroške knjige, ki se odmikajo od elementov otroškega slovarja; svoje mnenje jasno pove tudi o vojaških otroških igračah in o tem, ali naj bi otroke peljali na pogrebe ali ne. Ljubko jo pršeneti vprašanje, ali obstaja med primitivnimi ljudstvi kaj zgolji in snagi podobnega. V odgovoru na vprašanje o problemu otrok, ki se vozijo v šolo zelo daleč, se resno zavzame za boljše, drugačne državne šole; vso plemenitost ohrani v repliki na izziv, kako se počuti njena hči kot edinka, kjer jasno pove, da je bistvena težava v »samoti«, nikoli pa ne v »edinosti«. Zgoščena kolumna na koncu tega razdelka s primerjalno analizo raznih plemen s sveta pojasni, kako se pri primitivnih ljudstvih človeška narava razgalja skozi otroške igre.

Sodobne družbe so tretja celota izbranih odgovorov. Zakaj uživajo astronauti v ZDA tolikšno laskanje? Za ostro, družbo upoštevajoče, občutljivo pero seveda že beseda »laskanje« ni prava, ni odločilna. Kako je z abortusom; naj bi bili zakoni proti zasvojenostim z mamili drugačni? Z današnjega očišča se nam seveda zdi, kako lahko razločljivi so bili problemi sredi šestdesetih let, verjetno pa se je treba pri vsakem posamičnem vprašanju in odgovoru postaviti v tedanji čas. Tako se nam reči ne zažde več popreproščene. — Je napredek resnično sam po sebi umeven? Izkaže se, da denar, porabljen za raziskave vesolja, ne povečuje neposredno lakote na zemlji. Teme, ki jim sledimo skozi več kot desetletje, so prava skrčena zgodovina ameriške družbe: kako je s pacifisti kot družbenim slojem (leta 1963), je res vedno več mladostniškega prestopništva ali pa je le-to zgolj drugačne vrste (1964), leta 1965 so problem meseca dolgi lasje, čez dvanajst mesecev se odpre široka razprava o spreminjeni vlogi starih staršev v ZDA. Margaret Mead je bila med svojim delom za revije idealno obveščana o ameriškem javnem mnenju, o hierarhiji tém, o vrstnem redu vrednot; svoje je prispevalo tudi uredništvo, ki si je vsake toliko časa zaželelo obnovitve že nekoč pojasnjevanih tém.

Poseben razdelek je namenjen primitivnim ljudstvom kot populaciji zase, tu antropologinja izsledkov ne primerja več empirično z razmerami v ZDA, čeprav je po vprašanju zelo razvidno, kako jih Američani postavljajo iz znane želje po potrditvi enotnega univerzuma. Npr.: ali imajo primitivna ljudstva svoje živali miljenčke, kakšno vlogo imajo v njihovih življenjskih sanjah, kakšno samomor. Velik del tega poglavja je namenjen tudi radovednosti. Rojake je zelo zanimalo, kako je njihova antropologinja živela na terenu, zlasti, kaj je jedla.

Poglavje o vladanju in politiki je prava šola za pisanje v prid demokratičnim načelom. Margaret ohranja ostrino nazorov, kadar jo ljudje poprašujejo o posameznikih, politikih, za vse reči in ljudi ima namreč, kakor je videti, izdelano lastno mnenje. Izjemno obvlada tudi volilne sisteme in njihove avtoritarne pasti, sisteme v državah po svetu; ogorčeno nastopi proti zakonom, ki posegajo v zasebna življenja ljudi (npr. homoseksualcev).

Starševstvo — užitek in težave. Vnovič avtoričina raziskovalna tema, bolje rečeno, tema, o kateri je pisala daljše tekste, saj se skoz branje *Some Personal Views*, knjige, ki je pred nami, vedno bolj vidi, da je njena življenjska tema antropologija v splošni pojavnosti. Pozornemu bralcu pač tudi v kratkih odgovorih ni težko razbrati izjemnega znanja prava in psihologije, ki si ju je Margaret Mead pridobila.

Krajše razdelitve tém obravnavajo do konca izbranega revialnega dela Margaret Mead še vprašanja o religioznosti v ZDA (zlasti o institucionalnih problemih sekt in o ljudstvu kot žrtvi delitve cerkve in države). Naše zbadanje in kapriciozne navade so predmet prijetnega kramljanja o kultih in vsakdanjih govoricah (britanska kraljevska rodovina, Shakespeare — resnični človek?, ameriška dekleta in konji, fenomen baseballa). Poglavje o pogojih humanosti je menda še najsplošnejše in v njem znanstvenica zlasti prepričljivo govori o hitrih spremembah v družbi. Te spremembe, poudarja, niso le značilnost najnovejšega časa. Razdelek o vzgoji skuša ostro razbiti iluzije, ki se v šolah in v družbi ustvarjajo o nekaterih zgodovinskih osebnostih in dogodkih; Margaret Mead dovolj prepričljivo pokaže, kako težko je v kompleksni družbi, kakršna je današnja, govoriti premočrtno o nekih idealnih tipih učiteljev, šol, učencev in znanj.

Zadnji del knjige zajemajo vprašanja, ki so avtorici namenjena bolj ali manj zasebno. Slehernega preučevalca družbe in človekovega načina življenja pritegnejo odgovori nanje vsaj z dveh vidikov. So zgodba o bogatem življenju raziskovalke z Zahoda, o okoliščinah za delo, tehnikah na terenu in za pisalno mizo, kratka avtobiografija, potrditev pravilne izbire življenjske poti, poti, med katero je — kakor je v spremni besedi poudaril eden njenih sodelavcev v uredništvu *Redbook Magazine* Sey Chassler — Mead skrbela za vse nas. So pa tudi plemenit vzorec, kako kaže pisati o sebi in o predmetu preučevanja. Margaret Mead ne poudarja ne enega ne drugega, pa zna biti kljub vsemu ponosna nase in na svoje delo. Takole odgovarja na vprašanje, kaj si misli o tem, da jo imenujejo »vseznaalka«:

»... posebna antropologova kompetenca pa je, da je zmožen misliti o celotni družbi, o vsem v nji. Do tega sem prišla med bivanjem na obupnem terenu, v izjemno slabih razmerah za življenje. Med delom v primitivnih družbah se človek nauči potegniti nit od otroške uspavanke do pogrebne žalostinke, razjasni se mu, kako so delovna orodja povezana s pogledom na svet; to priučenost potem ponese tudi s sabo, ko se vrne v svojo družbo. Ne moremo sicer spoznati nadrobnosti v vsakem od draguljnih koščkov naše kompleksne kulture, zagotovo pa si lahko izostrimo pogled, ki bo znal uvideti, kako so ti koščki med seboj povezani. V tem smislu je izkušeni antropolog zagotovo zelo blizu tistemu, čemur pravimo »vseznalec — največja svetovna avtoriteta za vsa področja«. In v tem smislu čutim tudi nujnost, odgovornost, da resno razmislim o vseh vprašanjih, ki se mi postavljajo.«

Miha Zadnikar

SODELAVCI TEGA ZBORNIKA — COLLABORATOIRES HUIUS VOLUMINIS

- Angelos Baš, dr., univ. prof., znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko narodopisje
ZRC SAZU, Smoletova 18, 61000 Ljubljana
- Hermann Bausinger, dr., univ. prof., 74 Tübingen, Schloss, BR Deutschland
- Tone Cevc, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU,
Kajuhova 13, Preserje, p. 61235 Radomlje
- Marinka Dražumerič, konservatorica za etnologijo in um. zgodovino, Zavod za
varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Majde Silc 19, 68000 Novo
mesto
- Jurij Fikfak, mag., raziskovalni asistent, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC
SAZU, Pivška 4, 66230 Postojna
- Milovan Gavazzi, dr., univ. prof. v pok., Socijalističke revolucije 62, 41000 Zagreb
- Vito Hazler, konservator, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje,
Milčinskega 14, 63000 Celje
- Božidar Jezernik, mag., univ. asistent, Oddelek za etnologijo Filozofske fakul-
tete, Metoda Mikuža 18, 61000 Ljubljana
- Irena Keršič-Kunšič, kustodinja SEM, Murgle 211, 61000 Ljubljana
- Ivica Križ, kustodinja, vodja odd. za etnologijo, Dolenjski muzej, Koštialova 1,
68000 Novo mesto
- Monika Kropelj, raziskovalna asistentka, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC
SAZU, Brilejeva 1, 61000 Ljubljana
- Zmaga Kumer, dr., znanstvena svétnica, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC
SAZU, Kristanova 10, 61000 Ljubljana
- Niko Kuret, dr., znanstveni svetnik v pok., Zarnikova 16, 61000 Ljubljana
- Helena Ložar-Podlogar, mag., raziskovalna svétnica, Inštitut za slovensko
narodopisje ZRC SAZU, Velnarjeva 3, 61000 Ljubljana
- Milko Matičetov, dr., znanstveni svetnik v pok., Langusova 19, 61000 Ljubljana
- Lev Milčinski, dr., univ. prof., akademik, Beethovnova 12, 61000 Ljubljana
- Jožica Narat-Srekl, raziskovalna asistentka, Inštitut za slovenski jezik ZRC
SAZU, Mokrška 51, 61000 Ljubljana
- Anka Novak, muzejska svetovalka, Gorenjski muzej v Kranju, Zaloška 10, 61000
Ljubljana
- Vilko Novak, dr., univ. prof. v pok., Rožna dolina V/31, 61000 Ljubljana
- Tatjana Sirk, dipl. etn., Goriška c. 13, 65212 Dobrovo v Brdih
- Ingrid Slavec, univ. asistentka, Odd. za etnologijo Filozofske fakultete, Celovška
87, 61000 Ljubljana
- Marija Stanonik, asistentka z reelekcijo, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC
SAZU, Bijedičeva 6, 61000 Ljubljana
- Julijan Strajnar, višji strokovni sodelavec, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC
SAZU, Celovška 106, 61000 Ljubljana
- Nives Sulič-Dular, dipl. etnologinja, dokumentalistka na Odd. za etnologijo
Filozofske fakultete, Knezova 18, 61000 Ljubljana
- Zmago Šmitek, dr., univ. doc., Odd. za etnologijo Filozofske fakultete, Šlajmer-
jeva 1a, 61000 Ljubljana
- Mojca Terčelj, abs. etnologije, Ježica 19, 61000 Ljubljana
- Marko Terseglav, mag., raziskovalni sodelavec, Inštitut za slovensko narodopisje
ZRC SAZU, Švabičeva 3, 61000 Ljubljana
- Tanja Tomazič, višja kustodinja SEM, Celovška 136, 61000 Ljubljana
- Anton Trstenjak, dr., univ. prof. v pok., akademik, Resljeva 7, 61000 Ljubljana
- Sergij Vilfan, dr., univ. prof., akademik, Mirje 23, 61000 Ljubljana
- Miha Zadnikar, študent etnologije, Kotnikova 13, 61000 Ljubljana

POSVETOVANJE O SLOVENSLEM NARODNEM ZNAČAJU —
 CONSILIUM DE CHARACTERE HOMINUM NATIONIS SLOVENICAE

Anton Trstenjak, Vprašanja skupne slovenske kulturne zavesti — <i>Die Frage des gemeinsamen slowenischen Kulturbewusstseins</i>	5
Lev Milčinski, Samomorilnost in slovenski narodni značaj — <i>Suicides and Slovene National Character</i>	15
Božidar Jezernik, O kolektivnih karakterizacijah — <i>On Collective Characterologies</i>	29

RAZPRAVE — DISSERTATIONES

Hermann Bausinger, Jezik v etnologiji — <i>Sprache in der Volkskunde</i>	35
Ingrid Slavec, »Historična etnologija« ali o etnologiji kot vedi o preteklosti — <i>»L'ethnologie historique« ou l'ethnologie comme étude du passé</i>	51
Zmago Šmitek, Amerikanistična raziskovanja Ivana Benigarja — zasnove in teoretična izhodišča — <i>American Studies of Ivan Benigar — Projects and Theoretical Approach</i>	73
Tone Cevc, K rekonstrukciji kmečke hiše iz leta 1506 v Srednjem vrhu nad Martuljkom — <i>Zur Rekonstruktion eines Bauernhauses aus dem Jahre 1506 in Srednji vrh ob Martuljek</i>	83
Vito Hazler, Kozolci ob Savi — <i>Die Heuharfen an der Save</i>	97
Marija Stanonik, Vožnja kot gospodarska dejavnost v Žireh — <i>Das Fuhrwesen als wirtschaftliche Tätigkeit in Žiri</i>	135
Marinka Dražumerič, Izseljevanje iz Bele krajine od začetkov do druge svetovne vojne — <i>The Phenomenon of Emigration from Bela krajina (White Carniola) since the Beginning of the World War II</i>	169
Marinka Dražumerič & Marko Terseglav, Prispevek k preučevanju Srbov v Beli krajini — <i>Beitrag zur Erforschung von Serben in Bela krajina</i>	205
Zmaga Kumer, »Lepá vodá Ljubljánčica« — <i>»Der schöne Fluss Ljublančica«</i>	247
Julijan Strajnar, Rezijanska citira — <i>La citira des Résiens</i>	255

GRADIVO — MATERIALIA

Angelos Baš, Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega kot vir za etnologijo — <i>Le Sacrum Promptuarium de Janez Svetokriški comme source pour l'ethnologie</i>	273
Anka Novak, Iz duhovne kulture Bohinjcev — <i>Aus der geistigen Kultur der Einwohner des Bohinjer Tales</i>	279
Tatjana Sirk, Briška kuhinja — <i>La cucine del Collio (Brda)</i>	289

GLOSE — DISPUTATIONES

Angelos Baš, Addenda et corrigenda	331
Milko Matičetov, Makedonski »Bolen Dojčin« 1986 — <i>Der mazedonische »Bolen Dojčin« 1986</i>	335

IN MEMORIAM

Milovan Gavazzi, Branimir Bratanić (1911—1986)	347
--	-----

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE —
DE NOVIS LIBRIS RELATIONES ET IUDICIA

F. Baš, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju (S. Vilfan) 349 — N. Kuret, Maske slovenskih pokrajin (V. Novak) 351 — F. Merkač & M. Jurič, O vaškem vsakdanu (T. Tomažič) 353 — I. Sedej, Ljudska umetnost na Slovenskem (M. Zadnikar) 354 — N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848 (V. Novak) — F. Šarf, Občina Murska Sobota (N. Sulič-Dular) 357 — Pozdrav iz Ljubljane (I. Keršič) 358 — Slovenske ljudske pesmi Koroške (ur. Z. Kumer) (M. Terseglav) 359 — Z. Šmitek, Klic daljnih svetov (M. Terčelj) 361 — M. Godina, Maribor 1919—1941, oris družabnega življenja (T. Tomažič) 364 — P. Fister, Umetnost stavbarstva na Slovenskem (M. Zadnikar) 365 — D. Rupel, Sociologija kulture in umetnosti (M. Zadnikar) 368 — Kamnita hiša (I. Keršič) 371 — H. Huber, Totenbrauchtum in Niederösterreich (H. Ložar-Podlogar) 373 — M. Schindler, Die Kuenringer in Sage und Legende (M. Kropelj) 374 — L. Schmidt & A. Müller, Bauernmöbel im Alpenraum (I. Keršič) 375 — R. Wolfram, Segenszeichen beim Ackerbestellen und Brotbacken (H. Ložar-Podlogar) 376 — E. Grabner, Grundzüge einer Ostalpinen Volksmedizin (M. Kropelj) 377 — L. Kretzenbacher, Ethnologia Europaea (N. Kuret) 378 — L. Gis, Fenomenologija kiča (M. Dražume-rič) 379 — J. M. Ritz & G. M. Ritz, Alte bemalte Bauernmöbel (I. Križ) 380 — Frankfurter Feste (J. Fikfak) 381 — W. Scherf, Lexikon der Zaubermärchen (M. Kropelj) 383 — B. Heidrich, Fest und Aufklärung (J. Fikfak) 384 — I. Weber-Kellermann & A. C. Bimmer, Einführung in die Volkskunde / Europäische Ethnologie (J. Fikfak) 385 — S. Preussler, Hinter verschlossenen Türen (J. Fikfak) 386 — So ein Theater?! (J. Fikfak) 387 — K. Plicka, Zlatá brána (J. Narat-Srekl) 388 — V. Nosálova, Slovenský ľudový odev (J. Narat-Srekl) 389 — Sva-tební obřad (ur. V. Frolec) (H. Ložar-Podlogar) 390 — M. Mead, Some Personal Views (M. Zadnikar) 391.

Sodelavci tega zbornika — <i>Collaboratores huius voluminis</i>	394
---	-----

YU ISSN 0352-0447

TRADITIONES

16, 1987

Zbornik inštituta za slovensko narodopisje

UREDNIŠKI ODBOR — *CONSILIUM COMMENTARIIS EDENDIS*

(ob upoštevanju zadnjega stavka »Pojasnila« v zborniku Traditiones 4, str. 380)

Angelos Baš (glavni urednik), Tone Cevc, Zmaga Kumer, Niko Kuret, Milko Matičetov,
Boris Merhar, Mirko Ramovš (odgovorni urednik), Valens Vodusek,
Sinja Zemljič-Golob (tajnica uredniškega odbora)

Izdala

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Natisnila

Tiskarna »Jože Moškrič«
v Ljubljani

1987

Naklada 1000 izvodov

- (7) Boris Orel: Bloške smuči (*Summary: The skis from Bloke*). Ljubljana 1964, 184 pag. din 19.—
- (8) Ivan Grafenauer: Spokorjeni grešnik (*Zusammenfassung: Das slowenisch-kroatische Lied vom bussfertigen Sünder*). — Zmaga Kumer: Slovenski napevi legendarne pesmi »Spokorjeni grešnik« (*Zusammenfassung: Slowenische Melodien des Legendenliedes vom bussfertigen Sünder*). Ljubljana 1965, 159 pag. din 41.—
- (9) Ivan Grafenauer: Marija in brodnik (*Zusammenfassung: Das slowenisch-kroatische Volkslied »Maria und der Fährmann«*). — Zmaga Kumer: Legendarne pesem o »Mariji in brodniku« z glasbenega vidika (*Zusammenfassung: Das Legendenlied von Maria und dem Fährmann. Seine musikalische Gestalt*). Ljubljana 1966, 160 pag. din 37.—
- (10) Alpes Orientales (V) Acta quinti conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis, Graecii Slovenorum 1976. Ljubljana 1969, 304 pag. din 15.—
- (11) Josip Dravec: Glasbena folklorna Prlekija. Pesmi (*Summary: Musical Folk-Lore of Prlekija. Songs*). Ljubljana 1981 din 1520.—

Zbirka se nadaljuje — *Series continuatur*

B. GRADIVO ZA NARODOPISJE SLOVENCEV
MATERIALA AD ETHNOGRAPHIAM SLOVENORUM SPECTANTIA

- (1) Vinko Möderndorfer: Ljudska medicina pri Slovencih (*Medicina popularis Slovenorum*). Ljubljana 1964, 431 pag. din 50.—
- (2) Angelos Baš, Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja — [*Descriptions du habillements paysans des régions slovènes dans la première moitié du 19ème siècle*]. Ljubljana 1984, 167 pag. din 750.—
- (3) Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848 — [*Styria Slovenica ante annum sediciosum 1848*], I/1, Ljubljana 1985, 112 pag. din 800.—

Zbirka se nadaljuje — *Series continuatur*

C. RAZPRAVE (= R) — DISSERTATIONES

Separatov ni, na prodaj so celotni zvezki »Razprav« 2, 3, 4, 6 — *Separata emi non possunt, emenda sunt volumina completa* »Dissertationum« 2, 3, 4, 6.

Zbirka se ne nadaljuje, nadomešča jo zbornik »TRADITIONES« — *Series DISSERTATIONUM volumine X^o finita est et his actis, quae TRADITIONES inscribuntur, continuatur.*

D. PERIODIKA — COMMENTARII PERIODICI

- (1) GLASNIK Inštituta za slovensko narodopisje SAZU (*Bulletin de l'Institut des Traditions Populaires auprès de l'Académie Slovène des Sciences et Beaux-Arts*).
Vol. I: 1956—57 pošel — *emi non potest.*

Izdajanje »Glasnika« je leta 1957 prevzelo Slovensko etnografsko društvo (letniki 2—15); od leta 1976 (letnik 16) se publikacija nadaljuje pod imenom »Glasnik Slovenskega etnološkega društva«. — *Ab anno 1957 haec ephemeris a Societate ethnographica Sloveniae edebatur (volumina II—XV); anno 1976 (vol. XVI) ephemeris »Glasnik Slovenskega etnološkega društva« appellari coepta est.*

- (2) »TRADITIONES« 1. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje —
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum, Ljubljana 1972 din 90.—
- (3) »TRADITIONES« 2. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje —
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum, Ljubljana 1973 din 160.—
- (4) »TRADITIONES« 3. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje —
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum, Ljubljana 1974 din 220.—
- (5) »TRADITIONES« 4. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje —
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum, Ljubljana 1975 din 330.—
- (6) »TRADITIONES« 5—6 (1976—1977). Kuretov zbornik — *Miscellanea*
Niko Kuret, Ljubljana 1979 din 400.—
- (7) »TRADITIONES« 7—9 (1978—1980) — *Acta Instituti ethnographiae*
Slovenorum, Ljubljana 1982 din 1250.—
- (8) »TRADITIONES« 10—12 (1981—1983) — *Acta Instituti ethnographiae*
Slovenorum, Ljubljana 1984 din 1900.—
- (9) »TRADITIONES« 13 (1984) — *Acta Instituti ethnographiae Slove-*
norum, Ljubljana 1984 din 1800.—
- (10) »TRADITIONES« 14 (1985) — *Acta Instituti ethnographiae Slove-*
norum, Ljubljana 1985 din 2400.—
- (11) »TRADITIONES« 15 (1986) — *Acta Instituti ethnographiae Slove-*
norum, Ljubljana 1985 din 4000.—

Naročila in pojasnila na naslov —
Titulus officii praenotationibus permutationibusque quaerendis:

Slovenska akademija znanosti in umetnosti — Biblioteka
 Novi trg 5/I — YU-61001 Ljubljana
 p. p. 323 — Tel. (061) 331 021